YU ISSN 0459-1070

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XXVIII

ЛЕСКОВАЦ

1988

Издаје:
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ЛЕСКОВАЦ

*

Редакциони одбор:

ДЕСАНКА КОСТИЋ
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ
ЖИВАН СТОЈКОВИЋ
РАДМИЛА СТОЈАНОВИЋ
ЖИВОЈИН СТОЈИЉКОВИЋ

*

Одговорни уредник:
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

Штампа:

»Графика« — Пирот
Тел. 32-600

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XXVIII

Лесковац, 1988.

949.711+321(091).

Владимир Стојанчевић

Систем окупационе управе у Србији у време Топличког устанка 1917.

I

Заузета државна територија Србије на крају 1915. године била је подељена између Аустро-Угарске и Бугарске. Почев од 1. јануара 1916. аустроугарски део био је у управном погледу, познат као Генерални гувернман Србије — ГГ/С — док је Бугарска практично извршила неформалну анексију окупираних подручја, створивши две војноуправне области: Моравску-Поморавијата, и Македонску. Центар Моравске области, која је обухватала целу источну у јужну половину Србије у границама до 1912. год. — био је у Нишу. Шест нових округа бугарске окупационе управе били су: нишки, врањски, пиротски, зајечарски, ћупријски и пожаревачки. Лесковац је припадао врањском округу, а Прокупље нишком. Окрузи су се делили на срезове, а ови на општине које су територијално представљале веће целине него до окупације.

Главна власт у окрузима била је у рукама војске. По сеоским општинама биле су цивилне власти које су зависиле од Министарства унутрашњих дела и здравља, али под контролом команданата у главним местима округа. У Моравској области била је суспендована важност српских закона, и све цивилне среске установе и власти биле су у рукама бугарских чиновника. По општинама пуну власт имали су представници и повереници бугарске полиције. Народни говор становништва и српски књижевни језик у писаној употреби, било приватног карактера или у саобраћају са бугарским властима, били су забрањени, а одступање од тога строго је кажњавано.

Заузети крајеви Србије сматрали су се као ослобођене бугарске „западне" покрајине — Поморавијата. Официјелна Бугарска сматрала је да је Србија нестала као држава заувек 1915. године, да је представљала **res nullius,** а да у запоседнутим крајевима Срба уопште и нема, него да је тамошње становништво представљало — у мањој или већој мери — србизоване „старе" Бугаре! Отуда, по замисли бугарске владе и генералштаба, требало је у заузетим крајевима уклонити **силом** све што је представљало или подсећало на Србију и Србе. За постизање тога циља нису се имала бирати средства. Режим чврсте руке, представљен у милитаризованој, полицијско-цивилној управи, на челу са пуковником Александром Протогеровим, требало је да окупираној Моравској области обезбеди потпун и искључиви бугарски карактер.

II

У време избијања Топличког устанка 1917. године гувернер Моравске области Протогеров, бивши комита и припадник МВРО, важио је још од раније као фанатични и непомирљиви противник Срба. Под његовом управом, по казивању личног пријатеља и саборца М. Думбалакова, „необикновено строгия воененъ режимъ въ Нишъ" изазвао је „едно събитие, което бѣ разтърсало цѣла Сърбия и което (. . .) вълнуваше неспирно Моравската областъ". Али не само угушење Топличког устанка крајем зиме и почетком пролећа 1917, већ и акција „чишћења терена" после слома устанка, у лето те године, показала је право лице бугарског окупационог система. Разорена и опустошена земља, масовна убиства и депортација, безмерне патње становништва, вршени по директивама владе Радославова и бугарског генералштаба, носили су и лични печат самог Протогерова као гувернера Моравске области.

После извршене акције јединица регуларне бугарске војске, Протогеров је бригу око ликвидације устанка („ликвидацията на сръбския бунтъ") пове-

рио потпуковнику Петру Дрвингову. Овај „некогдешенъ четнишкия войвода", добивши задатак да угуши послеустаничка четничка дејства Косте Пећанца и Косте Војиновића, имао је најшира овлашћења од бугарске Главне команде. Његова идеја је била да сакупи „македонске" војводе и четнике Македонске организације, МВРО, који су били разврстани по фронтовским јединицама, и да користећи њихова комитска искуства „съ четнишкитѣ методи", заврши пацификацију устаничких крајева. У току јуна 1917. у Ниш су почели долазити позване војводе и комите. Међу првима стигли су: Тане Николов, Атанас Мурцев, Славчо Пирчев. Христо Цветков, Тачи Стоенчев, Ичко Димитров, Трајко Павлов и Михаил Думбалаков. Дрвингов је сматрао да лако покретне теренске јединице комита могу постићи пун успех у борби са српским четницима, него ли војска регуларне бугарске армије („На мѣстото на тежкоподвижниъ армейскиъ, сега плъзнаха из цѣлата область четнишкитѣ ядра на македонскитѣ пантери"). На конференцији Дрвингова са војводама у Нишу, јуна 1917, биле су донете одлуке, „планъ за ликвидация на сръбското възстание, което се бѣ превърнало въ герила". Утврђено је било да се борба са српским партизанским четама — како су Бугари називали српске устаничке чете — могла водити најефикасније „само чрезъ придобитата практика на македонскитѣ революционери и подъ ръководството на тѣзи войводи". Било је извршено формирање чета и подела на рејоне дејства, постављене војводе. Два најважнија рејона, за гоњење остатака устаника — српских чета, била су: прокупачко где је оперисала чета Тане Николова, и алексиначко-јастребачка где је боравио Михаило Думбалаков, овај последњи у прво време са четрдесет и пет четника комита. Војводе и чете добили су „извънредни права, съ една граничаща до безконтролностъ широка властъ и съ най-модеренъ боевия екип". Војвода Думбалаков, на пример, имао је „въоръженъ да зъби отрядъ" који је убрзо нарастао на сто комита. Међутим како је борба из шума и планина била обухватила и велики део лесковачког краја, пре свега Јабланицу и власотиначки крај, али и Ветерничку клисуру и Бабичко, на ова подручја сем мањих јединица бугарске војске, биле су упућене и комитске чете. За лесковачки крај војвода је био Дане из Велеса.

Током друге половине 1917. године на бившем устаничком подручју, у Топличком округу и у лесковачком крају било је шездесет и четири оваквих војвода са својим четама. Поред поменутих војвода који су међу првима дошли у Ниш и, потом, изашли на терен, Коста Пећанац је, касније по свршетку светског рата, у једном рапорту **Анкетној комисији за утврђивање бугарских злочина** као највеће криминалце **(„parmi les plus grands criminels bulgares")** наводио: генерала Протогерова (унапређен по угушењу устанка), Крума Зографа, Тодора Ровчинова, Лазара Кљункова, Дичо Мандиева, Велка Мандарева, Гале (Гаврила) Стоилова, Павла Минчева. Дрвингов је, у **операцији кажњавања („operations de punition")** послао у Топлицу и „планинску дружину" батаљон) под командом потпуковника **(„lieutenant-colonel")** Сотира Атанасова. Он је заједно са поменуте шездесет и четири рејонске војводе спроводио план Дрвингова, по његовој девизи да је терор имао да буде начин истраживања преосталих српских чета и кажњавања становништва за наводно јатаковање и суделовање у устанку.

Оваква концентрација комитских војвода са њиховим четницима, са изванредним извршним овлашћењима, познатих из међунационалних борби пре 1912. године у Косовском и другим вилајетима из времена Отоманске управе, са упутствима и овлашћењима најодговорнијих људи Бугарске, која су сва била уперена на „искорењавање србизма" у Моравској области, морала су оставити поразне последице свога боравка и деловања. Међународна анкетна комисија за утврђивање бугарских злочина, по свршетку рата, према непотпуним истраживањима до новембра 1918. године, утврдила је биланс спровођења у дело плана Протогеров — Дрвингов: двадесет и пет хиљада жртава само у срезовима прокупачком, куршумлијском, добричком и јабланичком. По Рајсовој анкети, међутим, Лесковчани су имали следеће ратне губитке, углавном после угушивања устанка 1917. године, и то: убијено осамдесет и двојица варошана, око десет хиљада сељака из околине, четири и по до пет хиљада интернираних, и хиљаду и пет стотина младића регрутованих за физичке радове **(„recrutés comme recrues-ouvriers")**.

Ове поразне бројке по животну егзистенцију српског народа у лесковачком крају, пре свега биле су узроковане — у низу других бројних — двема висо-

ким наредбама: једне коју је издао Протогеров 10. марта у Нишу, и друге коју је издало бугарско војно министарство 20. маја 1917. године. Тако је Протогеров, свољујући одговорност за устанак на „Шумадинце", издао заповест за цело подручје које је било захваћено покретом да ће се, за све оне који до 15. марта („у 6 часова увече") не предају оружје применити следеће казне: осуда на смрт, паљење куће, интернирање породице. Ово се односило и на тзв. регруте који се не одазову позиву војних власти, као и на села која — како је наведено — „крију бандите, избегле српске војнике и заробљенике или им дају храну и скровиште". Ордонанса министарства војног, пак, предвиђала је смртну казну за покушај бекства из заробљеничких и интернирских логора (као и за све оне који не извршавају обнародоване заповести војних власти). Истовремено у Нишу генерал Нерезов, командант дивизије, наређивао је доследно рушење свих споменика српске културе, а обавезно слављење бугарских државних празника. Нешто касније, 5. јула 1917, „заповест Војне инспекције Моравске области", предвиђала је казнене мере: стрељања, конфискације имовине и интернирања не само за „герилце", већ и за све оне који би били осумњичени као јатаци, симпатизери или агитатори, као и за одбегле и скривене заробљенике, интернирце, депортиране и непријављене регруте.

Како се види, бугарске власти предвиђале су не само казне за личне кривице, односно инкриминисане појединце, већ и облике колективне одговорности — у односу на породицу или на целу сеоску заједницу. Повреде начела хуманитета али и утврђених међународних закона, конвенција, биле су очигледне. Тако су смртне казне биле примењиване, на пример, за бекство заробљеника иако су се такви случајеви, по члану VIII Хашке конвенције, могли кажњавати само дисциплинским казнама. Исто тако члан XXIII Хашке конвенције забрањивао је, на окупираним територијама, регрутацију, па према томе и смртне казне за неодазивање, а по LVI забрањивао је пљачкање библиотека и рукописа. Бугарске власти, међутим, драстично су кршиле све одредбе позитивних међународних прописа и конвенција, вођене само идејом стварања јединствене и јединородне, национално хомогене, бугарске државе, која није признавала постојање, нити права, било коме другом народу. Како су становници четири јужноморавска округа — ослобођена 1878. године, а у првом реду Топлички округ — сматрани као **жилаве** присталице српске државе и националне идеје, то наредбе Протогерова практично нису правиле разлике између оружаних устаника и цивилног становништва које није узело учешћа у борбама са Бугарима. Оно је, по бугарским мерилима, потенцијално ако не и стварно, представљало у маси њихове јатаке, курире, обавештајце и снабдеваче, према томе и **a priori** било осумњичено за учеснике у устанку. Протогеров је и иначе била личност утрнулих моралних вредности — **„скудоуманъ"**, како га је приказао његов саборац М. Думбалаков — пун комитацијских искустава и непоремиве идеје о бугарској супрематији на Балканском полуострву, па су и његове наредбе, отуда, носиле израз његових, годинама стечених, представа о Србима.

III

За историју устанка 1917. године у лесковачком крају, и нарочито о бугарским „акцијама чишћења" и „операцијама кажњавања" наводимо неколико примера.

У пролеће 1917, али и током целе ове године, много су пропатила села чак и у близини Ниша. Бугарске окупационе власти настојале су свим начинима да се српско становништво компромитује пред бугарским властима, нарочито комитама и њиховим војводама. Изналажени су безбројни разлози за то. Физичка и душевна тортура чинили су основу репресије посебно комитских чета. Физички терор над становништвом требало је да убије и уклони материјалну снагу народног отпора, у првом реду српских чета али и становништва у целини, а психички да убије морал и доведе становништво у стање апсолутне и безусловне послушности окупационим властима.

Мих. Думбалаков, војвода алексиначко-јастребачког комитског одреда, навео је више примера репресивног поступања са народом, или са појединцима. Тако, он каже како живот ухваћеног или осумњиченог Србина — мисли на цивиле — „зависеше (...) само отъ капризитѣ ми", па наставља: „хвърламъ остъръ погледъ подъ намръщени вежди върху всички, като се взирамъ отъ човѣкъ до човѣкъ. Какво можеха да очак-

ватъ отъ този мълчаливъ звѣрски погледъ нещаснитѣ четници."

Страх је требало не само створити него и одржати га на разне начине. Један други пример износио је као: „На мълчанието (. . .) трѣбваше да се отговори съ провѣреното психическо въздействие върху най-коровитѣ арестанти-самотата, пълната изолация и мълчанието. Малцина арестанти издръжатъ подобна обстановка и такива жестока неизвестностъ. Следъ не много така прекарани денонощия обикновено начеватъ признанията." Масовна психичка пресија, праћена физичком принудом, тортуром, давала је резултате. Думбалаков наставља: „Нареждамъ да се събере цѣлото село и когато всички ся тукъ, започвамъ увертюрата на онази драматична пресия, която обокновено пресиранитѣ наричатъ „твърда ръка" (—) „Плесницитѣ и ревтъ на единъ разяренъ войвода произведоха своя ефектъ (. . .). Изплашен отъ гнѣва ми и отъ плѣсницитѣ (. . .) подлецътъ се готовеше да предателствува" (—) „Хвърлам звѣрски погледъ върху селанина. . .".

Овакав терор на простору дејства бугарских чета није штедео никога, ни жене, децу и непунолетну омладину, ни старце, изнемогле, болесне. Типичан је био, по Думбалакову, случај једног седамнаестогодишњака осумњиченог, наводно, као курира Косте Пећанца, и потом осуђеног на смрт. „Циле дълго време бѣ получилъ инструкция да удължи психическото въздеиствие върху размирнитѣ селяни" (. . .) азъ знаехъ какво ставаше въ неговата детска душа. . ." Познато је да комитске пресуде, као и пресуде преког војног суда — а они су изрицали увек смртне пресуде — нису знале за милост, нити су подлегале праву на апелат. Такве комитске пресуде ретко а да нису биле извршаване без физичког насиља. Сам Думбалаков, један од најстрашнијих комитских војвода у окупираној Србији, цинично је писао, без изакве моралне суздржљивости, да „коваренъ архиваръ-регистраторъ, история щеше да отбележи и българскитѣ жестокости въ Моравско. . ."

IV

У лесковачком крају, не само за време устанка већ и током целе 1917. много су страдала села у горњој Јабланици и Пустој Реци, где су читава села била опустошена и у материјалном погледу и у жртвама њихових становника. Али, исто тако, и села Поречја и Клисуре (ветерничка) била су поприште великих војно-полицијских рација током целе 1917. и 1918. године.

Тако, командир бугарске војне посаде у Мирошевцу са својим људима злочиначки је тиранисао сељаке села: Бунуша, Брза, Тодоровце, Радоњица и Мирошевце. У низу разних злодела, отимачине, пљачкања, пљења, силовања, батинања, уцена и убистава, много сељака — под разним изговорима за кривицу, били су на разне начине лишени живота или интернирани у Бугарску, у Сливен, Видин, Варну, Силистрију, Плевен, (Плевну), Трн, Радомир или депортовани на изградњу тзв. Кичевске пруге. Многи од ових интернираних или депортованих помрли су од глади, болести, присилног рада, злостављања крајње рђавих смештајних и санитетских услова. Само из поменута четири села Бунушке општине, на десетине људи било је одведено у Арапову долину, изнад Лесковца, и ту побијено (детаљна сведочења, на броју сто и петнаест преживелих сељака само из бунушке општине, непосредно по ослобођењу Лесковца 1918. године, донела је споменута анкетна комисија). Међутим број жртава из ове општине био је далеко већи. Поред стрељаних, или покланих на лицу места, у овим селима, чији је број остао неутврђен, више десетина је умрло под батинама или од последица батинања.

У доњој Јабланици, тешко је страдала турековачка општина која је обухватала дванаест околних села (Турековац, Петровац, Карађорђевац, Белановце, Црница, Горње Трњане, Горње и Доње Стопање, Душаново, Дреново, Калуђеровац). Само од батинања у овој општини умрло је осамдесет и пет лица. У извештајима анкетне комисије посебно се помињу — са истом листом злочина — и прекоморавска села лесковачког среза: Бабичко, Барбеш и Доња Локошница.

Кажњавање становништва погодило је и Власотинце са околином, посебно нека планинска села. Овде, дуго се памти долазак бугарске војске у села Шишаву и Ломницу. Тада, 1. марта 1917, ова села су била блокирана и становништво сакупљено на локалитету Бачевиште. У Шишави су спаљене 232 куће, уз друге помоћне зграде, одмах убијено тридесет и тројица људи (међу којима и десетак дечака од 14 до 16 година), а велика колона сељака, жена и деце била је одведена у Власотинце и одатле интернирана у Бугарску, где је већином пропала.

У Грделици и околини је нарочито страхотна дела починио потпоручник Петков, командир једне бугарске пешачке „инспекцијске" јединице. Њега је, чак, команданту XVII батаљона у Власотинцу тужио командир 3. чете (компаније) бугарске посадне војске у Грделици поручник Ингилизов. Он је наводио да је Петков батинама премлаћивао људе, пекао их живе у пећима за хлеб (»les brûle dans les fourneaux alumès«), вешао их. Пребијани су бацали крв, везани непомично за своје постеље. Грдно је пљачкао људе. Ингилизов је наводио да је Петков заклао четрдесет и четири овна, једног вола, једно јагње, двадесет и пет кокоши, да је сељацима узео самовласно: 250 килограма овса (зоби), велике количине сира, масти, ракије, преко шест стотина ока хлеба. Уместо да иде у планине, у село Јастребац, он је у долини Мораве, око Грделице, терорисао сељаке. Ингилизов је за Петкова тражио **ургентно**, у једном телефонском рапорту, да се што пре смени »afin de mettre fin à l'anarchie que Pettkof a provocuée«).

У акцијама окупационих власти против живота и имовине српског становништва треба споменути спаљивање села: Ломница, Шишава, Гуњетина, Црна Бара и Крушевица. Такође и масовна убиства комитског вође Калканџијева који се, после рата, на суђењу, хвалио да је побио на стотине Срба, међу њима и сто и педесет и осам свештеника само из Нишке епархије. Сам он, у Великој Грабовници, вешао је наглавце на десетине сељака.

За положај Срба лесковачког краја под бугарском окупацијом карактеристична је била и заповест штаба Војне инспекције Моравске области од децембра 1917. године, која је читана у селу Слатини општине копашничке, и односила се на обвезнике присилног (наводно „добровољног") рада у руднику села Бунушевце, у прешевском крају. Заповест се односила на сељаке Слатинчане који су без посебне дозволе управе рудника — који је био под војном контролом — о празницима ишли својим кућама. Прекршај се кажњавао, за први пут, са двадесет и пет батина и глобом од десет до три стотине лева, а за други пут (ко се не врати у року од месец дана) конфискацијом имања и интернирањем. Овакви бегунци одговарали су пред штабом батаљона у чијој је надлежности било чување рудника, а за њихово прикривање одговарао је председник општине.

Међу тешко страдалим селима у животима сељака, убијених у једном дану, треба поменути село Пуковац са четрдесет и седам жртава, Гајтан где је поред неколико десетина мушкараца убијено и двадесет жена, и село Барје са четрдесет и једном жртвом (7. марта 1917.) Из Гајтанске општине (села: Гајтан, Слишане, Свињарица, Бачевина, Боринци, Мајковац, Ображда, Дренце) побијено је укупно сто и двадесет и девет лица. Ратни злочин почињен у овој малој општини био је утолико тежи што се, за све време трајања рата, сручила маса од више хиљада војника, „оплоченаца", комита. Из података о томе поколь није био резултат „само једне можда непромишљене и случајне егзекуције", већ злочин прононисраних комитских војвода: Дине Мартинова, Ангела Димитријева, Антона (?) Христова, Стојана Стојанова Ђорђиева, нарочито и Дијамандијева и Тодора Турманџиева. Од масовних убистава интернираних Лесковчана (варошана и сељака) треба навести ликвидацију једног конвоја од око шест стотина деце у околини Софије, и такође једног другог конвоја од хиљаду цивила, 17. априла 1917, међу којима је свакако било и људи из лесковачког краја, како се то наводило у извештају анкетне комисије.

Од осамдесет до сто хиљада интернираних цивила из целе окупационе Моравске области у току рата, између четири и по и пет хиљада лица било је из лесковачког краја, а од овога броја је у 1917. години око шездесет до шездесет и пет хиљада лица послато у логоре Сливена. А Сливен је био само један од великих логора понижења и смрти. Ту је, на пример, од осам хиљада српских војника — заробљеника из 1915. године, на крају рата дочекало слободу само две хиљаде! Из логора у Сливену, тврдило се, преко шездесет хиљада цивила више се није никада вратило у Србију. Поред тога, зна се да је у логору у Хаскову било и више жена интернираних из Лесковца.

Бугарски Црвени крст задуго је одбијао да призна српском Црвеном крсту право да се, према међународној конвенцији, брине о својим војницима и интернирцима по логорима Бугарске. Аршибалд Рајс је, са аргументима и правом, наводио како није постојао ниједан члан из Хашке конвенције из 1907. године, нити иједан принцип Међународног јавног права који није био повређен од стране Бугарске, како у односу на ратне заробљенике тако и на интернирање цивила, али и уопште у це-

локупном односу бугарске окупационе власти према поробљеном народу у заузетом делу Србије! Догађаји из 1917. године су то потврђивали у највећем степену.

У лесковачком крају после великих прогањања и многих ликвидација тамошњих становника у 1915, година 1917. представљала је њену жалосну репризу, али у далеко већим размерама и негативним резултатима. Из времена првог светског рата, Сурдулица из 1915. и Арапова долина из 1917. године два су најмрачнија споменика бугарске окупације која су остала запамћена не само у свести и предањима народа лесковачког краја већ и недовољно расветљена и у историографији. Својевремена документарна писања Јована Хаџи Васиљевића и Сретена Динића, представљала су само део из тешке прошлости историје српског народа под бугарском окупацијом, једне историје народног страдања великих размера која још увек није у потпуности написана.

Vladimir Stojančević

LE SYSTÈME DE L'ADMINISTRATION OCCUPANTE EN SERBIE A L'ÈPOQUE DE LA RÉVOLTE DE TOPLICA EN 1917.

Le Serbie occupée était divisée entre l'Autriche-Hongrie et la Bulgarie. Les Autrichiens ont établi leur gouvernement qu'ils ont appelé. Le Gouvernement général et les Bulgares ont créé à leur tour deux régions administratives-celles de Morava et de Macédoine. Les Bulgares y ont établi un régime tres rigoureux, pareil à une terreur. Cette terreur ést devenue plus violente au moment où la révolte de Toplica a éclaté. Précisément dit, la terreur était une des raisons principales de cette révolte. Quand elle fut étouffée, une terreur, exécutée par une exspédition punitive et par de brutales represailles, a obtenu de grandes proportions, l'occupant ayant entre pris un réglement de compte inexorable avec la population innocente. Les Bulgares, dans leur cruauté, ont dépassé toutes les limites admissibles et, d'après l'avis des membres de la Croix Rouge internationale, ils ont violé tous les règlements de la convention sur l'attitude sur un territoire occupé.

949.711

Божица Младеновић

Топлички устанак — спонтана народна буна и организовани покрет отпора

Да ли је Топлички устанак био организовани покрет отпора или је избио спонтано из гнева, револта и бунта народа поробљене и раскомадане Србије? Да ли су војводе организовале и повеле народ у устанак или су се прикључиле већ започетом покрету отпора?

У досад објављеној литератури углавном преовлађује мишљење да је устанак повео сам народ, без вођства и одобрења војвода.[1]

Ипак, до другачијег мишљења у историографији доводи постојање комитске организације и њена разграната мрежа на терену.[2] Осим тога, постоји и проблем различитог тумачења датума на наредби војводе Милинка Влаховића.[3]

На територији коју је захватио устанак упоредо су егзистирале тежње и жеље народа за ослобођењем и комитска организација.

После повлачења српске војске у јесен 1915. пред успешном офанзивом армије Централних сила, на тлу Србије формирани су окупаторски органи власти, чији се рад одликовао строгошћу и бруталношћу.[4] Окупатори су одвођењем у интернацију, денационализаторском политиком и безобзирном експлоатацијом изазвали огорчење становништва[5] које је дубоко веровало у коначну победу српског оружја. Посебно је било несношљиво стање у бугарској окупационој зони. Огорчење је достигло кулминацију када су „ослободиоци" покушали да „моравске Бугаре" укључе у своју војску. Почетком фебруара 1917, пред долазак регрутних комисија, српски војни обвезници почели су се скривати по шумама, а нагомилано незадовољство могло је сваког часа планути.[6]

Комитска организација, почев од августа 1916. године постојала је све снажнија и обухватила пространу територију. Међутим, у самом вођству, међу људима који су је стварали, постојала су знатна неслагања. Коста Пећанац долетео је авионом са Солунског фронта да би оформио тајну комитску организацију у непријатељској позадини. Изричито му је наређено да не поведе оружану борбу против окупатора све док се не чују савезнички и српски топови око Скопља.[7]

Коста Војиновић је створио први комитски одред и поставио темеље организацији покрета отпора, одржавао састанке, припремао народ и водио прве успешне битке пре него што је Пећанац стигао са Солунског фронта.[8]

Војиновић и Пећанац представљали су личности које се узајамно недопуњују. Коста Војиновић је улогу комитске организације видео у томе да што пре покрене народ на устанак. Пећанац је, супротно, стварао организацију за акцију у будућности и говорио да треба причекати. Његово понашање било је условљено тиме што је наредбом Врховне команде био везан да ни у ком случају не сме подићи устанак а Војиновић је имао слободу одлучивања по сопственој процени.

Неслога у вођству допринела је томе да организација, тј. војводе не буду предводници народа него је, напротив, народ њима давао подстрек.

На састанку у Обилићу[9] 21. фебруара закључили су да ће организација наставити и проширити свој рад.[10] Становништву је наређено да не послуша позив Бугара на регрутацију, већ да се наоружају и да „пошто сви имају оружје", образују локалне чете, склањају се од непријатеља и чекају даља наређења војвода.[11] Двадесет другог фебруара у селу Коњувцу, у одлучујућем тренутку, док су сви остали[12] били за то „да се одмах изађе у отворену борбу и... нападне Лебане, освоје затим Прокупље и остале вароши", Пећанац је „то стално бранио, доказивао рђаве последице „таквог непромишљеног рада за народ и за општу ствар".[13] Подржао га је само ађутант Миљан Дрљевић.[14] Пошто два гласа против нису могла да измене

ситуацију, одлука о устанку је била изгласана. Међутим, важно питање о одређивању датума избијања устанка није било решено.[15] Из одлука састанка[16] јасно се види да је Коста Пећанац остао доследан свом задатку. И даље у његовим наредбама превлађује позната мисао: припремати се, организовати се. бити спреман а не пуцати.[17] Одлуком да народ не оде на регрутацију, он није прекршио наређење које је добио, а истовремено је нашао оправдање. „Пошто се сам народ изјаснио да неће ићи на бугарску регрутацију[18] и он је издао такву наредбу, тј. само је санкционисао вољу народа. Најватреније присталице избијања устанка покушао је да удаљи.[19] Јован Радовић и Тошко Влаховић, образовани људи који су студирали у иностранству, тј. у развијенијим срединама, по менталитету су се разликовали од осталих и могли су и не извршити наредбу претпостављеног, насупрот капетану Влаховићу, професионалном војнику коме су правила службе јасна.

Али, већ 24. фебруара, војвода Пећанац издао је прокламацију о почетку устанка, а војводе Милинко Влаховић, Јован Радовић и Тошко Влаховић водили су борбе са Бугарима.

Коста Пећанац је из извештаја Миленка Влаховића сазнао о борби Јабланичког одреда са Бугарима.[20] На вест да је и комитски одред започео сукоб, као да је за тренутак заборавио свој задатак и покушао да не буде само војник, извршилац заповести, него и човек, део тренутка и простора у коме је деловао. Такође, уз Пећанца је од састанка у Обилићу био стално Војиновић.[21] Могуће је да је и само присуство Војиновића, који је одлучно био за то да се отпочне са устанком, за моменат понело Пећанца. За 24. фебруар Пећанац је наредио општу мобилизацију.[22] Позив се односио на све војнике српске војске који се 1915. из различитих разлога нису повукли. Зато је одлучио да их сада уврсти у редове комитске организације и омогући им да одуже свој дуг према отаџбини. Пошто су бугарске регрутне комисије већ започеле са радом, ово је била могућност да у организацију уђу и млађи у међувремену стасали за регрутацију.

Коста Пећанац је после битке на Бојнику и добијеног Влаховићевог извештаја, писмено известио команданта Јабланичког одреда да је, 24. фебруара, почео општи устанак.[23] Стога му је наредио да прикупи све своје војнике и „ако устреба" Пећанац и Војиновић ће напасти на Прокупље, а Милинко Влаховић на Лесковац.[24]

Увече, 25. фебруара, војводе Војиновић и Пећанац одлучили су да њихова два одреда нападну и заузму Прокупље, а Јабланички Лесковац. У том смислу саставили су писмо и упутили га Јабланичком одреду, а потом почели да стварају детаљан план о нападу на Прокупље. Међутим, план су из основа променили када су из заплењене бугарске преписке сазнали да ће престати са регрутацијом.[25] Одлучили су да обуставе сваку акцију и да се мирним путем споразумеју са бугарским командантима. Поново су се вратили дефанзивној тактици, пошто је то био „за сада једини циљ нашег устанка".[26]

Догађаји су се сасвим другачије одвијали на подручју Јабланице. После устанака у Обилићу Милинко Влаховић и Димитрије Димитријевић кренули су са својим одредом у правцу Лесковца.[27] Они су још 22. фебруара упутили Лесковчанима проглас да се прикупе, крадом и придруже им се.[28] Оваква садржина прогласа не указује на почетак устанка, али не искључује његову непосредну припрему. Остаје дилема да ли су Влаховић и Димитријевић позивали у устанак или су само хтели да одред омасове новим борцима и спремно дочекају наредне догађаје. У сваком случају, чињеница је да су проглас са оваквом садржином упутили два дана пре прокламације Косте Пећанца о почетку устанка.

Већ 24. фебруара „од ране зоре" Јабланички комитски одред је водио борбу са Бугарима.[29] Битка код Бојника била је први окршај комитских чета и победа над Бугарима, које је старији Влаховић „до ногу потукао".[30] Успешна битка понела је војводу Влаховића. Он је писао Пећанцу да ће бити још мртвих Бугара и „нека је сретно до Бог дâ", а Јовану Радовићу јавио је да нападне остатке бугарске чете ако наиђу на њега.[31] Идућег дана стигло је писмо Косте Пећанца о подизању устанка. Од тада Јабланички комитски одред није престајао са акцијама. Командант и организатор одреда нису се обазирали на Пећанчеву супротну наредбу.

Војвода Јован Радовић је „примио борбу" у поподневним часовима а „разјурена" бугарска коњица је у мраку стигла у Лесковац.[32]

Тошко Влаховић сукобио се код Новог Момчилова са бугарским одељењем од око 60 коњаника и пешака.[33]

Остаје отворено питање да ли су се војводе Влаховић и Радовић усмено договорили да започну устанак 24. фебруара или су били принуђени да битке прихвате пошто су се изненада сусретали са потерама? Милинко Влаховић водио је борбу у раним јутарњим сатима. То је у герили идеално време за изненађење и препад на непријатеља. Дилема је и да ли је војвода Јован Радовић прихватио борбу зато што је био принуђен или што је био под утиском извештаја Милинка Влаховића и ранијег договора. Зашто је Тошко Влаховић променио подручје дејства, које му је одредио Пећанац?[34] Да ли само због многобројних бугарских потера на одређеном му терену или због неког ранијег договора? И на терену који је самовољно одабрао било је потера са којима се сукобио.

Постоји наредба Милинка Влаховића становништву његовог подручја, којом је обавештавао да ће 26. фебруара (по старом) отпочети устанак, па да стога сви буду приправни и наоружани. Пошто наредба стоји прилично усамљено и изоловано, а по свему судећи војвода ју је донео на своју руку, без договора и сагласности осталих, намеће се отворено питање: да ли је старији Влаховић био самовољни предводник устаника?! Засад изгледа да наредба нема датума.[35] Но, без обзира када је донета, наредба није испуњена, јер су се догађаји одвијали убрзаним темпом и наредбодавац није сачекао 11. март.

Милинко Влаховић је критиковао Пећанчеву колебљивост и лакомисленост што је поверовао у бугарску преписку о обустављању регрутације. Лично је сматрао да је то само бугарско лукавство и начин да добију у времену. Треба „радити без одступнице" док је народ „усијан и намагнетисан" и тући непријатеља. За своје устанике издао је наређење да борбу, која ће повући „тек онда кад не буде нас или Бугара".[36] Из Медвеђе је тих дана бугарска посада тражила појачање и послата су јој два одреда са тешким наоружањем из Ниша у помоћ.[37] Војвода Милинко Влаховић и Димитрије Димитријевић су самовољно кренули у опсаду Лебана, не извршивши наређење Косте Пећанца.[38] У Јабланици су се борбе све више распламсавале.

Двадесетих дана фебруара учестали су сукоби, између избеглих војних обвезника и бугарских потера. И поред најстроже наредбе Пећанца да се не сме пуцати на прогонитеља, многи су у одбрани својих породица и самоодбрани употребљавали оружје.

Док су војводе већале у Обилићу, локално становништво се све више сукобљавало са окупаторима. У време одржавања састанка доводили су разоружане бугарске војнике, које је Пећанац ослобађао, слао наредбе и забрањивао сукобе. Међутим, било му је јасно да се мало ко обазирао на те наредбе. „јер је већ народна револуција била на прагу".[39]

После објављивања мобилизације и сам Пећанац се све чешће сусретао са гомилама мобилисаних.[40] Бежали су и из градова, поготову из Куршумлије и Прокупља. Само код четовође Радуловића избегло је 50 младића из Прокупља.[41]

Пећанчеве наредбе о обустављању устанка нису имале никаквог ефекта. Локално становништво, чију је ратоборност он покушавао да каналише и сузбије, „више никога не слуша, већ хоће да се бије".[42] Посебно запаљиво подручје и могуће жариште сукоба био је косанички срез. Код четовође Рада Влаховића стално се одметало становништво Куршумлије и околине, озлојеђено понашањем „жандара" Арнаута.[43]

У тренутку када је народ косаничког среза јуришао на Бугаре и Арнауте у Куршумлији, војвода Пећанац налазио се у топличком срезу и издавао упутства о приправности.[44] Војиновић се ових дана држао пострани, планирао нападе са Пећанцем, али их није реализовао.

Док су се Пећанац и Војиновић повукли у дефанзиву, локално становништво је у Мачковцу започело сукоб који ће прерасти у устанак. Група Арнаута кренула је у село да би пљачкала становништво, али их је сусрела група добро наоружаних мештана и „стицајем околности" дошло је до обрачуна.[45] Арнаути су се повлачили у правцу града, а наоружани сељаци гонили су их и непрекидно пуцали. То је довело до спонтаног покрета становништва околних села, наоружаних пушкама, пиштољима, камама, ручним бомбама, дакле лаким оружјем. Ипак, било је доста устаника који су кренули у бој „наоружани" мотикама, секирама, вилама. Још једном се показало да „бој бије срце у јунака", јер су устаници успели да потисну Бугаре и Арнауте у зграду начелства. Уз становништво биле су четовође Ица Калајџија, Божа Димић, Раде Влаховић, Анђелко Лазић, Цветко Оташевић. Војвода Војиновић се тек касније појавио да би завршио освајање, тј. са својим увежбаним и добро наоружаним борци-

ма освојио забарикадирану зграду одакле су се непријатељи бранили.[46]

Становништво Србије имало је за собом вековну традицију четовања. И овај покрет представљао је њен наставак. Можда су војводе хтеле сачекати погодније временске прилике, пролеће, време које је карактеристично за герилу, „ да се гора заодене листом". Међутим, становништву није засметао снег и лоши временски услови. Устанак је букнуо, у почетку имао изузетну снагу, да би временом губио на интензитету, што је типична особина свих спонтаних народних покрета. Народно расположење носило је војводе, и они су се, један за другим, укључивали у већ започете сукобе.

Пећанац се до задњег трена трудио да обузда сукобе,[47] али се при том понашао крајње несигурно, сметено. Зато и није могао зауставити становништво које се мало освртало на његове наредбе. Из дана у дан у њима се понављало: бити у приправности, одржавати везе међу одредима и чекати даља наређења.[48] Вероватно би се на наређења о подизању устанка чекало до пробоја Солунског фронта.

Најбоља илустрација спонтаног избијања устанка јесте податак да ни све Косаничке чете нису знале да је становништво устало и опколило Куршумлију.[49] Значи, ништа није било унапред испланирано, него је изненадни сукоб прерастао у нешто много веће.

Војвода Пећанац је 28. фебруара добио извештај Милинка Влаховића да су устаници опсели Лебане и да очекују његову предају, коначно схвативши да „бујицу не може обуздати".[50] Зато је одлучио да прошири устанак како би спасао Лебане и Куршумлију, заинтересовао стране силе и добио помоћ од њих. Издао је поново прокламацију за општи устанак, „али народ је без мога наређења почео већ напад и на Прокупље."[51]

Топлички устанак проистекао је из спонтане и организоване компоненте. Предност дајем управо спонтаном елементу, тј. расположењу становништва за устанак. Несумњиво је да су борбено расположење и народно самопоуздање подстицани постојањем комитске организације, присуством чета на терену, а посебно доласком Косте Пећанца. Долазак емисара са Солуна у коме је становништво видело симбол целокупне српске војске, уверило се да постоји и бори се за ослобођење домовине, схваћено је као моменат за одлучну припрему. Међутим, наредба коју је добио од претпостављених, тако је гласила да је морао стално кочити и одлагати избијање устанка. Зато је постојање тајне комитске организације бодрило, давало подстрека, али је одлучујућа и пресудна била решеност становништва да се с пушком у руци обрачуна са завојевачем.

Напомене:

1. Види М. Перовић, Устанак на југу Србије, Београд 1954, 56; М. Перовић, Топлички устанак 1917, Београд 1971, 61—100; Ј. Дерок, Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916—1918, Београд 1940, 25—31; М. Милинковић, Топлички устанак 1917, Ниш 1927, 25—27.

2. Андреј Митровић сматра да је устанак дело народа и нижих вођа, да су се комитске војводе прикључиле устанку, а нису га започеле: А. Митровић, Србија у првом светском рату, Београд 1984, 434. Исти аутор у фељтону НИН-а, закључује да је устанак проистекао из немира и незадовољства, али и из активно исказаног оружаног покрета отпора. Спонтана и организована иницијатива су се подударале, али нијансирано даје предност народу (А. Митровић, Устанак 1917, НИН 1890 (1987) 53—54). Хуго Керхнаве оцењује да је устанак био организован, да су српски „капетан" К. Војиновић, К. Пећанац и К.(!) Влаховић били у директној вези са српском Врховном командом у Солуну и на њено наређење тајно припремили један добро организовани устанак, који је требало да избије истовремено са пролећном офанзивом трупа Антанте код Солуна (N. Kerchnawe, Die k.u.k. Militärverwaltung in Serbien, u: Die Militärverwaltung in den von den österreishisch — ungarischen Truppen besetzen Gebieten. Wien 1928, 256—258).

3. Види А. Митровић, Србија у првом светском рату, Београд 1984, 431.

4. Уместо јединствене српске државе, формирани су аустро-угарски Војни генерални гувернман Србија и две бугарске војно-инспекцијске области: Морава и Македонија; види А. Митровић, Стварање немачке окупационе зоне и аустро-гарске управе у Србији (јесен 1915 — пролеће 1916) у: ИГ. 1977, бр. 1—2, 7—35.

5. Види Стенографске белешке Народне скупштине Србије са 84. редовног састанка, одржаног 2. априла 1918. на Крфу, 185.

6. Савременик догађаја Живојин Илић сматрао је да је устанак почео много раније, а узрок томе били су Бугари који су послали своје регрутне комисије. Народ се тада одлучио за отпор; Живојин Илић, Топлички устанак у мом сећању, у: Добровољци 1912—1918, Београд 1917.

7. Архив Војноисторијског института у Београду (даље: АВИИ), попис 7, кутија 77, Записник саслушања Косте Пећанца пред анкетним одбором о узроцима побуне у топличком округу и околини у 1917. години, Лесковац, 10. август 1919.

8. Коста Војиновић одметнуо се августа 1916, а Коста Пећанац је долетео у Топлицу 28. септембра 1916. године.

9. Пећанац је овако одредио задатке састанка: „имамо да решимо и створимо план за даљи рад, да пропишемо правила, да изнова поделимо чете на одреде, да проширимо организацију даље по Србији, да нађемо излаз ка-

ко да се спасе народ од најновијег позива бугарског за регрутацију као и начин одбране у случају напада непријатеља — дневник Косте Пећанца, 147; чува се у рукопису у Народном музеју Топлице у Прокупљу.

10. Одлучили су да се на десној страни Мораве пошаље једна чета у пиротску околину, а друга у Крајину.

11. Дневник Косте Пећанца, 148.

12. Људи, који су под председништвом Пећанца, одлучивали о свим питањима, били су Милинко Влаховић, Коста Војиновић, Димитрије Димитријевић, Јован Радовић, Глигорије Којашевић, Миљан Дрљевић, Тошко Влаховић, Синадин Јанковић, Милић Лакићевић, Димитрије Беговић, Борђе Кенеф, Рамадан Азировић, Милош Буровић, Борђе Белојевић, дневник Косте Пећанца, 147.

13. Дневник Косте Пећанца, 152.

14. У историографији је познат по имену Милан Дрљевић, што је погрешно, јер је имао рођеног брата Милана, који је у време ових догађаја био у Црној Гори. (Види Н. Ракочевић, Црна Гора у првом светском рату, Титоград 1969).

15. АВИИ, п. 7, к. 77, Записник саслушања Косте Пећанца пред Анкетним одбором о узроцима побуне у Топличком округу и околини у 1917. г. Лесковац 10. август 1919.

16. На састанку су одлучили да се уз три већ постојећа одреда — Ибарско-копаонички комитски одред, Централни комитски одред и Јабланички комитски одред, формирају још два: Пиротски на челу са Јованом Радовићем и Крајински за чијег је команданта изабран Тошко Влаховић. Свим одредима тачно су одређене територије дејства и кретања: види М. Перовић, Топлички устанак 1917; Београд 1971, 114; За војводе су изабрани: Коста Пећанац, Коста Војиновић, Милинко и Тошко Влаховић, Јован Радовић и Димитрије Димитријевић. Прописана су правила о смртним казнама на основу Ратног закона Краљевине Србије и о начину извођења операција на терену.

17. АВИИ, п.7, к.78, Наредба команданта комитских одреда, 22. фебруара 1917. године.

18. Дневник Косте Пећанца, 150.

19. АВИИ, п.7, к.77, Записник саслушања Косте Пећанца пред анкетним одбором о узроцима побуне у топличком округу и околини у 1917. години, Лесковац 10. август 1919.

20. Дневник Косте Пећанца, 159

21. Дневник Косте Пећанца, 161.

22. АВИИ, п.7, к.79, распаднута бележница Косте Пећанца.

23. АВИ п.7, к.78, К. Пећанац, Јабл. одреду 25. II 1917.

24. Дневник Косте Пећанца, 163.

25. Дневник Косте Пећанца, 164.

26. Дневник Косте Пећанца, 164.

27. М. Перовић, нав. дело, 123.

28. Проглас у књизи Ј. Дерока; Ј. Дерок, нав. дело 28.

29. Дневник Косте Пећанца, 158.

30. Исто, 158.

31. АВИИ, п.7, к.78, Милинко Влаховић и Димитрије Димитријевић Кости Пећанцу, 24. фебруара 1917.

32. АВИИ, п.7, к.78, Јован Радовић Кости Пећанцу, 24. фебруар 1917.

33. М. Перовић, нав. дело, 122.

34. Тошко Влаховић је променио подручје дејства због бројности бугарских потера на одређеном му терену; АВИИ, п.7, к.78, Тошко Влаховић Кости Пећанцу, 26. фебруара 1917.

35. Наредба није сачувана у оригиналу, али је сачуван немачки превод — Haus Hott and Staatsarchiv in Wien, Politisches Archiv, Karton 976. Извештај изасланика МИП при ВГГ/С министру иностраних послова у Бечу, Београд 04. 03. 1917.

36. АВИИ, п.78, к.78, Милинко Влаховић Кости Пећанцу, 27. фебруар 1917.

37. АВИИ, п.7, к.78, „Жупски и Топлица" Кости Пећанцу, Прокупље, 25. фебруар 1917.

38. Пећанац им је наредио да нападну железничку пругу — дневник Косте Пећанца, 168.

39. Дневник Косте Пећанца, 155.

40. Исто, 165.

41. АВИИ, п.2, к.79, Б. Радуловић Кости Пећанцу, 25. фебруар 1917.

42. Дневник Косте Пећанца, 169.

43. АВИИ, п.7, к.78, Раде Влаховић Кости Пећанцу, Куршумлија, 24. фебруара 1917.

44. Дневник К. Пећанца, 167.

45. АВИИ, п.7, к.78, Раде Влаховић Кости Пећанцу, Куршумлија, 27. фебруара 1917.

46. А. Митровић, Србија у првом светском рату, Београд 1984, 433.

47. Дневник Косте Пећанца, 147—171.

48. Исто. 166.

49. Исто, 168.

50. Исто, 169.

51. АВИИ, п.7, к.77, Записник саслушања Косте Пећанца пред анкетним одбором о узроцима побуне у топличком округу и околини у 1917. години, Лесковац 10. августа 1919.

Božica Mladenović

LA RÉVOLTE DE TOPLICA — UNE EMEUTE POPULAIRE SPONTANÉE ET UN MOUVEMENT DE LA RÉSISTANCE ORGANISÉ

Est-ce que la révolte de Toplica était un mouvement de la résistance organisé ou une expression spontanée de l'indignation et de la révolte du peuple de la Serbie occupée? Une étude minutieuse de la matière révèle qu'il y avait des éléments de la spontanéité et de l'organisation c'est à dire que la révolte de Toplica est provenue du fait qu'il y avait un mécontentement profond du peuple dt que c'était son désir et aussi son besoin de se libérer de la domination tyrannique et abusive sans pouvoir nier l'existence de r'organisation de comitja en tant qu'agent presque décisif, ainsi que l'intérêt du Gouvernement serbe et de la Commande supérieure de voir en Serbie un terrain préparé à l'arrivée de l'armée venant du front de Salonique. Pourtant quant il s'agit de la revolte même de Toplica il faut donner la priorité à l'élément de la spontanéitè.

321(091)+949.711„1917"

Божа Ђевори

Ослобођење, организација власти и евакуација Прокупља у устанку 1917. г.

I. ВЕЗА ПРОКУПЉА С КОМИТСКОМ ОРГАНИЗАЦИЈОМ НА ТЕРЕНУ ТОПЛИЦЕ

Питање отпора окупаторској власти у већим насељима Топлице није истраживано, поготово кад се постави проблем постојања комитске организације у Прокупљу и њених веза с комитском организацијом на терену, као и учешћа у припреми и извођењу напада на Прокупље.

Отпор окупаторској власти у Прокупљу почео је крајем 1916. и почетком 1917. године, углавном појединачним одласком у Ибарско-копаонички одред и акцијама група и појединаца у ликвидирању шпијуна и сарадника окупатора. Репресалије, интернирање и одлука бугарске војне власти да регрутује мушко становништво са окупиране територије довело је до масовног отпора. Тајно су се окупљали трговци, занатлије, чиновници и свештеници. Организовање грађана у Прокупљу, као облик отпора окупатора, има облик спонтаности. Значајну улогу у тајној организацији грађана која се повезала с комитском организацијом на терену Топлице имали су Секула Добричанин, свештеник, и Марко Павловић, поручник. Комитска организација у Прокупљу организовано је пружала новчану помоћ комитама, а по инструкцији Косте Пећанца новцем помагала варошку сиротињу. Међу трговцима су се истицали Никола Стојковић, Милан Страхинић, Драгутин Ђорђевић, Јован Бићанин и Тодор Кркић. У тајној организацији отпора окупатору било је и више жена, које су преносиле оружје и муницију. Везу тајне организације грађана у вароши с устаницима у шуми одржавала је Ангелина, учитељица из Прокупља, супруга народног посланика Илије Илића.[1] Кад је почео устанак, пре ослобођења Куршумлије и Прокупља, из вароши је изашло више стотина Прокупчана и они су распоређени у чете комитских одреда, Централном и Ибарско-копаоничком. Пећанцу који је стигао у село Бела Вода, код Прокупља, прикључили су се углавном наоружани грађани који су избегли интернирање.[2] Тих дана у новоформираној варошкој чети, којом је командовао Душан Петровић, потпоручник, налазио се велики број младића, добровољаца из Прокупља. Прокупачка комитска чета кретала се подјастребачким селима и била је у саставу Добричког комитског одреда.

2. ПЕЋАНЧЕВ СТАВ О НАПАДУ НА ГРАДОВЕ

На састанку истакнутих четовођа и комита у Обилићу 21. и 22. фебруара 1917. године, док су сви били за то да се пређе на отворену борбу и да се нападну Лебане, Прокупље и остале вароши, Пећанац и његов ађутант су се том противили. У Коњувцу, 23. фебруара скоро целог дана Пећанцу су довођени разоружани бугарски војници и жандари и то од стране сеоских чета. Пећанац се томе противио, али је увидео да не може да прекине сукоб с окупатором и да је „народна револуција била на прагу". Комитски одреди су кренули са задатком да поседну значајне комуникације Прокупље — Ниш и Лебане — Лесковац. Концентрисали су се према варошицама у Топлици и Пустој Реци, иако није донета одлука да се нападну и освоје. До јачих сукоба с непријатељском војском долази 24. фебруара код села Бојника и Дубова, у Пустој Реци и Топлици, што је дан општег устанка народа 1917. Пећанац мења свој став и у одушевљењу наређује комитама да руше телефонске стубове а присутнима се

[1] Лист „Време" од 2. марта 1927. г.

[2] Народни музеј Топлице у Прокупљу, Дневник Косте Пећанца 1916—1917. г, рукопис.

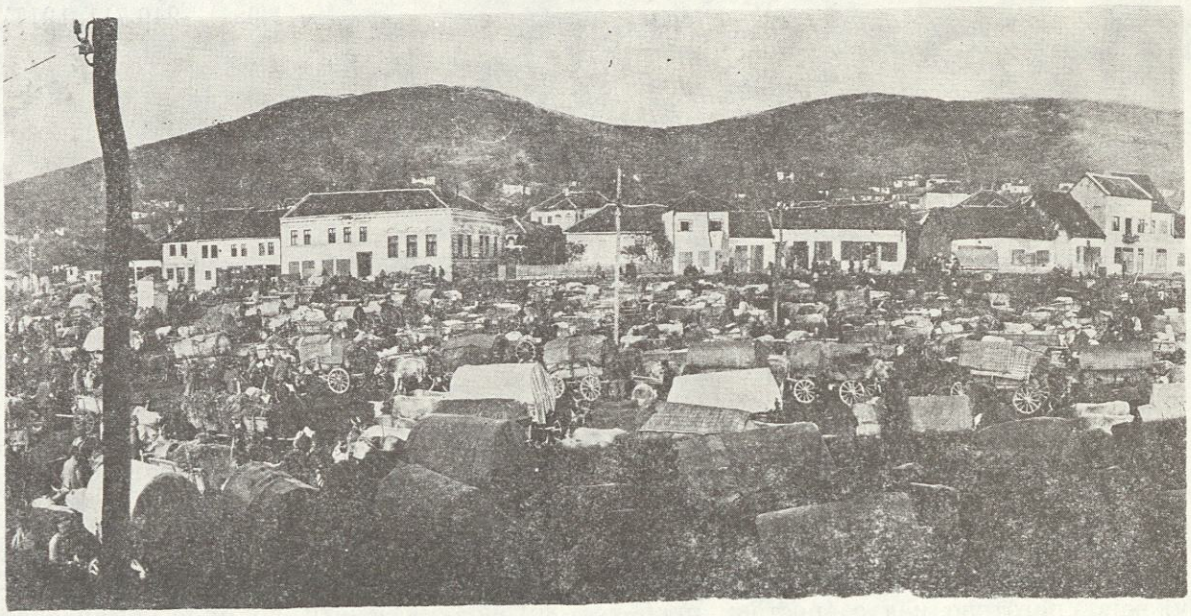

Повлачење српске војске кроз Прокупље 1915. г.

узбуђен обраћа: „Господо, објављујемо отворено рат". У исто време поручује Јабланичком комитском одреду да је почео општи устанак и да се прикупе за напад, па ако устреба да ће се ударити на Прокупље и Лесковац. У селу Пасјачи, 25. фебруара Пећанац каже „са војводом Војиновићем решавали смо шта да се ради, затим решисмо да ова два наша одреда нападну и заузму Прокупље". Кад је планиран напад на Прокупље, сазнавши из ухваћеног писма да бугарске војне власти одустају до даљег од регрутације становништва окупиране Топлице, мења своје мишљење и тражи да комите прекину с борбеним акцијама и преговарају с Бугарима. Кад је бугарска војска кренула из Прокупља и Куршумлије, левом и десном обалом реке Топлице, 27. фебруара Пећанац је наредио да се комитске чете повуку на доминирајуће врхове изнад Доње Топонице. У исто време послао је писмо Албанцима на Косову да је освојено Прокупље и да иде на Ниш, а да се они подигну на оружје и заузму Приштину и Подујево. Пећанац се прикључио устанку народа и с Војиновићем планирао напад на Прокупље. У селу Прекадину разговарао је с неколицином учесника прекадинског договора да се изврши напад на Прокупље.

3. СИТУАЦИЈА ОКО ПРОКУПЉА ДО ОСЛОБОЂЕЊА ВАРОШИ

Пре избијања устанка у Топлици, окупатор је имао мање посаде: једну чету у Куршумлији, два вода у Прокупљу и један вод у Житном Потоку. Овоме треба додати и то да су се у сеоским општинама и понеким селима налазиле сталне групе састава 2 до 3 бугарска војника. Тајна комитска организација у Прокупљу пратила је догађаје и појачала обавештајни рад. Обавештајци под именом Топлица и Жупски, 25. фебруара 1917. године обавестили су Пећанца како су из поузданих извора сазнали да је бугарска посада из Медвеђе тражила помоћ, јер су устаници извршили велики напад, да је Прокупље одговорило да нема снаге да им упути помоћ и да су је затражили из Ниша. Комитски обавештајци су известили да у Прокупљу има до 100 бугарских војника. Устанак у Топлици почео је 26. фебруара и истовремено захватио срезове косанички, прокупачки и јабланички. Док су се водиле борбе у околини Куршумлије, комите западно од Прокупља сукобили су се с Бугарима у селима Горња Коњуша, Конџељ и Бресничић. Окупатор је озбиљно схватио напад устаника на Куршумлију. Бугари су из Ниша упутили знатне снаге, које

---

[3] Народни музеј Топлице у Прокупљу, 1916—1917. г., рукопис.

[4] Миливоје Перовић, Топлички устанак 1917. г., Београд 1971; Извештај потпуковника Изклова команданту Моравске војноинспекцијске области у Нишу од 8. фебруара 1917. г.

[5] Војноисторијски институт ЈНА, Извештај Жупског и Топлице Пећанцу од 12. фебруара 1917. г., кут. 78.

[6] Војноисторијски институт ЈНА, Извештај Јована Јелића од 13. фебруара 1917. г., кут 78.

су после пада Куршумлије сместили у Прокупљу. Аустроугарска команда је једним батаљоном посела подјастребачка села северозападно од Прокупља. Због тога је устанак народа источно од Прокупља у Добричу почео касније и то нападом на Прокупље. Између планине Јастрепца и реке Топлице значајну улогу у мобилизацији народа на устанак имали су комитски ореди, Јастребачки и Добрички.

4. ПРЕКАДИНСКИ ДОГОВОР И РАТНИ САВЕТ ЧЕТОВОЂА У ДОЊОЈ ТРНАВИ

Кад се говори о извођењу напада на Прокупље, у историјској интерпретацији наглашено је ратно саветовање четовођа у селу Доња Трнава. Истраживања указују да је томе претходио прекадински договор четовођа и истакнутих комита из Прокупља и околине. У селу Прекадину, у сеоској кафани, ноћу 28. фебруара састанку, на коме се расправљало о околностима за напад на Прокупље, у име комитске организације вароши били су Душан Ристић, Дража Трипковић и Душан Петровић. Оцењено је да су сељаци из околине Прокупља спремни да устану, да су формиране сеоске чете и да ће значајну улогу у ослобођењу Прокупља имати добровољци варошке чете. Пре него су кренули у Доњу Трнаву, четовође су упутили писмо, које је Пећанац примио у Грабовници, у јутро 1. марта. Комите су га обавестиле да ће у јутро напасти Прокупље; моле га да узме команду и изда распоред за борбу, а ако се не прихвати да ће то они учинити на своју руку.

Седници ратног савета претходи: прво, велики сеоски збор и расположење сељака за борбу, друго наоружање сељака и формирање сеоске чете и треће, долазак сеоских чета из подјастребачких села и формирање устаничких батаљона од око 380 бораца, чији командант Влада Трбољевац у традицији села Доње Трнаве запамћен говором да је српски народ ратовао пет векова с Турцима, да му нису могли забранити славу и уништити име и да му ни Бугари неће скинути шајкачу, а да ће Топличани ланце ропства искидати сабљом и пушком. На седници ратног савета четовођа и резервних официра у кући активног комите Сотира Ценића, у Доњој Трнави, решено је да се у рано јутро 2. марта нападне Прокупље. Упутили су писмо војводи Пећанцу, које га је уверило „да народ више никог неће да слуша, него хоће да се бије". Писмо је однео један млади комита и чудио се колику је забринутост изазвало код војводе.[11] Пећанац је одбацио идеју локализовања устанка на Куршумлију, издао наређене да се прекину телефонско-телеграфске везе, да се Прокупље стави у опсадно стање и онда свим снагама крене ка Нишу. За то време четовођа Радисав Тошић је посео фронт на путу од Мерошине до Мрамора. По снегу, око 3 сата изјутра, 2. марта главним друмом Пећанац је кренуо ка Прокупљу и пред јутро код Белољина чуо пуцње. Краће време задржао се код Крње џамије у Малој Плани и пожурио у варош. Тешко је утврдити стварне планове Косте Пећанца у време кад су комите из околине Прокупља одлучиле да ослободе варош. Можда је најближи истини Властимир Вуковић, комита Ибарско-копаоничког комитског одреда, кад каже да је после ослобођења Куршумлије Пећанац „најзад пристао да народ устане", а Влади Трбољевцу издао наређење да с Топличанима уз помоћ сеоских чета Пасјаче, Видојевице и Добрича нападне Прокупље.[12] Одлуку о нападу на Прокупље не треба сматрати епизодом устанка. а што донекле карактерише досадања разматрања, већ стратегијом ширења устанка у коме ће значајну улогу имати стварање слободне територије и организовање устаничке власти.

5. НАПАД НА ПРОКУПЉЕ

Устаници су урадили једноставан план напада на Прокупље. Планирали су да варош окруже устаничким четама. Замишљено је да сеоске чете крену кордонски у напад, без резерве. Јуриш би почео на знак трубе. Рачунало се на конфигурацију терена, пре свега на окомити боровњак који се диже изнад Прокупља. Због тога су се са севера кретa-

---

[7] Војноисторијски институт ЈНА, Извештај Јеротија Бенадића од 17. фебруара 1917. г., кут. 78.

[8] Војноисторијски институт ЈНА, Извештај Марка Павловића, пеш. поручника, дат 21. новембра 1918. г., кут. 78.

[9] Тодор Борђевић, Монографија села Доње Трнаве, рукопис.

[10] Војноисторијски институт ЈНА, Одлука ратног савета у Доњој Трнави, кут. 78.

[11] Извештај Љубе Димића, Народни музеј Топлице у Прокупљу, фас. Д-12.

[12] Народни музеј Топлице у Прокупљу, Властимир Вуковић, Парламентари, рукопис, фас. В-3.

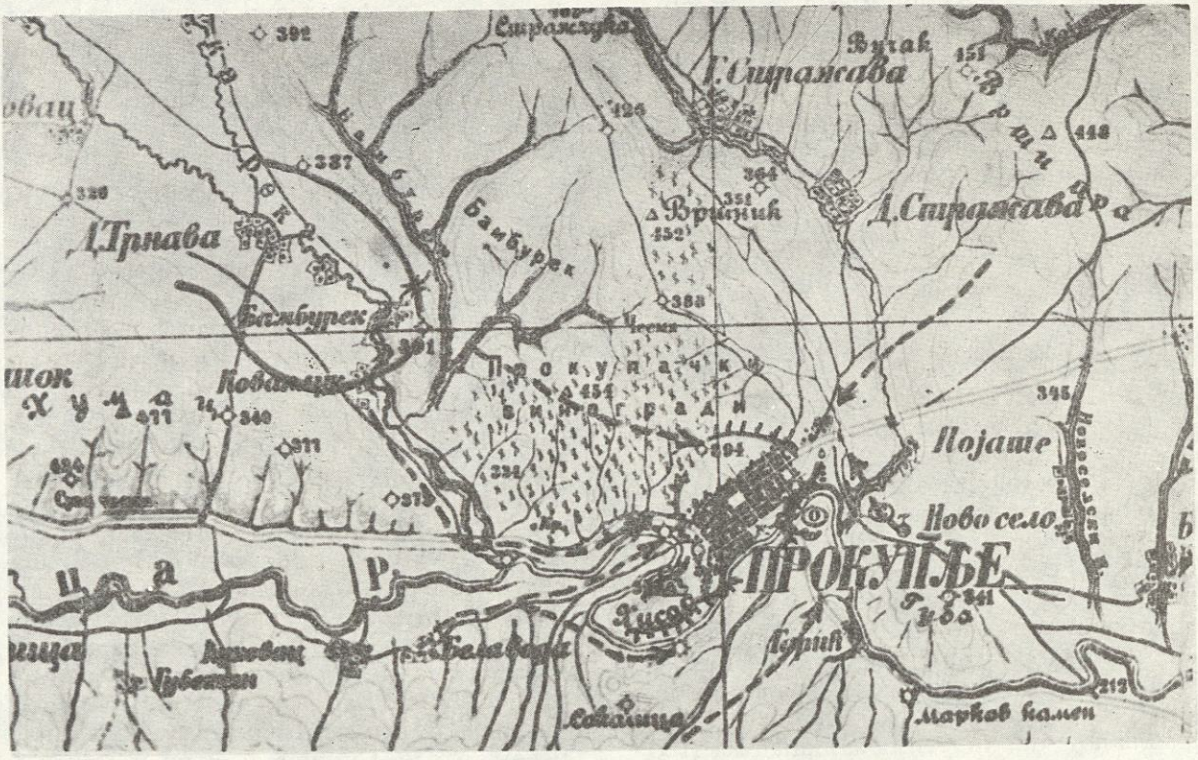

Напад на Прокупље 1917. г.

ле бројније снаге, под командом четовође Миливоја Виријевића. Устаници из села око Планске, Рачичке и Трнавске реке силазили су низ брдо, нису размишљали о смрти, водила их је вера у победу и веровали су ако погину да ће умрети као слободни људи у народном устанку. Четовођа Светозар Костић, син народног посланика из села Ресинца, устанике села Ресинца, Меровца и Мршеља разместио је северно од Прокупља, ближе нишком друму.[13] Са запада, од куршумлијског друма, чета Спасоја Миленковића коју су чинили сељаци Горње и Доње Бреснице, Горње и Доње Јошанице, Прекопуца и Здравиња у згуснутом распореду напала је непријатеља код Данчевићевог млина. Устаници из чете Проке Миљковића и Арсе Стакића распоређени су од друма с. Ђуковац — Прокупље до места званог Булутски камен, на десној обали Топлице. Једно одељење је прегазило реку Топлицу и избило на брдо Хисар. На знак трубе за јуриш, напали су мост на улазу у Прокупље и сјурили се с Хисара. На друму Прокупље — Ниш напад су извршиле чете Прокупачка и Добричка. У нападу је учествовала Бериљско-лукомирска чета, којом је командовао Алекса Андрић. Комите ове чете продрле су у насеље Гарић и ту се спојили с Гарићком четом, коју је водио Сава Ђорђевић Чалак. Десетина на челу с Ђорђем Перуновићем кренула је из Растовнице, преко винограда и брда код садашње болнице и запосела простор угрине, где је данас железничка станица. Део бораца из ове десетине добио је задатак да испита и обезбеди прелаз преко реке Топлице.[14] Требало је осигурати друм Прокупље-Мрамор и затворити мост на Јужној Морави, одакле се, из правца Ниша, очекивало надирање непријатеља.

У току ноћи 1. и 2. марта устаници су заузели положаје за напад и прекинули телефонско-телеграфске везе с Нишем. Напад је почео у 5 часова изјутра. На истуреним одбрамбеним положајима, Бугари су давали отпор око 2 сата, повукли се на ивицу вароши и одатле, узнемиравали нападом становништво с леђа, запосели зграду окружног начелства и наставили да пружају отпор. Слабији по броју и наоружани, али морално јачи, устаници су за кратко време изборили победу.

---

13 Народни музеј Топлице у Прокупљу, Изјава Јанка Савића, фас. С-15.

14 Народни музеј Топлице у Прокупљу, Изјава Драгутина Секулића, фас. С-19.

6. УЛАЗАК ПЕЋАНЦА И ВОЈИНОВИЋА У ПРОКУПЉЕ И ПРЕДАЈА БУГАРА

Обавештен о нападу на Прокупље, Војиновић је са одредом пожурио и кад је борба увелико била у вароши, сусрео је Пећанца. У башти печаторесца Ђорђа Младеновића, на улазу у варош, одржан је састанак војвода и четовођа који су извели напад на Прокупље. Пећанац је предложио да се грађани повуку у куће и да се устаници послуже триком, као да комите туку народ, да се из бугарских магацина покупи оружје, муниција и храна, а онда да се повуку у планину. Присутни су се успротивили а Војиновић потегао револвер на Пећанца и рекао да ни сам краљ нема права да се одупре жељи народа.[15]

Пећанац и Војиновић су ушли у Прокупље а народ их је одушевљено дочекао, поздрављао и китио. У исто време Бугари су из зграде Окружног начелства пуцали у несмотрене грађане.

Комите у ослобођеном Прокупљу

По уласку у Прокупље Пећанац је издао наредбу четама да осигурају ослобођену варош. Две чете, четовођа Светозара Костића и Радисава Тошића, осигуравале су друм Прокупље — Мрамор. Берилско-лукомирска, Житорађска, Пуковачка и Брестовачка чета штитиле су друм Прокупље — Дољевац. Наиме, одавде су могле бугарске снаге извести напад користећи железничку пругу Ниш — Дољевац — Лесковац. Везу с овим снагама одржавала је новооснована Гарићка чета. Друм Прокупље — Ћуковац обезбеђивала је чета села Водице, Бела Вода и Ћуковац. Ред и дисциплину у Прокупљу одржавала је чета концељске општине. Чета Јована Јелића била је у приправности и чинила резерву варошке страже. Првих дана после ослобођења Прокупља чета прекадинске општине била је на конаку у Доњој Трнави, а њен командант Прока Миљковић у штабу Косте Војиновића и бринуо о снабдевању устаника провијантом.[16]

Значајну улогу у нападу на Бугаре, који су пружали отпор из зграде окружног начелства, имале су сеоске чете општине концељске и појатске. По подне другог дана устаницима се предало преко 850 бугарских војника, подофицира и официра. Заробљени официри, свештеници и чиновници смештени су по приватним кућама, а подофицири и војници у зградама Гимназије у Прокупљу и основне школе у Малој Плани. Нешто заробљеника било је у кафанама у Малој Плани, Белољину и Горњој Коњуши. Бригу о заробљеницима у Малој Плани преузела је новоформирана сеоска чета села Мала Плана и Поточић. Са заробљеницима се поступало добро. Официри су добили објаве да се слободно крећу. Рањени су превијени и смештени у болници, која је била организована у две зграде. Погинули су сахрањени уз молитву бугарских и српских свештеника.

7. ОРГАНИЗАЦИЈА ВЛАСТИ У ОСЛОБОЂЕНОМ ПРОКУПЉУ

Процес организовања војне и цивилне власти у ослобођеном Прокупљу отпочео је од првог дана. Најпре се приступило избору команданта команде места. Пред окупљеним грађанима од којих су многи били наоружани, испред зграде прокупачке општине на Царини, војвода Војиновић је поздравио Марка Павловића и по жељи народа поставио за команданта вароши. После тога приступило се стварању судова. Избор председника и чланова војног и општинског суда обављен је у општинској згради а присуствовале су војводе Војино-

---

[15] Војноисторијски институт ЈНА, Извештај Марка Павловића од 21. новембра 1918. г, кут. 78.

[16] Миливоје Перовић, Топлички устанак 1917. г., Београд 1971; Наредба команданта комитских одреда за 17. фебруар 1917. г.

вић и Пећанац, већи број четовођа, командат места и угледни грађани. У војни прекп суд изабрани су: за председника Ђока Симић, члан касационог суда у пензији, и за чланове Милисав Тодоровић, скружни шумар, Риста Велић,

Спасоје Миленковић, четовођа у нападу на Прокупље

Александар Стевчић, заменик команданта Команде места Прокупља

кафеција, и Андра Весовић, срески писар. Код избора општинског суда настојало се да то буду грађани који ће по својој професији моћи да помогну снабдевању устаничких снага (чланови: Васа Ђорђевић, млинар, Стојан Миловановић Локошница, пекар, и Ђорђе Шаранац, шумар). За председника прокупачке општине и општинског суда постављен је Милан Николић, житарски трговац.

Војиновић је у Прокупљу написао и објавио закон по коме ће се судити грађанским лицима. По закону је требало поставити српски народни суд за варош Прокупље, и то од председника, четири стална члана и деловође. Истраживања указују да поменути суд није изабран и да је његову улогу вршио општински суд, а војвода Војиновић одобравао казне или у неким случајевима лично их одређивао.

Командант места вароши Прокупље приступио је решавању многобројних проблема. Образовао је војну станицу са задатком да снабдева устанички покрет. За начелника војне станице постављен је заменик команданта места Александар Стевчић, полицијски писар, по професији правник. Сва од непријатеља одузета имовина, преко варошке власти, предавала се начелнику војне станице. У Прокупљу је од плена, који је непријатељ отео реквизицијом, нађено: 50 тона хране у зрну, 5.000 кг масти, 2.000 кг сира, 2.000 кг сувих шљива, 6.000 кг пекмеза, 20.000 кг пасуља, 60.000 кг кромпира, 300 кг масла, 150 кг алеве паприке, 500 кг вуне, 10 свиња, 120 оваца, 60 говеђих кожа, 23 телеће коже, 90 коња, 2 кола с воловима и 100 сандука муниције. У току 10 дана борбе овом храном су снабдеване трупе на положајима, долазеће и пролазеће јединице у вароши и заробљеници. Знатна количина хране дата је општини ради поделе градској сиротињи. Остали део хране и муниције пред евакуацију Прокупља воловским колима преко Белољина и Блаца однет је у Гргуре и смештен у зграду основне школе. С овим колима су били послати дечаци и младићи из Прокупља и Добрича. [18]

Устаничка болница је никла у ослободилачком заносу грађана, који су из својих кућа изнели кревете и постељину и сместили рањене бугарске вој-

[17] Војноисторијски институт ЈНА, Извештај Марка Павловића од 21. новембра 1918. г., кут. 78.

[18] Народни музеј Топлице у Прокупљу, Извештај Драгољуба Перуновића, фас. П-13.

нике. О импровизованој болници бринула је команда места вароши. Пошто није било лекова а било је нужно извршити хируршке захвате над рањеним бугарским војницима, командант места предложио је Војиновићу да се у Ниш упуте парламентари с писмом бугарском команданту да пошаље хирурга, санитетски материјал и потребне инструменте. Бугарски војници су се одушевили хуманим поступком устаника, али су касније, кад су заузели Прокупље, из болнице покупили рањене устанике и у околини вароши масакрирали их.

Организација снабдевања устаничких снага отпочела је њиховим уласком у варош: пекари су пекли хлеб, сакаџије доносиле воду, они који су имали кола дотеривали огревно дрво, а деца узимала коње и напајала на чесмама. У сарадњи с одбором прокупачке општине, начелник војне станице пекаре у вароши ставио је у функцију снабдевање устаничких јединица. Ковачи, поткивачи, опанчари, бербери и касапи чинили су услуге комитама.

После уласка комита у Прокупље упућен је позив народу да се диже на устанак и да свако с оружјем дође у варош. У Прокупље је 4. марта стигло више хиљада људи. На пијаци у центру организована је смотра и они су распоређени у чете и батаљоне, под командом „људи од гласа, а не од војничког знања". Иза чета су се налазиле сељанке, мајке, жене и сестре, које су носиле храну, и муницију и биле коморџије, болничари, обавештајци и курири. У време кад је непријатељ пробио мраморски фронт, команда места у Прокупљу је мобилисала младиће пристигле за војску и упутила према Џигољу.

Како је у Прокупљу у данима окупације било издајника и сарадника окупатора, војвода Војиновић је наредио да се подигну вешала. Био је огорчен понашањем неких трговаца и њихових жена. Устаничка власт није. никог обесила, али су зато вешала била опомена свима онима којима савест није била чиста. О тим данима деловања устаничке власти речито говори документ који је Комисији за извиђај буне у топличком округу дао један прокупачки трговац за кога је утврђено да је „радио на штету отаџбине": „Када је фебруара 1917. г. Коста Пећанац с четницима ушао у Прокупље, дођоше Драги Манић и Душан Ристић и кажу ми да сам оптужен и да предам сто пари цокула. Рекао сам нека траже цокуле и ако их нађу да узму. Док су тражили цокуле, наиђу на ђон који сам раније купио. Ђон је био у 28 комада, тежине око 140 килограма. Повели су ме начелнику станице, предали ђон, а ја сам добио признаницу.[19] Истог дана оптужен сам; дође један четник с пушком и каже ми да ме зову у општину. У општини је био Ђорђе Шаранац, а остали су отишли на ручак кућама. Поподне је дошао Коста Војиновић и рекао да ћу бити обешен. Вешала су била направљена на пијаци, добош је лупао и силан се свет окупио. . ."[20]

Да би се прикупио новац потребан устанку, образован је одбор који је извршио разрез имућним грађанима. Прикупљено је 50 до 60 хиљада динара. Од сакупљеног и заплењеног новца прокупачкој општини је дато 12 хиљада динара као помоћ сиротињи и породицама чиновника и официра, чији су хранисци били на солунском фронту. Команданту места Прокупље остављено је 2 хиљаде динара за војне потребе.[21]

Радисав Тошић, командант Добричког комитског одреда на Мраморском франту

[19] Признаница команданта места Прокупље од 19. фебруара 1917. г., оригинал.

[20] Молба Комисији за извиђај буне у топличком округу од 5. августа 1919. г. у Прокупљу, оригинал.

[21] Војноисторијски институт ЈНА, Извештај Марка Павловића од 21. новембра 1918. г., кут. 78

Војиновићев штаб и команда места били су смештени у згради Привредне банке на варошкој пијаци. Стражу је давала Концељска чета. Команда места је имала свој штамбиљ, који је израђен у радионици Ђорђа Младеновића, печаторесца у Прокупљу. На штамбиљу Команде места Прокупље, величине 5 пута 4,5 см, стајао је грб Краљевине Србије. У истој печаторезници у току јануара и фебруара 1917. г. израђени су штамбиљи комитских одреда и мањег броја активних комитских чета. Устаничка власт је поново успоставила телефонски саобраћај. Команда места Прокупља и Куршумлије одржавале су везу телефоном и поред тешкоћа, јер је недостајао најнужнији прибор: батерије, порцуланске чашице и пењалице. Веза Прокупља с ослобођеним Блацем одржавала се куририма. Телефонска веза с Куршумлијом трајала је до евакуације устаника из Прокупља.

Ослобођењем Куршумлије и Блаца, Топлица је попримила облик мале комитске државе: ово условно јер је ослобођена територија у устанку била знатно шира. Није намера овог излагања да се улази у проблем организације власти у осталим већим насељима Топлице. Не треба пренебрегнути ни чињеницу да је извесних елемената комитске власти и уређења живота било и на осталој ослобођеној територији.

8. ОДБРАНА МРАМОРСКОГ ФРОНТА

И до данас не располажемо солидним картама распореда устаничких снага на појединим фронтовима, значајним биткама и местима масакра устаника и становништва. Кад се расправља о покушајима стварања комитске државе, која је била острво на тлу окупиране Европе, свакако треба много више истражити шта се све дешавало на мраморском фронту који се протезао на линији од Грепца, преко Мрамора и Дољевца до Лебана.

Пећанац је уласком у Прокупље видео „праву народну револуцију". После сукоба с Војиновићем, док су Бугари пуцали из зграде Окружног начелства, он себи тражи смрт јер „зна последице устанка", а сутрадан с две чете креће из вароши ка Нишу и прима борбу с бугарским снагама и како каже „намерно иде у смрт".[22] Одмах по нападу на Прокупље устаници су успоставили фронт на Јужној Морави, на линији Мрамор—Дољевац—Лебане. Пећанац је с 30 коњаника кренуо из Прокупља, обавештен да бугарска војска иде из Ниша, и на Дебелом брду се нашао између непријатеља који се збунио и почео да одступа. Ту је око 100 коњаника развио у стрелце, обишао десно бугарско крило, разбио их и натерао читав батаљон да одступи ка Нишу. Код села Александрово била је борба прса у прса. Погибијом четовође Светозара Костића код комита је наступила паника, па се непријатељ средио и повукао преко Јужне Мораве. Код Александрова је погинуло око 40 устаника.[23] Пећанац је у току ноћи распоредио чете на левој обали Јужне Мораве а сам отишао да преноћи у Азбресници. Ту је обавештен да су се на старој граници побунили Албанци и да су двојица дошла у Прокупље да преговарају с устаничким штабом. Пећанац је 4. марта напустио фронт на Мрамору, стигао у Прокупље да преговара с Албанцима и прихватио да оде у Куршумлију где би с њима закључио споразум. Од 5. марта Пећанац је у Куршумлији, све до 9. марта, кад га Војиновић позива да дође у Прокупље и преузме одбрану фронта. Ситуација на Мраморском фронту није била добра. Сеоске чете недисциплиноване, у току ноћи напуштају положаје и одлазе у села на конак. Бугарска војска је без борбе заузимала поједине положаје. Пећанац је 10. марта обишао положаје на мраморском фронту (Грабац, Џигољ и Мрамор). Непријатељ је 11. марта прешао планину Јастребац и дошао до Велике Плане и Горње Речице, а затим продужио ка Прокупљу.

На почетку ликвидирања устанка, бугарски окупатор је поред пешадије и артиљерије применио и напад из ваздуха. Од 8. марта Бугари су двапут дневно из Ниша слали по два ареоплана ради извиђања Прокупља, а после два дана отпочели да бацају запаљиве и распрскавајуће бомбе. Дневно је бачено 30 до 40 бомби. Пре заузимања Прокупља Бугари су из аероплана избацили летке с позивом становништву да прекине устанак.

9. ЕВАКУАЦИЈА ПРОКУПЉА

Пећанац је упознао команданта места с намером да ће се повући у пла-

[22] Народни музеј Топлице у Прокупљу, Дневник Косте Пећанца, 1916—1917. г., рукопис
[23] Новине „Време" од 2. марта 1927. г.

нину и тиме ослободити грађане од непријатељске авијације. Издао је наредбу да се комите из Прокупља повуку у планину Видовачу и рано ујутро 12. марта напустио варош. Командант места с неколико коњаника отклонио је више покушаја пљачке, а онда је послеподне позвао најстаријег бугарског официра заробљеника и предао му Прокупље, у које је увече ушао 25. бугарски пук.[24]

На читавом устаничком фронту на Јужној Морави и око Прокупља у време евакуације вароши настало је расуло. Повлачење устаника било је без реда. Многи су побацали оружје, упадали у сеоске куће, опијали се, свађали, па чак и пљачкали. Неки су у паници лутали око Прокупља, скривали се у брдима и виноградима и под заштитом ноћи, газећи набујалу Топлицу, враћали се кућама.[25] Устанак у Топлици и шире није доживео војнички пораз од непријатеља. На главном правцу бугарског продора није дата одлучна борба, сем мањих сукоба. Веће борбе вођене су на Малом Јастрепцу. У остацима куће индустријалца Грудића, на Малом Јастрепцу, непријатељ је затекао више од 20 погинулих комита, заједно с четовођом Миланом Киковићем, деловођом из Азбреснице. У суштини устаничке снаге су се саме распале. Бугарска војска је без борбе ушла у Прокупље, и то ће означити почетак краја устанка. Сам Пећанац је распустио устаничку војску и тиме је предао непријатељу.

Кад су устаници заузели Прокупље, Куршумлију и Блаце и кад се видело да ће се судбина устаника решавати на правцу Прокупље—Ниш, слично као и у Јабланици по заузимању Лебана, устанички команданти напуштају фронт и одлазе у позадину. Све то упућује на закључак да је одсутна јединствена команда и план одбране и да се ради о стихијности. Устанак није могао да буде успешан без слободне територије и њене одбране по цену жртава. Ослобођењем Прокупља рађала се идеја комитске државе и њеног ширења. Команду устаничких снага према Нишу имао је војвода Војиновић, али ни он није много учинио на плану одбране слободне територије; а пред сам пад Прокупља команду је преузео војвода Пећанац кога нико није ни слушао. У борбама на Јастрепцу, уместо јединствене команде, добија се утисак, нико никоме није командовао. Није било ни плана евакуације. Могло би се говорити само о јединственом плану извлачења устаничких снага. Евакуација Прокупља изведена је брзо, с ослонцем на брдско-планински терен на десној обали реке Топлице, а онда је следило расуло јер су комите без система командовања, дезоријентисани и у паници, побацали оружје, а војвода Пећанац ишао отворено на разбијање устанка.

10. ЉУДСКЕ И МАТЕРИЈАЛНЕ ЖРТВЕ ПРОКУПЉА У УСТАНКУ 1917. Г.

Уочи балканских ратова Прокупље је имало око 5.800 становника. Послератним пописом из 1921. г. број становника је смањен, што даје слику жртава у ратовима од 1912. до 1918. г. и устанку 1917. године. Топлица је у то време била без железнице и индустрије, сем неколико млинова локалног значаја. Само Прокупље је занатска варош чије се становништво, осим занатима, бавило трговином и земљорадњом. У току гушења устанка и у бугарским логорима убијено је и од злостављања умрло 150 Прокупчана.[26] Више од хиљаду мушкараца, али и жена с децом, отерано је у бугарске логоре. Сливенски логор је био гробница смрти интернираних Прокупчана.[27] У устанку је убијено и од злостављања умрло 68 занатлија. Поред занатства упропашћена је и трговина. Трговачке радње су демолиране а многи трговци одведени у интернацију. У писму од маја 1917. г. војводи Јовану Радовићу, командант Пиротског комитског одреда, Пећанац каже да нема новац да му пошаље, зато што су прокупачки трговци, од којих би позајмио новац, татално упропашћени.[28] У Прокупљу, у данима гушења устанка, у општој оскудици и подмићивању окупатора, зеленашки интерес се кретао до 112% за шест месеци зајма.[29] Овоме

---

[24] Извештај Марка Павловића од 21. новембра 1918. г. и Дневник Косте Пећанца 1916—1917. г.

[25] Народни музеј Топлице у Прокупљу, Изјава Божидара Миљковића Каспера, фас. М-19

[26] Војноисторијски институт ЈНА, Списак убијених и од злоставе умрлих грађана општине прокупачке у 1917. г. и после ове од стране Бугара, К. бр. 5046 од 4. августа 1920. г.

[27] Војноисторијски институт ЈНА, Списак побијених и интернираних грађана у Бугарској од 1917. г. у побуни и надаље, К. бр. 5046 од 4. августа 1920. г.

[28] Народни музеј Топлице у Прокупљу, Дневник Косте Пећанца, 1916—1917. г., рукопис

[29] Признаница од 5. маја 1917. г.

треба додати и то да су бугарски војници улазили у куће и јавно пљачкали. У току гушења устанка окупатор је у Прокупљу уништио 19 стамбених, јавних и привредних зграда: разрушио 8 кућа бомбама баченим из аероплана, запаљено 6 кућа, 1 школа, 1 механа, 1 дућан, 1 пекара и 1 штала.[30]

[30] Војноисторијски институт ЈНА, Списак попаљених и повређених кућа и других зграда грађана вароши Прокупља за време побуне у 1917. г. и доцније од стране Бугара, К. бр. 5046 од 4 . августа 1920. г.

Boža Đevori

LA LIBÉRATION, L'ORGANISATION DU POUVOIR ET L'ÉVACUATION DE PROKUPLJE DANS LA RÉVOLTE DE 1917.

Un des points culminants de la révolte de Toplica est l'occupation de grands terrains peuplés de Toplica et de Jablanica et, parmi eux, avant tout, celui de Prokuplje; les révoltés sont non seulement entrés triophalement à Prokuplje, ils y ont aussi organisé leur pouvoir révolution naire. La décision de combattre pour Prokuplje est prise aprés une réunion dramatique où on a décidé, non sans difficultes, d'engager une action armée car, Kosta Pećanac, s'en tenant aux instructions du gouvernement serbe, s'y opposait. Le pouvoir insurrectionnel de courte durrée exerce à Prokuplje, avait toutes les qualites d'un nouveau pouvoir populaire équitable. Au surplus, d'après la conception de la fraction radicale du mouvement, avec Kosta Vojinović à la tête, on a conçu l'ocupation de Prokuplje comme stimulus pour de nouvelles luttes de libération. Malheureusement, ce rêve de liberté était de courte durée parce que peu après, exerçant une terreur horrible, l'occupant a, de nouveau, établi son pouvoir.

949.711

Добросав Туровић

Јабланички комитски покрет 1916—1918.

„Нема слободе без крви, морамо се борити до последњег"
Коста Војиновић Косовац

Има доста радова и књига о Топличком устанку. Међутим, јабланички комитски покрет 1916—1918, затим судбоносни догађај у историји српског народа овог дела Србије и масовно страдање становништва јабланичког среза до сада су били неистражени и недовољно осветљени у склопу Топличког устанка. Моја вишегодишња истраживања била су посвећена писању књиге „Јабланички комитски покрет 1916—1918". Моја тема осветљава јабланички комитски покрет, организацију комитских војних јединица, оружани устанак и комитске борбе, гушење оружаног народног отпора, затим масовна стрељања српског народа и села у јабланичком срезу, интернирање грађана у бугарске сабирне логоре, комитске освете, као и покрет после гушења устанка.

Сјесени 1915. уследила је здружена офанзива Аустро-Угарске, Немачке и Бугарске на Србију. У леђа српске одбране Бугари су ударили већ 14. октобра, и пресекли српској војсци одступницу према Македонији и Грчкој. У таквој тешкој ситуацији српска војска била је присиљена на повлачење преко Косова и Метохије, Црне Горе и Албаније у Грчку. Друга српска армија, под командом војводе Степе Степановића, повлачила се преко Лесковца, Лебана, Медвеђе и Тулара према Косову. После вишедневних и жестоких борби у Јабланици и Пустој Реци, Друга српска армија повукла се из Горње Јабланице. У Јабланици је остао велики број војника који нису одступали, затим регрути из јабланичког среза, рањеници и ратни инвалиди. Сви они ће доцније бити устаничко језгро јабланичког комитског покрета. Такође, иза српске војске остало је доста оружја, муниције и војне опреме. То ће доћи до изражаја у устанку 1917. године.

Прва, 8. и 9. дивизија Друге бугарске армије, 20. новембра 1915. окупирале су јабланички срез. По окупацији Бугари су убили 36 лица, од којих једног свештеника, два учитеља и намесника среза јабланичког. Побили су виђеније људе и објавили да више нема Србије, да се укидају српске општине и школе. У јабланичком срезу Бугари су успоставили свој војни и цивилни окупациони систем власти. У Лебану имали су војни гарнизон, затим полицију, жандармерију, финансијско одељење и пошту. Командант места Пелованов био је начелник Лебана. У Медвеђи је био Златан Велинов, командант жандармерије за Горњу Јабланицу, а мајор Шапов је био командант места у Горњем Бријању за више пусторечких села. Бугарске мање посадне јединице постојале су у Тулару, Бојнику, Орану и Житном Потоку. У циљу бугаризације српског живља у Јабланици, довели су из Бугарске и своје чиновнике, учитеље, попове, затим и пољаке који су имали дужност да надгледају српске њиве и ливаде. Бугарски свештеници Григор Јанев у Медвеђи, Христо Стоилков у Прекопчелици, Христо Т. Стоилов у Лебану, Петров Ив. Кончев у Бошњацу били су први владини емисари за бугаризацију српског живља у Јабланици и Пустој Реци. Јабланички живаљ, да би избегао бугаризацију, ретко је бугарским поповима пријављивао новорођенчад или умрле. И поред тога, бугарски свештиници су „прекрстили" преко 200 деце, а у Горњој Јабланици, у циљу препознавања да је дете „Балгарин", ударали су „врућ" жиг, обично на десној руци, изнад шаке. Бугари су место

српских формирали своје општине и завели бугарску администрацију на бугарском језику. На председничка места постављали су своје људе; и то: Златана Велинова, родом из Ћустендила, за председника бошњачке општине, Ангела Пехливановa, родом из Орхане, у лебанској општини, затим Шиптаре — у бојничкој Алију Османовића, из Ђулекара, Ћерима Садиковића у Равнобањској и Таира Зенуловића у бањској општини, а у слишанској Мида Гашевића, из Гајтана, печалбара који је добро говорио бугарски, и у оругличкој општини Стојана Трајковића, српског бегунца у Бугарској. Касније су сменили Османовића и на председничко место у Бојнику, довели свог човека из Бугарске. Сва ова лица добро су служила бугарским властима и одано су спроводила њихова наређења и наредбе. После формирања општина бугарска војска извршила је претрес свих кућа и одузела нађено оружје и војну опрему. Бугарске власти забраниле су употребу српског језика, обављање српских обичаја и масовна окупљања народа и ношења шајкача, као и изразите српске ношње. Поред тога, спалили су општинске архиве и српске књиге, па чак и црквене протоколе. Прекрштавали су српска презимена са „ић" на „ов" или „ев".

Бугарске војне и цивилне власти, у новембру 1915. наредиле су да се сачине спискови способних лица, од 19 до 50 година старости, за њихову војску и физичке послове. Бугари су из јабланичког среза интернирали преко 2.000 грађана. Прву групу отерали су 4. децембра, другу групу од 13. до 20. децембра, а трећу групу интернирали су од 28. децембра 1915. до 7. јануара 1916. године. Јабланичани су интернирани у бугарске заробљеничке логоре: у Свиленграду, Рушчику, Шумену, Пловдиву, Софији, Храскову, Старој и Новој Загори, Сливену, Бургасу, Перник, Раковском, Панчереву, Добруџи, Цариграду, Драгоману, Карлову, Великој Трнави, Кичеву, Радомиру и другим. Због напорног физичког посла на железници, на путевима, у рудницима, морским доковима, као и због несносних услова у бугарским логорима и слабе исхране 308 лица је стрељано или умрло.

Честа бугарска пописивања и интернирања грађана у Бугарску, код српског народа, унело је велики страх. Велике групе војних обвезника и одраслих мушкараца побегли су од својих кућа и села у оближње шуме и планине. Бугарске војне и цивилне власти, у 1916. години, појачале су притисак и терор на поробљени народ. Те године у Јабланици и Пустој Реци убили су 41 лице, вршили масовне пљачке и реквизиције, свакојаке уцене, затим силовања жена и девојака, батинања људи па и деце. Бугари су односили и пљачкали све што им се допало и што је било вредно. Из јабланичког среза окупатор је отерао у Бугарску: преко 3.000 коња, 8 магараца, 25.000 говеда, преко 100.000 оваца, 50.000 коза и 25.000 свиња. Целокупна ратна штета у јабланичком срезу је процењена на 55.093.000 тадашњих динара. Спролећа 1916. јабланичке шуме и планине оживеле су од великог броја људи, који су избегли бугарски терор и интернацију у Бугарску.

Јабланички комитски покрет појавио се крајем лета 1916. године. Појавио се као оружан отпор јабланичког народа против несносног бугарског окупационог система и бугаризације српског живља, против убистава, терора, пљачке, силовања и интернирања. **Јабланички покрет појавио се пре доласка Косте Миловановића Пећанца, браће Влаховић, Миленка и Тошка, Јована Радовића, Миљана Дрљевића и других комитских војвода. Појавио се пре дизања Јабланичко-топличког устанка, или „народне буне" 1917. године.**

Кад се 15. септембра 1916. године Пећанац француским авионом спустио код села Механе, он је од Пролома и планине Радана, па до Веље главе, затекао велике збегове војних обвезника из Јабланице и Пусте Реке. а који су избегли бугарски терор и интернације. У септембру 1916. године Пећанац обилази припланинска јабланичка насеља и држи састанке са виђенијим људима: у Гајтану, Стубли, Медвеђи, Мађедонцима, у Доброј Води и Косанчићу. После тих Пећанчевих састанака приступило се формирању општинских и сеоских комитских чета и четица. Почетком октобра 1916. године у Јабланицу из Црне Горе, из Ровца и Мораче стиже група од 14 црногорских, већ проверених комита — бораца за слободу: два брата Влаховића, Милинко и Тошко, затим Јован Радовић, Миљан Дрљевић и други, као и поп Димитрије Димитријевић свештеник из Ђаковице. Они су одиграли најзначајнију улогу у јабланичком комитском покрету: они су одмах стали на само чело покрета и устанка у Јабланици и њиме руководили све до његовог трагичног краја. Од њиховог доласка, од октобра до децембра 1916. године, у јабланичком срезу формирана

су два комитска одреда (Гајтански и Медвеђски), четири батаљона (Туларски, Боровачки, Реткоцерски ии Стубљански) и 56 комитских чета и четица. Јабланички комитски покрет све више добија устаничке размере, те је 23. децембра 1917. године у Тулару извршена потпуна комитска организација и формиран Јабланички комитски одред. Капетан Милинко Влаховић изабран је за команданта одреда, а за главног организатора и војводу покрета и комитских чета поп Димитрије Димитријевић — Мита Комита. Пред устанак, капетан Влаховић, наредбом од 4. фебруара 1917. поставља попа Димитријевића за начелника штаба Јабланичког комитског одреда и Рамадана Азировића, за ађутанта и командира квартирске страже. Истом наредбом поделио је одред на две чете и одредио потпоручника Димитрија Беговића за командира прве, а потпоручника Милића Лакићевића за командира друге чете. Комитске војне јединице јабланичког среза обухватале су преко 2.500 добровољаца, који су били добро наоружани. На челу комитских јединица били су виђенији људи и они који су служили војску и имали ратничка искуства из прошлих ратова. Комитске чете и четице бројале су од 25—50 бораца, батаљони до 150 комита, а Јабланички одред до 1.100 добровољаца. Старосна структура јединица била је разнолика: од голобрадих шеснаестогодишњака, до крепких стараца од 80 година. Међу комитском војском било је и девет жена — комита, и 15 Шиптара из Горње Јабланице. Народ јабланичког среза добро је прихватио јабланички комитски покрет и помагао комите, четовође и војводе. **Јабланички комитски одред деловао је на територији среза јабланичког, затим до Доброг Дола и Иван Куле, обухватио гњилански округ, потом леву страну Мораве до добричког среза, па до утока Сурдуличке реке и до правца тромеђе, па чак и у кумановски и прешевски крај,** а остале комитске јединице имале су одређен сектор деловања и биле су под непосредном командом капетана Влаховића и попа Димитријевића. Јабланичке четовође — наредник Синадин Јанковић одређен је за четовођу у лесковачком крају, а Милорад Перовић за четовођу прешевског и кумановског краја. Овакву комитску организацију прихватио је скуп устаничких првака у Обилићу 9. фебруара 1917. године.

До устанка Јабланички одред и комитске чете 1916. године имале су пет мањих и већих сукоба са бугарским посадним јединицама. Од октобра до децембра 1916. год. комите су убиле шест издајника и шпијуна. У јануару и до објаве устанка, 11. фебруара 1917. било је седам мањих и већих оружаних борби у Јабланици. Долазак бугарске „наборне" регрутне комисије у Лебане 7. фебруара и позив за регрутацију српских мушкараца, од 18—45 година, изазвао је у Јабланици и Пустој Реци огорчење и убрзао „народну буну". Пописани регрути избегли су у шуме и планине, где су се прикључили јабланичким комитским четама. У фебруару и марту 1917. у јабланичком срезу било је преко 100 жестоких мањих и већих борби јабланичких устаника са Бугарима и Шиптарима у бугарској војсци. Борбе су вођене у 66 места и насеља, од тога: 25 у Горњој Јабланици, 23 у Пустој Реци и 18 у Доњој Јабланици. Јабланичке комитске чете водиле су и седам борби ван јабланичког среза. Ослобођени су Лебане, Медвеђа, Туларе, Бојник и створена велика устаничка територија. Већ 6. марта 1917. уследила је здружена окупаторска офанзива и ратне операције на устаничку територију. И поред жилавог отпора јабланичких устаника непријатељ је разбио скоро све комитске чете. Устаничке борбе у јабланичком срезу престале су 28. марта 1917. године. Бугарска окупациона војска и Шиптари у њиховој војсци, за време угушења устанка, у марту 1917. извршила је масакр и спаљивање села у јабланичком срезу. Мартовских дана убила је или стрељала 1.795 лица, од тога: 1.286 одраслих мушкараца, већином јабланичких комита, затим 260 жена и 208 деце. Највећи масакр извршили су у селу Гајтану и том приликом побили и поклали 586 стараца, жена и деце. Бугари су у срезу јабланичком применили све мере и методе масовног и појединачног убијања живља. Под вешалима окончало је живот 20 људи и жена, спаљено је 27 лица, од тога 2 жене и четворо деце. Ножем или војничким бајонетом усмртили су 173 лица, од тога 153 устаника, 12 жена и 8 деце. Под бугарским моткама, батинама и камџијама нашло је смрт 123 лица, од тога 79 јабланичких комита, 34 жене и 10 деце. Бугари су спалили скоро сва села. Спаљено је 18.407 зграда, од тога 4.031 кућа. Уништили су сељацима скоро сву имовину и опљачкали сточни фонд. За време бугарске окупације у срезу јабланичком убијено је 2.045 грађана. Од свих устаничких срезова највише је настрадао јабланички крај — у

њему су вођене и највеће устаничке борбе 1917. године.

И поред устаничког краха, масовног страдања становништва и спаљивања села, јабланички комитски покрет одржао се све до ослобођења земље. После пропасти устанка у Јабланици се одржао Јабланички комитски одред под командом Димитрија Беговића, затим 19 мањих чета и четица и више самосталних устаничких група. За време устанка читаве комитске чете су настрадале, као Туларска комитска чета Ненада Радовића Зека. У Стубли је стрељано 360, у Тулару 192, у Реткоцеру 53, у Пустом Шилову 24 устаника из више јабланичких села. У срезу јабланичком до јесени 1917. било је око 300 активних јабланичких комита. После погибије команданта Димитрија Беговића (1918), Тошка Влаховића, Синадина Јанковића, Николе Балића, Тодора Митића и других четовођа, комитске чете су се распале на мање групе и као такве одржале се и 1918. у Пустој Реци и Горњој Јабланици.

---

[1] ВИИ ЈНА, Београд, к. 77, бр. 1. Ф.1; Архив САНУ, Београд, и. бр. 7498 и Црквене књиге умрлих Цркве шуманске, туларске, Медвеђске, гајтанске, прекопчеличке, ображдске, бошњачке и др.

П р е г л е д

убијених становника Јабланице и спаљених кућа и зграда за време бугарске окупације 1915-1918. и јабланичко-топличког устанка 1916-1918.

Назив општине	Убијени	Пол		Спаљене зграде		
	1915.-1918.	Муш.	Жен.	Куће	Зграде	Свега
Бањска — Бања	97	90	7	70	260	330
Бојничка	128	114	14	405	1.290	1.695
Бошњачка	125	118	7	73	177	250
Бувска	49	44	5	286	1.415	1.701
Бучуметска	84	75	9	283	883	1.166
Доњо Коњувачка	56	49	7	227	685	912
Косанчићка	88	80	8	450	1.290	1.740
Лебанска	312	297	15	437	2.210	2.647
Медвеђска	228	182	46	331	1.783	2.114
Оранска	96	85	11	285	981	1.266
Оругличка	25	23	2	29	71	100
Равна Бања	40	40	—	79	—	79
Реткоцерска	88	63	25	184	614	798
Слишанска	363	179	184	522	1.695	2.217
Туларска	266	226	40	370	1.022	1.392
Јабланички срез:	2.045	1.665	380	4.031	14.376	18.407

Dobrosav Turović

THE GEURILLA MOVEMENT OF JABLANICA
(1916 — 1918)

Rebellious disposition and armed actions spread over the region of Jablanica to such an extent that they could be called the uprising of Toplica and Jablanica. A part of the Serbian Army withdrew across Jablanica towards Albania. Many soldiers and lots of arms and equipment remained in this region, which, besides the combattant disposition of the people, was the core that led to a mass uprising. However, the guerrila movement was strongly developed in Jablanica even before the arrival of Kosta Pećanac and a large number of Montenegrian guerillas in South Serbia. The was a guerilla detachement of Jablanica acting on a wide territory. The movement in Jablanica existed till liberation of the country despite of the severe repressive mausures against the innocent people taken by the occupiers.

Др Милан М. Миладиновић

Пуста Река у Топличком устанку 1917. године

Народ Србије, иако је био поробљен у првом светском рату, никада није престао да се бори за слободу. Док су се српске војне јединице заједно са савезницима бориле на Солунском фронту, на територији окупираној од Бугара и Аустроугарске припремана је оружана борба. Они који су остали на окупираној територији спремали су се за устанак, који је и почео првих дана 1917. год. познат као Топлички устанак 1917. године. У ствари, ради се о устанку на југу и истоку Србије, иако је спорадичних устаничких акција било готово на целој окупираној територији Србије.

Пуста Река заузима посебно место у Топличком устанку. У селу Обилићу, у ноћи 21/22. фебруара 1917. године, донета је одлука да се почне са оружаном борбом.[1] На овој територији вођене су борбе против бугарских окупатора, који су и извршили масовне злочине и интернацију српског живља. Народ овог краја је доказао свој слободарски дух, патриотизам, велику храброст и спремност на подношење жртава када је у питању борба за слободу.

Међутим, ове велике историјске заслуге и жртве Пусте Реке нису добиле право место у историографији Топличког устанка.[2] Стога се намеће потреба да се то учини.

Припреме за устанак

После упућивања позива од стране бугарских окупационих власти да се одрасли мушкарци Срби јаве на регрутацију за бугарску војску дошло је до масовног бојкота позваних, а неки су се склањали у шуме и скривали по селима. Шуме Добре главе, Радана, Плавачкеките и друге биле су места где су се крили одрасли Срби. Нико није намеравао да се одазове позиву без обзира на претње Бугара. Позвани на регрутацију видели су једини излаз у организованом отпору. Тако су вође Топличког устанка дошле на терен Пусте Реке где је већ отпочела спонтана организација устаника за пружање отпора бугаризацији.

Расположење да се отпочне са устанком било је веома масовно. Само је требало извршити организацију устаника који су се већ наоружавали и били спремни да крену у оружану борбу, ако бугарски окупатор буде предузимао репресивне мере и наставио са регрутацијом Срба. Није било тајни да се спрема устанак и да се њему придружују и они који су остали приликом повлачења српске војске преко терена Пусте Реке, Добрича и Јабланице ка Косову и Метохији и даље Албанији.

Док је расположење и одлучност расло, а сваким даном се увећавао број устаника по шумама и било само питање дана када ће отпочети оружана борба ни „Врховна команда нити ико у Солуну нису хтели устанак у Србији."[3] Врховна команда је послала Косту Миловановића Пећанца да припрема људе за устанак, али не да почне пре него што српске и савезничке трупе стигну у Скопље. То се видело и по ставу Косте Пећанца на скупштини устаничких вођа у Обилићу. Он је заједно са својим ађутантом Дрљевићем једини гласао против почетка устанка и тражио да се настави покорност бугарским властима, а то је значило и одазвати се регрутацији што нико од позваних об-

[1] Види о томе књигу **др Миливоја Перовића**, Топлички устанак 1917, Београд, Слово љубве, 1971. године, стр. 112, и дело које је објавила **Стручна књига** из Београда под насловом »Браћа Влаховић 1917«, Бгд. 1987, стр. 59.

[2] Полазећи од проучених докумената и извора видљиво је да на територији Пусте Реке није било неког свестранијег изучавања учешћа Пусторечана у Топличком устанку. Као да није било интересовања да се евидентирају учесници и догађаји.

[3] **Др Миливоје Перовић**, Топлички устанак 1917. стр. 69.

везника није намеравао да учини. Српска влада се плашила да устанак не скрене против монархије и не постави веће захтеве него што је само борба за ослобођење. То значи да се плашила сопственог народа.

У село Гајтан долази 3. октобра 1916. године група комита из Црне Горе,[4] који ће учествовати у припреми Топличког устанка и бити истакнуте вође и идеолози. Они су наишли већ на одговарајуће услове за организовање устанка. Наводи се и податак да је већ јануара 1917. године дошло до борбе између устаника и Бугара код Гајтана.[5] Спорадичних сукоба било је и на другим местима на терену Пусте Реке. Све је то наговештавало да ће до устанка убрзо доћи. Уосталом то није остало незапажено ни бугарском ни аустроугарском окупатору.

Стварање војних устаничких јединица

Још пре доношења одлуке о почетку оружаног устанка на терену Пусте Реке приступило се формирању устаничких оружаних јединица. Вође устанка су обилазиле села и приступали организовању устаничких чета. Оне су држале говоре пред народом позивајући их на устанак, одређивале војне старешине, вршиле смотру наоружаних и позивали да се изврши патриотска и војничка дужност према краљу и отаџбини. Тако је Коста Војиновић одржао збор у Доњем Бријању 19. фебруара 1917. године.[6] Први збор није успео, али је поставио задатак да се организује устаничка чета што је и учињено. Активност овог вође Топличког устанка испољила се и у говорима у селима Г. Дреновцу и Ћуковцу.[7] Спадао је међу најактивније вође устанка на терену Пусте Реке, иако се на том терену задржао само неколико дана.

После одржане Скупштине у селу Обилићу и одлуке о почетку оружаног устанка нагло је дошло до стварања војних устаничких јединица на територији Пусте Реке чак и селима поред пута и железничке пруге Ниш — Лесковац: Шарлинцу, Драшковцу, Кутлешу, Међи, Чекмину и другим селима.

Формирање Јабланичког комитског одреда на челу са Милинком Влаховићем и попом Димитријем Димитријевићем представљало је стварни почетак оружаног устанка. Овај Одред је ширио идеје борбе за слободу и утицао на масовност устанка. М. Влаховићу и Д. Димитријевићу помагао је и Тошко Влаховић, који је именован за команданта Крајинског комитског одреда, а боравио је и деловао на терену Пусте Реке. Тако је Тошко Влаховић формирао устаничку чету у селу Стубли коју су сачињавали: Прокоп Јовановић, Глигорије Стојановић, Дина Стојановић, Милан Чиклија, Тасић Влајко, Стојадин Стоиљковић, Драгутин Аранђеловић, Милан Николић, Јаничије Тасић, Милан Тасић, Стоимен Војиновић, Влајко Ђикић, Љубомир Савић, Урош Спасић, Стојан Дамњановић, Алекса Рајковић, Тоза Илић и други. Било је око 30 наоружаних устаника.[8] У Косанчићу чету је формирао Коста Војиновић, а говор одржао у основној школи Коста Миловановић Пећанац. Ову чету су сачињавали: Лазар Венчевић, Божа Поповић, Михајло Миладиновић, Славко Сретић, Јоца Живковић, Влајко Митровић, Млађа Ордељановић, Алекса Мирковић Туркало, Милан Пешић, Јефта Миладиновић и други.[9] Пешић Милан је имао чин поднаредника и био је командир устаничке чете Косанчића. У Горњем Бријању чету је формирао Коста Пећанац у којој су били преко тридесет Горњобријанчана: Живан Павловић, Јован Ђорђевић, Вукадин Ристић, Светозар Јовановић, Душан Цветковић, Светозар Цветковић, Цветко Ђорђевић, Чедомир Ђорђевић, Светозар Виденовић, Димитрије Виденовић, Радивоје Виденовић, Стајко Милошевић, Живојин Стаменковић, Светислав Стојковић, Крста Стаменковић, Благоје Стојковић, Стојанча Митровић, Маријан Игњатовић, Урош Благојевић и други.[10] Из Обилића коми-

---

[4] **Добросав Туровић**, Гајтан у НОБ, Бгд. 1975. год. стр. 65.

[5] **Др Миливоје Перовић**, Топлички устанак 1917. стр. 103.

[6] То је аутору изјавио у разговору обављеном 26. јануара 1987. године у селу Д. Бријању Стојановић Драгутин, рођен 1907. године. (**Милан М. Миладиновић**, Топлички устанак 1917. (изјаве) стр. 5

[7] **Др Миливоје Перовић**, Топлички устанак 1917. стр. 99.

[8] То је аутору изјавио Александар Тасић из села Стубле, 17. септембра 1987. год. у Косанчићу (**Милан М. Миладиновић**, Топлички устанак 1917. стр. 15—16).

[9] У разговору са аутором Војислав П. Сретић из Косанчића, обављеном 5. децембра 1986, навео је само нека имена устаника (**Милан М. Миладиновић**, Топлички устанак 1917. (изјаве). стр. 1—3 у даљем тексту Топлички устанак (изјаве).

[10] То је аутору саопштио Милорад Ристић из Г. Бријања, рођен 1904. године, у разговору обављеном марта 1987. године (Топлички устанак 1917. (изјаве) стр. 9—6).

те су биле: Драгутин Перовић, Перко Перовић, Перко Јововић, Василько Динић, Драгутин Митровић, Јован Митровић, Јован Лакићевић из Зоровца, Драгутин Новаковић и други. Њима је командовао Перко Перовић, наредник српске војске.[11] И село Душаново имало је своју устаничку чету. Њу су сачињавали: Крста Стоиљковић, Спаса Доневић, Таса Митровић, Урош Маринковић, Златко Митровић, Јованча Станојковић Ћопа, Спаса Цветковић, Зарија Златковић, Дејан Ђорђевић, Јаћим Ђорђевић и још неколико сељана.[12] Командир устаничке чете у селу Кацабању био је Владимир Илић, а устаници: Радован Динић, Велија Динић, Душан Радовановић, Војислав Радовановић, Милетија Кузмановић, Велимир Јовановић, Боривоје Јовановић, Миливоје Митић, Ђорђе Митић, Милисав Љубеновић, Ђорђе Љубеновић, Љубомир Ивановић, Влајко Тасић, Ђорђије Ђорић и други.[13] У селу Гајтану биле су три устаничке чете.[14] Устаничке чете постојале су и у селима Г. и Д. Коњувца, Злата, Житног Потока, Брестовца, Слишана, Орана, Вујанова, Лапотинца, Бојника и других села Пусте Реке. Као што се види чете су бројале преко тридесет бораца — устаника.[15]

На челу устаничких чета били су углавном искусни војни старешине српске војске. Чете су живеле војничким животом. Због недостатка оружја смењивали су се устаници. У Косанчићу чета је преко ноћи била на окупу уз обезбеђење непосредно и слањем патрола према Доњем Брестовцу и Пуковцу, а преко дана је била стража на ивици села. Били су смештени у кући Тренче Михајловића, која је на крају села и омогућавала је несметано извлачење ка Обилићу и даље у дубину слободне територије Пусте Реке. Устаници су организовали и добру курирску службу.[16] Свако село је имало обавештајни пункт, али и свака устаничка чета. Извештаји су веома брзо стизали о наиласку непријатеља. Било је и обавештења о деловању бугарских шпијуна који су слали извештаје непријатељу о саставу устаничких чета и намерама. Једна група је откривена у селу Кацабању и кажњена.[17]

Снабдевање устаника је било по селима. Свака чета је бринула за себе, не узимајући у обзир активне комите из Јабланичког комитског одреда за које је било организовано снабдевање путем куповина или разрезом на поједина села.

Тако је Коста Војиновић, који се налазио у Доњем Коњувцу, могао да у свом дневнику запише да се свуда организују устаничке чете и да је велико одушевљење код устаника за борбу против Бугара.[18]

Борбе на терену Пусте Реке

Већ припремљене устаничке чете и Јабланички четнички одред били су спремни за почетак оружане борбе. Поред напада на Житни Поток вођене су и мање борбе поред железничке пруге Ниш — Лесковац. Затваране су комуникације које воде ка Пустој Реци: Брестовац — Косанчић — Бојник, Лесковац — Белановце — Бојник и Лебане — Оране — Гајтан, а и оне које воде из правца Житорађа — Г. Дреновца — Косанчића. Била је организована одбрана слободне територије после протеривања Бугара из Житног Потока, који су се повлачили преко Д. Коњувца — Лапотинца и Добре главе ка Лесковцу.[19]

Устаничке чете из Косанчића, Обилића, Кацабања, Г. Бријања и Стубле, заједно са комитском четом Бошка Чукића, сачекале су на путу између Косанчића и Кацабања бугарску војну комору и убиле тринаест бугарских војника и запленили ратни материјал и храну.[20] Тада су запленили и крупну

---

11 Бошко Лакићевић је то изјавио аутору у разговору 5. новембра 1987. године (Топлички устанак 1917. (изјаве), стр. 17—18).

12 Аутор је обавио разговор са Златком Трајковићем из Душанова, рођеним 1906. године, у Душанову 22. јануара 1987. године (Топлички устанак (изјаве), стр. 4).

13 Мирко Радовановић, родом из села Кацабања, рођен 1907. године, навео је имена устаника из свог села у разговору са аутором у Косанчићу 20. 7. 1987. (Топлички устанак 1917. (изјаве), стр. 13).

14 Види: **Добросав Туровић**, Гајтан у НОБ, стр. 66.

15 Није поуздан податак др Миливоја Перовића да су устаничке чете бројале по 15 људи (Види: **др Миливоје Перовић**, Топлички устанак 1917. стр. 105)

16 Види: **Добросав Туровић**, Гајтан у НОБ, стр. 68.

17 О томе је аутору говорио Бошко Лакићевић из Обилића 5. новембра 1987. године, Топлички устанак (изјаве) стр. 18).

18 Коста Војиновић је записао „Са свих страна стижу вести. Свуда се организују чете" (Цитирано по књизи **др Миливоја Перовића**, Топлички устанак 1917. стр. 121).

19 **Др Миливоје Перовић**, Топлички устанак 1917. стр. 144.

20 Према изјавама које су аутору дате од стране Бошка Лакићевића из Обилића, Станоја Радовановића из Кацабања и Милорада Ристића из Г. Бријања. Убијени бугарски војни-

стоку коју су бугарски окупатори отели и опљачкали од Пусторечана.[21] Устаници нису имали губитака што их је охрабрило иако су страховали од бугарских репресалија. То је била последња мања непријатељева војна јединица која ће бити упућена на слободну устаничку територију. Устаници су знали да ће убудуће Бугари ићи са јачим снагама и припремали су се за борбу.[22]

На Чардакињи брду више села Подримца, устаничке чете Душанова и Подримца успеле су да натерају у бекство један извиђачки бугарски вод после краће, али интензивне борбе.[23] Ово је имало утицаја на подизање морала устаника и становништва. Било је то 23. фебруара 1917. године.

Комитском вођству стигао је 24. фебруара извештај из Пуковца у коме се истиче „Све спремно — чекамо даља наређења. Можемо и пругу да рушимо."[24] Дакле, и села поред пруге Ниш — Лесковац била су спремна за борбу. У њима су биле устаничке чете наоружане и чекале само наређења да крену у борбу. На жалост ова наређења ће стићи веома касно, то јест, у време почетка непријатељеве војне активности према устаницима и устаничкој слободној територији па ће бити онемогућене да дејствују. Није искоришћен био погодан моменат да ове чете нападају мања непријатељева упоришта која су обезбеђивала железничку пругу и пут.

Пре него што ће кренути јачим снагама против устаника и комита бугарски окупатор је слао шпијуне на слободну територију. Тако је ухваћена једна група из села Пуковца, коју је кмет села Кочана послао да у име Бугара шпијунира.[25] Откривена је и једна група у селу Кацабању.[26] Стога је уследила наредба команданата комитских одреда да се појача будност и сва сумњива лица приведу на саслушање.

Према свом дневнику Тошко Влаховић се налазио са групом комита, иначе је био одређен за команданта Крајинског комитског одреда, 28. фебруара 1917. године, у селу Пуковцу, а затим у Д. и Г. Дреновцу. Он делује на јачању устаничких чета и припрема одбрану од најављеног напада бугарског окупатора. Стизала су обавештења о концентрацији окупаторове војске од добро организоване устаничке обавештајне службе, али отицали су и обавештајни подаци са слободне територије у обавештајне центре непријатеља.

У бугарском штабу у Нишу планиран је напад на Топлицу, Добрич, Пусту Реку, Јабланицу, Поречје и друге крајеве устаничке слободне територије. Тако је непријатељева десна колона ишла у напад на устанике у Добричу и Топлицу, средња, штаб се налазио у Лесковцу, нападала је ка Лебану, према Бојнику и Косанчићу, а лева, штаб у Приштини, имала је задатак да удари с леђа устаника ка Реткоцеру и Преполцу. Средња колона је најјачим снагама била усмерена ка Пустој Реци. По наредби Нишке војне области средња колона под командом пуковника Златанова (три и по батаљона, 8 топова и 11 митраљеза) дејствовала је против комита у Пустој Реци. Била је јака војна снага имајући у виду слабо наоружање комита и устаника, који су имали само пушке и покоји митраљез. Уз то били су оријентисани више за напад него за одбрану па нису предузимали све потребне одбрамбене мере.[27]

Борбе за уништење бугарског гарнизона у Житном Потоку вођене су готово три дана. Почеле су 16. а завршене 18. фебруара (по старом календару). У свим борбама учествовале су устаничке чете из Житног Потока, Бреговине, Бублице и других села, а и комитски одред под командом Тошка Влаховића. О томе у свом дневнику Тошко Влаховић је забележио „Ујутру 17-ог заузимамо положаје код Коњувца јер

ци били су сахрањени у гробљу села Кацабања. Бугарски официри су њихове посмртне остатке пренели 1942. године у Бугарску. (Топлички устанак 1917. (изјаве), стр. 6, 14, 17).

[21] О овој борби нема ни речи у документима Топличког устанка. Заплењена стока је дата сељацима села Обилића, Буковца и Границе, а делом су је за себе задржали комите Комитског одреда капетана Милинка Влаховића.

[22] Устаници и комите нису искористили овај почетни успех да ојачају устаничке чете и да се још боље припреме за одбрану од најављене непријатељеве офанзиве на слободну устаничку територију.

[23] О вођењу ове борбе аутору је говорио Златко Трајковић из Душанова у разговору вођеном 22. јануара 1987. год. (Топлички устанак 1917. (изјаве) стр. 4. Ни ова борба се не налази у изворима о Топличком устанку 1917. године.

[24] **Др Миливоје Перовић,** Топлички устанак 1917. стр. 123.

[25] **Браћа Влаховић 1917,** Бгд. Стручна књига, 1987. год. стр. 66.

[26] Два четника су се обукла у бугарске униформе и представили Бугарима и успели да сазнају шта издајници говоре о устаницима и комитама. Одмах су ухапшени и убијени у шумама села Границе. О овоме је аутору изјавио Бошко Лакићевић из Обилића (Топлички устанак 1917. (изјаве) стр. 18).

[27] О припреми напада Бугара на слободну устаничку територију види: **др Миливоје Перовић,** Топлички устанак 1917. стр. 188.

осетисмо кретање непријатеља у правцу Г. Коњувца. У 3 с. пополдне, кад лежасмо у снег у заседама, дође један из Ж(итног) Потока и каза усмено да је стигао један батаљон у Ж. Поток и да наступа ка Злати". Сутрадан су комите стигле у село Брегoвину и напали Бугаре у Житном Потоку. Непријатељ се повлачио преко Коњувца, Плавца, Лапотинца ка Лесковцу трпећи губитке. Он је био потпуно разбијен и повлачио се у нереду. „Непријатељ је у тој борби — пише Тошко Влаховић — имао више од 60 губитака."[28] Бугари су гоњени и 19-ог фебруара све до Лесковца. Гонио их је Јабланички четнички одред са устаничким четама.[29]

Тошко Влаховић сматра да треба успоставити ред у селима Пуковцу, Г. и Д. Дреновцу, Д. Бријању и другима, јер у овим местима Бугари су имали своје доушнике и „знали с коликом их снагом где чекамо".[30] И био је делом у праву, јер су стварно Бугари имали плаћенике који су их обавештавали о стању на устаничкој територији и броју четника и устаника.

Устаници су успели да поруше пругу код Кочана па је дошло до превртања непријатељеве железничке композиције,[31] 2. марта 1917. године.

Са својим четничким одредом Тошко Влаховић се налази у Дреновцу 28. фебруара 1917. године и јавља да га туку топовима Бугари из правца Кутлеша, који покушавају продор ка Пустој Реци правцем Брестовац — Косанчић — Бојник.[32] Док се активни четници повлаче ка Кару и Коњарнику устаничке чете из Дреновца, Кацабања и Ђуковца воде борбу против Бугара на Дреновачком атару. У овој борби устаници су имали једног погинулог Ђорђију Ђорића из Кацабања.[33] Бугари су наставили напад правцем ка Косанчићу и 3. марта успели употребом артиљерије да потисну комите под командом Бошка Чукића и устаничке чете и да заузму Косанчић.[34] Артиљерија је дејствовала из села Г. Бријања. Устаници нису могли да се супротставе надмоћнијем непријатељу и поред отпора који су пружили и испољене храбрости. Бугари нису даље вршили продор него су се задржали онемогућавајући устаницима евентуални продор ка долини Јужне Мораве, железничке пруге и пута Ниш — Лесковац — Скопље. Са положаја Обиљевачко-Стубљанско брдо између села Кацабања и Косанчића повукли су се активни четници, а устаничке чете су се расуле и нису више представљале оружане организоване јединице. Ради се о селима доње Пусте Реке. Остале устаничке чете наставиле су борбу на положају код Коњувца, Савинца и Кремена.

На освојеном подручју Бугари почињу са репресалијама што још више утиче на слабљење борбеног морала устаничких чета. Многи су сакрили оружје и чекали развој ситуације. Почели су прво са паљењем кућа устаника као опомену да ће строго бити кажњени они који се не буду предали. Паљена су села Косанчић, Кацабаћ, Ђинђуша и Лапотинце.[35]

Делови Јабланичког четничког одреда повукли су се на положај Коњувце — Дубрава остављајући доњи део Пусте Реке без устаничких снага. Тако нису искоришћени погодни положаји за одбрану и заустављање брзог продора непријатеља у Пусту Реку. Борба је вођена 9. марта са Бугарима на положају село Сикицол — село Мрвеш, а 10. марта били устаници на положају Кремен — Савинце пружајући отпор Бугарима који настоје да продру ка Вујанову и планини Радан.[36] Овог дана Бугарима је успело да заузму Бојник[37] и тиме створе услове за спајање снага које су нападале правцем Брестовац — Косанчић — Бојник и Лесковац — Белановац — Ђинђуша — Бојник. Тиме је доњи део Пусте Реке и Јабланице био одсечен од вођства устаника. Остављени сами себи, а изложени сталним бугарским репресалијама, устаници су се почели предавати непријатељу.

---

[28] **Браћа Влаховић 1917,** стр. 68.

[29] Исто, стр. 69.

[30] Исто, стр. 69

[31] **Др Миливоје Перовић,** Топлички устанак 1917. стр. 145.

[32] **Браћа Влаховић 1917,** стр. 64. Међутим, не одговара тачности да су се устаничке чете из села Д. и Г. Дреновац, Пуковац, Шарлинце и Драшковац и других села распале, а да је он само нашао неколико стараца и дечака у селу Кару и кренуо са њима даље.

[33] Борбе код Г. Дреновца историографија Топличког устанка 1917. године није забележила. О овој борби аутору је податке дао Станоје Радовановић из Кацабања (Топлички устанак 1917. (изјаве), стр. 13).

[34] Није поуздан податак из извештаја командира комитске чете Бошка Чукића о томе да су на положају Косанчић — Кацабаћ Бугари били разбијени и натерани у бекство. Непријатељ је остао у селу Г. Бријању са главним снагама, а у Косанчићу се налазио ојачани вод.

[35] **Др Миливоје Перовић,** Топлички устанак 1917. стр. 144.

[36] **Браћа Влаховић 1917.** стр. 71.

[37] **Др Миливоје Перовић,** Топлички устанак 1917. стр. 206.

Отпор су комите и устаници пружили и код Вујанова и Слишана, али нису успели да задрже непријатеља у продору ка селу Гајтану где се налазила команда Јабланичког четничког одреда. Тако је пуковник Златанов 16. марта 1917. године кренуо од коте 536 између Бојника и Лебана „према планини Радан, Бучумету и Бувцима".[38] И поред отпора непријатељ није задржан и успео је да продре до Радана, успут палећи села, одводећи људе у интернацију, а неке и убијајући приликом заробљавања.

Око Гајтана вођене су непрестане борбе, али само између Бугара и остатка Јабланичког четничког одреда и Гајтанчана који су наставили да се боре подносећи велике жртве.

Тако је завршена оружана борба између четника и устаничких чета са једне и бугарских окупатора с друге стране у Пустој Реци. После тога наставља се појединачна борба устаника и четника који нису хтели да се предају непријатељу.

Оцена оружаних борби у Пустој Реци

Имајући у виду масовност устанка у Пустој Реци и дејства Јабланичког четничког одреда мало је било борби на овом терену. Устаници су се задовољили организовањем устаничких чета и ослобођењем готово целе Пусте Реке. Могли су да више дејствују ка долини Јужне Мораве ради пресецања комуникације Београд — Ниш — Скопље којима су бугарске, аустроугарске и немачке снаге снабдеване на Солунском фронту.

Устаничке чете нису биле организационо учвршћене, а није постојало ни јединствено руководство. Овим сеоским четама су командовала лица са највише наредничким чином и виђенији људи без чина, који нису имали довољно војничког искуства. Чете су биле састављене претежно од људи који су на разне начине напустили своје јединице приликом повлачења преко територије Пусте Реке ка Косову и Метохији, а делом и од младића који су позвани на регрутацију и млађих годишта. У неким селима дошло је до самоорганизовања сеоских устаничких чета. Покушаји да се говорима вођа устанка по селима и претњама позивањем на положену заклетву краљу и отаџбини нису могли да дају веће резултате него што су постигнути. Морал устаника је био добар на почетку устанка само није искоришћен за учвршћење војничког и борбеног јединства сеоских устаничких чета. Јабланички одред вршио је само неки надзор над четама, али мало је урадио да их оспособи за борбу. У овом одреду појавили су се и пљачкаши који су злостављали и пљачкали по селима.[39] То је лоше деловало на становништво, јер није знало од кога да се чува. Неке казнене мере предузете према пљачкашима нису дале веће резултате. Пљачка је била и према заплењеној бугарској имовини намењеној за потребе војних јединица. Тешко је било да се у таквој ситуацији успостави ред. Типичан пример је био приликом заробљавања бугарске коморе код Косанчића и протеривања непријатеља из Житног Потока.[40]

Кад се осмотри цела ситуација може се рећи да и поред појединачних и групних подвига устаника и четника, отпор бугарским окупаторима није био нарочито јак. На основу наших истраживања не може да се прихвати у целини констатација Бошка Крстића да је у наступању из Брестовца бугарска војска у Пустој Реци наилазила „на јак отпор устаника."[41] О томе говори да је мало вођено борби и да су четничке вође напустиле веома погодне положаје повлачећи се у дубину слободне територије без неких већих борби. Разуме се, да је то деловало обесхрабрујуће на људе, јер се више повлачило него водила борба.

По свему судећи, команда Јабланичког четничког одреда није предвиђала могућност напада непријатеља јачим снагама и уздала се у бројност, а не у организациону чврстину устаничких сеоских чета. Стога и није на време предузела мере да организује положаје за одбрану по дубини. Била је уверена да Бугари немају толико снаге с једне стране, а с друге да ће брзо доћи до пробоја Солунског фронта што ће одвући снаге непријатеља према Скопљу и Врању па неће моћи да се ангажују у Јабла-

---

38 Исто, стр. 208.

39 Тако је у Косанчићу опљачкан Дина Грк Јовановић, коме су два четника узела 10.000 динара. (**Браћа Влаховић 1917,** стр. 142).

40 О развлачењу плена аутору је изјаву дао Бошко Лакићевић из Обилића у наведеном разговору (Топлички устанак 1917. (изјаве), стр. 17). О развлачењу заплењеног бугарског материјала у Житном Потоку; види: **Браћа Влаховић 1917,** стр. 68.

41 **Бошко Крстић**, Јабланица и Пуста Река у НОБ, Бојник, 1978, стр. 28.

ници, Пустој Реци и другим крајевима устаничке слободне територије.

Пошто су се устаничке чете распале прешло се на герилску четничку борбу која је наносила непријатељу губитке, али није давала веће резултате. Уз то је дошло до репресалије непријатеља па су се појавили и народни издајници који су отворено служили непријатељу одајући четнике. Да би се искупили пред Бугарима постали су издајници. Истина, тога је било мање у Пустој Реци него у другим крајевима устаничке ослобођене територије.

После реокупације слободне територије у Пустој Реци Бугари су остали у селу Г. Бријању где им је била артиљерија и пешадија, а у Косанчићу је био стациониран коњички дивизион. Коњи су били смештени по шталама.[42] Према изјавама сведока догађаја било је близу три стотине коња. Бугара је било у Бојнику и Житном Потоку.

Зверства бугарских окупатора у Пустој Реци

Бугарски окупатор је обележио достигнуту линију продирања ка устаничкој слободној територији паљевинама, убиствима и интернирањем одраслих мушкараца од 16 до 60 година старости. У неким селима је интернирао и жене. Сви су били претворени у бугарско робље радећи бесплатно у корист државе и појединих власника фабрика и спахија.

Бугари су почели са паљењем села близу железничке пруге. Тако су истерали све становнике села Драшковца и Шарлинца на утрину и палили куће устаника и оних који су их помагали. Жене, деца и старији болесни људи су посматрали како им непријатељ уништава имовину и могућност за живот. Бугари су опљачкали ова два села, а способне мушкарце интернирали.[43] Неки су од батина умирали пред очима својих рођака и сељана. Потом су паљена села Међа, Д. и Г. Бријање, Д. и Г. Дреновац и друга. У Д. Бријању, поред паљења кућа и интернирања, опљачкали су кмета села Косту Стаменковића, а затим га повели ка Лебану и убили у близини села Голог Рида.[44] Заједно с њим убијен је и кмет села Г. Бријања Светислав Стојковић.[45] Тада су у овом селу запалили куће готово свима учесницима у устаничкој чети овог села. Истовремено су у интернацију отерали 31 Горњебријанчанина, а тројица од њих нису се живи вратили из Бугарске — Стојко Милошевић, Живојин Стаменковић и Благоје Стојковић.[46] У Косанчићу су запалили седам кућа и више помоћних зграда. Онда су у основној школи мучили Перу Мраовића и Лазара Ћосића. Мраовића су везали и стезали дрво, а конопце му опасали око груди. Био је изложен највећим мукама.[47] Бугарима осим оно што су већ знали, ништа није хтео да призна. Бугари су злостављали и Стубљане. Из овог села су интернирали 28 грађана.[48] Међу њима је било највише припадника устаничке чете. У Бугарској је од интернираних Стубљана погинуо Драгутин Анђелковић. Једна група Стубљана била је интернирана у рудник Костолац. У заробљеништву — интернацији умро је Дина Стојановић из овог села.[49] Ни село Обилић није било поштеђено бугарских репресалија и злостављања. Бугари су тукли Перка Перовића, Новакову жену Станку Перовић и друге, а интернирали за Бугарску: Сава Митровића, Василька Динића, Драгутина Новаковића, Милана Анђелковића и Николу Благотића.[50] Најгоре је прошло село Кацабаћ. Бугари су сазвали жене на збор и тражили да одају своје мужеве и кажу где су сакрили пушке. Ниједна жена није хтела да ода. Тада је народни издајник Милорад Станишић рекао жени Јеври: „Ти знаш где је Радованова пушка". Она није ништа рекла али се уплашила и после неколико дана умрла.[51] У селу су стрељали младиће Јовицу, Милутина Станишића, Милисава Љубеновића, Влајка Тасића и још тројицу. Чим би младића извели из куће убијали су га у дворишту. Јоца Врањински је био рањен, али је остао миран. Мислећи да је мр-

---

[42] Топлички устанак 1917. (изјаве), стр. 12. Ово је аутору изјавио Тренча Михајловић из Косанчића, рођен 1902. године, у разговору вођеном у Косанчићу 5. августа 1987. године.

[43] То је аутору саопштио Милорад Ристић из Г. Бријања (Топлички устанак 1917. (изјаве) стр. 7).

[44] Ово је аутор сазнао из разговора са Драгутином Стојановићем из Д. Бријања обављеном 26. јануара 1987. год. (Топлички устанак 1917. (изјаве) стр. 5).

[45] Топлички устанак 1917. (изјаве), стр. 9.

[46] Исто, стр. 9.

[47] О мучењу Мраовића и Ћосића говорио је аутору Војислав П. Сретић из Косанчића 5. 12. 1986. године (Топлички устанак 1917. (изјаве), стр. 3).

[48] Тасић Александар из Стубле је ове чињенице саопштио аутору у разговору обављеном 17. 9. 1987. у Косанчићу (Топлички устанак 1917. (изјаве), стр. 15—16).

[49] Исто ,стр. 15.

[50] Топлички устанак 1917. (изјаве), стр. 18.

[51] Исто, стр. 14.

[52] Исто, стр. 14.

остав, Бугари су га оставили. Тако је остао жив. Бугари су спалили неколико кућа и више помоћних зграда. Опљачкали су село.

Из села Душанова Бугари су интернирали Тасу Митровића, Уроша Маринковића, Златка Митровића и Јаћима Ђорђевић.[53] Злостављали су и Лапотинчане, Ђинђушане, Придворичане, Бојничане, Плавчане, Граничане и друге у доњој Пустој Реци. Затим су кренули са зверствима и злостављањима ка планини Радан и селима на његовим падинама. У Доњем Коњувцу Бугари су били затворили Грујић Милентију, Радић Ристу, Добреновића Милана, Младеновић Вукадина, Перовић Вукосаву и Ђорђевић Стану. После држања у затвору довели су их у Д. Коњувце, сакупили народ из села и код гробља их стрељали.[54] Сви стрељани су се храбро држали позивајући народ да настави борбу и да ће слобода ускоро доћи. Посебно су се храбро држале Вукосава и Стана. Оне су истурале своје груди и позивале бугарске окупаторе да пуцају. То је имало великог одјека у народу. У овом селу Бугари су претукли Марију Динић, тукући је по стомаку. Од тада се више до смрти није могла да усправи. Нису прошли боље ни други Коњувчани.

Највећа зверства Бугари су починили у селу Гајтану и још неким селима на Радан-планини. „Тако су у селу Гајтан, — пише Миливоје Перовић — породицу јабланичког четовође Димитрија Беговића — жену и четворо деце од којих ни једно није било старије од десет година — затворили у кућу, закључали, па кућу запалили."[55] Чак су из бременитих мајки ножевима вадили живи плод и убијали их пред мајчиним очима и у присуству других Гајтанчана. Они су и силовали, палили, пљачкали. Све оно што може нечовек да уради урадили су. Грозоте бугарских злочина тешко је описати. Крволочност и животињска страст за убијањем дошле су до пуног изражаја.[56] Само „другог дана покоља Бугари су стрељали и заклали преко 150 Гајтанчана. У Дренцу и Лецу је стрељано 220 људи. За два дана крвавог пира у Гајтану кама је усмртила педесеторо деце, 23 младића и девојака и двадесет жена трудница."[57] У Житном Потоку су Бугари живу одрали мајку Петра Стаменковића.[58]

У селу Г. Бријању Бугари су отворили два затвора. Један је био за мушкарце, а други за жене. Испред затвора за мушкарце била су подигнута вешала. Овде су довођени сви мушкарци из села Пусте Реке, који нису били интернирани за Бугарску. Ту су мучени ради изнуђивања признања о деловању Јабланичког комитског одреда. Били су затворени и мучени Иванчани, Оранчани, Вујановчани, Слишанчани, Коњувчани и други. После мучења су осуђивани на смрт и стрељани. Осуђенике су у први сумрак изводили из затвора и одводили их до Пусте Реке на делу између Горњег и Доњег Бријања и ту их убијали бајонетима и бацали у реку. Кад су се војници враћали у село затвореника није било, а пуцњи се нису чули. Значи да су бајонетима и ножевима убијани.[59]

Бугарски окупатор у Пустој Реци није престао са злочинима, пљачкама и малтретирањем људи све до ослобођења Србије, до краја првог светског рата. После пораза Топличког устанка у Г. Бријању се налазио штаб једног бугарског батаљона, ту су вршена вежбања и слати војници на Солунски фронт. Отишли су из овог села бежећи испред надирања српске и савезничке војске 1918. године. Тако се завршило дивљање бугарских окупатора у Пустој Реци. Иза њих је остало близу пет стотина гробова, преко хиљаду интернираца од којих се један број није вратио жив из Бугарске и много инвалида.

Закључци

Пуста Река дала је велики допринос успесима Топличког устанка и поднела велике жртве борећи се за слободу.

У свим селима биле су формиране устаничке чете, а у појединим већим селима и две до три. Није било времена за организационо учвршћење чета нити за војничко оспособљавање младића који нису служили војску, тако да су устанички редови били недовољно организационо и војнички учвршћени и оспособљени за борбу која их је очекивала. Поседовали су и слабо наоружање.

---

53 Исто, стр. 4.

54 Драшко Динић, родом из Д. Коњувца,

55 **Др Миливоје Перовић**, Топлички устанак 1917, стр. 215.

56 Види шире о томе у књизи **Добросава Туровића**, Гајтан у НОБ. стр. 71—85.

57 Исто, стр. 83.

58 **Др Миливоје Перовић**, Топлички устанак 1917, стр. 319.

59 Топлички устанак 1917. (изјаве), стр. 8. Није тачно утврђен број људи које су Бугари убили поред Пусте Реке између Г. и Д. Бријања. Била је то освета за страшан пораз Бугара 1915. године када је готово цео бугарски пук нашао смрт у водама Пусте Реке код Г. Бријања.

Биле су то скривене пушке, а требало је борити се против боље наоружане бугарске војске.

Ситуација је захтевала да се остваре чвршће везе између Јабланичког четничког одреда и устаничких чета по селима. Без обзира што је била добро постављена обавештајна служба, војно садејство је у одсудним моментима изостало. Строго подељени рејони дејства имали су утицаја на понашање устаничких чета. Чим би Бугари освојили село устаничка чета се није придруживала другима и наставила борбу. Бранила је само своје село, а не и устаничку слободну територију.

Вођство Јабланичког четничког одреда није успело да овлада ситуацијом у време масовног стварања устаничких чета. Оно се више уздало у активне четнике, а устаницима је приступало као помоћној војној снази.

Пљачке и насиља које су вршили поједини четници довели су у питање морални ауторитет Јабланичког четничког одреда. Покушај да се то спречи дао је делимичне резултате, али није могао да заустави негативно гледање на четнике у појединим селима где су насиља извршена.

С обзиром на однос устаничких и непријатељевих снага није се смело да приступи организовању и вођењу фронталне борбе. Далеко веће резултате би дала герилска борба.

Прве репресалије бугарског окупатора утицале су на смањење борбеног морала и чак до појаве песимиста који су из страха почели да шире гласине о потреби да се обустави борба и бежи кућама. Ову појаву су касније уочили вође из Јабланичког четничког одреда. Стога је дошло до наглог осипања устаничких снага.

Погрешка је команде Јабланичког четничког одреда што није организовала пружање отпора бугарским снагама које су продирале ка Радану и у горњи део Пусте Реке. Напуштани су веома погодни положаји за одбрану.

Иако је вођено неколико борби, мало је четника и устаника у њима погинуло. Највеће жртве су пале после угушења Топличког устанка од одмазди бугарског окупатора. То значи да је требало наставити борбу и тако смањити број жртава.

У односу на друге терене ослобођене територије, у Пустој Реци је било далеко мање издаје и чак служења бугарском окупатору. Нема података да су бивши устаници организовали јединицу за гоњење устаника и четника који су наставили борбу. То показује да је мржња према окупатору била стална без обзира на репресалије које је непријатељ вршио.

Пуста Река је доказала своје борбене традиционалне вредности и у Топличком устанку. Учествовала је масовно у борби и поднела незапамћени терор од стране бугарског окупатора. Показала је високу патриотску свест и стекла богата искуства која ће бити драгоцена у устанку 1941. године.

Dr Milan Miladinović

LA RÉGION DE PUSTA REKA DANS LA RÉVOLTE DE TOPLICA EN 1917

La région de Pusta Reka a donnè une grande contribution à l'instigation de la révolte de Toplica étant donné que dans tous les villages de ce territoire les détachements des révoltés etaient formés. Dans certains villages il y en avait même deux ou trois. Ils avaient des conflits armés avec l'armèe occupante. Pourtant, il n'y avait pas de coordination entre ces troupes, avec le détachement de Jablanica non plus.

Peu après, la revolte a subi une défaite. De brutales représailles de l'occupant se sont suivies ce qui n'a fait qu'influencer sur l'arrêt des actvités militaires.

Др Новица Ракочевић

Настанак комитског покрета у Црној Гори и одлазак комитске чете из округа колашинског у Србију у јесен 1916. године

Предсједник црногорске владе је 18. а краљ Никола 19. јануара 1916. године напустили Црну Гору и преко Скадра отишли у иностранство, а да о својим намјерама нијесу обавијестили остала три министра док се четврти већ од раније није налазио у Црној Гори, нити су дали каква упутства начелнику Врховне команде генералу Јанку Вукотићу који је на ту дужност именован 17. јануара исте године. Три министра који су остали у Подгорици (данашњем Титограду) цијенили су да по уставу имају право функционисати као влада иако је предсједник владе напустио земљу као и замјењивати краља у његовим правима и дужностима. Они су, консултујући се са краљевим сином књазом Мирком, који је остао у свом дворцу код Подгорице, донијели одлуку да се црногорска војска распусти кућама. Она се. иначе, па наредби начелника Врховне команде од 18. јануара навече, коју краљ није хтио потписати, са фронтова већим дијелом налазила у повлачењу ка Подгорици. Са том одлуком, на жалост, сагласио се и начелник Врховне команде. Наредба број 128 саопштена је 21. I 1916. у 15 часова цјелокупној црногорској војсци да престаје бити војска него само народ и да се разиђе кућама. Извршењем ове наредбе црногорска војска је престала да постоји и тиме је завршила своју савезничку улогу у првом свјетском рату.

Аустро-угарска Врховна команда 1. марта 1916. године распустила је црногорску крњу владу и у Црној Гори увела војну управу — Војно генерално гувернерство са сједиштем на Цетињу.

Међу свим слојевима црногорског друштва, а посебно међу официрима, много се коментарисало о капитулацији црногорске војске, њеним узроцима и тражени су за то кривци. Капитулација је код свих слојева проузроковала не само бол и огорчење већ и осјећање тешке увреде, срамоте и понижења. Чим су се духови мало отријезнили, увидјело се да није требало распустити војску, него слиједити одлуку Црногорске народне скупштине од 1. VIII 1914. и 25. XII 1915. да се иде до краја са савезницима. то јест требало је поћи примјером Србије. Тако се код појединаца спонтано и јавила мисија о устанку, који су потхрањивале и непровјерене вијести о операцијама савезничких војски на солунском фронту и у Албанији. Међутим, од начелног разговора није се ишло даље — нијесу доношене било какве одлуке или формулисани какви закључци.

Идеју о устанку прихватио је, или је можда био и први њен заговорник, и последњи црногорски министар војни генерал Радомир Вешовић[1], који је послије капитулације живио у Подгорици. Славољубив и храбар до безумља, али по природи брз и плаховит, без већих политичких способности да процијени ситуацију, генерал Вешовић је сновао планове да се стави на чело оружаног устанка и да са ослобођењем Црне Горе опере тешку срамоту, нанесену капитулацијом и њој и њему лично као министру војном.

Послије извјесног времена генерал Вешовић прелази из Подгорице у Васојевиће у своје родно место Букову Пољану близу Колашина гдје и даље снује и то неопрезно своје нереалне планове. Немамо сигурних доказа на основу којих бисмо нешто ближе и прецизније могли казати колико је генерал Вешовић успио у раду, на кога се све обраћао, ко је све прихватао његову идеју и у којој мери, колико је та његова организација, уколико је као таква постојала, била бројна, да ли је имала какав

[1] Званични назив за црногорске генерале био је бригадир и дивизијар.

политички програм, као и да ли је био ближе прецизиран датум о оружаној акцији, да ли је био одређен карактер оружане акције — четничко-комитска или устанак. Међутим, на основу података који се заснивају на сјећањима и изјавама појединаца као и документима Војног генералног гувернера за Црну Гору може се као сигурно утврдити следеће: генерал Вешовић је још у Подгорици покренуо идеју о оружаној акцији — устанку, о томе говори са појединим људима, али су је они одбацивали као авантуристичку. По доласку на Букову Пољану он наставља рад, обраћа се појединим људима у разним крајевима Црне Горе, долази у Колашин у коме је била и окупаторска команда округа, гдје се састаје са појединим људима из града и онима који су тада долазили у град. Генерал Вешовић је живио у илузијама да је већ почела или ће брзо почети савезничка офанзива са солунског фронта и у Албанији и да има о томе „поуздане вијести".

На почетку јуна 1916. године Војно-генерално гувернерство располагало је информацијама, које се нијесу заснивале на конкретним доказима, о могућности преокрета у расположењу црногорског становништва. Са тим информацијама упознати су аустро-угарска Врховна команда и Министарство спољних послова. Први нама познати извештај о сумњивом раду генерала Вешовића послала је команда округа из Колашина 7. јуна 1916. године војној управи. Сјутрадан, 8. јуна, послат је нови телеграм. Команда округа наводи имена лица са којима се генерал Вешовић сретао у Колашину. То су лица из Васојевића која су 8. јуна долазила у Колашин под изговором тражења легитимације за одлазак у Пећ ради набавке жита. Легитимације им нијесу дате.

Да се покрет „за врат ухвати" команда округа војној управи даје следеће предлоге: да се генерал Вешовић пресели на Цетиње, Подгорицу или у неку другу варош гдје ће се моћи надзирати, а као најпогодније мјесто препоручује се Цетиње. У телеграму се каже: „... јер се то може учинити под изговором да је његово присуство тамо веома потребно због његове упућености." Команда даље предлаже да се из округа колашинског интернира 11 лица иако њих не терети ништа конкретно „али постоји јака сумња, да стоје у служби великосрпске идеје и да су непријатељски расположени према ц и к. власти. Мржња против свега што потиче из Аустро-Угарске Монархије говори свим тим људима из очију. Њихово интернирање биће као јак печат моћи и наше чврсте воље, да не трпимо никакве смутње, имаће много дејства".

Десетог јуна или који дан касније колашинска окружна команда јавља војном — генералном гувернеру да су два официра бивше црногорске војске открили план генерала Вешовића и предлаже да се новчано награде. Војни генерални гувернер генерал Вебер доноси одлуку о интернирању 30—40 људи из Црне Горе углавном бивших високих црногорских војних и државних функционера. Интернирање толиког броја људи генерал Вебер је сматрао довољним да се већ у почетку у Црној Гори онемогући покрет. Генерал 13. јуна 1916. године наређује команди округа колашинског да одмах саопшти генералу Вешовићу да у року од 24 часа мора промијенити мјесто боравка и да се спроведе на Цетиње одакле је имао бити упућен негдје у унутрашњост Монархије. Из округа је имало бити интернирано још неколико људи.

У међувремену на доставу агента војска у Ровцима, Колашин, врши претрес и у кући официра Милисава Влаховића налази скривено оружје. Официр је доведен у Колашин гдје је 14. јуна стријељан.

Цивилни комесар округа, 14. јуна послије подне са водом војника и једним официром полази на Букову Пољану гдје је нашао генерала Вешовића и саопштио му да се сјутрадан спреми за интернацију. Комесар се вратио у Колашин, а генерал је стављен под стражу. Сјутрадан, 15. јуна, официр са једним војником и генералом Вешовићем кренуо је ка Матешеву гдје их је чекало ауто да министра војног Црне Горе одведе у интернацију. Вод војника имао се вратити у Колашин. Међутим, чим су одмакли од куће, генерал Вешовић са браћом која су га пратила, убија официра, разоружава војника и бјежи у одметништво.

Вијест о убиству официра и бјекству генерала Вешовића у војној управи изазвала је узнемиреност. У први мах се узимала могућност да може доћи до нереда већих размјера. Генерал Вебер одмах шаље телеграм аустро-угарској Врховној команди у Тешену и Министарству спољних послова у Бечу. Јављено је „да у овом тренутку расте покрет у земљи", да је у округу колашинском „данас један официр убијен" и „да су телеграфске везе овог тренутка пре-

кинуте". У округу је, међутим, било све мирно.

У Црну Гору су хитно упућена војна појачања.[2]

Војни генерални гувернер наређује интернирање свих црногорских официра, већину чиновника, укључујући учитеље, свештенике, професоре, судије, бивше министре и народне посланике, као и „свог способног људства за оружје из округа колашинског" — из кога је био и генерал Вешовић. Округ колашински кажњен је са 150 хиљада круна од којих је породица генерала Вешовића имала да плати 50 хиљада круна.

Војни пријеки суд у Колашину осудио је на смрт вјешањем Влајка Вешовића, брата генералова, Сава Радуловића, студента Београдског универзитета, и Мијата Рецића, племенског капетана, који су се 15. јуна 1916. затекли у кући генераловој. Они су објешени на Винуђа брду близу Колашина 28. 6. 1916. на Видовдан, национални празник српског народа.[3]

До 9. јуна 1916. године из округа колашинског интернирана су 1642 лица, а из никшићког 115, а 20. јула из округа колашинског стигло је на Цетиње 1425 људи а 29. још њих 853. Из округа никшићког стигао је повећи број. До 20. јула 1916. године интернирано је у логор Болдогасањ 1811 политички сумњивих црногорских интелектуалаца, међу којима се налазило 17 генерала и 709 официра. Такође, 79 политички сумњивих Албанаца упућено је у логор Ашах.

У Васојевићима су, осим генерала Вешовића, његове браће и синоваца, избјегли интернирање и скривали се од окупаторске власти бивши министар Милосав Раичевић и пет официра, као и извјестан број сељака коју су се скривали у близини својих кућа или по планинама, чекајући прву повољну прилику да се врате својим кућама.[4]

Команда округа колашинског издала је потјерницу за генералом Вешовићем и његовом браћом, штампану у 2000 примерака на њемачком, српском и мађарском језику.

Из Роваца (Колашин) избјегли су интернирање Милинко Влаховић, капетан црногорске војске, и његов брат Тошко, студент филозофије на Универзитету у Јени. Они су 3/16. јуна 1916. почели четовати — комитовати. Средином јула њима су се придружили Никола Влаховић из Роваца и Ђуро Дрљевић из Мораче који су успјели да побјегну приликом спровођења у интернацију. У исто вријеме када и браћа Влаховићи, из Мораче су успјели да избјегну интернирање и почну комитовати Јован Радовић, професор, и Миљан Дрљевић, студент права, са неколико људи.

Оне људе, који су наставили борбу противу аустроугарске окупаторске власти у периоду 1916—1918. године, народ у Црној Гори називао је комитама, а то је бугарска ријеч. Тако су, у већини, они називали сами себе, мада је било група које су се званично називале и четницима.

Четири комита из Роваца прелазе у Морачу у мјесто Вучје код Колашина гдје се састају са комитском групом Радовић — Дрљевић. Пошто су сазнали да је Румунија објавила рат Аустро-Угарској, неколико њих се ријешило да се преко Србије пребаце у Румунију, одакле би уз помоћ руске војске прешли на солунски фронт и ступили у редове српске војске.

Крајем августа, односно средином септембра (по новом к.) 1916. године, из околине Колашина кренула је чета од девет комита. У групи су били: Милинко и Тошко Влаховић (браћа), њихов зет Никола Влаховић, Јован и Сава Радовић (браћа), Лакић и Мирослав Лакићевић (браћа), Ђуро и Миљан Дрљевић (браћа).

Чета је са Вучја преко Бјеласице сишла на Лим и даље преко Санџака послије 31 дана путовања, углавном ноћу, стигла на југ Србије. Оволико дуго морали су остати на путу јер су заобилазили потјере и избјегавали засједе муслимана који су били у служби аустроугарске жандармерије. Миљан Дрљевић је оставио податке да је чета имала циљ да стигне на Копаоник, али је погријешила и стигла у Стари Влах. Он је познавао и терен и људе око Копа-

---

[2] Почетком марта 1916. године, аутроугарске војне снаге у Црној Гори износиле су 22 батаљона и 22 жандармеријске чете. Средином априла формиране су двије мобилне бригаде 212 у Бару и 28 у Подгорици. Бригаде су имале по 5 батаљона и по 2 батерије топова.

[3] Саво Радуловић је родом из села Сировца недалеко од Шавника, а откуда се нашао у кући генерала Вешовића није нам познато.

[4] Из околине Плава избегли су интернирање и одали се комитовању капетан Симо Николетић и поручници Милоња Крцић и Бошко Буричанин, из села Трепче поручник Михаило Раичевић, а из Лијеве Ријеке поручник Саво Оровић. Сава Оровића затекао је априлски рат 1941. године у чину пуковника бивше југословенске војске. У народноослободилачку борбу ступио је 1941. године. Био је члан Врховног штаба НОВЈ. Имао је чин генерал-пуковника ЈНА. Носилац је „Партизанске споменице 1941. године".

ника, јер је како изгледа, на том подручју једно вријеме био привремени учитељ. Тамо се чета срела са Костом Пећанцем који се, по наређењу српске Врховне команде, 28. IX 1916. пребацио са солунског фронта. Чета се у ноћи између 16. и 17. октобра повезала са Пећанцем код села Механе и одлучила да ту и остане. Пећанац у дневнику за 4. октобар, односно 17. (по новом) пише да је из Црне Горе стигла једна чета, и пошто је чула за његов долазак изразила је жељу да се са њим састане, „те да самном и остану ако би потреба била." Даље он пише: „Заказао сам састанак 3. (значи 16. X). Тога дана увече гдје смо смо се заиста састали и братски поздравили, одакле смо се упутили да заједнички подносимо све тешкоће и да заједнички продужимо рад да би срећно извршили задаћу поверену ми од српске Врховне команде". Према овоме значи, да је Пећанац прије 16. био обавештен о доласку чета, а да је то у дневник унио или да је записник рађен 17. X.

У грађи о комитском покрету у Црној Гори 1916. и 1918. године, налазе се имена још седам црногорских комита — учесника у Топличком устанку. Нашим истраживањима утврдили смо — да су неки заиста били учесници у устанку, али како су се тамо нашли, нијесмо могли утврдити. Утврдили смо само да су се тамо налазили Радисав Поповић из Велике, Андријевица, јер га капетан Милинко Влаховић помиње у дневнику, Крсто Новаковић из села Требаљева код Колашина[5] а за остале, Баја Микетића из околине Андријевице, Сава Ивановића из околине Подгорице, Мирка Јовановића, Баја и Мирка Влаховића из округа колашинска нијесмо успели да дођемо до других података који би потврдили оне који се налазе у поменутој грађи. У другим изворима помиње се још неколико Црногораца у Топличком устанку, а по нашем мишљењу они су се тамо нашли када је наступила бугарска окупација, а да нијесу дошли из Црне Горе.

Браћа Влаховићи, Милинко и Тошко, Јован Радовић и Миљан Дрљевић заједно с Костом Пећанцем и Костом Војиновићем, били су челни људи у организовању комитског покрета на југу Србије, организовању и вођењу Топличког устанка 1917. године, као и у борбама послије угушења устанка. Историчар Топличког устанка Миливоје Перовић о њиховом доласку у Србију каже: „Ови су људи касније, налазећи се на челу устаничке војске, како својом храброшћу тако и писменошћу учинили велике услуге покрету".

Сматрамо потребним изнијети неке чињенице које ће по нашем мишљењу помоћи да се боље сагледа и оцијени место и улога ове црногорске чете у организовању и вођењу Топличког устанка и уопште у комитском покрету на југу Србије.

На састанку у селу Обилићу 21. II 1917, који неки називају ратним савјетом, изабрани су за комитске старјешине и проглашени за комитске војводе Коста Војиновић, резервни потпоручник српске војске, Милинко Влаховић, капетан црногорске војске, који се на документима потписује као пешадијски капетан I класе, Јован Радовић, професор, и Тошко Влаховић, студент филозофије. Тога дана извршена је организација комитских одреда и одређена је њихова концентрација. Капетан Милинко Влаховић именован је за команданта „Јабланичког комитског одреда" који се први пут спомиње 13. фебруара, а Коста Војиновић за команданта „Ибарско-копаоничког комитског одреда", Јован Радовић за помоћника (мобилизације) К. Пећанца, а Тошко Влаховић за административног помоћника Пећанца, Миљан Дрљевић студент права, ђак — наредник српске војске, за ађутанта Косте Пећанца (у неким документима Пећанац га назива шефом свога штаба).

Пошто је организација извршена с лијеве стране Мораве, на саветовању је решено да се двије чете пошаљу на десну страну Мораве, једна у пиротски округ, а друга у Крајину.

За команданта пиротског комитског одреда, једногласно је изабран Јован Радовић, а за команданта „Крајинског комитског одреда"[6] изабран је акламацијом Тошко Влаховић. Објашњење за одашиљање ова два комитске војводе у поменуте округе дао је касније Коста Пећанац на саслушању 10. августа 1919. године пред анкетним одбором о узроцима побуне у Топлици 1917. године

---

[5] Крсто Новаковић је из села Требаљева, одакле смо и ми родом. У селу се налазе потомци његовог брата, а познавали смо и његовог оца и његова четири брата. Причало се да се Новаковић налазио негдје на раду када је вршена интернација, па је одатле отишао у комите.

[6] У називима одреда, као и на њиховим штамбиљима често се среће израз „комитетски" што се може освједочити из публикације „Браћа Влаховић 1917". Исто тако сусреће се скраћени назив ком. или само назив одреда: Јабланички, Крајински, а понегдје се сусреће и израз — комитски.

„Ово сам учинио у цињу да њих као јаче пострекаче удаљим те да на тај начин сузбијем струју за устанак".

Капетан Милинко Влаховић је међу водећим људима устанка и комитима уопште, био официр са највишим чином и положајем у рату и као такав је имао и велико искуство. У црногорској војсци у балканском рату је био командир чете, а у свјетском рату 1914—1916. командант батаљона. У борбама се истакао као храбар, енергичан и способан официр и био је међу најхрабријим официрима црногорске војске. Као командант батаљона посебно се истакао у борбама на Гласинцу, Мучњу и Мојковцу.

Јабланички комитски одред којем је он командовао у Топличком устанку био је „веома бројан и моћан и био је један од најактивнијих". Одред је имао и велике успехе, ослободио је сву Јабланицу према којој је непријатељ имао јаке снаге потпомогнут артиљеријом. У Јабланици су вођене и најтеже борбе у току устанка. М. Перовић каже: „Услед тога је устанак у Јабланици, и поред тога што је она била цела ослобођена, једва почео да прераста из комитског, герилског начина ратовања у фронтове са јединственим, чврстим руководством и планом. Сама вештина, храброст и пожртвовање, капетана Влаховића успевали су да те устаничке снаге донекле држе компактно и под једном командом." Поводом смрти Милинка Влаховића као потпуковника бивше југословенске војске, београдска **Политика** од 7. децембра 1930. године, између осталог, пише: „У том устанку (Топличком) Милинко Влаховић је одиграо једну од најважнијих улога, са својим Јабланичким одредом, јер је искуством у ранијим ратовима и вештином у бробама које је примењивао, успевао да потискује непријатеља и да га побеђује. На челу Јабланичког одреда претео од Бугара, Лебане, Медвеђу, Житни Поток и напао на Лесковац. У приликама које су касније наступиле, када је непријатељ крваво угушивао устанак и масовно убијао народ по Топличким и Јабланичким селима војвода Милинко Влаховић је умео да заштити своје снаге и да народ не излаже страдању".

Тошко Влаховић, као одличан ђак гимназије добио је стипендију црногорске владе и школске 1913/14. године уписао се на Филозофски факултет, прво изгледа у Петрограду, али је због оштре климе прешао на универзитет у Јени. Савременици су о њему оставили податке да је био тих, миран и повучен са фином културом, образовањем и великом интелигенцијом. Као ратник црногорске војске учествовао је у балканском и првом светском рату. У првој половини 1915. године у црногорској војсци завршио је регрутску обуку као и обуку за старешински воднички курс коју су изводили официри и подофицири српске војске. Имао је 25 година. За Јована Радовића, професора, савременици су говорили да је био човјек који се никад није колебао и кога ништа није могло изненадити. То је и показао у комитским борбама у Србији у периоду 1916—1918. године. Био је човјек широке културе и образовања, бриљантан говорник, фанатични поборник за уједињење Југословена и стварање нове југословенске државе. Остављени су подаци да је у комитама цртао и мапе будуће југословенске државе у коју је укључивао Скадар, Ријеку, па чак и Корушку. Његови савременици су причали да је најчешће говорио: „Ми треба да будемо најсрећнији ако успемо да своје кости узидамо у темеље нове уједињене Југославије". Јован Радовић је био најистакнутији интелектуалац у Топличком устанку и комитском покрету у току првог свјетског рата и у Србији и у Црној Гори уопште, јер још неколико интелектуалаца, који су се нашли у комитском покрету у Црној Гори, нијесу издржали до краја, него су напустили покрет и предали се окупаторским властима.[7]

Миљан Дрљевић, студент права, био је ђак — наредник српске војске. Ујесен 1915. године био је рањен у борбама и приликом повлачења српске војске остао је код своје породице у Морачи. Ђуро Дрљевић и Лакић Лакићевић били су наредници у црногорским регрутским јединицама.

У извештају Косте Пећанца достављеном српској Врховној команди 19. 12. 1918. (ст. кал.) налази се и списак најхрабријих четника-комита који су се

---

[7] О Јовану Радовићу немамо сигурне биографске податке. Има неколико података о години његовог рођења. У Енциклопедији Станојевића пише да је рођен 1891. да је дипломирао 1914. године, уочи првог свјетског рата — да је студирао на Универзитету у Лајпцигу. Међутим, биће најтачније да је рођен 1886. и да је у време Топличког устанка имао 31 годину. По нашем сазнању студирао је на Филозофском факултету у Лајпцигу и у Београду, а где је дипломирао то не знамо. Његово име налази се уписано на спомен-плочи погинулих студената Филозофског факултета у ратовима 1912—1918. године која се налази у старој згради Филозофског факултета у Београду.

показали у борби са непријатељем од 1916. године до завршетка првог светског рата — њих 49. У том списку налазе се браћа Влаховићи, Милинко и Тошко, Јован Радовић, Миљан Дрљевић, четовођа Никола Влаховић, комити Сава Радовић и Ђуро Дрљевић, — значи њих седам из групе од девет комита који су дошли у Србију, као и четовођа Ђока Белојевић, Арсеније Косанчић и Михајло Ђукић, за које Пећанац каже да су родом из Црне Горе. Белојевић се у току зиме 1917. и 1918 стално налазио са Милинком Влаховићем.

Послије угушења Топличког устанка крајем марта 1917. године, настављене су борбе, мада се комитски покрет на југу Србије сваким даном налазио у све тежем положају и његови се редови осипали. У Топличком устанку погинули су Лакићевићи, Лакић и Милосав, Крсто Новаковић и Мирко Јовановић. Другог новембра 1917. године негдје у долини Проломске ријеке у подножју планине Соколовице гине и комитски војвода Тошко Влаховић, студент филозофије. Групу од 62 комита, међу којима су били војводе Коста Пећанац, Јован Радовић и Тошко Влаховић, непримијетно је опколио бугарски батаљон предвођен од домаћих људи који су се ставили у службу Бугара. У 12 сати на једном путељку од првог бугарског куршума, или по свој прилици од куршума једног Србина који је био у бугарској служби, пао је Тошко Влаховић, а његов брат Милинко налазио се на удаљености од четири до пет минута хода од комитског логора, враћајући се са задатка, када су запуцале пушке и дошло до борбе и послије два сата сазнао је за судбину свога брата.

Командант Моравске области, пуковник Даринтов, у свом извештају штабу Оперативне армије од 6. новембра, како то наводи М. Перовић, каже да је 2. новембра (20. октобра по старом) командир треће чете 11. ополченског пука, мајор Попов, имао борбу са четницима 17 километара сјеверозападно од Куршумлије и да је том приликом убијен Тошко Влаховић „који се сматра за идеолога српске тајне организације и српског четништва", као и да му је том приликом заплењена цијела архива. Његова архива међутим, налази се и данас у Архиву у Софији неприступачна југословенским историчарима за коришћење.

О улози браће Влаховић, Милинка и Тошка, у Топличком устанку и уопште у комитском покрету, Андреј Митровић, између осталог, каже:

„Браћа Влаховић су припадали оним предводницима чији је допринос ударној снази офанзивне фазе фебруарско-мартовског устанка у Топлици и Јабланици био изузетно значајан, а допринос жилавости одбрамбене фазе неоспорно велик. По слому устанка, њих двојица су припадали онима који су пресудно допринели да герила не буде уништена. . . У том једином народном устанку против окупационих власти у првом светском рату, Милинко Влаховић је битком на Бојнику однео 24. фебруара прву и за распламсавање устанка пресудну победу, али се истог тог дана са својом четом на другом месту победнички борио и Тошко Влаховић, као и Јован Радовић. Историографија је још дужна да утврди колико су Влаховићи битака тачно водили и победа однели. Њих двојица су борбу наставили и по слому устанка и тиме били међу носиоцима најснажније гериле у годинама светског рата, а Милинко Влаховић је преживео све недаће комитовања и у јесен 1918. је заједно са Радовићем дошао као ослободилац у Црну Гору. Историјских догађаја и појава нема без особитих људи, дакле ни гериле првог светског рата и њене историје без браће Влаховић. У широј јавности скоро заборављени јунаци ове историјске приче на нашем тлу, очевидно су били јунаци једне важне појаве у оквиру опште историје рата вођеног од 1914. до 1918. године".

Комитске војводе Јован Радовић и капетан Влаховић, као и четовође Миљан Дрљевић и Никола Влаховић и комити Ђуро Дрљевић и Сава Радовић, остали су на терену јужне Србије и после погибије комитских војвода Косте Влаховића и Косте Војиновића који је најзад пао у децембру 1917. године — све до пробоја солунског фронта.

Указаћемо још на један крупни политички значај ове црногорске комитске чете. Када се септембра 1916. године чета одлучила да иде у Србију и даље преко Румуније на Солунски фронт, била је већ рашчистила са црногорским краљем Николом и самосталном Црном Гором, одлучно се определила за уједињење Црне Горе и Србије — српског народа и шире југословенских народа. У томе је ова чета имала и велики утицај на комитски покрет у Црној Гори који је током 1917. и 1918. године са комитама на југу Србије одржавао везе иако ријетко. Посебно је велика улога Влаховића и Радовића у операцијама за ослобођење Црне Горе

у другој половини октобра и прве десетине новембра 1918. године. Они су тада командовали одредима у саставу комитских устаничких снага после Пећанца које су бројале 466 људи. Те су снаге биле претходница 2. југословенског добровољачког пука који је српска Врховна команда упутила за операције у Црној Гори. А четовођа Миљан Дрљевић, бивши ађутант Косте Пећанца, није се налазио у саставу тих устаничких снага нити ће тада долазити у Црну Гору. На путу ка Црној Гори изненада је у Пећи умро четовођа Никола Влаховић.

По ослобођењу Црне Горе 11. новембра 1918. године, Радовић и Влаховић наставили су са операцијама и дошли до Сарајева гдје је 26. новембра изненада умро комитски војвода Јован Радовић. Тог дана Велика народна скупштина у Подгорици прогласила је уједињење Црне Горе са Србијом и осталим југословенским земљама. Пала је сумња да је отрован од присталица црногорског краља Николе. Војвода Степа Степановић, командант 2. српске армије, јавља српској Врховној команди да је љекарска комисија која је вршила увиђај и коме је присуствовао комитски војвода капетан Милинко Влаховић изјавила да постоји „велика вјероватноћа" да је Јован Радовић отрован али да то не може са сигурношћу да утврди. Тако је смрт Јована Радовића остала, а по свој прилици остаће, нерасвијетљена.

Извори и литература

Црногорци у Топличком устанку, Слободна мисао (Никшић) бр. 236, 27. III 1927.

Др Миливоје Перовић, Топлички устанак, Београд 1959.

Др Новица Ракочевић, Црна Гора у првом свјетском рату 1914—1918, Цетиње 1969.

Топлички устанак — Политика, 7. децембра 1980.

Архив Историјског института СР Црне Горе — Титоград, Грађа о комитима у Црној Гори — прикупио В. Минић.

Браћа Влаховић 1917, Прилози за историографију Топличког устанка, Београд 1987.

Dr Novica Rakočević

THE FORMATION OF THE GUERILLA MOVEMENT IN MONTENEGRO AND LEAVING OF GUERILLA TROOPS FOR SERBIA IN AUTUMN 1916.

The capitulation of the Montenegrian Army deeply affected the pride and patriotic feelings of most Montenegrian people; those who showed their disapproval of the occupation exposed themselves to danger of being interned and threeathened by severe punishment of the Austro-Hungarian occupational government. Having to make a choice between internation and desertion, many of them decided to try the second possibility, and the formation of the guerilla movement was mostly caused by those facts. Fighting in Montenegro, the guerillas did not stay within its frontiers. One of their troops (described in this work), moved to Serbia in autumn 1916. and played a honorable and significant role in Toplica Uprising.

949.716

Јован Павићевић

Одјек Топличког устанка 1917. године у Црној Гори

Отпор аустро-угарском окупатору отпочео је већ концем 1916. године, како у Србији тако и у Црној Гори, да би почетком 1917. године у јужним крајевима Србије прерастао у општенародни оружани отпор познат под називом Топлички устанак. Топлички устанак имао је великог одјека у Црној Гори не само што је исти окупатор био запосео Црну Гору и Србију већ и због судбинске повезаности народа обеју територија.

На ово евидентно указује и учешће неколико комитских чета из Црне Горе и присуство истакнутих црногорских комитских вођа у Топличком устанку и у његовој припреми и организацији. Покрет отпора био је стално у успону како у Србији тако и у Црној Гори за читав ратни период без обзира на велике жртве које је народ дао у Топличком устанку. Покрет отпора у Црној Гори развијао се под специфичним условима, који су произилазили из начина капитулације црногорске војске јануара 1916. године пре него што је била војнички поражена. Ово је изазвало осећање пониженості црногорског народа. Потписивање сепаратног мира од стране црногорске владе са Аустро-Угарском и напуштање савезништва са Србијом и осталим савезницима под прилично сумњивим и нејасним околностима, многи су сматрали издајом.

Оваква ситуација у Црној Гори умногоме ће утицати да покрет отпора у суштини добије, поред ослободилачког, и политички карактер, што није био случај са покретом у Србији. Поред великог терора и репресалија над становништвом у Црној Гори од стране окупаторског поретка, покрету отпора су се супротставиле и присталице династије Петровића Његоша, којих је било у великом дијелу црногорског државног апарата.

Поларизација у народним масама у Црној Гори присутна је била дуже времена у предратном периоду када су се снажно развиле идеје уједињавања српства, па је почетак првог светског рата сматран као један од битних услова за реализацију вишевјековне идеје српског народа на стварању не само народног већ и државног јединства. Овом јединству, иако не јавно, супротстављао се племенско капетански поредак под покровитељством краља Николе и династије Петровића-Његоша. Ради свега овога покрет отпора у Црној Гори за читав ратни период, иако снажан у свим крајевима, није успио да постигне јединство у руковођењу и организационо се учврсти као покрет са јединственим вођством на читавој територији.

Када је српска влада обавестила владу Црне Горе да јој је Аустро-Угарска објавила рат 28. јуна 1914. године, под притиском народног расположења, црногорско руководство прихвата без резерве овај изазов и упућује српској влади следећи телеграм: „Црногорци су готови у свакој прилици да са браћом дијеле како добро, тако и зло".

Црна Гора је одмах извршила мобилизацију целокупних расположивих војних ефектива и већ 10. августа 1914. године посела одређеним снагама фронт према Аустро-Угарској. Иако се Црна Гора у том периоду није била још опоравила од великих губитака у два претходна балканска рата, посебно у борбама око Скадра 1912. године, она је на дрински фронт извела око 35.000 војника и успоставила заједничку команду са српском војском. Мада општа војно-политичка ситуација није обећавала неке скоре успехе, Црногорци су ушли у овај рат са посебним одушевљењем без обзира на жртве које су их очекивале, не само материјалне него и људске с обзиром на војну надмоћност противника. То расположење у Црној Гори се манифестовало на разне начине а доминирало је уверење да је сазрело време реализације историјске тежње народа ка уједињењу српства.

Поред осталог навешћемо неке примере из првих ратних дана који о томе

најјасније говоре. Црногорци који су студирали на Београдском универзитету већином су се пријавили као добровољци у српској војсци иако нијесу били обавештени о ставу Црне Горе према предстојећим ратним сукобима Аустро-Угарске и Србије. У првим борбеним окршајима на дринском фронту 1914. године погинуо је студент Техничког факултета Мирчета Пешић као добровољац у српској војсци, и сахрањен је 10. септембра 1914. на Мачковом камену дринског фронта. Поводом ове прве жртве породици погинулог студента Мирчета Пешића стигло је неколико стотина телеграма из свих крајева Црне Горе, како од министара са Цетиња тако и од војника дринског фронта, у којима се јасно види како Црногорци виде и тумаче циљеве овог светског рата и његове последице.

У телеграмима који су том приликом упутили министар Поповић, сердар Јагош Радовић, великосудија Марко Радуловић, др Никола Шкеровић, адвокат Марко Даковић, професор Илија Шобајић и други истакнути Црногорци наводи се између осталог: „Студент Мирчета Пешић је погинуо за оно што је цијелом српству највећи идеал, Слобода и уједињење српства, за које ни ми остали не треба да жалимо своје животе". Војници и официри са дринског фронта шаљу породици Пешић телеграме више поносни што се гине за велике идеале него што изражавају тугу за погинулим другом, па наводе: „Мирчета Пешић, не поштеђе свој млади живот за интересе српског народа и паде за слободу свог народа од Авале до Ловћена". И постоји још стотину оваквих телеграма које је породица Пешић из Даниловграда и до данас очувала, а који говоре о народном расположењу народа у тим судбоносним тренуцима када је и сама егзистенција народа била угрожена пред најездом надмоћнијег и немилосрдног непријатеља.

Не обазирући се на народно расположење и не поштујући вољу народа, црногорска влада децембра 1915. године преговара са Аустро-Угарском за закључење примирја, не обавештавајући о томе своје савезнике. Већ 25. јануара 1916. године представници црногорске владе и краља Николе Петровића потписују капитулацију црногорске војске, мада су се још увек успешно борбе водиле посебно на северном фронту. Овом капитулацијом црногорске војске, на чијем је челу стајао генерал Радомир Вешовић, који ће касније постати проблематична личност у комитском покрету Црне Горе, нестаје суверенитет црногорске државе.

Аустро-Угарска није прихватила предложено примирје од стране представника Црне Горе, већ категорички захтевала предају црногорске војске, целокупног оружја и ратне технике, што је ускоро и реализовано. Представници Црне Горе, поред осталог, прихватају обавезу да сузбију сваки покрет отпора народа ма у ком се крају буде појавио. После оваквог капитулантског чина врхова црногорске државе, већина чиновничког апарата прихватила је сарадњу са окупатором за читав ратни период, што је имало врло негативне последице за покрет отпора а посебно за његово организационо јединство.

Оваквим завршетком отпора агресора и издајом црногорских борбених и ослободилачких традиција од стране владајућих црногорских врхова, народ не само што је био изненађен већ и огорчен. Он је био одлучан да пружи сваки могући отпор окупатору. Већ у другој половини 1916. године јавља се у многим деловима Црне Горе покрет отпора под називом „комитски покрет". За комитски покрет у Црној Гори Топлички устанак почетком 1917. године био је не само подстрек већ и ослонац те су и комитске чете из сјеверних предела Црне Горе учествовале у Топличком устанку. Треба имати у виду да је општа политичка ситуација у Црној Гори била нешто другачија него у Србији, не само због незадовољства маса начином капитулације већ и због тога што је читав војни и чиновнички кадар остао код својих кућа после потписивања капитулације почетком 1916. године. Ово је била реална опасност за окупатора и за његов поредак. Из постојећих докумената се види да је окупатор био потпуно обавештен о расположењу народа на овој територији.

Имајући у виду расположење народа у Црној Гори и велики број војног и чиновничког кадра који је остао код својих кућа, окупаторске власти су покушале да један део овог кадра ангажују за одржавање окупаторског поретка што им је делимично и успело. Ипак је постојала реална опасност од побуне ширих размера. И окупатор је, касније био сазнао да се врше договори између појединаца и група о начину покретања отпора окупаторској управи. Чекао се само повод да се предузму мере против великог броја утицајних Црногораца и

да се они упуте у интернацију и логоре.

За своје намере окупаторска управа у Црној Гори нашла је ускоро повода у убиству жандармеријског подофицира у Зети, недалеко од Подгорице, 16. маја 1916. године, као и нешто касније у ликвидацији једне окупационе патроле са поручником на челу. Ова окупаторска патрола била је упућена у Васојевиће да ухапси и спроведе у интернацију генерала Радомира Вешовића, последњег војног министра краља Николе Петровића, који се налазио у свом родном месту после капитулације. Пошто је за убиство аустроугарског поручника Пехера био осумњичен генерал Вешовић, он се после овога убиства са неколико рођака одметнуо у шуму. Одлазак генерала Радомира Вешовића у шуму може се сматрати као почетак покрета отпора окупатору у Црној Гори. Генерал Вешовић имао је велики ауторитет у народним масама као храбар војник из балканских ратова и способан и школован официр без обзира на његову улогу у целој ствари око капитулације црногорске војске јер је био војни министар. Присталице покрета отпора сматрале су да би оваква личност била најпогоднија да се стави на чело покрета, те да проведе његово организационо јединство на читавој територији. Оваква очекивања и настојања била су нереална, пошто је генерал Вешовић био присталица Николе и династије Петровића Његоша, а присталице покрета отпора су били за уједињење српског народа и противу династије Петровића Његоша. Генерал Вешовић, иако један од првих комита, није прихватио ни под којим условима да се стави на чело покрета отпора, као ни да се повеже са покретом отпора у Србији и са вођама Топличког устанка, све до своје предаје окупатору почетком 1918. године.

После убиства жандармеријског подофицира у Зети и бјекства генерала Вешовића у шуму, окупатор у свим крајевима Црне Горе предузима опсежне казнене мере, те до краја јула 1916. године интернира у разне логоре ван Црне Горе неколико хиљада најистакнутијих Црногораца, да би онемогућио даље ширење покрета отпора. У том периоду интернирано је око 700 официра црногорске војске, 17 ђенерала и око 1200 интелектуалаца. Генерални гувернер Црне Горе Виктор Вебер и окупациона управа сматрали су да је овом интернацијом истакнутих Црногораца спречена и осујећена свака даља побуна већих размера. Но и поред овако предузетих репресивних мера, комитски покрет се јавља у многим крајевима, посебно у северним пределима Црне Горе. Већ у септембру 1916. године успостављена је непосредна веза између црногорских комита и четничког покрета у Србији.

Црногорски капетан Влаховић и проф. Радовић, са својим комитама из подручја Колашина, упутили су се у Србију са намером да се преко Србије и Румуније повежу са руском војском. Када су се на овом свом путу срели са четничким војводом Костом Војиновићем, који их је упознао да се припрема устанак на југу Србије, Влаховић и Радовић одустају од своје првобитне намере и укључују се у припрему Топличког устанка, где су добили и истакнута руководећа места.

У том периоду окупаторска управа у Црној Гори појачава своје војне и полицијске снаге посебно у гарнизонима Цетиње, Никшић, Подгорица, Плав, Гусиње, као и у другим местима. Све ове мере окупационих власти нису спречиле ширење покрета отпора у Црној Гори, па ни велики терор према свим категоријама становништва. Уведене су разне казне и вршена реквизиција од ионако гладног и сиромашног становништва. Ове репресалије принудиле су неке комитске чете да се 1917. године пребаце на територију Србије, као што је случај са комитама Милована Ракочевића и Милана Радовића. Већ 1917. године појачана је активност и организација комитских чета у свим крајевима Црне Горе, мада се није успело са њиховим организованим јединством, чему су умногоме допринијеле присталице краља Николе Петровића Његоша и противници уједињења. Ради свега овога, комитски покрет у Црној Гори имао је политичку основу, поред традиционално ослободилачке, што није био случај са четничким покретом у Србији пошто је српска влада иницирала четнички покрет чији је најорганизованији дио Топлички устанак.

Јединство четничког покрета у Србији и комитског покрета у Црној Гори огледало се не само у учешћу Црногораца у припреми и вођству Топличког устанка већ и касније све до коначног ослобођења и уједињења 1918. године. Црногорски четовођа Вуксан Минић повезује се концем 1917. године са четом капетана Влаховића испод Јастрепца, те се Минић по договору враћа у Црну Гору ради организације нових комитских чета. Такође су се договори-

ли да се и на територији Црне Горе припреми устанак који би по њиховој замисли требало да отпочне када и савезничка офанзива на Солуну.

Пораз Топличког устанка није нарочито негативно утицао на комитски покрет у Црној Гори што се види по томе да је комитски покрет 1917. године стално у успону. Децембра 1917. године војвода Коста Пећанац упућује у Црну Гору четовођу Ђорђија Перуновића, који се у околини Никшића повезује са комитама Радојице Никчевића и учитеља Лазара Павићевића.

Због неефикасности предузетих репресивних мера и ширења комитског покрета, смењен је са дужности гувернера Црне Горе генерал Вебер а на његово место долази Хенрик Клам-Мартинц, који пооштрава казнене мере према становништву и покушава да створи раздор у народу, дајући повластице свима онима који су пристајали на сарадњу против комитског покрета који је био у сталном успону како организационо тако и по својим борбеним акцијама на окупаторске посадне јединице и органе власти. Ово је уследило и ради тога што је и окупаторска управа уочавала да у Црној Гори постоје две политичке струје, јер су присталице краља Николе Петровића прихватиле учешће и сарадњу са окупаторском управом за читав ратни период, што је посебно негативно утицало на консолидацију покрета отпора.

Треба имати у виду да покрет отпора у Црној Гори, тј. комитски покрет није имао континуитет и подршку раније војне државне ни војне ни цивилне организације како је то био случај у Србији и у томе је његова велика специфичност као политичког покрета.

Већ почетком 1918. године комитски покрет јача у свим крајевима Црне Горе и то у толикој мери да је био способан за извођење већих борбених акција на мање окупаторске гарнизоне и жандармеријске станице. Комите су у том периоду одржавали и јавне скупове не само у планинским местима већ и у непосредној близини градова и окупаторских гарнизона. Окупатор 1918. године пристаје и на појединачне преговоре са комитама што је био случај у Подгорици када су се јавно састали представници комита и окупаторске власти.

У фази највећег успона комитског покрета, концем 1917. године, генерал Радомир Вешовић, уместо да се стави на чело устаника и поведе организовану борбу против окупатора, одлучује да напусти комитски покрет и да се са министром Милосавом Раичевићем пребаци преко Албаније у Грчку. На свом путу преко Албаније, између Вешовића и Раичевића долази до неспоразума. Питање је било да ли да се прикључе српској влади у Солуну или да се преко савезника прикључе краљу Николи и његовој влади у Неју. Министар Милосав Раичевић био је за то да се иде за Солун српској влади што генерал Радомир Вешовић није прихватио те се из Албаније враћају натраг у Црну Гору наводно због зимских услова и слабе везе са Грчком.

Генерал Вешовић не прихвата политичку оријентацију комитског покрета за уједињење и забрану повратка краља Николе у Црну Гору, те одлучује да се преда окупатору и поведе акцију против комитског покрета. Р. Вешовић већ по повратку у Црну Гору, иако му се са свих страна предлаже да се прихвати вођства комитског покрета, 20. децембра 1917. године поставља цивилном комесару на Цетињу услове за предају и напуштање комитског покрета. С обзиром на ауторитет генерала Вешовића у Црној Гори, генерални гувернер Црне Горе прихвата већину услова генерала Вешовића, што и доводи до његове предаје 13. јануара 1918. године.

Било је реално очекивати напуштање комитског покрета од стране Вешовића с обзиром на његову политичку оријентацију, али се није могла очекивати тако жива и обимна генералова активност на страни окупатора после његове предаје и напуштања комитског покрета.

Генерални гувернер Црне Горе шаље на преговоре са генералом Радомиром Вешовићем делегацију на челу са пуковником Петром Липовшеком и цивилним комесаром Милошем Лесковцем. Овом приликом генерал Вешовић је одржао пред представницима окупаторске власти поздравни говор који је потврдио његову политичку оријентацију. Том приликом генерал Вешовић је рекао и ово: „Ви са вашом славном војском нисте нам дошли као власник него као ослободилац. Ви сте нам уз помоћ царске владе вратили слободу, коју смо изгубили нашом кривицом. Овај наш заједнички сусрет ја и мој народ убрајаћемо у најзнаменитије дане наше животне историје. Зато у моје лично име и име мога народа уручите топле и искрене поздраве и жеље вашој царско краљевској влади и вашим ору-

жаним снагама које су славу свога оружја пронијеле широм Европе."

После предаје окупаторским властима генерал Радомир Вешовић је неко време путовао окупаторским аутомобилима кроз Црну Гору и у многим местима одржавао говоре позивајући комите да се предају окупатору указујући на бесциљност њихове борбе и наговарајући народ да им ускрати сваку подршку. Ова агитација генерала Вешовића није имала никаквог одјека ни међу комитама ни у народним масама, али је донијела генералу велику личну компромитацију. У неколико случајева Вешовић се био изложио непосредној опасности да буде ликвидиран од стране комита, као што је то био случај у селу Ћурилац код Даниловграда.

Кад су окупаторске власти виделе да је агитација генерала Вешовића остала без одјека у Црној Гори, како код комита тако и код народа, био је конфиниран до краја рата.

Комитски покрет у Црној Гори током 1918. године толико је ојачао да је почео и организационо да се учвршћује, па су комитске чете, које су биле основне организационе форме покрета, прерасле у одреде и групе одреда. Комитске снаге после пробоја Солунског фронта, у завршним војним операцијама, успеле су да разоружају већину војних снага окупаторске војске у Црној Гори. Тако су само у никшићком гарнизону комите разоружали 3500 окупаторских војника, подофицира и официра и запленили сав ратни материјал и опрему. Комитске чете у Црној Гори су пре доласка савезничке војске разоружале све окупаторске посаде у Црној Гори, као и неке веће војне формације које су се повлачиле преко Црне Горе.

Поред тога комитске чете су са омладинским четама помогле да се успостави привремени поредак и да се изаберу делегати за Велику народну скупштину која ће новембра 1918. године изгласати вољом народа акт о уједињењу и придонијети стварању нове државе југословенских народа.

Комитски покрет у Црној Гори својом политичком оријентацијом за уједињење југословенских народа условио је да се противници уједињења у току Подгоричке скупштине не појаве и да се њихово присуство не осети ни у ком облику као отпор уједињењу а за повратак династије Петровића Његоша и капетанско-племенског уређења.

Овом ослободилачком покрету у Црној Гори Топлички устанак био је велика инспирација и подршка да издржи и у најтежим условима аустро-угарске окупације и њихових небројених злочина за читав ратни период.

Комитски покрет у Црној Гори као покрет отпора и носилац идеје уједињења одиграо је историјски позитивну улогу, посебно у процесу уједињења и афирмацији црногорског патриотизма, као једног од главних темеља народноослободилачког покрета у другом светском рату.

Jovan Pavićević

L'EHCO DE LA RÉVOLTE DE TOPLICA DE 1917 AU MONTÉNÉGRO

Le mouvement de la résistance de Monténégro' après la débâcle de l'armée monténégrine, avait, sans doute, un caractère liberateur et politique. La composante libératrice du mouvement de la résistance de Monténégro s'est fait remarquer dans les relations étroites réciproques entre la révolte de Toplica et les comitadjis monténégrins; la composante politique de ce mouvement se manifeste dans son orientation décidée vers l'union à la Serbie et aux autres peuples Yougoslaves. Cette orientation politique des participans du mouvement de la résistance de Monténégro a joué un rôle historique positif.

Хранислав Ракић

Бугарски програм денационализације српског живља у првом и другом светском рату

Великобугарске аспирације за проширење територије на рачун Србије и Македоније датирају још од почетка постојања бугарске државе. Међутим, те тежње нарочито ће доћи до изражаја половином прошлога века, када бугарска буржоазија заоштрава национални проблем, не бирајући средства, укључујући и најекстремнија, да до остварења тог циља дође.

Србија је у рату против Турака 1876—1878. године ослободила јужне крајеве (Лесковац, Пирот, Ниш, Прокупље, Врање), а Бугарима је пружила војну помоћ за ослобођење. Русија, која је такође учествовала у рату против Турака, хтела је да створи пространу бугарску државу, која би доминирала Балканом. У том циљу замишљена је Санстефанска или — Велика Бугарска. Жеље за „уједињењем бугарског народа" на рачун Србије и Македоније нису на бугарској страни престале ни до данашњих дана. Бугарска буржоазија у првом светском рату и бугарски фашисти у другом светском рату још више заоштравају пропаганду, и по сваку цену желе да остваре Велику Бугарску и да, при томе, докажу да не постоји македонска нација јер су, наводно, Срби у југоисточној Србији заправо — „Бугари". Тако су и у првом и у другом светском рату оживеле идеје о стварању Санстефанске Бугарске.

Бугарска у првом светском рату напада Србију целом дужином границе ноћу између 13. и 14. октобра 1915. године. Бугарски цар Фердинанд истога дана издаје проглас у коме истиче како је Бугарска желела да одржи мир на Балкану, иако јој је учињена неправда 1913. године. На исправку те „неправде" нису дуго чекали јер је дошао тренутак да он позове бугарски наоружани народ да са Централним силама ослободи поробљену браћу из српског ропства. Бугарски цар и бугарска влада нису ни у овом прогласу крили своје праве намере и циљеве упуштајући се у вероломни напад на Србију.

После победе на Церу и Колубари и херојске одбране Београда, српска војска морала је да се повлачи испред надмоћнијег непријатеља, задавајући му повремене ударце. Бугарска је искористила надмоћ Централних сила 1915. године и ушла у југоисточну Србију и Македонију. Тај у основи кукавички и, још више, мучки и сраман чин, бугарска пропаганда оглашава не као окупацију туђе територије већ као ослобођење бугарске. Окупатори су поделили Србију, а крајњи циљ бугарске политике био је да се **Србија уништи и збрише са карте Европе.**

Бугари су у окупираној Србији основали Моравску област, са седиштем у Нишу; ову област они су поделили на седам округа: врањски, пиротски, нишки, зајечарски, неготински, ћупријски и пожаревачки. Међутим, велика препрека за остваривање великобугарских циљева била је свест и снажно развијено национално осећање српског народа. Свесни те чињенице великобугарски окупатор је одмах приступио у свим окрузима Моравске области остварењу јасно дефинисаног програма денационализације Срба, не презајући ни од најдрастичнијих средстава принуде. Због тога је свим државним органима у Моравској области упућен акт са детаљним инструкцијама о томе како да поступају са народом и како да остваре тај **програм.**

Циљеви бугарске политике на окупираној српској територији нису били само уништење свега што је српско већ и потпуна бугаризација тога дела Србије. Да би се то постигло, предузете су мере да се из јавне комуникације потпуно одстрани српски језик и да се он

замени бугарским језиком. Зато су разрађени методи поступања са становништвом. Срби су систематски праћени, контролисани и приморавани да активно суделују у свему што предузима нова бугарска власт. У том циљу они су посебне мере предузели према женама. Знали су да су оне носиоци српског националног духа и оно језгро у коме се огледа срж српског националног осећања. Зато је и било одређено да се женама не дозволи да се слободно крећу по области, сем уколико се не декларишу као Бугарке и ако не пристану да науче бугарски језик и да се њиме искључиво служе. Уопште, језик је био централна тачка бугарског програма денационализације јер су они знали да је то пут за наметање своје политике и својих циљева.

Међутим, такав програм наишао је на отпор становништва. Било је одмах јасно да ће остварење оваквог програма бити немогуће ако се не приступи масовном и добро организованом терору. Због тога су Бугари почели да примењују грубу силу. Отпочела је насилна бугаризација. Први чин у тој страшној драми српског народа на овом подручју било је идентификовање и прикупљање свих оних за које се сматрало да представљају цвет нације и самим тим главни бастион отпора. Други чин је била интернација свих српских политичара, чиновника, учитеља, професора, свештеника, културних и јавних радника и угледних сељака и грађана који су се ма у ком погледу истакли као чувари тековина српске културе и особина српског бића, и који су могли да послуже као пример осталом становништву.

Како је то спровођено?

Одмах по окупацији, бугарске власти су позвале свештенике, учитеље и чиновнике да се пријаве војним властима ради евиденције и уручивања личних исправа. Али, они су се у ствари послужили варком: све који су дошли да се пријаве, ухапсили су и интернирали у Бугарску, рачунајући да ће тиме заплашити становништво и парализати његов отпор.

С тим у вези била је следећа мера: Бугари су безобзирно уништавали све оне Србе који су били на јавним функцијама или ма на који начин били експонирани а који су одбијали да се јавно декларишу као Бугари. О тим поступцима Бугара писали су документовано Сретен Динић и Јован Хаџи Васиљевић, а са тим подацима били су упознати и људи у свету преко Међусавезничке комисије за ратне злочине. Физички уништавајући људе, Бугари су још мање презали од уништавања добара духовне и материјалне културе Срба; зато су спаљивали књиге на српском језику, мењали и грубо фалсификовали српску историју, ликвидирали српске споменике и брисали традицију. Затворили су српске школе, протерали наставнике; то исто учинили су и са свештеницима и затворили цркве у којима су служили „непослушни" и „бунтовни" свештеници. Исто тако, уништени су српски архиви и спаљене и административне и црквене књиге, па се после нису више могли установити подаци из књига рођених, општинских деловодних књига итд.

Најстрашније је било, међутим, то што су Бугари заправо увели режим у коме су мучили без милости и убијали без установљене кривице било кога само ако су то хтели; њихови официри и војници, и представници њихове власти су то чинили по својој вољи а никакав закон или пропис није ограничавао ту њихову „вољу". **Српски народ под бугарском окупацијом био је изложен физичком истребљењу.** Бугари су без суђења и утврђивања кривице масакрирали Србе, а убијали по нахођењу српске заробљенике и рањенике. Срби су били мучени на најсуровији начин и кажњавани само зато што су се „усуђивали" да остану Срби, упркос наведеном програму бугарског окупатора.

Све то је рађено на основу „права" стеченог голом декларацијом о томе да српска држава, самим уласком бугарских трупа на њену територију — више не постоји. Тиме је то постала бугарска територија на којој искључиво важе бугарски закони и на којој искључиво живи бугарски народ. Зато су и завели своју администрацију и судове, своје цркве и школе. Насилно присвајање свега што је на тој територији достигло је врхунац и превршило меру када је бугарска влада наредила регрутацију у бугарску војску. Позив је изазвао гнев српског народа, а одзив српских младића био је врло слаб. Тај позив на регрутацију је и био један од повода за широк и масован народни устанак који је познат у историји као Топлички устанак.[1]

---

[1] Александар Трајковић, Дубока долина, Београд 1983, стр. 9—43.

*
* *

Сличан програм денационализације имали су и бугарски фашисти у другом светском рату. Наиме, бугарска влада је објавила 31. јула 1941. указ о образовању скопске и битољске управне области, док су анектирани делови Србије, пиротски и врањски округ, прикључени софијској области. Бугарска је у другом светском рату била присутна и на анектираном делу који је прикључен Бугарској и на територији тзв. Недићеве Србије, где је бугарски окупациони корпус водио перманентну борбу против народноослободилачког покрета и извршио велики број злочина у Пустој Реци, Јабланици, Топлици и другим деловима Србије.

Одмах по окупацији, Бугари шаљу екипе бугарских чиновника преко којих успостављају свој окупациони апарат на анектираним територијама. Тако се успостављају органи власти у полицији, на железници, пошти, банкама, школама, општинама итд. Сваква бугарска власт је одмах издала наредбу, која је у виду плаката истакнута на јавним местима у свим већим насељима, **да се одстране сва обележја српске националности, пре свега натписа на српском језику;** предвиђене су и најстроже казне у свим случајевима непридржавања њених одредаба.

Бугарски фашисти попут својих очева и дедова из првог светског рата забрањују употребу српског језика, бугаризују презимена, врше промену назива улица и натписа на јавним местима, забрањују и спаљују српске књиге, забрањују ношење српске шајкаче, наређују да се богослужење у црквама врши према канонима бугарске цркве; наређена је замена личних исправа уз услов да се потпише декларација о бугарској националној припадности итд. Све ове мере бугаризације вршене су присилно уз масовну примену телесних казни, казни затвора, протеривањем, слањем у логоре и убијањем — све без суђења и правне заштите.

Народу Србије у анектираном делу бугарски фашисти су често говорили да је он истоветан са бугарским народом, па су све оне који су живели у долини Јужне Мораве (врањски и део лесковачког округа) називали „Моравским Бугарима" или „Б'лгар Морава".

Бугарска окупациона власт организовала је фашистичке организације као што су „Легионар", „Браник", „Орле" и друге.

Бугарске фашистичке формације дејствују као војска која бајонетима и пендрецима треба да оствари „ослободилачку мисију". Биле су то разуларене војне јединице, полицијске и жандармеријске снаге. Оружани састав су сачињавали и „бојни извиђачки одреди", „контрачете" и „општествене силе".

Свесни да ће још на почетку наићи на отпор, бугарски властодршци су својим органима власти и полицијским органима на окупираној територији давали посебна упутства како да поступају са свима онима који се не покоравају бугарским фашистичким властима и не изјашњавају да су Бугари.

Једно од њих у целини, у преводу, гласи:

Упутства бугарским полицајцима како да поступају са затвореницима у окупираним деловима Србије и Македоније

1. Туча затвореника песницама и предметима од дрвета, гвожђа, гумом, боксером и др.
2. Систем „Прилеп".
3. Ударање затвореника у пределу бубрега.
4. Задавање ударца по полним органима.
5. Скакање са поткованом обућом по голом телу затвореника.
6. Наношење ударца пиштољем по грудном кошу (да би се изазвао процес туберкулозе).
7. Вешање затвореника за руке уз истовремено везивање по једног сандука с муницијом (тежине по 50 килограма) за сваку ногу и туча батином у том положају.

МУЧЕЊА

1. После батинања натерати затвореника да трчи с отеченим ногама.
2. Натерати затвореника да у току дана и ноћи непрекидно стоји непомично.
3. Вешање затвореника за ноге с главом наниже.
4. Чачкање и боцкање жена у полни орган.
5. Забијање палидрваца затворенику испод ноката која се затим запале.
6. Везати затвореника тако да се не може да покреће и што дуже га држати у том положају.

7. Спаковати затвореника у сандук да непомично лежи и пустити воду да му капље по лицу.

8. Силовање жена од већег броја полицајаца и војске.

9. Ломљење кости на појединим деловима тела.

10. Натерати затворенике да се скину и да голи што дуже леже на хладном бетону.

11. Набијање ломљеног стакла у стражњицу затвореника.

12. Приликом саслушања везати затвореника за столицу, запаљеном цигаретом га пећи по лицу, гасити на лицу и угурати му опушке у уста.

13. Пре саслушања, затворенике натерати да слушају јаукање оних који су на мучењу.

14. Натерати затвореника да бос скаче по жеравици.

15. Ставити затворенику дрвени шлем на главу и затезати док не почне да пуца лобања по шавовима.

16. Електризирање затвореника електричном струјом.

17. Мучење гладовањем.

18. Принудити затворенике да се напију слане воде и једу а затим не дозволити да пију воду.

19. Пећи затвореника врелим гвожђем по лицу, очима, ушима, грудима и другим деловима тела.

20. Затворенику се ватом запуше уста, ставе електроде око главе и укључи електрична струја.

21. Женама ставити електроде у полни орган и на дојке па наизменично укључивати струју.

22. Ломљење ребра ланцем (ланац се обавије око грудног коша па се полугом затеже док се не поломе ребра).

23. Налевање терпентина у чмар затвореника.

УБИЈАЊА

1. Затворенику исећи делове тела: полне органе, дојке, уши, нос и др. ставити му их у уста да их поједе.

2. Закопати живе затворенике у земљу до врата да би тако умрли.

3. Кастрирање пре убиства.

4. Силовање жене пре убиства пред мужем и децом.

5. Убијање мужа у присуству жене и њихове деце.

6. Убијање деце пред очима оца и мајке.

7. Убијање мајке пред децом и мужем.

8. Обично стрељање ватреним оружјем.

9. Излагање убијених на јавним местима у циљу застрашивања.

10. Обесити затвореника ужетом или га задавити рукама.

11. „Скакање" затвореника са четвртог спрата.

12. Убијање сечењем вена затворенику.

15. Натерати затворенике да сами себи ископају раку па их поубијати над њом.

14. Закопати живе затворенике па их после три дана ископати и вешати за ноге на јавном месту.

15. Непосредно после извршеног масакра направити пир и фотографисати се са лешевима."[2]

Упутство бугарским полицајцима како да поступају са затвореницима у окупираним деловима Србије и Македоније указује да су бугарски фашисти били спремни на све и да су методе мучења преузели од својих очева и дедова, али су их и усавршили. Начин мучења и убијања по овом упутству није спроводила само полиција, већ и бугарска солдатеска која је жарила и палила не само на анектираном делу, већ и на територији Недићеве Србије.

Иако је бугарски фашистички окупатор рушио све што је национално српско, забрањивао сва српска знамења, уводио „открит лист" којим је ограничавао кретање, народ на анектираном делу, као и на простору где су се налазили бугарски фашисти, дизао се на оружани устанак задајући окупатору осетне ударце. У тим борбама ковало се братство и јединство српског народа са осталим народима и народностима и од 1941—1944. године овде је постојала слободна територија.

И поред тога што су бугарски фашисти извршили многобројне злочине над незаштићеним народом и спроводити геноцид над српским живљем, нису успели да денационализују и асимилирају српско становништво за које и данас говоре да је њихово.

---

[2] Види Александар Трајковић. Светлост над Моравом (Врање у НОБ, 1941—1944.), Београд 1976; Димитрије Кулић, Бугарска окупација 1941, (књ. прва), Ниш 1970; Хранислав Ракић, Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941—1944, Лесковац, 1986. и др.

Hranislav Rakić

LE PROGRAMME BULGARE DE LA DÉNATIONALISATION SERBE AU COURS DE LA PREMIÈRE ET DE LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE

Pendant la première ainsi que la deuxième guerre mondiale, les Bulgares ont occupé des régions de la Serbie et ont essayé de réaliser leur programme de la dénationalisation de la population serbe. Dans les deux cas on a repris l'ancienne idée sur la fondation de la Grande Bulgarie et sur l'annexion de la Macédoine à la Bulgarie, ainsi que celle sur la déstruction de la Serbie en tant qú état. Dans ce but les Bulgares ont semé un terreur qui par la cruauté dépasse tout ce que l'histoire dans cette partie de l'Europe a connu. A la fin, on a complètement cité le témoignage affreux sur la manière dont on a exercé la violence sur les gens. Cela fut présenté dans une directive adressée à la police et appliquée également par les chefs militaires.

Мр Радоје Костић

Злочини бугарских окупатора у Топлици за време Топличког устанка

Број убијених лица на подручју Топлице од стране бугарских окупатора никада није тачно утврђен. Вероватно се неће ни утврдити. Спискови убијених који су рађени непосредно после ослобођења Србије 1918. године нису потпуни. У неким општинама су евидентирани само убијени за време устанка. Нису евидентирани и они који су умрли или ликвидирани у интернацији или на путу ка местима интернирања. Било је и уништених породица из којих није имао ко да пријави жртве.[1] Има доста неподударности у списковима и општи је утисак који се може стећи приликом увида у сачувану грађу, да је пропуштен прави тренутак да се укупне жртве детаљно испитају и забележе. Колики је пропуст што нису свуда забележени они који су настрадали у интернацији, куда су били упућени после угушења устанка, најбоље се види из спискова општине Блажево. Из ове општине је интернирано 101 лице. Од тога, у интернацији је настрадало 65 особа, односно 64,5%. Такав проценат смртности се и на фронтовима не бележи.[2]

На несигурност ових спискова указује и податак да је међународна комисија, која је испитивала злочине бугарских окупатора, дошла 1919. године до цифре од 20.000 убијених.[3] Међутим, према списковима за три топлички среза — прокупачки, добрички и косанички, у њима је убијено 5.383 лица. Ако се зна да су ова три среза, заједно са јабланичким били центри устанка и, самим тим, поднели највеће репресалије, онда је логично да је у њима било далеко више убијених лица него што се то према сачуваним списковима може закључити.

Но без обзира на све, и сама цифра од 5.383 убијених, чија су имена сачувана у списковима, представља стравичан податак. Примера ради, број убијених у косаничком срезу представља 5% укупног броја становника овог среза према попису из 1910. године.

Прве жртве у Топлици пале су непосредно после уласка бугарских трупа у јесен 1915. године. Први су на удару били представници власти који се нису повукли са српском војском, виђенији интелектуалци и људи од утицаја у народу. Чим су ушли у Прокупље, бугарски војници су ноћу извели из куће апотекара Ђорђа Брзаковића, председника прокупачке банке и убили га без икаквог повода.[4] Никада није откривено ни где је убијен као ни где је сахрањен. У Куршумлији је убијен председник општине Миле Милосављевић, чији је једини грех био што је био угледна личност у граду.[5] Свештеник из Раче Косаничке Риста Поповић убијен на путу од Раче ка Нишу, приликом спровођења у интернацију а свештеник из Орљана, Коста Првуловић на путу за Лесковац. Оба злочина су била децембра 1915. године.[6]

Сличних убистава било је и током 1916. године. На пример, Мирко Мишковић из села Вукојевца у срезу Косаничком заклан је на путу 1916. године. Иста судбина задесила је и Трипка Драганића из истог села марта 1916. године.[7] Међутим, први масовни злочини наступили су за време гушења устанка 1917. и током 1918. године. Ради илустрације навешћемо примере из једног броја топличких општина.

Како су главни правци наступања бугарских трупа према Прокупљу, са циљем гушења устанка, ишли од моста на Јужној Морави код Мрамора и други, од ушћа реке Топлице у Јужну Мораву према Прокупљу, то су се прва на удару нашла села у општинама доњоцрнатовачкој, мраморској, балајначкој и александровачкој. Становници села у овим општинама су први на својој кожи осетили бес бугарског окупатора и први

су својим животима плаћили жељу за слободом.

У доњоцрнатовачкој општини највише су настрадала села: Д. Црнатово и Бадњевац, мада је било жртава и у Г. Дреновцу, Г. Црнатову, Грудашу и Топоници. У Бадњевац су Бугари ушли 3. марта 1917. То је била једна претходница бугарског коњичког пука и одмах су истог дана похватали и стрељали већи број људи. Побијени су на месту званом „Тршевина". Том приликом су убили Милорада Коцића, Милутина Стајковића, Цветка Ристића, Тасу Ристића, Стојана Коцића, Благоја Стошића, Стевана Коцића, Велимира Јовановића, Вучка Јовановића, Михајла Пешића и Ђорђа Ћирића.[8] Од Пешића су Бугари прво опљачкали 300 динара па га затим убили, док су од Ћирића прво опљачкали 1000 динара и затим га ликвидирали.

Осим ових лица, чија су имена регистрована у списковима, тог дана су убијени и Таса Величковић, Живко Јовановић, Трајан Коцић, Благоје Митић, Милија Пешић, Селим Ристановић, Михајло Стојковић. Остало је забележено да су се са стратишта спасили Михајло Јовановић и Милан Ћирић.[9]

Потресна је изјава Ранђела Коцића из Бадњевца, дата у среском начелству у Прокупљу 26. 11. 1918. српским властима непосредно после ослобођења. Он се, заједно са своја два сина, Трајаном од 22 и Стеваном од 18 година, налазио у групи похваћаних сељака који су вођени на стрељање. Уочи самог стрељања, бугарски војници су из групе издвојили њега и Маринка Петровића зато што су били стари. Натерали су их да гледају како им стрељају децу а затим су на њихове очи лешеве боли бајонетима и унакажавали их.[10]

Изјава Ранђела Коцића, поред тога што открива својеврстан садизам, да се отац приморава да посматра убијање и касапљење синова, открива и једну другу чињеницу. Бугарски војници су бирали младе жртве. Углавном су стрељали људе у пуној снази а врло често и малолетне. У групи убијених из Бадњевца Стеван Коцић је имао 18 година, Велимир и Вучко Јовановић, браћа од 13. односно 16 година избодени су ножевима.

Сличну судбину имало је тог злокобног 3. марта 1917. и Доње Црнатово. седиште општине. Тог дана стрељано је 23 Доњоцрнатовчана. Стрељани су: Војислав Марковић, четовођа у устанку, Трајко Асковић, Милан Вељковић, Благоје Ђорђевић, Милутин Ђорђевић, Јеврем Јовић· Благоје Крстић, Божидар Крстић, Душан Крстић, Лазар Крстић, Милош Крстић, Михајло Марковић, Милош Миленковић, Светозар Миленковић, Вучко Миловановић, Илија Милосављевић, Стојан Милосављевић, Аврам Ристић, Спира Ристић, Миле Станојевић, Таса Цветковић и Никодије Цветковић.[11] И овде, као и у Бадњевцу лешеви су били грозно искасапљени и унакажени.

Тог стравичног дана, Д. Црнатово је до темеља спаљено, већи број мештана је пребијен и затим интерниран у Бугарску. Посебно су тешко мучили жене.

И друга села ове општине су имала тешке жртве. У Топоници је стрељано 15 лица, међу њима Нака Младеновић, председник доњоцрнатовачке општине. Из фамилије Вукића, стрељана су четворица. Стрељани су и отац и син Јанко и Светозар Златковић. У Доњем Дреновцу је дечак Радоје Станковић од 14 година зверски избоден ножевима и убијен.

Злочине у селима доњоцрнатовачке општине извршили су војници из коњичког ескадрона под командом мајора Авцијева, који се налазио у саставу пука под командом пуковника Цонкова.

Други правац наступања бугарских трупа ишао је од Ниша, преко Мрамора и Александрова ка Прокупљу. И овде су прва на удару била села поред Јужне Мораве и њеном приобаљу. У Мрамору су све сељаке који су се затекли у селу покупили, истерали на утрину крај села и издвојили тринаесторицу за стрељање. Њима су придружили и Мику „Мраморца", познатог четовођу из устанка, кога су успели да заробе у току борбе. Мика је иначе из Сечанице а у Мрамору је био општински деловођа. Све су их довели крај самог моста и ту поубијали.[12]

Суседно село Крушце је истог дана страдало. Ово село су бугарски војници до темеља спалили а 28 особа су стрељали. Међу стрељанима су биле и две жене Неда Милић и Дана Станковић. Убијена су и два рођена брата Гаврило и Драгутин Станковић. Из фамилије Цветковића стрељано је пет особа. Сви стрељани су пре тога били мучени и пребијани.[13]

Најстрашнија судбина чекала је село Александрово. Ово велико и напредно село било је насељено досељеницима из Војводине, па су га у Добричу звали „банаћанско" село. На несрећу Александровчана, у току устанка у близини овог села водила се велика борба између ус-

таника и бугарских трупа, које су биле разбијене и натеране у бекство преко Мораве. Том приликом на брду изнад села погинуло је 12 бугарских војника, па их је чекала страшна одмазда.

Чим су ушли у село, бугарски војници су се развили у стрелце и убијали све редом на које су наишли, не гледајући на то ко је стар или млад. Сви који нису успели да на време побегну из села убијени су тог дана. Милку Галић су ножевима исекли у њеном дворишту, убили су бајонетима Милку Дабић, Младена Пасуљског су зверски исекли на комаде у његовом дворишту. Раду Михајловића су везали за једно дрво и тукли га док није издахнуо. Нату Пецарски су свукли, везали је за дрво и мучили док није издахнула. Убили су Лазара Грбановића и његову жену Ракилу, Виту Јовановића и жену Богдану, Јоцу Лончаревића и његову жену Лепосаву итд. Укупно су убили 42 становника села Александрова у једном дану. Велики број житеља овог села је интерниран.[14] У Бугарску су спроведени у разне логоре и тамо их је 15 лица умрло, међу њима и неколико деце. Само у једном дану, ово село је изгубило 57 својих житеља. Како је Александрово уочи рата имало око 500 становника, то значи да је у једном дану ликвидирано 11,5% укупног становништва. То је био изузетно тежак ударац од којег се ово напредно село дуго није могло опоравити. Према попису из 1931. године, имало је свега 424 становника, што значи да 13 година после ослобођења оно је још увек имало мање становника него 1910. године.

Истог дана, у Александрову се догодио још један страшан злочин. Бугарски војници су дотерали у Александрово седамдесет сељака из суседних села Бреста и Мерошине, затворили их у кућу Јекића и живе запалили. У „Извештају одбора анкетног", тај догађај се описује на следећи начин: „Када су устаници код Мрамора савладани, 25. ополченски пук у дивљем бесу је јурио из села у село, пљачкао, рушио куће. Моткама су премлаћивали све кога год су нашли на путу... али од свих призора, најстрашнији је судбина 17-орице сељана из Бреста и Мерошине, спаљених у Александрову, у кући сагрђеној од блата. Са запаљеног крова, пламенови су падали на лице и одело ових јадника, који су постепено горели и гушили се у диму и жару и тако издахнули у највећим мукама. Плач се до неба чуо али је остао глас вапијућег у пустињи. Ни одакле помоћи. Кућа је била спасана наоружаним војницима..."[15]

Слично су прошла и села у околини. Из Балајнца је стрељана 21 особа, из Градишта 11 мушкараца и једна жена. Било је жртава из Батушинца, Мраморског Потока и других села.[16]

Све ове злочине учинили су војници и старешине 25. ополченског пука, који се у неким изворима назива Драгоманским пуком. Овај пук је у црно завио Топлицу у пролеће 1917. године и касније док се налазио на тој територији. Како су кренули од Мораве, тако су наставили све до Преполца. Свуда за њима остајала су згаришта попаљених села, унакажени лешеви, међу којима је било и лешева деце из колевке, силоване жене и девојчице. Као да су сви могући најнижи инстинкти који се крију у најдубљим и најмрачнијим деловима људске душе изопачених људи, били сакрили у људству овог пука. Нема села у Топлици, кроз које су прошли припадници овог пука а да га нису у црно завили.

У Азбресници је стрељано 15 сељака. Станко Јовановић заједно са сином Крстом. Владимира Банковића су везали за једно дрво и страховито мучили док није издахнуо. Стрељан је и општински деловођа Милан Киковић.[17]

У Арбанасцу је стрељано десетак сељака. Прва група од шест сељака стрељана је истог дана на месту званом „Лепајска шума". Пре стрељања сви су били бодени бајонетима и масакрирани. Касније су одводили појединачно људе и убијали.

Веома тешко је страдало и село Самариновац. Убијено је 19 особа. Ставра Михајловић је за собом оставио жену и петоро малолетне деце. Убијен је у тридесетој години живота. Убијен је и Мило Петровић са своја два сина, Миланом од 25 и Драгутином од 20 година. Заклани су отац и син Цветан и Никола Цветановић. Најмлађа жртва тог крвавог самариновачког повечерја — Милорад Славковић имао је само 17 година. Нису пропустили да село темељно опљачкају и затим а запале. Колико је жена силовано никада се није сазнало, многе несрећне жртве су ћутале крију̇ући своју несрећу.[18]

Пролазећи кроз Бабин Поток надомак Прокупља, „јунаци" из 25. пука, којима је иначе требало недељу дана да пређу раздаљину од двадесетак километара на линији Ниш — Прокупље, купили су редом ког су нашли у селу или

ван њега. Стравична је изјава удовице Љубице Бојовић из Бабиног Потока, дата новембра 1918. године: „Месеца марта 1917. Бугари су ухватили мога мужа Павла Бојовића, када се враћао са стоком из планине. Заједно са воловима, спроведен је у село Гарић, где се већ налазило око стотину људи из разних села. Међу њима су се налазили Милутин Јанковић, Влајко Глигоријевић и Владимир-Диша Димитријевић, сви становници Бабиног Потока. Исте вечери су убили мог мужа заједно са још дванаест других људи. Лешеве су побацали у један поток изнад села Бериља. Лешеви су били страховито изнакажени ударцима бајонета. Неколико дана касније нашла сам леш мога мужа унакажен. Очи су му биле ископане, труп раскомадан, црева просута."[19]

Прокупље је у току Топличког устанка било 13 дана слободно. Ту своју малу срећу усред ратног вихора имало је сада тешко да плати. И Прокупље је збиља платило велику цену. Само првих дана после уласка у град, бугарски војници су побили 40 особа. У првој групи убијено је у „Кусом потоку" изнад Боровњака 10 лица, на челу са свештеником Василијем Антићем. Истог дана су познатог прокупачког фијакеристу Мацу везали за ноге и руке и бацили га у Топлицу у којој се удавио на опште весеље окупљених војника. Одмах затим, група од 28 Прокупчана, углавном младића од 18 до 24 године, одведена је у „Божурски поток" и тамо убијени на зверски начин.[20]

Што су се трупе 25. и 11. пука бугарске армије примицале косаничком срезу, злочини су постајали још тежи. Знали су добро да је устанак почео ослобођењем Куршумлије. Такође им је било познато да су села косаничког среза била најјача база устаника и да су дала највише бораца у редове устаничких чета. Копаоник, Пожар, Видојевица и Соколовица су били сигурни ослонци и скривалишта устаника. Зато су сва села која се налазе на обронцима ових планина имала да плате страховити данак у крви. Збиља је немогуће на неколико страница описати сва страдања која су задесила ова сиромашна горштачка села. Зато ћемо на примерима судбине неколико села, која се битно не разликују од осталих приказати мартиријум кроз који су прошли Косаничани.

Пљаково је мало село надомак Куршумлије. Смештено је на истим пошумљеним обронцима, на којима се смењују њиве, ливаде и мали шумски забрани. Војници 25. пука су у том селу побили 25 лица. Новицу Бојовића, кмета села Пљакова, мучили су неколико дана. Непрекидно је боден ударцима бајонета и на крају је стрељан. На његовом лешу је избројано 16 рана од куршума. Његов син Жарко Бојовић је затворен у један подрум заједно са женом. Жену су касније војници одвели у шуму и силовали. Обоје су убијени и масакрирани. Стојка Бојовић, супруга Новичина, стара 55 година, силована је пред окупљеним сељацима од стране војника. Дамњана Ракића су болесног извели из куће, убили су га на сред пута и оставили да лежи у блату. Видосава Перића и Милију Видосављевића су одвели у суседно село Бело Поље, мучили неколико дана и убили. Милан Марић, Велимир Ракић, Живко Петровић и Вуксановић Дамњан су пет дана држани у затвору, мучени су и на крају су их убили. Од Живка Петровића су прво узели 500 динара, обећавајући му да ће га поштедети ако им плати. Ништа му није вредело.

Најбестијалнији и најтежи злочин су учинили над малолетном Косаром Миловановић, старом свега 11 година. Ухватили су војници дете, почели да је туку пред оцем без икаквог разлога и затим стали да уцењују оца. Њен отац Раденко Миловановић је дао и последњи динар да откупи дете. Дао је 1000 динара, што је био заиста крупан износ. Када су узели новац, војници су Косару прво силовали а затим је зверски убили.

Страшна је била и судбина Веме Јаковљевић, супруге пешадијског капетана Милутина Јаковљевића, који се борио на фронту. Пошто се опирала покушајима силовања, зверски је тучена батином по рукама, петама и стомаку. На крају су јој угурали колац у гениталије и издахнула је у незамисливим мукама. Убили су и стару Видосаву Милосављевић, старицу од 103 године. Малог Драгомира Миливојевића, старог свега 13 година, повели су са собом да им покаже пут до следећег села. Убили су га на путу, одсекли му уши, руке и ноге, ископали очи и оставили унакажен леш као страшну опомену.

Цвета Милосављевић је преживела страховито бичевање троструком камџијом натопљеном водом и са уплетеним оловним куглицама. Можда је више волела да није преживела. Док су је тукли, држала је у рукама два мала детета. Оба детета су јој умрла од бичевања. Или судбина Прекић Симоне коју су три војника силовала пред це-

лим селом а затим је била приморана да гледа како јој бестијално силују петнаестогодишњег сина.

Боље је прекинути даље набрајање оваквих грозота које су војници 25. пука чинили по Пљакову. Свако дете које су затекли са шајкачом на глави обавезно су претукли. Док су мрцварили жене, тукући их по гениталијама, појединци су извикивали: „Да пропадне српски народ."

Дегрмен је мало планинско село у близини старе српско-турске границе. Тада је имало свега петнаестак кућа. Ни мањег села, ни страшнијих злочина. У овом селу су бугарски војници по својој окрутности превазишли и сами себе. Риста Лакетић је прво претучен а затим натеран да једе крваво срце свога сина Александра, ученика богословије, кога су на његове очи убили и масакрирали. Када није могао да изврши тај гнусни налог, обешен је о једно дрво. Обешене су и његове две кћерке, које су војници такође присиљавали да једу срце свог брата. Пред овако чудовишним злочином, сваки коментар је излишан.[22]

Радету Лакетићу су прво узели 200 динара да би откупио живот а затим га убили. Милију Лакетића су дуго мучили, сбесили га, секиром измрцварили и на крају бацили остатке псима. Исто је урађено и са Иваном Новичићем. Његову жену, Нешу Новичић су тукли са дететом у наручју. Дете јој је у наручју и издахнуло. Њиховог сина Новака, старог свега 6 година, претукли су и палили усијаним гвожђем по телу само зато што су га чули да пева српску песму када су улазили у село.

Убили су и Нешу Тодоровића, Марка Тодоровића, Тодосија Милосављевића, Недељка Миловановића и Савету Делевић коју су претукли, раскомадали и растурили остатке њеног леша.[23]

Недалеко од Луковске Бање, у некадашњој општини Луково, налази се мало копаоничко село Мрче. Уочи рата имало је једва стотинак становника. У овом селу су војници 39. пука бугарске војске за два дана, 11. и 12. марта 1917. године, побили 39 становника, укључујући и бебе у колевкама.

Веселина и Миру Милетић су убили испред њихове куће. Михајла Милановића су живог секли ножевима док није издахнуо. И његову жену Тодору су такође живу исекли. После 24 часа сељаци су крај њеног леша пронашли њену мртву бебу. Њихову једногодишњу кћер Станиславу, бугарски војници су исекли ножевима. Ножевима је исечена и једногодишња Цвета, кћер Тиосава Милановића.

Страшна је била судбина Стојанке Гилић и њеног десетогодишњег сина Вукомира. Бугарски војници су их прво боли ножевима а затим су их затворили у кућу и тамо запалили. Сељаци су једва пронашли на згаришту њихове угљенисане лешеве. Из исте фамилије је још једна страшна судбина.

Софијану Гилић су Бугари боли ножевима док је она у рукама држала двоје мале деце. Док је имала снаге. бранила је као лавица своју децу, јер је предосетила каква им се страшна судбина припрема. Када је издахнула. војници су јој из руку отели децу, Ратка старог две године и Милицу стару једну годину. Децу су убацили у кућу и живе запалили.

Породица Благомира Филиповића из Мрче је потпуно уништена у једном дану. Њега и његову жену Станку су војници дуго мучили, боли их ножевима, пекли по телу са угарцима. На исти начин су мучили и њихову децу, Станојку стару 6 година и двогодишњег Радоша. На крају су их затворили у кућу и живе запалили. Са њима је изгорела и Благомирова мајка Вујка.

Деца Драгојла Гилића, кћер Богдана и двогодишњи син Милан, такође су живи спаљени у кући. И тако редом, жене, деца, старци. Не треба ни напомињати да је било мало преживелих тог мартовског дана. Оно мало преживелих из Мрче остали су доживотни инвалиди, осакаћени, унакажени, избодени, опечени. Остало је доста сирочади које није имао ко да подиже. Страшна је чињеница да је у једном сесцету од свега двадесетак домова било 40 жртава. То да је цело село спаљено не треба ни посебно наглашавати.

И друга насеља луковске општине су настрадала од истог пука. У засеоку Бачиште су запалили Стевку Радовановић са троје деце — Радосав стар једну годину, Јулка 8 година и Роса 10 година.[24]

Сличне злочине чинили су војници 11. пука у Сеоцу, Бабици, Лукову, Љутови и другим селима. Укупно је у првом налету, средином марта 1917. године, убијено 68 особа на подручју луковске општине.

На примерима масовних злочина у неколико топличких општина, покушали смо да укажемо на широке размере покоља који је извршен у Топлици непосредно после угушења устанка, марта

1917. године, Резултат те казнене експедиције бугарске војске био је стравичан. Хиљаде побијених људи, жена и деце, хиљаде мучених и осакаћених, хиљаде силованих жена, згаришта запаљених кућа и потпуно спаљених села око којих се полако окупљају преживели. Јадно је изгледала Топлица у мајским данима те страшне 1917. године. Савременик је записао: „Беричет је понео, но земља је пуста, црна од паљевине, нигде свадбе, нигде сабора."[25]

Ако су преживели помислили да су највеће муке и страдања прошли, горко су се преварили. Наиме, бугарска војска је успела да разбије устаничке чете и ликвидира масовни народни устанак. Међутим, мира у Топлици никако није било. Међу заробљеним и убијеним, окупатори нису успели да идентификују ниједног истакнутог четовођу. Комитске чете и даље дејствују по планинским деловима Топлице. Оне су смањене, десетковане по броју али се не предају. У жељи да што брже смире отпор, бугарски и аустроугарски команданти, пуковник Протогеров и генерал фон Ремен проглашавају амнестију са роком до 20. априла. Резултат је био ништаван. Предали су се углавном обични устаници, сељаци који су од муке узели оружје и борили се у устанку. Није се предао ни један четовођа, о војводама и значајнијим командантима да се и не говори.

У таквој ситуацији аустроугарска команда на својој окупационој територији формира посебне потерне батаљоне за борбу са српским комитама, уцењује главе њихових вођа и путем развијене шпијунске мреже покушава да их ликвидира. Бугари раде дугачије. Пошто су закључили да њихова регуларна војска , састављена од ополченаца, не може да се ефикасно носи са комитама, донели су одлуку да се у Топлицу упуте њихови комитски одреди које су предводиле комитске војводе са искуством комитског ратовања на тлу Македоније.

Убрзо су Топлицу преплавиле бугарске комитске чете. Према неким непровереним и несигурним подацима било их је око шездесет чета, на челу са војводама. Тек са доласком ових банди паликућа, убица и садиста у Топлици настаје прави пакао. Добили су овлашћења да, не презајући ни од чега, путем невиђеног терора цивилног становништва, присиле народ да сам почне да ликвидира српске комитске чете. До краја 1917. и током 1918. године ове чете су у Топлици извршиле огроман број злочина са невиђеним садизмом. Како је у Извештају међународне комисије на једном месту констатовано: „Официри редовне бугарске армије такмичили су се са комитским војводама у покољима цивилног становништва".[26]

Многобројна убиства и страшне грозоте које су настале у таквом „такмичењу", немогуће је све ни побројати а поготову не описати. Покушаћемо на примеру општине Куршумлијске Бање и неких села из ове општине да дочарамо те злочине.

У Куршумлијској Бањи војвода Тане Николов је ухватио Видоја Миливојевића старог 17 година и Миливоја Драгутиновића, претукао их ударцима мотком а затим их обесио. У селу Врело војводе Тане Николов и Тодор Оровчанов су прво претукли а затим изболи ножевима и на крају обесили Петра Вукадиновића, Бошка Вукадиновића, Обрада Петковића, Драгишу Петковића и Мину Петковића.

Исте војводе су у Кртоку на истоветан начин убили Арсенија Луковића, Јаблана Луковића и Милију Паламара. У Шатри су по наређењу поручника Попова из 25. пука пребијени мотками па обешени Сапосоје Килибарда, Јован Васовић и Сретко Раковић. Заклани су Јован Радовановић и Радојко Миленковић.

У Вукојевцу су најтеже злочине извршили војници регуларне армије. Васа Глиговић је убијен у потоку иза куће, Видак Мраканић је заклан, Ђорђе Томашевић прво мучен па заклан, Митар Мркојевић је прво мучен па стрељан. Стрељана је и Вишња Глиговић, док је Даринка Аћимовић заклана са бебом у рукама а кућа јој је до темеља опљачкана. Стрељани су Риста Копривица и Митар Копривица, кмет села Вукојевца. Стрељани су Спасоје Перовић и Ђорђе Копривица а заклани Мирко Мишковић и Трипко Драганић. Вишња Јовановић је жива испечена на сопственом огњишту. Све ове злочине учинили су војници. Но, злогласни војвода Тане Николов стигао је и до овог села. Радована Копривицу је заклао у једном јарку поред села.

У селу Трмки пировали су војници и официри 11. пука. Они су само у октобру убили следеће становнике овог села: Раде Делибашић, претучен мотком, избоден ножевима и стрељан, Никола Делибашић претучен и стрељан, Спира Делибашић претучен и стрељан, Јован Крстовић исто, Перко Крстовић

исто, Маринко Бајовић исто, Благоје Андрејевић заклан, Младен и Милан Васиљевић претучени па стрељани, Сава Милосављевић исто, Јегда Делибашић претучена а затим жива спаљена у својој кући, Николета Васиљевић претучена и стрељана, Сињана Раковић стрељана, Сава Јовановић претучена и спаљена у својој кући. . .

У Љуши је војвода Тане Николов са својим комитама у једном дану ликвидирао 17 особа. Радована Ђорђевића, Милентија Драгојевића, Ђорђа Милуновића, Глишу Вукосављевића је прво претукао моткама а затим стрељао. Стевана Обрадовића, Милића Вукосављевића, Миленка Вукосављевића је претукао а затим обесио. Јордану Вукосављевић је секао ножем а затим стрељао. Стану Вукосављевић претукао а затим заклао. Ивана Вукадиновића су претукли, изболи ножевима и затим стрељали. Вукоман и Алекса Милићевић су садистички тучени и мучени цео дан и затим заклани. Вукојица, Вуксан и Вељко Вучевић су прво мучени а затим стрељани. Станија Вукосављевић је прво мучена, бодена ножевима а затим заклана, док је Роса Радовић издахнула неколико дана касније, после грозног мучења које је издржала.

Укупно је у неколико села побијено 68 особа. Убијени су на најзверскији начин. Нема лица које је имало срећу да буде стрељано а да није претходно издржало бројна мучења. То су резултати „такмичења" војника и официра 11. и 25. пука бугарске армије и бугарских комитских војника, међу којима су у овој општини предњачили Тане Николов, Крум Зографов, Павле Минчев и Атанас Мурчев. Од официра је забележен по израженом садизму неки потпоручник Попов.[27]

Слично „такмичење" је оставило трагичне последице у селима иванкулске општине.

Страшна је судбина више породица из Свињишта и Заграђа, које су бугарски војници затворили у једној кући и ту их живе запалили. Њихове угљенисане лешеве нису могли ни да идентификују рођаци. Пре него што су их запалили, силовали су сву женску чељад од 12 година, укључујући и једну старицу.[28]

Петар Крунић, Петроније Милосављевић, Ђурђа Андрић, Радисав Тодоровић и Милета Андрић, из Свињишта убијени су тојагама. Од силине удараца, прсла им је утроба и црева се просула по земљи. Овај злочин је извршен по наређењу потпоручника Розова.

Тома Андрић, кмет села Свињишта, његов брат Обрен Андрић, Димко Јанимовић и његова два сина, Марко Андрић, Неша Лепојевић — сви из Свињишта, Лакета Филиповић из Заграђа, Миладин Аврамовић, Јездимир Ђурић, Вукоје Тијанић, Цветко Величковић — из Иван Куле и Ђуро Радовановић из Свињишта стрељани су по наређењу поручника Коцева из 25. пука.

Злогласни Тане Николов, који је по косаничком срезу починио многе злочине са својом бандом, није мимоишао ни ову општину. Само у селу Ђаке он је побио двадесетак особа: Трифуна Андрића, Милорада Андрића, Јована Андрића, Маргиту Андрић, Стојанку Ђукић, Јосу Милосављевића, Милосава Симовића, Цветка Тодоровића, Петка и Николу Вукосављевића, Вукашина Тијанића, Милисава Тијанића и његовог сина Цветка, Славка Анђелковића, Марију Ђорђевић, Милована Ђурђевића, Славку Милуновић и њену снаху Магду и Марицу Милуновић.[29]

Имајући у виду овакве и сличне грозоте, пљачку и паљевину које су редовно пратиле пролазак бугарских комита кроз топлички села, није нимало чудно што је међународна комисија у свом извештају констатовала да општине Куршумлијска Бања, Рача, Добри До, Иван Кула и Луково, тако рећи не постоје више — »Les communes Bania, Ratcha, Dobrodol, Ivankoula, Loukovo n'existent, pour ainsi dire, plus.«[30]

Наведене топличке општине нису никакав изузетак. И остале су слично страдале. Само у општини Грабовница, на пример, регистровано је 557 жртава бугарског терора. Од тих 557 терорисаних, 126 је убијено на свиреп начин. Међу тих 126 убијених, 35 су жене. Међу жртвама има и мале деце. Грабовничка општина је по попису 1910. године имала 3.166 становника. По попису из 1931. године имала је 3.200. Значи, двадесет једну годину касније, ова општина је једва достигла свој пређашњи број становника, што је очигледна последица страшног терора који је спровођен на њеној територији.

Морала би се на овом месту навести и имена неких зликоваца који су починили бројне злочине у овој општини. У Грабовници је углавном батинања наређивао бугарски председник општине Тодор Танев. Убиства су вршена по наређењу или лично од стране поручника Ристе Аризанова из Плевена, потпоручника Илије Димова из Хаскова, потпоручника Николе Терзијева и потпоручника Крума Попова. Од комитс-

ких вођа које су вршљале по овој општини највише злочина извршили су Тане Николов, Риста Чаушев родом из Воденског краја, Риста Лачев, Лазар Иванов Кљунков и Атанас Муђев.[31]

Сви они су чинили злочине и у другим селима. На пример Лазар Кљунков је страшне злочине починио у селу Тмави. Тамо је заклао Ристу Ристовића и силовао му снаху. Заклао је и Јовицу Раденовића и његову жену Станку старе 75 година. Посебна је страшна судбина породице Поповића из овог села. Лазар Кљунков је прво стрељао Лазара Поповића а затим се окомио на фамилију његовог брата Исака. Пошто је прво уценио Исака, који је био познат као имућан човек, опљачкао му је 6.726 динара да би му поштедео породицу. Кад је узео новац, стрељао му је синове Будимира од 22 године и Станимира од 17 година. Трећег сина Драгољуба старог 26 година је заклао.[32]

По страшном терору остао је запамћен војвода Гаврило Стоилов, звани Гаве, који је најтеже злочине чинио на десној обали Топлице. У селу Г. Топоница дуго је мучио Трајка Стефановића, док није успео да му извуче 3.000 динара. После тога је наредио да га избоду бајонетима. На његовом лешу је избројано 20 рана. Његову жену Негосаву је дивљачки убио на тај начин што јој је секиром одсекао главу. У селу Бејавници је удовицу Борику Нешовић, удовицу Марка Нешовића, свукао голу, претукао је а затим јој кроз уста пробио зашиљен колац и тако је приковао за земљу. Несрећна жена је издахнула у грозним мукама. Десетине људи је Гаве Стоилов побио у селима Коњуша, Пискаље, Прекашница, Ђушница, Точане, Вича и другим.[33]

Или неки војвода Ицко који је бројне злочине починио у селима у непосредној околини Прокупља. У селу Бериље је обесио Начу Митровића, Милана Станковића, Николу Гаговића, Лазара и Пера Павловића, Јоју и Драгомира Андрића и Обрена Томовића. У Влахову је обесио Петка Момчиловића, Недељку Јовановић, Видну Рајковић, Здравку Ристић, Илију Цакића и Милана Стефановића.[34] Исти војвода је у селу Растовници ухватио Мару Цогановић, стару 18 година и зверски је мучио паљењем по целом телу. Усијаном лопатом су јој паљени генитални органи.

Пировале су свој крвави пир по Топлици разне „војводе" и за собом остављали невиђене страхоте. У Житном Потоку су живу одрали Љубицу Стаменковић заједно са сином Петром и затим их обесили. Аврама Тодоровића су живог кували у казану вреле воде у селу Гргуру. Крсману Милекићу из Добротића су одсекли једну руку и натерали га да иде за Прокупље носећи је у другој руци.[35]

О бугарским злочинима међународна комисија је поред осталог констатовала и следеће: „Слободно се може узети да ни једно убиство није извршено без мучења и злостављања. . . Многобројни лешеви показују велики број рана. Очевици причају да су многе бугарске жртве биле пре убиства тучене, вешане и печене, да је било људи који су живи закопавани, или живи затрпавани у бунаре или нужнике. Ова мучења објашњавају се не само великом мржњом Бугара према Србима и њиховим злочиначким нагонима, него још и тиме што су Бугари желели да своју жртву пре убијања опљачкају. Да би се од ње изнудила што већа сума новаца, жртва је стављана на муке. . ."[36]

Никада није утврђен тачан број жртава у Топлици које су на стравичан начин изгубиле животе од стране бугарских војника или комитских чета предвођених монструмима у људском облику као што су Тане Николов, Гаврило Стоилов, Лазар Кљунков, Крум Зографов, Риста Чаушев, Ицко и десетине сличних. Остаје обавеза да се једно потпуније истраживање изврши и сва релевантна документа о томе објаве.

Нису утврђене до краја ни друге жртве бугарског терора. На пример, нико није систематизовао жртве које су жене Топлице поднеле у овом периоду. Жене су убијане на најстрашније начине. Убијане су са децом у рукама, живе су спаљиване на својим огњиштима или су гореле у запаљеним кућама. Уништаване су на садистички начин са жељом да им се не само одузме живот већ и нанесе што већа срамота. Огроман је број силованих па затим убијених жена. Оне јадинице које су имале срећу да преживе носиле су до краја живота жиг срама, који је у тадашњем патријархалном моралу српског села био посебно тежак. Силоване су и девојчице од осам година, младе девојке, удате жене, па чак и старице. Силоване су одједном мајка и ћерка на очиглед окупљене масе својих суграђана. Силоване су мајке и синови итд. Одвођене су младе жене у бугарске војничке логоре где су многе и оставиле животе.

Међународна комисија је покушала да део тих страхота региструје после рата. Покушале су и српске власти али никада то није до краја урађено. На пример, регистровано је да је у срезу прокупачком силовано 264 жена и девојака. Тај број је далеко испод стварне цифре, јер због стида и срама, многе жртве су избегавале да се пријаве.[37]

Најбољи пример за то су спискови жртава из среза косаничког. У извештају из општине Иван Кула дословно стоји: „У селима ове општине нема ни једне женске особе изнад 12 година која није силована.[38] У општини Куршумлијска Бања констатовано је: „Многе жене од стида нису ни пријавиле силовања, тако да их је сигурно било много више."[39] Сигурно је најилустративнији пример из општине Грабовница, где је регистровано 557 жртава, од којих 126 убијених а није скоро ни један случај силовања наведен. И то у општини где су харали Тане Николов и Гаврило Стоилов, познати управо по бројним силовањима. Очигледно је да жене нису хтеле да пријављују своју несрећу, свесне да им нико више ништа не може помоћи.

Зато се овај рад може завршити једном констатацијом из извештаја међународне комисије: „Све страхоте најстрашнијих раздобља људске историје, за које се веровало да су престале занавек, поново су ускрсле у делу Србије којим су прокрстарили Бугари. Овде нису само убијани људи и жене, већ су вршени сви видови мучења и спроведени су и облици садизма, као што је: набијање на колац, што су измислили Турци, убијање натенане спаљивањем на људождерски начин, силовање мајки у присуству кћери или кћери у присуству мајки, предаја жена на блуд псима, сакаћење полних органа..."[40]

Укупан број жртава у Топлици, ова иста комисија проценила је на најмање 20.000 особа. Као што смо видели, то није коначна цифра.

Напомене

1. Случај породице Јанка Јочића из Крчмара, од које је преживео само трогодишњи син. Та породица није забележена у списковима жртава.
2. Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commisses de 1915—1918. par les Bulgares en Serbie ocupée. Paris, 1919. (у даљем тексту Documents) том II, стр. 259—262.
3. Rapport de la Commission interalliée sur les violations des Conventions de la Haye et de Droit International en général, commises de 1915—1918. par les Bulgares en Serbie occupée. Paris, 1919. (У даљем тексту Rapport) стр. 4.
4. Спиридоновић, Милинковић, Бокић: Летопис цркве прокупачке, Ниш, 1930, ст. 46
5. Извештај одбора анкетнога за испитивање узрока побуне, у окрузима: топличком, врањском, нишком и осталима, Београд, 1920. (у даљем тексту извештај) стр. 4.
6. Documents, том II, стр. 324
7. Documents, том III, стр. 302
8. Documents, том III, стр. 297
9. Д. Мирчетић: Буна у Добричу, Житорађа, 1971. стр. 63
10. Documents, том II стр. 309
11. Д. Мирчетић, н.д. стр. 63 и Documents, том III стр. 297
12. Д. Мирчетић, Добрич у народној револуцији, Мерошина, 1973. стр. 102
13. Исто
14. Исто, стр. 87—90
15. Извештај, стр. 22
16. Исто, стр. 22
17. Мирчетић: Добрич, стр. 86
18. Documents, том III, стр. 297
19. Исто, том II, стр. 307
20. Летопис цркве прокупачке, стр. 52
21. Documents, том III стр. 168
22. Извештај, стр. 20
23. Documents, том III, стр. 142
24. Исто, том II, стр. 170
25. Миливоје Перовић: Топлички устанак 1917. Београд, 1971. стр. 278
26. Rapport, стр. 9
27. Documents, том III, стр. 302
28. Исто, том II, стр. 68—71
29. Исто
30. Rapport, стр. 28
31. Documents, том II, стр. 80—125
32. Исто, том III, стр. 166
33. Исто, стр. 148
34. Enquête faite par A. Reiss, Documments, том I, стр. 114
35. Documents, том III стр. 148
36. Rapport, стр. 11
37. Documents, том III стр. 319
38. Documents, том II, стр. 71
39. Исто, том III стр. 302
40. Rapport, стр. 39

Mr Radoje Kostić

TNE CRIMES OF BULGARIAN OCCUPI ERS IN TOPLIOA DURING TOPLICA UPRI·SING

The reign of terror and reprisals of the Bulgarian occupier over the innocent people of Toplica and neighbouring regions where the people rose in rebellion were undoubtedly a significant cause of the Toplica uprising. The terror turned into crimes that the Bulgarian punitive expeditions commited after crushing of the uprising. In that way, as it was stated by an international comission, the terror and crimes were the cause and epilogue of a famous, but also bloody episode of the history of people from Toplica ,Jablanica and other parts of South Serbia. The number of the victims killed during the World War I was never determined. Only a memory was left of the mistreatmets and tortures the unarmed people had been put to by the Bulgarians.

Драгутин М. Ђорђевић

Барске и бабичке жртве Јабланичко-топличког устанка 1917.

Било је то 26. јуна 1963. године када је земљотрес сравнио са земљом Скопље. Тада сам сасвим изненада сусрео Младена Ј. Николића, земљорадника из Барја, код капеле Св. Арханђела Гаврила у Барју, јединог од четрдесет барских устаника Јабланичко-топличког устанка који је преживео стрељање и спаљивање похватаних 22/9. марта 1917. године. Кад ми је причао ову страхотну причу и чудесан догађај о себи и о томе како је избегао смрт, било му је 63 године, а од догађаја прохујало је 46 година. Време које је прошло није утицало на Младена: он је течно и као да гледа збивања са њим и његовим друговима, живо испричао невероватан догађај.

Подигао се народ — вели Младен, противу зулума и малтретирања бугарских војника. Терор се није могао издржати. И село Барје је устало. Чуло се најпре да је са солунског фронта стигао некакав официр да диже народ на устанак како би се олакшало искрцавање наше војске са солунског ратишта. Та вест је прострујила кроз народ и тиме је била подгрејана нада на скоро ослобођење.

Устанак се распламсава свуда. У Барје долази сам Коста Пећанац да организује устанак. У селу је био и радио читавих 20 дана. За то време, он успоставља везу устаника на широком фронту, од села Радоњице у Ветерничком Поречју, преко Лебана до Медвеђе.

Младен му био курир. Носио је, вели, неку пошту из Барја, неком Сими у Гргуровце.

Бугарске власти су расписале наредбу да се сва лица од 17. до 45. године имају јавити каманди у Лесковцу ради добијања „откритог листа" за слободно кретање. Младен пође из села са једном групом да се пријави и дође до Мирошевца и ту се поколебају другови и врате у село. Повећа група полази за Лесковац, долази до Сушице надомак Лесковца, али се и та група предомисли и врати кући.

Група из Барја је почела да организује и друга села. Први човек који је био приступио одреду Косте Пећанца, био је Микаил Цветковић из Барја. Он је ишао у друга села да подиже устанак. Радећи тако, дође у Вину где га ухвати бугарска патрола и после врло тешке репресалије и мучења, призна да је из Барја и да тамо постоје комите Косте Пећанца које је навео по имену и презимену. Онако везаног, бугарски вод га дотера у село Барје да покаже устанике. Видећи шта ће бити, поцепају се спискови усталаца, а народу се пренесе вест да нико не говори шта је то било код њих. Косту Пећанца отпрати неколико људи до Калуђерца и договоре се да се поново састану са усташама у Барју, кад мине ова потера.

Долазе Бугари у село са Микаилом. На брзину су похватани сви учесници. И одмах су издвојени у две групе, по 22 у свакој. Скинули су са њих тканице и појасеве и извезали их по двојицу. Наишао каже Младен неки фелдфебел који је грдио Барчане, викао на њих и називао их „шумкацијама", претио им да ће их „застрелити", а мало подаље, дурбином официр гледа околину Барја. И пало је наређење, покрет за махалу Барја Веселово. Како су Бугари са собом терали доста опљачканих оваца, одвојише из групе четворицу да им сачувају овце а они ће по њих нешто касније, кад обаве неки важан посао, доћи и отерати их у Лесковац.

Веселово.

Команда да се стане. Ми стадосмо. Један фелдфебел командова:

— Седи!

Ми седосмо.

— Стављај!

Ми устадосмо.

То се понови неколико пута па нас онда претресоше и узеше свима ко је

што има и новац, и мале ножеве, чекије, неки који су понели ракију и ракију.

Неко из групе пита једнога Бугарина:

— Братко, куда ћете нас терати.

Одговор је гласио:

— Што ве закараме в'ф Софија.

А оно црна наша Софија. Утераше нас као стоку бијући нас кундацима у Микаилову племњу, или кошару, која је била веома тесна, једва да је била 3 x 4 м. Ућосмо насилно, гурали су нас, а ми смо збуњени. Не знамо шта ће бити то са нама у кошари. Утом, поставише митраљез на врата. Видевши то, Трајко Спасић проговори:

— Гледајте... митраљез... они ће нас стрељати.

Тајац. Мува да пролети кроз кошару, чула би се. А напољу се нешто Бугари договарају.

Напунише митраљез шаржерима. И онда се чу команда:

— Огањ!

И тада започе жестока митраљеска пальба на нас свезане у кошари.

Младен прича да су испалили четири шаржера из митраљеза на групу од четрдесет лица. У кошари је био хаос: јаукање, вриштање па затим крклјање и издисање. Утиша митраљез. У групи трзаји још недотучених несрећника. Многи од њих још нису издахнули. А сада прилази фелдфебел с револвером у руци, иде по лешевима и у онога који се још мучи испали по метак, два и тиме му докрајчи живот.

Кад је фелдфебел изашао из кошаре, Бугари између себе су говорили:

— Е сега ги сички истрепехме.

У том, Бугари унесоше сламу у кошару и канту петролеја да запале зграду и сагоре поубијане Барчане. Међутим, сви нису били убијени. Није била убијена Јелена, жена Милоша Арсића, њен муж Милош, Трајко Спасић и ја. Видећи да ћемо, ако чекамо, изгорети живи, па се поплашена Јелена дигла у кошари, диже се њен муж. Трајко и ја.

Неки се Бугари изненадише и мислећи да нас више не треба убијати пошто је дело извршено, захтевали су да се пустимо на слободу, а неки да нас воде капетану па ако каже да се стрељамо, онда да се стрељање накнадно изврши. Томе се успротивила друга група и тражила је да и ми будемо ликвидирани. Уплашена тим разговором, Јелена нагне бежати и у бежању је Бугари убише. За њом се даде у бекство њен муж, но и њега покосише и он недалеко од кошаре погину. Трећи, Трајко Спасић, покуша такође да бежи но и њега убише. Ја сам био најближи долини у Веселову којом се иде за Гргуровце и, не размишљајући шта ће бити, скочим у долину и станем бежати а на 15 метара од мене је био неки бугарски војник који ме је могао убити, али није хтео. Онда вичући, „побеже један, побеже", војници припуцаше за мном а ја сам бежао низ долину по неком гласу у мени како и кад да скренем, да избегнем куршуме а тако после велике пуцњаве, ја жив и здрав стигнем у село Гргуровце и из једне куће бацим поглед на упаљену кошару где су горели моји другови, измрцварени, грозно изрешетани митраљеском пальбом, дотучени мецима бугарског фелдфебела на дан 22. марта 1917. године, хришћанског празника који је посвећен 40 мученика за хришћанску веру у доба гоњења хришћања за владе римског императора Ликинија 30. године у граду Севастији. И зато што је злочин извршен на дан празника који је народу добро познат као Младенци, што је убијено и запаљено 40 људи, мање једног, који се чудом спасао, догађај је ушао из приче у мит и легенду. И данас, после 70 година од тога грозног и нехуманог чина, сва се легенда прича и преноси широм овога дела лесковачког краја и сваке године, на дан празника, кад су стрељане барске жртве, народ целога Барја излази у Веселово и код места сагореле племње с мученицима, чини култ: пали им свеће, помиње их свештеник, дају им подушје колективно, а на томе месту има неколико надгробних белега који означавају неке убијене.

СПИСАК ЛИЦА УБИЈЕНИХ И СПАЉЕНИХ

Поубијани па затим спаљени:

1. Антанас Стојковић, председник општине Мирошевце,
2. Благоје Н. деловођа општине Мирошевце,
3. Сотир Н. писар општине Мирошевце,
4. Микаил Цветковић, земљорадник из Барја,
5. Милан Цветковић, земљорадник из Барја,
6. Младен Николић, земљорадник из Барја,
7. Цветко Марковић, земљорадник из Барја,
8. Ђорђе Стевановић, земљорадник из Барја,

9. Јанко Стевановић, земљорадник из Барја,
10. Смиљко Спасић Панин, земљорадник из Барја,
11. Коста Митић, земљорадник из Барја,
12. Бојко Јовановић, земљорадник из Барја,
13. Стојан К. Јовановић, земљорадник из Барја,
14. Александрија Јовановић, земљорадник из Барја,
15. Миладин Пејковић, земљорадник из Барја,
16. Видосав син Миладинов, земљорадник из Барја,
17. Младен Стајић, земљорадник из Барја,
18. Бранко Стајић, земљорадник из Барја
19. Младен Стојковић, земљорадник из Барја
20. Јован Филиповић, земљорадник из Барја,
22. Милојко Манић, земљорадник из Барја,
23. Данча Арсић, земљорадник из Барја,
24. Милорад Илић, земљорадник из Барја,
25. Мирко Стошић, земљорадник из Барја,
26. Аритон Стојановић, земљорадник из Барја,
27. Видосав Н. Стојановић, земљорадник из Барја,
28. Димитрије Ристић, земљорадник из Барја,
29. Димитрије Станојевић, земљорадник из Барја,
30. Аритон Станојковић, земљорадник из Барја,
31. Димитрије Стевановић, земљорадник из Барја
32. Јован Пејковић, земљорадник из Барја,
33. Стојан Ђорђевић, земљорадник из Барја,
34. Мита Ристић, земљорадник из Барја,
35. Владимир Анђелковић, земљорадник из Барја,
36. Алекса Јовановић, земљорадник из Барја.

После извршеног стрељања накнадно су убијени:
1. Лена М. Арсић, из Барја,
2. Милош Арсић, из Барја и
3. Трајко Спасић, из Барја.

Спасао се бекством са стрелишта:
1. Младен Ј. Николић, из Барја.

ОДЈЕК СУДБИНЕ БАРСКИХ МУЧЕНИКА

И данас, после седам деценија откако је извршен један од најгрознијих обрачуна бугарских окупаторских снага са устаницима и побуњеницима неуспелог ослободилачког покрета 1917. године, о овом догађају се прича па се чак мисли да су жртве живе спаљене. И то у самом месту Барју такво једно мишљење влада упркос другачијем причању очевица и страдалника Младена Ј. Николића.

О томе да су сви Барчани живи спаљени, постоји и мишљење Миливоја Перовића, које је изнео у својој књизи „УСТАНАК НА ЈУГУ СРБИЈЕ 1917. ГОДИНЕ". Он пише на 210. страни ово: „Слично Гајтану пострадала су села Шишава и Ломница у Власотиначком срезу у којима је сав народ побијен и расељен. Барје у Лесковачком срезу пострадало је још трагичније — у једној кући Бугари су затворили 42 лица, међу којима је било 10 дечака и једна жена, кућу су затим запалили те су сви сви јадници у њој изгорели."

Слична вест се ширила по целој Србији да су устаници у Барју живи као буктиња изгорели, па је таква вест допрла чак на солунски фронт до војника Миладина Поповића, Црногорца, који се настанио и живео у Барју код барске школе и општине, где је као одличан домаћин и напредни пољопривредни произвођач био на гласу. Био је на солунском фронту и као храбар ратник, добио је златну Карађорђеву звезду с мачевима. Он је вест из Барја примио, згрозио се и испевао једну десетеричну песму, па је ево доносимо из контекста повећега певанија пок. Миладина:

„Но да видиш још већих јада
Како сада српски народ страда,
Од варвара Шваба и Мађара,
Од Немаца и подлих Бугара.
На Србина тешке мене ланце,
Па их кољу ко вуци јагањце.
Вешала су свуда наместили,
По селима и по градовима;
На њих јадне Србе повешаше.
Од вешала што претећи шћаше,
То крвници пушкама побише,
Ил' моткама грозно претукоше.
Ех, мој Боже, нечувених јада,
Усред Барја крај Лесковца града,
Ухватише четерес Барчана,
И у малу кућу затворише,
Тада живу ватру наложише

И на ватри све живе испекоше
На жестоком огњу и пламену
Њине јадне душе угаснуше"
(Из рукописне збирке Добросава Туровића.

О томе да су становници села Барја, као симпатизери устанка 1917, похватани од стране Бугара и живи запаљени и сагорели, има података, али су несумњиво они нетачни. Очевидац и посматрач догађаја који оста да прича о овом крвавом неделу, Младен Ј. Николић, јасно сведочи. О томе као потврда овом казивању иде и један писани документ, о утврђивању жртава Јабланичко-топличког устанка из 1919. године у коме се говори о Владимиру Анђелковићу као жртви у Барју па у рубрици „како ко је и од чега је ко погинуо", стоји записано: **„из митраљеза у плевњи са 40 друга па упаљени у Барје под командом поручника Димитријева."**

БАБИЧКЕ ЖРТВЕ

Исто тако, као у Барју, неочекивано и страшно, дошао је крај и устанку, или организацији одреда у селу Бабичком, које се налази североисточно од Лесковца на 25 км удаљености. Село Бабичко је доживело масакр иако није уопште учествовало у покрету.

Тај Бабички одред, организовао је Михајло Ђ. Станковић — Ђорђевић, поднаредник српске војске, иначе рођен у Бабичком у угледној фамилији Ђоринци. Пратећи догађаје у Јабланици, Пустој Реци и Топлици, Михајло саставља одред од 27 млађих Бабичана, надајући се, као и сви устаници у другим насељима, скоријем ослобођењу од несносних окупационих власти. Онако, по оним методама како је окупатор поступао у другим местима кад је требало угушити отпор, и у редовима Бабичког одреда налази једног сумњивог и њега приморава да каже ко је све организован у одред. Наиме, жандарми истурене жандармеријске испоставе из Лесковца, која је била смештена у селу Печењевцу, злогласни Јордан, Тодор и Иван, хватају Светозара Поповића, Бабичанца, брата од ујака Михајла Станковића — Ђорђевића, и после мучења сазнају да у Бабичком постоји чета од 27 устаника. Кад су ови жандарми за то сазнали, прешли су на дело и решили да све те учеснике похватају и побију, тако да заплаше цело Јужно Поморавље.

Од оснивања чете до њеног откривања, није много прошло. Започела је агитација у фебруару, а они су после тога, већ у марту, били похватани и побијени.

Жандарми су дошли у село, и на брзину похапсили све по списку, па их затворили у стару бабичку школу. Ту су врло немилосрдно поступили према овим младим људима, мучили их, злостављали и искалили бес на њима, а затим их извели на раван, у близини школе, код чесме, на место зв. Костина Бара и стрељали их. Пре тога наредили су под претњом смртне казне ако не присуствује егзекуцији све село, посебно све оне фамилије које су биле у организацији. Изричито је наређено да мора присуствовати фамилија Михајла Ђ. Станковића — Ђорђевића. Тако је ову погибију морала да гледа мајка пок. Михајла, Јелена, његове две сестре, Милева (и сад је жива, удата је за Душана Барбешлију у Печењевцу). Сирота мајка Јелена се нећкала, али под притиском жандарма, и она је морала на Костину бару да посматра како јој сина муче и убијају. Сем тога, ту је била и Руска, жена Михајлова, која је онда имала две девојчице. Једна је од њих, Круна, удата за берберина у Лесковцу Ратомира Маринковића, која се ничега не сећа, али памти шта јој је баба Јелена причала. Она каже да су јој Бугари оца „скастрили", као кад се дрво кастри, и најзад га боли ножевима и тако је он злосрећник и завршио свој млађани живот. Сви други су стрељани и закопани на сеоском бабичком гробљу на коме стоји и данас лепи мраморни надгробни камен подигнут на гробу Михајла са кратким епитафом: „Михајло Станковић, погинуо од Бугара 1917. године".

Сва та имена су уклесана у спомен-чесму изгинулих ратника за време балканских и светског рата на мраморним таблицама укомпонованим на чесму испред бабичке цркве Св. Тројице. Распитујући се за имена осталих страдалника, сазнао сам од свештеника бабичког Новице Цветковића, за ова имена: Светозара Поповића, Јованчу Бељинскога, Алексу Јовинскога, Милана Китановога и Михајла Костића, и као вође, или како су га звали, војводе, Михајла Ђ. Станковића.

Треба напоменути да су Бугари онда и село Бабичко запалили, али кажу да није све изгорело, него један део, јер је дошло, стигло неко наређење да се престане с паљевинама.

Круна, кћи Михајлова, прича да јој је баба Јелена казивала да су све њихове зграде изгореле, остао само свињац. Задруга која није била, мала, растурена је по селу да станује и живи и то је тако ишло све до коначног ослобођења 1918. године.

За време ових судбоносних догађаја, из фамилије Ђорине, Ђора је био на солунском фронту, његов млађи син Владимир је као богослов Призренске богословије из Призрена интерниран у Бугарску где је једва остао жив због глади, а ондашњег попа бабичког, Миту Здравковића, оца Јелениног, Бугари су са супарохом Ранђелом Стојановићем позвали у Лесковац „да приме плату", па су обојица стрељани у Сурдулици.

Прича о окрутним обрачунима са онима који су се подизали против окупатора и његове бруталности, могла би се наставити у бескрај, јер је покрет за ослобођење обухватио читаву област јужне Србије. Тако је овај неуспели подухват око овога народног устанка донео много патњи, разарања, пљевина и крви становништву целе наше земље.

Dragutin M. Đorđević

THE VICTIMS FROM BARJE AND BABIČKO IN UPRISING OF JABLANICA AND TOPLICA IN 1917.

Mladen Nikolić, the only survivor of the dreadful crime of the Bulgarian troops in March 1917, when fourty people from the village of Barje were shot and then burnt up, told the author what had happened to him during another catastrophy, on July 26, 1963., when an earthquake struck Skopje.

There is also a description of the crime the Bulgarian soldiers commited over the inhabitants of the village of the Babičko. The words of song inspired by the event in Barje were cited too, as well as the list of 39 perished peasants.

949.711

Драгољуб Ж. Мирчетић

Нишки округ у Топличком устанку

У Топличком устанку против бугарских окупатора[1] нишки округ[2] је масовно учествовао и при томе дао огромне људске и материјалне жртве. „Из опирања, немирења, огорчености и наде, укратко из тежње становништва за слободом јавио се оружани отпор. Када је и како настао, тешко је за сада рећи. Највероватније да се започео спонтано у данима слома одбране, и то у Србији и у Црној Гори. Заостали војници и војници који се нису одлучили за повлачење преко Албаније, најпре су се скривали око кућа и по кућама, а пошто је шума почела да зелени и окупатор наставио да лови људе да би их одвео у заробљеничке или интернирачке логоре, они су се склонили по шумама. . . Некако истовремено је настала и активност усмерена на стварање организације отпора међу патриотски расположеним људима. . . "[3]

УСТАНИЧКЕ ЧЕТЕ У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Неиздрживи и интензивни бугарски физички и психички терор натерао је српски народ најпре на одметништво, па су се многи сељаци, још 1916. године, одметнули у шуму и повезали се са устаницима из бањског, алексиначког и сврљишког среза, посели планину Девицу и околне шуме и одатле су вршили мање, али успешне нападе и у оружане акције против Бугара. Бугарска војна команда је 1917. године издала наредбу, којом је позвала све српске младиће да се, у одређене дане, јаве бугарским властима, односно бугарским регрутним војним центрима. Том мером. Бугари су намеравали да, истовремено, постигну два циља: да регрутују нову радну снагу за велике радове на путевима и изградњи великих зграда у самој Бугарској, где су у ту сврху организовали радне логоре зване „трудови" и да већину младића регрутују за своје војне јединице и да их пошаљу на солунски фронт, у борбу против њихове браће Срба.

Та кап је превршила чашу. Вести о намерама Бугара да се регрутује српско становништво почеле су се и остваривати, јер су на терен стигле бугарске регрутне комисије и започеле пописивати војне обвезнике, што је српски народ у овим крајевима изузетно узнемирило, па су многи којима је претило да постану туђински војници нагрнули у околне шуме и брда у којима је и одраније било много скривених људи.

О присилном „регрутовању", као најјачој повреди међународног права" и као непосредном поводу устанку српског становништва против бугарског окупатора, у извештају Одбора анкетног. каже се: „ . . Народ је устао на оружје тек онда када су их Бугари потерали на регрутацију. . . Влајко Симић. Младен Цветковић, Јеврем Николић. Никодије Јовановић, за општину Љуптенску на протоколу именоване комисије од 13. VIII 1919. год. у Житковцу изјавили су да је побуна изазавана од тешкоћа чињених од Бугара и баш када су хтели да узму наше младиће у бугарску војску, били су наши усташи у планини. прихватили буну мислимо и против воље Косте Пећанца. Срез моравски, општина Копривничка. Сведоци: Михаило Радивојевић, Станимир Илић, Бошко Младеновић, Тихомир Крстић, рекоше: тешкоће од непријатеља и позивање наших младића и војника и изазвало побуну, али не знамо да ли би се народ побунио, да нису српски устанички покрет примили. . . Сведоци: Регрутација изазвала побуну (Милан Петровић. Светозар Павловић, Милан Марковић. Милутин Миљковић, из општине Прњиловичке, срез моравски), нису хтели да дају регруте (Миливоје Перишић, Милета Стошић, из општине Трњанске), због тираније и војника, букнуо је устанак (Тодор Стојковић, Тодор Николић, из општине Сечаничке, срез

нишки); Манојло Гавриловић, Миладин Савић из општине Грејачке) побуна је избила због тражења регрута (Обрад Љубић, Ранђел Стојановић из општине Тешичке). Кад је отпочета регрутација народ је исто отишао у шуму, а то би било и без учешћа војвода."[4]

У крају око Сокобање и Сврљига, северно од Ниша, устанички покрет је, већ од првих дана био јак и масован и у њему су учествовале знатне снаге и са једне и друге стране. Устанак је избио спонтано, независно од осталих јужних крајева и скоро без везе са централним устаничким снагама и руководством. Војвода Коста Миловановић Пећанац, чак ни после рата није много знао о тамошњим борбама, сем да су биле „побуне великих размера" и „да су захватиле многа села".

Језгро устаничке војске за источну Србију (бањски и сврљишки срез и део Тимочке крајине) представљала је група од (у почетку устанка) четрдесетак сељака из сврљишког села Лабукова, које је предводио Богољуб Милетић, о чему Миливоје Перовић пише: „Но, најлепши пример како се народ дизао на устанак, сам, спонтано, без ичије команде и директиве, и то на све стране и по свим општинама, како је образовао комитске чете и долазио до оружја („Сваки је имао да откопа понешто"), даје Богољуб Милетић из села Лабукова, северно од Ниша. На дан 4. фебруара 1917, дакле кад се у том крају још уопште није знало за Пећанчев долазак нити за припреме устанка на југу Србије, позван је он са осталим сељацима из села у Сокобању од „наборне" (регрутне — п.а.) комисије коју су сачињавали један бугарски старешина (наредник) и два војника. Кад је сељацима саопштено да треба да приступе регрутацији, Богољуб је рекао: „Ја нећу да будем бугарски војник. Кад немам оца не треба ми ни очух". Затим је пошао према вратима. За њим су изишли и сви остали сељаци из општине. Одатле су отишли код Богољубове куће да се договоре шта да чине, јер су сви били чврсто решени да не иду на регрутацију па било шта било."

Богољуб је предложио да исте ноћи оду у шуму па ће касније, према приликама видети шта им ваља радити. Они су сви пристали и изабрали њега за вођу. Разговарајући како ће за оружје испоставило се да свак има понешто, ко пушку, ко бомбу, ко нож. Богољуб вели: „Ја сам имао карабин, две бомбе, реденике, каму и револвер, што сам пре био спремио и чувао закопано у земљи испод куће.[5] После тог договора заклели су се један другоме на верност, изљубивши се, договорили се где ће се у шуми састати, па се разишли кућама да се опреме.[6]

Већ исте вечери сви ови сељаци састали су се код напуштених појата у шуми близу Лабукова. Овде су се организовали у устаничку војну формацију једне чете, подељене у четири десетине. За четовођу је изабран Богољуб Милетић. Устаници су живели строгим војничким животом, биваковали су у шуми где су примали у своје редове све оне који су били спремни за оружану борбу против бугарских окупатора.

После састанка са четовођом Миланом Дечанским у Рсовцу, Богољуб Милетић се са својом четом креће у сврљишки срез и бројно ојачава своју јединицу. Већ 1. фебруара упао је са четом у Давидовац, поскидали су и поцепали слике бугарског цара и државника, спалили општинску архиву и документа о реквизицији и упутили се, плашећи се јаче бугарске потере, у кућу Васе Арсића која се налазила на „Чуки" и одакле се пружа добар поглед на читаво село и околину. На овој чуки улогориле су се комите. Позвани су сви војни обвезници из Давидовца али се многи нису одазвали, плашећи се бугарских репресалија. Међутим, приметивши да се међу комитама Лабуковачке чете, поред Алексе Манрова, из Ниша, налази и њихов земљак Александар Милојевић, који се својевремено одселио у Веле Поље, осам Давидовчана ступило је у чету. У чету је тада ступило и девет сељака из Радмировца и један из Галибабинца.[7] Затим се чети придружило још пет бораца из Галибабинца, 50 у Лалинцу и 30 у Плужини. Овог дана у Плужину је дошло и око 10 сељака из оближњег села Грбавче, који су, већином наоружани, ступили у чету, која је сада бројала преко 200 људи.[8]

Почетком јануара 1917. године, по налогу војводе Косте Миловановића Пећанца у источну Србију кренуо је четовођа Милан Дечански (негде називан и: Дечанац).[9] У селима моравског среза (Горњи Адровац, Сухотно и Љуптен) његовој чети придружило се око 30 устаника. Већ у алексиначком селу Катуну прикључило му се 10 бораца. Запаљена је бугарска општинска архива у Катуну и Станцу. Дечански је образовао три одељења у својој чети. Ко-

мандир првог одељења био је Јован Милутиновић из Глоговице, који је дотерао из села Горњи Крупац чиновнике: председника општине, деловођу и шумара — све Бугаре. Други вод је такође дотерао три бугарска жандарма — коњаника, међу којима је био и један наредник. Дечански је одмах одржао кратко суђење на коме су сви ови Бугари били осуђени на смрт, а затим побијени. Већ следеће ноћи Дечански шаље једно одељење устаника да руши пругу у Сићевачкој клисури. У селу Глоговици такође је била образована устаничка чета од 22 борца, која је имала чак и једну борбу са Бугарима и у њој била делимично разбијена. Према подацима општине Станци, Дечански је тамо дошао са четом од око 30 бораца, али је убрзо окупио још око 200 бораца из тог краја.[10] Алексинчани су били веома активни у Топличком устанку, сви су припадали устаничким јединицама којима је командовао Милан Дечански.[11]

Тих дана Милан Дечански је са четом која је бројала скоро 200 устаника, прошао и кроз нишка села у сливу Мињковачке (Топоничке) реке и у селима Доња Трнава, Горња Трнава, Мињковац, Веле Поље, Палиграце, Кравље и Врело успео да прикупи још око 60 устаника, са којим се устаницима усмерио према сокобањском срезу.

Спонтани, појединачни, понегде и масовни јавни и пригушени изливи незадовољства прерасли су у праву побуну и организовање устаничке војске. Средином јануара 1917. године у бањски срез (округ), из Топлице, односно из рејона Мињковачке реке дошао је четовођа Милан Дечански, са јединицом која је бројала преко 250 устаника. Одзив народа за ступање у устаничку војску био је масован и Дечански је у бањском срезу убрзо формирао три устаничке чете, са преко 250 бораца. Позиву Дечанског, у бањском срезу најмасовније су се одазвали Врмца, Шарбановац, Мужинац, Дуго Поље, затим села са Голака: Језеро, Раденковац, Рсовце, Преконога, Лабуково, Ресник и Поружница. Чете су биле: Ресничка, Преконошка и Врмажанска, све заједно у Сокобањској устаничкој чети.

Село Ресник, у непосредној близини Сокобање, било је окосница устаника против бугарске војске у бањском крају. Општински деловођа Влајко Поповић сазвао је општи јавни сеоски збор, прочитао је писмо Михаила Антића и рекао да се „бугарска тиранија више не може трпети", па је почео упис у Ресничку устаничку чету. Деловођа Влајко Поповић из Ресника, организовао је одмах затим на јавном сеоском збору и устаничку чету у Поружници, бројно веома јаку и необично активну и у устанку у бањском крају најхрабрију чету, чији су десетари били Величко Благојевић и Раденко Стојковић. У селу Врмци, непосредно пред устанички напад на бугарски гарнизон у Сокобањи, председник општине Михаило П. Радојковић окупио је на јавном сеоском збору преко 50 наоружаних људи, али они нису могли тада доћи у везу са устаничким штабом и организовали су се у чету нешто касније. Чети, коју је предводио Љуба Лазић из Преконоге, придружило се и по десетак сељака из Новог Села, Раденковца, Блендије, Преконоге и Рсовца.[12]

Мању устаничку јединицу од 14 комита у ражањском срезу организовао је Милан Ђорђевић Копча, из села Вароши. Живот ове устаничке групе није био дуг. Да им Бугари не би злостављали породице, комите су се предале у селу Вароши. Бугари су их отерали у Ражањ, а затим по тамној ноћи, везаних руку, на место Шабазовицу, недалеко од Ражња. Батинама и мучењу у ражањском затвору подлегао је комита Тодор Стојиљковић. У току ноћи Бугари су изболи бајонетима шесторицу комита, а Копча је, олабавивши везе на рукама још у затвору, скочио на једног бугарског војника и силном снагом га бацио међу заробљенике и успео да побегне. Насталу гужву искористило је још шест изранављених Варошана и побегло.

Бугари су већ у току исте ноћи организовали већу потерну јединицу — један коњички вод — и започели са претресом околног терена. Заробили су тешко рањеног Костадина Величковића и Стојадина Ђорђевића, које су открили по траговима крви и одмах убили Костадина, а Стојадину су одсекли главу. Јован Стојиљковић је са губилишта побегао у своје село Варош, али га је исте ноћи издајничка сеоска стража ухватила и предала Бугарима у Ражњу, који су га исте ноћи ликвидирали. После неколико дана Копча се срео са преживелим комитама из Вароши, организовали су неке мање акције, у току исте године погинули су Божидар Тимић и Живота Ракић, па је остала група од само три комите која се кретала по планини Буковику и изводила неке мање оружане акције.[13] Тако је

ражањска комитска десетина престала да постоји за само неколико дана.

У самом Нишу није био организован устанички покрет. Ту је био јак бугарски и аустроугарски гарнизон.[14] У нишком селу Горњи Матејевац група од тридесетак родољуба, преко гуслара Јована Јовановића и Александра Миладиновића, повезала се са устаничким штабом у Топлици, држали су неке тајне састанке, али нису стигли да се организују у војну јединицу, јер их је Бугарима издао сеоски деловођа, Бугарин Христа.[15]

ОРУЖАНЕ АКЦИЈЕ УСТАНИЧКИХ ЧЕТА

Негде око 11. или 12. фебруара 1917. године, четовођа Милан Дечански састао се у бањском селу Рсовцу са четовођом Богољубом Милетићем. На окупу је било преко 300 устаника, организованих у три чете: алексиначку, бањску и сврљишку. У овом бањском селу договорено је да се Дечански и Милетић са својим четама разиђу у два правца: Дечански према Сокобањи, а Милетић према Сврљигу, да тамо разгарају устанак, да истовремено, после 14 дана, нападну бугарске посаде у Сокобањи и Сврљигу, а одатле да се чете повећају и боље наоружају.[16] Почетком марта 1917. године, Милан Дечански са својим штабом доноси одлуку о нападу на бугарски гарнизон у Сокобањи, у којој је тада била стационирана једна чета бугарске војске под командом поручника Антова, а постојала је и Команда места од неколико војника и официра.

Пред сам напад, 9. марта увече, 86 устаника сакупило се у бањском селу Језеру и ту је детаљно разрађен план напада. Да би обезбедили позадину и спречили евентуални наилазак и напад Бугара из правца Алексинца, где се тада налазио веома јак бугарски гарнизон, јачине једног пешадијског пука, устанички штаб поставио је заседу (једна десетина) на брдима између Бујмира и Глоговице. Једна десетина из Рсовца, коју су предводили Алекса Матејић и Михајло Антић, имала је задатак да истовремено покида телефонске жице у околини Сокобање.

Напад устаника на бугарски гарнизон у Сокобањи био је организован и вођен у три нападне колоне. Главнину нападне колоне у којој су били устаници из Ресника и Преконоге, предводио је сам Милан Дечански који се кретао општим правцем напада: Пољанице — Врело. Десно од његове колоне, на одсеку до Таш ћуприје на реци Моравици, кретала се нападна колона, чију су главнину чинили устаници из Рсовца, коју су предводили Михајло Антић и Алекса Матејић, која је — како је већ речено — имала и задатак да покида телефонске везе око Сокобање. Лево од „Краљевског имања" кретала се колона коју је предводио Денко Матејић, а још даље, на одсеку до гробља и до речице Градашнице, ишли су устаници, углавном из Поружнице, под командом десетара Величка Благојевића и Раденка Стојковића.

Међутим, спуштајући се са Језерске планине и Врела, пред самом варошицом, Милан Дечански је донекле изменио организацију нападних колона, формиравши у самом покрету пет одељења, свако јачине од 15 до 20 устаника и започео напад на Сокобању на четири стране. Прво одељење је нападало од књажевачког пута, пошто је претходно пресекло све телеграфске и телефонске жице; друга од пута Алексинац — Сокобања, док је треће одељење, пошто је претходно успешно разоружало бугарску стражу на тој страни, започело напад са пута Ресник — Сокобања. Четврто — бомбашко одељење — пошло је на саму зграду бугарске команданте. Пето одељење предводио је сам Милан Дечански.

Напад је био силовит и изненадио је бугарски гарнизон. Устаници су успели да похватају све бугарске страже, тако да су без борбе продрли у варошицу и дошли до центра. Међутим, изгледа да је још пре напада затајила устаничка обавештајна служба. Наиме, Бугари су, бојећи се устаничког напада, о коме су нешто и начули, појачали сокобањски гарнизон још једном четом војника, коју су претходних дана тајно довели из гарнизона Књажевац, за што устаници нису знали.

Развила се жестока борба. И поред изузетне храбрости и неколико поновљених јуриша, устаници нису успели да заузму зграде из којих су се браниле бугарске јединице, па су се пред зору повукли. Устаници су у овој борби имали четири погинула, сва четворица из бомбашког одељења, а погинуло је двадесетак Бугара. У овим борбама био је тешко рањен устаник Богољуб Митић, из Рсовца, који се склонио у кућу Андреје Миљковића у Сокобањи и, мислећи да су устаници победили, он се

изјутра јавио, али су га Бугари ухватили и заклали.

Устаници из Блендије и Дугог Поља закаснили су да учествују у непосредном нападу на Сокобању, стигли су у рејон Соко Града, али када су видели да Бугари избијају на Превалац и да се упућују ка њиховим селима, вратили су се, држећи се шуме, у своја села. Многи наоружани устаници из Врмце, услед слабих веза са устаничким штабом, такође нису стигли да се придруже својим саборцима у нападу на бугарски гарнизон у Сокобањи, па су се повукли у село и околне шуме, многи су прикрили оружје.

После напада на Сокобању, устаничка главнина се повукла најпре у село Језеро, а затим у село Лабуково.

О побуњеничком покрету северно од Ниша и самом нападу на гарнизон у Сокобањи, бугарске окупационе власти извештавале су, поред осталог, и следеће:

„Главни вођа и организатор чета на повереном ми одсеку је Милан Дечански, који је дошао од Прокупља са око 30 људи који су били душа овдашњих устаника. Један део овдашњег становништва добровољно се придружио тој чети а остали су били терором наморани да се придруже. Најјаче учешће у организацији и дејству устаника показали су сељаци села: Ресник, Поружница, Језеро, Прекопога и Ресовац. . .

У моменту напада на град Сокобању 10. марта 1917. командант града био је на терену са регрутним комисијама.

Издата је била заповест да се повуче једна чета и да истога дана иде у Сокобању. Напад (на Сокобању) био је 10 марта у 5 часова ујутру. Чета која је нанела главни удар нападачима стигла је у Сокобању 9. марта увече. Установљено је да разбојници нису знали за долазак те чете. Чета је показала и дала чврст отпор нападачима. Командир те чете, поручник Антов, и поред тога што му је једно око повређено у рату, а и друго није особито здраво, ипак је могао да претходно разгледа положај града, да изучи путеве и највероватније правце које у случају треба да заштити од противника. Услед тога он је направио распоред по четама и водовима и послао их на одређена места. Нападом на град руководио је Милан Дечанац који је имао сигналисту и служио се њиме приликом напада. Град је нападнут са четири правца — тачно отуда где су били постављени нападачи. Борба је трајала 2 сата. Погинула су наша 4 војника. Од стране непријатеља само у граду убијено је преко 20 душа."[17]

После ове борбе Дечански је са својим устаницима у селу Миљковцу (нишки срез) напао и разбио једно бугарско одељење од око 20 војника.

За то време, Богољуб Милетић са својом четом крстарио је по сврљишком срезу. После упада у Давидовац, чета је, ојачана новим борцима из Давидовца и Радмировца, кренула у нове акције против бугарских окупатора, и упала у Галибабинац, где јој се прикључило још пет бораца. Тада су убијени месни председник општине, постављен од бугарских окупатора, и председник општине у Лабукову. Чета је затим у Лалинцу убила председника општине, а онда јој се прикључило још 50 људи. У овом селу заробљено је и седам Бугара без борбе. Чета је даље, у Плужини, у заседи сачекала и заробила једно одељење од 20 бугарских војника, које је пошло у реквизицију. По наређењу четовође Милетића убијено је неколико најистакнутијих злочинаца, а остали су пуштени кућама. Док је чета боравила у Плужини, примила је око 100 нових бораца из оближњег села Грбавче и сада је бројала преко 200 људи.

Бугарски начелник у Сврљигу обавештен да устаници спремају напад и на ову варошицу, побегао је у Пирот. Милетићева чета ушла је у Сврљиг 28. фебруара 1917. године, не затекавши никог од бугарске војске и власти. У извештају Централног комитског одреда, под пов. бр. 107, од 19. децембра 1918. године, Врховној команди српске војске, наводи се: „Јануара 1917. год. вођена је борба под командом четовође Милана Дечанског у Дервену (тако се раније звао Сврљиг — п.а.) од наше стране није било губитака" (Датум је нетачан — п. а.).

У Сврљигу се Милетићева устаничка чета задржала неколико дана. Тада су стигла обавештења да од Ниша ка Сврљигу креће велика бугарска војска да угуши устанак. Милетић је у рејону села Грбавче поставио Бугарима вешто организовану заседу. Бугара је било на хиљаде, имали су неколико топова, неколико митраљеза, одред коњаника, чак и два авиона из којих су на устанике бацали ручне бомбе. Милетић је бугарску војску напао из заседе, изненада. Развила се жестока борба, долазиле су све нове и нове бугарске снаге, у борби су погинула 74 устаника. Под жестоким притиском далеко надмоћнијег непријатеља, Милетић је повукао чету према Калафату.

Двојица четовођа (Милан Дечански и Богољуб Милетић), састали су се средином марта 1917. године у алексиначком селу Врелу, где су били обавештени да на њих са свих страна, од Ниша Сврљига, Алексинца и Сокобање иде велика аустро-угарска војска. Одатле су се пребацили у нишко село Церје и ту донели одлуку да се Дечански са својом четом врати преко Мораве на Јастребац, а Милетић да остане са четом на терену. Но, пошто су изгледи за борбу са огромном окупационом војском били скоро никакви, „а из Топлице су допирали све црњи гласови", Милетићева чета имала је да се крије по околним шумама, с тим што је сваком устанику било остављено на вољу да иде кући, или чак и да се преда. Тако се чета веома брзо смањила, а са оружаним акцијама против бугарског окупатора скоро се сасвим престало.[18]

БУГАРСКА АКЦИЈА КРВАВЕ ОДМАЗДЕ

После ових устаничких успеха у целој јужној и источној Србији, озлојеђени успешним устаничким акцијама које су довеле до ослобођења Прокупља, Куршумлије, Сокобање и Сврљига и намераваним устаничким нападима на Ниш, Бугари и Аустријанци су схватили да ово није локална побуна, већ организовани устанак целог српског народа на овој територији, па су већ крајем фебруара 1917. године кренули у акцију крваве одмазде над незаштићеним становништвом свих крајева окупиране Србије. Бугари ипак нису успели да заузму читаву слободну територију између Сокобање и Сврљига и северно од Ниша. Они сада крећу у организовану војну акцију против српских устаника у Топлици и Јабланици са споредним правцем Ниш-Сврљиг и Ниш-Сокобања.

Операције бугарске војске против српских устаника почеле су, по наређењу пуковника Протогерова, команданта Моравске војне-инспекцијске области, 6. марта 1917. године. Први ешелони 39. (Солунског) пука имали су у Нишу да замене покретну резерву, па је зато пуковник Протогеров наредио концентрични покрет три чете са два брдска топа из Сокобање, две чете из Алексинца и три чете и два брдска топа из гарнизона у Нишу, према Горњем и Доњем Крупцу и Дервену. Почетак операција био је одређен за 12. март, али су трупе од Сокобање и Алексинца пошле тек 13. марта. Тиме је Протогеров имао и други циљ: да се очисти већи рејон око Ниша и железничке пруге; друго, да се униште остаци устаника у тим крајевима и треће, да се заплаши становништво на целој десној обали Мораве.

Све бугарске трупе на овом сектору наступале су извршавајући тачно постављене војне задатке и задатке одмазде не наилазећи на јачи устанички отпор, па је њихова одмазда била утолико крвавија. На дан 17. марта завршило се чишћење овог рејона, па ће Протогеров, у извештају од 15. марта 1917. године, написати и следеће редове: „Казна је била тако оштра, да је одмах у целом рејону северно од Ниша наступио потпуни мир". А казна је била заиста оштра и сурова, биле су то бестијарије такве народ Србије дотле није доживео чак ни за време Турака, цео свет се — сазнавши за ову акцију — згражавао. Бугарски мајор Тенџијев, командант бугарске „казнене експедиције", у црно је завио сокобањски и сврљишки срез.

Најистакнутији бугарски зликовци у масовним злочинима над српским становништвом у овом крају Србије били су: „командант Василије Исњеков, са наредником Заријем Вуком, убили су 1917. године масу сељака и сељанки из околине Алексинца. Потпуковник Стеван Русов наредио је нареднику Абацијеву, те су из села Брега, Бакуље и Белог Брега поубијали многе сељаке.[2] Команданти места у Соко Бањи и Житковцу наредили су војницима да у околини тих крајева хватају сељаке и убијају без суђења. Командант 25. батаљона мајор Тенџијев такође је убијао."[19]

Две су главне колоне бугарске војске из Сокобање кренуле у „кажњавање" недужног становништва ових крајева Србије. Прва, под непосредном командом мајора Тенџијева, већ 13. марта 1917. године започела је крвава и немилосрдну одмазду над незаштићеним народом у самој Сокобањи и у селита 1917. године започела је крваву и нечувена зверства, о чему ће бугарски командант јављати: „Најјаче учешће у организацији и дејству устаника показали су сељаци села: Ресник, Поружница, Језеро, Преконога и Рсовци. **Ових пет села је уништено** (подвукао Д. М.). Почело је затим гоњење устаника по селима и планинама и запаљене су многе колибе. Разбојничке чете су се распале на мале групе од 5-50 људи и

такве сада продужују своје дејство. Здраву организацију разбојници нису имали већ је све било на брзу руку устројено и то углавном од стране дезертера. Припреме за устанак постојале су, али слабе; лоше су руковођене и организоване."[20]

У Сокобањи су Бугари 13. марта убили и заклали десеторо људи и жена.[21] На дан 14. марта упали су у бањско село Ресник. Већина устаника из овог села повукла се у околне шуме Озрена и Лесковика из којих су из заседа успешно и даље нападали мање бугарске јединице и патроле, које се у почетку нису усуђивале да уђу у ово устаничко село. Овог дана, мајор Тенџијев, са батаљоном пешадије, ојачаним артиљеријом, починио је грозне злочине, а другог дана у село је дошло још бугарских војника и у та два дана убили су око 30 људи, од којих и једна жена. Све су жртве биле измрцварене бајонетима, опљачкане и остављене да их пси разнесу и тек после седам дана бугарски командант је дозволио да људи сахране њихове остатке. Једино се Миливоје Милутиновић на „Игришту", избоден на 12 места, притајио и остао жив. Са „Игришта", тако рећи Бугарима из руку, побегао је и Цветко Милосављевић и спасао се смрти. Ухваћен је и Љубомир Радивојевић, у бугарској команди у Сокобањи осуђен је на смрт, руку су му везали жицом и увече га кроз варош потерали ка реци Морави, на стрељање. Огрнут својим широким гуњем, Љубомир је усео да олабави жичане везе на рукама и када се нашао на мосту он је скочио у Моравицу и неко време ронио кроз набујалу воду, пливао и побегао у шуму. Пробио се чак у Бован и тамо се сакрио.[22]

На дан 14. марта исте године, ова иста „казнена експедиција" наставила је свој злочиначки поход над незаштићеним становништвом у селима на бањском Голаку. Упали су у село Језеро, попалили много кућа и опљачкали све до чега су стигли, а онда су стрељали и заклали скоро 30 људи, међу којима и једно дете од 12 година.[23] Убијали су људе у њиховим дворштима и на кућном прагу, силовали жене и девојке пред очима мужева и очева, крстарили су Озреном и Девицом и убијали мирне овчаре на појатама, највише старце, клали су их и спаљивали и остављали лешеве у запаљеним колибама и појатама. Озрен је пливао у крви сељака, а дим из попаљених села на Голаку видео се на десетине километара унаоколо.

Бугарски мајор Тенџијев, командант 25. батаљона „Ополченског" пука, командант ове злогласне казнене експедиције, после ових масовних злочина заноћио је са војском у Језеру, а сутрадан је упао у село Преконогу, запалио скоро цело село и побио 22 сељака, који пред Бугарима нису стигли да избегну у околне шуме. На свом злочиначком походу кроз села на Голаку, мајор Тенџијев са војском упада 17. марта у устаничко село Рсовци. Ту су Бугари попалили многе сеоске куће и скоро све економске зграде, опљачкали скоро сву покретну сеоску имовину и стоку, а онда су почели да убијају сељаке, оптужујући их за учешће у протеклом устанку. Убијали су људе и жене на праговима њихових кућа, у воденицама, на шумским путевима, без милости,[24] па ће бугарски командант и известити своје претпостављене да је ових пет села уништено.[25]

Иако нису стигли да учествују у устанку и у устаничком нападу на бугарски гарнизон у Сокобањи, сељаци из Блендије и Дугог Поља били су малтретирани, затварани и убијани. Из Блендије су Бугари убили двојицу, из Дугог Поља такође двојицу а из Давидовца једног сељака. Многи људи и жене из ова два села били су мучени и мрцварени, па је тако Милован Радосављевић из Дугог Поља, угледан домаћин и члан окружног одбора, само у једном дану кажњен са 60 батина, а и многи други са њим. На основу прикупљених података о бугарским зверствима, чини се да би било лакше записати имена оних људи које Бугари за време окупације нису тукли него ли оне тучене.

Кад је бугарска војска 24. фебруара, идући из Књажевца за Сокобању, наишла близу места Монин камен, неки сељаци из Скробнице, који су се раније одметали у шуму, пуцали су из заседе на њих. Ови то искористе као повод, па почну одмах палити прве куће у Читлуку. На дан напада на Сокобању, Бугари упадну у Читлук и почну да хапсе сељаке. Затворили су их у општински подрум, а неке у подрум Гаје Миленовића. Било је кишовито време, место је иначе било подводно, у подрумима је било воде до колена. Бугари су похапшене сељаке, међу којима је био и свештеник Милош Миловановић, мучили, батинали, забијали им ексере под нокте и све до 7. марта побили на најгрознији начин осам људи. Херојско је било држање сељака из Читлука. Бу-

гари су код куће ухватили Марка Н. Пантића, који је побегао из интернације (бугарска регрутна комисја упутила га је у Јамбол). Три пута је један бугарски кадет, командир ове јединице, питао Марка, „шта је", тражећи да му одговори да је Бугарин, али му је Марко рекао:: „Ја ти и по трећи пут кажем да сам прави Србин", нашто му је овај у подруму Гаје Миленовића, грунуо неколико револверских метака у главу и груди. Марко је сахрањен на месту Црвени брег и касније пренет на сеоско гробље. Када су Бугари позвали Ђорђа Милутиновића и наредили му да изађе и да оде за Сокобању, он им је хладно и јуначки одговорио: „Знам ја где је моја Бања". Старац Богосав Живановић, рањаван у протеклим ратовима, носилац више високих одликовања за храброст, био је осумњичен за активну сарадњу са устаницима. Убио га је неки издајник Србин како би се додворио бугарским окупаторима.[25]

Једна бугарска колона се кретала по обронцима Ртња и Тумбе. У село Врмцу Бугари као да нису смели да уђу. Међутим, издајник Никодије Вучић, сеоски кмет, проказао је Бугарима све устанике и оне који су имали оружје. При упаду Бугара у село, председник општине Михаило П. Радојковић држао се храбро и достојанствено. није издао Бугарима ниједног свог сељака, а сам је био устаник. Бугари су у селу попалили многе зграде, многи људи су мучени и бијени, а шесторица су отерана у Сокобању и тамо, на њиви Грапчина, убијени бајонетима. Нису ни сахрањени. Један Врмцанац убијен је у свом селу. Бугари су интернирали многе сељаке из овог устаничког села, међу којима су били и Станојло Радосављевић, Станојло Станојевић и други.

После устаничког напада на Сокобању, бугарска казнена експедиција упала је и у Врбовац, попалила многе сеоске зграде и убила једног сељака, а у Жучковцу су убили једну жену. Иако село Трубаревац није активније учествовало у устанку, Бугари су упали и одмах попалили многе сеоске зграде, отимали имовину и стоку и убили два човека. Ранили су Владислава Здравковића, који је ипак остао жив. Једна мања бугарска колона, јачине до једне чете, упала је у Шарбановац и убила једног дечака и једну жену. Иста ова колона наставила је свој поход и према селу Мужинцу и убила осам људи, а у Бугарску су интернирали четири жене.[27]

Место звано Игриште у атару села Ресника остало је у историји Топличког устанка и као стратиште и костурница за становнике бањског села Поружнице, села које је у устанку масовно учествовало и показало се јуначко и достојанствено. Десетак људи Бугари су измрцварили бајонетима и тек после седам дана допустили њихову сахрану на сеоском гробљу. У самом селу убили су и две жене, а једног устаника отерали су у Ресник и тамо убили. Бугари су и касније често упадали у Поружницу и поново је уништили. Попаљене су 64 куће и око 200 других зграда (појате, колибе, штале и амбари).[28]

Казнена експедиција бугарске војске, острвљена због успеха устаника у неколико оружаних акција, свом жестином окомила се на села сврљишког среза и за свега неколико дана крваве одмазде над невиним и незаштићеним становништвом свог краја починила масовна недела.

Већ 13. марта 1917. године, Бугари су упали у устаничко село Грбавче, са два вода пешака и коњаника. Насред села су извели и одмах стрељали 62 сељака, међу њима четири жене и девојке, због масовног учешћа мештана у Милетићевој чети. Иживљавали су се над незаштићеним становништвом свог села. Већ мртве Даницу и Милунку Миливојевић, која је била и трудна, масакрирали су, а Милунки су бајонетом извадили мртве близанце. Мртве су боли бајонетима, да неко од њих не би остао жив. На споменику стрељаних, 28. фебруара (13. марта по новом календару), освећеном 1935. године, записана су имена стрељаних. Са стрељања у Грбавчу спасили су се само Антоније Вучковић, Живојин Динић, Милић Арсић, Светозар Миливојевић (још је жив) и Милан Поповић.[29]

Затим је бугарска казнена експедиција наставила поход по сврљишким селима. То је изазвало панику у народу који је масовно напуштао домове и склањао се у шуме. „Да би спасли село — пише Севделин Андрејевић — виђенији Давидовчани су као Ђорђе Аранђеловић, Крста Аранђеловић, Јован Савић, Јован Станковић и други, још пре доласка казнене експедиције, организовали прикупљање одбеглог становништва и комита. Али, кад се 18. марта чуло да Бугари долазе, многи Давидовчани су решили да ипак побегну. У гомилама, са најнужнијим стварима, они су се повлачили преко Рудине. Но Бугари су у то време већ били кренули из

Сливја и са Ветрила све то приметили. Зато су Рудину обасули артиљеријском ватром. Давидовчане је то уплашило, па су се вратили у село. Захваљујући томе, као и чињеници да се међусобно нису оптуживали, Бугари су сазвали збор, прозвали све мештане, уверили се да су ту, сакупили су око 150 пушака и напустили село".[30]

Затим су Бугари упали у Радмировац, где су, највероватније на нечију доставу ухапсили седам комита и стрељали их. Стрељања су се спасли само Влајко Ибрић из Радмировца и Гаврило Раденковић из Галибабинца. Но Бугари се нису тиме задовољили, већ су истог дана запалили и кућу Петронија Стевановића, општинског деловође, који се, такође склонио у шуму, као и кућу стрељаног комите Радомира Динића. Затим су Бугари упали у Плужину и стрељали 29 људи, међу којима шест жена и једно дете.[31] Убијали су у Бурдиму, Вароши, Гулијану, Драјинцу, Извору, Копајкошари и Лалинцу, Округлици, Попшици, Рибару, Тијовцу и Црнољевици.[32]

Бугарска војска је наставила са зверствима у нишком округу, интернирајући масу људи на принудни рад у Бугарску, чак и Малу Азију. Највише људи и жена интернирано је из сврљишког среза. Тако су Бугари 21. марта 1917. године поново упали у Давидовац, где су, осим четворице сељака из Радмировца, ухапсили још 28 Давидовчана и отерали их у Сврљиг, а одатле их интернирали на ропски принудни рад у место Шуман, у Бугарској. У бугарској интернацији, због веома лоших, тешких и нечовечних услова живота, глади и болести, умрла су осморица из Давидовца и тројица из Радмировца,[33] а после ослобођења земље у родно село Давидовац живо се вратило 12 а у Радмировац један.[34] Упали су и у Гојмановац, Лалинац, Мерцелат, Мечји До, Мильковац и интернирали у Бугарску многе сељаке.[35]

У ражањском срезу Бугари су убили 12 сељака.

У нишком селу Горњи Матејевац, на доставу сеоског кмета, Бугарина Христа, Бугари су ухапсили 50 сељака, а 14 од њих су стрељали, а затим су 40 људи отерали у интернацију, на принудни рад у Бугарску. У народу овог села срочен је и десетерац: „Гробница је на видном месту, близу места званог Богдановце, а тамо је црква Светог Петра, ту су мајке сину спомен метле."[36] У нишком селу Сићеву држали су Бугари похапшене преко 50 сељака из Сићева, Јелашнице, Островице, Нишке Бање и неких других села, После неколико дана, у два маха, стрељали су шест младића, а у Бугарску су интернирали тридесетак људи.[37]

О побуни и о њеном гушењу у округу нишком, читамо опет у поменутом говору Љ. Јовановића: „Такође зна да је било побуне у округу нишком. Чуо је да је на једном месту било 500 људи са митраљезима, да је бугарска војска дошла са положаја и тукла се са њима, 3—4.000 Срба је похватано и отправљено у Малу Азију, а он је видео лично око 100 људи, већином цивилног становништва натовареног на воз и експедирано, како Бугари кажу, у Малу Азију. Жене и децу упутили су у стару Бугарску. На нишкој станици видео је лично 2-3 вагона са бугарским стражарима... За време свог бављења у Нишу лично сам видео да Бугари по 5-6 пута дневно протерују групе Срба од 300-400 лица, које су спроводили за Бугарску. Ту је било дечака од 15-16 година, а и стараца од 60-65 година. Са овим људима нисам могао ништа разговарати. Свуда се говорило, па су и Бугари сами причали, два све ове људе терају у Малу Азију..."[38]

„С тога што је Ниш био центар виших бугарских и немачких команди, и што је било виших представника свих других држава Централног Савеза у Нишу нису Бугари никога од грађана погубили. А интернирали су многе и одрали их материјално. Међутим и у Нишу и у околини отпочели су Бугари вршити зверства и пљачкања у пуном јеку, одкако је немачки цар долазио у Ниш на састанак са својим савезником и уверио га да ће „Моравското" посигурно остати Бугарској."[39]

Бугарска зверства у мају 1917. године била су такође велика. Села Ново Село и Раденковац на Голаку, у бањском срезу нису имала жртве, мимоишла их је бугарска казнена експедиција у марту. Бугари су попалили многобројне куће и економске зграде. Бугарске војне власти, међутим, имале су сигурне обавештајне податке да су и људи из ових села учествовали у устанку, па су током пролећа 1917. године интензивно пратили кретање овог становништва, посебно због тога што су многи устаници после слома устанка избегли у околне шуме.

Маја 1917. године пред „русалну" недељу, једна бугарска јединица јачине непотпуног батаљона, прошла је кроз

села Давидовац и Раденковац и зауставила се у Новом Селу, с тим да су сељаци из Раденковца, по наређењу бугарског команданта, били обавезни да у Ново Село донесу храну за бугарске војнике. У Новом Селу био је притајени издајник који је Бугаре обавестио да Раденковчани хране устанике, па се Бугари сутрадан врате у Раденковац. Заслепљени мржњом на све што је српско, бугарски војници су одмах почели са репресалијама, запаливши девет најбољих и највиших кућа и безброј колиба и осталих зграда. Ухапсили су многе сељаке које су тукли и мучили, затим их потерали ка сврљишком селу Давидовцу и на месту званом Белушина, све их поклали.[40] Посебно су Бугари мучили ухапшене жене Алексију и Милунку, које су секли ножевима и мучили. У једном тренутку, Алексија је рекла да има новца да отплати свој и живот свога мужа Павла. Бугари се врате у село, узму новац и убију и њу и мужа. Бугари су продужили пут за Давидовац, а сељаци су у Раденковцу сахранили своје жртве, опет без црквеног опела, али уз писак и кукњаву многобројне сирочади и сродника. Треба поред овог забележити да су Бугари у Раденковцу мучили и тукли многе људе, међу којима и Мијајла Милановића, коме су убили и сина, затим Нићифора Благојевића и друге, а уцењивали су их и пљачкали.

Искористивши тренутак небудности бугарских стражара, са ропског рада у интернацији у бугарском месту Шуман, петорица интернираца из сврљишког села Давидовац побегну и дођу чак до свог родног села. Били су то Радисав Вучић, Мирослав Ђорђевић, Лазар Мирковић, Јеврем Митић и Сава Стојановић. Сазнавши за ово Бугари из Сврљига долазе у Давидовац, половином јуна 1917. године и врше свирепу одмазду. Убили су Душана Динића и Владимира Станојевића и запалили су куће Љубомира Илића, Лазара Мирковића, Јеврема Митића и Саве Станојевића. Ухапсили су Зору Мирковић, Даринку Станојевић и Кошуту Тошић, везали ноге, и док су полунаге висиле са главама према земљи, пребили их конопцима и опасачима. Радисава Миливојевића и Милана Радојковића су претукли и живе закопали у земљу.

Наставили су са зверствима и у алексиначком и сокобањском срезу, затим у Пироту, а побили су многе људе и жене и у алексиначком селу Суботинцу.[41]

БОРБА ЈЕ НАСТАВЉЕНА

После гушења устанка, народ се повукао у збегове у шуме и планине очекујући стално нове и крвавије бугарске репресалије. Сви устаници нису погинули, мали број преосталих повукао се у густе шуме дубоко у планини и одатле повремено нападали на усамљене бугарске војнике и мања бугарска војна одељења.

Већ је речено да је на састанку у Обилићу 8/21. фебруара 1917. године професор Јован Радовић добио да дејствује у пиротском округу, источном делу нишког округа и делу врањског округа, прецизније на десној обали Мораве и десној обали Сурдуличке реке. Међутим, у рејон нишког округа, Радовић је стигао тек крајем априла 1917. године, мада је у извештају од 24. фебруара (9. марта) 1917. године постављао питање шта је са наређењем војводе Косте Миловановића Пећанца од 21. II/6. III о покрету устаника ка Сићевачкој клисури. Записано је да је Радовић планирао акције одмазде којима је претио бугарском команданту у Нишу, а планирао је и акције на железничкој прузи, па је критиковао војводе Милинка Влаховића и попа Димитријевића што кроз њихову територију бугарски возови „јуре низ Мораву и уз Мораву као да су узели тапију на пругу. . . "[42]

На дан 16. априла 1917. године, на планини Девици, седам четника из бањског среза, са четовођом Величком Благојевићем, повезали се са четничким војводом Јованом Радовићем, који је са својим четницима дошао овде из пиротског краја. У овој комитској групи били су Сокобањци: Јован Благојевић, Величко Благојевић, Раденко Николић, Боривоје Николић и Владимир Благојевић, сви из Поружнице, затим Ђорђе Бјелојевић, затим Мима Н. из Скорице и Сава Ивановић, Михајло Лукић и Светолик Н., сва тројица из Црног Кала и Илија Марјановић из Мужинца. Комите војводе Јована Радовића кретали су се у рејону Обле Главе, Озрена и Буковика и узнемиравали бугарску војску у бањском, алексиначком и ражањском срезу — истовремено је Бугаре на Голаку и на Озрену узнемиравао четовођа Љубомир Лазић из Преконоге. Тамо је дејствовала и мања устаничка група коју је предводио четовођа Богољуб Милетић, из Лабукова. У пределу око Ртња четниковали су Илија-Ика и Гаврило-Гаца, обојица из

Рујишта који су били страх и трепет за Бугаре око Ртња и Слемена. У току рата они су потаманили много Бугара, а прелазили су и у Бугарску и тамо убијали бугарске војнике, представнике бугарских власти које су их уценили великим новчаним износима. Илија и Гаврило кажњавали су и све оне познате домаће изроде, познате као бугарске пријатеље и њихове доушнике. Погинули су пред само ослобођење на превару, од неких својих сељана.

У току дана 7. маја/23. априла 1917. године, комитска чета војводе Јована Радовића, којој се прикључила и група сокобањских устаника, потпуно је потукла једну јачу бугарску јединицу — јачине до две чете — која је на њега упућена из Сокобање. Борба се одиграла у шумама у околини бањског села Поружнице. Пред вече устаници су се повукли у шуме, а Бугари остали у рововима поред села Поружнице. У току 7/8. маја 1917. године, на позив овог бугарског команданта, стигле су две чете бугарске војске из гарнизона у Алексинцу. Ујутру, 8. маја, развила се жестока борба у којој су устаници имали почетне успехе, али су се већ пред подне, пред далеко надмоћнијим непријатељем, користећи маглу, повукли у поружничке шуме. Због магле је дошло до краткотрајне међусобне борбе ових бугарских јединица из Алексинца и Сокобање.

У овој борби погинуо је храбри устаник Илија Д. Марјановић из бањског села Мужинца, кога су Бугари мртвог исекли на комаде. Велики јунак у овој борби био је и Боривоје Николић, младић из Поружнице, који је имао 18 година. У борби у поружничкој шуми био је тешко рањен у обе ноге, али се није предавао, до последњег даха и часа храбро се борио и сам убио четири бугарска војника, осим оних које је ранио. Најпосле је на Бугаре бацио преостале две бомбе и погинуо.

О овој борби детаљније сазнајемо и из предлога војводе Јована Радовића војводи Пећанцу да унапреди неког Белојевића који се истакао у тој борби, као и да усвоји унапређење Величка Благојевића и Драгана и Јована Николића. У тој борби Бугари замало нису били опкољени, па су се „дали у дивље бекство, да су без капа долазили у Сокобању носећи мртве и рањене."[43] Бугари су, на основу заплењене наредбе код убијеног четовође М. Андрејевића закључили да се Пиротски комитски одред креће око Сокобање и да је поменути Величко Благојевић из Поружнице командир Поружничке чете и заменик Јована Радовића.[44]

Према том извештају, централна Радовићева чета имала је 25—30 људи. Радовић је почетком лета организовао разбацане четнике по Озрену, Ртњу, Буковику и Кучајским планинама. У писму војводи Кости Војиновићу, Радовић наводи да је на праве четнике наишао тек на Озрену, а да се четници у Кучајским планинама баве пљачком. Занимљива је и његова преписка са окупаторским командантима на терену. Тако, дана 21. априла одговара на раније писмо бугарском команданту Сокобање и одбија бугарске позиве на предају. Истом команданту Радовић пише и 5/18. маја.[45] У поменутом писму Кости Војиновићу Радовић каже да је шест пута опкољаван од „српских изрода". Радовићева устаничка чета задавала је велике муке Бугарима у бањском срезу. Једног дана устаници су заробили једног бугарског свештеника који је пропагирао по овим селима, али му је Радовић опростио живот и пустио га на слободу.

Војвода Радовић је крајем јуна 1917. године отишао према Јастрепцу да би се тамо повезао са војводом Костом Миловановићем Пећанцем, а бањском четом је тада остао да командује Величко Благојевић, из Поружнице, све до у зиму 1917. године, када су се он и Раденко Николић предали Бугарима који су их интернирали у Бугарску. Раденко је после два месеца побегао из бугарске интернације у Србију, поново се одметнуо у шуму и са још неким устаницима тукао против Бугара, све до ослобођења земље, октобра 1918. године.

Четнички војвода Тошко Влаховић је, 23. јуна 1917. године, окупио 22 комита — добровољца и 26. јуна са њима прешао Јужну Мораву код села Азбресница, пребацио се на терен источне Србије и наставио да се комитски креће, сукобљавајући се са мањим непријатељевим одељењима, па су бугарски команданти извештавали своје претпостављене: „У првом окупационом рејону пуковника Калканџијева забележено је у току јуна јачање четништва. У северним рејонима устанак има тенденцију да се претвори у идејно-револуционарни. На југу тог рејона, око Сокобање, Дервена и Јастрепца, покрет од почетка носи идејни карактер . . ."

Међутим, у страху од жестоких бугарских физичких и психичких репресалија, народ ових села није одушевљено дочекао комите. Тако су сељаци у

нишком селу Церју напали одред војводе Влаховића, енергично захтевајући од њега да што пре напусти ову територију, па војвода о томе пише: „Што се тиче пријема од стране становништва у овим крајевима, укратко Вам могу рећи да нас веома нерадо гледају и нисам до сада наишао ни једне личности, која би имала куражи не јавити нас чим спази... Ноћу између 29. и 30. јуна када смо се јавили из... (Церја — п.а.) да узмемо хлеба, стража чим нас спази појури са секирама дижући страшну дреку и прикупљајући се у већој маси. Ово ми је било ново те се нисам умео снаћи, само сам упозоравао стражаре да не јуре к нама јер ћемо пуцати ако мисле озбиљно на неки отпор. Они пак без обзира на ове опомене појуре и почну бацати на нас секире. Кад видех да нас ич не зарезују наредих да се пуца у њих и једног убијемо. После тога узео сам другу методу па смо се јављали у село као Бугари док прикуписмо страже, а онда тек откривено разговарати..."[46]

На дан 27. јуна војвода Влаховић је са одредом био у селу Пањина, општина Миљковац, код Ниша. Већ следећег дана налазио се на Црном Врху, изнад Рујника, код Ниша. Ту је, на пријаву сељака, ухваћен један пољак (чувар пруга) Бугарин, који је ту служио понајвише да спречава четовање у тим крајевима. Сам је иначе дуго година био четник у Македонији, хвалио се сељацима да је он сам доста да убије и уништи десет српских комита, а да би то „што боље доказао без брзометке и два редењика неће ни преко прага. Народ беше пропиштао на њега још и због велике пљачке." Њему је суђено пред селом и стрељан је.

Већ 1. јула одред војводе Влаховића налазио се на сврљишком терену, близу Лалинца, а 3. јула „ухватили смо два војника у селу Сврљиг Варош (срез сврљишки), за које Бугари и данас рачунају да су пошли у комите. 5. VII на насипу на Тресибаби (1 1/2 сат од Књажевца) ухватио сам два Немца и опет их пустио. Одмах иза тога наиђоше два бугарска војника од Зајечара за Ниш. Ухватили смо и њих и упутимо где треба (стрељали их — п.а.). Једна наша патрола сукоби се случајно на насипу са једним водом Бугара, који су били на путу за Дејвен (треба: Дервен — Сврљиг — п.а.). После мало припуцавања Бугари се повукоше ка Књажевцу. Они су имали једног рањеног. За ова два војника, које смо ту ухватили, ни данас не знају, јер су путовали са допуста, а видео их није нико кад смо их ухватили. Нису знали још ништа поуздано која снага је ту, само су причали да су се комите јавиле код самог Књажевца и тек сутрадан је била нека потера ка Тресибаби..."[47]

Војвода Влаховић, у свом извештају изасланику српске Врховне команде шефу Централног комитета устаничком и војводи господину Кости Пећанцу, оправдано се жалио на понашање становништва ових крајева према његовом одреду, па пише: „7. VII заданисмо у густим шумама крај села Лукова (иста општина, срез Сврљишки). Један старац спази нас, јави председнику, а овај скупи сву општину и опколи шуму у којој смо ми били, с намером да нас све похватају или бар спрече избежавање из те шуме док стигну Бугари за које већ беху јавили. Чим то спазисмо искочисмо из шуме, ухватимо председника, пандуре општинске и до тридесет сељака, све наоружани са секирама и косама и дебелим моткама. Председник за дуго не хтеде признати, али под светим батинама признадоше сви своју невољалу намеру.

Награда им је била коме педесет, коме стотину батина, а председнику толико колико му их у сну никад није јавило.

Старао сам се да се с народом понашам што је могуће боље, али узалуд. Од Бугара не сме ни макнути, те нисам могао просто ни једног повереника стећи. На пример делиовођа из с. Вароши јавља ми се као добар Србин, у војсци су му два сина официра, оба на положају, жели с комитама остати у што тешњој вези да им буде на руци. Зове нас код своје куће, између осталог после неколико дана дознајемо да је довео десет Бугара да га чувају од комита..."

При повратку из Бугарске, војвода Тошко Влаховић се са својим одредом 20. јула 1917. године задржао за неко време у атару између села Горња и Доња Каменица, у књажевачком срезу, сукобио се са бугарским колонама из Књажевца (до два батаљона), из Дервена и Калне. Овај упад Влаховића на бугарску територију скренуо је барем привремено пажњу бугарског командовања са Топлице и Јабланице, јер се проширио глас „да се по Старој планини налази на стотине комита".

У зору, 21. јула, одред се једва извукао из Луковске шуме, у којој је био опкољен од јаких бугарских снага, а затим је водио борбу против једне бугарске чете у рејону села Шестигабар. Пос-

ле краћег пушкарања са бугарским заштитницама, одред пробија непријатељски обруч и избија на Сврљишке планине, у правцу села Гулијана, борећи се и одступајући по највећој врућини. У потери су активно учествовали и сељаци из сврљишких села „служећи Бугарима као показивачи и осматрачи са видних тачака машући рукама и капама дајући знаке куда се крећемо. Наредио сам да се пуца у њих као у Бугаре. Између осталих рањен је председник општине (Бугарин)..."

У циљу заваравања бугарске потере, одред војводе Влаховића је променио правац кретања, вратио се на књажевачки терен, код села Скробнице имао је јачу борбу са одредом бугарске коњице, а затим се, преко Девице и Озрена, спустио у алексиначко село Бујмир, ту је прешао Јужну Мораву, и 7. августа прикључио се комитама на Радану.

Борбу је наставио и четовођа Машан Стојовић, родом из села Јовине Ливаде на планини Пасјачи, који је са делом своје чете отишао чак у моравички крај, око Ивањице и тамо су били издани и сви изгинули у борби против аустро-угарске војске.[48]

*
* *

Притиснут бугарском окупацијом и терором, чија суровост у историји ослобађачких ратова дотле није била забележена, и народ нишког округа подигао се на устанак за слободу, формирао неколико јаких устаничких чета које су имале значајне борбене успехе у многим акцијама против бугарске окупационе војске и власти.

Жестока је била и акција бугарске крваве одмазде. Укупно су Бугари у нишком округу (само алексиначки, бањски, сврљишки, ражањски и делови нишког среза) убили, стрељали, заклали и на најгрознији начин лишили живота преко 440 људи, од којих 33 жене и двоје деце испод 12 година. Интернирано је преко 250, од којих 14 жена, а у интернацији је умрло преко 60 људи и жена.

Напомене, извори и литература

1. Миливоје Перовић, **Топлички устанак**, Војно дело, Београд, 1959.

2. Под **нишким округом** подразумева се далеко шира регија и територија од оне коју аутор има у виду овде разматрајући учешће народа у Топличком устанку. Аутор се, наиме, у овом раду ограничава само на данашње општине: Житорађа, Мерошина, Алексинац, Сврљиг, Сокобања, Ражањ и делимично Ниш, чије је хронике обрадио у посебним књигама, с тим да се за општине Мерошина и Житорађа виде ауторове књиге: **Буна у Добричу**, Хроника НОБ општине Житорађа, Општински одбор СУБНОР Житорађа, 1971; **Добрич у народној револуцији**, Општинска конференција ССРНС и Општински одбор СУБНОР, Мерошина, 1974.

3. Андреј Митровић, **Србија у првом светском рату**, Српска књижевна задруга, Београд, 1984, стр. 409; Видети и: Андреј Митровић, „Покрет отпора у аустроугарском Гувернману у Србији 1916—1918", у: **Крушевац кроз векове**, Крушевац, 1972, стр. 183—199.

4. **Извештај одбора анкетног**, стр. 10, 11, 12.

5. Архив Војноисторијског института у Београду (у даљем тексту: **Архив војни**), документат.

6. **М. Перовић**, н.д., стр. 78, 79.

7. Севделин Андрејевић, **Хроника села Давидовца и Радмировца**, Рукопис, Ниш, 1964, стр. 153 (У Историјском архиву Ниш).

8. Поименични подаци о борцима — устаницима Лабуковачке (касније зване: Сврљишке) чете узети су из већ поменуте књиге Д. Мирчетића **Сврљишка брда**, стр. 49, 50, 51. — Међутим, да не би дошло до дуплирања, многа имена устаника нису наведена овде, већ у одељку „Бугарска одмазда". — Устаници из **Давидовца** били су: Душан Динић, Петар Борђевић, Евгеније Матејић, Александар Матејић, Јеврем Митић, Љуба Радовановић, Драга Станковић, Влада Станојевић; из **Радмировца** били су: Василије Благојевић, Радомир Динић, Влајко Ибрић, Станимир Илић, Лазар Милојић, Живојин Милојић, Будимир Милошевић, Витомир Младеновић, Тома Ранђеловић; из **Галибабинца** био је Гаврило Раденковић.

9. М. Перовић, **Топлички устанак**, 102. — Четовођа Милан Дечанац, Србин из Баната — официр аустријске војске, који је 1916. године пребегао устаницима и узео надимак Дечански, пошто је био пореклом из околине Дечана. Прва чета Дечанског састојала се од 30 бораца — Банаћана досељених на југ Србије. Према неким подацима он је са том четом отишао у правцу Сокобање већ новембра 1916. године. Пећанац пак, тврди да га је тамо послао 5. јануара 1917. године.

10. **Исто**, стр. 150, 151.

11. Драгољуб Ж. Мирчетић и Мирослав Миловановић, **Општина Алексинац у народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији**, Општински одбор СУБНОР, Алексинац, 1982, стр. 36.

12. Подаци о поименичном саставу устаничких чета у бањском крају узети су из поменутог чланка **Влад. Николића**, као и из књиге Д. Мирчетића, **Сокобања**, али ти подаци нису исцрпни, многа имена устаника и овде су наведена у одељку „Акција бугарске одмазде". — Устаници из **Ресника** били су: Борђе Петровић и Јанићије Петровић обрађа и њихови синови: Миладин, и Вукадин, затим Влајко Поповић, општински деловођа, који је био командир устаничке чете, затим Борђе Благојевић Денко, Борђе Јовић, Ђак (после рата био учитељ), па Радомир Благојевић, Богомир Јовић (кога су Бугари заробили, при устаничком нападу на Сокобању али је успео да им побегне), затим Јеленко Николић, Живадин Петровић; из **Поружнице** устаници су били: Петроније Стојановић, Миленко Бокић, Радосав Ма-

тић, Димитрије Миладиновић и његова три сина Драгутин, Јован и Боривоје, па Боривоје Николић, један од најхрабријих устаника, имао је само 18 година, па Раденко Николић, затим десетари Велико Благојевић и Раденко Стојковић и многи други; међу устаницима из бањског села **Рсовци** помињу се и Богољуб Митић, један од најхрабријих устаника у бањском крају, затим Тадија Борђевић, Богољуб Г. Митић, општински писар и други.

13. Драгослав Миловановић, **Немирне шуме, Ражањ и село Варош кроз дању прошлост и народноослободилачку борбу 1941—1945. године,** Београд, 1968, стр. 33, 34, 35. — У овој комитској групи били су: Милан Борђевић Копча, Тодор Стојиљковић, Костадин Величковић, Стојадин Борђевић, Божидар Тимић, Божидар Стојковић, Живота Ракић и други.

14. Д. Живојиновић, „Ниш у првом светском рату", **Историја Ниша, II,** Од ослобођења 1878. до 1941. године, Историјски институт, Београд, 1984, књига II, стр. 227—234 а видети и др Јован Хаџи Васиљевић, **Српска војска у европском рату,** Београд, 1919, стр. 1—32, цена 5 динара.

15. Мирослав М. Миловановић, **Горњи Матејевац кроз историју,** Општински одбор СУБНОР, Ниш, 1981, стр. 29, 30.

16. Јован В. Дерок, **Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отажбини 1916—1918,** Библиотека „Ратник", Београд, 1940. — Дерок тврди да је требало да се ове две чете састану и акције изведу кроз четири дана, што је мало вероватно с обзиром на задатке које су себи поставили (ради ширег обавештења погледати и: Михаило Милинковић, **Топлички устанак,** Ниш, 1934, затим Божо Поповић, **О Топличком устанку,** Лесковац, 1927, као и Божа Павловић, **Топличка споменица,** Београд, 1934).

17. **М. Перовић,** н.д., стр. 155, 156.

18. Д. Мирчетић, **Сврљишка брда,** н.д., стр. 50, 51.

19. **Извештај одбора анкетног,** ст. 29 (упоређења ради видети и: др Јован Хаџи Васиљевић, **Немачки официри и војници у окупираној Србији под Бугарском,** Београд, 1932, стр. 13, цена 5 динара).

20. **М. Перовић,** н.д., стр. 156.

21. У **Сокобањи** Бугари су убили Милицу Миљковић, у чијој су кући нашли рањеног устаника Богољуба Митића, из Рсовца, који је био рањен у нападу на Сокобању и склонио се у кући Андреје Миљковића, кога су такође заклали, затим Милку Стојадиновић, Николу Новаковића и Димитрија Ристића. Код моста на Моравици заклали су Влајка Поповића, општинског деловођу из Ресника, командира Ресничке чете и његову жену Мару, затим Борђа Цекића, председника ресничке општине, а 5. марта, на месту Бањица, убијен је Богољуб Митић, општински писар из Рсовца. Нису дозволили да га сахране, те су га пси појели.

22. Првог дана упада у **Ресник** Бугари су убили Јеленка Николића и Живадина Петровића, за које су имали податке да су били „коловође" буне. Другог дана Бугари су на месту званом Игриште побили много људи. Стрељани су и заклани: Александар Миленковић, Алекса Маринковић, Тома П. Јовић, Живадин Петковић, Василије Божић, Никола Милутиновић, Илија Бокић, Михајло М. Митић, Радиша Радосављевић, Јован Миливојевић, Александар Н. Стевановић, Тихомир Милутиновић, Благоје В. Илић, Владимир Стојановић. На месту званом Подина убијени су Лазар Петковић и Павле Петковић, док је Вучко Радосављевић убијен на путу, Борђе Миленковић на Врелу у Сокобањи, док је Анка, жена Живојина Павловића, обешена у Црној Бари, а на Игришту су после неколико дана убијени и Јеленко Стевановић, Живадин Павловић, Миливоје Миленковић, Богдан Јовановић и Миливоје Милутиновић. На њиви зв. Грапчина, поред реке Моравице, убијени су Милан Милосављевић, Радомир Миладиновић и Милан Радивојевић. Са стрељања су побегли и спасли се Цветко Милосављевић и Љубомир Радивојевић.

23. Одмах по упаду у село **Језеро** Бугари су убили Сибина Милојевића, старца од 70 година, бившег народног посланика, док су Лазара Миленковића убили на појати испод Општре чуке, а Раденка Минића су живог спалили на његовој појати, док су му сина убили пред његовом родном кућом. Јакова Миленковића убили су на појати Студени кладенац. Тада су убијени и многи други Језерчани, међу којима и Антанаско Вељковић, Борђе Вељковић, Србислав Динић, Младен Борђевић, дете од 12 година, затим Љубомир Јоцић, Борђе Митић, Љубомир Матић, Мита Миладиновић, потпуно сакат човек Алекса Миленковић, који се кретао са штакама, затим Радоје Миленковић и његов син Борђе и унук Чедомир (уништене су три генерације у овој кући), Добросав Миленковић, Тома Јовановић, Владислав Милошевић, Милан Миљковић, Милен Миљковић, браћа, затим Тривун Николић, Милосав Николић и браћа Гаврило и Софронија Стојановић.

24. У селу **Преконога** убијени су: Јеленко Веселиновић, Љубомир Динић, Арса Живадиновић, Илија Живадиновић, Милисав Ивановић, Владимир Јовановић, Димитрије Јовановић, Добросав Јовановић, Неделько Лазић, Јеленко Милетић, Радисав Миљковић, Филип Митић, Драгољуб Николић, Радосав Петковић, Панта Петровић, Милоје Рајковић, Владимир Рашић, Гаврило Рељић, Димитрије Стаменковић, Милија Стојановић, Милоје Стојковић: У бањском селу **Рсовци** убијени су и заклани Радисав Станковић, Младен Стојановић, Гаврило С. Миљковић, Радисав Ст. Тасић и Светислав Борђевић. По одобрењу бугарског команданта жртве су сахрањене тек другог дана, али без црквеног опела. Устаник Тадија Борђевић погинуо је 25. фебруара, не зна се где је био сахрањен. Старац Радосав Миљковић, имао је 72 године, био је воденичар код Сибина Милојевића из Језера: био је оптужен да је хранио устанике, дуго је био у затвору у Сокобањи, а затим је дотеран у Рсовце и стрељан.

25. М. Перовић, н.д., стр. 156 (Ради ширег сазнања и евентуалних даљих проучавања о бугарским зверствима над српским цивилним становништвом, треба видети и: **Documents relatifs aux violations des conventions de la Hay et du Droit international en général, commises de 1915—1918. par les Bulgares en Serbie occupée,** Tome I, II, et III, Paris, 1919, затим **Enquête faite par M.R.A. Reiss,** па **Rapport de la commission interalliée, specialment designée pour constater les violation des conventions de la Hay et du Droit international en général commises de 1915, à 1918. par les Bulgares en Serbie occupée,** Београд, 1919, као и Wiliam A. Draytoh, **Report on Bulgarian atrocities in Serbia,** Union Club, New York).

26. Тога дана, када су Бугари одбили устанички напад на **Сокобању,** постројили су се, изашли из варошице и почели са убијањем свег живога, па су тако убијени и Богоје Неоројевић и Станојло М. Сибиновић, из **Блендије,** док је устаник Радован С. Станковић из

Дугог Поља био заробљен на дан напада на Сокобању, отеран на место Врело у овој варошици и стрељан заједно са својим сељанином Љубом Голубовићем. Бугари су тада у **Блендији** убили и Милету Ив. Манојловића, земљорадника из сврљишког села Давидовца, који се тога дана затекао у Блендији ради куповине хране. Наиме, он је обишао неколико бањских села, код Блендије га је срео неки Бугарин и убио, односно, како прича Милан Марковић, трговац из Сокобање, Бугарин га је просто унаказио и измрцварио бајонетом. Из **Читлука** су тада убијени: Милош Миловановић, Марко М. Пантић, док је Добривоје Живковић убијен у Сокобањи код Расадника и не зна се где је сахрањен, затим Илија М. Милетић, који је убијен у „Равној шуми" и тамо закопан, затим Борђе Милутиновић, Тоза Р. Миловановић, Богосав Живковић, сви из овог села, као и Борђе Недељковић, младић из **Дугог Поља,** кога су Бугари ухватили у Читлуку и код „Црвеног брега" заклали, ту су му пси тело разнели и појели.

27. Из **Врмце** су бајонетима убијени: Милорад Стојановић, Милорад Томић, Никола Радовановић, Василије Сибиновић, Аврам Радосављевић, Михаило П. Радојковић, председник општине (убијен 16. марта 1917. године са попом Страшком, код „Расадника" у Сокобањи), док је Миливоје С. Милосављевић убијен у селу испод „Врмцанског града" и сахрањен у сеоском гробљу. У **Врбовцу** Бугари су убили устаника Гаврила Стојановића, док је средовечна Рајна, жена Будимира Милетића из **Жучковца,** сматрајући да је борба у Сокобањи завршена, пошла на свој појату на Озрену и на месту „Полина", на периферији Сокобање наишла на бугарске војнике, ови је тешко ране, она крене ка Реснику, али падне у једну ровину. Мучила се 2-3 дана и онда умрла, а како су Бугари забранили прилазак побијеним људима и женама, тело Рајнино су појели и разнели сеоски пси. Бугари су убили Никодија Мирковића из **Трубаревца,** који је био на путу за Алексинац, а Александра Миловановића, младића од 18 година убили су у селу.

28. На месту Игриште, код Ресника, Бугари су убили много сељака из **Поружнице.** Били су то: Миладин Антић, Сава Благојевић, Вукадин Јовић, Милан Јовић, Јеленко Марковић, Никола Миладиновић, Велимир Милановић, Сава Милић, Љубомир Милошевић, Драгољуб Рашић. У самом селу Поружници убијене су Јелисавета, жена Д. Живковића и Марија, жена Драг. Јовића, а у Реснику је, код општинске судница убијен Јован Д. Миладиновић. У **Шарбановцу** су убијени Бошко Јаковљевић, стар 16 година и удовица Златојка Младеновић. У **Мужинцу** су убијени Лазар Антић и син му Владимир, затим Миленко Бокић, Ранђел Миљковић, Станојло Миљковић, Јован Николић, Стаменко Пауновић и Илија Ранђеловић а у Бугарску су интерниране и четири жене: Лепосава Антић, Савка Антић, Видосава Миљковић и Румена Петровић.

29. Д. Мирчетић, **Сврљишка бра**да, н.д., стр. 265, али видети и чланак Бранислава Анђелковића „Преживела само четворица", Забележено поводом 60-годишњице бугарских зверстава у селу Грбавче код Сврљига", Ниш, **Народне новине,** 15. март 1977. године. У селу **Грбавче** стрељани су: Вукадин Алилковић, Јеврем Арсић, Ранђел А., Милан Видојковић, Велимир В., Милан Голубовић, Јован Гојковић, Властимир Д., Павле Денић, Драгољуб С. Динић, Милан Динић (Рашић), Драгољуб Р. Динић, Живојин Д., Владимир Борђевић, Вукашин Борђевић, Војислав Борђевић, Милорад Борђевић, Раден Борђевић, Драгољуб Жикић, Живадин Јанковић, Драгољуб Јовановић, Станимир Јовановић, Живојин К., Лазар Коцић, Светозар Лазаревић, Владислав М., Добривоје М., Коста М., Милан М., Момчило М. Светислав М., Витомир Марковић, Светолик Марковић, Светислав Миленковић, Радиша Милијић, Даница Д. Миливојевић, Милунка Л. Миливојевић, Војислав Милојковић, Светолик Милошевић, Добросав Мирковић, Божидар Митић, Војислав Михајловић, Марко Михајловић, Милорад П., Стеван Петковић, Војислав Поповић, Владимир Р., Тихомир Р., Борђе Раденковић, Николета Радоњић, Бранислава С., Милица С., Лазар Стаменковић, Михајло Станић, Јеленко Стевановић, Станимир Стевановић, Вукашин Срејић, Анта Срејић, Љуба Тодоровић, Јован Трандафиловић, Владимир Цвејић.

30. С. Андрејевић, **Хроника Давидовца,** већ наведени рукопис.

31. У **Радмировцу** су стрељане комите: Василије Благојевић, Радомир Динић, Станимир Илић, Живојин Милојић, Лазар Милојић, Будимир Милошевић, Витомир Младеновић, и Тома Ранђеловић. У **Плужини** су стрељани: **Миливој Бранковић,** Светислав Вујић, **Илија** Здравковић, Жика Илијић, Лека Илијић, Љубисав Илић, Светозар Илић, Радомир Лазаревић, Борђе Миленковић, Тодосије Миленовић, Таса Милојковић, Борђе Милутиновић, Сава Миловановић, Аврам Милосављевић, Алекса Првуловић, Василије Петровић, Добросав Станковић, Никола Станковић, Ранђел Стојадиновић, Данило Цветковић, Радивој Бранковић, затим жене Драгиња Илић, Анђелија Миленковић, Стана Недељковић, Јованка Петровић, Павлија Цветковић и Станица Цветковић, као и дете Живанка Илић.

32. Убијени су: у **Бурдиму:** Борђе Благојевић, Милорад Јовановић, Зора Миленковић, Живојин Милић; село **Варош:** Војислав Тасић; село **Гојмановац:** Мирча Борђевић; село **Гулијан:** Јанош Гаврић, Нацко Јовановић, Филип Љубомировић, Димитрије Никодијевић, Драгутин Петровић, Урош Радоњић; село **Драјинци:** Љубисав Васић, Милан Васић, Илија Ибрић, Гаврило Крстић, Милан Манојловић, Милутин Николић, Драгомир Ранђеловић, Костадин Спасић; село **Извор:** Јоксим Анђелковић, Добросав Видојковић, Радосав Видојковић, Алекса Митић, Светозар Петровић, Влајко Стојановић. Бугари су упали у село **Копајкошару** и убили двојицу сељака из овог села, тражећи од њих „скривене" пушке, пошто су их претходно зверски мучили, затим их мртве бацили у провалију, Јеленко Ранђеловић и Љубен Стојадиновић; у **Лалинцу** су стрељани: Јован Гоцић, Витомир Борђевић, Вукашин Борђевић, Љубомир Борђевић, Никола Борђевић, Милан Живковић, Светомир Јовановић, Матеја Илић, Ранђел Миловановић, Цветко Ракић, Ранђел Ристић, Борђе Стојадиновић и Милан Стојадиновић; у селу **Округлица** убијени су: Момир Вучић, Драгољуб Лазаревић, Вукадин Милановић, Тихомир Радојковић, Витомир Ранђеловић; у селу **Попшици** Бугари су обесили Србислава Милојковића; у селу **Рибаре** убијени су: Владимир Крстић, Чедомир Милијић, Светолик Паунковић, Крстомир Рашић, Чеда Савић, а у селу **Тијовац** убијени су: Вукашин Вељковић, Влајко Гојковић и Паун Јовић, а у селу **Црнољевица** убијен је Лазар Радоњић.

33. Из **Давидовца** су интернирани Душан Динић, Радомир Динић и Владимир Станојевић, а у бугарској интернацији умрли су у Шуману: Милен Благојевић, Мирослав Крс-

тић, Петроније Крстић, Софроније Крстић, Живојин Станисављевић, Никола Станисављевић, Богомир Станковић, Радомир Стевановић и Светозар Стевановић; из **Радмировца** су интернирани и Василије Благојевић, Радомир Динић, Станимир Илић, Божидар Милојић, Лазар Милојић, Будимир Милошевић, Витомир Младеновић, Тома Ранђеловић, док су у бугарској интернацији у Шуману умрли: Светозар Богдановић, Груја Миловановић и Богомир Миљковић.

34. **Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца,** доносиле су дуго после завршетка Првог светског рата извештаје и податке о несталим и погинулим у великим ратовима 1912—1918. године, Београд, 1920, II, бројеви 169, 190, 182, 189, 214, 198, 230. — Из бугарске интернације у **Давидовац** су се вратили: Милан Благојевић, Јеленко Драгићевић, Светомир Миладиновић, Љуба Милутиновић, Борисав Митић, Сима Никодијевић, Јеленко Петковић, Александар Савић, Драга Сибиновић, Чедомир Сибиновић, Драга Станковић и Крста Цветковић, а у **Радмировац** се вратио Тихомир Милојковић.

35. У бугарској интернацији умрли су многи Сврљижани: из **Гојмановца:** Александар Ивановић, Радисав Миљковић, Бошко Рашић, Александар Станисављевић; из **Лалинца:** Љубисав Бошић и Милета Бошић; из **Мерцелата:** Јулка Борђевић, Магдалена Борђевић и Александар Костић; из **Мечјег Дола:** Танасије Петровић и Тодор Петровић. Шеснаест сељака из **Миљковца** умрло је у бугарској интернацији: Лазар Божиновић, Драгиша Видојковић, Никола Видојковић, Вукашин Голубовић, Радомир Борђевић, Јован Крстић, Милентије В. Крстић, Борисав Милојевић, Светомир Милетић, Драгутин Милошевић, Михајло Милошевић, Радоје Митић, Радослав Митић, Александар Николић, Вукашин Николић, Вукашин Ранђеловић.

36. М. Миловановић, **Горњи Матејевац**, н.д., стр. 30. — Стрељани су: Јован Јованчић, Петар Јовић, Александар Миладиновић, Стеван Миленковић, Вукадин Николић, Илија Николић, Живко Пауновић, Димитрије Поповић, Душан Поповић, Стеван Петровић, Димитрије Ристић, Никола Ристић, Петар Цветковић, Ранђел Цветковић.

37. Светислав Миладиновић Славко, **Хроника Сићева,** Општински одбор СУБНОР, Ниш, 1979, стр. 45, 46, 47, 48. Из Сићева су тада стрељани: Василије Јовановић, Љубомир Јовановић, Владимир Лазаревић, Влајко Петровић, Ранђел Радојковић, Душан Станковић.

38. **Љ. Јовановић,** нав. говор, стр. 69. 70.

39. др Јован Хаџи Васиљевић, **Бугари и њихова зверства у Србији (1915—1918.),** Предавање одржано у Новом Саду, 16. марта 1919. године.

40. Из села **Раденковца** Бугари су маја 1917. године убили све похапшене. Били су то: Михајло Марјановић, Љубен Стојковић, Михајло Миладиновић, Повле Савић, Алексија, жена Павла Савића. Стеван Рајић, Чедомир Николић, Милорад Стојковић, Витомир Миловарић, Александар Вулић и Милунка, жена Велимира Живановића.

41. **Documents relatifs aux violations des conventions de ra Haye et du Droit international en général, commisses de 1915—1918. par les Bulgares en Serbie occupeé,** Paris, 1919. Том II, стране 129—156 (за срез алексиначки), 158—161 (за Сокобању), 262—263 (за Пирот), 331—337 (за Ниш) и стр. 355 за Суботинац у алексиначком срезу

42. Архив војноисторијског института ЈНА, Београд (У даљем тексту: **Архив војни**), фонд „Топлички устанак", кутија 78, фасцикла 3/1, снимци 1, 2, 3, 4 и 5. — Извештаји Јована Радовића војводи Кости Миловановићу Пећанцу, од 11, 14. и 24. фебруара и од 3. марта и 30. јуна и 18. августа 1917. године.

43. Исто, **извештај** од 30. јуна 1917. године.

44. **М. Перовић,** н.д., стр. 271.

45. **Исто,** стр. 263.

46. Приредио Миодраг Влаховић, **Браћа Влаховић 1917,** Прилози за историографију Топличког устанка, Извештај Крајинског комитетског одреда војводе Т. Влаховића, „Стручна књига", Београд, 1987, стр. 79.

47. **Исто.**

48. Љубомир Марковић — Драгић Пантовић, „Топличани у моравичком крају", Титово Ужице, **Ужички зборник,** 1978. бр. 4, стр. 139—149.

Dragoljub Ž. Mirčetić

The region of Niš participated in Toplica uprising and gave as much victims as any other region of South Serbia. Many people took part in it or helped the resistance movement and armed uprising, so that lots of them perished when the Bulgarian occupier began to revenge and vent their hatred on the people. About 440 men, women and children are considered to have lost their lives. Before they were shot, slaughtered or killed in some other way, the people had often been tortured and mistreated. Those were the scenes of almost unreal bestiality.

949.711

Ђорђе Стаменковић

Топлички устанак и његов утицај на развој народне буне у срезу сокобањском 1917. године

Српски народ робовао је петстотина година па је опет слободан постао, па још толико нека робује, ипак не може и не сме изгубити наду да ће ускоро бити слободан. И догод не постанемо слободни, дотле неће престати да буде људи који ће ићи по народу и опоминьати га да је време да се сам ослободи као што су наши стари одили, па ако не буде Војиновића, биће других.

Април 1917. Из писма Косте Војиновића упућеног бугарском окупационом команданту.[1]

I

У историји Сокобање и њене ближе и даље околине неки догађаји дубоко су се урезали у свест генерација. Један од њих је онај који се догодио у време првог светског рата и у условима бугарске окупације: Топлички устанак који је прихватио и народ сокобањског среза.

За време сокобањске фазе Топличког устанка 1917. године пало је много жртава. Пошто су угушили буну, Бугари су стрељали, заклали, измрцварили и на други начин убили 188 људи, жена и деце; спалили 400 кућа, амбара, штала и појата. Лелек, плач и јецај чуо се у зиму 1917. године у Сокобањи и околним селима. Овај догађај може се упоредити са малим бројем устанака у југословенским земљама.[2]

Па ипак, у завичајној историји Сокобање и у општој историји српског народа о овом догађају мало се зна. Не истражујући узроке, са жаљењем можемо констатовати да је Топлички устанак 1982. једноставно избачен из наставног плана историје за ученике основних и других школа. Млађе генерације скоро и да не знају о храброј, ослободилачкој борби топличких и сокобањских устаника 1917. под вођством Косте Војиновића и војводе Милана Дечанског — Банаћанина. У свом устанку активно су учествовали четнички одреди. Потребно је нагласити да четничке одреде српске војске који су формирани 1914—1918. године, дакле за време првог светског рата, не треба мешати или идентификовати са четничким одредима монархистичке Југославије или са четницима Косте Миловановића Пећанца и Драже Михаиловића за време другог светског рата када су четници као домаћи издајници извршили бројне злочине.

У овом раду покушао сам да обрадим сокобањску фазу Топличког устанка која је трајала од октобра 1916. до октобра 1917. године, разуме се са извесним прекидима, плимом и осеком покрета. Желео сам да на основу историјске грађе, посебно на бази до сада непознатих докумената, раније и новије литературе, бацим нешто више светлости на утицај Топличког устанка у развоју ослободилачког покрета на подручју среза бањског. Народне масе Сокобање и околине побуниле су се и устале у борбу за велике идеале слободе али и за идеале уједињења — стварања заједничке државе Јужних Словена и осталих народности — Југославије.

II

У објављеним радовима већина аутора само успутно спомиње устанак на подручју Сокобање и њене околине.[3] Главни извор који је служио за израду овог рада је спис Владе Д. Николића

„Народни устанак против Бугара у срезу бањском 1917. године" који је прво излазио у наставцима у „Нишким новинама" а затим 1932. године објављен као књига. Поред овог познатог документа коришћени су и други, већ познати објављени извори и литература и посебно архивска грађа окупационе бугарске војне команде 1915—1918. која се као посебан фонд чува у Архиву Србије у Београду. Из овог фонда први пут су коришћена и у овом раду саопштена нека документа.

Победу Србије у балканским ратовима (1912—1913) треба оцењивати не само као победу од војничког већ и од политичког значаја. Код потлачених Јужних Словена на Балкану и у средњој Европи, победа је наишла на велика признања, имала је силног одјека, она је будила наде да ће убрзо доћи до распада „тамнице народа", односно Аустро-угарске и да ће то искористити поробљени Јужни Словени и формирати нову државу — Југославију. Због тога су владајући кругови Аустро-Угарске, Немачке и Бугарске са негодовањем примили успех Србије у балканским ратовима. Због тога се очекивао погодан тренутак да се са „Србијом рашчисти". То је био први светски рат.[4] Војно-политички блок империјалистичких сила окупљен у тзв. тројни савез планирао је „брзо, свирепо, окрутно и ефикасно уништење независне Србије".

Први светски рат отпочео је 4. августа 1914. године. „Био је то пљачкашки, неправедан рат за нову поделу света. У њему су биле заинтересоване владајуће класе свих империјалистичких држава" — писао је В. И. Љењин. Нешто касније оцењујући карактер светског сукоба, Љењин је писао да је једино Србија водила праведан, одбрамбени и ослободилачки рат за разлику од осталих држава које су у рат ушле са освајачким претензијама.

Исход почетних ратних операција на балканском правцу познат је. Положај Србије 1915. године зависио је од држања суседне Бугарске; он је постао нарочито тежак када је Бугарска коначно приступила тројном савезу и тиме погазила споразум потписан у Варни 18. јуна 1912. године.[5] Турска, Аустро-Угарска и Немачка већ почетком септембра 1915. посебним, потписаним уговорима, гарантовале су воскресење „Санстефанске Бугарске," дакле империјалистичке државе која би „по завршеном рату" приграбила Македонију и део Србије. На бази поменутог споразума Бугарска је већ 23. септембра 1915. године прекинула дипломатске односе са Србијом. На источним границама Србије појавио се нови непријатељ — бугарска освајачка армија. Само дан раније, уочи прекида дипломатских односа 22. септембра 1915. године, штаб прве бугарске армије примио је строго поверљиво наређење о нападу на Србију који ће се извршити правцем „од Дунава до врха Стрешера (Букова глава) са циљем да се поседну погранична утврђења, после чега ће преко Зајечара, Књажевца и Пирота да продре у долину Мораве и поседне линију Параћин — Алексинац — Ниш".[6] Према операцијском дневнику Стојана Николића, команданта десног одсека комбиноване српске, прве позадинске народне војске, сазнајемо да су бугарске трупе већ 1. октобра 1915. године отпочеле општи напад у правцу Зајечара.[7] У другом извору, такође једном дневнику, под 6. октобром 1915. године наведено је како се чује „грмљавина топова и пушака" која „никако не престаје. Облаци црне боје надвили су се над Књажевцем. Киша непрестано пада и ветар дува. Најзад стигла је депеша: пруга није слободна, непријатељ (Бугари — прим. Ђ. С.) надире ка станици — Књажевцу".[8]

Наступајући правцем Књажевац — Сокобања и пробијајући се Скробничком клисуром, делови трупа шесте дивизије из састава Прве бугарске армије, која је садејствовала са немачким одредом под командом Белова који је наступао у правцу Злота, већ 23. октобра по старом, односно 5. новембра 1915. године по новом календару, окупирали су Криви Вир и Сокобању. По завршетку војних операција, које су се одвијале у знаку опште пљачке и терора, Бугарска је на подручју среза сокобањског завела окупациону власт оснивајући своје управне органе. Бугарски окупатор сменио је целокупни државни, судски и административни апарат поражене државе Србије иако на то није имао право према међународним споразумима. На место српског чиновништва, почевши од начелника среза па до сеоског кмета доведени су чиновници (председници, кметови, пандури, шумари, учитељи, попови и др.) из Бугарске. Наступили су тешки дани непријатељске окупације. Отпочела је општа пљачка имовине. Заведена је реквизиција којом је вршена пљачка стоке и осталих животних намирница. Пљачка је отпочела самим доласком Бугара већ крајем новембра 1915. године када су у Церовици и Читлуку, селима недалеко од Сокобање.

потпуно опљачкали сточни фонд и спалили већи број зграда. Један број људи супротставио се пљачки али су били похапшени, тучени, злостављани и депортовани у разне логоре у Бугарској.

Успостављајући окупациону власт на подручју среза бањског Бугари су увидели једну важну и значајну чињеницу — лаж своје званичне пропаганде да на „овом терену" живи некакав „бугарски народ" како је С. Чирингилов, експонент бугарске буржоазије, лажно тврдио у својим радовима.[9] Напротив: бугарски окупатор на овом подручју срео се са народом који говори свој, матерњи језик и који је дао многе регруте или резервисте за српску војску. Представници бугарске војно-административне и управне власти гајили су неке сулуде идеје о „бугарском сокобањском крају" иако никада овде нису живели Бугари. За ову тврдњу налазимо бројне научне доказе у ретској и сачуваној литератури и осталим средњовековним изворима. На основу турског дефтера из 1471. године (XV век) наилазимо на бројне називе српских села која су се овде развијала још за време Турске, средњовековне окупације. У поменутом дефтеру наведени су топоними српских села која су се називала: Милушинац, Делма, Врмца, Шарбановац, Врбовац, Дуго Поље, Чучуње, Церовац, Брест, Мужинац, Поружница и друга.[10] Према томе сокобањска котлина од најстаријих времена насељена је староседелачким или новопридошлим (насељеним) становништвом српске националности. Сви ослободилачки покрети у задњих сто педесет година (1784—1941) који су избили у Сокобањи и околини били су у знаку јединствене борбе српског народа за слободу или за измену тешких социјално-политичких прилика. За време I српског устанка против Турака већ 1808. године становништво Сокобање и околине прикључило се устаницима и водило борбу за ослобођење Србије од Турака. Устаничка српска војска под командом Хајдук Вељка Петровића ослободила је Сокобању 1808. године, која је поново окупирана од Турака тек после пропасти првог српског устанка. Остали ослободилачки покрети у XIX и XX веку, па све до ослободилачког рата и социјалистичке револуције 1941—1945. године, такође су били покрети у знаку борбе српског народа за ослобођење.

Независно од тога приступило се бугаризацији и денационализацији. Преко ноћи била је забрањена употреба српског језика. Са јавних надлештава, трговинских и занатских радњи у Сокобањи поскидани су ранији натписи и фирме. Постављене су нове, на бугарском језику. Главни називи улица према личностима из историје Србије замењени су називима према кнезу Кирилу, генералу Жекову, Радославову, кнезу Борису и другима. Сва српска презимена која су се завршавала на »ћ« преко ноћи су промењена у »ов«, односно у бугарска. Забрањено је одржавање славе (култни обичај из времена покрштавања који се од Јужних Словена једино сачувао у Срба), облачење српских ношњи; посебно је било забрањено ношење опанака са каишем, шумадијског народног одела, шајкаче и играње народних кола уз већ познате српске народне песме. „Реч Србин треба потпуно да се изгуби и нико не сме да је изусти. Сви треба да је забораве" — стајало је у једној ултра-шовинистичкој наредби бугарског окупатора. У службу бугарске буржоазије, међу првима, на окупираном подручју ставили су се бугарски попови, за које је Влада Д. Николић још 1932. године писао да су то били „свештеници који нису били достојни свог имена". Они нису проповедали пасторалне беседе о миру, слози, љубави, братству и сарадњи међу народима, већ обрнуто, организовано су као пси лајачи своје националне буржоазије, нападали, гонили и силом покрштавали покорене Србе у „држављане Бугарске". Свесно су радили на убијању духа српског народа који је живео на подручју сокобањског среза. Поред ове злочиначке политике организовано су се бавили пљачком и корупцијом. За новац су венчавали, развенчавали, прекрштавали и чинили друге радње које су биле у супротности са „светом Христовом црквом" у коју су се лажно и лицемерно клели. Проповедали су како су дошли да остваре мисију „стварања бугарског народа", заборављајући да се народи не стварају „наредбом бугарског цара", већ да историјски настају на бази хиљадугодишњег развоја и осталих друштвено-историјских услова.

Учитељи, свештеници, државни чиновници и остали део бугарског управног апарата слепо, послушно и окрутно спроводио је у пракси идеологију о бугаризацији источне Србије. Да би у овоме успели, окомили су се прво на српску интелигенцију. Већ 26. новембра 1916. године интернирали су и ухапсили учитеље и свештенике, међу којима Тодора Никодијевића, свештеника из Сокобање, Живојина Јовановића, свештеника из Врмце и интернирали их за Бугарску.[11] Један број људи протестовао

је против терора, геноцида и ступио у заштиту свога народа. Међутим, Бугари су их због тога хапсили и убијали. Због ове врсте протеста стрељани су Димитрије Антић, трговац, Лазар Поповић, прота, Милоје Бисић, свештеник, Димитрије Антић, адвокат и Петар Бисић, свештеник, сви из Књажевца; убијени су даље Живко Петровић, трговац из Зајечара, Ђорђе Петровић, судија Духовног суда у Зајечару, Миленко Гајић, свештеник из Великог Извора, Богосав Станић, парох из Рогљева, Лазар Поповић, свештеник из Рготине, Радислав Пешић, свештеник из Грљана, Лазар Петровић, протојереј из Књажевца, Аврам Миловановић, прота из Алексинца, Живадин Спасић, свештеник из Краљевог Села, попадија Ђорђа Живковића, свештеника из Врбнице, Воја Марковић, свештеник из Власиља, Коча Поповић, свештеник из Балинца, Василијан, јеромонах манастира Св. Тројице код Књажевца и неколико лица из Бучја.[12] Изроди бугарске буржоазије поганили су српске цркве, олтаре, јахали српске попове, скидали голе калуђерице, црвене књиге српске провинијенције пљачкали, уништавали и спаљивали.

Све српске школе у Сокобањи и селима среза Бањског биле су затворене. Бугари су отворили своје школе и довели „даскале" (учитеље) из Бугарске који су такође радили на денационализацији и физичком истребљивању српског народа и на уништењу њихових покретних и непокретних споменика културе. Српска деца у основним школама била су принуђена да силом рецитују песме којима се вређа њихова земља и обичаји њиховог народа. Из школских и јавних библиотека конфисковане су све српске књиге, па и оне из ранијих векова, које су имале својство споменика културе, опљачкали су и однели у Софију а остале спалили. На свим јавним местима у Сокобањи и околини били су постављени натписи „овде је забрањено говорити српски."

Убрзо по окупацији издали су наређење о предаји оружја. Пошто су утврдили да народ није „поступио по наређењу" спровели су општи претрес свих домаћинстава на подручју среза Сокобањског. Претрес је био повод за општу, организовану пљачку. Све што су нашли вредно у било којој кући одузимали су, посебно ствари од уметничке вредности и предмете од злата, сребра и осталих племенитих метала. За који пронађени зарђали или неупотребљив револвер или коју пронађену музејску пушку — кремењачу, Бугари су изрицали тешке казне конфискације имовине или мучење због „скривеног оружја". Због „скривања оружја" депортовали су људе у логоре Лом Паланке иЕски Џумаји у Бугарској.[13] Да не би допали бугарског затвора људи су били принуђени да подмићују бугарске жандарме који су им немилосрдно узимали и отимали све веће и веће суме новаца. На тај начин потпуно су економски упропастили бројне варошке и сеоске породице. Приликом инспекције сеоског подручја Бугари су приређивали разне гозбе, пирове, пијанчили и чинили блуд сваке врсте. За бугарске окупаторе, приликом њиховог боравка по селима поколь домаће стоке био је општи. Поједини бугарски чиновници од прекомерног јела и пића умрли су још за време обедног пира.

У самој Сокобањи и селима сокобањског среза Бугари су завели робовски рад, кулук, сурово експлоатишући сељаке. Према окупационим списковима „за работу" били су обавезни сви мушкарци од 18 до 45 година. Тако, на пример, из Врмџе на „списку за работу" било је двадесет и више сељака међу којима су се налазили Ђорђе Павловић и Благоје Михајловић.

Под бугарском окупацијом народ среза сокобањског, по свом старом обичају, није био миран и покоран. Дошло је до протеста, комешања, мањих чарки па и већих сукоба са бугарском војском. У свом већ наведеном раду др Миливоје Перовић наводи како је устанак 1917. године против Бугара избио у Топлици, али он подвлачи да је убрзо захватио целу југоисточну Србију, па и подручје среза сокобањског.[14]

III

Према томе узроке ширења Топличког устанка 1917. на подручју среза сокобањског првенствено треба тражити у тешким друштвено-економским и политичким приликама које су владале за време непријатељске окупације. Непосредни повод устанку представљала је бугарска наредба од 5. јануара 1917. године о обавезној регрутацији за бугарску војску. Регрутацијом су били обухваћени сви способни мушкарци од 18 до 45 година српске националности. Наредба је била лукава и провокативна: осећајући комешање и незадовољство код поробљеног српског народа, планирано је да се сво „способно становништво стави под контролом бугарског војног апарата". На основу ове наредбе наборна

(регрутна) комисија радила је у Сокобањи позивајући одређена годишта да служе бугарску војску. Чувши за ову наредбу људи, а пре свега они млађи, почели су се одметати у шуму, дакле бежали су и нису се одазвали мобилизацији. Раније прикривени протест почео се претварати у отворени револт. О спонтаном народном протесту против присилне регрутације наилазимо на бројне примере. Према евиденцији бугарске окупационе команде места у Сокобањи од 15. марта 1917. године сазнајемо да се позиву регрутне комисије из општине Милушинске нису одазвали: Христов Михаило Љубов, стар 30 година; Милутинов Бошко Најданов, стар 40 година; Живанов Голуб Станиловов, стар 40 година; Милутинов Еленко Најданов, стар 30 година; Стојков Сава Сибинов, стар 30 година; Христов Стољилка Богословов, стар 30 год; Милијев Еленко Рангелов, стар 30 год; Петров Никола Николов, стар 30 год; и Милисавов Милисав Петров, стар 30 година, дакле 9 лица из Милушинца, чија су презимена са завршетком „ић" промењена у „ов", нису се одазвали позиву бугарских власти у вези с регрутацијом.[15]

У вези с мобилизацијом, сељаци из Лабукова позвани су 4. фебруара 1917. да се јаве наборној (регрутној) комисији. Када им је у Сокобањи објашњено зашто су позвани, Богољуб Милетић изјавио је председнику комисије да он и његови другови не желе да служе бугарску војску и додао: „Ја нећу да будем бугарски војник. Кад немам оца не треба ми ни очух."[16] Сећајући се касније овог догађаја Богољуб Милетић даље је наводио: „Сви моји сељаци, који су самном били у општини, изађоше такође за мном. Одатле смо отишли код моје куће да се договоримо шта нам ваља чинити јер смо тврдо решили да не идемо на регрутацију, па било шта било".[17] У својој кући, по повратку из Сокобање, Б. Милетић упознао је своје другове са устаничком акцијом у Топлици. Они су се договорили да оду кући, донесу скривено оружје и да се одметну у шуму чекајући даља наређења. Лабуковачка комитска чета улогорила се на појатама код места Стубал. Већ 12. фебруара 1917. дошао је Васа Милојковић из Лабукова и донео писмо Милана Банађанина — Дечанског који се налазио у Рсовцу и овим писмом позвао Б. Милетића на договор. „Милетић је пристао да дође тек када је чуо од доносиоца писма да је овај својим очима видео када је војвода Дечански у селу Г. Крупцу убио два непријатељска војника, те је искључио да се ради о непријатељској превари" — наводи се у једном извору.[18]

Према томе, четрдесетак сељака из Лабукова договорили су се да се одметну у шуму „па ће касније према приликама видети шта ваља радити". Формирана је Лабуковачка устаничка чета предвођена Богољубом Милетићем. Она је представљала језгро антибугарског и ослободилачког покрета на терену среза сокобањског. Борци устаничке чете били су наоружани, заклели су се један другом на верност, слободно су се кретали по селима и били радо примани од народа. Сељаци су их хранили и снабдевали осталим потребама. Четовођа Б. Милетић сарађивао је са кметовима, трговцима и богатијим људима који су га новчано помагали. Нарочито је обраћена пажња на набавку оружја. У селима сокобањског среза од вајкада је била јака традиција прикривања оружја у скривницама.

Попут Лабукова формиране су комитске чете у Рсовцу, Преконози, Раденковцу, Језеру, Поружници и мање групе у неким селима испод Буковика, Ртња и Озрена.

О постојању Лабуковачке комитске чете и осталих стихијски формираних устаничких група убрзо је био обавештен Штаб Топличког народног устанка, односно војвода Коста Војиновић. Према извештају Косте Миловановића Пећанца који је поднео српској Врховној команди 19. 12. 1918. сазнајемо да је он 5. јануара 1917. одвојио од своје чете „25 четника а за четовођу исте чете изабрали Милана Дечанског из Војводине као старог четника из македонског четовања. Дечански је добио задатак да са својом четом пређе преко Јужне Мораве и организује околину алексиначког краја и сокобањску околину".[19]

Већ формиране устаничке чете у срезу сокобањском требало је ујединити и ставити под заједничком командом војводе Милана Банађанина Дечанског. Пошто је са Јастрепца прешао Јужну Мораву, Милан Банађанин Дечански са својих 30 четника већ 14. X 1916. водио је једну мању борбу са бугарском стражом код Грејача, дакле знатно раније него што је избио устанак. Пошто су Бугари поражени устаничка чета је са алексиначког подручја прешла на терен среза сокобањског и већ 25. октобра 1916. године водила на Ртњу борбу са Бугарима. Прокрстарила је територи-

јом сокобањског среза и успоставила везу са устаничким четама. Под командом Милана Банаћанина Дечанског поново се вратила на слободну територију Јастрепца очекујући одлуку о покретању устанка. Почетком јануара 1917. године Милан Дечански Банаћанин поново оперише у алексиначком и сокобањском срезу. Спушта се у равничарска села алексиначког Поморавља и отуда је обавештавао устанички штаб да је „овде народ врло уплашен. Што више силазим у равницу све више људи су изгубили дух српски".[20] Већ у ноћи 11/12. фебруара 1917. године војвода Милан Дечански Банаћанин у селу Рсовцу успоставио је везу са комитском четом Богољуба Митића која је имала око 200 бораца. Ова чета укључена је у комитски одред Милана Дечанског Банаћанина. Постигнута је сагласност да одред Милана Дечанског наступа према Сокобањи, а чета Богољуба Митића према Сврљигу.

Према томе, на челу устаничког покрета почетком 1917. године у срезу Сокобањском стајао је војвода Милан Дечански Банаћанин. Био је Србин из Баната, као официр служио је у аустроугарској војсци, дезертирао и узео надимак Дечански пошто је дошао до података да његови стари потичу из околине Дечана, одакле су се морали иселити под притиском Турака и арнаутског башибозлука. Дечански је био строг али праведан. Био је добар стратег и организатор. У одред примао је само одабране, за борбу спремне, наоружане, здраве и ствари отаџбине и слободе одане борце. Свестан да формира војну организацију у условима непријатељске окупације имао је осећај за конспиративни начин рада. Лично је мало или никако говорио о себи. Сокобањски устаници нису знали довољно о њему ни ко је ни како је дошао у сокобањски срез. Он се наметнуо снагом свог личног ауторитета, храброшћу у борбама, смислом да организује и поведе у акцију устаничке чете. Знало се да је дошао „из Топлице" и да га шаље Устанички штаб у циљу даљег распламсавања борби у источној Србији. У начину организовања и методу вођења устанка примењивао је герилски облик борбе.[21] Убрзо по његовом доласку на подручју сокобањског среза формирано је војно руководство, нека врста штаба који су сачињавали: војвода Милан Дечански Банаћанин, Алекса Матејић из Горњег Крупца, Михаило Антић из Добрујевца, и Влајко Поповић из Ресника. Према налогу Милана Дечанског, Влајко Поповић и Богољуб Милетић били су задужени за даљи равзој борби на подручју Сокобање, њене ближе и даље околине. Преко бројних јатака, курира усменим или писменим порукама људи су позивани да се припреме на општу борбу против окупатора. Скоро у сваком селу В. Поповић и Б. Милетић имали су поверенике или „своје људе — јатаке", како су их називали. Они су радили на припреми народног отпора и били спремни „на буну и борбу" чим се за то изда потребно наређење. Под њиховим руководством формирана је мрежа устаничких чета на читавом подручју бањског срезу. Тако напр. у Преконози деловала је устаничка чета под командом Љубе Лазића, у Лабукову под командом Богољуба Милетића Љубе,[22] у Поружници под командом Величка Благојевића[23] и Раденка Стојковића и у Језеру под командом војводе Стевана Марјановића. Устаничке чете постојале су и у Врмци, Шарбановцу, Мужинцу, Дугом Пољу и Раденковцу. Већ поменуте и остале локалне (сеоске) четовође углавном су били без војничког искуства па је због тога комитски одред Милана Банаћанина Дечанског, са својим провереним и искусним борцима, представљао не само политичку, већ пре свега и војну формацију која је помогла сеоским четама у вези војне обуке и тактичких вежби.

Пошто су извршене организационе и политичке припреме у околини Сокобање, све је било спремно за почетак устанка. Међутим, вођство устанка које је заседало у Јабланици (село: Обилић) стално је „расправљало" да ли треба или не треба подићи устанак; да ли је или није време за борбу. Ово демобилизаторско гледиште нарочито је заступао Коста Миловановић Пећанац и свим силама радио је на спречавању избијања устанка. Према томе за устанак, за борбу, за одбрану свог голог живота преко оружане и ослободилачке акције био је народ а не војводе, посебно не Коста Миловановић Пећанац који је много година касније лажно „проглашен" за војводу устанка од реакционарне четничке организације која се ставила у службу Двора, великосрпске политике и владајуће буржоазије.

О томе да се са избијањем устанка одуговлачило наилазимо на податке у бројним изворима. Топлички устанак нашао је одраза и у једном броју књижевних и осталих публицистичких радова који су објављени у ослобођеној земљи. У драми „Топлички устанак"[24], која је написана методом хроничарског

истраживања, наведено је како се појављује „четовођа из Сокобање у оделу шумадијског кроја. Средњег раста. Смеђ са лепом брадом и дугим брковима. Добро наоружан. Бистар. 35 година".[25] У даљем тексту описан је састанак војвода у шуми који је одржан 16. фебруара 1917. године на месту „Крстате букве".[26] Врло је карактеристично, према наведеном делу, како се Милан Дечански „на састанку војвода" обратио Кости Војиновићу: „У име четника и усташа из Алексинца и Сокобање који су спремни да са бугарским крволоцима једном за свагда пречисте, одлучите што пре о устанку и ставите се на челу народа који је жељан да се сав жртвује за своју слободу и спас отаџбине. . ."[27] Чувши за категорички захтев народа, за почетак ослободилачке борбе, према даљем тексту, Коста Војиновић захвалио се „храбрим Алексинчанима и Сокобањчанима" и одао признање њиховој спремности за учешће у устанку.

УСТАНИЧКИ НАПАД НА СОКОБАЊУ 25. НОВЕМБРА 1917. ГОД.

О постојању јединствене команде и плана за даље ширење устанка најречитије говори податак да је руководство Топличког устанка упутило војводу Милана Дечанског на подручје источне Србије са задатком даљег ширења устанка. У разним изворима наведени су и различити подаци о бројној снази комитског одреда Милана Дечанског. Негде се наводи податак о постојању 36, негде 40 и на крају наводи се број од 86 четника. То је потпуно разумљиво. У одреду М. Дечанског, према одређеној ситуацији број бораца се некада повећавао, некада и смањивао. Све то је зависило од планова даљег ширења устанка. Уочи напада на Сокобању одред Милана Дечанског бројио је близу 90 четника. Под командом Милана Дечанског улогорили су се у Језеру, планинском селу сокобањског среза, које је представљало војну базу у припремама за напад на Сокобању.[28] Време од 5. јануара, односно од доласка у Језеро па до 25. фебруара 1917. године, до напада на Сокобању Милан Дечански је искористио за војно-политичке припреме за даље ширење устанка. Према неким изворима, уочи напада на Сокобању, Милан Дечански упутио је бугарском команданту у Сокобањи ултиматум „да хитно бугарске трупе напусте Сокобању, у противном наредиће општи напад на варошицу."

После слања поруке у Сокобањи је настало опште комешање. Код окупаторских војника и осталих представника управне власти настала је паника, неизвесност и страх. Осећајући појаву и дејство устаничких чета под вођством регуларних српских официра — четника и војвода, бројни „увезени" председници окупационих (сеоских) општина, масовно су напуштали „своја" села и тражили спас у Сокобањи. По доласку поднели су извештаје о почетку устанка. Бугарски председник у Језеру, под притиском устаника, уплашен за свој живот, скоро бос и го побегао је у Сокобању. Својим претпостављенима поднео је извештај о „почетку буне" и деловању „разбојника", како су они називали устанике.

Бугари су очекивали покрет народа а посебно напад на Сокобању. Због тога су завели ванредне мере. Увели су полицијски час и забранили кретање грађанима од 18 до 7 часова ујутру. Отпочели су са хапшењем. Пре устаничког напада Бугари су затворили у Сокобањи Влајка Поповића, деловођу из Ресника, оптужујући га за организацију устанка и заверу против Бугара. Узалуд се његовом хапшењу супротставила Мара, супруга Влајка Поповића. Протестовала је и тражила ослобођење свога мужа. У противном и она жели да пође тамо где воде њеног супруга. Бугари су их одвели на кланицу: Влајко и Мара Поповић заклани су почетком фебруара 1917. на периферији Сокобање. Бугари нису дозволили да се њихови лешеви закопају. Сеоски пси разносили су тела честитих и слободи оданих људи.

Бугари су хапсили и остале грађане. Злостављали су их и мучили како би одали „своје везе" са јатацима, четовођама, комитама, устаницима; посебно како би одали везе са људима из Топлице и Јабланице где се углавном припремао општи покрет против окупатора.

Уочи напада на Сокобању Бугари су забранили рад трговачких, занатских и осталих радњи. На сокобањским улицама данонoћно је дежурала полиција, војска и жандармерија. Сокобања је претворена у пусту, празну, мртву и страхом испуњену варошицу. Људи су се тајно састајали, причали су о „црним данима". Размишљали о онима који су ухапшени, депортовани или стрељани. Већ 5. фебруара 1917. године донета је одлука о стрељању групе „војних регрута" који су одбили да служе бугар-

ску војску па су због тога казну затвора издржавали у Сокобањи. У групи стрељаних налазио се и Ђорђе Цекић, председник општине из Ресника. Са њим је убијено још 8 људи. Стрељани су крај Таш-ћуприје на Моравици.[29]

На основу једне анонимне притужбе од 21. јануара 1917. године која је упућена бугарском окупационом команданту у Сокобањи сазнајемо о лошем и насилничком понашању бугарских војника и цивилних власти. Непознати бугарски чиновник у наведеној притужби извештава бугарског команданта у Сокобањи како „секретар општине Бојацијев, архивар општински Тихомир Георгијев и грађанин Владимир Павлов", по два-три дана у Сокобањи непрестано „пијанствују" (пијанче), па су чак и „главе исполомили" у једном оргијању. Приликом пијанчења у Сокобањи и околини злостављали су људе, залазили у куће, наређивали да се служи јело, пиће а успут пљачкали све оно што би вредно запазили у градској и сеоској кући. Због тога се, у наведеној притужби, апелује на бугарског команданта да предузме мере и спречи окупационе чиновнике да „пијанче" а ако то већ желе, нека то чине „у својим становима". Докле, они пијанче, наводи се даље у представци, „може да нас неки догађаји изненаде", па се на крају закључује да је „отаџбина у опасности" и да нико нема права да се мири са „нашом толерантношћу".[30]

На основу осталих докумената можемо закључити да су хапшења у срезу бањском отпочела већ почетком фебруара 1917. године. У ноћи 5/6. фебруара 1917. године на месту зв. Пашин Врх у Рујевици Бугари су ухапсили Аврама Миливојева (Милојевића) једног од устаника, који је приликом хапшења претио Димитрију Радославову, општинском кмету да због својих злодела „неће остати жив."[31] Већ у ноћи између 6/7. фебруара 1917. године ухапшен је и Миле Јаникијев (Јанићијевић) из Врбовца. У вези с његовим хапшењем сачуван је комплетни досије са бројним саслушањима свих оних „сумњивих" који су имали ма какве везе са М. Јанићијевићем. У вези с догађајем саслушан је и Миле Лазов (Лазић) из Рујевице, стар 70 година. Он је навео да је с јесени 1916. године срео у шуми Милоја Јаникијева (Јанићијевића) који је био наоружан пушком и ножем који је носио за појасом. Био је обучен у српску војну униформу, у шињелу, са шајкачом на глави. Пошто су мало попили ракије, договорили су се где и када да Лазић донесе, као помоћ, нешто хране и новца за потребе устаника.[32]

Па ипак и у време деловања крвника, хапшења и злостављања, људи су живели у нади скорог ослобођења. Радовали су се када су чули вест о „великој народној буни у Топлици" и очекивали да се ватра устаничке борбе пренесе и у источну Србију. Пошто су све припреме извршене наређено је да устанак у срезу бањском отпочне општим и концентричним нападима 25. фебруара 1917. године на Сокобању. Напад на бугарски гарнизон у Сокобањи извршен је са четири стране. Прво устаничко одељење нападало је са положаја који су се налазили крај књажевачког пута, друго одељење нападало је из правца Требича и наступало је под командом Раденка Стојковића и Величка Благојевића према Подини и према реци Градашници; треће одељење, под командом Алексе Матејића и Михаила Антића нападало је према Таш-ћуприји која се налазила на Моравици; четврто тзв. „бомбашко одељење" снабдевено ручним гранатама наступало је у правцу центра Сокобање и имало за задатак да продре у варош и заузме зграду среског начелства и зграду бугарске војне команде. Пето главно устаничко одељење, у чијем се саставу налазила главнина бораца комитског одреда нападало је под командом Милана Дечанског Банаћанина. Оно је наступало са Пољанице и Врела.

Прва узнемиравања непријатеља отпочела су већ око један сат после поноћи али је главни напад на Сокобању отпочео око 4 часа ујутру 25. фебруара по старом, односно 11. марта 1917. године по новом календару. Скоро истовремено нападнута је Сокобања са свих страна. Војничке акције синхронизоване су под командом Милана Дечанског. Он се налазио на челу устаничке војске. Са пушком у руци борио се у првим редовима и командовао „ура" за општи напад док су мобилисани трубачи трубама објавили марш и јуриш. Милан Дечански је самопоуздањем, храброшћу, организованошћу, личним примером и јунаштвом, утицао на општи војни морал и знатно допринео почетном успеху. Бугарске предстраже на прилазима Бање биле су живе похватане. Устаничка војска је продрла у центар Сокобање и врло кратко време држала град у својим рукама.

До главног војничког сукоба дошло је на положајима код Врела. Борба је била жестока. Положаји су прелазили из руке у руку. Изгинуо је већи број бугарских војника. У овој борби лакше је у руку био рањен и војвода Милан Дечански али је наставио да командује и да се бори. Када су сокобањски устаници припремали нови противнапад и док се бомбашко одељење налазило у Сокобањи, Бугарима је стигло ново и свеже појачање из Књажевца. Под притиском боље наоружаног непријатеља Милан Дечански био је принуђен да изда наредбу о одступању у правцу Језерских планина и Озрена. Бугари се нису усудили да пођу за њима, дакле нису смели наставити операције на планинском подручју.

После неуспешног напада Милана Дечанског на Сокобању и борби Богољуба Милетића код Грамаде обе устаничке (комитске) чете — одступиле су. Обавештене да са правца Ниша, Сврљига, Сокобање, Алексинца крећу бројне аустро-угарске и бугарске снаге са планом ликвидације устаника и заузећа слободне територије, Милан Дечански и Богољуб Милетић, предузели су одступање са планом њиховог сусрета у Церју, селу у нишком срезу. Дошло је до сусрета у Церју и одлучено да се Милан Дечански са комитском четом врати преко Мораве за Јастребац а да Богољуб Милетић са својом четом остане на алексиначко-сокобањском терену. Како су из Топлице стизале вести о поразу устаника, то је Богољуб Милетић дозволио својим борцима да имају права бирати: могу остати са њим у чети и наставити герилску борбу, могу отићи својим кућама и сами се старати о својој сигурности а могу се предати и непријатељу. Била је то нека врста наређења о распуштању комитске чете Богољуба Милетића.

Занимљиво је и значајно истаћи да су Бугари још уочи устанка у селу Лабукову стално узнемиравали кућу Богољуба Милетића, оптужујући га за комиту, четника и разбојника. Једном приликом тражећи Богољуба, којег нису нашли, ухватили су његову жену и покушали су да је силују. Пошто је успела да спречи Бугаре у овом гнусном чину, побегла је у шуму, прикључила се устаницима, добила је оружје и заједно са супругом и осталим комитама водила борбу за слободу. У комитским четама остала је све до краја рата и представљала је прву жену — борца и учесника у познатом устанку народа среза бањског противу Бугара 1917. године. Бугарски окупатори били су обавештени да се после угушеног устанка „негде у шуми" крије четовођа Богољуб Милетић и да оперише на подручју среза Бањског са планом даљег наставка борби. Због тога су слали сталне оружане потере не би ли живог ухватили Б. Милетића. О намерама Бугара да га се докопају и о херојској борби да се извуче из бугарског окружења и да он сам изађе као победник и савлада бугарску чету, најбоље сведочи његово казивање, које је непосредно дао по ослобођењу земље. Његова изјава гласи: „Непријатељске власти дознаше да се налазим на месту зв. Редан, те ме једног магловитог дана изненаде и приближе ми се на 20 метара. Било их је око 70, са једним официром.

Чим сам их приметио, оспем пальбу на њих, но они ме нападоше и почеше пуцати на мене, ја побегнем и сакријем се ту у близини, у једну пећину, одакле почнем да се браним. И тако убијем једног непријатељског војника. Када су непријатељи видели да не могу ништа да ми учине док сам у овој пећини, опколили су ме, намеравајући да ме натерају глађу да се предам. Да би још више утицали на мене, довели су моју стару мајку и поставили је на излазу из пећине, с наредбом да пази да ја не изађем преко ноћи и не убијем неког њиховог војника, иначе ће је одмах стрељати. Рекли су јој и то, да ће она овде бити док им не дође један сандук бомби, па ће ме они бомбама убити у пећини, ако се дотле сам не предам.

Пошто ми је дошла на врата пећине, моја мајка Дена плачући говораше: — ја сам се сине Љубо с тобом поносила, те зато немој дозволити да тамо у пећини погинеш, већ изађи напоље и јуначки погини, јер ће ми онда лакше бити да те прежалим. Говораше ми још и то да код непријатеља постоји веровање да мене пушка неће да бије и да ме се јако плаше.

Два дана и две ноћи држали су тако моју мајку, а када су им стигле бомбе они је уклонише на неколико стотина метара, да би могли да бацају бомбе у пећину. Успели су да убаце једну али сам ја одмах дохватио и избацио напољу, што их је приморало да се мало удаље од улаза, јер се бомба распрсла међу њима.

И сâм сам већ био уверен да ми нема спаса и помирио се са судбином.

Ипак сам и даље с пушком бранио прилаз пећини, да непријатељски војници не би могли да убацују бомбе. Увече када се смркло, изашао сам с пушком на готовс и почео да бежим низ једну косу. Непријатељски војници изненађени овим мојим изласком, у прво време су се збунили и док су дошли к себи и отворили ватру, ја сам већ био успео мало да измакнем. На моју велику срећу нису ме ранили".[33]

Према томе, један број четовођа са подручја среза сокобањског (Богољуб Милетић, Величко Благојевић и др.) спасли су се бугарске одмазде, наставили даљу борбу и дочекали ослобођење. Занимљива је лична судбина Милана Банаћанина Дечанског, који је одступио преко Мораве и већ априла 1917. године прешао на Мали Јастребац. О његовој трагичној погибији драгоцене податке оставио нам је Тошко Влаховић, иначе командант Крајинског комитског одреда. Тошко Влаховић у свом дневнику, који је сачуван и недавно објављен, описује како је крстарио Пустом Реком и Јабланицом и како се 28. маја 1917. године код Новог Ђуревца нашао са Костом Миловановићем Пећанцем. О томе Тошко у већ поменутом дневнику наводи: „Пећанца сам нашао у доста рђавом стању... Каже да се за три месеца већ десило толико злочина, пљачки, разбојништва, освета, убистава међу самим четницима и од њихове стране народу. Убили су Милана Банаћанина Дечанског због извесне суме новаца коју је он носио да преда Централном комитету..."[34]

Милан Банаћанин Дечански био је одређен од Косте Војиновића да организује народни устанак у срезовима алексиначком и сокобањском.[35] После пораза устанка упутио се према планини Кукавици, где се налазило вођство устанка са планом да поднесе извештај и преда прикупљени новац у вези са даљим развојем устанка. Када је реч о прикупљеном новцу, треба подвући чињеницу да је на збору устаничких првака у Обилићу (Пуста Река. 9. фебруара 1917. год.), поред осталог, решено да сваки одред, у рејону свога дејства, има право да прикупи новчани зајам „од имућних Срба" највише до 10.000 за потребе устаничке војске. Милан Дечански Банаћанин на основу ове одлуке прикупио је са подручја Алексинца и Сокобање извесну суму новаца. Када је после угушеног устанка прешао преко Мораве заноћио је у Девчу, селу испод Малог Јастрепца у Добричу. Тамо га је напала четничка група одметника и пљачкаша под командом Владе Филиповића, родом из Девче. Узалуд се Милан Дечански правдао да је војвода и да путује „народним послом". Нису му веровали. Разоружали су га. Претресли су га. Нашли су му у недрима скривених 7.000 прикупљених динара на име народног зајма. Заклали су га а новац опљачкали. Тако је погинуо легендарни борац за слободу који је одиграо позитивну улогу у антибугарском народном устанку који је избио у Сокобањи и околини 1917. године.[36]

После напада на Сокобању и угушеног устаничког покрета на терену среза бањског још увек немамо потпуне и тачне податке о броју погинулих. Влада Д. Николић у свом већ наведеном раду наводи да су у Сокобањи погинули Милица А. Миљковић, Богољуб Митић из Рсовца (био је четник, па се склонио у кући Милице А. Миљковић. Због тога су их Бугари стрељали), Милка Ж. Стојадиновић, Никола Новковић и Димитрије Ристић. Алекса Илић био је рањен у обе ноге, преживео је задобијене ране али до краја рата остао сакат.[37] На прилазу Сокобањи погинула су и два бугарска наредника. Број рањеника био је велики. Бугарске амбуланте и пољске војне болнице нису биле у стању да приме све рањене, па је окупатор кафану „Сокоград" претворио у привремену болницу.

После напада на Сокобању бугарски командант среза сокобањског Тенечијев продужио је наредбу о ванредном стању, суспендовао је цивилне и остале органе државне власти. Формирао је одреде казнене експедиције. Завео је режим одмазде, репресалија, хапшења, масовних мучења, стрељања, депортовања и разне облике психолошког терора. Бугари су решили „да огњем и мачем" угуше устанак. Прво је требало умирити Сокобању а затим и околна села, Штаб бугарског команданта налазио се у Живадиновићевој вили. Тамо су се доносиле пресуде бугарског преког суда. По читаве ноћи саслушавани су ухапшени устаници, четници и комите, јатаци и остали људи који су помагали борце за слободу. Приликом саслушавања тукли су их, мучили, пребијали. ексере им под ноктима подбадали све са жељом да извуку признања од „разбојника" како би одали места скривања четовођа и комита. Када су изостала признања Бугари су их онако измучене одводили код Таш-ћуприје, на Врело или у кањон Мо-

равице и тамо стрељали. У Сокобањи и у срезу бањском први период терористичких акција трајао је од 25. фебруара до 7. марта 1917. године. Међутим, терор у овом крају трајао је све до коначног ослобођења ових крајева.

После угушеног устанка Бугари су поново издали наредбу о полицијском часу. Још за време видела (дана) сељаци су морали напустити поља. Из својих кућа могли су изаћи тек након једног сата по изласку сунца. Пољопривредни радови и излазак на њиву био је могућ само уз посебно издату објаву за путовање. Тако, на пример, Сокобањска општинска (окупациона) управа издала је „свидъчество за самоличност" Рајка Чајкова иначе Циганина да се може слободно кретати и путовати на релацији од Сокобање до Врмце.[38] На сваких осамдесет становника, наређено је да се формира сеоска стража од 30 чувара са задатком „да одмах и хитно" обавесте Бугаре ако примете „сумњиве људе или разбојнике" како су они називали устанике. Стражари, наоружани секирама тумарали су селом. Окупационе власти издале су строге наредбе о достављању „писмених извештаја" или рапорта са терена. Председници Језерске, Блендијске, Рујишке, Врбовске, Читлучке Ресничке и осталих општина обавезно су подносили „рапорт" о стању реда и мира у повереним општинама. Обавештавали су о „раду и миру", о појави четовођа или комита али су прећуткивали злочине бугарске казнене експедиције. Потере бугарских трупа биле су редовне. Једна од таквих организована је 1. марта 1917. у селу Језеро, које се налазило на Голаку, брдско-планинском и сиромашном подручју. Одмах по доласку Бугари су заказали збор. Недолазак се кажњавао смрћу. Сељаци су били принуђени да се окупе. Бугари су их опколили и одмах на лицу места стрељали 30 људи, жена, деце и осталу нејач. Жене су вапиле за милост. Чуо се лелек, врисак, плач мајки, деце и људи. То није умилостивило окупаторе. После стрељања спалили су 40 домова са покућством. За један сат боравка извршили су општу и тоталну пљачку. После оргијања поново су заказали збор и том приликом, на очиглед свих људи, стрељали 70-тогодишњег Сибина Миливојевића, бившег народног посланика из Језера, оптужујући и њега да је „крив" за општи народни устанак у срезу бањском.[39]

Суочен са чињеницом о даљем постојању комитских и осталих народних, самоиницијативно формираних устаничких чета, бугарски окупатор наставио је са терором. Наредио је предузимање енергичних мера за даљу борбу против устаника. Независно од претњи, терора и хапшења људи су наставили да се боре на један специфичан али ипак оправдани начин. Појединци су писали писма Бугарима у Сокобањи и најављивали скори пораз Аустро-Угарске и Немачке, дакле њених савезника па према томе скори пораз и Бугарске. Одређене наоружане групе, попут ранијих хајдучких дружина, одметнуле су се и наставиле борбу на Облој Глави, Ртњу и Голаку. Као чувени одметници и хајдуци и данас се спомињу у народу Илија — Ика и Гаврило — Гаја из Рујишта.

Бугари су наставили са хапшењем. Велики број људи депортован је у Бугарску. У вези с депортовањем значајна је изјава Ђорђа Тодоровића, болничара српске војске који се већ 1915. године налазио као интернирац у Бугарској. После угушеног Топличког устанка, изјавио је како је видео доста возова пуних ухапшених Срба који су били даље транспортовани за логоре у Малој Азији. Он даље наводи: „То је било време побуне око Ниша, Прокупља, Лесковца, Сокобање, Неготина, Књажевца... Излазио сам увек на железничку станицу кад год се чуло да пролазе за Малу Азију интернирани Срби јер ме то интересовало. Видао сам младиће од 15 година, па људе разног доба старости све до 50 и преко 50 година. Међу интернираним било је и жена али мало. Сви интернирци били су у сељачким одделима српским".[40]

После угушеног устанка Бугари су устројили педантну евиденцију о четовођама, јатацима, комитама и осталим устаницима. Довољно је било да се један члан породице „одметне у комите", па су Бугари због тога хапсили и депортовали остале чланове породице, односно жену, децу, родитеље и осталу родбину устаника. Из Сокобање и из села бањског среза хапсили су и депортовали људе у логорима Фердинанд, Плевен, Шумен, Стара Загора, Јамбол, Пловдив и др.

На основу делимично прегледане и сачуване бугарске документације и осталих извора, наводимо непотпуни списак ухапшених, депортованих или стрељаних са подручја среза сокобањског у периоду 1917/1918. године:

Ред. бр.	Име и презиме	Год. старости	Место и време хапшења	Којем је одреду припадао	Напомена
1.	Александар Поповић	56	Сокобања 1917.	—	Депортован у логор Шумен
2.	Аранђел Ристић	36	Сокобања 14. 3. 1917.	—	Депортован у логор Пловдив
3.	Александар Савић	32	Раденковац 1917.	Одред Величка Благојевића	
4.	Божа Милкић	58	Сокобања 1917.	По занимању црквењак	Депортован у логор Шумен
5.	Богдан Станисављевић	20	Дуго Поље јул 1917.	Одред Стевана Марјановића	—
6.	Богосав Савић	22	Језеро јун 1917.	—	—
7.	Вукашин Пејић	22	Рсовци јул 1917.	—	—
8.	Витомир Манојловић	26	Ново Село 28. 8. 1917.	—	—
9.	Вукашин Петровић	22	Рсовци 30. 7. 1917.	Одред Љубе Николића	—
10.	Вања Драгићевић	19	Лабуково 1917.	Одред војводе Љубе Николића	
11.	Василије Ивановић	30	Ресник фебруара 1917.	—	—
12.	Владимир Ивановић	30	Поружница фебруара 1917.	Одред војводе Величка Благојевића	—
13.	Влада Павловић	32	Сокобања 1917.	—	Депортован у логор Шумен
14.	Велько Годић	58	Сокобања 1917.	—	Депортован у логор Шумен
15.	Војислав Голубовић	28	Сокобања 1917.	—	—
16.	Димитрије Николић	60	Поружница 1917.	Одред Величка Благојевића	—
17.	Драгољуб Данић	38	Читлук 1917.	—	—
18.	Драгутин Данић	32	Поружница јул 1917.	Одред Величка Благојевића	—
19.	Димитрије Миљковић	55	Сокобања 1917. пекар	Одред Стевана Марјановића	Депортован у логор Шумен
20.	Душан Пејковић	44	Дуго Поље јун 1917.	Одред Стевана Марјановића	—
21.	Драгутин Миловановић	26	Дуго Поље 20. јул 1917.	Одред Стевана Марјановића	—
22.	Добросав Стојановић	40	Преконози јун 1917.	Одред Алексе Матејића	—

1	2	3	4	5	6
23.	Драгутин Стојковић	25	Поружница август 1917.	Одред Величка Благојевића	—
24.	Добривоје Ранђеловић	24	Дуго Поље 9. јуни 1917.	Одред војводе Стевана Марјановића	—
25.	Душан Петковић	24	Језеро 20. јун 1917.	Одред Стевана Марјановића	—
26.	Ђорђе Павловић	72	Сокобања 1917. кафеција	—	Депортован у логор Шумен
27.	Живан Стануловић	40	Милушинац 1917.	—	—
28.	Иван Георгијевић	30	Читлук 1917.	—	—
29.	Јеленко Матејић — Михаиловић	35	Преконози јун 1917.	Одред Алексе Матејића	—
30.	Јеремија Маринковић	48	Сокобања 1917. учитељ	—	Депортован у логор Шумен
31.	Јеленко Милутиновић	30	Милушинац 1917.	—	—
32.	Јеленко Ивковић	25	Поружница јун 1917.	Одред Величка Благојевића	—
33.	Јаков Марковић	35	Читлук 1917.	—	—
34.	Јован Христић	30	Сокобања 1917.	—	—
35.	Љуба Недељковић	25	Лабуково 1917.	—	—
36.	Љуба Недељковић — Лазић	28	Преконози 1917.	—	—
37.	Љуба Милић — Касапски	50	Сокобања 1917.		Депортован у логор Сливен
38.	Мирко Благојевић	32	Мужинац 13. 1. 1917.	—	—
39.	Миленко Челић	35	Мужинац 5. јули 1917.	—	—
40.	Магдалена Радосављевић	30	Поружница јул 1917.	—	—
41.	Милојко Павловић	21	Поружница јул 1917.	—	—
42.	Михаило Петровић — Првуловић	45	Језеро јул 1917.	—	—
43.	Мира Михаиловић	43	Раденковац јул 1917.	Одред војводе Љубе Николића	—
44.	Мита Ганић	42	Читлук 1917.	—	—
45.	Михаило Пејић — Првуловић	45	Језеро јун 1917.	—	—
46.	Милутин Најдановић	40	Милушинац јул 1917.	—	—

1	2	3	4	5	6
47.	Милорад Видојковић	28	Раденковац фебруара 1917.		Стрељан за време устанка
48.	Никола Милосављевић	24	Дуго Поље 20. мај 1917.	Одред Стевана Марјановића	—
49.	Наталија Миленковић	27	Поружница мај 1917.	Одред Величка Благојевића	—
50.	Никола Величковић — Лазић	30	Преконози јун 1917.	Одред Алексе Матејића	—
51.	Петар Пауновић	58	Сокобања 1917.		Депортован у логор Сливен
52.	Петроније Стојковић	35	Мужинац јун 1917.	Одред Величка Благојевића	—
53.	Петар Дидић	56	Сокобања јун 1917.	—	—
54.	Петар Радосављевић — Пешић	38	Преконози јун 1917.	—	—
55.	Радослав Матић	40	Мужинац јун 1917.	—	—
56.	Раденко Стојковић	25	Поружница јануар 1917.	Одред Величка Благојевића	—
57.	Радомир Благојевић	42	Ресник фебруара 1917.	—	—
58.	Радислав Гавриловић	38	Преконози август 1917.	—	—
59.	Сима Маринковић	50	Сокобања април 1917. учитељ	—	Депортован у логор Шумен
60.	Светислав Николић	28	Дуго Поље 10. јули 1917.	Одред Стевана Марјановића	—
61.	Станимир Илић	25	Дуго Поље 10. јули 1917	Одред Стевана Марјановића	—
62.	Српка Радосављевић	20	Преконози јун 1917.	—	—
63.	Ставра Радић	40	Језеро 8. јун 1917.	Одред Стевана Марјановића	—
64.	Светислав Стојановић	36	Преконози јун 1917.	Одред Стевана Марјановића	—
65.	Стеван Крстић	35	Сокобања јун 1917.	—	—
66.	Софроније Љубисављевић	24	Ново Село 28. 1. 1918.	Одред Стевана Марјановића	—
67.	Спаса Богдановић	28	Читлук април 1917.	—	—

1	2	3	4	5	6
68.	Тихомир Георгијевић	27	Сокобања април 1917.	—	Депортован у логор Сливен
69.	Христивоје Љубеновић	30	Милушинац април 1917. године[41]	—	—

Према томе бугарска казнена експедиција наставила је „акцију чишћења" после угушеног устанка. Према већ објављеним подацима у наведеном раду В. Д. Николића, Бугари су у селу Језеру убили 33 човека и спалили 40 домова; у Преконози убили су 27 људи и спалили 38 домова; у Рсовцу су убили 10 људи; у Раденковцу су убили 10 људи и спалили 9 домова; у Блендији су убили 5 људи; у Читлуку 8 људи и спалили 27 домова; у Шарбановцу су убили 2 човека; у Врмци 7 људи; у Жучковцу једног, у Трубаревцу два; у Реснику 29 људи, у Поружници 14 и у Сокобањи 20 људи.

Према томе бугарска „акција одмазде" извршена је у 17 од укупно 26 села колико је улазило у састав среза сокобањског. Поштеђено је 9 сеоских заселака.

У срезу бањском, према непотпуним подацима, убијено је 188 људи, спаљене 64 куће и 200 појата, штала, колиба и амбара. У свим селима Бугари су пљачкали, примењивали физички и психички терор: у Читлуку су убили 7 људи и 74-годишњег сеоског свештеника Мирослава Миловановића. Пре него што су га убили Бугари су пред његовим очима оштрили ножеве којима ће га заклати. Приликом сахране родбина убијеног свештеника пребројила је 70 рана насталих убодима кама и ножева. У Читлуку су убили свештеника Страшимира Булића и капетана друге читлучке парохије. У Преконози извршили су општу пљачку, спалили храм Св. Николе и претворили у згариште црквену кућу и остале сакралне објекте. У завичајној историји Сокобање познат је случај „Ресничке кланице" којом приликом су Бугари априла 1917. године на једном месту заклали 29 сељака оптужујући их да су сарађивали са комитама. Милутин Милојевић, био је рањен на 12 места убодима ножа. Притајио се као рањеник и када су Бугари напустили стратиште, устао је и као једини преживели оставио је потресна сведочења о стрељању.[42]

Сокобањска фаза Топличког устанка угушена је у крви. Па ипак, бугарски окупатор само је успорио али није могао зауставити борбу за слободу. Убрзо се на терен источне Србије, па и среза сокобањског, пребацио војвода Јован Радовић, командант Пиротског комитског одреда. О акцијама против Бугара достављао је одређене извештаје својим претпостављеним. У једном извештају навео је: „У борби изнад села Поружнице 25. априла 1917. Бјеловић је са наредницима Величком Благојевићем, Драгутином Николићем и Јованом Николићем напао целу непријатељску чету и натерао их у бекство ка Сокобањи и то нападима у леђа. Војвода Радовић са десет четника напао је са чела. Борба је трајала 3 сата, после чега је непријатељ побегао без капа, носећи мртве и рањене. Наш стрељачки строј био је јако размакнут па се непријатељ уплашио да га не оставимо и заробимо. Исто тако је и прошла и остала чета која је стигла из Алексинца преко Бовна".[43] На терену сокобањског среза војвода Јован Радовић наставио је са процесом окупљања разбијених устаничких група и на тај начин обнављао и формирао нове чете. Оперисао је на Озрену, Ртњу, Буковику и Кучајским планинама. Својим саборцима, јатацима и сарадницима говорио је: „Ми треба да будемо најсрећнији ако успемо да своје кости узидамо у темеље нове, уједињене Југославије."

Према једном сачуваном бугарском списку о интернираном становништву из Мужинца, села са подручја општине Ресничке, сазнајемо да се Величко Благојевић поново одметнуо у шуму 13. јануара 1918. године, Димитрије Николић 5. августа 1917, Јован Николић 5. августа 1917, Драгутин Николић 5. августа 1917, Радослав Матић 5. августа 1917, Миленко Белић 5. августа 1917. и Петроније Стојковић 5. јула 1917. године. Због припадности одреду војводе Јована Радовића, Бугари су интернирали жену и двоје деце Величка Благојевића, жену Димитрија Николића; жену и двоје деце Драгутина Николића; жену и четворо деце Ивана Николића; жену, мајку и дете Драгутина Станковића; мајку Радослава Матића; мајку, сестру, жену и двоје деце Миленка Делића и жену и

троје деце Петронија Стојковића.[44] Жене и деца депортовани су у логор у Неготину и тамо били подвргнути мучењу.

Суочени са појавом сталне устаничке активности и појавом комита који су нападали Бугаре. Начелство среза сокобањског наредило је председницима општина и осталим управним органима да обавезно, у току 24 часа или „хитно по сазнању" обавесте војно окупационе органе у Сокобањи о „појави разбојника" како су они називали борце за слободу. На основу тога Јордан Лазаров, кмет из Сеселца обавестио је 26. јула 1917. начелника среза сокобањског да је он „17. о. м. видео разбојнике" са напоменом да су се кретали ивицом шуме са неким непознатим лицима.[45]

Председник општине Т. Танасов и секретар Симов из Рујишта известили су „свог предпостављеног" у Сокобањи да су 7. августа 1917. године у селу боравили „разбојници" и да су насилно ушли у кућу Михајла Манојлова (Манојловића), покушали да га вежу и да одузму животне намирнице. Међутим, Михајло Манојловић успео је да виком дозове сеоске стражаре па су „разбојници" побегли у правцу Дугог Поља.[46]

Бугарском команданту већ 17. августа 1917. године поднет је писмени рапорт о боравку „три разбојника" у Блендији у кући Никодија Живанова (Живановића). Надлежни општински органи наводе да нису били у стању да организују потеру, пошто су сумњива лица боравила у кући на крај села и сазнавши да су примећени повукли су се у шуму.[47] Рапорт о „мирном стању" у општини читлучкој и блендијској поднели су такође председници крајем септембра 1917.[48] Ресничко „сеоско" управление" актом бр. 569 од 9. септембра 1917. године обавестило је сокобањског (бугарског) команданта да су се „данас око 12 час. појавила два разбојника. Наишли су на сеоске стражаре и кад су ови отворили ватру, они су се повукли у шуму".[49]

Према томе, после угушеног устанка у срезу сокобањском 1917/18. године, један број храбрих људи и народних првака остао је скривен по шумама, формирао мрежу јатака, и успоставио везу са устаничким војводама који су оперисали у околини Пирота и у Горњем Понишављу. Већ 2. априла сокобањске устаничке групе успоставиле су везу са комитским одредом војводе Јована Радовића који је руководио оружаним борбама против Бугара и организовао разне диверзије и саботаже.

Војвода Тошко Влаховић такође је после угушеног Топличког устанка наставио са борбом и са организовањем комитских чета. Он је, већ 23. јуна 1917. код Азбреснице прешао Јужну Мораву и пребацио се на терен источне Србије, где је наставио са оружаним акцијама.[50]

У периоду од 27. јуна до 13. јула 1917. године са својом устаничком четом извршио је посебни војнички марш. Боравио је у Паљини, селу у миљковачкој општини недалеко од Ниша, затим у Рујнику, Хуму (том приликом стрељан је бугарски шпијун), Лалинцу, Вароши, Палилули (где су стрељана два бугарска војника због силовања) и избили на Тресибабу. Код Књажевца савладали су Бугаре, прешли границу и напали Белоградчик у Бугарској.[51]

* * *

На крају можемо закључити да се у срезу сокобањском од 1915. до 1918. године водила тешка и сурова пороблювачка, денационализаторска, злочиначка, економски исцрпљујућа, терористичка политика бугарског окупатора која се граничила са геноцидом и применом насилничког холокауста. Србија је 1915. године била поражена, окупирана, распарчана, подељена. У вези са злочином бугарских окупатора и савезника Бугарске, „Српске новине" 10. новембра 1918. године објавиле су коментар „Суд за злочине" у којем се наводило: „Наши непријатељи нису умели поштовати наше јуначко одступање. Наши непријатељи нису имали милост према нејачи коју смо оставили апелујући на човечност њихову. Наши непријатељи нису поштовали међународно право наше браће, коју су заробили, да остану сачувани, да се са њима добро поступа, да буду исхрањени како би се на крају непријатељства могли вратити својим домовима живи и здрави. Наши непријатељи, то нису само наши непријатељи, већ непријатељи човечанства, права, правде, поштења, непријатељи цивилизације! Нису се дуго размишљали да униште све што је наше, све што је српско а што им је пало шака. По једном страшном, злочиначком систему и Немци и Бугари, а нарочито Бугари, примењивали су ужасне и нечовечне мере према нашем нејаком становништву, према нашим заробљеницима и интернирцима".[52]

Према томе, на основу бројних извора сазнајемо о тешким друштвено-економским условима који су владали

за време окрутне непријатељске окупације. Суочен са режимом терора, смрти, депортовања и однарођавања, народ Сокобање и околине прихватио је Топлички устанак. У томе је историјски значај ослободилачке борбе народа овога краја: устао је на оружје, на буну и нанео бугарском окупатору тешке ударе.

Планирано заузимање Сокобање 1917. године није успело. Али нада у скоро ослобођење није се никада гасила. Најзад, регуларне јединице, после пробоја Солунског фронта, наставиле су велике битке за ослобођење Србије. Половином октобра 1918. године српска војска већ је била заузела положаје на Голаку и Језеру. Према томе, утврдила је своју фортификацију на оним положајима где су се некада налазили устаници под командом Милана Дечанског Банаћанина. Пут за ослобођење Сокобање био је отворен. Већ 18. октобра 1918. године на улицама Сокобање и у читавом срезу бањском празновало се: Сокобања и околина били су ослобођени. Протеривањем бугарског окупатора из источне Србије, престала је владавина једне од најокрутнијих, свирепих и злочиначких окупација над српским народом.

На крају напоменимо да неки аутори у радовима из завичајне историје или хронолошки само спомињу или потпуно прећуткују народни устанак против Бугара у срезу сокобањском 1917. године. Овај и остали радови о Топличком устанку представљају само прилог даљем проучавању овог историјског догађаја.

Напомене

1. Перовић др М, Устанак на југу Србије 1917, стр. 11, Београд 1954.

2. У настави историје за VII разред основне школе поред осталог говори се о положају југословенских народа и народности за време првог светског рата (1914—1918). Наводе се прогресивне акције — дезертерства, бекства војника из пљачкашке и империјалистичке аустро-угарске војске, или говори се о значајној појави познатој под именом „зелени кадар". Међутим, нема ни речи о Топличком устанку 1917. године после којег је непријатељ стрељао 20.000 српских устаника.

3. Први рад о Топличком устанку „Побуна у Топлици и Јабланици" објављен је 1919. године. Представља у ствари говор који је Љ. Јовановић, министар унутрашњих послова, одржао у Народној скупштини Србије 12. IV 1918. на Крфу.

Влада Д. Николић, школски надзорник из Ниша, већ 1932. године објавио је пригодан али значајан рад „Народни устанак против Бугара у савезу Бањском 1917. године" који представља запажено дело из завичајне историје Сокобање. Према одређеним подацима између два светска рата појавила се још једна пригодна књижица посвећена Сокобањском устанку 1917. године али је на жалост нисмо могли пронаћи.

У осталим капиталним и битним радовима из историје Топличког устанка Сокобања и њена околина помињу се само узгред.

4. Према званичном попису у Србији је уочи првог светског рата живело 4.529.000 становника. За време првог светског рата Србија је изгубила 1.200.000 становника, односно 28% од укупног становништва а чак 56,7% мушког становништва. То су бројке без преседана у новијој историји.

5. Овлашћени представници српског и бугарског генералштаба потписали су 18. јуна 1912. споразум у Варни којим је било предвиђено да, уколико Аустро-Угарска нападне Србију, Бугарска остане неутрална. Кршећи споразум у Варни бугарски војни изасланик потпуковник Ганчев потписао је 6. септембра 1915. године у Плесу уговор са представницима Немачке и Аустро-Угарске о приступању Бугарске Централном савезу.

Приступање Бугарске Централном савезу значило је отворену припрему за рат против Србије.

Бугарски земљорадднички савез на челу са А. Стамболијским предузео је све да спречи ступање Бугарске у рат против Србије. А. Стамболијски организовао је историјску аудијенцију код бугарског цара Фердинанда 4. септембра 1915. године и на истој покушао да одврати цара од уласка у рат. Напао је бугарског монарха да се придружио немачком цару Вилему и скренуо му пажњу да ће га то довести до „губитка престола". Пошто је бугарски монарх одбио да прихвати предлог Земљорадничког савеза, А. Стамболијски издао је проглас и позвао бугарски народ, а посебно војнике, да не ратују против братске и суседне Србије. Због тога је ухапшен и осуђен на доживотну робију.

Такође мало је познато да је и бугарски министар војске генерал Фичев поднео оставку у знак протеста због припрема рата против Србије.

Види више о овоме у: „Југословенски задругар", бр. 3, год. 1938. и рукопис Николића Т. Стојана о борби тимочке комбиноване дивизије на ратиштима источне Србије 1915. године.

6. Българска армија в световната война 1915—1918. године, Том II, стр. 27, Софија. Издање Министарства војске Бугарске, 1936.

7. Историјски архив Ниш. Операцијски дневник Стојана Николића. Лична збирка.

8. Марковић Б., Дневник једног железничара. „Локомотива", бр. 1, стр. 10—11, год. 1954. Београд.

9. У раду „Поморавље на основу српских извора" који је С. Чилингиров објавио 1916. године у Софији лажно се тврдило како у источној Србији, па дакле и у Сокобањи живи „бугарски народ".

10. Види више о овоме: Мешовита грађа, Бојанић Д, Фрагменти збирног пописа Видинског санџака из 1466, стр. 42—43, књ. XI, Београд.

11. Николић Д. В, Народни устанак против Бугара у срезу Бањском 1917. године, стр. 6, год. 1932, Ниш.

12. Јовановић Љ, Побуна у Топлици и Јабланици. Говор у Народној скупштини 12. IV 1918. на Крфу, стр. 93—94, год. 1919, Београд.

У већ наведеном раду о бројним жртвама документовано пише Влада Д. Николић.

13. Према закључцима Хашке конвенције из 1899. г. основан је Хашки међународни

суд о законима вођења копненог рата. Поменутом конвенцијом, коју је потписала и званична Бугарска, било је забрањено свако интернирање цивилног (неборачког) становништва и то како појединачно, тако и у масама. Бугарски окупатори погазили су ову одредбу међународног ратног права и редовно интернирали неборачко становништво са окупираног подручја Србије.

14. Перовић др М, наведено дело, стр. 25.
15. Архив Србије. Београд, Бугарски окупациони магистрат у Сокобањи 1915—1918.
16. Перовић др М, наведено дело, стр. 16.
17. Дерок Д. Ј, Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916—1918. године, стр. 62, год. 1940, Београд.
18. Исто, стр. 62, наведено дело.
19. Перовић др М, стр. 80—84; наведено дело, Дерок В. Ј, стр. 23.
20. Перовић др М, наведено дело, стр. 84.
21. Према томе Милан Дечански Банаћанин применио је герилски метод ратовања против далеко надмоћнијег непријатеља. О борби топличких и осталих устаника посебно су, после рата, писали немачки и аустријски војни теоретичари и окупациони команданти, одајући комитским четама и њиховим борцима висока признања.
22. Перовић др М, наведено дело, стр. 99.
23. Величко Благојевић из Поружнице, срез Сокобањски. Касније војвода и један од организатора народног устанка у срезу Сокобањском. Види: Николић Д. В, наведено дело, стр. 38.
24. Милојковић А. Ј, Топлички устанак. Позоришна игра у три чина, Ниш 1932.
25. Исто, стр. 5.
26. Исто.
27. Исто.
28. Николић Д. В, наведено дело, стр. 21.
29. Исто, стр. 19—20.
30. Архив Србије — Београд. Архивски фонд Бугарски окупациони магистрат у Сокобањи 1915—1918.
31. Исто.
32. Исто.
33. Дерок Д. Ј, наведено дело, стр. 76—77.
34. Активност браће Милинка и Тошка Влаховића у Топличком устанку. Браћа Влаховић 1917, стр. 75—76. Прилози за историографију Топличког устанка. Припремио Миодраг Влаховић. „Стручна штампа" Београд, 1987.
35. Костић Р, Топлички устанак 1917, стр. 27, Ниш 1987.
36. Браћа Влаховић 1917, Дневник, наведено дело, стр. 77.
37. Николић Д. В, наведено дело, стр. 18.
38. Архив Србије — Београд. Архивски фонд Бугарски окупациони магистрат у Сокобањи 1915—1918.
39. Николић Д. В, наведено дело, стр. 22—23.
40. Јовановић Љ, Побуна у Топлици и Јабланици, говор у Народној скупштини 12. IV 1918. на Крфу, стр. 83—84, 1919, Београд.
41. Списак начињен на основу сачуване бугарске окупационе документације, осталих објављених и наведених радова у овом прилогу.
42. „Народне новине", 18. март 1960. Ниш.
43. Перовић др М, наведено дело, стр. 184—185, Дерок Д. Ј, наведено дело, стр. 75—77.
44. Архив Србије — Београд, Бугарски окупациони магистрат у Сокобањи 1915—1918. Види: Списак интернираних породица из села Мужинца, општине Ресник.
45. Исто. Рапорт општинског кмета Јордана Лазарова од 26. јула 1917. године.
46. Исто. Рапорт који је поднело рујишко „Селско општинско управленије" бр. 238 од 7. августа 1917. године.
47. Исто. Рапорт од 17. августа 1917. године упућен команданту среза сокобањског.
48. Исто.
49. Исто.
50. Браћа Влаховић 1917. Дневник, наведено дело, стр. 78.
51. Исто, стр. 77.
52 „Српске новине", бр. 134, Крф, 10. XI 1918.

Đorđe Stamenković

LA RÉVOLTE DE TOPLICA ET SON INFLUENCE SUR LE DÉVELOPPEMENT DE L'INSURRECTION POPULAIRE DANS LE DISTRICT DE SOKOBANJA

Dans le district de Sokobanja l'occupant bulgare a mené, à partir de 1915. jusqu'à 1918 une cruelle politiqe criminelle pour dénationaliser la population serbe et la complétement détruire dans le sens économique. Pourtant, le peuple serbe manifestait une résistance qui, au cours de tout l'an 1917, avait aussi un caractére armé sous l'influence de la révolte de Toplica. L'occupant a réussi à briser la résistance du peuple et à entreprendre, contre les revoltés et le peuple innocent, des représailles, en fusillant les gens et en détruisant leurs biens. Pourtant, le peuple ne perdait jamais d'espoir en libération. Bientôt, elle a eu lieu. Par l'expulsion de l'occupant bulgare de la Serbie de l'Est, après l'enfoncement du front de Salonique, une des occupations les plus cruelles du pays serbe a cessé d'exister.

949.711

Севделин Андрејевић

Устанак 1917. године у сливовима Велепољске и Топоничке реке и делу слива Сврљишког Тимока

Сливови Велепољске и Топоничке реке и део слива Сврљишког Тимока представља граничне делове територија срезова нишког, алексиначког и сокобањског и западни део територије среза сврљишког који им гравитира. Ти делови не представљају целину како у административно-територијалном, тако и у географском смислу. Смештени између Сврљишког Тимока и пута Ниш — Сврљиг на истоку, десне вододелнице Велепољске реке на западу, Грамаде и Каменичког виса на југу и огранака Озрена и Девице на северу, они су испресецани рекама, потоцима, стрменима, клисурама, брдима, удољима и дубодолинама, а комуникацијски су веома слабо повезани. Једина саобраћајница, која је у прошлости играла значајнију улогу, био је пут који је од Алексинца, преко Врела, Попшице, Лалинца и Сврљига, водио за Белу Паланку. После припајања тзв. шест отргнутих нахија Србије, 1833. године, преко овог подручја постављена је српско-турска граница, па је један његов део, североисточнији, припадао Кнежевини Србији, а други, југозападнији — Турској.

Након ослобођења Ниша и шире околине од Турака, 1878. године, ово подручје — због географске испресецаности и комуникацијске неповезаности — административно-територијално ушло је у састав четири среза: нишког, алексиначког, сокобањског и сврљишког.

Живот становништва овог краја под бугарском окупацијом од 1915. до 1918. године, као и у другим деловима Србије, био је тежак. Одмах после окупације, велики број људи отеран је у Ниш и затворен у Тврђави. Старосно-здравствену структуру затвореника најбоље илуструју подаци да су се почетком децембра 1915. године, на списку лица која су пуштена из затвора као малолетна, налазили, поред осталих, Вукашин Илић из Галибабинца, Војислав Крстић из Горње Трнаве и Милутин Јоцић из Горње Топонице; на списку старих лица, која су отпуштена, налазили су се, поред осталих, Владимир Михаиловић из Пирковца, Петар Миладиновић из Попшице и Анта Голубовић из Церја, а на списку болесних лица, која је лекарска комисија предложила за ослобађање на неодређено време, налазили су се, поред осталих, Василије Динић из Миљковца и Светозар Рашић из Кравља, који је био рањен у руку, итд.[1] Бугари су, дакле, хапсили све редом. У то време они нису имали званичан став надлежних државних органа о свом односу према окупираном становништву. Отуда затвореници нису ни сматрани Бугарима, већ су евидентирани као Срби.[2] Непуна три месеца касније, крајем фебруара 1916. године, Министарство просвете Бугарске доставило је допис председницима тзв. „трочланих комисија у новопридобијеним и окупираним земљама" којим је опредељивало званичан став о односу окупационих снага према становништву. „Благодареći храброј бугарској војсци", стајало је у допису, „испуни се један наш народни идеал, један одавно жељени идеал толиких бугарских поколења: наша измучена браћа у долини Вардара и Мораве већ су слободна, а њихови тлачитељи, који су мучки прекршили балкански пакт, добили су заслужену казну, прогнани су преко планина и мора. Бугарска народна застава сада се поново

[1] АМ МВИО—30.

[2] У оригиналним списковима, поменута лица евидентирана су као Вукашинъ Иличъ, Войслав Йоцичъ, Владимиръ Михаиловичъ, Анта Голубовикъ, Васило Диничъ и Свътозаръ Диничъ. Једини изузетак био је Петаръ Миладиновъ. (АМ МВИО—30.).

вије од Охрида до Браничева: Македонија и Поморавље већ су постале нераздвојне области Бугарског царства."[3]

Ако се занемари неистина да су „тлачитељи", тј. Срби „мучки прекршили балкански пакт",[4] допис је значио званичан став да је окупиране територије требало сматрати саставним делом царске Бугарске. За те територије тада је настао назив нова Бугарска — за разлику од дотадашње, старе Бугарске. Наводећи да су „наша браћа у новим земљама, особито у моравској области, досад живела у потпуном мраку и да не знају о свом пореклу и језику" и да су тим људима „дават искључиво српске књиге, којима им је усађивана само српска слава и величина, због чега и не знају да постоје књиге, писане на разумљивом им језику, бугарском, много ближем њиховом говору", Министарство је истицало да је „наша дужност, пре свега, да искоренимо то незнање, у коме их је држала српска власт."[5] Све се, дакле, сводило на то да треба „просветити" окупирано становништво и „уверити" га да је оно бугарског порекла; да је ослобођено српског ропства и да треба да прихвати бугарски језик као свој. У складу с таквом политиком, забрањена је употреба српских књига, наложена је употреба бугарског језика, а сва српска имена преображена су у бугарска.

Однос према окупираном становништву и даље је, међутим, остао непромењен. Бугарска „братска" осећања, под утицајем догађаја, остала су мртво слово на папиру. Из пореске књижице Витомира Тошића из Давидовца може се видети да је окупирано становништво, 1916. и 1917. године, плаћало девет врста пореза: на непокривену имовину, на закупну вредност покривене имовине, на приход од рада, затим школарину, путарину, лични порез, порез за издржавање инвалида, порез на окружни вишак и редовни порез на општински вишак имовине. Порез је плаћан у бугарској валути, у левовима, а на почетку књижице биле су одштампане одредбе Закона за убирање непосредних пореза, које су регулисале принудну наплату продајом покретне имовине; стављањем под секвестар покретне имовине, капитала, прихода и плата, који се налазе код трећих лица, и продајом непокретне имовине. Порезник је био дужан да, у писаној форми, позове „свако лице, које дугује порез, да у року од три дана измири обавезе" и да — уколико оно тако не поступи — прибегне „стављању под секвестар покретне имовине у износу дуговања било где да се она налази."[6] Овоме треба додати реквизицију, као сталну и неограничену обавезу. Становништво је било дужно да даје све и онолико колико се тражи. У циљу систематског прикупљања жита, меса, млека и других животних намирница, формиране су среске реквизиционе комисије, које су вршиле разрез за потребе разних окупационих институција. Тако је Команда места у Сокобањи, почетком 1917. године, обавестила среску реквизициону комисију да је — само у једном наврату — примила из девет општина са територије среза сокобањског 3.300 килограма говеђег и овчијег меса живе мере, од чега је 380 килограма испоручила најсиромашнија општина Раденковац.[7] Крупна стока, говеда и коњи, била је жигосана и о њој је вођена посебна евиденција. Да би сачувала стоку од реквизиције, многа домаћинства скривала су је у планинама. Тако је Никосава Станојевић из Давидовца, јашући на коњу, свакодневно гонила 20 грла говеда у мзв. „Голема страна" и чувала их у шуми, далеко од села. Да би контролисали принос жита, Бугари су у селима поставили своје чуваре поља, који су, у време жетве, обилазили њиве и пребројавали крстине. Но, људи су знали да крију и оно што је пребројавано. Милисав Младеновић Миче из Церја ископао је дубоку рупу усред огњишта и у њу сместио три вреће жита. Рупу је затрпао дебелим слојем пепела, тако да је огњиште и даље коришћено, с том разликом што су укућани настојали да ватра не буде превише јака. Независно, међутим, од тога, Бугари су реквирирали огромне количине стоке, жита, млека, вуне, сена, огревног дрвета и других производа. Људи су све то запрежним воловима, радећи на кулук, одвозили у Ниш, Алексинац, Сокобању и Сврљиг.

---

[3] АС Институције под бугарском окупацијом 1915—1918 — Команда места Сокобања. Допис носи број 3377. од 26. фебруара 1916. г.

[4] Историјска је истина да Бугарска два пута мучки прекршила балкански договор и неочекивано напала савезника Србију: 1913. године, када је изазвала српско-бугарски рат, и 1915. године, када је ушла у тајни савез са Немачком и Аустријом, укључивши се у први светски рат.

[5] Као под 3.

[6] Оригинал пореске књижице налази се у збирци докумената аутора овог написа. Порез на окружни и општински вишак плаћан је на имовину изнад просека за округ, односно општину.

[7] АС Институције под бугарском окупацијом 1915—1918. — Команда места Сокобања.

Народу је, ипак, најтеже пало кад су, почетком 1917. године, почеле да раде тзв. наборне комисије, које су — ради регрутовања за бугарску војску — позивале све људе који су имали од 19 до 40 година.[8] То је, у ствари, значило да је Бугарска, ратујући против српске војске, одлучила да на својој страни ангажује највиталнији део мушког становништва из окупираног дела Србије. Другим речима, то је значило да је отац, који је био у српској војсци, требало да се бори против сина, који је био регрутован у бугарској војсци; да је брат, који је био на једној страни, требало да се бори против брата на другој страни, итд. Такав поступак изазвао је посебан гнев становништва. Људи су били у сталном ишчекивању, напети да плану и супротставе се окупатору; спремни на све само да не буду бугарски војници.

Свему своме погодовале су и административно-територијалне, војне и географске специфичности овог подручја. Административно-територијалне специфичности огледале су се у томе што органи власти, с обзиром на удаљеност и комуникацијску неповезаност већине села са седиштима срезова, нису могли да остваре довољан увид у стање на терену. Војне специфичности огледале су се у томе што су бугарске војне власти, полазећи од административно-територијалне поделе, извршиле такав размештај својих оружаних снага да је подручје између Сврљишког Тимока и Велепољске реке остало недовољно покривено. На основу заповести Моравске војно-инспекционе области у Нишу, одржавање јавног реда и мира у југоисточној Србији, половином 1916. године било је поверено деветом сполченском пуку, са седиштем штаба у Нишу, и деветом маршевском пуку, са седиштем штаба у Пожаревцу. „Тако ће гранична линија, која дели два пуковска рејона", стајало је у заповести, „ићи између срезова ражањског, бољевачког и књажевачког, с једне, и алексиначког, сокобањског и дервенског, с друге стране."[9] При овоме, у Алексинцу су биле стациониране окупационе снаге јачине једне чете и у Сокобањи јачине половине чете, док је Сврљиг остао без окупационих снага, с тим што је заповест садржала одредбу да ће, у непокривеним срезовима, „ред и мир одржавати и административне власти", којима ће, у случају потребе, „неопходну помоћ пружати најближи гарнизони."[10] Касније су ове јединице замењене другим, при чему су у Алексинцу и Сокобањи снаге појачане: стационирани су 30. и 15. допунски батаљон. У погледу покривености подручја ништа се, међутим, битније није променило. Кад се томе додају географске специфичности, које су се огледале у томе што се Топоничка река пробија кроз кршевито земљиште, обрасло ниском али густом шумом, постаје јасно да је постојала и добра веза овог подручја са Јастрепцем и крајевима на левој страни Јужне Мораве.

У оваквим условима многи људи чували су оружје и војну опрему, спремни да устану против окупатора. Бугари су то знали, па су, кадгод су могли, трагали за таквим људима. Тако је, шестог фебруара 1917. године, Срезко начелство у Сокобањи доставило Команди места два црногорска револвера, нађена у појати Станислава Стојановића из Лабукова, као и два државна шаторска крила, „на располагање."[11] То је био један у низу доказа да долазак Бугара није био прихваћен као ослобођење, већ као окупација. Становништво је то убрзо показало: прихватајући позив за одлазак у српске четнике, оно је одиграло значајну улогу у ширењу Топличког устанка с десне стране Јужне Мораве, северно од Ниша.

I

Ширење Топличког устанка на десну страну Јужне Мораве, северно од Ниша, везано је за долазак групе од 25 четника, који су под командом војводе Милана Дечанског, прешли у овај крај почетком 1917. године.[12] Спустивши се са Јастрепца, четници су прошли поред цркве у Грејачу и кроз пропуст на железничкој прузи Београд — Ниш, нашавши се на обали Јужне Мораве. Ту су их прихватили: Стеван Радосављевић Паљка и Светозар Радојковић из Доње Трнаве и — користећи „лађу" Андреје Станковића из истог села, на-

---

[8] Влад. М. Николић: „Народни устанак против Бугара у срезу бањском 1917. године", Ниш, 1932, стр. 13.

[9] као под 7. Дервен је, 1904. године, званично проглашен варошицом и добио је назив Сврљиг („Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1905. до краја исте године", Београд, 1908, књ. 60, стр. 219—220). Бугарске окупационе власти употребљавале су, међутим, ранији назив, вероватно због тога што је он, по навици, и даље коришћен у народу.

[10] Исто.

[11] Исто. У оригиналу: Станиславъ Стояновъ.

[12] Др Миливоје Перовић: „Топлички устанак 1917. године", Слово љубве, 1971, стр. 149.

прављену од дасака — превезли их на десну страну реке. Пошто је председник општине у Доњој Трнави, Димитрије Аврамовић Митке, био бугарски сарадник — четници нису навраћали у ово село, већ су се упутили у Катун и Станце, села у срезу алексиначком.[13]

У сливу Велепољске реке ова група четника нашла се најпре у Горњој Трнави, селу које је такође припадало срезу алексиначком. Ту су јој се придружили Ранђел Динић, Вукадин Милојевић, Сотир Ђорђевић, Владимир Стојановић и наредник Ђурђан Ђокић. За одлазак у четнике пријавили су се и младићи Костадин и Војислав Петковић, браћа од стричева, затим Милорад Мирковић, Љубомир Милојевић, Светозар Динић, Чедомир Милићевић и Богоје Миленковић, али пошто нису знали да рукују оружјем, војвода Милан Дечански није их прихватио. Војвода је вратио кући и Сотира Ђорђевића, који је као војник српске војске, био рањен у руку, па су му два прста била деформисана. Тако су, од укупно 12, у јединици задржана само четири добровољца.[14] Потом су се четници упутили у Миљковац, село у сливу Топоничке реке, које је припадало срезу нишком. Ту је, у старој згради, која се налазила у дворишту храма Успеније Св. Богородице, одржан збор. Војвода је тражио од мештана да пођу у борбу против Бугара. Позиву су се одазвали Драгољуб Дејановић и још неки мештани, а четници су повели са собом и Коју Петровића, општинског деловођу. Било је, међутим, и таквих мештана који су се држали резервисано у односу на четнике и одбили су да пођу са њима. Један од њих био је Гаврило Ђокић.[15] Такав његов поступак поколебао је и неке добровољце из Горње Трнаве, па су Владимир Стојановић и Вукадин Милојевић искористили прву прилику и побегли из јединице.[16] Тако је јединица почела да се формира мање-више од јасно опредељених добровољаца који су раније служили војску или су се вратили кућама после пропасти српске војске.

Пошто су претходно боравили у Церју, селу забаченом међу брдима и удаљеном од Миљковца око осам километара — у коме су им се прикључили Никола Маринковић и Милутин Маринковић, браћа од стричева, затим Драгутин Динић и још неки мештани — четници су се нашли у селу Веле Поље, удаљеном од Миљковца око два километра, које се налази у сливу Велепољске реке, а припадало је срезу алексиначком. Они су овде спалили општинску архиву, а пришло им је 12 младића из овог села: браћа Душан и Русомир Ристић, браћа од стричева Владимир и Михаило Ристић, затим Александар Миливојевић, Милорад Станковић, Томислав Станковић, Добросав Јовановић, Чедомир Дојчиновић, Василије Станковић, Дража Милошевић и кмет Спасоје Ристић.[17] Како су први контакти са људима у сливовима Велепољске и Топоничке реке показали да они подржавају устанак и да се у знатном броју одазивају позиву да пођу у борбу, војвода Милан Дечански одлучио је да са главнином настави пут уз Велепољску реку, а да групу четника издвоји и врати у слив Топоничке реке. Тако су четници кренули у акцију у два суседна слива, при чему се главнина нашла у селу Палиграце, које је од Веле Поља удаљено само неколико стотина метара, а издвојена група — у селу Кравље, које се налази преко брда. удаљено око седам километара, и које је припадало срезу нишком.

Када је дошла у Палиграце, главнина се сместила у кућу Михаила Ђурђановића, кмета. Војвода Милан Дечански одржао је говор и позвао мештане да му се придруже. То су учинили Јован Ђурђановић, Антанаско Тодоровић и још неки младићи. Јован Ђурђановић понео је са собом војничку трубу, коју је донео после пораза српске војске, и постао је трубач.[18] Главнина се потом нашла у селу Врело, које се налази седам километара северније од Палиграца, а такође је припадало срезу алексиначком. Као и у Палиграцу, војвода је потражио пространију кућу. Била је то кућа Петра Денића. која је имала велику собу за госте. Ту је позвао младиће и питао их хоће ли да пођу са њима да се боре против оку-

---

13 Исто.

14 Казивање Тихомира Лепојевића, рођеног 1906. и Милуна Благојевића, рођеног 1907. године, из Горње Трнаве.

15 Казивање Владимира Дејановића, рођеног 1901. године, из Миљковца.

16 Казивање Милуна Благојевића, остали подаци као под 14.

17 Казивање Живојина Марковића, рођеног 1898. године, из Церја, и Милоја Петковића, рођеног 1892, Градимира Петровића, рођеног 1903, и Ратомира Савића, рођеног 1915. године, из Веле Поља.

18 Казивање Милоја Миловановића, рођеног 1898, Живојина Ристића, рођеног 1900. и Живојина Стојановића, рођеног 1901. године, из Палиграца.

патора. Они су се изјашњавали позитивно, а девет их је и ступило у јединицу: Гмитар Савић, Радисав Илић. Радисав Станковић, Радисав Стевановић, Петроније Гоцић и други. Четници су се одатле упутили у Рсовац, село у подножју Голака, у срезу бањском.[19]

У међувремену, група четника спалила је општинску архиву у Крављу. Овај задатак извршили су Спасоје Ристић и Русомир Савић из Веле Поља, који су — с обзиром на близину два села — били познати мештанима. Овом приликом, више самоиницијативно него на позив војводе, четницима су се придружила 22 младића из овог села: браћа Љубомир и Светозар Рашић, браћа од стричева Антоније и Димитрије Перић, затим Владимир Рашић, Младен Радоњић, Димитрије Станојевић, Вукадин Милутиновић, Вукадин Стојановић, Вукадин Милетић, Којадин Јоцић, Јеленко Марјановић, Радомир Васиљевић, Дарко Рајковић, Ранђел Марјановић, Ранђел Ђорђевић, Љубомир Миловановић, Чедомир Стојковић, Витомир Маринковић, Димитрије Радосављевић, Сима Цајић и Добросав Дидић. Димитрије Станојевић понео је са собом војничку трубу, коју је донео после пропасти српске војске.[20] Пут уз Топоничку реку водио је даље у село Попшица, четири километра северно од Кравља, које је припадало срезу сврљишком. Четници су у овом селу такође спалили општинску архиву и приновили неколико бораца, а повели су са собом и Радомира Милића, општинског деловођу.[21] Идући уз реку, ова група четника наишла је у село Лабуково, које је припадало срезу бањском. Тих дана у овом селу, које је било седиште Раденковачке сеоске општинске управе, одигравали су се догађаји који су узнемирили мештане. Наиме, у Сокобањи је радила бугарска регрутна комисија.[22] Али, њеном позиву одазвала су се само тројица Лабуковчанина — Лазар Видојковић, Добросав Радокановић и Раја Илић — који су том приликом интернирани у Бугарску. Остали се нису одазвали позиву, а међу њима су били и Драгољуб Милетић — Љуба, његов брат од стрица Богомир Милетић и Ставра Марковић. Мада му је Ставра био син, а Богомир зет, Јован Марковић, председник општине, који је био бугарски сарадник, оптужио је сву тројицу као агитаторе за неодазивање позиву. То је био разлог што су они побегли од кућа и скривали се по појатама, односно што је група четника дошла у Лабуково. Не ступајући у везу са бегунцима, четници су ухватили Јована Марковића, сазвали збор у општинској згради и затражили мишљење мештана о држању председника општине. Мештани су казали да је он, ревносно прикупљајући реквизицију, оптужујући људе, итд. постао блиски сарадник Бугара. Четници су због тога повели Јована Марковића са собом и упутили се у Рсовац, где се налазила главнина јединице.[23]

У Рсовцу, војвода Милан Дечански сместио се у кући Радоја Миљковића, Ту се, у извесном смислу, поновило оно што се догодило у Лабукову: људи су се жалили на поступке младића Богољуба Митића, који је изазивао неред у селу. Он је одмах ухваћен и, заједно са Јованом Марковићем из Лабукова, осуђен на смрт. На молбу укућана и неких других мештана, Богољубу Митићу поштеђен је живот, док је Јован Марковић одведен испод села и заклан.[24] Увече, кмет Младен Стојановић позвао је војне обвезнике на збор, којом прликом су Богољуб Митић, Душан Стефановић, Тадија Ђорђевић, Драгољуб Миладиновић, Вукашин Игњатовић, Велимир Ђорђевић и Светомир Милетић приступили четницима.[25] Пошто су четници у Рсовцу и преноћили, њихова команда имала је времена да обави још неке послове. Поред осталог, прихватила је Драгољуба Милетића Љубу из Лабукова. Група четника је тако већ била прерасла у одред, који је имао преко 200 бораца,[26] од којих је око 70 потицало из села у сливовима Велепољске и Топоничке реке.

Пролазећи селима четници су, за само неколико дана, постигли четири

---

19 Казивање Живојина Стојковића, рођеног 1904. и Милутина Миливојевића, рођеног 1905. године, из Врела.

20 Казивање Трифуна Жикића, рођеног 1904. године, из Кравља.

21 Казивање Ратомира Савића, остали подаци као под 17, и Србислава Мијајловића, рођеног 1916. године, из Попшице.

22 Комисија је радила у периоду од 11. до 21. фебруара (као под 15). С обзиром на то да се ради о датумима по старом календару, то значи да је комисија радила од 24. фебруара до петог марта по новом календару.

23 Казивање Радомира Станковића, рођеног 1900. године, из Лабукова.

24 По сопственој жељи, Јован Марковић сахрањен је у мзв. Ливаде, близу своје појате, у атару Лабукова. На његовом надгробном споменику и данас се може прочитати: „. . .погинуо фебруара 1917. г. од српски' комита".

25 Казивање Божидара Радосављевића, рођеног 1903. године, из Рсовца.

26 Као под 12, стр. 150.

значајне ствари. Прво, јединица је омасовљена. Друго, проширен је устанак на периферне делове четири среза с десне стране Јужне Мораве — северно од Ниша — нишког, алексиначког, сокобањског и сврљишког. Треће, спаљене су општинске архиве, док су општинске управе — одвођењем кметова, деловођа или председника — кадровски ослабљене или обезглављене. Четврто, створена је значајна слободна територија. Полазећи од тих резултата, команда је у Рсовцу одлучила да наредним акцијама дâ знатно шири карактер. У том циљу, одред је подељен у два дела: први, са војводом Миланом Дечанским на челу, требало је да организује напад на Сокобању, а други, са Алексом, сином неког Маира, Јеврејина из Ниша, на челу, да организују акције и подигну устанак у западном делу среза сврљишког.[27]

*
* *

Док су четници обилазили села и окупљали истомишљенике, сливови Велепољске и Топоничке реке представљали су слободну територију, на којој су Бугари били изложени великој несигурности и неизвесности. За илустрацију таквог стања може се навести више примера. Кад је сазнао да су се појавили четници, секретар — порезник Крављанске сеоске општинске управе, Бугарин Јордан, побегао је из села и више се није вратио. Или даље: група четника, у којој су се налазили Владимир Рашић, Младен Радоњић и Димитрије Станојевић из Кравља, мобилисала је известан број људи и организовала рушење два моста на мзв. „Врбовац" на путу Алексинац — Сврљиг. Циљ овога било је онемогућавање изненадног напада Бугара из правца Алексинца и Сврљига.[28] Стање несигурности и неизвесности за окупаторе илуструје и једна акција, изведена у близини Горње Трнаве. Бугарин, који је радио као секретар — порезник у Велепољској сеоској општинској управи, кренуо је једног дана пешке за Горњу Трнаву. Успутно почео је да га прати Владимир Стојановић, из Горње Трнаве, који је неколико дана раније ступио у четнике, а потом их напустио. Бугарин је почео да бежи. Код једне појате, наишао је на коњића, ухватио га и покушао да се попне на њега и побегне. Али, Владимир га је стигао, свукао са коњића и коцем убио.[29]

Насупрот овоме, у срезу сврљишком — у овом периоду — није било четника. Извештавајући своје претпостављене о стању на терену, вршилац дужности среског начелника у Сврљигу, Сапунџијев, истицао је, осмог марта, како „са изузетком малог броја људи у селу Попшица", становништво „није пало под њихов утицај"; да су малобројни појединци „јурени побегли" и да се „други четници и подстрекачи нису појавили у селима мога среза".[30] Такав извештај одговарао је истини, јер су четници — крећући се долином Топоничке реке — допрли само до једног села у срезу сврљишком, до Попшице. Али, већ у време подношења овог извештаја, ситуација је била сасвим другачија.

Док се, после деобе у Рсовцу, први део четничког одреда упутио у Језеро, село у срезу сокобањском — други део упутио се у Раденковац, село на Голаку, такође у срезу сокобањском. Овај део одреда имао је око 100 бораца, међу којима су били: Драгољуб Милетић Љуба из Лабукова, Радомир Милић из Попшице, Владимир Рашић, Младен Радоњић, Радомир Васиљевић, Дарко Рајковић, Јеленко Марјановић, Ранђел Марјановић, Димитрије Станојевић, Ранђел Ђорђевић, Вукадин Милетић, Љубомир Миловановић и Чедомир Стојковић из Кравља, Александар Миливојевић из Веле Поља, итд. Њима се у Раденковцу придружило још шест бораца: Александар Савић, Чедомир Владимировић, Светислав Владисављевић, Владимир Михаиловић, Милорад Видојковић и Мира Михаиловић.[31] На путу за срез сврљишки, четници су свратили у Лабуково и потерали Сретена Стојановића, секретара — порезника Раденковске сеоске општинске управе, како би, после убиства Јована Марковића, председника општине, потпуно онемогућили њен рад.

Пут је затим водио на леву страну Топоничке реке, у Давидовац, најближе село у срезу сврљишком, које се налази у сливу Сврљишког Тимока. У општинској згради четници су затекли Петронија Стевановића, секретара — порезника Давидовске сеоске општинске управе. Они су скинули са зида сли-

---

[27] Исто.
[28] Као под 20.
[29] Казивање Милуна Благојевића, остали подаци као под 14.
[30] Као под 7.
[31] АС Институције под бугарском окупацијом 1915—1918 — Бугарска војска.

ку бугарског цара Фердинанда и слике других бугарских личности, исцепали их, бацили у блато и рекли: „Ми смо ослободиоци, ви сте разрешени дужности!". И док су четници палили општинску архиву и документа о реквизицији, испред општинске зграде окупило се доста људи. Потом су, плашећи се Бугара, четници отишли на Чуку, одакле се пружао видик на читаво село и околину, и одсели у кући Данила Арсића. Ту су позвани сви војни обвезници из Давидовца и Радмировца. Али, многи се позиву нису одазвали. Срећом, било је и таквих који су, кад су видели да се међу придошлим четницима налази и Александар Миливојевић, родом из Давидовца — који се својевремено одселио у Веле Поље — одлучили да ступе у четнике. То су: Александар Матејић, Драгутин Станковић, Јеврем Митић, Евгеније Матејић, Љубомир Радовановић, Сава Станојевић, Мирослав Ђорђевић, Радисав Вучић и Драгомир Миливојевић из Давидовца и Витомир Младеновић, Лазар Милојић, Тома Ранђеловић, Живојин Милојић, Станимир Илић, Радомир Динић, Василије Благојевић, Будимир Милошевић, Влајко Ибрић и Гаврило Раденковић из Радмировца.[32] Пошто им је подељено оружје, четници су се преко брда Аџиница упутили у Галибабинац. Алекса Јеврејин јахао је на коњу, а носио је униформу српског поручника и пиштољ о појасу.[33] Он је потерао са одредом и Петронија Стевановића, секретара — порезника Давидовске сеоске општинске управе, кога је поставио за штабског писара.

У Галибабинцу, четници су дочекани као ослободиоци: Трифун Стојадиновић, прдседник општине, организовао је дочек и послужење. После таквог дочека, а нарочито после доброг одзива мештана на збор, Алекса Јеврејин наредио је групи четника да се врате у Давидовац, да нађу, свежу и дотерају Крсту Савића, председника општине. Кад су се вратили, Алекса је хтео да стрељају председника општине из Давидовца зато што није испољио довољно активности у окупљању војних обвезника. Он је, будући да је — после ослобођења Косова и Метохије од Турака — више година провео као коњички жандарм у Приштини, процењивао на основу искуства да прилике нису наклоњене подизању устанка. Но, Трифун Стојадиновић успео је да убеди Алексу Јеврејина да је Крста Савић тек примио дужност и да је још неискусан.

У Галибабинцу, четници су заноћили. Алекса Јеврејин је одлучио да ноћ искористи за прву акцију: Драгомир Миливојевић из Давидовца упутио се у суседно село Бели Поток, у срезу заглавском, са задатком да убије бугарског наредника, који је био учитељ, а малтретирао је становништво. Овај је извршио задатак и из Белог Потока дотерао читаву општинску управу. Након саслушања, сви чланови општинске управе били су ослобођени.[34] Сутрадан, четницима су се придружили браћа Радомир и Ставра Марковић, затим Радисав Илић, Борисав Мирчић, Душан Вулић, Јанаћко Видојковић, Владимир Павловић, Радисав Бојковић, Душан Миловановић и Груја Стојковић, сви из Галибабинца. Пошто су четници повели са собом и Трифуна Стојадиновића, председника општине, колона се, преко шумовите Дубраве, упутила у село Лалинац.[35] Успутно, четницима се прикључио Добросав Станковић Менција из Плужине. Он се, нешто раније, посвађао са својим кумом Јованом Радивојевићем, председником општине у Плужини — кога су на овај положај довели Бугари и верно им је служио. Четници су због тога били добродошли да се освети куму.[36]

---

[32] Севделин Андрејевић: Хроника Давидовца, рукопис, и казивање Петронија Стевановића из Ниша, рођеног 1897. године у Радмировцу и Петронија Николића, рођеног 1910. године, из Радмировца.

[33] Давидовац је једино село у којем су људи запамтили Алексу као сина неког Маира, Јеврејина из Ниша. У свим осталим селима, њега су запамтили само као Јеврејин.

[34] Казивање Петронија Стевановића, остали подаци као под 32.

[35] Казивање Радисава Стојадиновића, рођеног 1897. и Михаила Илића, рођеног 1906. године, из Галибабинца.

[36] Казивање Љубисава Станковића, рођеног 1894, и Захарија Радивојевића, рођеног 1904. године, из Плужине, и Живојина Бранковића, рођеног 1900. године, из Лалинца. О томе зашто је дошло до сваће кумова. Цветко Петровић Света, из Плужине, записао је у необјављеној хроници села да је Јован Радивојевић, као председник општине, почео „да се бави трговином у сарадњи са кумом Добросавом Станковићем, користећи свој положај и пуну подршку Бугара. Та њихова сарадња на пољу трговине одржала се до почетка 1917. године. Вративши се једном с пута, Добросав није одмах, као дотад, пожурио да свом куму и ортаку положи рачуне о продатој роби. Мада му то није било у вољи, председник је, ипак, три дана чекао да Станковић дође. Када се овај није појавио, послао је пандуре по њега. Чувши да га председник тражи, Добросав је пошао у Општину, на чијој је згради стајала нова табла са натписом: „Плужинско сел. общ. управление". Председника је затекао у судници за столом, љутог.

— Камо паре?! — дрекнуо је Радивојевић не сачекавши да му кум назове ни бога.

Четници су били обавештени да у Лалинцу борави група бугарских војника, која откупљује сено, и проценили су да је то прилика за праву оружану акцију. Пошто је био хладан дан, бугарски војници излежавали су се у општинској згради, у којој су и преноћили. Четници су опколили зграду и напали их. Како војници нису пружили отпор, лако су похватани и разоружани. Било је укупно 10 Бугара, од којих је један био наредник. По наређењу Алексе Јеврејина, војници су одмах побијени, а од наредника је затражено да преда 400.000 левова, колико је имао ради куповине сена. Наредник је новац предао Алекси Јеврејину, а он му је, за узврат, поштедео живот и наредио сељацима да га чувају.[37] После овога, четници су спалили општинску архиву, а њиховом одреду придружило се још 10 бораца: Владимир Стевановић, који је био побегао из бугарског заробљеништва, Милић Михајловић — Минча, Станимир Ристић, Јеврем Гоцић, Војислав Гоцић, Јован Величковић, Светозар Величковић, Обрен Влајковић, Петар Стевановић и Радисав Цветковић, сви из Лалинца. Петар Стевановић упутио се одмах у село Мечји Дол да би од неког рођака узео динамит ради рушења железничког моста код Св. Петке, у Сићевачкој клисури.[38] Из тако омасовљеног дела одреда издвојена је група четника, која се под руководством Гаврила Раденковића из Радмировца, упутила у оближње село Плужину. Ову групу чинило је око 50 четника, међу којима су били Владимир Рашић и Младен Радоњић из Кравља, Јеврем Митић из Давидовца, Радисав Илић и Борисав Мирчић из Галибабинца, Добросав Станковић Менција из Плужине итд.[39]

За време боравка у Лалинцу, на четничко обезбеђење из правца Сврљига наишла су два бугарска жандарма на коњима. Један од њих звао се Славко, а други Риста. Четници су на њих осули пальбу, којом приликом је Славко успео да побегне, док је Риста пао са коња и почео да се брани. У пушкарању, бугарски жандарм ранио је у руку Витомира Младеновића из Радмировца, али су остали четници успели да га савладају, разоружају, одузму му коња и убију.[40] О овом догађају, Георги Немски, бугарски срески начелник у Сврљигу, упутио је, 10. марта, телеграм начелнику штаба Моравске војноинспекционе области у Нишу и среским начелницима у Алексинцу, Сокобањи и Књажевцу, истичући да је „овог трену-тка дошао један коњаник — стражар", који је, са својим другом, такође коњаником — стражаром, обилазио село Лалинац, да је, на изласку из села, „неколико наоружаних разбојника пуцало на њих" и да су „убили његовог друга, а да је он успео да побегне" и да је, бежећи, „чуо пуцњаву из војничке пушке из правца села Плужине удаљеног 5. километара од Дервена."[41] Уплашен због тога што су четници неочекивано стигли тако близу Сврљига, начелник је телеграм завршио речима: „Осим са неколико стражара, са другим снагама не располажем, па вас молим да што пре наредите да ми пошаљу појачање".[42]

Извештавајући о пуцњави у Плужини, Георги Немски јављао је, у ствари, о опасности да четници нападну седиште среза и о још једној њиховој оружаној акцији. Дошавши у Плужину, четници су наишли на закључану општинску зграду. Тражећи Јована Радивојевића, председника општине, они су навратили у кућу Гаврила Марковића Кеже. Ту су, уз чашицу ракије, нашли не само председника општине, већ и два бугарска војника, Петка и Ђорђа, који су служили као његово лично обезбеђење. „Ту си, злотворе!", довикнуо је Добросав Станковић Менција и почео мотком да удара Јована Радивојевића. Петко, бугарски војник, устао је

Сасвим миран, Добросав је пружио председнику његов уложени новац, нагласивши да ће сву зараду задржати за себе, јер он се „мрзне и зноји", док председник седи и само чека свој део зараде. На то је Радивојевић још више плануо и, лупивши ногом о под, затражио од Станковића сав новац, под претњом да ће га, у противном, огласити за непријатеља власти и изручити бугарској команди. Ово није уплашило Добросава, већ је, глув на председникове претње, кренуо вратима, добацивши овоме да неће бити кадар да то учини.

— Док је мени деда Радослава — цикнуо је раздражени председник показавши на зиду слику бугарског председника владе — кадар сам да учиним шта хоћу, а ти ћеш то осетити!

— Мајку вам ..... и твоју и његову! — повратио се Станковић и, дохвативши слику са зида, ножем је Радославу прво извадио очи, а затим је слику исекао и згазио.

Залупивши вратима, напустио је судницу и истог дана нестао из Плужине".

[37] као под 34.

[38] Казивање Вукосаве Јанковић, рођене 1894. и Будимира Цветковића, рођеног 1908. године, из Лалинца.

[39] Као под 20, и казивање Захарија Радивојевића, остали подаци као под 36.

[40] Као под 34. и казивање Живојина Бранковића, Будимира Цветковића и Петронија Николића, остали подаци као под 36, 38 и 32.

[41] као под 7.

[42] Исто.

на то и потегао револвер, али га је неко од четника предухитрио и убио из пушке. Други бугарски војник, Ђорђе, предао се. Четници су их потом отерали у Општину. Утом је један четник, који се налазио ван села на обезбеђењу, дотрчао и јавио да се Плужини приближавају једна запрежна кола из правца Сврљига која прате бугарски војници. Четнички старешина упутио је на то једну десетину четника на друм да сачека кола. Четници су пресрели кола и сазнали да она иду да товаре сено за бугарску војску .Кола су вратили назад а пет бугарских војника разоружали и свезане дотерали у Општину. Четници су потом пронашли код куће и Крстимира Вујића, општинског деловођу и покупили новац из општинске касе. Стигли су да оду и у кућу Јована Радивојевића, где су спалили његову личну и породичну акрхиву и већи број фотографија са зидова. Бугарске војнике, председника општине и општинског деловођу, они су потерали према школи. При том су председник општине и општински деловођа били везани један за другога окренути леђима. Они су се кретали на тај начин што је председник ишао натрашке, посрћући и падајући, док је деловођа, који је ишао напред, морао да га вуче. Добросав Станковић Менција стално је пожуривао председника, бодући га камом. Кад му је досадило такво кретање, Јован Радивојевић рекао је куму: „Терај ме тамо где си наумио и убиј, а немој да ме мучиш!", Добросав је на то наставио да га боде још немилосрдније. Позади школе, у једној јарузи, четници су поубијали свих шест Бугара, председника општине и општинског деловођу, при чему су једне стрељали, а друге поклали. Сељаци плашећи се одмазде, одмах су уклонили лешеве бугарских војника: неке су сахранили, а неке бацили у реку Калницу.[43]

Неколико четника, Владимир Рашић и Младен Радоњић из Кравља и још неки, ручали су тога дана у кући Светозара Илијића Зоре.[44] Том приликом, Светозар је наредио својој жени Леки да пронађе муницију, сакривену у плоту, и да је преда четницима. Она је то учинила. Предвече, пошто су четницима приступили Драгољуб Марковић, Богосав Милосављевић, Добросав Видојковић, Витомир Јовановић и Богомир Станковић, колона се упутила у суседно село Нишавац, које се налази на обали Сврљишког Тимока и које је удаљено од Сврљига само три километра. Четници су ту ухватили два бугарска војника. На молбу мештана, који су се плашили бугарске одмазде, они су ослобођени, с тим што су им четници одузели чизме. У Нишавцу, четници су преноћили. Драгољуб Марковић и Богосав Милосављевић из Плужине искористили су ноћ, напустили одред и вратили се кућама. Ујутру, 12. марта, четници су се упутили у Грбавче и прикључили се главнини одреда, која је претходног дана стигла из Лалинца.[45]

У Грбавчу одред је одсео у просторијама основне школе и у околним кућама. Полазећи од тога да дотле нису наилазили на отпор окупаторских снага, да су убили 19 Бугара, да су покупили новац од бугарских војника и из општинских каса; попалили општинске архиве и обезглавили општинске управе, четници су сматрали да су подигли устанак и у западном делу среза сврљишког. У њиховим редовима нашло се преко 40 бораца из села јужно од Девице, смештених између Топоничке реке и Сврљишког Тимока. Задовољни постигнутим резултатима, четници су решили да прославе стварање нове слободне територије: пекли су јагањце, јели и пили. Драгољуб Милетић Љуба из Лабукова позајмио је гајде од Милића Петровића из Грбавче, чија се кућа налазила близу школе, и почео да свира. То је било довољно да четничко славље прерасте у народно весеље. Међу онима који су, под четничком заставом, водили коло, био је и Радомир Милић општински деловођа из Попшице. Веселье је трајало два дана, 11. и 12. марта, а за то време одред је добио осам нових бораца. То су били Милан Милијић, Вукашин Ранђеловић, Спасоје Матејић, Светозар Миливојевић, Миломир Арсић, Светислав Срејић, Светозар Пешић и Мирослав Радојковић, сви из Грбавча.[46]

Боравак у Грбавчу протекао је у знаку славља, али и других активности. Душан Миловановић из Галибабинца добио је задатак да оде у Попшицу

---

[43] Цветко Петковић Света: „Хроника Плужине", рукопис, и казивање Захарија Радивојевића, остали подаци као под 36, и Душана Рајковића, рођеног 1910. године, из Плужине. Видети и „Народне новине", Ниш, од 14. и 15. фебруара 1987.

[44] Светозар је био брат од тетке Владимиру Рашићу.

[45] Као под 20 и, казивање Захарија Радивојевића, остали подаци као под 36.

[46] Казивање Вукашина Арсића, рођеног 1897, Живојина Арсића и Живојина Радивојевић, рођених 1902. године, из Грбавча, и Србислава Мијајловића, рођеног 1916. године, из Попшице.

и покупи новац из општинске касе. Он се још није ни вратио са извршења задатка, јер је Попшица удаљена од Грбавча око 10 километара, а уследио је још један догађај: припремљена је деоба одреда на два дела, при чему би један, под командом Алексе Јеврејина, требало да пређе Грамаду и спусти се у долину Нишаве, док би други, под командом Драгољуба Милетића — Љубе, остао у Грбавчу. Циљ похода у долину Нишаве био је ликвидација бугарске посаде на мосту у селу Просек и успостављање везе са четницима на левој страни Нишаве, у Заплању.

Пре реализације ове замисли, која се сводила на затварање четничког обруча око Ниша, славље у Грбавчу завршило се кобно по Душана Миловановића из Галибабинца. Он се вратио из акције и Алекси Јеврејину предао цедуљицу Станислава Јоцића из Гојмановца, председника општине у Попшици, на којој је писало да је четник долазио, да је узео печате и кључеве од општинске касе и да је однео 4.000 динара. Кад је то прочитао, Алекса је рекао: „Дај паре!". Али, четник је одговорио: „Нема пара!". Командантов енергичан захтев и четников кратак одговор поновљени су неколико пута, а онда је Алекса извадио пиштољ и убио Душана Миловановића.[47]. И, док је падао мрак и мртво тело четника лежало испред школе, Алекса Јеврејин постројио је свој део одреда и кренуо ка Грамади.[48]

Оно што се догодило Душану Миловановићу из Галибабинца није прошло без последица. Несигурни за свој живот не само због велике опасности од бугарских окупатора, већ и због охолог понашања свог команданта — који је преузео улогу преког суда — четници су почели да се осипају. Већ наредне ноћи, између 12. и 13. марта, део одреда у Грбавчу напустило је 13 четника из Лалинца и Плужине. Нешто слично догодило се и делу одреда који се упутио у долину Нишаве: свих осам четника из Грбавча вратило се током ноћи кућама.[49]

II

У међувремену, део четничког одреда под командом војводе Милана Дечанског, извршио је напад на Сокобању. Том приликом, поред осталих, погинули су и Богољуб Митић и Тадија Ђорђевић из Рсовца, Гмитар Савић из Врела и Ђурђан Ђокић из Горње Трнаве, док су Велимир Ђорђевић из Рсовца и Димитрије Перић из Кравља рањени. Богољуб Митић био се попео на стуб да би пресекао телефонску везу између Сокобање и Књажевца, али је смртно погођен. Гмитар Савић био је рањен у ногу, па су га Бугари ухватили и секли на комаде да би признао одакле је, ко је четнички командант, колико има четника, итд. Умро је у највећим мукама, али није рекао ништа. Ђурђан Ђокић заробљен је и убијен.[50]

Повлачећи се после неуспелог напада, војвода Милан Дечански, већ 10. марта — са својим делом одреда — вратио се у Миљковац. Сместио се у кући Младена Марјановића, председника општине, и ту остао наредних пет дана. То време искористио је да се обрачуна са онима који су напустили одред; који су јавно одбили да пођу у четнике и који су представљали сметњу за даље повлачење. Први на реду били су Вукадин Милојевић и Владимир Стојановић из суседног села Горња Трнава. Зато је група четника, још истог дана, кренула по њих. Али, кад су дошли у село, четници су сазнали да је — из оближњег села Вртишта — у Горњу Трнаву дошло десетак Бугара и да обилазе домаћинства и пљачкају: односили су месо, сланину, суво воће, ракију, итд. Четници су напали Бугаре и, на мзв. „Осоје", код цркве Св. Архангела Михаила, развила се борба. Том приликом, рањен је један бугарски војник. Након повлачења Бугара, четници су потражили Вукадина Милојевића. Његова жена Роса рекла је да је он, наоружан секиром, отишао у акцију против Бугара. Међутим, Вукадин се налазио у винограду, где је био сакривен у колиби. На захтев четника, жена га је пронашла и позвала. Кад је дошао у село, четници су га ухватили и, на мзв Слатина, убили из пушке и мртвог закопали.[51]

---

47 Није могуће утврдити да ли је Душан Миловановић имао намеру да присвоји новац или му га председник општине није ни дао, написавши цедуљицу такве садржине да би изазвао конфликт.

48 Казивање Вукашина Арсића, Живојина Арсића и Живојина Радивојевића, остали подаци као под 46.

49 Казивање Будимира Цветковића и Живојина Радивојевића, остали подаци као под 38 и 46.

50 Казивање Милуна Благојевића, Живојина Стојковића, Трифуна Жикића и Божидара Радосављевића, остали подаци као под 14, 19, 20 и 25.

51 У књизи умрлих храма Св. Илија у Доњој Трнави за период од 1903. до 1921. године, на стр. 155, записано је да је Вукадин Милојевић, који је имао 29 година, умро 26. фебруара и да је узрок смрти — „од пушке, убијен од комита".

Док се све то дешавало, Владимир Стојановић, који је био сакривен на тавану своје куће, отишао је у Миљковац и пријавио се војводи. Захваљујући томе, као и чињеници да је убио бугарског секретара — порезника из Веле Поља — чиме је показао да не избегава обрачун са окупатором — живот му је поштеђен.[52]

*
* *

Извештаји о нападу четника на Сокобању, о убиству бугарског коњаника — стражара у Лалинцу и о пуцњави у Плужини, који су стигли 10. марта, били су повод што је командант Моравске војно-инспекционе области у Нишу, пуковник Протогеров, „наредио концентрични покрет три чете из Сокобање, два из Алексинца и три чете и два брдска топа из Ниша према Горњем и Доњем Крупцу и Дервену".[53] Три чете из Ниша биле су из састава 25. пешадијског пука, који је тих дана дошао из Софије, а кренуле су ка Сврљигу 12, док су две чете из састава 30. допунског батаљона, стационираног у Алексинцу, и три чете из састава 15. допунског батаљона, стационираног у Књажевцу, кренуле ка Доњем и Горњем Крупцу 13. марта.

На своје одредиште најпре су стигли делови 25. пешадијског пука: они су, да би што пре стигли у Лалинац, кренули са Грамаде пречице и — већ 13. марта — нашли се у Грбавчу. Док су школа и околне куће биле пуни четника, Бугари су блокирали село и ушли у њега. Народ је био „изненађен и почео се скривати", док су они, „који су били смелији, као и четници, бежали преко поља".[54] У општем метежу, четници су заборавили Трифуна Стојадиновића, председника општине у Галибабинцу, везаног за шљиву! Он је, да га Бугари не би затекли везаног, замолио неку жену да га одвеже, па је побегао.[55] Четници су се, у нереду, повукли у правцу села Копајкошара и Церје.[56] Бугари су их гонили и гађали, али ни један није погинуо. Захваљујући томе што већина села није удаљена од Грбавче више од 20 километара, највећи број четника стигао је кућама истог дана. Једино је група из Раденковца, који је удаљен око 30 километара, стигла сутрадан, 14. марта.[57]

У ситуацији када су била поражена оба дела четничког одреда, војвода Милан Дечански и Драгољуб Милетић Љуба стигли су још само да се састану у забаченом селу Церје и донесу одлуку „да се Дечански врати преко Мораве на Јастребац, а Милетић са четом да остане на том терену.[58] Та чета, међутим, више није постојала. Но, независно од тога, војвода Милан Дечански — у складу са договором — припремио се за повратак на Јастребац. У склопу тих припрема, он је наставио обрачун са онима који су јавно одбили да пођу у четнике или су представљали сметњу за даље повлачење. У том циљу, у Миљковцу је, 14. марта, одржан збор. На питање војводе зашто се није одазвао позиву да пође у четнике, Гаврило Ђокић је одговорио: „Нисам могао, пушка ми није исправна!". Пошто је пушку држао у рукама, војвода је рекао: „Дај да видим!". Овај је пружио пушку, а војвода је окренуо цев у њега и окинуо! Гаврило Ђокић срушио се мртав. Тек тада је присутнима постало јасно да је пушка била исправна и да је метак био у цеви.[59] Одмах потом, група четника, у којој су, поред осталих, били Ранђел Динић из Горње Трнаве и Русомир Савић из Веле Поља, упућена је у Доњу Трнаву са задатком да убије Димитрија Аврамовића Миткета, председника општине и бугарског сарадника, како би створила услове за безбедан прелазак преко Јужне Мораве. Задатак је извршен 15. марта, када је Димитрије Аврамовић Митке ухваћен и одведен на мзв. Дубрава, где је убијен.[60] Пошто је одступница тиме обезбеђена, војвода Милан Дечански распустио је четнике из околних села и, са преосталом групом од око 25 четника — са којима је и до-

---

[52] Казивање Милуна Благојевића, остали подаци као под 14.

[53] Као под 12, стр. 207.

[54] Сећања Радомира Јовановића Киве, из Грбавча, рукопис.

[55] Казивање Радисава Стојадиновића, остали подаци као под 35.

[56] Казивање Живојина Радивојевића, остали подаци као под 46.

[57] Као под 31.

[58] Као под 12, стр. 193.

[59] Као под 15. и казивање Милутина Ранђеловића, рођеног 1897. године, из Миљковца. У књизи умрлих храма Успеније Св. Богородице у Миљковцу за период од 1905. до 1917. године, на стр. 191, записано је да је Гаврило Бокић, који је имао 40 година, умро првог марта и да је узрок смрти: „Стрељан из пушке од српских четника".

[60] У књизи умрлих храма Св. Илија у Доњој Трнави за период од 1903. до 1921. године, на стр. 155, записано је да је Димитрије Аврамовић умро другог марта и да је узрок смрти — „убијен". Он је пронађен и сахрањен седмог марта по старом, односно 20. марта по новом календару.

шао на овај терен — упутио се из Мильковца у Горњу Трнаву. Четници су ту заноћили у кућама Велимира Крстића и Димитрија Николића. Рано ујутру, дошао је по њих Стеван Радосављевић Палька из Доње Трнаве. Заједно са Светозаром Радојковићем, кметом из истог села, он их је „лађом" Андреје Станковића превезао на леву обалу Јужне Мораве. Прошавши испод пропуста на железничкој прузи Београд — Ниш и поред цркве у Грејачу — путем којим су и дошли — они су се вратили на Јастребац.[61]

Тако је завршено четовање у сливовима Велепољске и Топоничке реке и у делу слива Сврљишког Тимока. Оно је трајало напун месец дана и показало је да је народ спреман за устанак, али да је четничка организација била прешлаба да искористи то расположење и да се оспособи за успешну борбу са много већим, формацијски попуњеним и добро наоружаним јединицама окупаторске војске.

III

Циљ концентричног покрета бугарских снага из Ниша, Алексинца и Сокобање био је тројак: „прво, да се очисти већи рејон око Ниша и железничке пруге; друго, да се униште остаци устаника у тим крајевима и треће да се заплаши становништво на целој десној обали Мораве."[62] Тако је подручје између Велепољске реке и Сврљишког Тимока, које је у географском и административном смислу испресецано и расцепкано, постало јединствен рејон дејства бугарских оружаних снага.

Дошавши у Грбавче, Бугари су били „ужасно разјарени, љути и бесни."[63] Ударајући све редом кундацима, они су већи део становништва истерали код школе. Ту су од њих формиране две групе: млађи и они становници који су изјавили да не знају ко је отишао у четнике, на једној, а старији и они који су изјавили да знају ко је отишао у четнике — на другој страни. У време тог окупљања и деобе, уследила су два догађаја од пресудног утицаја на даље понашање Бугара. Прво је један бугарски војник дотерао Тихомира Срејића, који тек што се био вратио кући из четничке јединице и, да би заварао Бугаре, пресвукао се у женску одећу. „Довео сам четника у женској одећи!", похвалио се војник. „Што га водиш, убиј га одма'!", реаговао је официр. Војник је извршио наређење наочиглед окупљеног становништва.[64] Потом су из правца суседног села Лалинца, удаљеног око пет километара, наишла два бугарска војника, без униформе и оружја, само у кошуљама и гаћама! Они су се, на месту званом Забел, налазили на обезбеђењу. За то време, навратили су у појату Љубомира Ђорђевића Џамбаса, кмета у Лалинцу, и тамо затекли његовог сина Вукашина и снаху Наду. Ово двоје били су млади, тек што су ступили у брак, а бугарски војници почели су да прете Вукашину да ће му узети и краве и жену! Он је Нади дао знак да се склони са очију бугарских војника и, док је водио разговор са њима, она је кренула ка селу. Успутно, наишла је на Добросава Милојковића, Војислава Гоцића и Радисава Цветковића, четнике из Лалинца, који су претходне ноћи побегли из Грбавче, и испричала им шта се догодило. Они су се на то упутили ка појати, нашли бугарске војнике, разоружали их и скинули им униформе, а онда их, полунаге, пустили![65] Кад су војници стигли у Грбавче и испричали шта им се догодило, Бугарима је постало јасно да четника има у селу и ван њега. Официр се зато обратио окупљеном становништву: „Ви кажете да нема четника! Ко је онда скинуо ове наше војнике?!". Потом је наредио нижим официрима: „Стрељајте!".

Доведена је велика група војника, којој је један официр командовао да напуни пушке и пуца у окупљени народ, тј. у групу коју су чинили млађи људи и они који су изјавили да не знају ко је отишао у четнике. Настала је пуцњава, врисак, кукњава... Кад су војници престали да пуцају, у гомили окрвављених и попадалих људи и жена било је доста оних који су преживели. Бугарски официр, који је наредио стрељање, послао је војника код команданта да га пита како даље да поступе. Командант се убрзо појавио и наредио преживелима: „Устаните! Можете да идете кућама!". Али, кад су ови устали, наредио је војницима да пуцају и убијају их појединачно. Тако су, групно или појединачно, 13. марта убијена 63 лица: Драгољуб Динић, Живојин Д. Динић, Светолик Марковић, Милан Динић, Живо-

[61] Казивање Александра Стојановића, рођеног 1900. године, из Доње Трнаве, и Милуна Благојевића, остали подаци као под 14.

[62] Као под 12, стр. 207.

[63] Као под 50.

[64] Казивање Живојина Арсића, остали подаци као под 46.

[65] Казивање Живојина Бранковића, остали као под 36 и Божидара Борђевића, рођеног 1905. године, из Лалинца.

јин К. Динић, Живадин Јанковић, Драгољуб Јовановић, Драгољуб Динић, Војислав Милојковић, Љубисав Јовановић, Милунка Јовановић, Даница Јовановић, Властимир Јовановић, Бранислава Јовановић, Милица Јовановић, Јеврем Арсић, Лазар Стаменковић, Милорад Јовановић, Љуба Тодоровић, Милорад Ђорђевић, Анта Срејић, Вукашин Срејић, Тихомир Срејић, Ранђел Срејић, Војислав Ђорђевић, Драгољуб Жикић, Раден Ђорђевић, Станимир Јовановић, Михаило Станић, Владислав Станић, Ђорђе Раденковић, Момчило Раденковић, Светозар Лазаревић, Светислав Миленковић, Милан Голубовић, Војислав Михајловић, Војислав Поповић, Владимир Цвејић, Добросав Мирковић, Стеван Петковић, Милан Петковић, Коста Петковић, Добривоје Петковић, Станимир Стевановић, Милан Видојковић, Лазар Коцић, Светислав Коцић, Николета Радоњић, Радисав Милијић, Светолик Милошевић, Владимир Ђорђевић, Велимир Ђорђевић, Павле Динић, Милорад Динић, Јован Гојковић, Марко Михајловић, Божидар Митић, Витомир Марковић, Јован Трендефиловић, Јеленко Стевановић, Вукашин Алилковић, Владимир Алилковић и Вукашин Ђорђевић.[66]

Овај догађај неки су запамтили по томе што је стрељано 18 младожења, тј. младића који су ступили у брак претходне јесени. Тешко је утврдити да ли је овај податак тачан, али је сигурно да су стрељани претежно млађи људи. Према подацима из књиге умрлих, од укупно 54 лица — чија се имена подударају са именима на споменику — 24 имала су од 15 до 18 година. Томе треба додати да је једно лице имало шест година, а да је шест од укупно 10 лица — чија се имена не подударају са именима на споменику — такође имало од 15 до 18 година. С обзиром на то, сигурно је да најмање 31 лице, или 50 одсто од укупног броја стрељаних, није имало више од 18 година. Када се има у виду и податак да је овом приликом затворено неколико кућа, јер су побијени сви чланови домаћинства, и да се међу стрељанима налазио само један четник, постаје јасно да је жртва бугарске одмазде било недужно становништво.

После стрељања, Бугари су пришли групи оних који су изјавили да знају ко је отишао у четнике: добили од њих податке и кренули у акцију по селу. Том приликом, запалили су куће Милана Милојића, Вукашина Ранђеловића, Спасоја Матејића, Светозара Пешића, Светислава Срејића и Миломира Арсића. Осим тога, запалили су и 13 других зграда: амбара, плевњи, штала, итд. Успутно, пошто им је командант то дозволио, пљачкали су и носили све што су желели: улазећи у куће, покупили су укупно преко 49.000 динара; од три домаћинства одузели су стоку, а од једног — целокупно покућанство. На крају, хтели су да стрељају и групу људи која им је дала податке о четницима, али је, јашући на коњу, наишао Георги Немски, срески начелник у Сврљигу, који је рекао команданту да је Грбавче добро село и да не треба тако

---

[66] Имена су узета са споменика, подигнутог 1935. године у Грбавчу, на коме је уклесан текст следеће садржине: „Невино пале жртве у селу Грбавчу 28. II 1917. године, за време Топличког устанка, чије су кости у овој костурници овде у два реда 63 имена. Слава и хвала палим жртвама". У књизи умрлих храма Св. Николаја у Лалинцу за период од 1906. до 1920, на стр. 149, и за период од 1917. до 1929. године, на стр. 1. до 7, уписана су 62 лица, чији је узрок смрти заједнички: „Убити од бугарске војске 28. фебруара 1917", односно „Убити 28. фебруара 1917". У књизи нема девет од ових имена: Драгољуба Јовановића, Радена Борђевића, Светислава Миленковића, Војислава Поповића, Радисава Милијића, Милорада Динића, Марка Михајловића, Јеленка Стевановића и Вукашина Борђевића. У књизи, међутим, има осам других имена: Хранислава С. Милојковића, Драгутина Ж. Стојковића, Радомира В. Јанковића, Божидара Милосављевића, Вукадина Б. Вучковића, Владимира Г. Митића, Живојина Марковића и Светолика М. Карића. Осим тога, Живојин Д. Динић уписан је као Јовановић, Милан Динић као Рашић, Живојин као Живадин Динић, Живадин као Живојин Јанковић, Милица као Севда Јовановић, Лазар Стаменковић као Миливојевић, Милорад као Раде Јовановић, Љуба као Љубомир Тодоровић, Вукашин Срејић као Николић, Драгољуб као Љубомир Жикић, Владислав као Радисав Станић, Војислав Михајловић као Стојановић, Добросав као Бошко Мирковић, Добривоје као Добросав Петковић, Јован Трендафиловић као Милојевић и Владимир као Мирко Алилковић. С обзиром на то под којим су условима пријављивани смртни случајеви и вођене матичне књиге, треба схватити да је до неслагања имена дошло због тога што су, приликом подизања споменика, исправљене грешке из књиге умрлих.

У групи стрељаних лица налазили су се и Милан Поповић, Живојин Динић, Милић Петровић и Светозар Миливојевић, који тек што се био вратио кући из четничке јединице. Сви они, сем Милана Поповића, били су рањени, али се нису одазвали позиву бугарског официра да устану и пођу кућама. Уместо тога, притајили су се међу мртвима и тако преживели.

да се обрачунава с њима. „Добро", рекао је он, „ови старци нека остану!".[67]

Напустивши село и тражећи четнике, Бугари су претворили у згариште и 75 појата. При том је било домаћинстава којима је запаљено и више појата: Јовану Рашићу четири, Љубомиру Пешићу три, док је 14 мештана остало без по две појате. На тај начин неким домаћинствима запаљене су не само куће, већ и економске и друге зграде. Тако је домаћинство Смиљка Н. Ранђеловића остало без куће, плевње и појате, домаћинство Лепосаве Васић без куће и амбара, итд.[68]

Кренувши даље трагом којим су пре два дана дошли четници, делови 25. пешадијског пука — пошто су преноћили на мзв. „Липница" — дошли су 14. марта, у Плужину. Са њима је био и Георги Немски, срески начелник у Сврљигу. Бугари су, са бајонетима на пушкама, упадали у куће и све становнике терали на збор код Општине. Том приликом они су убили Павлију, жену и деветогодишњу Станицу, кћерку Данила Цветковића, затим Јованку, жену Василија Петровића, а заклали су Анђелију, жену Ђорђа Милутиновића, која се скривала у штали. Хајку на људе, жене и децу наставиле су топовске гранате, јер је — на знак једног бугарског војника који се попео на плевњу са запаљеном буктињом — почело бомбардовање брда „Ропаљ" изнад села. Топови су били постављени на мзв. Крушалије, а једна граната погодила је кућу Јована Недељковића и срушила је. Том приликом погинула је Стана Недељковић, Јованова жена, која је лежала болесна. Потом је, код Општине — због убиства седам бугарских војника — стрељано 14 људи: Аврам Милосављевић, Ђорђе Милутиновић, Теодосије Миленковић, Илија Здравковић, Алекса Првуловић, Василије Петровић, Таса Милојковић, Станко Милојевић, Радомир Лазаревић, Данило Цветковић, Сава Миловановић, Никола Станковић и Светозар Илијић, из Плужине, и Сима Марковић, из Вароши. Али, Бугари се тиме нису задовољили: убили су шест од укупно осам чланова породице Светозара и Љубомира Илијића. Вероватно због тога што је ова породица, три дана раније, примила на ручак неколико четника и дала им муницију, група Бугара ушла је у кућу и убила Леку, жену Светозара, затим Драгију, жену Љубомира, па деветогодишњег Жику и петогодишњег Љубисава, синове и, најзад, једногодишњу Живадинку, кћерку Љубомира и Драгије. У овој кући једино је преживео деветогодишњи Новица, син Светозара, који се, тешко рањен, завукао под кревет. Љубомир, као и његов брат Светозар, такође је био у групи за стрељање, али је на његово место, у последњем тренутку, убачен Сима Марковић, из Вароши, који је био у посети код кћерке. На тај начин, укупно је убијено 25 људи, жена и деце. Осим тога, запаљене су куће Ђорђа Милутиновића, Василија Петровића, Аврама Милосављевића, Спасоја Јанковића, Димитрија Деспотовића, Витомира Јовановића и Богосава Милосављевића, као и плевња Љубомира Миленковића.[69]

---

[67] Казивање Вукашина Арсића, Живојина Арсића и Живојина Радивојевића, остали подаци као под 46. О овом догађају, у Грбавчу је спевана народна песма „Црни се облаци свише", која гласи:

Над наше село мало
црни се облаци свише —
све најбоље младиће
Бугари сакупише.

У дугачке редове стадоше,
ту, поред саме школе,
Бугари не приметише мајке
што плачу и моле.

Ту су они сазнали
да морају умрети
и питали се: ко ће бити први,
ко трећи, ко пети. . .

Одједном, гробни рафали,
падоше невине жртве,
зачу се лелек мајки,
тражећи синове мртве.

Од тада они почивају
ту, под спомеником тим,
а тринаести март остаде
да се сетимо њих.

Песму је, од Будимира Тодоровића из Грбавча, старог 86 година, забележио Радослав Раденковић, професор из Ниша.

[68] АС Институције под бугарском окупацијом 1915—1918 — Комисија за испитивање злочина окупатора. Према извештају начелника среза сврљишког, достављеном начелству округа нишког под бр. 4816. од 29. јуна 1919. године, Бугари су овом приликом запалили куће Смиљка Н. Ранђеловића, Драге Н. Видојковић, Ранђела Павловића, Лепосаве Васић и Веље Милојића.

[69] Као под 68. и казивање Трифуна Жикића и Захарија Радивојевића, остали подаци као под 20. и 36. У књизи умрлих храма Св. Николаја у Лалинцу за период од 1917. до 1929. године, на стр. 8—11, као заједнички узрок смрти за сва ова лица наведено је: „1. марта 1917. године побити од бугарске војске у Плужини". Видети и „Народне новине", Ниш, 14. и 15. фебруара 1987. год, у којима се Данило Цветковић помиње као Дамњан; Борђе Милутиновић као Миленковић, Таса Милојковић као Милојевић, а Светозар и Љубомир Илијић као Илић. У поменутом извештају начелника среза сврљишког наведено је да је поручник Шивачев „са својом четом стрељао 25 лица, запалило и опљачкао њихове куће, отерао им стоку, итд".

Пошто су испалили неколико топовских граната у Рудину, брдо изнад села, делови 25. пешадијског пука, 15. марта, ушли су у Лалинац. Окупили су све одрасле људе испред општинске зграде, извршили прозивку и појединачно питали где им се налазе синови. Људи су се бранили на разне начине: да је син у војсци, да је на појати код стоке, да је у воденици, итд. Али, то није помогло: сви они, чији синови нису били ту, стрељани су позади општинске зграде — Јован Гоцић и Ранђел Ристић, чији су синови били у четницима и још се нису били вратили кућама, затим Матеј Илијић, Милан Живковић, Цветко Ракић, Никола Ђорђевић, Светозар Јовановић, Ранђел Миловановић, Ђорђе Стојадиновић и Милан Стојадиновић. Бугари су се посебно обрачунали са домаћинством Љубомира Ђорђевића Цамбаса, кмета, на чијој су појати, два дана раније, њихови војници били разоружани и, без униформе, упућени у Грбавче. Пошто су се Љубомир, његов брат Витомир, који је био побегао из Бугарске, и син Вукашин, били удаљили од куће — Бугари су обећали да им, ако се врате, неће ништа учинити. Но, када су се вратили, сву тројицу су ухватили и стрељали. Поред овога, бугарски војници запалили су њихову кућу, плевњу и све помоћне зграде, затим кућу убијеног Ранђела Ристића, кућу Драгића Жикића и плевњу Радисава Цветковића. Радисав Цветковић се, после напуштања четничке јединице, вратио кући, али су га Бугари ухватили, потерали за Сврљиг, и, 17. марта, убили код села Мерцелата.[70]

Стравичне вести, које су се ширили о боравку делова 25. пешадијског пука у Грбавчу, Плужини и Лалинцу, изазивале су панику у селима испод Девице — Давидовцу, Радмировцу и Галибабинцу — која су била на правцу удара. Већина становника из Давидовца напустила је домове и склонила се на северним падинама Рудине, на мзв. Белешина и Буковик. Пошто су знали да се одмазда може избећи пре ако је становништво на окупу него ако је у бекству — виђенији људи, пре свега Крста Савић, тадашњи и Јован Стевановић Сирењар, претходни председник општине, покушали су да врате све оне који су побегли, укључујући и придошле четнике. Њихови покушаји нису дали резултате: породице, које би се вратиле у село, убрзо су поново бежале из њега. То је трајало до 18. марта, када су Бугари, најављујући долазак, топовима бомбардовали Рудину. А онда, сви су се вратили кућама, спремни на најгоре. Захваљујући томе, као и чињеници да једни друге нису оптуживали, Давидовчани су избегли последице: Бугари су сазвали збор, извршили прозивку и упутили се у Радмировац. Тамо је збор такође био добро посећен. На позив Сенте Радоњића, кмета, дошли су и доскорашњи четници, изузимајући Петронија Стевановића, секретара-порезника Давидовске сеоске општинске управе, који се био склонио на Девици. Бугари су већ знали имена Радмировчана који су били у четницима и, кад је то потврдио кмет, наредили су да се издвоје. Није се издвојио једино Гаврило Раденковић, који је код њих био евидентиран под туђим презименом. Након тога, Бугари су, на мзв. Селиште, ножевима и пушкама побили свих осам доскорашњих четника: Тому Ранђеловића, Василија Благојевића, Лазара Милојића, Станимира Илића, Радомира Динића, Живојина Милојића, Будимира Милошевића и Витомира Младеновића. Осим тога, они су запалили куће убијеног Радомира Динића, одбеглог Петронија Стевановића и Драгољуба Радовановића, таста Витомира Младеновића.[71]

---

[70] Као под 68. и казивање Живојина Бранковића, Будимира Цветковића и Божидара Борђевића, остали подаци као под 36, 38. и 65. Имена стрељаних узета су са споменика, подигнутог 1920. године, у дворишту храма Св. Николаја у Лалинцу. На споменику је уклесан текст: „За успомену поубијаним усташама из и у село Лалинац од злотвора Бугара 2. марта 1917. г". У књизи умрлих храма Св. Николаја, за период од 1917. до 1929. године, на стр. 7. и 8, као заједнички узрок смрти за сва лица, стрељана 15. марта, наведено је: „Убит 2. марта 1917" или „Убит од бугарске војске 2. марта 1917". За Радисава Цветковића као узрок смрти наведено је: „Убит близу Мерцелата 4. марта 1917" и „Убит од бугарски' џандара". Имена на споменику и у књизи умрлих слажу се, с том разликом што су Витомир и Вукашин Борђевић у књизи умрлих евидентирани као Костић, а Љубомир као Драгољуб Костић. Треба сматрати да су, приликом подизања споменика, исправљене грешке из књиге умрлих.

[71] Као под 32. и 68. У књизи умрлих храма Св. Архангела Михаила у Пирковцу за период од 1913. до 1927. године, на стр. 60, уписана су само прва четворица убијених и то Лазар Милојић као Николић, а Станимир Илић као Миливојевић. Као заједнички узрок смрти наведено је: „убивен из пушке". На редном броју 21. уписан је Тома Ранђеловић, а његова смрт везана је за 23. март, док су остала тројица уписана на редним бројевима 22, 23. и 24, при чему је њихова смрт везана за 5. март! То такође представља потврду да књиге умрлих нису вођене уредно. У раније поменутом извештају начелника среза сврљишког наведено је да је бугарски капетан, не-

Поход делова 25. пешадијског пука у срезу сврљишком завршен је у Галибабинцу. Ту су Бугари запалили куће четника Борисава Мирчића, Радисава Илића, Грује Стојковића и Радисава Бојковића, који се још нису били пријавили властима, и, на мзв. Под крс, у самом селу, убили Раденка Алилковића, Радисава Бојковића, Владимира Јовановића, браћу Ставру и Радомира Јовановића и Јована Мирковића, кмета.[72]

У међувремену, делови 15. допунског батаљона, преко села Језера, Преконози и Горњи Крупац, дошли су — 15. марта — у Рсовац.[73] Сазван је збор, на који су морале да дођу и жене. Кад је утврђено да мештани, који су отишли у четнике, нису дошли кућама — командант јединице, мајор, поставио је војнике и наредио да стрељају све! „Господине, мајоре", обратио му се Михаило Милић, жандарм у Сокобањи, „жалосно је да страда читаво село због четири-пет четника, који су учествовали у нападу на Сокобању!" Мајор је после тога одустао од масовног стрељања, али не и од стрељања уопште и од других видова насиља. Кмета Младена Стојановића, Бугари су најпре опљачкали, затим му кућу запалили и на крају га стрељали и очи му извадили. Осим њега, стрељали су Радосава Стојковића, затим Радисава Тасића, који је као војник српске војске био на вишемесечном боловању, и Светислава Ђорђевића, који је имао 15 година.[74] Свима онима, који су отишли у четнике, Богољубу Митићу, Душану Стефановићу, Тадији Ђорђевићу, Вукашину Игњатовићу и Велимиру Ђорђевићу, запалили су куће, а Драгољубу Миладиновићу — плевње. Да би спасла кућу, мајка Велимира Ђорђевића, Ђурђа, дала је једном бугарском војнику 100 динара. Војник је новац ставио у чизму и отишао, али је нешто касније дошао други војник да запали кућу. Ђурђа је отишла мајору и испричала му да јој је војник узео новац да не би запалио кућу. Мајор је командовао збор и тражио од ње да позна тог војника. Она не само да је војника познала, већ је рекла и да се новац налази у његовој чизми. Кад је новац пронађен, мајор је наредио да војника стрељају, а кућу запале. Бугари су после тога отишли у суседно село Врело, гонећи око 50 оваца, неколико волова и другу стоку, одузету од домаћинстава четника из Рсовца. Уз то, они су потерали читаву породицу Велимира Ђорђевића — оца, мајку и жену. Кад је о томе обавештен, Велимир — који се скривао у шуми у околини Сокобање — предао се бугарским властима у Сокобањи, а чланови његове породице, као и стока, били су враћени.[75]

Захваљујући томе што од Гмитра Савића нису добили никакве податке, Бугари у Врелу нису чинили никаква недела. Томе је допринео и Љубомир Јовановић, председник општине, који је бугарској војсци организовао дочек: сви мушкарци, жене и деца изашли су изнад села, машући белим марамама у знак предаје. По уласку у село, Бугарима је понуђена гозба — овчије и телеће печење. На питање бугарског команданта да ли у селу има четника, председник је одговорио да су сви мештани на лицу места, осим девет младића, које је био одредио у сеоску стражу. Те младиће, објаснио је он, похватала је и отерала нека војска, а да ли је она била бугарска или српска — не зна! Тако је вешто оправдано одсуствовање четника.[76] Из Врела, Бугари су, преко Гојмановца, дошли у Лабуково. У међувремену, Станко Тасић, из Рсовца, јавио је Лабуковчанима да ће доћи бугарска војска и да би било добро да је дочекају организовано.[77] Са истакнутим белим марамама, нудећи вино и ракију, Лабуковчани су дочекали Бугаре на мзв. „Бачевина". Увече, сазван је збор, на који су морали да дођу сви мештани, укључујући и мајке са малом децом. Кад су обавеш-

---

познатог имена, „дошао 14. III 1917. са једним батаљоном пешадије у ову општину, стрељао 8 људи, упалио 14 кућа, батинао преко 50 људи — вршило силовање жена".

72 Као под 35. и 68. У извештају начелника среза сврљишког наведена су само прва три имена.

73 Као под 25. и 68. Према извештају начелника среза алексиначког, достављеном начелству округа нишког под бр. 11588. од 25. јула 1919. године, Бугари су првог, односно 14. марта боравили у Горњем Крупцу, а према казивању Божидара Радосављевића, делови 15. допунског батаљона дошли су у Рсовац сутрадан, пошто су преноћили у Горњем Крупцу.

74 Исто. У извештају начелника среза сокобањског, достављеном начелству округа нишког под бр. 6684. од 2. јула 1919. године, наведено је да су, осим ових, од Бугара убијени и Гаврило Миљковић, Радосав Миљковић и Богосав Митић, из Рсовца. Из извештаја се, међутим, не види за који догађај се везују сва та убиства.

75 Као под 25.

76 Казивање Живојина Стојковића, остали подаци као под 19, и Вукадина Миљковића, рођеног 1908. године, из Врела.

77 То је могло да се закључи на основу дотадашњег понашања Бугара.

тени да Драгољуб Милетић Љуба, Богомир Милетић и Ставра Марковић нису присутни, Бугари су питали да ли село гарантује да они нису у четницима, већ да су се негде склонили из страха, како су то објаснили представници села. Лабуковчани су дали такву гаранцију. Бугари су на то захтевали од њих да буду мирни и да не одлазе у четнике, а затим су се — не чинећи никаква недела — упутили за Сокобању.[78]

На исти начин, Добросав Марковић, кмет, организовао је дочек бугарске војске у Палиграцу: млади и стари изашли су изнад села, клањајући се и машући белим марамама. Радило се о деловима 30. допунског батаљона, који су се — у односу на делове 15. допунског батаљона — кретали нешто јужније, преко Белог Брега и Доњег Крупца, где су били 16. марта. Приликом сусрета са Бугарима, кмет је запазио среског начелника из Алексинца, Бугарина, са којим се упознао неколико дана раније. Кмет је, наиме, однео ћурку у Алексинац да би је дао неком човеку, али га срео начелник и тражио да је дâ — њему! Он је то учинио, па је тако настало познанство, које је допринело да Палиграце остане поштеђено.[79] Из Палиграца, Бугари су кренули у два правца: главнина се упутила у суседно село Веле Поље, а мањи део прешао је брдо и спустио се у Кравље. Ту је сазван збор, извршена прозивка и установљено да су сва лица на броју, осим Вукадина Милетића, који се још није био вратио из четничке јединице. Пошто су представници општинске управе објаснили разлоге за његово одсуствовање, Бугари су отишли у суседно село Попшицу. Но, једна њихова десетина вратила се у Кравље и ухватила читаву општинску управу: Стевана Милићевића, председника, Светомира Јовановића, деловођу и Станимира Рашића и Милана Марјановића, кметове. Отерали су их у Попшицу и, истог дана увече, 16. марта, стрељали крај ваљавице на Топоничкој реци.[80] Разлог за стрељање била је, вероватно, оптужба или сумња у истинитост навода општинске управе о одсуству Вукадина Милетића. Сутрадан, 17. марта, враћајући се из Попшице — бугарска војска поново је навратила у Кравље. Истовремено, група сељака дотерала је колима побијене чланове општинске управе ради сахране. И, док су се укућани припремали за сахрану, Бугари су наставили немилосрдан обрачун: Стевану Милићевићу запалили су кућу и помоћне зграде и отерали два вола; Светомиру Јовановићу, који је био бакалин, запалили су радњу, кућу, амбар и шталу, отеравши из ње једног коња,; Станимиру Рашићу запалили су кућу и отерали четири краве, три козе и три свиње, а Милану Марјановићу — запалили су кућу и отерали два вола, две краве, јунца, јуницу и кобилу. Захваљујући томе што су, одмах по паљењу, Бугари напустили село — мештани су успели да угасе ватру и спасу куће Станимира Рашића и Милана Марјановића. Терајући плен, бугарски војници упутили су се у Веле Поље и прикључили се главнини.[81]

Очекујући одмазду, становници Веле Поља заклали су вола и, 17. марта, припремили Бугарима ручак не би ли их некако умилостивили. Вола је, у дворишту Ранђела Станковића, пекао на ражњу Спасоје Ристић, кмет и доскорашњи четник, како би избегао казну. Али, то је било узалуд: општински курир у Крављу, Димитрије Радосављевић Митке, не само да је казао Бугарима ко је запалио општинску архиву у његовом селу, већ је дошао и у Веле Поље да би показао ко су Спасоје Ристић и Русомир Савић. Обилазећи село и вршећи претрес, бугарски војници ушли су у двориште Ранђела Станковића и довикнули: „Спаса Ристов?" „Ја!", одазвао се Спасоје Ристић. Одмах је био свезан. Пошто је код куће пронађен и ухваћен и Русомир Савић, Бугари су их отерали у Велепољску реку, на мзв. Талијанске јаруге, и стрељали.[82] Овом приликом, они су запалили и кућу Русомира Савића, чији је отац био бакалин, па се у њој налазио и дућан, затим куће доскорашњих четника Александра Миливојевића, Василија Станковића, Михаила Ристића и Чедомира Дојчиновића. После тога, одржан је збор. Доскорашњи четници, који су се вратили кућама — Алексан-

---

[78] Као под 23.

[79] Казивање Живојина Ристића и Живојина Стојановића, остали подаци као под 18.

[80] У књизи умрлих храма Успеније Св. Богородице у Миљковцу за период од 1905. до 1917. године, на стр. 192, уписана су сва ова лица, а као заједнички узрок смрти наведено је: „Стрељан из пушке од Бугара". Стрељање се везује за трећи март.

[81] Као под 20.

[82] У књизи умрлих храма Успеније Св. Богородице у Миљковцу за период од 1905. до 1917. године, на стр. 191, уписана су оба ова лица, а као заједнички узрок смрти наведено је: „Стрељан из пушке од Бугара". Стрељање се везује за четврти март.

дар Миливојевић, Дражa Милошевић и Василије Станковић — интернирани су у Бугарску. Осим њих, интернирани су и Драгутин Јовановић, Дражa и Владимир Ристић, Трајко Савић, Борисав Гајић, Јован Станимировић, Милан Крстић, Тихомир Милојевић, Чедомир Петковић, Владимир Радивојевић, Светозар Станимировић, Чедомир Станковић, Тале Станковић и други — укупно 27 лица.[83]

Обавештени о томе да је војвода Милан Дечански имао свој стан у Миљковцу, Бугари су дошли у село у намери да га спале. Узалудно је било што су сељаци, као и у суседним селима, пекли овце и нудили гозбу. Сазвали су збор испред школе и саопштили одлуку. Да би спасли село, чланови општинске управе, Јован Петковић и Драгутин Благојевић, отишли су у Вртиште, село удаљено око 10 километара од Миљковца, у долини Јужне Мораве. Тамо су пронашли свештеника, који је раније био учитељ у Миљковцу[84] и чија је кћер имала утицај на неког немачког команданта у Нишу. Захваљујући тој вези, немачки командант написао је поруку Бугарима да не дирају Миљковац. Кад је прочитао поруку, бугарски официр је опсовао: „Мајку му..., ту је био четнички стан, а испада да је све у реду!". Љутит, наредио је покрет, оставивши село нетакнуто.[85]

Идући трагом четника, Бугари су, 18. марта, дошли у Горњу Трнаву. Пронашли су кмета Драгутина Петковића и наредили му да позове све младиће који су се пријавили за одлазак у четнике, али их војвода није прихватио због тога што нису знали ,да рукују оружјем: Костадина и Војислава Петковића, Милорада Мирковића, Љубомира Милојевића, Светозара Динића, Богоја Миленковића и Чедомира Милићевића. За време позивања, један бугарски војник рекао је кмету да ће, након обављања посла, добити куршум у чело. Он се уплашио и побегао у клисуру Топоничке реке, на мзв. Топило, а Бугари су му због тога запалили кућу, док су све позване младиће интернирали у Бугарску. Осим тога, они су запалили кућу и Милоја Шундрића, а ухватили су свештеника Ранђела Поповића, родом из нишке Каменице, који је службовао у храму Св. Илије у Доњој Трнави, затим Ранђела Динића, доскорашњег четника, па Велимира Крстића, у чијој су кући ноћили четници приликом повлачења на Јастребац и Ђорђа Стојановића, у чијој су кући, на казаници, четници пили ракију. Пошто је свештеник Ранђел Поповић успео да се откупи, Бугари су осталу тројицу отерали у мзв. Грмудинске појате, где су Велимира Крстића и Ђорђа Станојевића стрељали, док је Ранђел Динић успео да побегне и одметне се у шуму.[86]

*
* *

Концентрични покрет осам бугарских чета, што је одговарало снази два ојачана батаљона, показао је, да Бугари нису наишли на организован отпор четника, што значи да више није постојао ни одред који је извршио напад на Сокобању, а ни одред који је дошао надомак Сврљига; друго, да Бугари, са изузетком неколико села, нису наишли ни на доскорашње четнике, што значи да је већина од њих остала у шуми, ишчекујући даљи исход догађаја; треће, да су се Бугари, у таквој ситуацији, обрачунавали најчешће са недужним становништвом: убили су укупно 127 лица, међу којима је било само 12 доскорашњих чтеника, док су све остало чинили мирни људи, жене и деца; четврто, да су — према становништву — били много грубљи делови 25. пешадијског пука, тј. јединице која је тих дана дошла из Софије: у пет села у срезу сврљишком убијено је 115 лица, међу којима је било само 10 доскорашњих четника; пето, да су Бугари спалили најмање 40 кућа, 75 појата и више десетина других зграда и опљачкали велики број домаћинстава; шесто, да је испољен толерантан однос према селима у којима је Бугарима приређиван организован дочек и исказивана пуна покорност и да је то нарочито дошло до изражаја код делова 15. и 30. допунског батаљона.

---

83 Као под 68. и казивање Градимира Петровића, Милоја Петковића и Ратомира Савића, остали подаци као под 17, и Јована Станимировића, рођеног 1897. године, из Веле Поља. У поменутом извештају начелника среза алексиначког наведено је да су запаљене куће Нићифора Радовановића, Светозара Станковића и Борђа Ристића, који су били носиоци домаћинстава.

84 Ради се вероватно, о Сотиру Поповићу. О томе видети „Преглед цркве Епархије нишке", Ниш, март—април 1929. стр. 78—80.

85 Као под 15.

86 Као под 14. и 68. У књизи умрлих храма Св. Илије у Доњој Трнави, за период од 1903. до 1921. године, на стр. 156, регестровано је да је Велимир Крстић „убијен из пушке и заклан ножем од стране Бугара", а да је Борђе Стојановић „убијен из пушке од стране бугарских војника". Њихова смрт везује се за 5. март.

Из овог произилази и закључак да су циљеви, због којих су бугарске јединице кренуле у поход остварени делимично. Прецизније речено, очишћен је овај део терена од четничких јединица и заплашено је становништво, нарочито због онога што се дешавало на правцу кретања 25. пешадијског пука. Остаци четника, међутим, нису уништени: иако дезорганизовани, четници су се добрим делом одметнули у шуме. Они су могли да се одлуче на такав корак зато што су знали да имају јатаке, тј. подршку месног становништва, односно што су били уверени да слободарски дух — и поред свег насиља и застрашивања — није угушен.

Sevdelin Andrejević

TNE UPRISING IN 1917 IN RIVER BASINS OF VELEPOLJE AND TOPONICA RIVERS AND IN A PART OF THE BASIN OF SVRLJIŠKI TIMOK RIVER

In the regions of Velepolje and Toponica River basins and partly in the basin of Svrljiški Timok River the battles were waged with the Bulgarian occupier in 1917. Then the painful scenes of terror of the punishment expeditions against the innocent people also took place. In these regions there were also the guerillas, whose struggling activity was reduced to a minimum. Being afraid of consequences that meant nothing but torture and death, the inhabitants of the villages in this region stopped helping the guerilla, or did that reluctantly and furtively. High prices were set on heads of guerillas and some people could not resist the temptation and betrayed them.

949.711

Предраг Марковић

Пиротски одред Јове Радовића

Јован Радовић, један од знаменитијих војвода у Топличком устанку, рођен је у селу Баре крај Колашина 1891. године. Гимназију је завршио у Београду, где је започео студије германистике које је довршио у Лајпцигу у лето 1914. године. После капитулације Црне Горе одметнуо се са братом Савом. Године 1918. руководи ослобађањем Никшића. Том приликом је заробљено неколико хиљада аустро-угарских војника. Био је ватрени присталица уједињења, и велики противник краља Николе. Његова нагла смрт у Сарајеву, под неразјашњеним околностима, побудила је сумње да је отрован од присталица династије Петровића. Осумњичени за то тровање су касније пали као жртве освете Јовановог брата Сава Радовића.[1]

У овом прилогу биће разматрана делатност Јована Радовића у Топличком устанку. Међутим, проучавање његове делатности у то доба повезано је са великим тешкоћама у погледу извора. Наравно, може се приметити да су извори болна тачка целокупне историографије Топличког устанка, с тим да је овај општи проблем у случају Јована Радовића још и отежан неким посебним факторима. Пиротски одред је био релативно удаљен од главног подручја устанка, и врло слабо повезан са Централним комитетом и Костом Пећанцем, тако да је његово деловање оставило трага у виду наредби, дописа, писама и осталих видова комуникације са Централним комитетом, у односу на друге ближе одреде. У доба писања овог прилога још није била изашла књига о браћи Влаховић, у којој сигурно има занимљивих података и о Јови Радовићу. Сви наведени разлози су утицали на то да се није могла реконструисати делатност Јована Радовића, у целини. Па ипак, неке конце његове делатности могуће је похватати.

Са браћом Влаховић се сусрео крајем августа 1916. године у месту Вучје. Са Јованом Радовићем су била још четира четника. Тошку и Милинку Влаховићу су се претходно придружили Мильан Дрљевић и Никола Влаховић. Не може се утврдити да ли је међу овим четницима био и Саво Радовић. Почетком септембра ова деветорица црногорских четника се упутило за Србију. Путовали су ноћу и на југ Србије су стигли после 31 ноћи путовања. Дана 3/16. октобра састали су се са Костом Пећанцем код села Механе.[2]

Од доласка у Србију до избијања устанка Радовић се посветио стварању четничке организације и припремама за устанак. Сведоци из Манојлице у лесковачком срезу су изјавили Анкетном одбору да је Јован Радовић 21. I/4. II 1917. упутио наредбу нареднику Петку Петковићу у којој је наложио овоме да направи четничку организацију, истицао Топличане за пример, и препоручивао Манојличанима да се боре са Бугарима. Манојличани га, међутим, нису послушали већ су дали регруте Бугарима.[3]

Радовић је такође вршио и усмену агитацију држећи говоре по селима нишког и лесковачког среза. Придржавајући се Пећанчевих упутстава, говорио је народу да не иде у бугарску војску, да се сви држе као прави Срби и да се не тужакају властима, да припреме оружје у чувају га за прави моменат.[4]

На састанку у Обилићу, 8/21. II 1917, Радовић је као рејон дејства добио пиротски округ, источни део Нишког округа, део врањског округа десном обалом Мораве и десном обалом Сурдуличке реке.[5]

Био је један од најватренијих присталица устанка. То потврђује и Коста Пећанац. Послао му је писмо у коме је сву кривицу за избијање устанка свалио на њега. То писмо су Бугари ухватили и читали пред народом по градовима и селима.[6] Такође, у свом извештају Врховној команди од 19. XII 1918. Пећанац тврди да је послао Радовића за Пирот а Тошка Влаховића за Књажевац да би одстранио најјаче подстрекаче на устанак.[7] Занимљив је податак да

су од свих војвода само Радовић и Милинко Влаховић послушали наређење и отишли у додељене им области.[8] Тошко Влаховић је, на пример, све време устанка био у Јабланици, па је тек касније отишао у источну Србију.

Дана 10. фебруара, у Доњем Коњувцу је извршено раздвајање одреда Јована Радовића и Тошка Влаховића. Сваки је узео по 25 четника са собом.[9]

Ватрено крштење у самом устанку одред је доживео 11/24. фебруара 1917. године. Бугари су нападнути на путу за Лесковац. Заробљено је осам војника, тројица су рањени. Такође је заробљено 10 коња, 5 кола, 12 званичних писама, један коњ је убијен. На пола сата хода испред Лесковца, ослобођена су два Србина која су тамо вођена на суд. Разјарена бугарска коњица је стигла у варош, али Бугари нису ништа предузимали вероватно збуњени овако дрским нападом. Радовић каже „ваљда зато што смо браћа?"[10] На жалост, убрзо ће се уверити у праву природу бугарског „братства". После ове акције Радовић ослобађа општине у околини Власотинца, Орашје, Конопницу, Шишаву, Крушевицу. Растерује општинске чанике из ових општина, неке по свој прилици ликвидира, а неки „су пошли на леп начин за Власотинце" након ослобођења. У Шишави председник општине није хтео да дâ кључеве, па су морали да обију касу где су нашли 4.212 лева.[11] Из истог места узео је 30 четника за борбу код Власотинца, од којих се вратило 24. Регрутовао је 10 четника и у Црковничкој општини.[12] И поред примера невољне сарадње у појединим селима, устанак у овом крају се ближи врхунцу. Радовић шаље извештај да се у Лесковцу налази свега 150 Немаца и 50 Бугара и то слабо наоружаних.[13] Да ли то значи да је помишљао да нападне Лесковац? Највећи успех његовог одреда је заузимање Власотинца, 19. II/4. III. (Тог дана је Пећанац добио извештај о ослобођењу Власотинца, а можда се оно одиграло дан пре). Том приликом је ослобођено 800 регрута које су Бугари силом покупили за своју војску, и држали их затворене у основној школи.[14] Занимљиво је да Радовић у својој поруци команданту бугарског окупационог рејона у Нишу каже да је ослобођено 400 регрута.[15] Да ли је посреди нека варка, или је бројка од 800 регрута плод претеривања народне свести жељне великих успеха?

Сада је већ формирана слободна територија. Бугара нигде нема по селима, народ је одушевљен за борбу. Бугарима се нигде не даје реквизиција, формирају се некакви рудименти народне власти. Док су држали Власотинце, устаници су имали и затвор у коме су држали колаборационисте. Сеоске страже чувају заплењену општинску имовину.[16] Радовић, 21. II/6. III, наређује да се у свакој општини одреди војни старешина, и три лица за летећу пошту која се смењују свака 24 часа. Да се нареди преглед оружја и муниције, да се припреми одело, обућа и резервна храна, да се спреме експлозив и француски кључеви као и ћускије и чекићи за разбијање пруге. Забрањује се непотребно пуцање. Сва обавештења и везе треба да се одржавају тајно. За издајнике — стрељање. Ово наређење послато је у општине Велики Крчимир, Велико Боњинце, Личје и Душник.[17]

Све то дешава се потпуно самостално, без редовне комуникације са К. Пећанцем. У извештају од 24. II/9.III, Радовић моли за наређења и информације о току устанка. Поставља се питање шта је било са Пећанчевим наређењем о покрету за Сићевачку клисуру 21. II/6. III.[18] Ово је део једног већег проблема, а то је: колико су уопште акције Топличког устанка биле координиране од стране Пећанца, или било кога другог. Везе не постоје ни између суседних одреда. „До сада ни са једним одредом нисам успоставио везу што ми јако отежава акцију" пише Радовић у свом извештају од 3/13. III 1917. године. На пример, са Милинком Влаховићем Радовић мора да одржава везу преко Пећанца, кога моли да му Влаховић пошаље шест Радовићевих четника осталих у његовој области.[19] И поред слабих комуникација глас о Радовићу га је претицао и стизао и тамо где Радовић никад није био. У сведочењу скупштинском одбору поједини сведоци су тврдили да је Радовић учествовао у ослобађању Куршумлије 13/26. II, и Лебана 16—18. II/1—3. III, када је Радовић очигледно водио борбе око Власотинца.[20]

Крајем фебруара, по старом календару, Радовић прелази у предео источно од Ниша. Од 28. II/13. III поставља за команданта сектора према Власотинцу између Власине и Мораве коњичког наредника Илију Стефановића и ставља му на располагање 12 општина да му пруже помоћ ако се укаже потреба.[21]

У овој новој области наилази на неповерљивији народ. „Овај народ је неверни Тома", каже Радовић у своме из-

вештају од 3/16. III. Ипак и тамо су деловали успеси Радовића. „Када су видели да ја не жалим главу за њих, свуда су лојални где год се појавим". Имало је ефекта и паљење кућа издајницима који су отишли на подворење „Баја Гању". Овде је сживео и пропагандну делатност. „Прокламације сам разделио на све стране, које ми сондирају терен за успешну акцију. Где год се појавим и говор одржим, свуда објасним за вас да сте ви први дошли отуда као изасланик Врховне команде као и савезничке команде и краљевске српске владе." По свој прилици свет у овом крају био је и мање ратоборан, па су наступили проблеми у снабдевању оружјем: „Оружја немам него врло мало, јер овај свет не уме живети животом Пећанаца и Црногораца, јер му је увек већа брига била да одгаји паприку, него да сачува пушку која би му данас живот заштитила".[22] Из истог извештаја види се да је Радовић планирао и офанзивне акције. На пример, акције одмазде којима је претио бугарским командантима у Нишу. У поменутом писму истакао је да су Бугарима послали 227 неповређених заробљеника, а да се они на то нису обазирали већ и даље убијали недужне. Зато је Радовић предузео најхитније мере да се запали неколико села преко бугарске границе. Планирано је и превртање возова, те критикује Милинка Влаховића и попа Димитријевића што кроз њихову територију бугарски возови „јуре низ Мораву и уз Мораву као да су узели тапију на пругу". Планирао је да пребаци акције даље на сверо-североисток, „да испуни поверену му дужност према милој нам отаџбини панславизма, која се данас ослобађа тиранских ланаца германско-татарских". Већ се ближи велика бугарска сила и крај устанка. „Војска се јавља у великим масама а моја снага је мала да их могу задржати". Ситуацију је донекле олакшавало то што су се Бугари више држали равнице", а у брдовита места не воле много да дођу."[23]

Ни након угушења масовног устанка није престајала борба Пиротског одреда. Најзначајнија операција је била битка код Поружнице 25. IV/8. V за коју сазнајемо из предлога Радовићевог Пећанцу да овај унапреди неког Белојевића који се истакао у тој борби, као и да усвоји унапређења Величка Благојевића, Драгана и Јована Николића. У тој борби Бугари замало нису били опкољени, па су се „дали у дивље бекство, да су без капа долазили у Соко-Бању носећи мртве и рањене."[24] Бугари су на основу заплењене наредбе код убијеног четовође М. Андрејевића закључили да се Пиротски одред креће око Соко-Бање и да није ни долазио у пиротски крај, као и да је поменути Величко Благојевић из Поружнице командант Поружничке чете и заменик Јована Радовића.[25] Према том извору централна Радовићева чета имала је 25—30 људи. Радовић је почетком лета организовао разбацане четнике по Озрену, Ртњу, Буковику и Кучајским планинама. Иако је Пећанац у свом писму од 16/29. маја, сматрао да Радовић треба да остане у том крају и упада у Бугарску, Радовић није више могао да издржи у источној Србији. У писму Војиновићу пише да је на праве четнике наишао тек на Озрену, а да се четници у Кучајским планинама баве пљачком. Занимљива је и његова преписка са окупаторским командантима на том терену. Дана 5/18. III упутио је писмо Немцима у коме се жали на злочине Бугара, и моли их да то спрече. Дана 21. априла одговара на писмо бугарском команданту Соко Бање. У том писму он одбија бугарске позиве на предају. Истом команданту Радовић пише и 5/18. маја.[26] У поменутом писму Војиновићу Радовић каже да је шест пута опкољаван „од српских изрода."

Коста Пећанац издаје 5/18. августа заповест у којој наређује свим старешинама у јабланичком крају да буду на услузи Радовићу кога шаље као инспектора ради ревизије и давања упутстава свим четовођама у том крају. Радовић ће извидети разне злоупотребе и кривце судити и казнити по комитском закону. Командант Јабланичког одреда Беговић поднеће му рапорт.[27] По Перовићу, Радовић прелази Мораву изнад Ниша 18. августа/1. септембра, када шаље писмо Војиновићу.[28] Истог дана Радовић шаље извештај Пећанцу у коме се жали на врло замршену ситуацију у јабланичком крају. Нико не сме да пријави кривце за злоупотребе „из бојазни да доцније од криваца не буду печени, дерани и најзад убијени" а командант Јабланичког одреда није хтео да му поднесе списак стрељаних са образложењем зашто су стрељани. Моли Пећанца да све тужиоце поводом убиства позове на суочење. Тврди да је ситуација на светском ратишту повољна.[29]

Ово је задњи траг Јована Радовића у Топличком устанку. Одатле је отишао право у историју и легенду.

Напомене

1. „Народна енциклопедија" Станоја Станојевића, том III, стр. 643.
2. Необјављен дневник Милинка Влаховића цитиран према књизи М. Перовића, Топлични устанак, Београд, 1971, стр. 91—92.
3. Анализа сведока анкетног одбора Народне скупштине, Архив Војно-историјског ништитута, фонд Топличког устанка, кутија 77, фасцикла 1, 5—6 табак (у даљем тексту АВИИ, к. 77, ф. 1).
4. Анализа сведока, АВИИ, к. 77, ф. 1, 135.
5. Оригинал документа је као и многи други, у Софији. Цитирано према М. Перовић, н. д., стр. 115.
6. М. Перовић, н.д., стр. 118.
7. Извештај Косте Пећанца Врховној команди од 20. XII 1918, АВИИ, к. 78, ф. 3.
8. Извештај Марка Павловића Врховној команди, 21. XII, АВИИ, к. 78, ф. 3.
9. Дневник Тошка Влаховића цит. према М. Перовић, н.д., стр. 122.
10. Извештај Јована Радовића Кости Пећанцу од 11. II 1917, АВИИ, к. 78, ф. 3/1, сл. 1.
11. Извештај Јована Радовића Пећанцу од 24. II 1917, АВИИ, к. 78, ф. 3/1, сл. 3.
12. Анализа сведока анкетног одбора, АВИИ, к. 7, ф. 1, 5—6 табак.
13. Извештај Јована Радовића Кости Пећанцу од 14. II, АВИИ, к. 78, ф. 3, сл. 2.
14. Цит. Извештај К. Пећанца Врховној команди.
15. М. Перовић, н.д., стр. 145.
16. Наведени извештај Ј. Радовића од 24. II.
17. М. Перовић, н.д., стр. 145.
18. Исто, стр. 146.
19. Извештај Ј. Радовића К. Пећанцу од 3. III, АВИИ, к. 78, сл. 4.
20. Анализа сведока анкетног одбора 1.24 и 1.38.
21. Наведени извештај од 24. II.
22. Исто.
23. Исти извор.
24. Извештај Ј. Радовића К. Пећанцу од 30. VI 1917, АВИИ, к. 78, ф. 3/1, сл. 5.
25. М. Перовић, н.д., стр. 271.
26. Исто, стр. 263.
27. Наредба Централног комитета за 5. VIII 1917, АВИИ, к. 78, сл. 17.
28. М. Перовић, стр. 262.
29. Извештај Ј. Радовића К. Пећанцу од 18. VIII, АВИИ, к. 78, сл. 6.

Predrag Marković

THE PIROT DETACHEMENT OF JOVAN RADOVIĆ

There is not many authentic date about the Duke Radović and his detachement that took part in the Toplica uprising. Although hardly connected with Pećanac and the Central Commitee, Radović acted in the region of Pirot and left some visible traces. Undoubtedly, he is one of the most important dukes of the Toplica Uprising, as well as among the Montenegrian guerilla. Great intellectual and patriot, adherent to the Yugoslav union and opponent to the Petrović dynasty, Radović made radical decisions all his life. He also met a violent death, suddenly, probably poisoned by his political ennemies.

949.711

Новица Поповић

Пасјачка чета Машана-Маше Стојовића

Моја прича о четовођи Машану-Маши Стојовићу — Новаку и његовим друговима из Топличког устанка 1917. године, јесте прича тројице народних учитеља и родољуба: Љубомира Марковића, Драгића Пантовића и Александра Шишовића, који својим записима и сакупљеним казивањима допринеше да се ликови ових националних јунака и њихове судбине не забораве. То је такође прича још великог броја савременика који из непосредног сазнања и сећања сачуваше успомене на ове трагичне и славне дане.

На покушај да се позабавим Пасјачком четом Машана Стојовића и његовим друговима подстакла ме је и чињеница да постоји дијаметрална и готово суштинска разлика између онога што је писано и о чему се пише, и онога што је остало и што живи у народу.

У ПРВИМ УСТАНИЧКИМ ДАНИМА

Ко је био Машан Стојовић из Јовиних Ливада у Топлици, недалеко од Прокупља? Откуда та једина породица Стојовић у овом селу и шта је са њом јер од 1917. године до данас не постоји огњиште Стојовића у селу Јовине Ливаде? Или још једна загонетка. Ко је та породица која је била мало позната као породица Стојовић?

Зато ваља одмах рећи да је реч о породици домаћина Ђока Стојова Љумовића, који је са својом супругом, познатом као Шајка, имао четири сина: Машана, Илију, Митра и Радована и кћи Дуњу. Сви они узеше дедово име — кога су звали Стојо, и прихватише га за своје презиме Стојовић.

Сва четири сина Ђока Стојова нашли су су се у борбеним редовима српске војске у првом светском рату. Они учествују у Церској бици и осталим бојевима у којима је: Илија био тешко рањен и остао без ноге, па је као такав успео да дође у своје село. Машан је пао у заробљеништво,[1] а Митар и Радован одступише преко Албаније на Солунски фронт.

Даља судбина ове породице у току Топличког устанка и његовог гушења: Бугари су за одмазду спалили кућу Стојовића, Машанове родитеље су стрељали, као и његовог брата Илију, иако тешког рањеног војног инвалида.

Никада се више није обновила кућа Стојовића у Јовиним Ливадама.[2]

Машан је успео да побегне из заробљеништва, где је био у логору у Белдогасму, у Аустрији, и да дође у своју Топлицу, па ће у најтежим данима наставити да дели зло и добро са својима и са својим народом, ако се тада о добру могло чак и сањати.

Неколико дана по доласку у село, Машо обилази једног по једног домаћина. Питао је шта ко има од оружја и муниције. „Чувајте оружје и муницију да се не упропасти" — говорио је. Људи су му обично давали тачне податке о томе шта ко има од оружја и у каквом је стању. Већина је оружје чувала у шупљим буквама. Машо је исто тако чувао своје оружје, сећају се његови савременици.

За кратко време стекао је углед и поверење у свом крају. То је било пресудно да је непосредно по доношењу одлуке о избору и именовању четовођа за уже подручје Топлице, именован за четовођу Пасјачке чете.

Према сећању Драгутина Секулића из Бериља који данас као пензионер живи у Прокупљу,[3] Машанова чета обухватала је села: Пасјачу, Јовине Ливаде Бели Камен и Јабучево. Истовремено су формиране чете и на другим подручјима па је за села: Бучинце, Балчак и Добротић, именован Бошко Чупић из Балчака, а за села: Бериље, Растовницу, Влахово, Лукомир и Речицу — Алекса Андрић.

Такође је познато да су на овом принципу именовани четовође и за остала подручја, и да је у четама било по 10 до 15 бораца. Међутим, у борбу је ишло све што је могло дати отпор и што се могло борити.

Мој саговорник Секула такође тврди да су у Топличком устанку први пут у оружаној борби српског народа учествовале и жене и да је лично познавао три девојке које су биле комите и то Даницу Мрдељић из Доброг Дола и Крстину Перуновић из Растовнице, док трећој је заборавио име. Неоспорно је да је ово детаљ који отвара нове димензије и захтева посебно поглавље како би се расветлила суштина и бит овог трагичног устанка.

Данас је поуздано и коначно утврђено да су у активном саставу Пасјачке чете од првог до последњег дана били и остали:

— Машан Машо Стојовић из Јовиних Ливада,

— Јован Вуковић из села Гласовика општина Прокупље,

— Лазар Мировић из села Коњарника,

— Бошко Мировић из села Коњарника,

— Живадин Стевановић из села Лукомира, општина Житорађа,

— Драгутин Живковић из села Пуковца. општина Дољевац,

— Мирко Кривокапић из села Дубраве,

— Марко Кривокапић из села Дубраве.

— Ђорђе Лакићевић из села Зоровца, општина Бојник,

— Гојко Бјелица, из села Горње Врбице, општина Никшић.[4]

Овом броју ваља додати и Радована Рада Бјелицу из села Јовине Ливаде, рођеног 1901. године. Иако малолетан, није се хтео одвојити од свог рођака Гојка Бјелице и од првог дана је био са њиме у Машовој чети. Он ће са четом проћи сва искушења и борбе све до угушивања Топличког устанка и касније до одлуке Косте Пећанца да се комитске чете расформирају и да се четовође са комитама предају Бугарима.

Кроз Пасјачку чету прошли су још многи борци међу којима и Георгије Владимировић Рус, за кога је Тошко Влаховић записао у свом дневнику да је био необично велике енергије, несаломиве воље и неустрашиво је јуришао на Бугаре као да су били без пушака. Погинуо је 26. августа у борби са Бугарима код села Богојевце.[5] А ево како се Раде Бјелица сећа тог догађаја.

„Увече смо зашли изнад села Богојевца, а неколицина су упућена у село да донесу хране за вечеру и за други дан. Чекали смо их у једном шљивику. Ноћ је била тамна, па смо једва у мраку пипајући налазили по неку шљиву, да би утолили глад. Одједном се проломио изненадни глас: „Стој"! И истовремено одјекнуо је плотун. То је био глас нашег стражара Станка, кога смо звали Гламоч. Раздерао се колико је могао. Био је погођен. У мраку се развила борба. Ми смо журили да што пре изађемо на узвишицу једног брежуљка који је био обрастао ситном шумом. У истом правцу јуришали су и Бугари. Пошто смо ми били у предности, Бугари су одступили, остављајући два мртва и трећег путовођу, кога су узели из Драгог Дела. Наши губици били су велики: погибоше нам Георгије Владимировић Рус и Ђоко Вучетић из Балчака, а имали смо и три рањена од којих Станко теже. У том и месец огрија, а ми се упутисмо у Власовску Бандеру и ту заданисмо."[6]

Забележено је да је у Пасјачкој чети био и Раде Маровић кога, Драгољуб Мирчетић помиње у књизи „Буна у Добричу"[7] где подвлачи да је један од преживелих у последњој борби Пасјачке чете 20. децембра 1917. године што испитивања нису потврдила, али се не искључује да је одређено време био у чети до угушивања устанка. Напротив, у том времену знатан број бораца са наведеног подручја прошао је кроз Машанову чету.

Велики је број борби и акција у којима се истиче Пасјачка чета Машана Стојовића; најзначајнија је, ипак ослобођење Прокупља. Код многих савременика данас — који преносе сећања непосредних учесника у Топличком устанку, постоји веровање да је Машан Стојовић био командант одреда који су чиниле све три истакнуте чете, па су га чак ословљавали и са „војвода". Ја о томе нисам нашао непосредне изворе и доказе.

Машанов ауторитет у народу чинила је решеност да се у борби истраје. Он је био непомирљив са свима који су се супротстављали борби народа против окупатора. Више саговорника преноси сећање да је у ослобођеном Прокупљу дошао у сукоб са војводом Костом Пећанцем кога је у том сукобу ухватио за груди — пружајући руку и према пиштољу. Овај сукоб се завршио интервенцијом непосредних учесника у расправи, што није умањило, већ напротив подигло углед Машана Стојовића. У народу живи сећање да је по његовом на-

рећењу у ослобођеном Прокупљу ошишано до главе више жена и девојака за које се знало да су љубавнице окупаторских војника и старешина или су постале њихови повереници и сарадници, мада нема писаних доказа за ова казивања. Истиче се, такође да је у овом кратком раздобљу стрељан извесган број кметова, од којих је Машан лично ликвидирао Денчу Симоновића, из Гласовика као бугарског агента.

Миливоје Перовић у књизи „Топлички устанак 1917" истиче наредбу Косте Пећанца од 15. јуна 1917, по старом календару, којом је територија Топлице подељена на два одсека, па је за команданта одсека на десној обали Топлице именовао Радисава Тошића, а за команданта Јастребачког одсека, на левој обали Топлице, Јеротија Ђенадића. Истом наредбом обавезане су све четовође да се потчињавају наредбама команданата одсека.

Поред именовања команданата одсека, именовани су четовође: Јован Јелић, Машан Стојовић и Божо Павловић да иду са штабом а између осталих Машан Стојовић је именован да одговара Централном комитету за дисциплину, док је Илија Радоњић постављен за ађутанта у Централном комитету са задатком да одржава везе са командантима одсека.

Колико је био запажен углед и улога Машана Стојовића и његових бораца, потврђује и Билтен бугарске команде Моравске војно-инспекцијске области у Нишу који наводи распоред и јачину комитских чета — па каже: „Да са војводом Пећанцем дејствује 60, а са Војиновићем 50 четника, да под руководством ових војвода постоје још око 40 чета од по 10 до 15 људи и као пример истиче: мајора Павловића са 10, Радисава Тошића са 10—15, и Машана Стојовића са 10 комита итд."[8]

После сукоба са Костом Пећанцем, Машан-Машо Стојовић, никад више није признавао Косту Пећанца за војводу. Напротив, он је говорио да је његов војвода Коста Војиновић. То потврђује и чињеница да је војвода Коста Војиновић, после разбијања Топличког устанка, свима четовођама који су били његови истомишљеници, дао савет да пођу у друге крајеве поробљене Србије и да тамо дижу устанак, да се боре у непријатељској позадини. Ова чињеница, када се упореди са казивањем Косте Пећанца, који је 26. октобра — на Митровдан, позвао такође преживеле четовође и саопштио им да је устанак ликвидиран и да ко хоће може да се преда и да је слободан да иде куда ко зна, указује на опредељење једног и другог војводе.[9]

ОСТАВЉЕНИ САМИ СЕБИ

Најмлађи борац Пасјачке чете Раде Бјелица касније је забележио своја сећања на ове дане: „Другог дана после борбе код Богојевца кренули смо у правцу Ранкове Реке и када смо прешли брдо недалеко од Новог Ђуревца упутили смо се у правцу Пасјаче. Преко ноћи пребацили смо се у Дубоки Поток изнад Кожинца и Старог Момчилова. Ту смо провели дан, а увече смо се пребацили у Кале изнад Дебелог Луга. Једна тројка одавде је упућена у село, да у њиховој тајности потражи хлеб са упозорењем, да се јави само једном домаћину, а највише двојици и да они прикупе хлеб. Тих дана бугарске патроле свакодневно су нам биле за петама, а још више онима који су нам давали храну или се састајали са нама. Због тога смо често гладовали, али су нас више од тога погађале муке и мучења које је подносио народ. Сваког дана смо слушали: Убијен тај и тај или та и та. Због тога смо били стално у покрету и затурали траг и избегавали и борбе и сваки контакт са Бугарима, да би народ мање страдао."

„Тих дана, забележио је даље Раде, Бугари су све родитеље и породице чији су синови или мужеви у шуми и нису се предали, отерали у затвор, а одатле интернирали у логор. Том приликом би до несвести премлаћивали жене и децу. Многе су вешали како би од осталих изнуђивали било шта о кретању комита. Тако су на зверски начин убили Спиридона Петковића, обесили Ружу Глушац и Златану Кулић из Новог Ђуревца. Мога оца Обрена отерали су у Бријање а остале чланове као и друге породице из Јовиних Ливада тукли су и премлаћивали на зборном месту у Гласовику. Терор је владао Топлицом. Због тога нико није волио да нас сретне нити да нас види. Живот је зависио од једне изговорене речи. Дочекали смо да су нас и најближи рођаци избегавали, а и нас је било све мање. Често се дешавало да је неком поручено да оде до куће да се види са својима, а када оде на вијење да се више не врати у чету. Ми који смо остали кретали смо се од Растовнице до Коњарника у нај-

већој тајности али смо сваког дана успостављали везу са неким из најближег села."

„Једног дана заданили смо у близини куће Булајића и Рогановића. У густој шуми у потпуној тишини одмарали смо се и спавали мењајући се на стражи. Негде после подне неко нам донесе наређење Пећанца. Машо чита и мијења се у лицу и у једном тренутку поче нам подносити под нос наређење: Гојку, Ђорђу и другима редом, питајући је ли ово Пећанчев потпис? Сви су се уверили да је то Пећанчев потпис и сви су били нервозни. Схватили смо да није реч о фалсификату нити бугарској ујдурми, а наређење је како сам добро запамтио гласило:

„Свим четовођама наређујем да се предају Бугарима, јер ја сам са њима склопио уговор и сваком је загарантован живот. Ово сам учинио за спас народа Српскога. Сваког дана убијају и муче па да би престали са тиме, зато су и дали обавезу, да ће сви који се предају и када дођу из ропства признаћемо им као да су до краја били са пушком у руци и сви треба да се предају за спас својих најмилијих. А ако има и таквих који више воле себе но своје, њима најстрожије наређујем да се крију по вучјим и мишјим рупама, јер ако неко настрада због онога ко се не преда, судиће му српски војни суд након ослобођења."

„Никада нас ништа није тако нервирало и потресло као ово наређење — истицао је овај савременик. Сви смо се промјенили у лицу и сви смо псовали Пећанца. Машо је говорио: „Шта вас изненађује? Он је од самог почетка устанка стално радио у завијеној форми. Ја предлажем да се одавде повучемо у правцу Шумадије, а гледаћемо да ухватимо везу са Војиновићем. Убеђен сам да је Војиновић против оваквог кукавичког наређења."

Гојко на то рече: „Најбоље би било да се некако повежемо са Војиновићем." Сви смо за то. Поћи ћемо у правцу Шумадије и брзо одлучисмо да исте вечери пођемо према Јастрепцу. Гојко приђе мени и рече: „Ти, Раде, нећеш ићи са нама но остани. Нађи Игњата и Јована и с њима остани." Ја му одговорих да ћу и ја ићи са њима. „Ваљда ме нећете избацити као брав што избацује брабоњак и вриснух у плач."

Машо и сви остали упиташе Гојка шта то говори. „Зашто да не иде са нама? Овде нема ни једног да је са мном био дуже од Рада" — рече Машо „и он ће да иде са мном". „Добро Машо," — одговори му Гојко, „ако ће Раде ићи са тобом ја нећу и то сигурно нећу. Зашто да будем кривац Симани, мисли на моју мајку као и Канди, која ми је пребацила да би јој син био и данас жив да није пошао са мном. Поред тога он је млад и не зна се ни чувати, а мене неће ни гром убити. Поред осталог, Јован му је био ближи од мене, завршио је Гојко.

„Кад су видели да је Гојко одлучан, Машо и други су ме молили да не плачем и да је боље да нађем Јована. Плакао сам све док су пошли. Кад је већ сунце залазило ја сам још пристајао за њима молио Гојка, али све је било узалуд. То ми је био најтежи час у животу. Кад сам се раздвојио са друговима са којима сам много зла поднео и преживео, нисам се могао смирити целе ноћи и од тада више никада нисам видио седморицу својих другова из Машове чете са којима сам се тада заувек растао."

РАСТАНАК СА ТОПЛИЦОМ

Рекли смо да је Раде Бјелица био најмлађи борац Пасјачке чете. И ево на крају када је Машо одлучио да са четом напусти Топлицу и јужне крајеве Србије, када је одлучио да се пребаци у Шумадију или западну Србију, са надом да ће се састати са Костом Војиновићем, Раде је морао изостати са својих шеснаест година. Међутим, Раде Бјелица био је упоран, није се предавао, остао је комита, борио се и дочекао слободу. Он каже:

„И на крају морао сам се растати са друговима. Остао сам уплакан, гледајући у правцу Растовнице куда су отишли. Стајао сам на месту све док је пала ноћ и размишљао куда да кренем да би се нашао са Јованом и Игњатом. Кренуо сам ка Кривом Потоку до куће Јована Павловића кога сам нашо у дворишту и испричао му шта ми се десило и кога тражим. Он ми на то рече: „Иди у Вељу и тамо ћеш остати и сутра. Ја сам уверен да ћеш се са неким наћи." Отишао сам у Вељу и сутрадан пре подне срео сам се са Драгом Рогановићем и Јованом и Ристом Савковићем и они ми рекоше да је исто наређење добио и четовођа Алекса Андрић и све остале четовође и да треба довече да се састанемо код куће Јована Николића. Тако смо кренули у први мрак, дошли на брег изнад Растовнице, изнад ушћа ове речице и Топлице. Тамо смо нашли

Алексу Андрића, Бошка Чупића — оба четовође, са њима Душана Петровића званог Касапин и још 40 до 50 људи. Сви су били забринути и сами нису знали шта да раде. Међу собом су се расправљали. Једни су били за предају, а мањи број је говорио: „Боље и да погинемо но да се предамо." На то би пао одговор: „Кад погинеш ти, треба да погине и цијела породица, неће је нико дирати кад сазнају да сам погинуо" — одговорио би други. На крају рекоше да треба да пођемо на састанак са Бугарима па ће коначна одлука пасти после састанка.

„Састанак са Бугарима био је заказан на Гарићу — приградско насеље Прокупља, и сви смо пошли тамо. Питао сам Бошка за Јована и Игњата, а он ми је рекао да је данас трећи дан од када су пошли и однели неке извештаје Пећанцу. Тако смо причајући стигли до Гарића и заузели косу јужно од Прокупља, а тројица четовођа и још неколицина јавише се бугарској стражи и одоше у једну кућу. Тамо их је чекало неколико бугарских официра.

„На том састанку одлучено је да се сви предамо сутрадан у осам сати. По повратку преговарача који су свима саопштили одлуку о предаји, дошло је до једне мучне ситуације. Већина је одобравала договор и инсистирала да се сви предају. Било је чак и тако оштрих захтева који су упозоравали: ако се неко не преда а моја породица због њега настрада, гледаћемо да уништимо и њега и његову породицу. Мањина која није одобравала споразум о предаји ћутала је и нико није говорио ни речи. У току ноћи сви су се расподелили по кућама у Бериљу, и то обично по двојица, тројица и разилазили се сваки у одређеном правцу."

Раде је пошао са Драгом Рогановићем и триста до четиристо метара ишли су ћутећи. Тада је Раде рекао Драгу да се не би предавао Бугарима и да би радије сачекао Јована и Игњата. На то му је Драго одговорио: „Ти се не би предао, а ја им се уопште нећу предавати, па ако ме слушаш кренимо у другом правцу" — и пошли су преко Павловића Ливада. Тако су напустили Бериље. Убрзо су се нашли са Јованом Савковићем који је остао са њима а потом им се прикључили Ђоко и Павле Бурић, Ђорђе Перуновић, Ђуро Тодоровић, Алекса Андрић и Гаврило Гардашевић. Међусобно су разговарали и питали се, да ли има још неког да дође па су закључили да сачекају још два до три друга. После краћег чекања кренули су према Видовачи где су се нашли са Ицом Калајџићем, Тривом Савићем и још једним другом. Дан су провели заједно и одлучили да пођу у правцу Црне Горе.

Ова одлука је била једногласна и прихваћена са неким одушевљењем као да их није очекивао тежак пут са непредвидивим ситуацијама. Исте вечери прешли су Топлицу и упутили се у правцу Јастрепца. После пола ноћи почела је киша да пада, а они су ишли даље према планини. Сутрадан заданили су у подножју Јастрепца одакле су се упутили према Расини.

Како је Раде причао својим савременицима, стигли су једне вечери код домаћина у којој су нашли и његове комшије. Ти људи су им се одмах пожалили на председника Општине да је издајник и да ће их упропастити, погото ву ако сазна да су комите били у селу. Ђоко Бурић, Ђорђе Перуновић и Јован Савковић са сином Ристом отишли су исте вечери да ликвидирају председника Општине. Када су се вратили донели су нешто веша и друге опреме које су узели од његове кћери.

Одатле су пошли у правцу Копаоника, где су им се придружила још четири друга из Војиновићева одреда, а онда су наставили у правцу Ибра. Ибар је био надошао и морали су тражити неку ћуприју. Када су дошли до ћуприје на њој није било страже, или се она склонила када је видела већу групу наоружаних људи. Патрола која је ишла низ реку у којој је био Раде, Ђоко Бурић и Ђорђе Перуновић наишла је на три Немца. Кад су их видели, двојица су одмах побегла а један је уперио пушку на готовс. Ђорђе Перуновић је у том пошао право према Шваби а остала двојица су уперили пушке на њега. Шваба није смео опалити пушку на Ђорђа који му се хватао руком за његову цев и почели су се трзати са пушком, Шваба у намери да побегне а Ђорђе да му узме пушку. Том приликом Шваба је успео да побегне остављајући пушку и муницију.

На путу за Црну Гору група са четовођом Алексом Андрићем прешла је Лим и стигла на Сињајевину. Свуда у пролазу говорила је да су они српски комите и да ће српска војска ускоро пробити Солунски фронт, да није далеко дан слободе.

На крају група се повезала са црногорским комитама и наставила војевање до коначне слободе. Један од првих бораца Машанове чете доживео је сло-

боду и остао познат као комита Косте Војиновића, Маша Стојовића и Тошка Влаховића. Истовремено и као црногорски комита под командом Јована Радовића и Митра Ковачевића, а са својим четовођом Алексом Андрићем са којима је прошао многе борбе које су вођене између Колашина и Фоче у којима је био рањен у грло. За допринос у борбама за ослобођење које је као комита водио у позадини непријатеља у окупираној Србији и Црној Гори, Раде је добио статус добровољца и колонизиран је у селу Борчи у Банату, а по основу рањавања оглашен је ратним војним инвалидом.

Били бисмо неправедни ако за овог родољуба не бисмо истакли да је до краја остао доследан својим слободарским идејама. У другом светском рату Раде Бјелица од првог дана устанка 1941. године активно се ставља на страну народноослободилачког покрета. Као борац Топличког партизанског одреда учествује у борбама у октобру 1941. године. Непосредно се бори против четника Косте Пећанца који и у овом рату издаје слободарске идеје српског народа. Такође, Раде са јединицама народноослободилачког покрета учествује у борбама на територији Јабланице и Пусте Реке, нарочито за време седме непријатељске офанзиве. Потом је 1944. године у ослобођеном Прокупљу биран за члана народноослободилачког одбора за срез Прокупље — умро је 1975. године.

ПАСЈАЧКА ЧЕТА У МОРАВИЧКОМ КРАЈУ

После растанка са својим најмлађим борцем Радом Бјелицом, Машан се са четом упутио у западну Србију и нашао у моравичком крају, у пределу Драгачева и у околини Ариља, са намером да овде распламсава устанак и води борбу у непријатељској позадини.

Према записима Љубомира Марковића и Драгића Пантовића, никада се није могло тачно утврдити када је Машан-Машо Стојовић напустио Топлицу и дошао у крај између Јелице и Јавора, Голије и Ђетиње. Највероватније је да су комите са Машаном на челу дошли у првој половини августа 1917. године, односно да су се почетком августа појавили у близини Иванице, Ариља и Гуче како је то тврдила у својим сећањима Перса Јованчић, домаћица из села Лисе, срез драгачевски.[10]

Моја истраживања са више сигурности доказују да је то могао бити само почетак септембра или још тачније прва половина септембра 1917. године. То се потврђује чињеницом да је борба код с. Богојевца у Топлици била 25. августа исте године, затим да је само после неколико дана уследила наредба војводе Косте Пећанца четовођама да се предају, а непосредно потом Машан са друговима одлучује да се пребаци у Шумадију или западну Србију у нади да ће се састати са својим војводом Костом Војиновићем.

О комитским опредељењима и намерама као и о томе какви су били борци, како су се понашали, како су изгледали као појаве и шта су желели у овом крају, говоре многа казивања појединаца.

Ево неких, како су их прикупили и забележили Љубомир Марковић и Драгић Пантовић:

— Ми смо дошли овамо да дижемо борбени дух код народа, који ће се у датом моменту подићи и кидисати на окупаторе, да мотримо на рад локалних власти: председнике, кметове, окупаторске поверенике и друге. Да бодримо људе да подржавају у патриотском духу честите људе и патриоте: да обавештавају народ да ће окупатор пропасти и да ће скоро доћи дан златне слободе.

— Ми не можемо да окупљамо народ групно и да му све ово излажемо, зато се обраћамо пријатељима и нашим повереницима да ово пренесу народу.

— Од ове сиротиње не тражимо храну, нити какву услугу бесплатно. Ако би ко покушао да у наше име узме: новац, одело и друго, ми ћемо се с њим немилосрдно обрачунати.

Нешто касније приликом сусрета са Пауном Марковићем из Прилика изјавили су: „Ми смо дошли да штитимо ову сиротињу, а не да пљачкамо."

Ватрено су хвалили старешину Косту Војиновића и чудили су се како људи у овом крају мало знају о овом јунаку.

— Једне вечери крајем јесени 1917, — испричала је Перса Јовановић из с. Лисе, изненада су упали у нашу кућу наоружани људи. Ово нам није било пријатно, па смо се прилично били уплашили. Приметивши наш страх на лицима, рекли су нам да се не плашимо, јер нису Швабе, већ да су наши људи. Питали су: „Ко је домаћин ове куће?" Мој свекар Миладин устао је и казао да је он. Тада му је пришао старешина, руковао се и казао да се зове Новак (Машан Стојовић — наша прим.). Затим су пришли и остали и прво се руковали са свекром, и осталим укућанима, па чак

и са децом. Децу су много волели. Спремили смо им вечеру. Пошто су вечерали, моме су свекру спустили доста сребрног новца у руку. Нас и децу су даровали по обичају са по једним или два сребрна динара. Ја сам тада имала две кћери: Кају и Славку. Оне су сада у годинама и имају своје синове и кћери.

Ови људи су касније неколико пута навраћали нашој кући. Знам да су долазили у наше село и свраћали код: Павла Шарчевића, Вилимана Шарчевића и других.

Радојка Танкосић и Драгиша Шарчевић, брат и сестра, из Лисе; тада су имали десет до петнаест година, причају:

— Ми се добро сећамо када су крајем јесени 1917. године долазили комите Топличани код нашег деде Вилимана, који је пре првог светског рата био више година председник општине Лиса, срез драгачевски и кога су људи много поштовали. Комити су више пута долазили и то ноћу, а дане су проводили у оближњој пећини Орловачи. Тамо смо ми деца неприметно доносили воду, храну, дуван и друге потребе. Они су нас много волели и даривали увек са по неколико динара. Добро смо им запамтили имена. Касније смо сазнали да су њихова тајна (илегална) имена. Сви су били млади, лепо развијени, а по души добри.

Сећам се добро и то нећу никада заборавити кад је Новак разговарао са дедом Вилиманом, да је, поред осталог, рекао:

— Ако преживимо ово и дочекамо слободу, спријатељићу се с тобом чика Вилимане јер ја имам сина, а ти унуку, па кад порасту нека се узму.

Филип Радичевић, родом из Горње Краварице, Драгачево, логораш Бањичког логора, радио је дуго година у руднику Лиси, сећа се:

— Године 1917. имао сам 14 година и добро се сећам свих тадашњих збивања, па и доласка комита — Топличана у Горње Драгачево на челу са Машаном Стојовићем. Они су тамо највише навраћали код мог братучеда Богољуба Радичевића и његовог шурака Милије Илића. Једног јесењег дана 1917. године био сам код братучеда Богољуба. Помагали смо му сећи дрва: ја, Миленко Јовановић, Миленко Ковачевић и други. Приметио сам да су спремали вечеру за више људи, а и укућани су говорили да ће те вечери имати госте. Питао сам моју снаху Радојку: ко ће то да дође на вечеру? Она ми је у поверењу рекла да ће да дођу српски комити. Заинтересовао сам се да видим те људе, па зато нисам хтео да идем својој кући на спавање, иако је прошло неко доба ноћи. Касно у ноћ врата су се отворила и први је ушао Милија Илић, а за њим је ушло седам наоружаних људи. Лепо су се са свима поздравили, па су отишли у собу и поседали. Мене су питали како се зовем и ко ми је отац. Казао сам да ми се отац налази у рату. Рекли су ми да ће рат брзо завршити, а они су дошли овамо да нас заштите од Шваба и њихових слугу. Ја сам сутрадан отишао у Гучу, те сам им донео: сапун, дуван и још неке ствари. Од тада сам стално био са њима док су се налазили у мом крају и они су ме много заволели, јер сам их добро слушао и верно обављао сваки задатак.

Највише сам запазио њиховог старешину који се звао Новак — Машан. Посебно сам заволео једног младића из њихове групе, кога су сви звали — Мали. Доцније сам сазнао да је то био Бошко Мировић.

Ови људи били су по свему правични.

Драгић Пантовић, учитељ у пензији из Буковице код Ивањице, памти и прича своје доживљаје:

— У њиховим акцијама, као повереник, био сам јако конспиративан да ме окупатор не открије, јер би ми смрт од окупатора била неизбежна.

— Једног дана у јесен 1917. године поручио ми је Машан да ће преноћити код мене. Известио сам га да може слободно преноћити, јер не постоји никаква опасност. Истог дана, увече срео сам швапску жандармеријску патролу. Вођа патроле био је Амбросије Радић, кршан Далматинац, добар мој пријатељ и добар Југословен.

— Драгићу, идемо код тебе на преноћиште, рекао ми је Радић.

Ове речи су ме много збуниле, но потрудио сам се да моју збуњеност не примети Амбросије. Мало касније рекао сам Радићу: „Знаш да ја тебе увек радо примам, па бих то тако и вечерас радо учинио, но теби као пријатељу хоћу да поверим: поставио сам казан да испечем мало ракије. (Швабе су одузимале све предмете од бакра и кажњавале власнике казана, бакарних бакрача и др.).

— Драгићу, баш добро што си ми то казао због ових Шваба. Онда, идемо вечерас код Милутина Мијовића (кмета села Гривске — наша прим.) на преноћиште.

Те ноћи су Машан и његови другови спавали код мене. Навраћали су још

неколико пута. Разговарали смо о њиховом доласку, о идеалима, о појединим председницима општина и кметовима. Запрепастио сам се када су ми причали о појединим виђеним људима тога времена, о њиховом држању.

— Машан и његови другови сарађивали су са председницима општина. Код њих су се крили, разговарали, бодрили народ да ће скоро доћи слобода, скретали пажњу председницима за њихово држање према непријатељу и народу. Саветовали су их како да поступају. Њихови најверинији сарадници — председници тадашњих општина били су: Милутин Поповић, председник шумљанске општине, са Мркочевца, и Марјан Ристић, председник косовичке општине, из села Рокци. Код њега су провели највећи део времена: Кад се нешто није сложио са швапским властима, напустио је кућу и председниковање и отишао у комите. Затим, Станиша Богдановић, председник опаљеничке општине, Зечевић, председник кушићке општине. Затим су успостављали везе са рођацима ових председника — са угледнијим људима какав је био Корићанац, с друге стране Јавора.

У Лису су имали председника Шарчевића, у Јевцу — Андрију Грбића.

Комити су слали своје људе, најчешће младиће да проверавају појединце из овог краја за које су сумњали да сарађују са непријатељем.

Тако Филип Радичевић, из Краварице, прича:

„Једног дана председник општине је делио со у општини, по једну чашу на домаћинство. Послали су ме да и ја примим со и да видим како се понаша Миленко Томашевић, председник, да ли псује српску мајку и српског бога народу и да видим да ли је дошла Десанка Јовичић да и она прими со. Десанка је, како се причало, била непријатељски повереник. Од ње је страховало читаво Доње Драгачево.

Председнику Томашевићу су одмах саопштили да промени своје држање, па је од тада постао пажљив и добар према народу.

Доцније сам чуо да су Десанку ликвидирали моји пријатељи Топличани на планини Голупцу, на путу Гуча — Краварица.

Отишли су из Горње Краварице у непознатом правцу. Касније сам сазнао да су казнили кмета села Трешњевице за његове пријаве и нечовечне поступке према сељацима у Трешњевици. Били су огорчени на оне који су пљачкали на њихов рачун.

Једном свом повериоцу дали су своја мишљења и карактеристике о председницима:

— Одушевљава нас рад председника радобуђке општине Чеде Миловановића. Заслужује сваку похвалу кад је имао такве смелости да гарантује животом да у његовој општини нема: ни једне пушке, ни једног килограма бакра, ни ниједног војника, каже Гојко Бјелица.

— Па он је казао отворено једном швапском поднареднику, вођи жандармеријске патроле да ће се рат завршити у корист савезника и Србије и да се будућа наша држава неће звати Србија, већ Југославија, истакао је Бошко Мировић.

— Никола Вранић, председник општине Миросаљци, био је у почетку забраздио. Но, сада је он један од најбољих председника на подручју Арильског среза, каже Лазар Мировић.

— Онај Ристивоје Макањић, из Ариља, врло је објективан. Он нам даје аутентичне податке за свакога ко нас интересује, додаје Машан Стојовић.

— Па и онај младић — Филип Радичевић, из Горње Краварице, врло је добар. Дао нам је тачне податке о људима у Доњој Краварици и Вирову — меша се у разговор поново Бошко Мировић.

Пауну Марковићу, из Прилика, рекли су, поред осталог, и о пљачкашима:

— Бићемо немилосрдни према таквим људима. Они се маскирају и под нашим именом пљачкају. . .

ИЛЕГАЛНА ИМЕНА КОМИТА

Ретко је ко у моравичком крају знао права имена устаника — Топличана, то нису знали ни њихови повериоци. Једино најповерљивијима и код којих су проводили више времена и крили се од окупатора, казивали би своја права имена. За своја илегална имена изабрали су имена хајдука, ускока и устаника из првог српског устанка. И, наравно, више су их познавали њихови повереници по овим и другим именима. Тешко је касније било повезати право име са илегалним.

Машан је имао илегално име Новак (Старина Новак — наша прим.). А био је најстарији у својој дружини и четовођа, па није било тешко повезати ова два имена за исту личност.

И данас се не зна који је које име узео. Тако Перса Јовичић прича о пр-

вом њиховом сусрету са њеним укућанима и њиховом представљању:

— Мом свекру пришао је старешина, руковао се и представио домаћину: Новак. Затим су пришли и остали редом и сваки је изговорио своје име: Грујица, Тадија, Гојко итд.

Учитељу Драгићу представљали су се илегалним именима, али су дали и права, чак и адресе својих кућа.

— Једне ведре октобарске ноћи — прича Драгић — испратио сам другове Топличане и показао им којим ће правцем да иду између Малича и Градине, па да пређу у Горње Драгачево, односно у: Трешњевицу, Миросаљце и Лису. На растанку су ми дали њихове тачне адресе из Топлице и њихова илегална имена: Новак, Грујица, Вељко, Васа, Тадија, Радивоје итд.

То су чинили због непријатеља и ради народа који је опијен јунаштвом хајдука спеваним у јуначким песмама.

ПОТЕРЕ

У сепарату који се чува као историографска грађа у Општинском одбору СУБНОР-а у Ивањици, постоји ова белешка:

— Чим су примећени комити на подручју моравичког среза, швапске власти су позвале председника општине на договор. Али, то није био договор, већ претња: да пронађу и покажу комите, да јављају по поштоношама и посебним куририма, среским властима, чим их примете на свом подручју. Уколико се пронађу на њиховом подручју, а не јаве „властима" да ће такве председнике обесити.

Непријатељ је поставио страже на одређеним местима: раскрсницама и прометним местима и појачао потерне групе, које су крстариле на подручју драгачевског, арилског и моравичког среза.

Тих потера сећају се појединци.

Тако Радојко Гавриловић, из Грабовице код Прилика, прича:

— Моја се кућа тада налазила под Градином, у Доњем Радаљеву. А била је близу границе моравичког, арилског и драгачевског среза. Окупатор је сазнао да су комити прешли у Горње Драгачево, зато су између Трешњевице и Радаљева поставили честе посаде. Таква је једна посада била у мојој кући. Једног јутра позне јесени дојурио је коњаник и рапортирао:

— Буковица! Комити!

Наслутио сам да треба да се повуку са тог терена и да пожуре у правцу Буковице да организују хајку за њима. Затим су одјурили уз Моравицу да тамо стигну на време.

Једне јесење вечери 1917. године Машан и његови другови оду код Чеда Миловановића, председника општине Радобуђе, код Ариља да се поздраве, пошто одлазе на други терен. Баш те вечери у Чедовој кући заноћила су два швапска жандарма. Они су чули лупу цокула, али нису смели отварати ватру из куће на придошлице, иако су сигурно знали да то долазе комити. Чедо није смео да се јави из куће на њихове позиве, али је ипак крадимице дао знак комитима ко се налази у његовој кући те вечери. Тако се Машан са својим друговима одмах удаљио од Чедове куће.

Сутрадан рано следио је рапорт команданту жандармерије у Ариљу:

— Ноћас у два сата по поноћи бандити су покушали да убију председника општине у Радобуђи.

Командант наређује да се сазове збор и на том збору, поред осталог, каже:

— У овом крају појавили су се бандити. За кога се докаже да је бандитима пружио најмању услугу, биће одмах стрељан, кућа ће му бити запаљена, а чељад у затвор стрпана.

Одмах је на терен ове општине дошла потерна група од 15 до 20 наоружаних људи разних народности. Међу њима је било правих зликоваца, али било је и добрих. Међу овим другим био је запажен од многих становника Војин Јагличић, родом из Фоче. Млад, учтив и културан и према сваком пажљив, јавно је испољавао своје симпатије према „Младој Босни" и српско-хрватској коалицији.

Ишли су за комитама што су морали, зато што је такво наређење претпостављених. Комити су им били утерали страх у кости. Ова потерна група јавно је страховала од „бандита", изузев Јагличића, па зато су далеко обилазили сваку шуму, уместо да је претражују, а ноћу се затварали у неку тврђу зграду и кад добро дан освоји, излазили су из ње.

Ево како је окарактерисао потерне групе Машан Стојовић у једном разговору са својим познаником — учитељем:

— Потере које су упућене против нас не представљају никакву опасност нама. Не желимо да овим добрим и гос-

тољубивим људима правимо неприлике. Да није тога, ми бисмо мирне душе изишли пред њих, и питали их шта они траже овде. Ако би покушали да употребе оружје, све бисмо их живе похватали.

На те речи четовође Машана, Гојко Бјелица је додао:

— Како чујем, они су веома дрски и безобзирни према младим женама и девојкама, па чак и према старијим људима, и деци. Свакоме, кога сретну, псују мајку српску.

— То су изроди, али нису сви такви, каже Лазар Мировић. Многи од њих желе јединство Словена и братску слогу.

— Па та ме дрскост појединаца пече и све се уздржавам да не направим какву глупост — каже Машан. Због тога вам предлажем да овај терен напустимо јер смо и онако овде испунили задатке.

ИЗДАЈА

О издаји дословно је записано:

— Међу председницима општина и најугледнијим лицима која су окупаторске власти позвале у Среско начелство у Ивањици налазио се и Андрија Грбић, из села Јевца. Када је командант рекао да ће погубити све оне који буду знали шта о комитима, а не буду јавили властима, њему је највише црвенило долазило у лице, срце брже куцало од осталих. О њему је све знао. Налазио се између две ватре. Шта сада да учини? Код њега су долазили и неколико дана се задржавали и одлазили код других на други крај среза моравичког. Издати — вечито свој образ упрљати и бити проклет од народа. Ћутати и чекати — глава ће отићи са рамена, кућа ће му бити запаљена, чељад из куће отерана у затворе, премлаћивана...

Нико се од присутних није јавио. Сви су ћутали и гледали преда се у земљу.

А онда је непријатељ променио тактику. Обећање! Уцена!

Рекао је командант да су комити уцењени. Ко прокаже Машана Стојовића добиће сто хиљада динара, а за остале по педесет хиљада динара.

И сада су присутни ћутали. Није им до богатства, само да сачувају главу. Разишли су се, свак на своју страну, у своју општину. Андрију је захватила несаница. Стално је о томе размишљао. Отказати им гостопримство, могу га убити. Пријавити их, издао би себе и свој народ. Био је малодушан и учинио је друго...

Створио је и план о издаји Топличана. Они су се налазили у његовој кући већ неколико дана. Потере су учестале са свих страна.

На Никољдан, 19. децембра, послао је једну жену из суседног засеока у Ивањицу да преда команданту јединице писамце, што је ова учинила, а за њом је стигла потера.

Ево како је то пратила, видела и касније сазнала Перса Главинић, из Јевца:

— Да се не би когод сетио, Андрија је уочи оног кобног дана (19. децембра — наша прим.) нашао у Поповићима, засеоку преко реке, неку Јулку. То је била старија жена и до зла бога алькава да јој се ни врана с пута не би склонила, нити би јој ко из руке орах узео. Он јој је дао писмо да га преда у команду у Ивањици. Она је полако са преслицом за појасом отишла у Ивањицу и предала писмо. Одмах је прикупљена војска и још у току ноћи опколила наше људе.

Андрија није желео да комити својом крвљу упрљају његову кућу и да ризикује живот своје породице. И зато је смислио план.

— Дошао је Никољдан — сећа се Перса Главинић. Тога дана увече десила сам се у Андријиној кући, јер сам помагала Андријиној жени у кућевним пословима. Касно увече Андрија је рекао:

— Ви, момци, ноћас ћете спавати у Димитријевој кући (синовца Андријиног — наша прим.). Тамо ће вам бити лепо, а ја ћу рано ујутру да одем у Поповиће (заселак Глијече преко реке), да узмем једну чутуру ракије. Спавајте слободно и не бојте се.

Њима је било сумњиво зашто их Андрија те вечери пресељава у Димитријеву кућу. Нису се могли противити наређењу домаћина. Послушали су га и прешли. Предосећали су издају. Целе ноћи били су на опрези и нису спавали. Наизменично су стражарили, те су били спремни за борбу.

— Иначе, да нису тако радили Швабе би их похватале као у клопци — сећа се Радиша Главинић. Или би на месту сви изгинули, без непријатељских жртава и борбе. Андрија је то и удешавао да се његова кућа не оштети у борби.

БОРБА У ДОЛИНИ БУКОВИЦЕ

И када је Андрија све то средио, извукао је из клопке себе и своју породицу. Борба је почела рано изјутра 20. децембра. Суседи преко реке нису могли ништа учинити, већ су са узбуђењем и гнушањем на овај потез Андрије посматрали и сузе проливали.

Милутин Поповић, из Глијече, засеока Поповића, прича:

— Моја се кућа налази у Поповићима, с друге стране реке Буковице. Ова речица пролази кроз уско ждрело, а има све ћуди планинске речице. Наспрам моје куће, преко реке, налазила се Андријина кућа, а и кућа Персе Главинић и њеног сина Радише, Вула, брата Андријиног, и Димитрија, синовца Андријиног. Положај Грбића према Поповићима је такав да су Поповићи узвишенији и из њих се гледа у Грбиће као из авиона. Рано изјутра чуо се страховит пуцањ у близини. Истрчао сам напоље и добро сам видео много швапских војника који у борбеном поретку опкољавају кућу Андрије и Димитрија Грбића. Било ми је јасно да опкољени комити бомбама крче себи пролаз кроз швапске редове. Заузео сам згодан заклон и несметано пратио борбу. Непријатељски се војници ускомешаше после неколико узастопних експлозија бомби. Комите се погурено сјурише низ стрму падину у уску долину Буковице. Настаде страховит пуцањ пушака, митраљеза и бомби. Борба је вођена до два сата после подне. Наши су се борили до последњег метка. Последње метке су оставили за себе. Двојица су одузела себи живот бомбама, стављајући је активирану пода се. О овоме су у поверењу и са страхом говорили швапски војници касније у Ивањици.

По завршеној борби непријатељска се војска повукла са својим погинулим официром и неколико рањених војника. Неколико сељака и ја дошли смо на крваво поприште где смо, на жалост, нашли седам наших војника како мртви леже, поређани један поред другога. Жалосно је било видети како наши људи у пуној снази и младости леже непомично, па још дошли чак из Топлице да нас заштите од непријатеља и њихових улизица и баш један од тих улизица дође им главе. Ово је тако жалосно деловало на нас, да смо сви плакали.

Перса Главинић, из Јевца, била је најближа догађају. Она зна када су Топличани долазили код Андрије. Њена је кућа била удаљена од Андријине свега стотинак метара. У његовој кући седела и увече прела пошто није имала „гаса". Она се сећа тог догађаја:

— Рано изјутра по Светом Николи (20. децембар) пошла сам да положим крави и овцама. Наједанпут сам чула како ми неко шапатом каже: „Натраг! Унутра!"

Из куће сам кроз бацу видела огромну швапску војску која опкољава Димитријеву и Андријину кућу и зграде. Немогуће ми је било да известим наше људе шта сам видела, а рачунала сам да их је црни Андрија известио. Наједанпут чуо се глас:

— Предајте се! Опкољени сте!

На ово се чуо одговор:

— Српски комити не предају се!

Затим је настао страховит пуцањ из пушака, митраљеза и бомби. Најпре сасвим близу, а касније мало даље испод наших кућа, у Буковици.

Борба је трајала све до после подне. И када је сасвим престала, изашла сам напоље. Чула сам црне вести да су наши људи изгинули, али и швапски војници. Сишла сам полако у реку Буковицу. Швабе су се повукле и није их било у близини, а неколико овдашњих људи копало је заједничку раку за седморицу изгинулих војника — комита.

Кад сам их видела онако мртве, поређане један поред другог, само ме срце заболело. Нисам смела да их ожалим због проклетог Андрије.

АНДРИЈА СЕ НИЈЕ ПОКАЈАО

Док се окупљени свет чуди и жури да сахрани тела изгинулих Топличана, Андрија седи подаље без и трунке гриже савести, забележили су наши хроничари.

— Изузетак је у тим тренуцима чинио Андрија — прича Милутин Поповић, из Глијече. На његовом лицу није се примећивала ни трунка кајања за издајство. Он је равнодушно седео и својом бритвом „радикалком" резао пршуту и халапљиво јео. Приметио је да је један од погинулих имао леп прстен на руци. Рекоше да му је име Гојко. Андрија је покушао да му скине прстен с руке. Но ми смо га молили да одустане од те намере, што је послушао и одустао.

Одмах су окупљени људи пожурили да сахране лешеве.

— Кратак зимски дан, па је ноћ брзо дошла. Журило се са копањем раке, сећа се даље Милутин Поповић. Но,

рака није била довољно широка, па смо изгинуле војнике ставили на бок, на леву страну, као да су легли да спавају. Поред осталих раку је копао и Вуле, брат Андријин, Димитрије, синовац Андријин. Када је било све готово, Вуле је донео мало сена и њиме покрио изгинуле војнике, а затим их по обичају и окадио. Кад је то видео Андрија, почео је да га грди свим оним што му је на уста дошло. Ово је доставио Швабама, па је Вуле ухапшен и злостављан.

И Перса потврђује мишљење Милутина Поповића:

— Он је Швабама пријавио свог рођеног брата Вула што је погинуле борце прекрио сеном и окадио по обичају. Због овога су га Швабе пребиле на мртво име и неколико су га месеци држали у затвору.

ОСВЕТА

Људи овог краја прозвали су Андрију изродом и издајником српског народа. За његову издају сазнали су и они другови који су се у том моменту затекли у селу Рокцима, код Марјана Ристића. За њих тројицу, који су једини преживели ову издају и трагедију својих другова остало је веровање да су после кратког времена извршили освету и запалили Андријину кућу.

После првог светског рата, 1922. године Окружни суд у Чачку утврдио је истину о издаји Андрије Грбића за погибију устаничке чете Машана Стојовића и осудио га на доживотну робију. Казну је издржавао у Казнено-поправном дому у Нишу, где га је смрт затекла 1936. године.

После рата вођен је разговор и са Видосавом Грбићем на чијем имању се одиграо овој догађај и где се налази гробница ових ратника:

— Ја сам на моју срамоту унук Андријин — каже Видосав, и био сам мали када се одиграла срамна издаја. Андрија је радио да уништи мога оца Димитрија и чичу Вула, па да њему остане цело имање Грбића. Андрија је целог века био у свађи са мојим оцем и чичом и баш му је добро дошло да их оптужи Швабама што су изгинуле Топличане лепо наместили, сахранили и окадили. И данас ми је жао Машана и његових другова који су дали животе и то баш пред ослобођење. Њиҳов заједнички гроб је на мојој земљи. Да бих им се колико толико одужио са своје стране, ја сам њихов гроб обележио сађењем једне јабуке, изнад њихових глава, а у одређене дане излазим на гроб и приређујем им задушнице. Мојој деци сам ставио у аманет да ме сахране кад умрем поред њиховог гроба. Правилно би било да им се гроб уреди и подигне спомен-плоча, јер су то заслужили. За ту сврху пружићу материјалну помоћ према својим могућностима, каже Видосав Грбић.

На крају, треба истаћи да је место на коме су храбро изгинули Машан и његови другови без икаквог обележја до данашњих дана, када пишем ове редове. Истина било је неколико покушаја да се ово место обележи што није остварено. Последња истраживања су расветлила тачна имена седморице погинулих и њихово порекло, а Скупштина општине и радне организације — Ивањице — посебно Индустрија тепиха, чине напоре да подигну спомен-обележје. На пројекту овог спомен-обележја ангажован је пројектант арх. Милан Стамболић из Београда.

*
* *

За време трагичног догађаја у Јевцу, ван блокаде остадоше тројица комита Машанове чете: Марко Кривокапић из села Дубраве, Живадин Стевановић из села Лукомира и Драгутин Живковић из села Пуковца. Они су те вечери заноћили у селу Рогцима код Марјана Ристића.

Распрострањено је уверење код житеља овог краја да су они остали још неко време у околини Јевца, са очигледном намером да се освете за своје другове.

Сва тројица преживелих комита успели су да се пробију и врате у свој завичај и сви су дочекали ослобођење. Марко Кривокапић се у ослобођеној домовини запослио као жандарм и службовао је у Скопљу. Умро је 1922. године. Преостала двојица, доживела су неславан крај. Наиме, дочекали су други светски рат и остали привржени своме вођи Кости Пећанцу који је, као што је познато, издао народноослободилачки покрет и ставио се у службу окупатора.

Напомене — извори и литература:

1. Радован Раде Бјелица, рођен 1901. године из Јовиних Ливада, оставио је забелешке свом сину Обраду у којима стоји да је Машо побегао из заробљеничког логора у Болдогасму у Аустрији и успео да 1916. године, уочи устанка, стигне у своју Топлицу.

Обрад Радованов данас живи у Нишу где као дипломирани психолог ради у Фабрици

дувана. Ставио је на расположење аутору ових редова забелешке свога оца.

2. Према казивању Властимира Велимировића — рођеног 1906. године у Бучинцу, и Видака Рогановића, рођеног 1906. године у Прокупљу, браћа Машанова, Митар и Радован, учествују у пробоју Солунског фронта и ратују до коначног ослобођења. У знак признања Радован је после рата добио земљу као добровољац у околини Кочана у Македонији, а Митар је такође добио земљу и колонизиран као добровољац на Косову.

3. Драгутин Секуловић, рођен 1901. године, из Бериља, данас пензионер, живи у Прокупљу. Написао је своја сећања из Топличког устанка о формирању чета и именовању четовођа и дао аутору.

4. Машан Стојовић из Јовиних Ливада, рођен 1894. године, био је ожењен. Имао је сина Николу, а жену Анђу. Погинуо 20. 12. 1917. године у Јевцу.

— Јован Вуковић из Гласовика, рођен 1895. године, био је ожењен Милевом Гардашевић. Нису имали деце. Погинуо је 20. 12. 1917. године. Милева се доцније преудала. Данас као пензионерка живи у Прокупљу.

— Гојко Бјелица из села Врбице, општина Никшић, рођен 1889. године, није био ожењен. Као добровољац 1915. године дошао је из Америке код својих рођака у Јовине Ливаде и са Машаном учествовао у Топличком устанку, погинуо 20. 12. 1917. године у Јевцу.

— Лазар Мировић, из Коњарника, рођен 1895. године, није био ожењен, имао је два брата и две сестре, погинуо 20. 12. 1917. године у Јевцу.

— Бошко Мировић из Коњарника. рођен 1895. Није био ожењен, имао је брата Данила — првобораца НОР-а, носилац Партизанске споменице 1941", и три сестре, погинуо 20. 12. 1917. у Јевцу.

— Мирко Кривокапић, син Марка Бошкова из с. Дубраве, рођен 1899. године. Није био ожењен. Погинуо 20. 12. 1917. године у Јевцу.

— Борђе Лакићевић из села Зоровца, рођен 1895. године у селу Драгаљ код Грахова, Црна Гора, није био ожењен. Погинуо 20. 12. 1917. године у Јевцу.

5. М. Перовић: Топлички устанак 1917. године, стр. 261.

6. Драгољуб Мирчетић: Буна у Добричу, стр. 73.

7. М. Перовић: Топлички устанак 1917. године, стр. 267.

8. М. Перовић: Топлички устанак 1917. године, стр. 261.

9. Драгољуб Марковић — Драгић Пантовић: Ужички зборник бр. 7/78.

10. Општински одбор СУБНОР-а Ивањица: Топличани у моравичком крају 1917. године, бр. 64/84.

Novica Popović

LE DETACHEMENT DE PASJAČA DIRIGÉ PAR MAŠAN STOJOVIĆ

On a beaucoup parlé et écrit de l'humanisme et de l'héroisme des chefs de bande des francs-tireurs et des vojvodes de la révolte de Toplica et de l'organisation de comitadjis; il y a quelques écrites laissées par les participants mêmes on par ceux qui les connaissaient et s'assuraient par eux-mêmes de leurs qualités personnelles; leurs opinions; leur manière de parler; leur attitude. Fonde sur cette espèce de source d'informations; cet ouvrage présente des donnés émouvantes et directes sur le détachement dirigé par Mašan Stojović; ses activités militaires, mais aussi sur la malchance de ses derniers combatants livrés à l'ennemi par l'homme qui reur avait offert l'hospitalitè.

949.711+351.74

Милан Обрадовић

Обавештајна служба устаника и окупатора у Топличком устанку 1917. године

Основни смисао мога прилога овом научном скупу јесте покушај да се на основу примарних извора обе зараћене стране и објављене литературе о Топличком устанку тематски обликују чињенице и подаци у посебну тему о томе како су се устаници и окупатори обавештајно осматрали, истраживали и примењивали мере безбедности и које су форме и методе примењивали у тој функцији.

I

Из досада објављених радова историчара и публициста о Топличком устанку види се да је устанак био велики како по обиму борби против непријатеља, тако и по жртвама и циљевима. То је у току првог светског рата био једини устанак иза фронта.

Ослобођена територија настала устанком имала је неколико хиљада становника. Та територија је била слободна двадесетак дана. Устаничка војска је бројала — што наоружаних и ненаоружаних, 12.762 пешака и 364 коњаника.[1]

Колико су топлички устаници задавали бриге Централним силама, најбоље говори чињеница да су те силе (Бугарска, Аустрија и Немачка), да би уништиле устанак, биле приморане да са осталих фронова одвоје и повуку три дивизије, са свим пратећим јединицама и јединицама подршке. Та забринутост окупатора због устанка евидентна је и из чланка немачког новинара, Хермана Вендела који о томе пише: „...Та комитска државица (мисли се на територију устаника, прим. аутора), 1917. године, са свим што се дешавало пре њеног постанка и после уништења... иако није имала пресудног утицаја на велике ратне догађаје, ипак је много муке задала централним силама, због које их је доста пута заболела глава, не само председника бугарске владе, Радиславова у Софији, него и самог Лудендорфа и Хедебурга у Берлину..."[2]

*
* *

Управо из такве оцене опасности од Топличког устанка — обавештајно-полицијске службе армије Централних сила интензивно су обавештајно осматрале и истраживале, како припреме Топличког устанка, тако и његов ток и расуло. О томе постоји више сачуваних архивских докумената и података, које ћемо елаборисати у овом прилогу. Обавештајно-полицијске службе бугарских, немачких и аустроугарских окупатора прилагођавале су своје организационе облике, методе, тактику и средства борбе против устаника да о њему имају што детаљније податке, у циљу успешније борбе против устаника. Илустрације ради, наводимо неколико примера.

Аустријски обавештајно-полицијски органи, војни и цивилни и њихови штабови, имали су готово потпуну обавештајну процену, што је евидентно из извештаја који су органи аустријске војно-обавештајне службе, августа 1916. године послали свом генералу, фон Ремену, у којем се, поред осталог, истиче: „Стичемо утисак да је реч о великом устаничком покрету који се против нас спрема". Процењују да је под оружјем било око 6.000 људи. Као центар устаничких немира наводе Топлицу, Копаоник и Ужице.

Колико је бриге задавао Топлички устанак окупаторима, види се и из обавештајних процена догађаја у Топлици, Пустој Реци и Јабланици, где су се окупаторске власти још у току припрема устанка нашле у тешком положају. То илуструје и извештај команданта немачке XI етапне инспекције у Нишу, састављен на основу обавештајних пода-

така које је овај официр добио од својих обавештајних органа војних јединица и трупних команди са терена. Он је известио своју вишу команду, 24. II 1917. године, у ком, поред осталог, истиче: „На простору Прокупља — Куршумлије и Лебана налазе се јако наоружане српске чете и ситуација по нас постаје све озбиљнија. . .”[3]

Бугарска обавештајна служба је веома упорно и са разгранатим облицима обавештајно осматрала стање код топличких устаника. То потврђује и извештај бугарског потпуковника Бокарова — шефа Обавештајног одељења штаба бугарске Оперативне армије од 11. јануара 1917. године, који даје опис устаничке активности. Посебно истиче деловање Димитрија Димитријевића и капетана Тошка Влаховића према шиптарском становништву преко границе, са циљем да га придобије за устанак.[4]

Поред деловања трупе обавештајне службе против устаника, окупатори, нарочито Бугари, користили су нове обавештајне организационе облике и успостављали на терену обавештајне бирое. Бугарски пуковник Тасев издао је наређење да се у свакој команди чете „организује по један Обавештајни Биро, на чијем челу стоји интелигентан официр, се 6-8 бораца или подофицира. Овај биро — каже се у наредби — ради као орган команде чете и под њеном командом”.[5] Наредба даље прицизира низ техничких и организационих мера о деловању обавештајних бироа против устаника. Нарочито су обавештајни бирои били ангажовани у борби против устаника на територији где је устанак био најјачи. Командант бугарске инспекцијске области у Нишу, у фази гушења устанка, 29. маја 1917. године издао је инструкције, како и шта треба чинити на обавештајном плану, да се врши демонализација српског народа. У инструкцији се прецизирају задаци органа унутрашњих послова по групама и истиче: „Прва и друга група органа унутрашњих послова су од највеће важности, док се трећа група не буде довољно развила. Сви они који припадају тим групама а који су у тесном додиру са сеоским становништвом, треба да буду, али увек према одређеном плану, присутни свуда међу народом: на улици, на јавним местима, у цркви, на пијацама, на вашарима и да се стално ослушкује глас маса о томе шта се прича о Бугарима. За оне које сматрамо браћом да су Бугари, треба им давати повластице: умањивати реквизиције и порезе, подржавати их у трговини и свуда тамо где траже нашу помоћ, треба их обезбедити с храном, петролејом, сољу, шећером, треба им олакшати у погледу обавеза према држави, регрутацији, порезу, треба им обезбеђивати почасна места на бугарским државним националним свечаностима, треба их потпуно одвојити од србофила. . .”[6]

Или, на пример, бугарски пуковник Тасев издао је 25. јуна 1917. године још једно упутство у коме истиче да за успешну борбу против устаника, „. . .два услова играју одлучујућу улогу: добро организована обавештајна служба и задржавање иницијативе у нашим рукама” па даље каже да „је добра обавештајна служба и иницијатива у нашим рукама. . . смртоносно оружје против устаничких снага и зато ништа не треба ж а л и т и, само да би се организовала што боља обавештајна служба и пуна наша иницијатива”.

II

Обавештајне службе Централних сила примениле су, како се из сачуваних докумената и других података види, разноврсне облике обавештајне и пропагандно-психолошке активности, с основним циљем да се деморалише становништво и одвоји од устаничких вођа. Илустрације ради, наводимо неколико примера. Бугарски пуковник Тасев је, 28. јуна 1917. године, издао обавештајним органима бугарских јединица детаљно упутство о облицима појачаног обавештајно-пропагандног рада међу становништвом устаничких региона. Он поставља пред потчињене ове задатке: „Потребно је, пре свега привући становништво на нашу страну и то и силом и путем добрих односа са народом или сталним и истрајним терором. . . Становништво треба да сâмо истреби устанике. . . Не треба се заустављати ни пред којим средствима која нам дозвољавају постизање циља. Треба врбовати људе међу становништвом, са искључивим задатком да се истребе војводе тих устаничких чета. . . истребљење устаничких курира је исто тако веома важан задатак, али се најтеже постиже. Да би се то постигло потребно је врбовати шпијуне по селима. Треба међу становништво слати тајне патроле. Сви ухапшени становници са устаничких територија треба да се задрже и детаљно претресају а нарочито око крагни, рукава. . . Жене крију писма и устаничке извештаје и у коси. Моћно средство за хватање

курира може да буде пресвлачење мањих бугарских јединица у одела становништва или српску униформу... Корисно је пазарних дана да се наши поверљиви војници, који знају српски језик. пресвуку и крећу међу сељацима, скупљајући тако на вешт начин обавештајне податке... маневрисање наше обавештајне службе у гушењу устанка у борби против устаничких чета корисно је само да не буде примећено од устаника или становништва. Приликом улажења у устаничка села или засеоке треба употребљавати сва лукавства... сакупљати и децу путем узбуне и код њих се распитивати о људима који долазе или одлазе дању или ноћу кроз село... Упутство завршава захтевом: „сваки бугарски војник да је прожет мишљу да ће једна тајна устаничка организација и подизање буне бити откривена ако постоји брза обавештајна служба (подвукао аутор). У том духу треба да ради сваки бугарски војник, који често има могућности да прислушкује разговоре наших непријатеља..." [7]

Истраживања показују да се ни мере безбедности окупатора у Топличком устанку нису ограничавале на одбрану. О тим мерама нарочито пишу Божо Поповић, Љуба Јовановић, Михајло Миленковић, Јован Дерок и др. Њихови радови изашли су између 1919—1934. г. „Гарнизонска служба аустријске војске у среским местима Србије мора организовати обавештајну службу и мртве страже по селима од жандарма јачине од 20—30 људи. Сваком обавештајном официру стоји на расположењу једно извиђачко одељење, које му служи за извиђање разбојничких банди", каже се у једној инструкцији аустријске обавештајне службе у фази гушења устанка..."[8]

Током борби против устаничких снага аустријска обавештајна служба је веома брижљиво свим расположивим снагама и средствима сакупљала све податке који су се односили на Косту Војиновића. У ту сврху, аустријски војно-обавештајни органи вршили су убацивање агената међу устанике, плаћање обавештајних услуга високим новчаним сумама, користили изворе из заплењене устаничке архиве и др. У једном извештају аустријске обавештајне службе, поред осталог, пише да је „Коста Војиновић главни организатор комитског покрета."

На основу тако темељитих и свестраних обавештајних процена, нарочито бугарски окупатори чине важан потез, нудећи велике суме новца оним устаницима који ступе у бугарске контрачете за гоњење устаника. То је од непријатеља био веома лукав и делотворан потез, који је одмах почео да даје резултате. Тако је већ крајем лета 1917. године долазило до масовне предаје устаника, међу којима и устаничких команданата,[9] што је имало тешке последице, прецизније — расуло устанка.

Радило се, дакле, за оно време о веома стручном деловању окупаторских обавештајних служби у борби против устаничких снага, примењујући разноврсне организационе облике, методе и средства. Због тога је устаничким снагама било веома тешко хватати се у коштац с таквим службама модерних армија тога доба. Кроз више докумената противничке стране провејава као црвена нит да су стално у својим проценама придавали велику важност устаничким снагама. О томе Немац Артур Архарад пише: "...Окупаторске трупе имале су посла са опасним противницима који су имали велике ратне способности, врло искусне у свим облицима герилског ратовања, неумољиве и обузете страшном мржњом према освајачу и заштићене љубављу највећег дела становништва — српске чете су још дуго узнемиравале окупаторску управу. Уз њих је био ратоборан народ који их је обавештавао и поштовао као своје јунаке."[10]

III

Тако снажном и разгранатом обавештајно-субверзивном притиску обавештајно-полицијског апарата бугарских, аустријских и немачких окупатора тешко се било супротстављати. Међутим, из сачуваних докумената и објављене литературе, види се да су устаници и у том аспекту, у границама својих могућности и знања, давали снажан отпор непријатељу до задњег часа борбе.

Како смо већ напоменули, професионалних обавештајних официра и органа топлички устаници нису имали, а отпор непријатељу је пружан током целе 1917. године. Међутим, постојала је обавештајна и безбедносна активност.

Истраживања показују да су старешине устаничких јединица према постојећим условима, ситуацији и могућностима — били главни покретачи и носиоци обавештајне активности у циљу прикупљања обавештајних података о плановима и намерама непријатеља.

Још 6. II 1917. године у припремама устанка на пример, у извештају Милинка Влаховића говори се о обавештајном механизму у устанку. Ту се ка-

же: „У сваком селу створили смо четицу од по пет људи, са једним старешином и над сваке три општине по једну нашу четицу која ће све контролисати и непрекидно одржавати међусобне везе. Организовали смо станице ради извештавања о непријатељу. У свакој станици има по три ордонанса за 24 сата, како би се служба обавештавања вршила дању и ноћу. Одредили смо старешине војних округа (од по три општине). Одредили смо висове: Петровац, Туларски, Мркоњски, Тупалски и Сијеринский. За сигнализацију смо изнели на све висове довољно сламе — наредили смо када се иста запали, сваки хита свом општинском зборном месту, која су такође одређена. Станице и наше страже ће увек пазити на висове."

Више докумената и података говори о томе да је Коста Војиновић највише од старешина уложио напора на развијању обавештајно-безбедносне активности устаничких снага. Он је регулисао својим деловањем и наредбама нама, како да се организује обавештајна активност у припреми и током устанка. Тако, на пример, у једној наредби К. Војиновића се каже: „Ни један старешина не сме пропустити више од осам дана а да не реферише претпостављеном команданту о стању код непријатеља у подручном му рејону. Иначе ће бити кажњен одузимањем старешинства. Сваки старешина је дужан упознати команданта и суседне рејонске старешине о свему што је дознао о непријатељу и о свему шта иде на штету безбедности наше опште ствари."[11]

Како се из цитиране наредбе види, организација обавештајно-безбедносног рада у устаничким јединицама вршена је по четама, батаљонима и одредима за време припрема Топличког устанка. Ту функцију су обављале старешине у контексту командних функција, у заједници са борцима и народом, у сарадњи и координацији са старешинама општина на терену. То илуструје више примера. О обавештајној активности Косте Војиновића, на пример, говори и његових преко 70 извештаја, који датирају од 20. фебруара до 18 маја 1917. године. У већини писама и наредби старешинама, он тражи од њих да му пишу или реферишу о стању код непријатеља, његовом распореду, јачини и намерама. Ту активност су већином обављали устаници, обављајући ту активност у сложеним условима и под јаким непријатељским обавештајним притиском на устанике — истиче се у једном сумарном извештају Врховној команди српске војске, под бројем 107 (без датума). У њему се говори како је непријатељска шпијунажа развијена међу устаничким јединицама и на терену и каже: „Шпијунажа у корист непријатеља од стране нашег дела становништва била је доста развијена. Она је чинила велику штету нашем народу а непријатељу служила за велику корист, јер су од њих сазнавали где се и код кога налази државно оружје као и други ратни материјал... Народ се највише жалио на непријатељске шпијуне, на општинске председнике и деловође. Већином су то били они који су од наших власти сматрани као штетни људи."[12]

Већина становништва у Топличком устанку чинила је основ безбедности и обавештајне активности. Преко већине становништва су се устаници информисали о сарадницима окупатора у селима и местима. Масовну привржености становништва у припреми и току устанка признаје и непријатељ. „Пошто их подржава становништво (мисли се на устанике, прим. аутора) обавештава их о нашим намерама — то нам отежава њихову ликвидацију", каже се у једном бугарском извештају.

Више извора показује да је активност становништва и на обавештајном плану у помоћи устаницима била нарочито интензивна у припремама и току устанка, док је у расулу устанка већ настало колебање. Највећи број становника од самог почетка окупације оријентисало се на отпор окупатору, а у оквиру тога отпора и јављање о непријатељу устаницима о свему што су сазнавали о окупаторској војсци и његовој власти. Постојали су комите, устаници или јатаци и већ 1916. године у Србији се јављају мање или веће наоружане групе које нападају окупаторске војнике и разоружавају их.[13]

Устаници су развијали и офанзивну компоненту обавештајног рада, продором у средине окупаторске војске и власти. „Комите су слали своје људе, најчешће да проверавају појединце из оног краја у које се сумњало да сарађују са окупатором — непријатељима."[14] Илустрације ради, у једном извештају војводе Милинка Влаховића, од 20. јануара 1917. године се каже: „Бугари су 20. јануара 1917. године из Гњилана, по пријави једног њиховог шпијуна и на силу извели 60 Арнаута и са њима дошли у Туларе да траже комите. Том приликом су Арнаути отворено говорили пред нашим људима да су доведени си-

лом... Наша веза са Арнаутима је одлична. Увек нас они о свему извештавају..."[15]

У писму Милинка Влаховића, команданту комитског одреда, Јовану Радовићу, 28. II 1917. се поред осталог, истиче: „Народ ме је јутрос известио, да је, 14. фебруара, дошао један бугарски батаљон из Ниша и да су причали у возу да је много комита у Србији и да им не могу ништа".[16]

Како се, дакле, види — масовна привржености становништва Топличком устанку и на обавештајном плану, забрињавала је окупаторе а нарочито обавештајно-полицијске службе бугарских окупатора. У једном бугарском извештају то се и признаје: „Пошто их подржава становништво — отежана нам је њихова ликвидација". Исто тако, у извештају команданта Крајинског комитског одреда војводе Тошка Влаховића од 13. II 1917. године каже се: „Дана 16. II 1917. године организујем сељаке из других села и одводим их на положаје... Извештен сам од народа да је 120 Бугара, с једним мајором, опкољено на Пасјачи".[17]

Или, на пример, у једном извештају који је дан раније, тј. 12. II 1917. године примио Тошко Влаховић, поред осталог, пише: „Једна баба ми је донела поверљив извештај — уствари документ бугарски, из кога се види да је командант бугарске инспекцијске области у Нишу, дао упутства својим подређеним командантима како да се боре против нас и какву пропаганду да примењују да би нас што пре разбили". Оваквих примера о обавештајној активности становништва било је заиста много.

IV

Једна од мера безбедности коју су примењивали устаници у одбрани од обавештајне непријатељске активности била је ликвидација окупаторске агентуре.[18] Та мера од стране устаника се морала примењивати јер су агенти окупатора наносили велике штете устаничким снагама и њиховом се ликвидацијом за краће или дуже време јачала безбедност устаничких снага и територије коју су држали устаници.

Из више сачуваних извора се види да је агентура коју су окупатрои стварали и убацивали у устаничке јединице највише била ангажована из редова чиновничког апарата и из редова сељака, тако да су „нарочито поштари постајали непријатељски шпијуни". Највећи број сарадника окупатора, откривао је и ликвидирао Коста Војиновић, јер је, путујући по деловима окупиране Србије, као набављач хране за аустријску војску имао прилику да упозна већи број сарадника бугарских, аустријских и немачких окупационих трупа. На то се жале и сами окупатори. На опасности од Косте Војиновића жали се аустријски генералмајор Керхнер и каже: „Као организатор и вођа четничког рата[19] против аустријске владе, први се истакао четнички капетан II класе Коста Војиновић. Он је радио на југу окупираних крајева код Митровице, где је био набављач аустријске интендантуре. Тачно је упознао цео смештај аустријске војске и извео више успешних удара и изненадних напада на аустријске жандарме и сараднике наше из редова устаника".[20]

Користећи се дозволом за слободно кретање по окупираној територији Србије, највише је учинио Коста Војиновић на откривању и ликвидацији непријатељске агентуре како смо већ истакли. О томе К. Војиновић, у свом дневнику од 16. XII 1916. године бележи следеће: „Извршио сам организацију устанка уз Грашевачку реку за Копаоник — Блажево. Неки Срби, нажалост постали су аустријски шпијуни и оптужују поједине поштене домаћине за поседовање оружја. Чак им подмећу делове пушака под амбаре па после доводе аустријске жандаре и тако ови поштени људи плаћају главом, ни криви ни дужни. Срески кмет Борота отишао је у Брус (Копаоник) и издао устанике. Одмах је аустријска војска организовала потеру... зато сам код села Рајковца послао патролу да у Прокупљу ликвидира једног непријатељског шпијуна." па даље наводи, да му је „патрола донела списак шпијуна и повереника непријатеља".[21]

Говорећи о физичкој ликвидацији непријатељских шпијуна као мери безбедности устаничких снага, каже се у једном извештају упућеном Врховној команди у Солуну, 20. II 1917. истиче се: „са оним најштетнијим за наш народ. који су обавештавали непријатеља, извршили смо над њима смртне казне, јер је народ тако захтевао. Са смртном казном неваљалаца учинила се велика корист, те се више нису овакви појављивали као непријатељски шпијуни а маса народа је пришла устаничкој организацији".[22]

На податке о ликвидацијама агентуре окупатора као мери безбедности наилази-

мо у 71 сачуваном документу и другим изворима. Тако, на пример, у извештају команданта Крајинског комитског одреда, војвода Тошко Влаховић од 13. II 1917. године, каже се: „Дана 12. фебруара налазио сам се у Бадњевцу, када сам ухватио два шпијуна из Кочана (једну женску и једног мушкарца). Испитивао сам их и признали су ми, да их је послао кмет Кочана, Миладин Марјановић из Пуковца, са задатком да извиде колико је четника овде и то за плату од 100 аустријских круна. Одмах након тога, непријатељ је наступао према Пуковцу и ја сам са јединицом изашао на положаје а немајући времена чинити више записник о саслушању нити образовати суд пред наступањем непријатеља, па сам наредио да их се стрељa, пошто су пред масом сељака признали да су аустријски шпијуни."[23]

*
* *

И устаничка власт, према сачуваним изворима, развијала је обавештајно-безбедносне функције Топличког устанка. Иако су оскудни историјски извори који указују на организацију власти у устанку, комитска организација Прокупља помогла је сиротињу, а у томе су предњачили Ибарски, Копаонички и Централни комитски одред.

Општински судови устаника су били важан чинилац на развијању безбедносних функција, судећи за издају и служење окупатору против свог народа, што је на народ васпитно утицало. Наредбом Косте Војиновића образовани су војни општински судови. Председник им је био трговац а чланови суда млинари. Коста Војиновић је издао и закон о томе како треба да се суди бугарским, аустријским и немачким шпијунима и агентима.[24] Дакле, у младој комитској држави било је елемената комитске власти. У време окупације Прокупља настало је расуло и појачано шпијунирање за рачун окупатора. Устаничке снаге су се распршиле. Највеће устаничке борбе су вођене у јабланичком срезу.

Устаничке старешине користиле су у циљу развијања безбедности устанка и разна средства безбедности, као што су: увођење објаве,[25] коришћење непријатељских докумената[26], прерушавање у униформе окупаторских војника ради лакшег прилаза објектима напада[27] и др.

Осим наведених средстава и мера безбедности које су примењивали устаници, развијали су и будност у циљу очувања устаничких јединица од непријатељског обавештајно-субверзивног деловања. Будност је развијана нарочито према лицима за која се сумњало да раде за непријатеља. То се види из писма које је послато од устаничких вођа команданту Јабланичког одреда о присмотри над Ђорђем Кеневом, Бугарином, који је наводно „прешао" устаницима. У том писму се каже: „Шаљемо Вам писмо и документа бугарског полицијског наредника, Ђорђа из Доброг Дола . . .Обратите на њега пажњу јер у њега не треба поклонити велику веру. Не дозвољавајте му да улази у суштину нашег рада, јер је он стари полицајац".[28] У дневнику Тошка Влаховића, забелешка од 1. III 1917. године, стоји: „Ђорђе Кенев почео је да се колеба и стрељан је од устаника".

У оквиру мера безбедности устаничким јединицама је у више наврата слао писма Коста Војиновић о издајничком и капитулантском држању и понашању Косте Пећанца. У писму Димитрија Димитријевића Кости Пећанцу од 28. VI 1928. године осуђује се Пећанчева издаја и кукавичлук и каже: „Ти си, Коста. упропаститељ овог нашег народа у правом смислу те речи. Народ куне и онај секунд када си пошао и дошао. . . Само се кријеш, а ко се крије боље да га није (подвукао аутор). Ама збиља што ли тебе Бугари не прогоне".[29]

V

У фази гушења Топличког устанка. обавештајне комбинације окупаторских обавештајних служби дошле су до пуног изражаја. Нарочито су обавештајни притисак испољавали обавештајни органи бугарске дивизије која је дејствовала против устаника у рејону Сталаћа и Рашке, као и обавештајни органи бугарских пукова који су дејствовали против устаничких јединица на правцима: Врање — Лесковац — Медвеђа.

Однос снага био је 1:2,5 у корист окупатора. Поред тога окупаторска војска била је регуларна и за оно време савремено наоружана и добро опремљена армија, увежбана за планинско ратовање, дисциплинована и добро плаћена војска.

На устаничкој страни су биле на брзу руку импровизоване устаничке јединице, неискусне у борбама, лабаве дисциплине, наоружане пушкама изваће-

ним из земље, где су биле закопане, са зарђалом муницијом, од које је већи број метака био неисправан. Устаници, уместо да су стално у нападима, образовали су статички фронт, дужине 240 километара, што је било грешка.

Концентрација непријатељске војске завршена је 7. марта 1917. године. Према мр Р. Костићу, извршена је концентрација око 30.000 добро наоружаних и опремљених војника три државе (Бугарске, Аустрије и Немачке).

Обавештајно-полицијске службе војски наведених држава, вршиле су темељите обавештајно-психолошке припреме у циљу разбијања морала устаника, о чему има доста примера. Илустрације ради, наводимо неке од њих. Бугарска команда донела је одлуку о промени тактике борбе против устаника у циљу њиховог бржег уништења и разбијања. Бугари су формирали за ту намену специјалне јединице — зване контрачете. Основни борачки састав тих чета чинили су бугарски комите, који су имали искуства из комитског ратовања у Македонији.

У ствари, контрачете су биле мање бугарске јединице од по 50 људи добро наоружане и опремљене, увежбане и обучене за дејство по сваком терену. До октобра 1917. имали су их 64. Свака од тих чета имала је свој обавештајни орган — звани обавештајни биро.

Операције против устаника су почеле 6. марта 1917. године ујутро. Трупе бугарског пуковника Цанкова наступиле су концентрично од Ђуниса, Кормана, Грејача у правцу линије: Рибаре — Кутина и 10. марта овладале главним планинским масивом Малог и Великог Јастрепца, између Грепца и Бреснице. Отпор устаника био је слаб.[30]

Након разбијања устаничких јединица, окупатори примењују драстичне репресалије и свирепе злочине на савладаној устаничкој територији. Према др М. Перовићу, након што је бројна окупаторска војска окупирала територију устаника и када су све устаничке чете биле растурене и разбијене, над српским народом у устаничким крајевима извршен је један од најтежих злочина, који историја познаје „и који ће за вечита времена остати као крвава мрља на извршиоцима ових злочина".[31]

У току гушења отпора, поред терора и злочина, које су нарочито починили Бугари, примењиване су и уцене устаника и њихових вођа. Тако су Аустријанци расписали давање награда за податке за кретање и намере устаничких јединица. За сваког потказаног јатака давали су 200 круна, за мртвог комиту 500 а за живог 1000 круна. Најскупља је била глава Косте Војиновића, којег је аустријска команда уценила на 40.000 круна. Нису били задовољни, па се Обавештајно одељење аустријске команде жали на до сада слаб успех и у извештају претпостављеним, од 7. јула 1917. године истичу: „Али до сада нам се није десио ни један случај да је који Србин предао нашим властима неког бандита или да нам је пружио обавештења да би добио ту награду".

Међутим, ситуација се мења у корист непријатеља. Крајем лета и почетком јесени 1917. године почиње масовна амнестија устаника. Аустријанцима се на основу огласа амнестије предаје Јеротије Ђорђевић и одмах почиње да ради за њихову обавештајну службу.[32]

VI

Полазећи од чињеница на које смо указали таком досадашњих разматрања, могло би се извући неколико закључака:

— Истраживања показују да Топлички устанак 1917. године нису подигли ни Пећанац ни Војиновић, већ га је подигао народ Топлице, Пусте Реке и Јабланице. Масе су тада говориле: „Морало се мрети овако или онако". У ствари, то је говорио слободарски дух српског народа и тако су се испољавале његове слободарске тежње и традиција.

— По писању страних аутора а нарочито Немца Артура Ерхарда, устанак је забринуо Централне силе и њихову солдатеску, која је „имала посла са опасним противником, који је имао велике ратне способности, врло искусне и у свим облицима герилског ратовања неумољиве старешине, обузете страшном мржњом према освајачу и заштићене љубављу, помоћи и дивљењем највећег дела српског становништва — српске чете су још дуго стално узнемиравале окупаторску управу. Уз устанике је био ратоборни српски народ, који их је помагао, обавештавао и поштовао као јунаке". Овој оцени противничке стране није потребан коментар јер управо овај аутор говори колико су удружене окупаторске војске Бугарске, Аустрије и Немачке респектовале устаничке снаге и ценили њихове борбене вредности и квалитет топличких бораца.

— Светско јавно мнење, због злочина почињених над народом Србије током гушења Топличког устанка, назвала је Бугаре „народом — злочинцем" због почињених масовних злочина и геноцида. Синови тих Бугара из 1917. године су током борби против снага револуције 1941—1944. године на југу Србије, као окупатори, извршили такође тешке злочине над српским народом, да поменемо само злочин бугарских окупатора у Бојнику.

— Топлички устанак је велики, како по резултатима борбе против непријатеља тако и по жртвама и циљевима. То је био устанак који је за време првог светског рата, који је био захватио целу Европу и многе земље и народе подвргао окупацији, био једини устанак иза фронта.

— Устаничке јединице нису имале обавештајну службу у виду професионалних обавештајних официра и органа, али су уместо тога имали обавештајну активност по садржају. Ту активност су подстицале, организовале и усмеравале устаничке старешине подржаване од већине народа подручја захваћених устанком. Они су штитили своје снаге и територију, прикупљали обавештајне податке о непријатељу, сразмерно својој организованости, знању и искуству. Топлички устаници су штитили своје снаге и на обавештајном плану се хватали укоштац са стручним обавештајним службама удружених армија Централних сила.

— Највећи допринос на развијању, усмеравању и координацији разноврсних обавештајних облика у устаничким јединицама и на терену дале су устаничке старешине а нарочито Коста Војиновић, све до његове погибије, док је Коста Пећанац саботирао устанак па и његову обавештајну службу, лансирањем познате пароле и 1917. и 1941—1945: „чекати још није време"!!

— Начелник Обавештајног одељења Врховне команде српске војске из Солуна, пуковник Данило Калафатовић, није координирао обавештајну делатност устаничких снага Топличком устанку, иако је имао могућности, због тога што се монархија плашила да устанак не поприми и садржај социјалне револуције, а што најбоље потврђује кукавичко држање представника Врховне команде код устаника Косте Пећанца, који је стално заступао тезу да устанак не сме почети док не почне пробој Солунског фронта.

— Колике је бриге задавао Топлички устанак окупаторима, говори и пример да су те силе, да би уништиле устаничку војску, биле приморане да са осталих фронтова одвоје своје три дивизије са свим пратећим јединицама и јединицама подршке.

Белешке

1. Мр Радивоје Костић: Топлички устанак 1917. године, НИРО „Народне новине", Ниш, 1987. стр. 7, (у даљем тексту Р. Костић н. д.).
2. Херман Вендел, „Политика", од 17. II 1925. године, Народна библиотека, Београд, РАФ 219.
3. Р. Костић, н.д. стр. 12.
4. Миливоје Перовић: Топлички устанак 1917. године, Слово љубве, Београд, 1971. г. стр. 100 (у даљем тексту М. Перовић, н.д.).
5. Documents relatifs aux violations des cenventions de la Haye et du Droit international en general commises de 1915—1918. par les en Serbie ocupee — Том I, стр. 269—270 и 284—298 (у даљем тексту Documents).
6. Documents, Том I, стр. 269—270 и 284—298.
2. Исто, стр. 303.
8. Миливоје Перовић, н.д., стр. 251—260.
9. Предали су се Бугарима: Марко Павловић, Еугеније Цветковић, командант Рибарско-добричког одреда, Јован Булајић, Јован Јелић, Ица Калајџија. Аустријанцима се предао и Јеротије Дејановић и одмах почео активно радити за аустријску обавештајну службу (видети: Мр Радоје Костић, н.д., стр. 72).
10. Исто, стр. 78.
11. Архив Војно-историјског института ЈНА к. 78, ф. 5, д. 3.
12. Исто.
13. Р. Костић, н.д., стр. 2.
14. „Једног дана (сећа се савременик догађаја Филип Радичевић), делила се со, по једна чаша на домаћинство. Послали су ме комити — каже Филип — да ја примим со и да пратим како се понаша Миленко Томашевић, председник општине... и да видим да ли је дошла Десанка Јовичић да прими со. Десанка је, како се причало, била непријатељски обавештајни повереник и обавештавала Бугаре о комитама. Од њених достава страдало је цело Доње Драгачево." Настављајући своје сведочење, каже: „после мог извештаја, председнику општине Томашевићу су одмах саопштили да промени своје држање ... а Десанку Јовичић су ликвидирали моји пријатељи Топличани, на планини Голушцу, на путу Гуча — Крвавица (видети Н. Поповић, саопштење на лесковачком скупу, стр. 7).
15. ВИИ ЈНА, к. 79. ф. 12, д. 21/26.
16. Архив ВИИ ЈНА к. 78. ф. 3. д. 9/14
17. Архив ВИИ ЈНА, к. 78. ф. 3, д. 10/5.
18. Према др Андреју Митровићу, колаборација са окупатором у Топличком устанку имала је различите форме. Било је присталица некадашње династије Обреновића, која је свргнута само 20 година раније, тако да су најзагрижењи „обреновићевци" прихватили и колаборацију да би сачували иметак, други да би га стекли тих тешких дана, а било је појединих интелектуалаца који су отворено сарађивали са окупаторима. Међутим, како истиче др Митровић, „у односу на укупно становништво, и њихов став према устанку, то је било занемарљиво..." (Из реферата др Андреја Митровића на скупу о Топличком устанку у Лесковцу).

19. Четнички одреди српске војске, које је помагао народ из првог светског рата, не смеју се поистовећивати са четничким организацијама између два светска рата, а посебно не са четницима Драже Михаиловића и Косте Пећанца за време другог светског рата. Четнички одреди су били елитне јединице српске војске, пише Р. Костић, састављене од добровољаца, које су биле употребљене за извршавање најтежих задатака на фронту и у позадини непријатеља. Били су претеча тзв. комитских јединица.

После првог светског рата формирано је удружење четника, са задатком да негује традиције и брине о породицама изгинулих четника. Међутим, врло брзо су руководство овог удружења преузели људи у служби монархије и владајуће великосрпске буржоазије и претворили га у једну од најреакционарнијих организација у земљи са режимско-политичким карактером. Четници су често коришћени за прогоне напредних људи и противника монархије. У другом светском рату издајници Дражa Михаиловић и Коста Пећанац су то име злоупотребили. Тим именом су назвали своје колаборационистичке и контрареволуционарне снаге. Од тада назив четник постаје синоним издаје, злочина и контрареволуције. (Видети Р. Костић, н.д., стр. 24).

20. Fon Artur Erhard: Klaekikrieg-Geschichtilche Erfarungen und kunflige Moglichtei en Pozdam, 1944. г. (треће издање).

21. М. Перовић, н.д., стр. 96.

22. Архив ВИИ ЈНА, к. 78, ф. 4, д. 5.

23. Исто к. 78, ф. 3, д. 9/20.

24. Божо Бевори: Организација власти у Топличком устанку, реферат поднет на скупу у Лесковцу, 16. X 1987.

25. У тачки 6 наредбе за Топлички устанак се прецизира да „сваки припадник устаничких јединица мора, одсада (8. II 1917. прим. аутора) имати објаву, потврђену потписом и печатом од надлежне команде одреда, која се мора најбрижљивије чувати." Наредбу су потписали устаничке вође: Милинко Влаховић, Коста Војиновић, Јован Радовић и Тошко Влаховић. (Оригинал документа у Централном бугарском државном архиву у Софији).

Поменуту наредбу са пропратним актом послао је Коста Војиновић устаничким јединицама, 29. III 1917. г. у коме пише: „Шаљем Вам објаве за обвезнике које ћете свима разделити. Исти ће морати објаве чувати и ко се буде без ње нашао биће стрељан, да би се спречило вршљање бугарских шпијуна по селима..." (Видети, М. Перовић, н.д., стр. 386).

26. Архив ВИИ ЈНА, к. 78, ф. 4, д. 17.

27. У бугарском обавештајном извештају од 15. маја 1917. г. о борби против устаника код села Ристовца се каже да се устаници прерушавају у немачке униформе и наводи: „У станици села Ристовац налазила се посада јачине 40 бугарских и немачких војника... Изненађење за нас је било утолико веће што су устаници, који су први стигли у напад, били обучени у немачке униформе (прим. аутора). У тој борби погинуо је један бугарски официр и 8 војника, и рањено је 7 војника. Немци су имали 5 убијених војника." (Видети М. Перовић, н.д., стр. 244).

28. Архив ВИИ ЈНА, к. 79, ф. 9, д. 13/1.

29. У овој књизи проф. др Андреј Митровић истиче да је „рат увек давао могућности и појединим патолошким личностима да се искажу. Тако је извесног Јована Булајића изгледа, одредио Коста Пећанац да убије Костy Војиновића у време врхунца њиховог сукоба у пролеће 1917." (Видети Андреј Митровић: Србија у првом светском рату, стр. 486).

30. М. Перовић, н.д., стр. 244.

31. Исто, стр. 215.

32. Један број устаничких старешина — војсковођа који се предао непријатељу 1917. године након пропасти устанка, они су током НОБ-а 1941—1945. постали познати домаћи издајници и као главешине одреда Косте Пећанца и Драже Михаиловића извршили масовне злочине. То су били, поред наведене двојице, и: Јеротије Бенадић, Вучко Пантић, Нико Куштримовић и др. Они који су се одмах предали Бугарима, ступили су у њихове контрачете и почели да одају своје другове. Њихова издаја је била најтежи ударац Топличком устанку зато што су знали везе, скривнице, путеве, куда су се кретале устаничке чете и њихове базе. Тако су уз помоћ домаћих издајника окупатори убрзали ликвидацију Топличког устанка.

Milan Obradović

LE SERVICE D'INFORMATION DES RÉVOLTÉS ET DE L'OCCUPANT PENDANT LA RÉVOLTE DE TOPLICA DE 1917.

En étudiant la matière traitant le service d'information des révoltés de la région de Toplica ainsi que de ceux de Bulgarie; de l'occupant allemand et austro-hongrois, l'auteur constate que la révolte de Toplica n'est pas initiée par Pećanac ou Vojinović mais par le peuple de Toplica, Pusta Reka et par celui de Jablanica. Les messes continue l'auteur, disaient à cette occasion: »Il fallait mourir, de cette manière ou d'une autre«. C'est ce qui parlait l'esprit libérateur du peuple serbe laissant sa tradition et ses aspirations libératrices se manifester ainsi.

355.48+949.711

Никола П. Илић

Борбена искуства 1917. и њихово прилагођавање у устанку 1941. године

Војну организацију устанка 1917. године сачињавали су Централни комитет (нејасна улога), одреди, батаљони и бројне месне (сеоске) чете.

У овом раду покушаћемо да обрадимо сеоске чете, чија су делимична искуства прилагођена и коришћена у оружаном устанку и народноослободилачком покрету 1941. године на југу Србије.

Године 1916/1917. сеоске чете биле су образоване готово на читавој устаничкој територији југа Србије. Јасан је циљ тог организовања — у борбу против бугарског, аустроугарског и немачког окупатора укључити целокупно способно мушко становништво ради ослобођења Србије.

Од интереса је сам начин како је вршена организација четничких чета. Коста Пећанац тај рад описује пред анкетним одбором овако: „Скупим грађане из више села или из једног ноћу у заклоњеном месту где сам им држао говор . . . да се прикривено оружје извади, очисти, спреми и подмаже, да се спреми муниција и експлозив, да један другом позајме оружје ко има више. . . , да између себе изаберу једног старешину који ће водити чету која се звала сеоска или општинска чета. . .“[1]

Према документима може се извести поуздани закључак да се са образовањем сеоских чета почело још пре устанка у Топлици, Јабланици и Пустој Реци. Како је пракса давала позитивне резултате, на познатој скупштини у Обилићу 8. фебруара 1917. године, одлучено је да се продужи рад на ширењу и организовању устанка, да се од сељака имају **»образовати чете«.**[2] За формирање сеоских чета била је то конкретна, званична историјска одлука.

После доношења те одлуке, четнички емисари, чланови Централног комитета и штабова одреда (Јабланичког, Ибарско-копаоничког, Крајинског и Пиротског одреда), на читавој устаничкој територији јужне Србије појачано и убрзано формирају сеоске и општинске чете.

Те чете имале су војну организацију: пре свега своје старешине (четовође), припадници су имали личне исправе (легитимације) а носили ознаке и оружје, поштовали ратне обичаје. Према међународном ратном праву, сеоске чете су испуњавале услове да буду третиране као војне јединице.

После ових напомена указујемо на неке историјске чињенице о образовању сеоских и општинских чета:

Капетан Милинко Влаховић, командант Јабланичког четничког одреда[3], 6. фебруара 1917. обавештава К. Пећанца да је формирао „четице“ од по 5 људи. Истог дана у својој писменој наредби, два дана пре званичне одлуке о почетку оружаног устанка, наређује да се у сваком селу образују сеоске чете од по 15 људи, углавном да одржавају ред и чувају стражу по селима од упада окупаторске војске. У њој се одређује да свака чета има свог старешину и курире који ће са одредом и другим четама по селима одржавати везе и преносити обавештења и наређења.

Командант Крајинског четничког одреда војвода Тошко Влаховић је у свом ратном дневнику, 10. фебруара 1917. године, записао у Доњем Коњувцу да је за свој одред добио наредбу од стране

---

[1] Саслушање Косте Пећанца пред анкетним одбором 10. августа 1919. године у Лесковцу.

[2] Записник рада скупштине од 8. фебруара, т. 1 и 2.

[3] Јабланички одред је за све време устанка 1917. био најбројнији и скоро најактивнији одред. Своје борбено дејство није ограничио на јабланички срез, него је организацију и оружани устанак ширио на све стране: покушавао да продре међу Арбанасе на Косову, у Лесковачко и Врањско поморавље и према Прешеву и Куманову.

Централног комитета са потписом Косте Пећанца, у којој се, поред осталог, каже: **„Спремајте месне чете ...** Све заплењено оружје давати ненаоружаним обвезницама и стварати нове чете ..."[4]

Пошто је Јабланички одред имао велику територију, наредба од 6. фебруара није свуда стигла. Због тога, капетан Милинко Влаховић је 16. фебруара 1917. године издао нову наредбу у којој наређује општинама да по свим селима образују месне чете и то најмање по пет људи за свако село, са старешином на челу. По тој наредби чете су у борбу могле ступати само по наређењу штаба одреда или самоиницијативно уколико наиђу бугарске патроле које спроводе интернициране Србе. Даље говори о реду и дисциплини.[5]

Командант Пиротског одреда Јован Радовић, чим је прешао Грделичку клисуру, у рејону Власотинца побунио је села и формирао сеоске чете. Кад је стигао у Заплање, 21. фебруара 1917. године издао је наредбу да се у општинама Велики Крчимир, Велико Боњинце, Личје и Душник образују сеоске чете, да се у свакој општини одреде војне старешине који морају имати при себи по три курира за „летећу" пошту, као и да се курири смењују на свака 24 сата. Даље се наређује преглед оружја и муниције, да се обезбеди потребна одећа, обућа и резервна храна. Из те наредб сазнајемо да су у устанку вршене конкретне припреме за рушење пруге у долинама Јужне Мораве и Нишаве. Ради тога је наређено да се обезбеди експлозив, „француски" кључеви, ћускије и чекићи.

У рејону округа Крушевца, такође, биле су образоване сеоске чете. Њих су образовали Љуба Додић, Бошко Чупић и Новица Вељковић, који је био и командант одреда. Према извесним подацима, најактивније чете у том крају биле су у Кулини, Породину, Љуптену и Рибарској Бањи.

Северно од Ниша, у рејонима Алексинца, Сврљига и Сокобање, такође је био развијен устанички покрет и у њему су учествовале многобројне сеоске чете, на пример у селима: Катун, Спанце, Горњи Адровац, Језеро, Глоговица, Ресник, Бујимир, Давидовац, Галибабинац, Лалинце, Грбовче, Сврљиг, Прекоиога, Расовица итд. У овом крају главни организатори сеоских чета били су Милан Дечанац и Богољуб Митић.

Такође, и војвода Коста Војиновић, командант Ибарско-копаоничког одреда, формирао је у селима горње Топлице бројне сеоске чете.

Коста Пећанац је 22. фебруара 1917. године, због нараслих устаничких снага, издао наредбу да се у Топлици формирају Топлички и Јастребачки одред и одредио њихове команданте. Овим одредима је наложено да по селима образују сеоске чете. У тој наредби се, поре осталог, прописује да четовође одреда образују своје чете од старих и нових четника, а месне чете од сељака. Истом наредбом се даје упутство да месне чете бораве у близини својих села и да се ту хране; да се припадници тих чета преко дана пуштају кући да обављају потребне пољопривредне и домаће послове; да четовође сачине спискове припадника својих чета и овлашћују се да за мање преступе кажњавају устанике.

Сеоске (месне) чете су, као што им име каже, образоване од људи појединих села, односно општина. До избијања устанка сеоске чете биле су формиране у планинским селима Топлице и Јабланице, и то не свуда, а доцније их је било у свим селима на устаничкој територији. Носиоци организације и борбе били су „активне" четничке чете у саставу одреда, али сеоске чете у највећем броју сачињавале су устаничку војску. У време устаничких борби, „активне" и »сеоске« чете су се сливале у једно — устаничку војску, која је водила све врсте борбених дејстава. Нема потребе за опис тих борби јер постоји богата четничка и окупаторска документација, као и познате публикације, као што су „Топлички устанак 1917" и „Устанак на југу Србије 1917" од др Миливоја Перовића, затим „Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916 —1918" од Јована Дерока итд.

Нису сачувани подаци о томе колико је било сеоских чета у устанку 1917. године и каквог су бројног стања и наоружања биле. На основу неких података, може се рећи да су од око 14.000 наоружаних устаника, огромну већину устаничке војске сачињавали припадници месних чета. О неким четама постоје подаци. На пример: четовођа Ракочевић из косаничког среза обавештава Косту Пећанца да у општини Добри До постоји организована чета од 181 борца, од којих 110 са пушкама. Чета села Растовнице, бројала је 45 бораца са 37 пу-

[4] Ратни дневник Тошка Влаховића је сачуван.

[5] АВИИ; др **Миливоје Петровић** „Топлички устанак 1917", Београд, 1971, стр. 143.

шака. Власовска чета имала је 27 људи а свега 7 пушака. Чета Горње Топонице имала је 32 борца и 5 пушака. Чета села Арбанашке бројала је 25 бораца са 20 пушака итд.

На основу документације и литературе слободно можемо закључити да су постојале сеоске (месне) чете у устанку 1917. године, готово на читавој устаничкој територији. Њихов допринос у устанку био је знатан. Без њих не би устанак имао масовни карактер.

У другом светском рату четничка организација са Костом Пећанцем на челу, има сличну војну организацију: поред одреда образоване су и месне чете по селима. Али, овог пута четници не воде ослободилачку борбу против окупатора, већ најпре с њим кокетирају а августа 1941. године отворено се стављају у његову службу и постају национални издајници. Но, то није наша тема.

МЕСНЕ ПАРТИЗАНСКЕ ЧЕТЕ

Устанак 1917, као што је познато, угушен је у крви. Погинули и рањени су многи борци, велики број је ухапшен и интерниран на ропски рад у Бугарској. Многа села су спаљена, стока и жито опљачкано а жене и девојке силиване. Трагови устанка су били неизбрисиви. Остала су борбена искуства, начин организовања народа, појам о слободној територији, о офанзивним и дефанзивним борбама, о герилском ратовању, испољене кадровске слабости, усађене већа мржња против непријатеља (окупатора), развијена свест о народноослободилачкој борби, појачан патриотизам.

Бројна искуства из 1917. незаобилазно користи КПЈ на југу Србије 1941. године. Посебно указујемо на искуство ширег организовања народа у борбу против окупатора. Познато је да је КПЈ широм Србије примењивала метод војног организовања преко ударних војних десетина које чине основицу за организовање партизанских одреда и као база за прихват одреда. На југу Србије Партија је формирала осам партизанских одреда (Расински, Озренски, Топлички, Кукавички, Врањски, Бабички, Сврљишки и Јабланички) који бројчано нису били велики. Али, КПЈ на југу Србије, и готово нигде више, обилато користи искуства из устанка 1917. па још 1941. године по селима формира месне партизанске војне јединице. О томе постоји значајна публикација „Месне партизанске јединице у јужној Србији 1941—1942. године" од групе аутора. За њихово формирање не постоји ни наредба Главног штаба нити директива Покрајинског комитета КПЈ за Србију.[6]

Ипак су, и без директиве, војне партизанске десетине и чете формиране Велики број сељака имао је оружје, сакривено из априлског рата, и хтео да се укључи у народноослободилачку борбу коју води Комунистичка партија Југославије. Они су то чинили на основу усађеног патриотизма и револуционарне пропаганде КПЈ. Ти људи нису били расположни да се задуго удаљавају од својих кућа и села. Били су спремни да се жртвују у одбрани својих села. Сем тога, ни сви партизански одреди нису могли да приме све те борце. За време борбе које су водили партизански одреди, бројни појединци и групе наоружаних сељака, у почетку су спонтано долазили на положаје и сами се укључивали у борбу. Они су представљали озбиљан проблем у командовању. Тако су настале војне и политичке потребе да се формирају војне месне партизанске јединице. Због тога, штабови партизанских одреда приступају образовању месних десетина и чета по селима на устаничкој територији, које су одмах укључиване у борбу против окупатора и квислинга. Устанак је добијао на масовности. Читава устаничка територија је била покривена војним јединицама, углавном месним десетинама и четама, и дале велики допринос НОБ.

То је један од начина организовања месних партизанских војних јединица. Међутим, на југу Србије, нарочито у Јабланици, Топлици и Пустој Реци, има случајева да је непосредно коришћена четничка војна организација из устанка 1917. а примењена и 1941. године. Готово сви четнички одреди имали су формиране сеоске чете, негде само за једно село или за читаву општину. Кад су формирани партизански одреди, који су одмах повели борбу против окупатора, у многим сеоским четама настаје колебање, врши се диференцијација, испољава се жеља за борбу против окупатора. Партизански одреди руше окупаторско-квислиншку власт и стварају слободне територије. Под утицајем КПЈ и војне интервенције, многе сеоске четничке чете се осипају и распадају, њи-

[6] У објављеној документацији и литератури види се да није постојала наредба ГШ нити директива ПК КПЈ. Због тога су и различити називи. На пример: на подручју ОК КПЈ Ниша и Крушевца називане су „месне" или „сеоске", а на територији ОК КПЈ Лесковца „помоћне" или „сеоске" десетине и чете.

хово људство прилази партизанима. Истовремено, партизански одреди су многе четничке чете разоружали. Појединци или групе четника, који су били заведени лажном пропагандом четника Косте Пећанца, који су им обећавали да ће се борити против окупатора, увидевши његову издају, изјављују да прилазе партизанима у борбу против Немаца и квислинга. Њима је враћено оружје. Сем тога, поједине четничке чете, као Бучуметска, Газдарска, Оранска, Слишанска, Косанчићка, Бојничка и друге прелазе на страну партизана. Штаб Јабланичког НОП одреда их прихвата и код већине таквих чета смењене су старешине (четовође) и постављени други, негде изабрани и политички комесари. Међутим, има и од тога одступања. Оранска четничка чета од људства из девет села, која су сачињавала оранску општину, остала је истог састава. Командир је и даље био Јован Трајковић Буца, бивши председник оранске општине, утицајна личност, напредних погледа. После месец дана борби, на чело чете је постављен Стојан Љубић, члан КПЈ, а Јован је остао као заменик командира. Преживео је рат и добио „Партизанску споменицу 1941". Оранска чета је била најактивнија и најјачег борбеног састава (имала је девет водова), око 700 људи са 183 пушке и четири пушкомитраљеза. Сличан је случај са Косанчићком, Слишанском и још неким партизанским четама у Јабланици.

СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ

На југу Србије, где су знатно коришћена борбена искуства из устанка 1917. у устанку 1941. године, постоје бројне сличности и разлике, које се лако препознају. Четнички и народноослободилачки покрет не могу се поистовећивати. Они се битно принципијелно разликују у класном, политичком и формалном погледу. Четнички покрет је 1941. постао издајнички — ставио се у службу окупатора. Он примењује исте облике војне организације и тактику чекања наредбе владе и краља, као 1917. тако и 1941. године. Међутим, КПЈ користи четничко искуство, али га не копира, она у месне чете и десетине укључује целокупно становништво на устаничкој територији (људе, жене, омладину, старце, пионире).

Народноослободилачки покрет, под руководством ЦК КПЈ, од почетка оружане борбе 1941. године води националноослободилачку и револуционарну борбу.

Сличности постоје и у војној организацији и у неким називима. Као што су у устанку 1917. год. постојали четнички одреди и сеоске чете, и у народноослободилачком покрету, поред партизанских одреда са „активним" четама, постојале су бројне „месне", „сеоске" и „помоћне" партизанске чете. И код четника у устанку 1917. и код партизана 1941. године месне војне јединице су формиране од штабова одреда и биле у њиховом саставу и под њиховом командом. Подударности постоје и у називима чета и неких одреда (Јабланички, Топлички, Јастребачки, Пиротски, Крајински). Сличности су очигледне. Међутим, не може се тврдити да је КПЈ приликом формирања партизанских одреда „позајмљивала" називе одреда из четничког покрета 1917. већ их је одређивала географски. Али, тиме се не искључује могућност коришћења искуства из 1917. јер је принцип Партије био у Србији: један округ — један одред, реће два, а на југу Србије ОК КПЈ Лесковца формира четири, а ОК КПЈ Ниш три одреда. Није ли ту примењено искуство из 1917. године? Постоје и друге сличности и разлике мањег значаја.

Ипак дужан сам да укажем на још једну, по мени, важну компоненту. На југу Србије у 1941. и 1942. години, као и касније, био је најјачи народноослободилачки покрет у оним крајевима где је био и јак устанак 1917. године. То су Јабланица, Топлица, Пуста Река, Расина, Заплање, власотиначки и алексиначки крај. Разумљиво, ту су биле присутне најјаче борбене и револуционарне традиције које је КПЈ обилато користила.

На крају, указујем и на два документа који непосредно потврђују коришћење борбених искустава из 1917. године:

Први, у резолуцији са прве конференције чланова КПЈ у Топлици, која је одржана на Белом Камену (Пасјача) 12. децембра 1941. године, о задацима КПЈ пише:

„д) ... да се народ организује и припрема за наредни оружани устанак, да се користи у организационом и техничком погледу искуство прошлог топличког устанка од 1917. године".[7]

[7] Оригинални примерак резолуције од 12. децембра 1941, урађен на шапирографу, налази се у Збирци Николе Илића.

Други документат је проглас штаба Топличког НОП одреда од октобра (без датума) 1941. године упућен народу Топлице. У њему се, између осталог, каже:

„Ми поштујемо и ценимо поштене и старе четнике наследнике сјајних особина и традиција народног хероја војводе Косте Војиновића. То су искрени и родољубиви борци који су са народом и за народ ће живот дати. Они не служе Немцима и немају ништа заједничко са Пећанцем после његове издаје".[8]

Општи је закључак: четничка борбена искуства из устанка 1917. године коришћена су на југу Србије од стране НОП-а, али је КПЈ ишла даље у разради тих искустава — испољавала велико богатство разноврсности форми и иницијатива по садржају и форми.

[8] Зборник података и докумената о НОР народа Југославије, том I, књига 2, док. бр. 58, стр. 201 (проглас).

Nikola P. Ilić

DES EXPERIENCES MILITAIRES DE 1917 ET LEUR ADAPTATION A L'INSURECTION DE 1941.

La révolte de Toplica de 1917. et celle du peuple de Jablanica, Pusta Reka et de Toplca de 1941. componitent quelques ressemblances. Elles se manifestent d'abord par la formation et l'activité les détachements de campagne. L'auteur a aussi remarqué qu'en 1941. le mouvement de libération nationale était le plus puissant justement dans les régions où la révolte de 1917. s'est fait sentir: en Jablanica, Toplica, Pusta Reka, Rasina, au Zaplanje ainsi que dans la région de Vlasotince et celle d'Aleksinac. C' est là-bas, accentue l'auteur, que les traditions militaires et révolutionnaires étaient les plus puissantes.

949.711

Др Живан Стојковић

Српски социјалисти о бугарским злочинима у првом светском рату

После великих успеха у првој години првог светског рата, Србија је 1915 године била окупирана.[1] Јужни и источни део Србије запосели су Бугари и успоставили окупациони систем који је био по много чему специфичан, а по суровости јединствен. Прва и основна карактеристика бугарске окупације била је смишљена и немилосрдна бугаризација која се базирала на тврдњи да су то бугарске територије, па је, према томе, и становништво бугарско. Реч Србин требало је да буде искорењена, српски језик потиснут, књиге уништене, традиције гушене, историја заборављена. Било каква кореспонденција, приватна или службена, на српском језику била је апсолутно забрањена. Догађало се да је човек убијен јавно само зато што је изговорио српску реч. Српске школе су биле забрањене, учитељи и наставници затворени или интернирани. У школама је употребљаван бугарски језик, отваране су бугарске гимназије у Лесковцу, Пироту, Зајечару и другим местима, а ученици су добијали бугарска презимена. За ширење бугарске пропаганде у школама коришћени су и попови. Није била поштеђена ни српска црква. Без икаквих скрупула Бугари су на крајње понижавајући начин поступали са српским свештеницима. Тукли су их кундацима, јахали, пљували, скидали голе српске калуђерице, скрнавили цркве. Свештенике су употребљавали и за најгрубље послове у логорима. Српски натписи и иконе морали су да нестану. Неке цркве су чак биле претваране у штале. Забрањивани су српски обичаји, ношња и, са посебном мржњом, шајкача. Српска презимена су мењана у бугарска. Пљачкани су историјски споменици, одношене слике, иконе, уништавани документи. Насилно су држана предавања, а једино су штампане бугарске новине. У органима управе радили су бугарски чиновници или домаћи издајници. Заведени су и нови порези као што је порез на стоку — беглук. Плаћане су таксе за певање, свирање, одлазак на земљу и друго. Примењиване су честе контрибуције и реквизиције. Ово је редовно пратила и пљачка и самовољно одузимање свега онога што се допадало бугарским официрима и војницима. Пљачкало се највише приликом претреса кућа или после интернирања појединаца. Редовна појава биле су и уцене, јер су се људи морали откупљивати да не би били интернирани или затворени.

Међутим, најзначајнија пратећа појава и најважнија карактеристика бугарске окупације и присуства била су убиства у чему Бугарима није било премца. Почели су са убијањем од првог дана окупације. У Врању су убили неколико грађана, а тридесетак њих недељу дана држали затворене, без хране. Нешто касније из истог града интернирано је у Пловдив око 300 људи. Интернирање је настављено и наредних година, а редовно је било праћено пљачкама. Године 1916. убијено је усред града 11 свештеника дотераних из Гњилана. Од интернирања нису били поштеђени ни старци. Силовања су била редовна пратећа појава свих поступака бугарске војске. У Лесковцу је био убијен један фотограф зато што није могао одмах да уради слику бугарском официру. Сурдулица је, ипак, постала симбол невиђених бугарских злочина над становништвом које је вођено у интернацију и у својој малој варошици стрељано, клано и убијано моткама. На основу података из ноте српског министарства иностраних послова 24. фебруара 1917, упућеној савезничким и неутралним државама, само до краја 1916. године из окупираних српских области интернирано је око 10.000 породица.[2] Феномен бугарских злочина уопште, а посебно у првом светском рату, заокупља пажњу не само историчара и заслужује комплекснију анализу, утолико пре што се јавља у

континуитету у време ратних пожара и што представља специфичност не само по методама већ и по изузетној и оригиналној драстичности. У нашем раду даћемо крађи осврт на став српских социјалиста према овом значајном питању, посебно и зато што је то био и саставни део њиховог антиратног програма.

Под утицајем револуционарних збивања у Русији фебруара 1917. године, јавиле су се идеје о обнављању рада Друге интернационале. Зато је у пролеће Холандско-скандинавски комитет послао упитник свим социјалдемократским партијама као позив за конференцију. Конференција сазвана у Штокхолму за мај 1917. била је одложена за крај јуна, затим за средину августа, па онда за крај 1917, односно почетак 1918. године, али није одржана. Из окупиране Србије у Штокхолм су отпутовали Душан Поповић, као секретар Српске социјал-демократске партије и тада главни уредник „Радничких новина", и Трипша Кацлеровић, као социјалдемократски посланик. Стигли су 27. септембра (9. октобра) 1917. Међутим, како до конференције није дошло, Холандско-скандинавски комитет је одлучио да објави ставове појединих партија и заједнички манифест. Целокупан овај материјал објавио је Организациони комитет у књизи „Штокхолм" крајем 1917. Поред политичког меморандума, Поповић и Кацлеровић су објавили и „Апел српских социјалиста цивилизованом свету" 10. новембра 1917. године. Апел се односио на стање у окупираној Србији. Податке о томе прикупљали су пре поласка на пут. Белешке су шифрирали на танким хартијицама које су ушивали у одела и сакривали у речнике страних језика или у пакете тоалет папира, а неке делове су научили и напамет. Текст Апела су написали у Штокхолму, а онда га је Поповић превео на француски. Апел је растурен по Европи на подручју Централних сила, па чак и у Америци, у две хиљаде примерака. „За окупатора је овај документ био поразан" истиче Кацлеровић у својим сећањима.[3]

Није без разлога што су они већ на почетку Апела енергично одбацили мишљење о кривици Србије за први светски рат, што је био резултат става и једне и друге зараћене стране. Ако се, пак, то схвати као резултат политичке спекулације великих сила, неспорна је чињеница да је Србија у овом рату имала „убиствен и крвав" ратни терет и да је током целог претходног столећа била у стању одбране и борбе за слободу, пре свега у односу на велике силе. Зато је, како кажу, циљ овог Апела да се српском становништву у овом погибељном рату помогне. Описујући стање уочи окупације и за време катастрофе, како Кацлеровић и Поповић називају повлачење српске војске преко Албаније, они истичу да је Србија успешно одбила две јаке аустроугарске офанзиве 1914. године, да би следеће године била сусчена са великом епидемијом тифуса, тако да су њени укупни губици до јуна 1915. износили око 500.000 људи. И управо те године дошла је трећа инвазија чијем успеху је допринео и бочни бугарски ударац. Тако је дошло до повлачења српске војске и становништва кроз албанске планине „које су дотле виделе само страсне научнике или блазиране авантуристе који више ништа нису ценили свој досадни живот".[4]

Не мању пажњу треба поклонити, инсистирају Кацлеровић и Поповић, и српском становништву у Аустро-Угарској чији је један део био упућиван у најопасније битке док су остали подвргавани режиму затвора, вешала и изгладњавања. Међутим, они сматрају да је брига о овом становништву итекако ствар аустроугарских социјалдемократа који би морали да се боре против те „дивљачке владе, чији је циљ да спречи сваки развој српског народа и да у њему уништи свест коју он има о својој народности."

Тако је ујесен 1915. године започела окупација Србије за коју се у Апелу каже да је један део личио на гробље, а други на болницу. Иако је Мекензен настојао да увери становништво Србије да се рат не води против њега и да ће се све нормализовати, јасно је било, кажу даље Кацлеровић и Поповић, да су то биле само празне приче. Зато они окупациону управу називају правим казненим походом и ту праве компарацију између аустроугарске и бугарске окупационе управе сматрајући да је бугарска била драстичнија.

У првом делу Апела, Кацлеровић и Поповић детаљно описују стање у области која је окупирана од Аустро-Угарске, издвајајући економску ситуацију, политику исхране, политичку ситуацију и интернирање. У другом, пак, делу говоре о области која је окупирана од Бугарске што је и предмет пажње овог нашег рада. Интересантно је да су српски социјалисти већ на почетку истакли да се мора правити разлика између владајућих кругова у Бугарској и бугарског народа потврђујући свој интернационалистички став о братству балкан-

ских народа. Настављајући да упоређују стање под аустроугарском и бугарском окупацијом у Србији, они истичу да се бугарски војник у време запоседања територије Србије и онда кад је слободно располагао животима становништва понашао боље него аустроугарски војници. Тада је стање у источној Србији било боље него у западној која је била под Аустро-Угарском. Обичан бугарски војник симпатисао је српски народ јер је био свестан сродности са бугарским. Да бугарски војници нису били мишљења својих политичких вођа и војних кругова показује податак да нису одобравали овај рат, да су говорили да је ово братоубилачки рат и да ће због тога Бугарска имати кобну и несрећну будућност. И није се радило само о бугарским социјалистима од којих се такви коментари могли и очекивати већ и о бугарским сељацима и ситним буржујима који нису имали политичко образовање. И у овом делу Кацлеровић и Поповић нису испустили прилику да истакну да су осећања бугарског и српског народа иста, да их везује заједничка историјска прошлост која се карактерисала отпором према Турцима, да је то један народ и по језику који се мало дијалектолошки разликује. Овакав став је логичан исход програма српских социјалиста о братству балканских народа и потреби стварања Балканске федерације. Међутим, успостављањем окупационог система и како наводе:: „доласком софијских господара и завођењем званичне политике коју је наметнула реакционарна банда разбојника под командом Радославова", заведен је невероватан систем насиља и истребљења српског становништва. Циљ тих бугарских управљача, који тероришу врло дуго и сопствени народ, био је завођење бугарске хегемоније и стварање бугарског царства на Балкану. Наглашавајући да су бугарски злочини у окупираној Србији огромни и безбројни и да би Апел био врло опширан кад би се сви навели, они истичу да све што је речено о аустроугарској окупационој управи у Србији важи и за бугарску с тим што „има да се дигне на квадрат када је реч о бугарској управи." Тако, на пример, иако су судови у аустроугарском делу били изузетно драстични, неправедни и са унапред знаним пресудама, бар су постојали, кажу Кацлеровић и Поповић То у бугарском делу није постојало, јер је по мишљењу српских социјалиста. окупирана област преко Мораве личила на Азију, па иако Бугари нису били савезници Турака били су им одлични ученици. Нешто касније био је успостављен само један суд са седиштем у Нишу за целу окупирану област. Власт полицајаца и жандарма, који су били регрутовани од најгорег дела становништва, била је неограничена, а слобода српских грађана зависила је од њихове добре воље. „Батине које се деле људима, женама, деци и старцима представљају нешто још обичније него на аустроугарској територији. Старци старији од 60 година — не само по селима већ и по варошима — добијају по 75 батина што нису поздравили каквог жандарма. Једна жена у чијој кући станује један бугарски официр — који, разуме се, не плаћа кирију — осуђује се на 25 батина ако официр уобрази да је чаршаф на столу у његовој соби ружнији од чаршафа на столу његове газдарице. Један српски судија, високообразован човек, који живи у Ћуприји, сваког дана мора да струже дрва за бугарске учитељице које бесплатно станују код њега, ако не жели да га осуде на батинање". Зато и није тешко извући закључак да је српско становништво у овим областима робовало онако како је два века раније робовало Турцима. И управо због тога нимало није било чудно што је један број људи са ове бежао на територију окупирану од Аустро-Угарске. Једна од значајних карактеристика стања у бугарској окупационој области биле су разбојничке банде које су биле легалне и могле су слободно да пљачкају и убијају. И као по правилу оне су биле у вези са бугарским официрима са којима су делили плен. Ово указује на чињеницу да становништву није била загарантована ни најелементарнија безбедност.

Наводећи поново да им простор не дозвољава да говоре о свим злоделима Бугара, они се ограничавају само на неколико „специјалитета бугарске окупационе управе" којих у таквом облику нема у области окупираној од Аустро-Угарске. По њиховом мишљењу то је, на првом месту, политика денационализације. Не може се рећи да аустроугарска управа није покушавала да врши мађаризацију или „похрваћивање" Срба уз снажну подршку католичке цркве. Међутим, резултати су били врло скромни јер су Срби, пре свега, у религијском погледу, како сматрају српски социјалисти, „један веома еманципован народ". Зато и свештенство није имало јак утицај на народ, а поготову католичко. Тако се у овом делу све сводило на покушај мењања националне културе. Сасвим је другојачији приступ Бу-

гара који су полазили од тога да српска нација не постоји и да је сваки покушај исказивања националног идентитета био врло опасан и кажњавао се најтежом казном. Онај ко је покушавао да тврди да је Србин сматран је велеиздајником и изрицана му је смртна казна. Зато су и све српске књиге и списи из јавних и приватних библиотека били спаљени. Српски језик је био забрањен и у јавној и у приватној преписци. Српска презимена су била забрањена. Да би, рецимо Поповић могао добити пасош да оде из Ћуприје у Београд, јануара 1916. године, морао је променити презиме у Попов. Деца су крштавана бугарским именима, настава у школама изводила се на бугарском, а богослужење у цркви такође. Српски учитељи су интернирани или побијени, свештеници такође, а на њихова места дошли су искључиво Бугари. Остали су само они учитељи и свештеници који су морали да под претњом смрти потпишу да су Бугари. То се догодило и са српским чиновницима. Да би све ово доказали, Кацлеровић и Поповић истичу да ће навести само неколико примера којих се сећају:

„1. У вароши Врању убијени су: Аксентије Мишић, свештеник и Ђорђе Антић, бивши народни посланик ове вароши.

2. Новембра 1915. одведени су једне ноћи из вароши Лесковца, везаних руку, прота Стеван Комненовић, свештеници: Михајло Игњатовић, Јосиф Поповић, Трандафил Коцић, Светолик Антонијевић и учитељ Марко Јоковић. Прошло је већ две године од тог времена, а ниједан од тих људи није се јавио својој породици, иако се обично сви интернирани јаве. Али сељаци су доцније нашли, недалеко од Мораве, неколико лешева насилно уморених људи, са дугом косом и другом брадом... Нема никакве сумње да су то ти несрећници, издајнички побијени.

3. Бугарске власти довеле су једне ноћи из Власотинца свештеника Онуфрија Поповића. После извесног времена породица је нашла свештеникову главу, скривену у једном камењару.

4. У селу Прекопчелици бугарске власти су најпре опљачкале кућу свештеника Петра Цветковића, отеле му 5.000 динара у злату и најзад га убиле.

5. Деветог новембра 1915. године бугарске власти су одвеле 24 српска свештеника из вароши Ниша, међу којима су били: Лука Марјановић, Јован Поповић, Јанко Јанковић, Марко Јанковић, Добросав Марковић и Којић. Нико се више од њих није јавио својој породици.

6. Деветнаестог новембра 1915. одведена је из Ниша друга једна група свештеника, међу којима су били Цветко Богдановић, Ђорђе Јанковић и Милан Цветковић, о којима се досад не зна ништа, или боље рећи, зна се исувише много.

7. Четрнаестог новембра 1915. одведен је из Ниша Васа Миловановић, пензионисани чиновник, брат пок. министра спољних послова председника Министарског савета у Србији, др Милована Миловановића. Његова се жена у очајању најзад обратила бугарском генералу Рачу Петрову, некадашњем личном пријатељу др Миловановића. Генерал Петров је послао онај званични извештај: „Име Веса Миловановић не налази се на листи интернираних".

8. Три свештеника: Ђорђе Петровић, Сима Јовановић и Владимир Рачић одведени су из вароши Зајечара. Сва тројица су убијени на путу за Видин и њихови су лешеви бачени у један јарак, где су их појели сеоски пси. Сељаци су нашли само кости лешева и сахранили их.

9. Свештеник Павле Јовановић из села Велико Јасиково убијен је на исти начин. Његова је жена доцније нашла његов леш и сахранила га.

10. Марта месеца о. г. Бугари су заклали насред улице, јавно, четири грађанина вароши Прокупља и свештеника Радивоја Вучинића.

11. Свештник Трајко из села Турековца одведен је и о њему се више ништа није чуло. Његова кћи, оптужена да је имала тајне везе са српским комитама, обешена је. Али пре него што ће је обесити, страшно су је мучили и тукли бодљикавом жицом. Сестра те девојке, жена књижара Л. Обреновића из Лесковца, тако је зверски тучена да је не само погубила зубе, већ је полудела, два дана после извршења оне смртне казне. Умрла је после кратког времена. Брат Трајков, свештеник Васа, исто тако је одведен и убијен, као и његов син, младић од 16 година. И све ове жртве пале су из једне породице".

Други специјалитет бугарске окупационе управе, по мишљењу српских социјалиста, био је депортација и истребљивање српског становништва. Он је био у непосредној вези са претходним и представљао је утврђену политику да би се у крајњој линији ослабила национална снага српског становништва и постигла потпуна бугаризација. То никако

није била индивидуална већ колективна казна која је била у функцији таквог циља. Како су српски социјалисти реално гледали на овај проблем показује и њихова тврдња да је ово становништво национално и културно већ толико изграђено да је било немогуће извршити бугаризацију. Поводом тога они кажу: „Хтети побугарити овај део Србије исто тако је глупо као што би био, од стране наших владајућих кругова, покушај да се посрби варош Софија са околином која се граничи са Србијом". Према томе сличан став су имали српски социјалисти и према евентуалним покушајима српске буржоазије што је и карактерисало гледиште социјалиста. Последице слепог настојања да се спроведе бугаризација су у ствари истребљивање невиног становништва и депортације у Малу Азију што је било равно изрицању смртне казне.

У жељи да још боље документују злочине Бугара, Кацлеровић и Поповић наводе пример Топличког устанка 1917. године који је омогућио бугарским властима да покажу сву своју бескрупулозност. Иако, међутим, истичу да је тешко рећи како је избио овај устанак, ипак чине грешку тврдећи да је устанак организован и извршен од стране српских војника и комита који нису успели да умакну властима, а да цивилно становништво није имало удела. А оно је управо највише и страдало јер се, како кажу, није могло одупрети устаницима, што је још једна грешка јер је Топлички устанак народни отпор окупационој власти, по карактеру ослободилачки и уз масовну подршку народа. Помоћ устаницима српски социјалисти су навели као још један разлог за злочине Бугара. Јер, ако кажу да је убијено 20.000 људи, а да је стварно учествовало око 3.000 онда је и то доказ његове масовности и народног карактера. У одмазди коју су спровели Бугари, нису била поштеђена ни деца ни жене. Тако је, на пример, била стрељана жена народног посланика Гаје Николића, која је претходно осам дана без хране и воде држана у затвору зато што је за време устанка у Лебану основала болницу за помоћ рањеника. Велики број људи био је интерниран. Тридесет шест села у околини Лесковца било је потпуно истребљено. Из Ниша је одведено у интернацију целокупно мушко становништво, око 4.000 људи. Били су транспортовани железницом до Пирота, а један део је ишао пешице и наравно више се није вратио. Најбоља илустрација злочина као уобичајеног понашања бугарских војника је пример једног полицијског чиновника из околине Ниша који су хвалио да је лично заклао више од 300 Срба. У почетку је било тешко, причао је он, морао је више пута да боде ножем жртву, али касније се извежбао и операција је ишла не може бити боље, један убод ножем и човек је био готов. То је и потврда, како кажу Кацлеровић и Поповић, менталитета бугарског окупатора. Интересантно је да су се од свирепости бугарских војника гадили и немачки војници због чега су често и односи Немаца и Бугара у мешовитим гарнизонима били затегнути.

У закључку Апела Кацлеровић и Поповић поново наглашавају да народ Бугарске и Аустро-Угарске није крив за овакво поступање према покореном становништву јер народи никада не могу осећати дубоку мржњу једни према другима. Циљ је, пак, Апела да се покаже целом свету какви се злочини врше према Србима и да Руско-холандско-скандинавски комитет развије акцију заштите овог становништва. Дужност је такође и социјалиста Бугарске и Аустро-Угарске да се боре за заштиту оног становништва које је у интернацији у логорима као и на окупираним областима. Захтев је био да се пружи и материјална помоћ изгладнелом и осиромашеном српском становништву, што би морала тражити и српска влада. Интерес српског народа није био продужење рата већ закључење мира и узимање на одговорност свих оних који су кривци за спровођење злочина према народима.[5]

Овим се, међутим, није завршила акција Кацлеровића и Поповића поводом стања у Србији. Користећи овај материјал, они су почетком 1918. године у листу „The Justice" Британске социјалистичке партије објавили чланак „Спасити становништво Србије" у коме говоре о периоду окупације, а посебно о присилном гостопримству, разарању шума, задржавању помоћи, политици забрана, логорима за интернацију, посебно о стању на бугарској окупационој зони.[6] У лондонском периоду своје активности Поповић је наставио акцију за помоћ српском становништву на окупираном подручју. Он је дао три интервјуа марта 1918. године. Други је носио наслов „Гладујућа Србија — Горка жалба радничког лидера". Од четири и по милиона становника после балканских ратова Србија је изгубила око милион људи. Наводећи поново да су услови

окупације много гори у области окупираној од Бугарске, он истиче да је бугарска влада у Србији и Македонији завела варварски систем депортације, терора и смишљеног систематског истребљивања који упоређује једино са режимом Абдула Хамида.[7]

Трећи интервју објављен је 21. марта 1918. такође у овом листу Британске социјалистичке партије. У њему се говори да је Србија већ тридесет месеци под окупацијом и да је неопходна помоћ српском народу. Зато он и апелује на енглеску јавност да пружи помоћ, а да енглеска влада укине забрану на слање хране за сиромашне породице.[8] У овом листу објављена је само скраћена верзија интервјуа, док је пуни текст под насловом „Србија, спасена ратом" објављен у листу енглеске Независне радничке партије 26. септембра 1918. године. У уводном делу текста помиње се иступање Душана Поповића на пленуму Међусавезничке радничке и осцијалистичке конференције поводом предлога резолуције о циљевима рата и прихватање четрнаест тачака предложених од председника Вилсона — четвртог дана конференције 20. септембра 1918. у Лондону.[9] У интересантним поднасловима као што су „Од четворице (становника) више од један мртав", „Остали су само старци, жене и деца", „Како је обустављена помоћ" и „Нема оправдања за то" — Поповић понавља податке из Апела и објашњава да је помоћ која је једно време упућивана Србији била добродошла и да је расподељивала америчко-швајцарска мисија. Међутим, после неколико месеци била је обустављена. Зато он поново апелује да се помоћ обнови како би се ублажили злочини и умирања од глади и болести.[10]

Упознавање света са бугарским и аустроугарским злочинима постигло је циљ. Покренута је светска јавност, формиране анкетне комисије и на једној и на другој страни, али оно што је најважније остало је сведочење о неделима окупатора, уништавању народа који се борио за очување самосталности и слободе и остале су поуке за будуће генерације.

Напомене:

1. Бугарска окупациона зона у Србији обухватала је територију од Ибра до извора реке Топлице, затим планинским венцем од Велике Огледне до Пожара, затим се спуштала у Топлицу, остављајући Блаце Аустријанцима, одатле на Јастребац и између Рибарске Бање и Крушевца избијала на Јужну Мораву, а затим Јужном и Великом Моравом на Дунав. Источно од ове границе територија је припадала Бугарској. (Др Миливоје Перовић, Топлички устанак, Београд 1959, стр. 28).
2. Исто, стр. 28—56.
3. Др Сергије Димитријевић, Социјалистички раднички покрет у Србији 1870—1918, Београд 1982, стр. 274—284; Душан Поповић, Сабрана дела, књига четврта, приредио др Сергије Димитријевић, Београд 1986, стр. 73—76.
4. Душан Поповић, Сабрана дела, 4. стр. 73—78. „Повлачење је, пишу Кацлеровић и Поповић, извођено пешице, по страховитој јесенској и зимској хладноћи, у новембру и децембру. Од 39.000 младића од 15 до 18 година које су повели српски команданти, 31.000 је помрла у Албанији од хладноће и глади — а да и не говоримо о великом броју деце, жена и стараца и војника који су ту помрли. На Крфу је изгладнеле и до краја исцрпљене војнике дочекала колера. Стотине лешева је бацано у море сваког дана. Укупан број српских губитака попео се тада на 800.000, па чак и на 1.000.000 људи, по мишљењу стручњака. То је била већ скоро четвртина целокупног становништва Србије, према статистици утврђеној после Букурешког мира (Исто, стр. 78).
5. Исто, стр. 73—109.
6. Исто, стр. 177—181.
7. Исто, стр. 184—185.
8. Исто, стр. 188—190. Овај интервју је Поповић послао Кости Новаковићу у Париз.
9. Исто, стр. 326—328; Др Сергије Димитријевић, Социјалистички раднички покрет..., стр. 304.
10. Душан Поповић, Сабрана дела, 4. стр. 333—337.

Dr Živan Stojković

LES SOCIALISTES SERBES SUR LES CRIMES BULGARES COMMIS PENDANT LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

Pour informer la publicité mondiale sur les crimes commis par les Bulgares pendant la Ie guerre mondiale; les socialistes serbes Dušan Popović et Triša Kaclerović ont rédigé un Appel présentant les arguments qui informaient la publicité sur l'attitide de l'armée bulgare à l'égard de la population civile en Serbie. Les meurtres et le masacre du peuple innocent étaient la forme la plus frequente de la comportation des Bulgares et de leur vengeance à l'égard du peuple occuppé. C'est ainsi que la publicité mondiale était informée sur l'était réel des choses par cet Appel qui a servi de source d'informations aux journalistes du monde entier qui en écrivaient. Un article intitulé de »Sauver la population de Serbie« et qui présentait l'essence du problème, exposait les arguments sur l'attitude de la soldatesque dans un pays occupé.

07(091)+949.711

Никола Марковић

„Београдске новине" о Топличком устанку

Први број „Београдских новина" изашао је 15. децембра 1915. Представљале су званично гласило аустроугарских окупационих власти у Србији и излазиле су скоро до самог краја окупационог периода. Објављиване су и на немачком и на српскохрватском језику, и то латиницом јер је употреба ћирилице била забрањена. Одговорни уредник за прва четири броја био је Вилим Ухер, затим Јурај гроф Оршић-Славетићки. Последње две године уредник је био хрватски књижевник Милан Огризовић. Новине су у почетку излазиле два пута недељно а од броја 33 у 1916. као дневни лист.

Као званични лист окупаторске власти био је у функцији њихове пропаганде. Даване су цензурисане вести са ратних бојишта, из дипломатске активности и из света. Вести из окупираног подручја Србије под Аустро-Угарском објављиване су у почетку у рубрици „Дневне вијести" а касније у рубрици „Град и околица". Садржавао је и књижевне прилоге, огласе и друге стандардне новинске рубрике.

Све до слома топличког устанка о постојању покрета отпора у Србији није било ниједног слова у „Београдским новинама". Повремено су се појављивале вести о деловању „разбојничких банди" којих је свакако и било у условима оскудице настале у ратним условима.

Неоспорно је да су покрет отпора и разбојништво биле две међусобно различите, односно супротне појаве, али их ипак није увек могуће лако разграничити (што је светска појава када је реч о герили).[1]

Окупаторске власти у почетку нису разликовале ове две појаве него су их обе надлежни у окупационој управи једноставно подводили под израз „разбојништво"; а кад су окупатори убрзо научили да праве разлику, они су то редовно чинили у интерним актима, али су јавно из пропагандних разлога и даље наставили да говоре само о „разбојницима". Тако су, на пример, као „разбојнике" означили у Мачви и Јадру и неког Светомира Матића и неког Витомира Распоповића, мада је први стварно био хајдук, а други је био ранији војник који није желео да се преда и зато одметнуо у шуму.[2]

Као „вођа једне хајдучке дружине" означен је и Урош Костић-Рудински, један од вођа покрета отпора, у чланку „Хајдучија по Србији", објављеног у „Београдским новинама" 13. фебруара 1917, у коме се извештава о његовој погибији у околини Косовске Митровице. Вероватни разлог за објављивање ове вести био је и тај што су окупатори помешали Уроша Костића — Рудинског и Косту Пећанца, називајући овог првог Урош Костић — Пећанин и самозвани »војвода«. У чланку се тврдило да су ова као и друге „хајдучке дружине" вршиле најбруталније злочине над становништвом и да је Пећанац због својих разбојништава од становништва на Косову био подједнако омрзнут, без обзира на веру.[3] Прочитавши овај чланак немачки конзул у Београду је известио своје претпостављене у Берлину: „Цео четнички покрет представили су као разбојништво, а ничим нису назначили да је реч о политичким смутњама".[4]

Окупаторске власти су већ тада имале сасвим јасне и опипљиве доказе о обиму и политичким мотивима четничког покрета. Наиме, у тој акцији гоњења и хватања комитских вођа у округу Косовске Митровице жандари су у једном селу пронашли Пећанчев и Војиновићев проглас из октобра 1916. године. Командант митровачког округа је 11. јануара 1917. известио генералног гувернера фон Ремена: „Из изјава похапшених стичемо утисак да је реч о великом устаничком покрету (...). Уколико нам не би успело да већ сада постанемо господари над устаничким подухватима онда морамо у пролеће рачунати са неупоредиво снажнијим комитским покретом."[5]

Одмах по избијању топличког устанка, крајем фебруара 1917. вести о његовом избијању почеле су да круже по Србији, што су окупаторске власти хтеле да сузбију и преко „Београдских новина".

У чланку под називом „Опомена" од 11. марта 1917. стајало је: „У последње време раширили су се од појединаца у граду и земљи бесмислени гласови о догађајима у окупираном подручју који немају никакве стварне подлоге. Неким ће се београдским грађанима ускоро дати прилика да се осведоче о неисправности ових гласова, те ће личним посматрањем моћи утврдити како се у подручју главне војне губерније није догодило ничега абнормалнога".[6] Ипак, оставља се могућност да се не наслути да се нешто догађа али изван подручја Војног генералног гувернмана, односно у бугарском делу окупационе зоне, пишући да ће се „махинацијама које су од појединих у туђој служби стојећих усијаних глава које немају шта да изгубе инсценциране на врло ограниченом простору изван ц. и к. окупационог подручја стаће се насупрот најоштријим мерама." [7]

Чланак се завршава претњом да се целокупно становништво у властитом интересу озбиљно упозорава да не шири лажне гласове а ко би се противио овој опомени претила му је казна по члану 327 војно-кривичног законика због злочина против државне војне силе.[8]

Четворици српских грађана, како су известиле „Београдске новине" 14. марта 1917, била је дата прилика да се за време једне железничке вожње од Београда до Ниша и натраг увере о „нетачности гласина које су у земљи биле раширене о тобожњем нарушавању мира и реда у опсегу главне губерније". То су били: бивши министар Драгутин Пецић, бивши посланик Жика Златановић, индустријалац Панта Тадић и велетрговац Живан Богдановић. Нисмо пронашли ближе биографске податке о овим људима, а у чланку се тврдило да им нико не може пребацити да раде у корист окупаторске власти и да могу да о предузетом личном посматрању дати свакоме „истиниту информацију".[9]

Управо у време путовања ових грађана до Ниша, негде почетком марта, устаничке чете појавиле су се и на непуних 10 км од Ниша.[10] Устанак је тада био у пуном замаху а ослобођена територија је обухватала велико подручје с Куршумлијом и Прокупљем у средишту и, даље, Рибарском Бањом, Разбојном, Блацем и Лебаном, северна граница је допирала до Ђуниса, западна текла реком Расином и обронцима Копаоника, на југу до отприлике линије која иде од Слатине на Ибру до Врања, а на истоку је стизала до близу Јужне Мораве.[11]

Сазнање о избијању устанка брзо је допрло и изван граница Србије. Српски пресбиро на Крфу је 13. марта 1917. објавио саопштење које се односи на регрутовање у окупираним областима и његовим последицама: „Последњи бугарски дезертери су сагласни у признањима да се становништво, у источној Србији, побунило против Бугара, организовало револуционарне чете које дејствују по планинама и шумама. Ове побуне нису резултат само принудне регрутације и принудне реквизиције свега, већ да треба узрок побунама тражити у бугарском нехуманом режиму." [12]

Тек месец дана после слома устанка у „Београдским новинама" појавио се један коментар о устанку, којим се коначно и признало његово постојање.[13] Чланак је настојао да умањи значај и ширину устанка и пун је претњи упераних према српском становништву.

Окупаторске власти су потпуно побијале политичку самосталност устанка настојавши да прикажу узроке његовог избијања у подстрекивању од стране Енглеза и Француза. Наводили су да „лукави Британац види, да ће му бити немогуће да ратује до последњег руског војника" као што је намеравао, па сад треба и последњи Србин, који је још у животу, да крвари за њега, за његову кесу и за његову корист."[14] Упадљиво је да се у овом тексту за подстрекивање не оптужује Русија, вероватно због тога да се и овим путем покаже добра воља за склапањем мировног споразума између Русије и Централних сила, а још важније указати да са овом могућношћу рачунају и Енглези и Французи који би хтели подстицањем становништва у Србији на побуну да терет рата са руског пребаце на српско становништво.

Изразима као „плаћене вође", „страни агенти", „туђи најамници" и „вербоване јевтине самоубице" није се само хтела оспорити самосталност устанка, већ и порећи било каква спонтаност његовог избијања. Најновији резултати историјске науке показују да је устанак избио спонтано још пре намераване акције вођа покрета отпора да се спроведе њихова одлука о подизању устанка, којима је само остало да се прикључе устанку.[15]

Данас се процењује, на основу исказа учесника, да је број устаника био од 4.000 до 15.000, од којих су 4.000 чинили ударно језгро.[16] У чланку се хтело приказати да је тек један мањи део становништва учествовао у „бунтовничком покушају" заведен од плаћених вођа, а да се „надмашна већина домородаца запоседнуте области" лојално понашала.[17] Па и само избегавање помињања речи устанак већ употреба израза као „бунтовнички покушај" и „бунтовничка дела указује да се хтело умањити значај и ширина устанка".

Основна намера чланка била је да се запрети становништву да до нових устанака не би дошло. Нарочито је за то карактеристично појављивање речи „самоубојство" у тексту. Пишући да је „историја последњег бунтовничког покушаја — ма колико да је она жалосна за онај мали дио српског народа, који се од неколико плаћених вођа дао довести до сигурног самоубијства — казује доста јасно унапријед судбину свих сличних предузећа (. . .)[18]"; овде се речју „самоубијство" хтело указати да је страшна казна, односно смрт, била последица учествовања у устанку и да би била резултат сваког наредног покушаја. Тиме се уједно хтело и казати да кривицу за смрт не сносе окупаторске власти, већ да одговорност сносе сами покретачи и учесници устанка.

Чланак се завршава комбиновањем строгих претњи и подмићивања. Опоминало се „да ће сваки наредни евентуални покушај побуне бити у зачетку угушен, и то само о трошку и на штету српског народа". За сваког који „енглеског, француског или ма ког другог страног агента који било начином помаже, даје му склониште, или хотимице пропусти да таквог агента пријави, или који његове планове ма којим начином помаже", претио је поступак по закону о ратној нужди због учешћа у побуни.[19]

Подмићивање је било путем обећавања високих новчаних награда за сарадњу са окупатором. За сваког „агитатора" који би био жив предан властима била је предвиђена награда од по 2.000 круна, а за мртвога 1.000 круна. За онога који помаже у хватању таквог агента., путем достављања била је обећана награда од 500 круна.[20]

Колика је била висина награда илустрације ради да напоменемо, да је тада у Србији 1 кг говедине коштао пет круна, 1 кг масти од 12 до 14 круна.[21]

Политика окупационих власти добила је подршку од „лојалног" становништва у „Београдским новинама" у чланку „Наде споразумних сила у Србији" са потписом „Један грађанин".[22]

Овај анонимни грађанин је писао: „Зар „силна" Британија и Француска немају другог посла или они који су нас до овог довели него мисле помоћу агената да учине побуну у Србији? Зар нам је мало мука и јада што смо због њих провели него ваљда желе да буде и оно мало мирног грађанства интернирано. Ако су господа тако ратоборна нека изволе на фронт а нас нека оставе на миру а ми ћемо као и за свих ових 18 и по месеци радити мирно своје послове." [23]

Чланак је био потпуно у духу упозорења окупационих власти од претходна три дана, а изостављање, и овог пута, помињања Русије као кривца за подстрекивање само појачава наше сумње да је чланак био састављен од самих окупационих власти. Оне су овим, вероватно, хтеле да се створи утисак да њихова политика има подршку код становништва у Србији.

Ове претње и подмићивања, у време осеке оружаног покрета отпора, путем оваквог моћног средства пропаганде, нарочито за оно време, сигурно је да су имале утицаја. Ипак, покрет отпора није био угушен, јер је морално-политичко стање било сигурно одлучујуће за настанак и трајност гериле, односно отпор је имао своје темеље у патриотском расположењу и уверењима масе привидно пасивног становништва.[24]

Као што се види, иза наглашене жеље да се створи утисак о објективном информисању које пружају „Београдске новине", оне су биле у служби окупаторове пропаганде. Почевши од прикривања и сузбијања вести о избијању топличког устанка, па када се истина о њему више није могла прикривати, до побијања његове самосталности и спонтаности и претњи смрћу лицима која би учествовала у евентуалним сличним немирима против окупационе власти.

Напомене

1. Андреј Митровић, Србија у првом светском рату, Београд 1984, стр. 485.
2. Исто.
3. Београдске новине, 13. фебруар 1917, бр. 42, стр. 2.
4. Андреј Митровић, нав. дело, стр. 425.
5. Исто, стр. 425—426.
6. Београдске новине, 11. март 1917, бр. 68, стр. 2.
7. Исто.
8. Исто.
9. Београдске новине, 14. март 1917, бр. 71, стр. 2.

10. Андреј Митровић, нав. дело, стр. 435.
11. Исто, стр. 436.
12. Милета Новаковић. L' occupation austro-bulgare en Serbie, Paris 1918, стр. 64—65.
13. Београдске новине, 24. април 1917, бр. 111, стр. 2.
14. Исто.
15. Андреј Митровић, нав. дело, стр. 428—434.
16. Исто, стр. 435.
17. Београдске новине, 24. април 1917, бр. 111, стр. 2.
18. Исто.
19. Исто.
20. Исто.
21. Преглед стране штампе — додатак за бр. 16, Крф 11. априла 1917. (из чланка „Живот у Србији" објављеног у: Die Zeit. 8. априла 1917).
22. Београдске новине, 27. априла 1917, стр. 3.
23. Исто.
24. Андреј Митровић, нав. дело, стр. 478.

Nikola Marković

»BEOGRADSKE NOVINE« (»BELGRADE NEWSPAPERS«) ABOUT THE TOPLICA UPRISING

The oficial newspapers of the Austro-Hungarian ocuppational government, published in German and Serbo-Croatian, could not help following and commenting on such an important event as the Toplica uprising was. At first, the rebels were called the members of the **gangs of thieves** and the uprising itself was reduced to a minimum. The informing on events changed later to a certain degree. The newspapers served as a propaganda means of the ocupier; e.g. the uprising was wrongly and malevolently presented as an action of foreing influence and agitation, as samething strange and imposed to the people by the enemies of Austro-Hungaria and Germany.

949.711+929

Др Никола Цветковић

Даница Марковић о Топличком устанку

Даница Марковић[1] је песник изразито субјективне лирике.

Поред поезије и прозно-приповедачког рада („Из бакине ризнице"), Даница Марковић се бавила фељтонистиком и публицистичко-репортерским радом. Ти њени прозни текстови растурени су по листовима и часописима, па би их ваљало сакупити и целовитије сагледати. Тако је, на пример, 1929. године у „Политици" објавила у више наставака своје „Утиске из буне у Топлици", у виду дирљивих сећања пуних аутентичних сведочанстава.

Ова даровита и храбра жена, након окупације Србије напушта Београд 1915. године и одлази у Прокупље. У моменту када се 1917. народ дигао на устанак, придружила се устаницима Косте Војиновића Косовца, па се с правом може рећи да је непосредно суделовала у покрету. Пошто су Бугари дошли до података о том њеном активном учешћу, одмах су је ухапсили и пребацили из Прокупља у Ниш. Према неким подацима, Даница Марковић је до краја рата била у бугарском затвору у нишкој Тврђави.[2]

Песникиња се у Београд враћа непосредно после завршетка рата, и како је на једном месту записано: „живи животом разведене жене и мајке распете између градова раније умрле деце и бдења над животом". Носећи у себи снажне доживљаје устаничких дана, она крајем двадесетих година објављује своје узбудљива и на моменте драматична сећања на тешке и крваве устаничке дане.

Само неколико дана пошто је Удружење Топличана у Београду обележило дванаестогодишњицу Топличког устанка,[4] Даница Марковић је почела са објављивањем „Утисака из буне у Топлици" и то у више наставака. У првом, уводном прилогу, пише о извесним друштвено-историјским предусловима, тегобама ропства под Бугарима и општем стању духа и расположења пред почетак Топличког устанка.[5] У следећем наставку приказује 17. фебруар 1917. у Прокупљу, потом драматику борбе око Окружног начелства у овој вароши, предају Бугара и грозничаву радост прве ноћи у слободи.[6] У трећем наставку под нешто измењеним насловом „Топлички устанак", песникиња укратко обрађује једно необично суђење женама, потом прве четничке успехе, пораз на Мрамору, назначавајући невоље и страхоте до којих је дошло после дванаест дана слободе и поновног заузећа овог бунтовног подручја.[7] Четврти наставак је посвећен, између осталог, бугарском терору, масовном убијању, пљачки, прогонима, као и деловању „Планинске дружине" и потери за војводом Пећанцем;[8] док у петом одељку пише о опозивању „Планинске дружине", о обесном инсценирању афере у Коњуши и хапшењу озлоглашеног „војводе Гаве".

---

[1] Рођена је у Чачку 30. IX 1879, умрла у Београду 1932. год. Завршила је Вишу женску школу у Београду, где је неко време и учитељевала. Према неким подацима службовала је као учитељица од 1879—1910, између осталог и у Реснику, Великој Иванчи и Вранићу. Прве књижевне радове објавила је у „Књижевној недељи".

[2] **Песникиња међу топличким устаницима**, Ток (Прокупље), 1982, XIII, бр. 3, стр. 36 и 38.

[3] У време када је крајем фебруара и почетком марта 1929. год. у Прокупљу и Куршумлији са пијететом одавала пошту топличким херојима, Удружење Топличана у Београду приредило је свечани помен палим жртвама у Топличком устанку. Поред званичника и представника војске, присуствовале су и бројне старице у црнини које су у овом устанку изгубиле било сина или мужа. При том је Гаврило Милошевић у свом пригодном говору, између осталог, истакао: „Сећајући се данас љуте и очајне борбе у данима Устанка, ми се сећамо оних најидеалнијих хероја, који својим јунаштвом задивише свет. Родољуби и јунаци они су знали часно живети и витешки умрети. И догод се овако сећамо њихових светлих примера, и догод будемо знали да смо очеви, браћа, мајке, или кћери ових великана, ми ћемо бити морално сачувани од сваке странпутице." — Политика, 2. март 1929.

[4] Д. Марковић, **Утисци из буне у Топлици**, Политика, 6. III 1929.

[5] Д. Марковић, **Утисци из буне у Топлици**, Политика, 11. III 1929.

[6] Политика, 3. април 1929.

[7] Политика, 4. април 1929.

[8] Политика, 5. април 1929.

Судбински поводи

У првом наставку „Утисака из буне у Топлици", који једним делом има и уводничарски карактер, Даница Марковић реторски глагољиво, приказује напету атмосферу, тугу, набојитост живљења у ропству под Бугарима, као и опште расположење и незадовољство режимом насиља и отимања, до фебруара 1917. године. У форми национално-романтичарских уводника, често писаних у то време, који у неколико поетичних фраза покушавају да сумирају билансе историјских догађања, она назначује прилике када је непријатељ био на прагу, а целокупна се наша војска повлачила пред њим. Ту помало дефетистички пише да није било помоћи, да није било вредно борити се, те да се није могло „противстати", употребљава она ову свежу и бодру реч. „Држава је напуштала земљу, народ падао у ропство. Трагедија какве историја није забележила. Наш пораз је био частан: „Gloria vectus!" — подвлачи патетично Даница Марковић, која је у оваквим приликама била љубитељ великих речи и громопуцателних фраза и освештали симбола. Јер, кобног дана предаје, како пише даље, на брегу изнад града „залепрша се бели стег — знамење нашег подчињавања. Сва срца зајаукаше, све очи засузише" — додаје она отужно и срцепарајуће. Па сводећи биланс опстајања нашег народа закључује да после једног столећа слободе и напретка, наш народ опет постаје раја. У наставку пише о стању националног духа, о схватању опште ситуације, о вери у пропаст, али и васкрсење Србије, о вери у победу споразума, у победу морала.

Кратко време пре Данице Марковић о непосредном поводу за Топлички устанак, са извесним литерарним надахнућем, писао је Михаило Милинковић истичући да су измишљена незапамћена и нечувена зверства „само да се Србин одроди, па још и да пође на брата свога..." Али у кршевитим планинама и у дубодолинама, тињала је пригушена Ускочка слобода... И кад је српски народ почео да сустаје и клеца трновитим путем на своју Голготу, сликовито пева Милинковић, када су незапамћена насиља превршила сваку меру „и када су Бугари отпочели да регрутују наш живаљ, онда народ у Топлици и Јабланици листом се диже на устанак против свога угњетача...", распевано и са доста симболике заокружује он ову своју представу.[9]

Непуне две године касније, имајући у виду нешто од ове сликовитости, Даница Марковић излаже своју литерарну визију судбинских разлога за подизање Топличког устанка. После указивања на дубоко народно незадовољство, али и на бунтовнички дух народа тога краја, на што ћемо се укратко осврнути, она дословце пише: „Доће последњи судбоносни разлог: Бугари су вршили регрутацију". А потом ређајући суперлативе (најтрезвенији, најслабији, најнеодлучнији и најупорнији), констатује да су сви примили регрутацију као вишу силу против које се човек не може борити нити је отклонити. Надовезујући се на мисао о стрепњи и кајању војних бегунаца, из претходног пасуса, она у овом новом контексту додаје да су се могли оправдати: умор, слабост, очајање, неувиђавност и оскудица културе оних који беже испод заставе. Међутим, ништа не би могло оправдати тог истог војника, закључује она одлучно и у патриотском духу: „да од непријатеља прими пушку и пође на своју браћу која се боре за ослобођење отаџбине, потуцајући се по туђини". Па користећи се делимично лирском фразеологијом и симболиком из напред наведеног Милинковићевог текста (о подизању на устанак **листом**), додаје да је „све, листом, што је могло пушку носити", отишло под устаничку заставу Пећанца и Војиновића. Према њеним речима, управо је Пећанац, и то преко општинских власти, извршио „праву регрутацију" и сакупио све оно што се могло борити. Тако Даница Марковић, за разлику од неких других аутора, насилној бугарској регрутацији, која је била непосредни повод за устанак, и борбено дизање, супротставља **праву регрутацију** истинских и пожртвованих родољуба.

У првом делу прилога „Топлички устанак" Божа Л. Павловић такође литерарно-драматски пише о регрутним комисијама које су пошле по општинама да купе све оно што је способно да носи пушку, надовезујући се на основну мисао, поруке, па и лирску фразеологију из наведеног текста Д. Марковић. То је нарочито очигледно када скоро истим речима пише о узимању пушке и поласку на свога брата. Уз то, показали смо да Д. Марковић у одговарајућем контексту употребљава force mayeur, а и Павловић у приближно сличном смис-

[9] Михаило Д. Милинковић, **Топлички устанак 1917**, Ниш, 1927, стр. 4—5.

лу користи појам **више силе** око организовања чета.[10]

За време бугарске окупације у поробљеној Србији владало је потпуно безакоње, народ је био препуштен на милост и немилост сваковрсном насиљу и терору необуздане и разуларене војске и незаситог и корумпираног чиновништва. Немилосрдна пљачка, отимачина, велики порези, контрибуције, реквизиције од стране бугарских војних и цивилних власти, чести масовни прогони, покољи, интернације, неограничени кулук и мучења, опака бугаризација, изнуривала је осиромашени народ. Ово драматично и тешко стање, Даница Марковић описује само са неколико језгровитих реченица: „Народ је био незадовољан режимом насиља и отимања. Народ је био измучен годинама робовања", понавља реч народ, изражавајући при том оно суштинско „расположење". „Јарам туђински тиштао је" — завршава она овом реченицом која има смисао поенте, читаву ту малу китицу, удахњујући јој нешто суздржане сликовитости, што је примерено стању које означава и региструје. Но ту она указује и на грехе, на војне бегунце који су стрепели и кајали се. Међутим, над свим тим осећањима преовлађивао је нагон једне **плахе и бунтовне расе**, додаје она са пуно свести о великим борбеним и револуционарним традицијама људи овога краја, оличених у патриотизму, самопрегору, ентузијазму, издржљивости и другим народним врлинама. Читав овај архитектонски грађен пасаж завршава изванредно сликовито имајући у виду и неке од најбитнијих фолклорних карактеристика и симбола. Према њеним речима, ова бунтовна раса, по свом сувереном нагону, лаћала се оружја „као гусала и полазила у бој као на свадбу".

Литерарни портрет Косте Војиновића

На глас о припремама устанка, пред тим наговештајем слободе, машта народа је добила пуни размах, пише Д. Марковић, указујући да је постојбина Југовића у XX веку постала колевка легенде и врело предања. „Ми смо били учесници и песници епопеје народа; били смо сведоци и творци топличких легенада, наставља она епски надахнуто да говори о свијању ткива предања око неких легендарних јунака, као и о маштовитом, необузданом, али и противречном, парадоксалном ткању. Ако су се испрва јунаци организације устанка приказивали у легендарној магли, они су касније поримали одређену физиономију. Тако се с временом добило о њиховом делу нешто од оних јасних поузданих и непобитних података.

Са пуно симпатија Даница Марковић слика војводу Косту Војиновића,[11] вођу устанка у Топлици и Јабланици. При том најпре помиње да је уз Пећанца стајао управо овај **млађи војвода,** додајући да је он и касније ступио на позорницу. Затим га укратко портретише овим речима: „Млад, плах, необуздан и баснословно храбар". Истичући ту његову баснословност, фантастичну храброст, она као да је песнички сликовито хтела да каже да је он био као у бајкама, измишљен, невероватан, огроман, скоро митски изузетан. У том смислу она наставља да чара Војиновића као **јунака наших дана,** који је „у светлости легенде постао кумир свих кућа, где се више маштало а мање мислило". Правећи суптилну разлику између маштања и мишљења Д. Марковић га приказује као идола свих кућа коме се клањају као божанству, и то поготову у оним кућама где је било девојака.

При крају тог истог првог написа у коме је започела Војиновићево песничко портретисање Д. Марковић напомиње да се после Нове године (1917) почело отворено говорити о буни, што је доносило обасјање на лицима свих. Почело се са прилагањем скривеног оружја, пушака и револвера. Том настојању око прикупљања оружја Војиновић је, наравно, давао највећи прилог. Он је, према речима наше поетесе, пресретао и разоружавао бугарске војнике; сачекивао је са својим саборцима комору и пленио храну и намирнице. Пријатне и узбудљиве вести о тим и **другим припремама** свакодневно су се ширили топличким крајем, бодрећи и подстичући људе. У средишту свега тога, према имплицитном указивању Д. Марковић, био је красни и јуначни војвода Војиновић.

---

[10] Божа Л. Павловић, **Топлички устанак.** — Топличка споменица, Београд, 1934, стр. 34—35.

[11] Војиновић Коста је рођен 1896. у селу Гргуре код Смедерева, био је стварни вођа Топличког устанка. У време првог светског рата служио је у Јадарском четничком одреду. Приликом повлачења српске војске (1915) као рањеник задржао се у овим јужним крајевима. Августа 1916. формирао је Ибарско-копаонички комитски одред. Он је 13. II 1917. ослободио Куршумлију и прогласио почетак устанка.

Са историјског становишта је занимљиво да Д. Марковић завршавајући сажети и литерарно не много занимљив приказ стања, прилика и расположења у Топлици пре почетка Устанка, запажа да је на надлежном месту олако схваћен тај покрет и припреме. „Нису ни издалека наслућивали колики је контигент четника, нити су предвиђали устанак". При том трезвено оцењује да устанак и није могао сазрети, јер је фронт био далеко. А онда песнички субјективно додаје: „Ми смо били сви егзалтирани, нити смо видели, нити мислили, Јуноше шчи ту изнесну критичку сагмосвест.[12]

У следећем наставку, приказујући борбе око Окружног начелства у Прокупљу, 17. фебруара 1917. године,[13] Д. Марковић поново посвећује посебну пажњу војводи Кости Војиновићу, његовој наочитости, потом његовом обраћању грађанима, као и учешћу у борби. Она најпре истиче да је Војиновић са својим штабом водио заробљеног куршумлијског команданта поручника Харизанова.[14] Већ и сама та појединост, која је с разлогом стављена у први план, показује његову изузетност. А да песникиња намерно и срачунато томе даје првенство, потврђује и то што она и касније бележи чињеницу да је војвода свог заробљеника упутио на сигурно место.

Улазећи у Прокупље, Војиновић се према детаљнијем опису Д. Марковић, зауставио на првом углу према тргу у главној улици. А онда са неколико речи, језгровито употпуњује и дограђује представу о њему, приказујући му спољашњи изглед и одећу: „Млад, наочит, с гардијском капом на глави, и у некаквој униформи, коју је могао да комбинује по невољи..." Војвода је ту, у празној улици, осврћући се, почео да говори и да позива све поштене и честите грађане да му се придруже и да сарађују с њим, „претећи неваљалцима својим судом, који ће бити неумољив". Пошто је поразговарао са неколицином грађана који му нису могли приступити, оде четницима да их охрабри и подстакне на борбу, приказује га песникиња живо, динамично, у акцији. „Он сам узе учешћа у борби, пред самом зградом начелства, позивајући Бугаре на предају", пише једноставно Д. Марковић, подвлачећи спонтано и то да је овај војвода истински волео своје саборце којима је командовао из првих борбених редова, увек неустрашиво и на челу, дајући лични пример, због чега је и био веома цењен и поштован... На војводин позив Бугари су одговорили ватром...

И у наредном наставку под насловом „Топлички устанак"[15] Д. Марковић, поред извесне комичне грубости (суђење женама), указује на још један Војиновићев племенити подвиг, као и на његову говорничку ватреност и даровитост. У моменту када је успостављена болница, о којој је релативно мало писано, Коста Војиновић је учинио још једно хумано дело: — Упутио је у Ниш депутацију од Срба и Бугара да тражи санитетски материјал за тек успостављене болнице. — Овај податак открива још једну црту омиљеног вође Топличког устанка: његову племениту брижност за рањенике и човекољубиву жељу да им се помогне. Али та његова мисија, нажалост није донела никакве резултате, па песникиња само једном реченицом констатује да се та депутација није вратила пре свршетка буне.

Упадљиво је да војводу Косту Војиновића на сличан и скоро идентичан начин приказују и други његови савременици, потврђујући веродостојност овог и помало литерарног виђења песникиње Данице Марковић. Тако, на пример, Божа Павловић учесник Топличког устанка, неколико година после наше песникиње, овим речима описује Војиновића: „Човек млад, бујног темперамента, речит, бистар, окретан, брзих схватања и одлука, добар друг и пријатељ, он је био најомиљенији војвода у целом устанку". Био је својим четницима оличење свих идеала, и сви би жртвовали живот за њега. Он је то умео да цени и у многобројним биткама и неустрашивим подухватима увек је непосредно суделовао и

---

12 Тежећи реалнијем сагледању ситуације она бележи да онај ко је умео и хтео да мисли „тај је рачунао да је фронт близу, и да бугарски листови доносе лажне извештаје. Мали број најувиђавнијих сматрао је да Пећанац има тачна упутства, којих ће се стриктно придржавати, делајући саобразно фронту. Није се имало бојати никаквог пренагљења", закључује Д. Марковић.

13 Даница Марковић, **Утисци из Буне у Топлици II**, Политика, 11. III 1929.

14 Познато је да је Коста Војиновић 13. фебруара 1917. ослободио Куршумлију, када је на известан начин и званично проглашен почетак Устанка. Том приликом он је и заробио поменутог куршумлијског команданта.

15 Одмах непосредно по ослобођењу Прокупља жене су, према Д. Марковићу, устројиле болницу и превиле рањене Србе и Бугаре. „На чело ових устаничких болница ставио се стари г. др Бокић, резервни санитетски мајор, окружни физикус у пензији".

био на челу својих бораца. Зато су његово војевање и његова личност постали легендарни.[16] И Д. Марковић је, као што смо показали, истакла скоро све ове његове врлине: младалачку борбеност и плаховитост, баснословну храброст и борбену виталност, наочитост, красноречивост, и истинску хуманост. И према њеном писању он је био веома омиљен војвода, легендарна личност, узор и идол.

Већи део трећег наставка посвећен је управо одважном војводи Кости Војиновићу, а посебно његовом речитом подстицању, бодрењу и подизању морала, уз фине и прецизне карактеристике општег стања духа, атмосфере и масовне психологије. — Трећег дана по ослобођењу Прокупља одржана је свечана служба у цркви. После тога, пред пуном портом, надахнуто је говорио војвода Војиновић, са пуно снаге и топлине. Он је, према писању Д. Марковић, истицао **значај и потребу буне** (подвукао Н. Ц.), „позивајући и храбрећи све праве и добре Србе да стану на браник Отаџбине и учине крај разбојничкој владавини". Сличном, мало патетичном и поетски натегнутом фразеологијом она наставља да говори о Војиновићу јунаку потоње легенде, „око којег је предање сневало своје вековно ткиво, и о његовим покушајима да снагом своје речи, сугерира веру у исход овог „проблематичног предузећа", оцењује Д. Марковић. И ту она складно, са неколико потеза, дочарава напету атмосферу. За све време говора чула се и потмула топовска грмљавина, која је на неки начин негирала значај Војиновићевог говора и паралисала снагу његове речи. Топовска јека подстицала је и потајну зебњу која је обузимала душу, па се тај скуп разишао „у неком усиљеном, болесном одушевљењу".

Према њеном хроничарском бележењу, оба та и наредних дана пристизали су нови четници одушевљени за борбу; покрет је нарастао. А војвода Војиновић, кога песникиња стално има на уму, час је био на попришту, час се опет бавио у Прокупљу, храбрећи устанике својим говорима. „Војвода Војиновић држао је непрестано ватрене говоре, већ сав промукао и изнемогао, али су они губили дејство", употпуњава поетеса представу о њему, стално подвлачећи ту говорничку истрајност, али и борбену преданост на положајима, међу устаницима.

При том Д. Марковић врло сугестивно слика „бунтовни фанатизам" младих, с једне стране, и све већу бојазан становништва од топовске грмљавине која се приближавала. Са жаљењем пише да су на поприште одлазила деца не знајући куда иду. Описује их као окићене, горде и поносите, с пушком и песмом, без помисли на свршетак и неизвесну сутрашњицу. „Полазили су као млада крда опредељена за жртвовање", употребљава она једно доста опоро и грубо, али истинито и упечатљиво поређење. Пред колоне са том децом излазиле су жене сузних очију, благосиљале их и оплакивале, док се негде из правца Крушевца и Ниша, „све јасније разазнавала топовска грмљавина", понавља она овај детаљ као лајтмотив општег стања и атмосфере. Вести о првим устаничким успесима нису се потврђивале, као и оне да су Лесковац, Алексинац и Соко-Бања у рукама устаника, што је требало да умири духове. „Побуњенички покрет пружао се из Топлице ка Јабланици, Блацима и Брусу, Рибарској Бањи и Мрамору" — фактографски бележи песникиња у контексту литерарног обликовања атмосфере. И опет ради мало усиљеног инсистирања на драматици и напетости, лајтмотивски понавља: „И док се грување топова појачавало и зебња је расла".

Песникиња намерно, иако стилски не много вешто, истиче присуство Војиновића — „увек Војиновић" — подвлачи указујући на његову свеприсутност, како у самом Прокупљу, међу људима, тако и на бојишту.

Занимљиво је да је лик војводе Косте Војиновића пленио пажњу песника. Поред ових прозно-поетских записа Д. Марковић, о њему је надахнуто, на свој начин певао и Војислав Илић — Млађи, о чему би требало посебно писати.

Борбе око Окружног начелства

Опис борбе око зграде Окружног начелства, о чему су и други писали, Даница Марковић је изложила и са мало литерарне драматике, вешто преплићући фактографске појединости са елементима психолошког нијансирања. Поред приказа те опште атмосфере, стања масовне свести и духа, конкретније пише о вођама устанка, изражавајући посебне симпатије и одушевљење према војводи Војиновићу.

---

[16] Божа Павловић, **Топличка споменица**, Београд, 1934, стр. 38.

Непосредан опис те борбе започиње констатацијом да су се оне „водиле часовима", и изношењем фактографских података о бројном стању Бугара и устаника. Према њеним подацима који се унеколико разликују од других, Бугари су имали 300 војника и неколико официра, док је четника, према истом извору, било више стотина, а њихов укупан број износио је „неколико хиљада, може бити око десет", нуди она прилично неухватљив и „растегљив" податак. Уз то, додаје да су устаницима стално пристизала појачања, као и психолошки фактор: да су били одушевљени и уверени у своју надмоћност, што их је битно разликовало од бугарских окупатора и освајача. У том почетном делу описа борбе из своје личне, донекле сужене перспективе, песникиња помиње да су Бугари, поред осталог, имали и два митраљеза, као и чињеницу да су се затворили у зграду Окружног начелства, ситуирајући тако, са књижевног становишта и место догађања.

После овога следи литерарно динамичнија слика борбене граје, иако се она скицира из перспективе затворене куће, када се није могло прегледно пратити све што се догађа. И можда баш то даје известан размах песничком доживљају, виђењу и маштовитости, која ни за тренутак не излази из реалистичког оквира. Ту борбену грају која се чула, стварали су устаници пуцајући са свих страна, пише поетеса, назначавајући општи план и атмосферу. Осим њих на улицама није било **никог живог од грађанства,** додаје стварајући представу о наступању четника са свих страна, што уосталом и одговара историјској истини.

Према неким детаљнијим војно стратешким приказима, устаници су имали план за окружење и напад на Прокупље. Тако северну страну је требало да напада и заузме са четом Миливоје Виријевић, западну, чета Спасоја Миленковића; јужни део града, чете Арсе Станића и Проке Човића, а источни део, чета Светозара Цветковића. На знак трубом чете су имале да крену у јуриш и да освоје град, у том иначе типично кордонском распореду.[17]

У дневнику Косте Војиновића пише да је 17. фебруара Прокупље »опседнуто јаким одељењима«.[18]

Даница Марковић, насупрот неким сведочењима да су Бугари направили барикаде на улицама, те да се сва маса упутила тим барикадама са узвицима,[19] у литерарно-драматском тону пише да по улицама није било никог живог од грађанства. Па наставља врло сликовито: „Митраљез је шишао. На махове чула се по нека бомба. Бојни поклич бивао је час тиши, час силнији." Метафоричну слику о шишању митраљеза она допуњује фоничним појединостима, модулирајући бојни поклич тако да би после њега могло да уследи као силовити крешчендо — урнебесно клицање, које се заорило пред подне. То клицање било је знак да су дошли војводе Пећанац и Војиновић.

Бугари су, као што смо већ напред показали, на Војиновићев позив да се предају, одговорили из оружја, иако су видели да им нема излаза. Насупрот Бугарима који су унутар зграде малаксавали и сустајали, устаницима је непрестано пристизала нова снага, наставља Даница Марковић литерарно-драматски. Окупаторске војнике држали су митраљези који су „шишали", али око подне један паде устаницима у руке. „Наши су бомбама покушали да продру у зграду, но безуспешно", усиљено драматски заоштрава наша песникиња.

У том контексту она бележи погибију попа Радивоја Вучинића, као предводника четника. За разлику од других аутора који напомињу да је налетео на бугарски митраљез,[20] она то приказује помало театрално-патетично: „Тане му је улетело у уста отворена у одушевљеном бојном покличу". А за електричара, који се у неким изворима именује као Влајко, у сличном тону саопштава: „Погибе још један одушевљени борац, електричарски радник". Целу ту малу епизоду о њиховој погибији завршава сентиментално-болећивим указивањем да су обојица оставила пуну кућу деце, а код попа још и сирочад без матере.

После овог тренутка предаха који, са бележењем историјско-фактографских детаља, има карактер литерарне ретардације којом се иначе доста често служи, она поново прелази на сликање борбе која је „час малаксавала, час разбуктавала".[21] При том обраћа посебну паж-

---

[17] Др Миливоје Перовић, **Топлички устанак,** Београд, 1959, стр. 135.

[18] Ибид., стр. 138.

[19] Михаило Милинковић, **Топлички устанак 1917.** Ниш, 1927, стр. 9.

[20] Ибид., стр. 11.

[21] Песникиња ово **час — час,** у смислу да нешто бива једно за другим, као један час једно, па за њим одмах други час друго, („час тише, час силније", или „Борба је час малаксавала, час се разбуктавала") — употребљава доста учестало западајући у понављања и извесну стилску монотонију.

њу на општу атмосферу, на понашање и борбено кретање. „Чули су се покличи и псовке, прати она то екстатично стање у коме се мешају и преплићу и такве противности као што су борбени покличи устаника и псовке окружених и притешњених бугарских војника. Јер четници су при опседању, по кућама и двориштима око начелства, „ухватили бусије и тукли". А митраљез је опет бранио Бугаре који су пружали отпор и упорно се држали, дочарава она ту сложену ситуацију, избегавајући поједностављено црно-бело виђење у које се лако могло запасти. Стварајући утисак о општем изгледу, она продуховљено удева детаљ о кућама у околини које су све биле **прорешетане** а становници у „самртном страху, шћућурени по поду у крајњим одајама" — акцентује песникиња са пуно литерарног смисла и ову драматичну, психолошку појединост.

Најзад и онај задњи митраљез који је бранио Бугаре — умуче, употребљава песникиња ову снажну фигуративну реч и представу како би дочарала заћуталост и занемелост у противничким редовима. Када је **умукло — заћутало** то убојито оружје, отвориле су се могућности за преговоре о предаји, па песникиња наставља фактографски једноставно: „Преговори за предају, који су се још од јутра почели водити, постадоше живљи и добише повољан обрт". Убрзо, у поподневним сатима све се приведе крају и „Бугари се предадоше", записује поетеса сажето и можда баш због тога и некако победнички.

О злочинима окупатора

Атмосферу и ситуацију која је настала након дванаест дана слободе и после повлачења четника, Даница Марковић описује са доста психолошке истанчаности, укључујући ту симболику која је вазда прожета извесним патосом. Тај опис она почиње узвичном реченицом: „Страхоте и туге!" која у две речи сажима основно стање и расположење, које ће она потом тананије разложити. Узимајући српску шајкачу као симбол она пише о њиховом ишчекивању, истичући да су опустеле улице, и да је српску тробојку заменила бугарска, што је детаљ испуњен неком наглашенијом патетиком. После назначавања ових упечатљивих појединости она прелази на слику општег стања и тоталитета. „Сви се затворисмо у домове у мучном очекивању. Ваљало је испаштати родољубиво усхићење!"[22], додаје она указујући на страдалачку решеност. „Осећали смо се као на белом хлебу", употребљава песникиња један врло сликовит и снажан народни израз да би дочарала сву страву и стрепњу ишчекивања. Јер, израз **бити на белом хлебу,** у народу значи очекивати извршење смртне казне. И ту, да би мало смирила, стишала драматику, помиње необичан детаљ који се другде не среће: помиње како су их тешили заробљени бугарски официри, који су чак пошли изван града, у сусрет војсци, са намером да је обавесте да им се није догодило никакво зло, те да становништво треба да буде поштеђено. Та нада у заштиту од бугарских официра била је окрепљујућа, каже песникиња, и додаје да су ипак знали да их и поред свега тога „очекују велике страхоте" — одржава она смишљено литерарну тензију, клонећи се истовремено упрошћавања и огољеног једносмерног приказивања тог напетог стања.

Већ наредни пасус започиње најбогатијим исказом: „Дође и тај час пун страве", који је у извесној стилско-садржинској коресподенцији са оним узвичним „страхоте и туге", на почетку овог пасажа. А одмах потом, у сличном духу описује наступање уморних и **унезверених** бугарских војника. Они су наступали „опрезно и са страхом, **плашећи се неисказано** српских четника" (подвукао Н. Ц.) — спретно дочарава велику, чак неизрециву застрашеност.

Доследно и систематски градећи ту општу слику и атмосферу страхотног ишчекивања, она стваралачки продужава да развија представу о колективном затварању у домове, само са још више литерарног сажимања, згушњавања, уз мајсторско бирање конкретних детаља и ваљано њихово распоређивање према унутрашњој драматици коју носе у себи: „Збили смо се, по неколико породица у кућу и с ужасом слушали прасак пушака бугарских извидница, које су наилазиле пустим улицама и разграђеним двориштима". Ово збијање у кући као да негде изнутра, страхобно разбија прасак извидничких пушака; а пусте улице и нарочито разграђена дворишта представљају у овој литерарној слици извесну имплицитну противтежу збијању. Разграђена дворишта, вешто, са по-

[22] Даница Марковић, **Топлички устанак,** Политика, 3. април 1929.

етском симболиком, најављују драму разарања, паљења, пљачке, убијања и уништавања свега Српског.

У наставку песникиња смиреније бележи да су те бугарске извиднице потражиле понегде ракије или хлеба. Шта би друго тражила још увек унезверена војска у опрезном и страшљивом наступању? А онда одмах прелази на експресивну слику приближавања ноћи пуне неизвесности и злих слутњи, што се спонтано, при рецепцији, у свести читалаца, доводи у везу са приближавањем и наступањем те злочесте и непред видљиве окупаторске морије. „Дрхтали смо на сваки шушањ. Свако куцање на врата стварало је панику" — скоро дрхтураво прецизира ова хиперсензибилна песникиња. Па са тог потресног, личног, прелази на општи план. „Целе ноћи патроле су пуцале кроз **пусте улице**," поново песникиња инсистира на пустим улицама, појачавајући представу и утисак о збијању у једну кућу. „Војска стиже и оплави град" — додаје она метафорично, пре него ли што ће изложити да је настало пљачкање, отимање и ужаси свих врста, и то уз неизбежна психолошка сондирања у **овом захвату**. „Пробдисмо ту ноћ устрептали и спремни на све страхоте, које неуспела буна има за последицу". Речи: страхота, устрепталост, (дрхтање), ужас, овде се наметљивије и учесталије понављају у смислу стварања психолошког стања паничности. Значајно је да Д. Марковић управо у том ширем, литерарном контексту дочаравања опште атмосфере и психолошког стања, оцењује **буну неуспехом**, а све то драматично расположење износи управо као последицу неуспелог устанка.

Ако је претходно окупаторску војску сликовито видела како је **оплавила град**, она је сутрадан, у светлу дањем, приказује како се размилела свуда. „Испретураше све, однеше штогод им се прохтело, уцењиваше, злостављаше, отимаше" — набраја она њихова злодела, уз напомену да су они већ раније помињани официри узалудно покушавали да заштите становништво. Али се окупаторски војници при том показаше непокорни. „Кад су упућени да умире овај бунтовни крај, одобрена им је пљачка и дозвољене све слободе", укључује она ову констатацију пре него што ће их насликати како испуњавају сва дворишта и све куће. „Обише подруме и источише пиће" — помиње она ту бахатост, пијаначку и обест, да би једноставно закључила трећи наставак под насловом „Топлички устанак", речима: „Живот, част, имовина, били су у њиховим рукама". У песничкој хијерархији вредности, запажамо из овог навода, **живот и част**, ради чега је између осталог Устанак и подигнут, били су на првом месту, а тек после тога долази имовина.

На почетку наредног, четвртог наставка, под нешто измењеним насловом „Утисци из буне у Топлици", идентичном неким претходним, и потоњим, Д. Марковић пише о тој похари, јаду, убијању. „Тек после чусмо нестало овог и оног, убијен тај и тај и т. д." Ово нису само језичко-стилска одређења, већ указују на мноштво оних који су страдали и били убијени у једном низу који нема краја. Бугарски окупатори су многе похапсили и позвали на одговорност, међу којима је било и жена. А после су их у гомилама изводили и мучки убијали у околини, наглашава песникиња, имајући у виду масовне покоље злотвора.

Ту Д. Марковић помиње и евакуацију наших провизорних болница из Ниша, као и трагичну и злосрећну судбину четника, које су поубијали „у првој јарузи иза града", о чему конкретније сведоче и други аутори[23] који су писали о бугарским злоделима и бестијаријама.

У наставку Д. Марковић пише како су окупаторски војници ноћу изводили несрећнике и за најмању сумњу их убијали „бодући их бајонетима", вероватно да не би трошили муницију. „У околини града налажени су после лешеви несрећних жртава, чврсто везаних жицом један за другог очију избодених и унакаженог лица", сведочи песникиња о тим масовним покољима, о понижавајућем везивању жицом да се не би могло побећи, као и да би се гледале невоље сабрата у мукама. О бестијалном понашању тих мучитеља недвосмислено говори детаљ о избоденим очима и унакаженом лицу, који као да дубоко боли ову песникињу снажних емоција. Она ту језиву атмосферу употпуњава додајући да су становници периферије понекад дубоко у ноћи чули страховите јауке мученика.

Након овога Д. Марковић прелази на приказивање ужаса по селима, где су обесни силници убијали све од реда, пљачкали и палили. Нарочито су били немилосрдни према кућама и домаћинствима четника. Поред убијања и уни-

[23] Љубо Јовановић, **Побуна у Топлици и Јабланици**, Београд, 1919. М. Милинковић, **Топлички устанак 1917**, Ниш, 1927.

штавања њихових кућа, одгонили су им стоку, одвлачили храну. „На све стране тињала су згаришта и цвилели злостављани мученици." Згаришта понекад уништених и спаљених села и цвилба мученика као да најбоље дочаравају општу слику погибељности „у овом лепом и благословеном крају" где је под страхотним притиском терора „завладала пустош, беда и очајање". Тако су прошли месеци: март, април и мај, прецизира песникиња, уносећи мало историјско-хронолошког у дочаравању те острвљености бугарских војника.

На селу је ту ионако тешку ситуацију још више усложавало и компликовало то што су избегли четници долазили из шуме у оближња села тражећи храну. Због тога су сељаци у знак одмазде: затварани, злостављани и убијани или вешани. При том, бугарски окупатори су се служили најразличитијим методама. На пример, нагонили су укућане да траже своје по шумама и да их доведу и предају бугарским властима. Ако пак то укућани нису хтели да послушају, или у томе нису успевали, онда су их немилосрдно тукли и убијали.

Вредно је помена да и Д. Марковић помиње интернацију, и то целих породица четника. Терор, убијања, прогони, интернације, учинили су да су села опустела. Мало је било људи за пољске радове, што је била посебна тешкоћа. „И у тим тешким данима српска жена даде пример невероватне снаге, прегнућа и истрајности" — оцењује она допринос жена.[24]

Поред указивања на преживљени ужас, на потпуну исцрпљеност и крваве последице, она не занемарује ни тешко социјално стање и бригу за насушни хлеб. Јер скупоћа је тада, како записује, достигла врхунац. „Брашно је пред жетву било 5. 6 и 7 динара килограм". То је било ново поприште борбе за одржавање живота и нова невоља са којом се требало „ухватити у коштац, додаје она сликовито, у народском духу. У Бугарској су тада, према њеним речима, глад и скупоћа били још већи, а слаба жетва, због суше, најављивала је још теже дане, уз страховање од фронта и ишчекивања најгорег.

Увидом у литературу о злочинима бугарских окупатора после Топличког устанка[25], запазили смо да је било још тежих и драстичнијих зверстава од оних које помиње наша песникиња, што је она без сумње знала. Међутим, о неким од тих тешких и крвавих злодела и није могло да се пише у тиражном дневном листу „Политика", па се Д. Марковић углавном ограничила на експресивну општу слику и атмосферу, уз илустровање одговарајућим примерима и суздржано коришћење скромних литерарних средстава. Неки фактографски детаљи су сами по себи толико снажни и набојити да је свако књижевно драматизовање било скоро излишно.

Треба овде истаћи да су тешка и крвава страдања људи југа Србије од окрутних бугарских окупатора нашла израза и у потресној народној песми:

„Што је неба да је лист хартије,
што је мора да је мурећепа,
горе да се у пера претворе,
не би с могло описати јаде,
што Бугари по Србији раде."

Народном песнику били су знани ти неизрециви јади и страдања Срба од појединих бугарских зликоваца, који не би, фигуративно речено, могли стати ни на пространом листу небеске хартије. Те неописиве јаде и големе невоље могла је означити само истински проживљена, горка и дубока песничка реч.

Додајмо на крају и ову чисто литерарну појединост. — Даница Марковић је у неким прозним текстовима, сликарски вешто, лирски надахнуто, и колористички раскошно дочаравала живописни пејзаж Топлице. Попут сликарке из приче „Ратне епизоде"[26] она се сва уноси у лепоту тога предела, и својом песничком кичицом и палетом настоји да створи и намала врло сликовиту представу тог простора. „На жарком августовском дану дозревали су обилати прокупачки виногради", пише сочно и помало експресивно на почетку поменуте приче. Ту даље видимо као „над блиставом Топлицом" титра лака пара и како се сунчани блесак прелива по граду, пољу и брегoвима, који су „затварали амфитеатар равнице с ону страну Топлице". Тако она прецизно, скоро сликарски минуциозно, са пуно, аутентичности, обликује своје лирско виђење топличког краја.

А онда, служи се једним занимљивим поређењем. Овом живописном панорамом, према њеном приповедању,

---

[24] Политика, 4. април 1929.

[25] Поред књиге М. Перовића „Топлички устанак", овде треба поменути и следеће књиге: — Сретен Динић, **Бугарска зверства у Врањском округу I и II**, Београд, 1922.

Јован В. Дерок, **Топлички устанак и оружани отпор у окупираној Отаџбини 1916—1918**, Београд, 1940.

[26] Политика, 12. XII 1929.

доминирала је зграда начелства „која се уздизала у маленом парку над Топлицом, у положају Калемегдана над Савом".

У наставку читамо како је сликарка ту негде с десне стране пута, што води селу Гарићу, удаљеном двадесетак минута од Прокупља, управо усред поља разапела платно и предано ради. То је у ондашњим ратним условима изазивало велико подозрење, и она је постала „сумњиво лице" па се и догодила читава мала авантура, коју Даница Марковић приказује на занимљив и дијалошки прилично животворан начин, прожет и неким фолклорним појединостима.

Dr Nikola Cvetković

DANICA MARKOVIĆ, THE POETESS. ABOUT THE TOPLICA UPRISING

Danica Marković, the prisoner of the Bulgarian occupier and captive who felt on her skin the atmosphere of the Bulgarian prisons, exposed in a serial feuilleton of the daily newspapers »Politika« her memories of the events and participants of the Toplica uprising, first of all describing the riberation of Prokuplje were she found herself in those days full of drama and joy. These memories of Danica Marković have neither historical nor literary value; they are just a testimony about an exalted experience of something that was special, though the poetess herself considered it crucial neither for her poetry nor for her life.

Јован В. Јовановић

808.61/.62 – 87

О лесковачком говору*

(Поводом Речника лесковачког говора Бране Митровића)

Глава I

ЗАБЛУДЕ И ГРЕШКЕ ЛЕКСИКОГРАФА

1.

Неколико претходних речи

Битни део садржине **Речника** јесу саме речи лесковачког говора. Квалитет речника зависи од тога да ли је лексикограф те речи пописао и да ли их је тачно објаснио. Да бисмо то проверили, овај наш рад и почињемо анализом једног броја лексема.

Прелазимо одмах на ствар, држећи се азбучног реда и текста **Речника**.

2.

ЛЕКСЕМИ ИЗ СВАКОДНЕВНОГ РАЗГОВОРА И ПИСАНИХ ИЗВОРА

А

Адáм, м. Значење у **Речнику** хермафродит. Говорни пример: "Неће се ни жени, адáм је". Речн. САНУ нема.

Реч адáм писана малим почетним словом не постоји у говору лесковачког краја. Писана почетним великим А постоји у лесковачком говору и значи оно што је забележио и Вук: име човеково.

Реч Адам као човеково име састављач **Речника** није ни забележио, иако је неколико особних имена унео у Речник, као, на пример, мушко име Златан, а тако исто и мушко име Златанка, наводећи код последње речи да она у речнику САНУ значи надимак.

Пре речи адáм, забележена је реч ад'м као именица мушког рода у значењу према Речнику: људски и животињски хермафродит. Код ове речи навео је говорни пример: "Женá си га оставúла, зашто́ он бијá ад'м".

У народном говору лесковачког краја постоји реч ад'м али у значењу неплодан ован. Када неко са својом женом нема деце, каже му се у увредљивом тону да је ад'м.

Áјлук, м. Значење у **Речнику** служење без погодбе. в. ák. Говорни пример: "Нé ми је лошо на ов'ј áјлук, зáдовољан сам си".

Овај лексем није никакав специфичан израз лесковачког говора. Уз то, објашњење је неприхватљиво.

Вук је у **Српском рјечнику** забележио код ове речи: плата, особито што се даје војницима (бећарима) на мјесец. И по Абдулаху Шкаљићу ајлук је месечна плата. Сам Брана Митровић је уз ову реч забележио њено значење у Речнику САНУ — плата. Како се може замислити да неком лицу може неко давати месечну плату, а да она није уговорена и у начелу и у количини (износу) или законом одређена?

Ак, м. Значење у Речнику: најам, зарада. Говорни пример: "Слýга сам си без стáлни ák".

Састављач **Речника** је реч ајлук довео у везу са речи ак, код које је, како је наведено, рекао да значи најам, зарада. Те две речи: најам и зарада нису један већ два појма. Најам значи радни однос, а плата је накнада за рад из најамног односа.

Сем тога, ак није исто што и ајлук иако је и једно и друго накнада за рад. Као што смо већ рекли, ајлук је месечна плата, а ак је плата коју најамни радник добија у специјалном радном односу, код сезонског чувања стоке, обрачунату за одређени временски период по грлу чуване стоке. Обично се унајми човек или жена да чува овце, говеда, свиње од Ђурђева дне до Митрова дне. За тај рад чувар добија за ово време накнаду у уговореном износи по грлу стоке. То је ак.

Као што се види, ак је именица и то мушког рода. Брана Митровић је нашао да ова реч може да буде и придев у значењу потпун, прави.

---

* Моме рано преминулом јединцу сину Љубиши

Он је дошао до тог закључка цитирајући Сретена Динића из његове драме "Наша работа". На једном месту своје драме Сретен Динић каже: "Ем си дóктур, ем си опет остаја áк Лесковчанин".

Сретен Динић није био Лесковчанин, па његово познавање лесковачког говора није потпуно поуздано. У говору Лесковчана постоји турцизам ас у значењу потпун, прави, који је лексем и у **Речнику** забележен, а не и реч ак у истом значењу.

Према томе не каже се "Остаја си ак Лесковчанин", већ: "Остаја си ас Лесковчанин".

У наведеном цитату из дела Сретена Динића јавља се реч опет, која исто тако није лексем лесковачког говора; уместо ње, употребљава се реч па, те би наведени цитат из "Наше работе" Сретена Динића имао да гласи: "Ем си дóктур, ем си па остáја ас Лескóвчанин".

Ација, м. Значење у **Речнику:** организатор и кувар на већим свечаностима.

У говору Лесковчана ација означава човека који је посетио Христов гроб. Код речи ација састављач **Речника** упућује на реч ашчија.

Међутим, ове две речи изражавају два потпуно различита појма, како у лесковачком говору тако уопште у српскохрватском језику.

Ацика, ж. Значење у **Речнику:** жена која припрема јела о већим гозбама, што апсолутно није тачно.

У лесковачком говору и уопште ацика није жена која припрема јела о већим гозбама, већ жена ацијина.

Код ове речи аутор **Речника** упућује на реч ашчика, како је, неисправно, учинио и код речи ација упућујући на реч ашчија.

Речи ацика и ашчика немају ничег заједничког. Реч ашчика је у **Речнику** објашњена као угоститељка, куварица, а у Речнику САНУ као жена ашчије.

Да је Брана Митровић користио **Српски рјечник** Вука Караџића, не би себе нити кориснике **Речника** доводио, безразложно, у ову тешку заблуду. "Који хришћанин отиде на Јерусалим а Турчин на Меку, онај се послије зове и пише х а џ и ј а док је жив".

Б

Б'лг'з, м. У **Речнику** ова реч означава пашенога, мужа женине сестре. У лесковачком говору нема речи б'лг'з, нити ико тако зове мужа женине сестре. Лесковчанин мужа женине сестре зове **баџа**, како је забележио Јован С. Михајловић у својој студији "Лесковачки говор". Према Абдулаху Шкаљићу, баџа је хипок. од турске речи бацанак, баџенок, како се зову мужеви двеју или више сестара у односу један на другог. За појам пашенога, то јест мужа женине сестре, у лесковачком говору употребљава се и реч **паша**, скраћеница од пашенога.

Б'лди́за, ж. Ова реч, према **Речнику**, означава свастику, женину сестру. И ова реч не постоји ни у лесковачком говору нити је у употреби у српском језику. Женина сестра се у Лесковцу и околини зове б'лг'за, што је и у **Речнику** забележено.

Баре́ш, м. Ову реч је састављач **Речника** овако објаснио: "трака око косе на тепелуку". Стилизација је нејасна: да ли је коса на тепелуку или тепелук на коси? Даље, аутор **Речника** је, као код многобројних лексема, желео да ову реч објасни и етимолошки, па је рекао: "франц. barege". Да забуна буде већа, словослагач је ову реч сложио ћириличним словима! Пошто се у обичним речницима француско-српског језика ова реч „Barege" не може наћи, очигледно је било да ју је преузео од Милана Вујаклије, али без детаљног обавештења откуда долази ова француска реч и шта је првобитно значила, а шта сада значи. Ако је реч бареш страног порекла, да ли се налази и у лесковачком говору? Наш познати етнолог д-р Видосава Николић-Стојанчевић, у својој лепој студији "Топлица", описујући старинску женску ношњу овог региона, рекла је о барешу ово: . . . "носиле су га жене (удате) очешљане "у фес" са "барешом". . . "Фес коланаст", од црвеног филца, са црном свиленом кићанком и **траком "бареш"** (подв. Ј. Ј.) око које се омотавају вештачке плетенице. Бареш је на средини, повише "чела", био поткићен "прстеном и граном" (брилијантском)".

Ето, то је, у старинској женској ношњи нашег краја, био бареш.

Бачова́ња, ж. Значење ове речи у **Речнику** је: "башта покрај реке". Уз реч **лука́** – земљиште крај реке упућује се на реч **"бачувана"**, које у **Речнику** нема. Ни речи **бачовања**, нити **бачувана** не познаје лесковачки говор. Како у списку извора под бр. 1. стоји да су то сазнања стечена у "разговорима с људима у посебним и свакодневним сусретима", немогуће је контролисати ко је ову реч казао аутору **Речника**. У трагању за овом речи, разговарали смо са људима са села која се ба-

штованском производњом баве и једино што смо од њих чули јесте да се у народу баште зову баче или башче. У зони која припада Шоплуку, на пример у селу Црвеној Јабуци, баште се зову градине. И овде, као и у многим случајевима, многе речи је аутор на свој начин формулисао, без икакве везе са постојећим средствима изражавања у лесковачком крају и готово тај говор мистификовао.

Брашњо, н. Значење: брашно. Извор за ову реч некакве ауторове приповетке: "Време протекло" и необјављени списи. Према томе и овај лексем је ауторова творевина. Нико у Лесковцу и његовој околини не назива брашно **брашњо.**

Брести́нка, ж. Значење гранчица. Не каже се брести́нка, него брсти́нка.

Бу́мбар, м. Значење у **Речнику:** Бубашваба, што није тачно. То су два различита инсекта. Бумбар лети. Бубашваба живи у мрачним просторијама и када је човек убије осећа се јак смрад. Боје је црне. Има бумбара златасте боје који се на сунцу преливају када се бумбар вине у ваздух.

Бутура́ћ, м. У **Речнику** ова реч означава човека зле воље. Извор није назначен. Ове речи нема у говору Лесковчана, а има речи **гутура́ћ,** која означава човека зле воље.

В

Ви́тел, м. Према **Речнику** под 1. вител је љуљашка. Уз ову реч је пример: "Да вр́жемо ви́тел д'н'ске". Вител би, према овоме, била справа за забаву-љуљање. Драгутин Ђорђевић је у своме оспежном делу "Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави", детаљно описао шта је витао (витл) и чему је служио. Он је дао и цртеж витла. Витао има стожер, тј. једно дебело дрво које се укопа дубоко у земљу, тако да изнад земље има висину око једног метра. Стожер је у средини на горњем делу издубљен, да у њега може да се увуче "чекерка", гвоздени клин, који служи и код волујских кола на предњем трапу за држање чеврмета. Други елемент витла је срченица, то јест једна греда дуга око 4 метра, која је на средини провртена. Кроз ову рупу на срченици се набије чекерка у стожер, па се срченица лако може окретати око стожера. На крајевима срченице има по два дрвена клина између којих се седне, зајаше, пре витлања. Ови клинови служе за држање особа код витлања. Витао окрећу по три момка на смену. Окретање срченице гуране од три учесника у овој игри, добија велику брзину на радост и уз смех свих учесника у витлању.

Дакле, витлом се не љуља, већ врти, окреће у круг. Даље, из говорног примера уз реч вител састављеног лично од аутора "Да вржемо вител д'нс'ке", произилази да он није ни знао шта је вит'л — вител, јер се вител не везује.

Под т. 4. код ове речи у **Речнику** је забележено да је вител греда за љуљање уз говорни пример: "Идемо на вител да се клацкамо малко". Овим је начинио двоструку збрку: како се на греди може љуљати? Затим, клацкање није љуљање.

Витиља́ш, м. Према **Речнику,** ова реч је именица мушког рода и означава врсту пешкира, са упутом на реч пемпезар. Уз ову реч је дат говорни пример, односно извор из дела Драгутина Ђорђевића ове садржине: "Доста сам ги навезла: клободани, учкури, витиљаши, пешкири". Прво, реч витиљаш није именица, већ градивни придев. Друго, текст извора је изопачен. Наопако је цитирана лазаричка песма "Ој убава, убава девојко", која гласи:

"Ој убава, убава девојко.
Врба врбу лелеје
И на врбу девојче
Ситан ђерђев везеше.
Подунуше ветрови,
Однесоше ђерђевак.
"Нос'те, нос'те ветрови,
Доста сам ги навезла:
Клободани учкури,
Витиљаши пешкири."

Придев клободан иде уз именицу учкур да покаже какве је и од чега учкуре везла девојка, а придев витиљаш — какав пешкир. Код речи клободан задржаћемо се на том лексему. Овога пута разјаснимо шта је то витиљаш. Напоменимо још да аутор **Речника** код речи витиљаш упућује на реч пемпезар, коју иначе није у **Речнику** забележио нити објаснио.

Па шта значи реч витиљаш? Витиљаш као придев означава од чега је изаткан пешкир. Витиљ или фитиљ је дебео, вишеструки, памучни конац, који се употребљавао, између осталог, и за ткање разних ствари у домаћинствима натуралне привреде: чаршави за кревете, пешкири, завесе и др. Реч витиљаш у лесковачком говору не иде сâм за себе, већ уз именицу, која је од витиља изаткана. У конкретном случају пешкири. Према томе, реч витиљаш није именица нити значи врсту пешкира, већ градивни придев који по-

казује од чега су изаткани пешкири које је девојче на врби везло, јер удавачки дар, који саме девојке пре удаје себи припремају, треба да буде и извезен. Према цитираном тексту извора од стране аутора **Речника:** клободани, учкури, витиљаши, пешкири, сваки за себе представљају издвојене речи са самосталним именичким значењем, што је погрешно.

Вукýјем, несвр. Према **Речнику,** ова реч значи вучем. Извор за ову реч не може се контролисати. Ко је Брани Митровићу "у разговору" рекао и могао рећи да постоји у говору Лесковчана реч вукýјем и да значи вучем, остаје енигма.

Г

Галáнтан, придев. Према **Речнику,** реч галантан значи урокљив. Извор је рад Видосаве Стојанчевић: "Ритуална обележја и забране (табуи) у обичајима становника јужног Поморавља", објављеног у Леск. зборнику том XIX, год. 1979. Као што се види, рад се односи на обичаје становника јужног Поморавља, што представља широк регион, па се не може са поуздањем рећи да се ради конкретно и о обичајима Лесковца и његове околине. Овај рад не даје основа Брани Митровићу да тврди да галантан, макар и у целом јужном Поморављу, значи урокљив. Уз то, Митровић је, и овог пута лоше и непотпуно цитирао део из рада др Стојанчевићеве у коме се налази реч "галатна".

Ево како је цитиран тај део из рада др Стојанчевићеве: "Сматра се да је у тим данима "Галатна", подложна утицајима нечистих, натприродних сила". Код Стојанчевићеве, дакле изворно, овај текст гласи: "За своју околину тешка жена (бременита жена пр. J. J.) је "табу", јер се сматра "галатном", нечистом, опседнутом утицајима натприродних сила, чак и свих четрдесет дана после порођаја". Дакле, ради се о жени у доба трудноће пред порођајем и четрдесет дана после порођаја. Таква жена се у народу сматра "галатном", нечистом, опседнутом утицајима натприродних сила, што се не види из пасуса цитираног од аутора **Речника,** код кога се не разбире на какво се биће односи реч "Галатна"; нити се види који су то дани када је "галатна" подложна утицајима нечистих, натприродних сила. Нигде ни помена о томе да "галатна" значи урокљива.

Како је састављач **Речника** дошао до закључка да реч **галантан** значи урокљив? По којој логици и на основу чега. Реч "галатна" није ни по чему ни сродна ни слична речи галантан. Галантан је придев који се односи на мушки род, на мушкарце.

Д

Др̀тав, прид. У **Речнику** ова реч има значење поцепан. Извор опет "разговор са људима". У лесковачком говору дртав не значи поцепан, већ стар. Ово се види и по речима у **Речнику** које следе иза ове речи: Дртало – старац;, Дртина – престарела особа, а потврђено и лексемом из **Речника САНУ:** стара, изнурена особа.

Дуздури́шем, сврш. Значење: одмарам се. Извора нема. У **Речнику САНУ** нема ове речи. Лесковачки говор не познаје овај лексем, па сви разлози говоре у прилог томе да је ову реч аутор сам исконструисао.

Дурди́шем, сврш. Значење: уредим, дотерам. Упут на реч дуздишем истог значења. Према томе, дурдишем, ако би као глагол постојао у лесковачком говору, био би варијанта глагола дуздишем. Мишљења смо, да реч дурдишем не постоји у говору Лесковчана.

Ђ

Ђерђéф, м. Значење: цедилька. Говорни пример ауторове сопствене продукције: "Иди ми донеси ђерђéф из мутвáк овој да пропáсирам". Код ове речи аутор **Речника** упућује на реч ђевђúр.

Пођимо од задње речи: ђевђúр. Као што и у **Речнику** стоји, ђевђир је цедилька. То значење ова реч има и код Абдулаха Шкаљића, а у истом значењу забележио је и Вук. Ђерђéф није цедилька, већ сасвим други предмет. Ђерђéф не стоји у мутваку, већ у ковчегу, међу девојачким стварима. Кроз ђерђéф се не може ништа "пропасирати". На њему се везе. У лазаричкој песми, коју смо уз лексем Витиљáш у целини донели, на коју се као на писани извор аутор **Речника** и позивао, "Врба врбу лелеје", стоји:

"Врба врбу лелеје
И на врбу девојче,
Ситан ђерђеф везеше"
. . . . . .

Ђерђéф или ђерђéв је дрвена направа четвороугаоног или округлог облика на који се разапне платно на коме се везе.

Аутор **Речника** је побркао ђерђúв са ђерђéфом. При томе је у говорном примеру употребио реч "пропасирам" уместо проце-

дим. Употребио је и реч мутвак. Ни реч пропасирам, француске основе, ни мутвак, турцизам, није унео у **Речник** као речи лесковачког говора. Оне то и нису. Али то њему није сметало да обе ове речи употреби у сопственом "примеру" лесковачког говора.

Ђи́бра, ж. Значење: слаба, јевтина ракија. Говорни пример ауторове конструкције: "Не пијем ђибру, и́скам да осетим к'д ни́што попијем". Извор: разговор са људима . . . Код ове речи аутор упућује на реч џибра и констатује да **Речник САНУ** реч ђибру упућује на џибру. Када, према упуту аутора, погледамо на реч џибра видимо да и она означава слабу ракију. Говорни пример уз реч џибра је измењен и гласи: "Каквá ти је овáј џибра, донéси ми áрну ракúју". Уз реч џибра, аутор је дао и објашњење из **Речника Матице српске** да је џибра **комина.** Вук је такође забележио реч џибра у значењу **комина.** Најзад и Абдулах Шкаљић каже да је џибра комина, наводећи и то да је то остатак после дестилације алкохола (нпр. код печења ракије од шљива, грожђа и др).

Као што је објашњено у **Речнику МС,** од стране Вука и Абдулаха Шкаљића, и у лесковачком говору џибра (ђибра) је комина, а не слаба ракија. У говору Лесковчана постоји реч **паток** за појам слабе ракије. То је дестилисана вода са минималном количином алкохола, сладуњавог укуса. Код Вука забележена као **патока.** Реч паток је забележена и у **Речнику** као слаба ракија.

Ђо́гаст, прид. Значење црномањаст. Ауторов пример: "Убаво му стојй тој што му је кóњ ђóгаст". **Речник САНУ** нема ове речи. Код Вука је забележена реч ђогатаст (придев) у значењу сив као плесан. Затим **ђогат** у значењу бијелац. И код Абдулаха Шкаљића се налази реч ђогат, бјелкаст коњ, бијелац, бјелаш. Брана Митровић уз ову реч не наводи извор да реч ђогаст значи црномањаст, па је то његово мишљење, насупрот Вуку и Шкаљићу, његова лична творевина.

Ђумру́к, м. Значење: ујам. Извор нема, а сопствени говорни пример уз употребу ове речи гласи: "Он узúма по мáлко ђумру́к од дрýги воденичáри". Даље, аутор упућује на реч ушур. Код Вука постоји реч ђумрук у значењу царине, код Шкаљића ђумрук значи царина, трошарина; такса за пролаз. У наше време, на робу која се увози из других држава, плаћа се на граници државе, износ у новцу одређен нарочитим царинским правилником (законом) у циљу убирања прихода за фискус и ради заштите домаћих произвођача од увежених предмета (заштитне царине).

Као што се види, нигде нема речи **ујам,** што указује на то да ђумрук не значи исто што и ујам.

Ујам је накнада воденичару за млевење жита помељарима. Он се увек плаћа у натури: у лесковачком крају од 8% до 10% жита, негде чак и 7%, како је навео Драгутин М. Ђорђевић у своме делу "Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави", стр. 202.

З

За́бел, м. У **Речнику:** забран. Код ове речи аутор **Речника** упућује на речи: бра́ниште, бра́њиште. Извор: "Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави" од Д. Ђорђевића. Речи на које код лексема забел упућује аутор **Речника:** бра́ниште и бра́њиште, имају идентично значење: "мала приватна шума", што значи да и реч забел значи: мала приватна шума. Према др Видосави Николић--Стојанчевић, забел је остатак архаичних родовских односа у шуми ("Топлица", стр. 113). Код Ђуре Даничића, забел је био у српској средњовековној Србији *silva saepta,* то јест ограђена шума колективног власништва. Даничић наводи пример из књижевних старина српских: "Село Доброуште с забелом и с планином", "Ријечник", страна 352. Тако је у овој речи лесковачког говора очуван траг колективне својине српског средњовековног друштва, дакле архаичних родовских односа у шуми, како се изразила др Видосава Николић-Стојанчевић, па се не може прихватити мишљење аутора **Речника,** да и забел значи као и **браниште** и **брањиште мала приватна шума.**

Заéвет, м. Значење: кућна свечаност у вези с неким важним кућним догађајем. Говорни пример ауторове сопствене конструкције: "Поздравúли ви се тáтко и мáјка да дођете на заевéт". Речи у **Речнику САНУ** нема.

Код Вука: зијафет у значењу гозба, част (у Србији и у Босни, по варошима). Код Шкаљића зијафет је арапска реч у значењу гозба: ручак или вечера са више разних јела и за више гостију. И код ове речи ауторов извор је "разговор с људима". Указујемо још на једну нејасност: реч заéвет је најпре акцентована на предње слово е, што није у духу лесковачког говора, а у говорном примеру на задње слово е, што му одговара.

Закастрáвим се, свр. Запустим се, сарђавим. Извор "Разговор са људима". Сопствени говорни пример: "Те, закастравúја сам алúс, једвá сам жив". Речник САНУ нема.

Лесковачки говор не познаје реч закастравим, али постоји реч **закотравим** у смислу запустим се. То исто важи и за глаголску именицу закастáвење у значењу занемагање, напуштање. Именица закастрáвање је још и неправилно акцентована: код ове речи у духу лесковачког говора, акценат не пада на самогласник **а** у слогу **стра**, већ на самогласник **е** у слогу **ве**, што се види и из говорног примера: "Стегло ме нико закастравéње, једва се мицам жив". Овај говорни пример припада аутору **Речника**.

Закентéрим се, свр. Значење према **Речнику**: затворим се. Сопствени говорни пример: "Цврсто се закентерим у кућу па се жив не јављам". **Речник** САНУ је нема.

Лексем закентéрим се је лесковачког говора, али нема значење које му је у **Речнику** дато како у објашњењу речи тако и у примеру лесковачког говора. Закентерим се не значи затворим се, већ започнем да се пентрам, пењем (на дрво). У **Речнику** је нотиран глагол кентерим се у значењу пењем се. Кад овом глаголу додамо префикс **за** добијамо глагол закентéрим се, дакле започнем да се пењем, пентрам. У лесковачком говору постоји реч **закентрим се** који аутор **Речника** није забележио, а који значи затворим се кентром, то јест резом, коју реч налазимо у **Речнику**.

Заклáцкам, свр. Ова реч има у **Речнику** значење заљуљам са упутом на реч занишам. Говорни пример: "Заклáцкај ме малко, да видим какó тој изглéда" је ауторова конструкција. И ова реч је лексем лесковачког говора, али нема значење: заљуљам, занишам. Љуљање, односно нишање је појам потпуно различит од појма клацкања. Љуља се или ниша на љуљашкама, односно на нишаљкама (лексем лесковачког говора) уз покрет у луку или релативно водоравном правцу, док код клацкања, предмет који се клацка (може бити човек, дете и др.) иде одоздо навише затим наниже. Тако, на пример, када деда узме унука на крило, то јест посади на своје колено, па ногу подиже на прсте навише и наниже, он "клацка" свог унука. Справа за љуљање односно нишање обично је уже окачено о грану неког дрвета, или греде. Могу то бити и металне жице. Клацкалица је обично од дрвета ослоњеног по средини на неки пањ. Обично се клацкају два лица: један је на једној страни дрвене греде или даске, други на супротној. Кад први седне са даском на земљу, други се уздигне, онда онај први устаје на ноге, а други пада ка земљи. Ето то је клацкање.

Клацкалице и љуљашке има данас сваки дечји вртић.

Закóрим се, свр. Значење ове речи према **Речнику** је: замрзим се, завадим се. Извор: лирска песма из дела Драгутина Ђорђевића "Живот и обичаји народни . . .", која гласи:

Два се млади закорише,
Па се нигде не састаше,
Само синоћ на кладенца.
Момка ноге заболеше,
А девојче половина,
Момче дремка уватила.
. . . . . .
. . . . . .

Није тачно да реч закóрим се значи замрзим се, завадим се. Напротив. Закóрим се значи заволим се, заљубим се. Аутор.

Речник је забележио речи: кореник у значењу драган, момак, и реч кореница у значењу драгана, девојка. Даље, у **Речнику** је нотирана и реч коренило, у значењу драгана, девојка.

Извор за реч коренило је опет једна лирска песма из наведеног Ђорђевићевог дела, која гласи:

"Море момче јунаково,
Лице ти је лабудово,
Очи су ти соколови,
Веђе су ти гајтанове.
На виле ти убавило,
Кад си немаш коренило.
"Имам, имам заш да немам,
Кореница туј у село,
Кроз двори ми друм направи,
Носејећи ладну воду,
Берејећи росно цвеће".

Из речи кореник, кореница и коренило јасно произлази да закорим се значи заволим, заљубим се, а не како је то у **Речнику** погрешно објашњено.

Затáкмим, свр. Према **Речнику** одаберем. Извор: лирска песмица штампана у хумористичком листу "Кића" у Нишу 1905. г., преузета од Станише Војиновића и објављена у Лесков. зборнику том XX, стр. 314:

Зажени се Јанко од Косова,
Од далеко мому затакмише,
Од далеко од одонуд море.
. . . . . .

Песма је из Калне (срез власотиначки) Реч затакмим не постоји у лесковачком говору, а шта значи у селу Кални аутор **Речника** је могао само да нагађа.

Зло́тан, прид. Значење: нечист, прљав. Извор је разговор са људима". Сопствени пример: "Ов'ј ти је гра́ млого злота́н". Не каже се зло́тан, већ гло́тан. Даље, нагласак не пада код речи злотан (глотан) на последњи слог, већ на први, па би говорни пример имао да гласи: "Ов'ј ти је гра́ млого гло́тан". Каже се "гло́тна пшени́ца", пшеница са уродицом.

Зоз, м. Значење: напор, мука, Зоз је вероватно штампарска грешка. Не каже се зоз, већ зор, што се види и из говорних примера Код Шкаљића зор значи: сила, снага, мука, тегоба; насиље.

Зуба́н, м. Врста женске антерије. Без извора. Сопствени говорни пример: "Убав зубан сам си направи́ла". У **Речнику САНУ** ове речи нема.

Не каже се зуба́н већ заб'н у множини заб'ње. Ова реч није лесковачка, нити је женски хаљетак који носи ово име рухо лесковачких жена. Заб'н је женски хаљетак српског Шоплука (Видети мој рад "Црвена Јабука и Црвенојабучани").

И

Изгрча́вим, свр. Значење у **Речнику:** промукнем. Говорни пример: "То́лко је изгрчаве́ја, да једва́ по ни́што прозбо́ри". У **речнику САНУ** нема ове речи.

Изгрчавим у говору Лесковчана не значи промукнем, већ измршавим, а промукнем се каже изгркавим, загркавим, што је и у самом **Речнику** забележено, као што је забележен и придев гркав у значењу промукао и придев грчав у значењу мршав.

Иске́зим се, свр. У **Речнику** значи: искривим се. Сопствени говорни пример: "Искези́ли се од голе́му му́ку". У лесковачком говору реч искезим се значи исцерим се, како је означено и у **Речнику САНУ.**

Исе́т, н. Прегршт. Сопствени говорни пример: "И да́де ми три добре исе́те бра́шњо". **Речник САНУ** нема.

Прво, не каже се у првом лицу једнине исе́т, већ исе́. Друго, исе́т (исе) није прегршт, већ она количина брашна која се у просеку ставља у свако ручно сито ради сејања. То је већа количина но што једна прегршт може да захвати. Код мешења "мешаног хлеба" (пшенично брашно и кукурузно), домаћице кажу: "Тури два исе́та чи́сто (пшенично) и два исе́та мумуру́зно брашно", то јест два сита пшеничног и два пројног брашна. Или: "Једно исе́ чисто и једно́ исе́ мумурузно".

Ј

Јагорче́вина, ж. Према **Речнику:** врста траве која се употребљава за лечење оболелог срца. Говорни пример: "Ваља́ да си и́маш осушену јагорче́вину у ку́ћу". Код речи игличе, како се у народу лесковачког краја зове јагорчевина, наведен је цитат из једне народне песме објављене од Драгутина Ђорђевића који гласи: "Ју́тре цве́тна неде́ља, мло́го цвеће доне́ла, пона́јвише игли́че", јагорчевина није врста траве, већ цвеће. Јагорчевина као реч није лексем лесковачког говора. Има је у Вуковом **Рјечнику** и као јаглика. Научно име Primulus, P. elatior, P. veris, P. vulgaris (Бот. речник САН).

К

Кајмака́м, м. Према **Речнику:** газдаш, са упутом на реч големаш. Сопствени говорни пример: "Он ти је први селски кајмакам". Кајмакам је турцизам, арапског порекла, у значењу, према Абдулаху Шкаљићу, заступник везира или валије у једном управном подручју или некој дужности; срески начелник. Реч газдаш и големаш (у **Речнику:** газда, имућан човек, големција, бујер) уопште не одговара Шкаљићевом тумачењу ове речи. Познато је из историје Лесковца да је пред ослобођење Лесковца од Турака, био кајмакам у Лесковцу Афис Пашагић, члан најмоћније феудалне куће у Лесковцу, по Милану Ђ. Милићевићу: срески начелник.

Каи́л, прид. Способан, у стању. Код Шкаљића: споразуман, спреман, вољан. У нашем крају се пева песма: "Кузум воденичар, смељај ми житото", моли кадуна, а воденичар одговара: "сва друзи́на каи́л ми не́су" . . . Очигледно је да значење које речи каи́л даје Брана Митровић није тачно не само према Шкаљићевом тумачењу, него и према народној песми.

Кеште́рим се, несвр. У **Речнику** значење: пењем се. Сопствени говорни пример: "И с'г се кеште́рим к'д сам за тој распо́ложен". У **Речнику САНУ** нема ове речи. Ове речи нема ни у лесковачком говору.

Кеште́рење, н. У **Речнику:** пењање, успињање. Ни ове речи нема у **Речнику САНУ,** а нема је ни у лесковачком говору, па је и ова глаголска именица, као и глагол кештерим се, од кога је изведена, творевина Бране Митровића.

Клобода́р. прид. према **Речнику** придев, начињен од свиленог или памучног конца,

уврнут с танком позлаћеном или посрмљеном жицом. Сопствени говорни пример: "Мно́го сам си наве́зла пемпеза́ри пешкири, клобода́ри учку́ри". Извор под 4. Лесковачке умотворине, без назнаке од кога су и када издане. Реч пемпезар не постоји у **Речнику**, а нема је ни код Абдулаха Шкаљића или Вука. Код Шкаљића налазимо реч клободан, а не клободар са готово идентичним објашњењем, али као именица мушког рода и то: трака. Са речи клободан смо се срели у већ цитираној песмици уз реч витиљаш објављеној од Драгутина Ђорђевића, уз именицу учкур. Према тој песмици клободан би била та свилена трака која служи за учкур.

Клу́нкам, нес. Према **Речнику:** буњкам, муњкам, кљумкам. Говорни пример: "На но̀си, ама кро́тко, не клу́нкај". Не каже се клункам већ клумкам.

Кљункање, н. Муњкање, буњкање. Треба клумкање, а не кљункање. Код глаголске именице кљункање је чак у првом слогу место л из глагола клункам, написано љ и тиме још више искомпликована ствар.

Кљу́мкам. Ова реч у **Речнику** значи: буњкам, муњкам. Сопствени говорни пример аутора уз ову реч гласи: "Носи́ле смо во́ду на обрани́цу од чешму у котли́ћи, па она кљу́мка и све не уси́пе до ку́ћу".

У говору Лесковчана се не каже кљумкам, него, како је то већ истакнуто, клумкам. Поред ове грешке у главној речи, у говорном примеру аутора поткрала се још једна: "носиле смо во́ду на **обрани́цу**". У **Речнику** је забележена реч "обра́мица — дрво за ношење судова на рамену", а не обрани́ца.

И Вук је забележио обра́мицу. Откуда сада обрани́ца, још са нагласком на претпоследњем слогу, док код обра́мице нагласак пада на други слог с почетка речи. Наравно, реч обрамица је тачна јер се њоме носе предмети на рамену, а не обрани́ца, која не значи ништа.

Крс, м. Значење ове речи у **Речнику** је крст. Извор је за ову реч једна народна приповетка забележена од Драгутина Ђорђевића у његовом делу "Живот народни", на страни 659. У **Речнику** текст из ове приповетке гласи: "Али свети Сава га удари с дивит и крс и пребије га". Овај пасус код Д. Ђорђевића гласи: "Али свети Сава га удари с'с дивит у крс и пребије вука. (За тој је вук и с'г пребијен у предњи крс)".

Као што се види, крс у овом случају није крст (симбол хришћанства), већ крста, то јест део кичменог стуба у овом случају код вука. Свети Сава није ударио вука "с дивит и крс", како је аутор у **Речнику** навео, већ дивитом у крста.

Иако за лексику није битно, ипак ваља приметити да је у овој народној приповетки или погрешио приповедач или пописивач приче. Вук је најснажнији у предњем делу кичменог стуба, а најслабији у задњем делу, испред задњих ногу, и када иде даје утисак да је у том делу пребијен. И код човека доњи део кичменог стуба се зове крста.

К'светан, прид. Значење у **Речнику:** неподесан, уз сопствени говорни пример: "К'светан ти је по ма́лко за те́ј рабо́те".

Реч к'светан је погрешно објашњена и ни у ком случају не може имати значење које јој је дао аутор **Речника.**

У лесковачком говору не значи неподесан, већ има значење: присебан, при свести, код свести, свестан.

Кривача, ж. Значење у **Речнику:** прегршт.

Уз ову реч аутор **Речника** је навео сопствени говорни пример: "Ће ми дадеш ли крива́чу бра́шњо, па ће ти вр́нем".

Значење речи к'ривача дато у **Речнику** је исправно, али говорни пример има неколико грешака. Тако на пример, Лесковчани ће рећи: "Ће ми даш ли", а не "ће ми дадеш ли", што више одговара врањском говору. Даље, реч брашњо не познаје лесковачки говор, већ брашно, као и у српском књижевном језику. Сем тога, код глагола дадеш начињена је грешка у акцентовању. Код ове речи чак и Врањанци не кажу дадеш, већ да́деш.

Задњи део говорног примера "па ће ти вр́нем" исто тако није у духу лесковачког говора. У овом делу говорног примера појављује се будуће време: "ће ти врнем".

Будуће време у лесковачком говору прави се када се испред времена садашњег глагола који се мења стави скраћени облик времена садашњег од глагола оћу, који гласи: ћу, ћеш, ће. Према томе, прво лице једнине будућег времена од глагола вр́нем гласи: ћу ти вр́нем.

У говорном примеру Бране Митровића није тако, већ тај глаголски облик код њега гласи: ће ти вр́нем, што одговара овом глаголском облику у врањском говору.

Кускун, м. Значење у **Речнику:** кук. Сопствени говорни пример аутора **Речника:** "Лсно је од те́бе к'д си врзаја кускуни".

Реч кускун је забележио Вук у значењу подрепина. Код Абдулаха Шкаљића кускун означава кајиш провучен испод репа коња и причвршћен за седло или самар који спречава да се седло или самар смакне коњу на врат.

Да реч кускун значи кук, аутор **Речника** се не позива ни на један писани извор, већ на "разговор са људима у свакодневним и посебним сусретима". Који је био тај информатор код ове речи? Како се могу везивати кукови? Није ли то неки фигуративни израз? Све то остаје под знаком питања.

Л

Лаз, м. Према **Речнику,** лаз је искрчена њива. "Лазина нема у равници". Извор: "разговор са људима" . . . Објашњење речи **лаз** је врло неспретно дато. Шта значи искрчена њива? Аутор речника је навео значење ове речи у **Речнику МС:** Њива добивена крчењем. Лаз је архаична реч, давно изгубљена из говорног језика нашег народа. У лесковачком крају, као и широм земље, она се одржала само у топономији и обично је везана за особно име. Њено првобитно значење јесте крчевина, то јест земљиште добивено крчењем шуме, и то оне на планини, где су живели сточари, који су примитивним оруђима искрчили део шуме на осунчаним странама планине и тако створили место за колибу и мало земље за првобитну обраду. Тако је постала њива. У лесковачком крају постоји село Рашин Лаз, што ће рећи крчевина неког Раше. Постоји и Бојин лаз, локалитет, што ће рећи крчевина неког Боје. Рашина крчевина се временом претворила у насеље, а Бојин лаз је поново освојила шума јер је ратар, временом силазио у ниже пределе, па створио ниже крчевине зване арнице, док, најзад, није сишао у равницу, на тешку и гњецаву али најплоднију земљу и ту тршењем шуме, дакле опет крчевином, претворио шуму у зиратна поља. Лаз је у планини, а њиве у равници се зову тршевине, јер се реч лаз изгубила из језика српског народа. Како је аутор **Речника** могао да сазна шта је лаз из разговора са људима, када те речи више није било у српском језику?

Ла́мкам, несвр. Аутор **Речника** је ову реч овако објаснио: хватам устима. Уз реч је дао један сопствени пример говора: "Ла́мкасте ли ове́ј го́дине па јајца́" и још један узет од Сергија Димитријевића из његовог рада: "Грађа за проучавање Лесковца и околине". Сергије Димитријевић се није упуштао у објашњење значења речи ламкам, већ је само нотирао: "Ламкају јајца". Мишљење да реч ламкам значи хватам устима је лично ауторово.

Реч ламкам је везана за свечану вечеру у свакој породици у Лесковцу на дан Ускршњих поклада, чиме се завршавају такозвани "благи дани" и прелази на ускршњи пост. После обилате вечере, долази до једне мале забаве, која, свакако мора имати и неки културни значај: "ламка́ње ја́јца". Изнад софре, још пре вечере, веже се памучан конац за ексер прикован у таваницу. Кад се заврши вечера, домаћин узме једно кувано јаје и прободе га иглом у коју је уденут онај конац што са тавана виси насред софре. Провучени крај конца кроз јаје се потом увеже са висећим делом и тако сада јаје виси о концу. Овако везано јаје "заламка" домаћин тако да кружи око софре за којом седе сви укућани и гости, ако их има. Учесници вечере се труде да јаје ухвате устима, што није лако и тако једноставно. Ако се деси да неко "ухвати" јаје, избаци га тако да оно и даље кружи, а сви се учесници вечере труде да га поново ухвате устима. То бива све дотле, док се јаје, од удара у зубе, или о чела људи и деце, уз буран смех, не поломи и падне са конца. Када се ламкање јајца заврши, домаћин шибицом припали конац, који лагано сагорева, уз поглед свих учесника и стално понављање речи: "жив жар, живо пиле!" све док конац до краја не сагори. Тада домаћин каже: "На здравље и догодине"!

Ламкање јајета је оно љуљање, оно кружење јајета изнад софре. Хватање јајета устима је саставни део игре, али потпуно одвојен од самог ламкања. Према томе, ламкам значи љуљам. Заламкам, почнем да љуљам јаје.

Да ламкам значи љуљам види се и по једној симболичној речи: Кад неко хоће некоме да се додвори, каже се да му "ламка јајца".

Лау́т, м. Значење у **Речнику:** врста леблебије. Свакако се ради о речи Наут, која по Шкаљићу значи сланутак, слани грах бот; назив cicer arietinum L.. Кад се наут или лаут спржи добија се леблебија, па лаут (наут) није врста леблебије, већ је леблебија пржени лаут (наут).

Ла́пша, м. Значење у **Речнику:** неугледан човек. Сопствени говорни пример: "Сви́ђа ми се ова́ј лапша, баш зато́ј што је так'в". Не каже се лапша, већ љапша, коју је реч аутор **Речника** одвојено изразио, мада у овом случају наводи — упућује на реч љапча, коју није нигде исказао.

Ли́лка, ж. Значење у **Речнику:** висибаба. Сопствени говор: "Како́ се у ли́лке у ба́чу у́баво беле́јев". Висибабе се у лесковачком говору зову лулке, а не лилке. Бот. galanthus nivalis Linn.

Лита́ци, м. Значење у **Речнику:** врста женске сукње. Сопствени говорни пример: "Во́лим си ови́ја лита́ци још̂те од онда докле́ сам била́ детишња́к". Лита́ци је множина од речи лит'к у значењу женске хаљине у српском Шоплуку, а не сукње. Без рукава је са великим изрезом на грудима, оперваженим разнобојним лаштицама (л'ске). Те лаштице су поређане у ширем појасу и на доњем делу лит'ка. Материја од које се праве лит'ци је од вуне изаткана у црно бојеним концем. Испод ове хаљине редовно се облачи дуга бела кошуља, која може бити изаткана и од кудеље, са дугим и при крају широким рукавима који се завршавају широком чипком. Оваквом истом чипком се завршава и доњи део кошуље, тако да тај доњи део иде испод црног лит'ка. Око струка, преко лит'ка везује се разнобојни вунени женски појас да се више обележи струк жене и њене облине. У лесковачкој котлини се лит'ци још по где-где јављају у Пустој Реци, у насељима настањеним људима дошлим из српског и бугарског Шоплука, после Берлинског конгреса 1878. г. Лит'ци нису женска ношња старих Лесковчана.

Љ

Љу́ска, ж. Значење у **Речнику:** остатак истрошеног сапуна. Сопствени говорни пример: "Ене́ има још̂те једна́ љу́ска, ваља́ да си ку́пим но́в сапу́н".

Није љу́ска остатак истрошеног сапуна, већ **љи́ска.**

Грешке у акцентовању: Није требало акцентовати једносложну реч **но́в**, јер се ту нема шта наглашавати. Нису акцентоване две речи: **има** и **једна.** Код прве акцент пада на први слог: **и́ма**, а код друге на задњи: **једна́.**

У **Речнику** је испод именице љу́ска исказан глагол љускам у значењу ослобађам љуске уз лични говорни пример: "Ете седи́м и љу́скам гра́", где је пропуштено акцентовање прве речи **ете**, код које акцент пада на задњи самогласник **е́.** Иначе овај говорни пример је показао шта је љуска у говору Лесковчна, и да се љускају махунице: љуску има грах, орах (плод), јаје. Лексем љуска се налази код Вука: љуска (љупина).

М

Манасти́риште, н. Значење у **Речнику:** назив зиратног земљишта. Извор: "Међутим, у топономији овог села до данас се сачувао назив једног комплекса земљишта манастириште". Цитат је узет из рада Јована В. Јовановића: "Слатински манастир и његово спаљивање и Ћурлинска битка".

Ево још једног непотпуног и лошег коришћења писаног извора. У цит. раду Јована В. Јовановића коришћено место гласи: "Међутим, у топономији овога села (Горња Слатина) данас се сачувао назив једног комплекса земљишта на југоистоку од села, на благо нагнутој тераси правца ЈИ-СЗ, Манастириште (штампано масним словима)". Аутор речника није хтео вероватно да чита цео рад. Да га је читао, наишао би на податак: "на том месту постојао је некада манастир са манастирском црквом". Да је тако поступио, не би за локалитет Манастириште рекао "назив зиратног земљишта", већ место на коме је некада био манастир, како је овај лексем објашњен и у **Речнику МС**, који аутор **Речника** бележи, али из тога не извлачи никакву поуку.

Сем тога, аутор **Речника** је реч Манастириште писао малим словом **м**, а не великим, како у раду стоји и како треба да буде, јер се ради о имену места. Та грешка се често у **Речнику** понавља.

Мртве́но, прид. Значење у **Речнику:** укопано. Извор: Драгутин Ђорђевић: "Живот и обичаји народни" . . ., поглавље в) Смрт: "Тој ми је мртвено, тој ми је црквено", каже се "за одело кад неко нема друго", још за живота за сахрану спремљено.

Према томе, мртвено није **укопано**, како стоји у **Речнику**, већ за укоп, сахрану.

Муре́јка, ж. Значење у **Речнику:** крупна врста пшеница. Врста пшеница, звана мурејка која је раније гајена у лесковачком крају, не одликује се крупноћом зрна већ бојом кошуљице којом је зрно обавијено. Код мурејке је зрно тамно жуте боје и по томе је прозвана мурејка. И стабљика и клас код мурејке је тамније боје, упоређен са "белијом" пшеницом или "белицом", чија је кошуљица бледо жућкасте боје. Брашно од мурејке је тамније боје од брашна добивеног од "белије".

Му́штрам, несвр. У **Речнику:** одуговлачим, одлажем нешто. У лесковачком говору муштрам значи малтретирам, злостављам.

Муштра́ње, н. У **Речнику:** одуговлачење, Као што галгол муштрам нема значење одуговлачим, тако и глаголска именица изведена од истог глагола нема значење назначено у **Речнику**, већ малтретирање, злостављање.

Н

Наба(о́)дња, ж. Мотка за подизање снопова, снопњача. Мотка за подизање снопова жита код утовара у кола за превоз или код вршидбе вршалицом се у лесковачком крају зове на́бодња, са акцентом на првом слогу. Као на́бодња ова пољопривредна алатка је забележена и код Драгутина Ђорђевића на стр. 545. његовог дела "Живот и обичаји народни . . ."

Надр́гав, прид. Значење у **Речнику:** брз, непромишљен. Говорни пример: "Зашто́ си тако́ј недр́гав! Јел ста́ни ма́лко, па т'г збо́ри, кој те ју́ри". Извор: "Разговор са људима . . .".

Овај лексем припада говору српског Шоплука: Пироту, Лужници, Власини и Крајишту, где гласи **нед'гав** у значењу неуредан, запуштен, лењ. У лесковачки крај су га импортовали досељеници из тих крајева са модификацијом **не́дргав,** али са значењем као у завичају. Брана Митровић у **Речнику** исказује придев надргав, али у говорном примеру, мења реч у недр́гав, дајући му ново значење.

Напу́к'л, прид. Придев у значењу напукао. Сопствени говорни пример: "Не́сам видеја, зи́д, од ку́ћу ми напу́к'л". Реч напук'л није лексем лесковачког говора, већ говора српског Шоплука. Лесковачким говором се каже: "Не́сам виде́ја, зид од ку́ћу ми напукнуја". Сем тога, једносложну реч зид не треба акцентовати.

Начврљим, свр. Опечем. Сопствени говорни пример: "Начврљи́ си ма́лко ру́ке, ал не ма́ри". У лесковачком говору глагол начврљим има још и значење: натакнем се, набодем се на нешто.

Не́вен, м. У **Речнику** је ова реч објашњена као особна именица — име бића. Међутим, Невен као име бића, је фитоним, постало од имена биљке невен calendula officinalis Linn, која цвета по баштама и пољима јарко жуте боје.

Ненави́дим се, несвр. Значење у **Речнику:** не слажем се, не трпим се. Уз ову реч аутор **Речника** се не позива ни на који од извора. Мишљења смо да глагол ненавидим се, као једна реч, у лесковачком говору не постоји. Постоји реч навидим се у значењу мрзим се. Израз: не навидим се значи не мрзим се. Тако у здравицама људи кажу: "Ако се не видимо, да се не навидимо!" у значењу и "ако се често не виђамо да се не мрзимо". У **Речнику** није забележен лексем лесковачког говора навидим се. Здравицу коју смо казали, чули смо на једној свечаности у селу Брзи.

Но́че, н. Значење у **Речнику:** ножић. Ова реч је погрешно акцентована. У лесковачком говору ножић се каже ноче́. Акцентована као у **Речнику,** но́че, реч нема никакво значење. У самом сопственом говорном примеру аутор **Речника** је себе демантовао: "Ноче́ си ми је увек у џепче́", као и у говорном примеру уз реч ножче́, код које је речи изостало акцентовање: "Дај ми да ти видим тој ножче́".

Њ

Ње́зин, зам. њезин, зам. њен. Сопствени говорни пример: "Ње́зино дете́ је мло́го бо́лно". Њезин је облик српског књижевног језика, што се види пре свега из тога, што је ову реч аутор **Речника** објаснио истом речи њезин. Наведени говорни пример би, лесковачким говором, имао да гласи: Њо́јзино, (њојно) дете́ је мло́го бо́лно." Дакле њезин је у лесковачком говору њојзин, њојан.

Ње́кње, прил. Значење: ономад. Ово је типична реч лесковачког говора, као и варијанта ове речи њекње.

Њу́ма, зам. У **Речнику** њу, њом. Сопствени говорни пример "За њу́ма ће иско́чи из памет".

Реч њума није самостална реч, већ падежни облик личне заменице женског рода она. Ову заменицу Лесковчани у своме говору овако мењају:

1. ном. Она́
2. ген. Од њу́ма
3. дат. На њу́ма, њо́јзе, ву и вој.
4. ак. Њу́ма и гу
5. вок. нема
6. лок. Куде њу́ма
7. инс. С'с њу́ма.

О

Обла́гам, свр. Глагол у значењу под 1. опкладим се. Међутим, аутор **Речника** је дао под 2. за ову реч значење: одлучим, заснивајући своје мишљење на једној жетварској песми коју је објавио Драгутин Ђорђевић у свом раду "Примери народног стваралаштва", том VI Лесковачког зборника. Ево како та песма гласи:

Облага се Петкана,
Да жње њиву голему,
Што девет јарма орали,
Десета брана влачила,
Сас најмалога девера.

До пладне њиву ожела,
До икиндију врзала,
И мушко дете имала,
Па се Петкана врнула:
Девет је крава помузла,
Десета крава рикнула,
За њојно мушко теленце.
Т'г се Петкана сетила
За њојно мушко детенце:
— Свекрво, моја свекрво,
Пусте ти њиве остале,
Изгуби дете на њиву.
Врну се т'га Петкана,
Врну се дете да тражи,
У срећу су вој два вука,
Два вука и три гаврана:
— Врни се, врни Петкано,
Ми смо ти дете развили,
Развили па га повили,
Синоћ му срце вечерали,
Јутрос му очи подручали.

Према Драгутину Ђорђевићу, "по народном веровању опклада ("облага"), зарицање да ће се то и то урадити, постићи, није добро и по правилу доноси зло" (Лесковачки зборник, том VI, стр. 188), што произлази и из цитиране народне песме.

Огоре́љци, м. Објашњење: Нагорени остаци несагорелих свећа. Извор: Драгутин Ђорђевић: "Живот и обичаји народни" . . ., с. 501: "Те свеће жене гасе (не смеју све изгорети и зову их "нагоре́љцима". Изворни текст је и овде изменио аутор **Речника:** код Ђорђевића стоји огорељцима, а у цитираном тексту нагоре́љцима.

Огра́вница, ж. Значење у **Речнику:** негдашњи дуг задруге. Извор: Драгутин Ђорђевић: "Живот и обичаји народни" . . ., с. 163.

Бекством Турака из новоослобођених крајева у рату 1877/78. године нестао је турски феудални поредак, који је дотле у њима владао. Сељаци су, не чекајући ни да се рат заврши, себе прогласили господарем земље коју су дотле обрађивали. Тако су поступили не само сељаци такозваних господарских села, већ и наполичари, затим момци и аргати на турским чифлуцима: Наполичари су присвојили њиве које су у исполици обрађивали, а радници и аргати су поделили између себе чифлучку земљу својих до тада чифлук-сахибија. Тиме је извршена веома радикална аграрна реформа у ослобођеним крајевима: Сва земља је пешла у руке оних који су је дотле и обрађивали.

Међутим, појавиле су се тешкоће које сељаци нису очекивали. Велике европске силе су обавезале српску владу да поштује имовинска права муслимана у новоослобођеним крајевима и онима од њих који су избегли омогућити повратак.

Српска влада, везана одлукама Берлинског конгреса, није могла да избегне сваку обавезу према Турцима, али, као српска влада, није могла ни да лиши српске сељаке сопствености земље и отерати их са ње. У таквој ситуацији она је учинила један корак којим је излазила у сусрет и турским читлук-сахибијама и српским сељацима: Турци су имали право на новчану накнаду за узета им имања, а, с друге стране, потврдила је да су сељаци господари земље коју су држали, с тим да бившим господарима те земље — Турцима, плате накнаду из сопствених средстава. То је била суштина једног прописа "Закона о аграрним одношајима у новоослобођеним крајевима" донетог 3. фебруара 1880. године. Истим законом је прописано да се висина ове накнаде има одредити међусобним споразумом српских сељака и Турака бивших читлук-сахибија као некадашњих власника земље. А ако не дође до споразума, висину накнаде ће одређивати специјалне комисије. Закон је био обавезан и за Србе и за Турке. Но до наплате накнаде ишло је тешко: неки сељаци нису хтели уговорену или од комисије одређену накнаду, плаћати а неки, услед сиромаштва, то нису могли учинити. Накнада се имала платити у ратама у року од пет година. Сељаци су одуговлачили плаћање доспелих рата. Мало је било изгледа да ће накнаду платити о року. Тада је српска влада, обавезана међународним уговором, начинила један зајам у иностранству 1882. године, па је исплатила одједном потраживања турских читлук сахибија, а сама постала поверилац српских сељака, које је обавезала да свој дуг плате уз порез у ратама у року од 15 до 20 година. Тако је постао аграрни дуг српских сељака према држави који су сељаци назвали **огравница.**

Српско село у ослобођеним крајевима живело је у великој беспарици. До новца се тешко долазило, па су, такозвани аграрни дужници, западали у све већу невољу. Ради плаћања пореза и отплате аграрног дуга, морали су продавати и стоку, па и земљу. Драгутин Ђорђевић у своме делу: "Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави", између осталог, забележио је: "Ради отплате тог дуга (аграрног дуга пр. Ј. Ј.), сељаци су продавали све што се могло продати. Због тога су многи сељаци остали без стоке, без земље, без хлеба. Аграрни дуг је нарочи-

то погађао економски слабије породице. Задруге су тај дуг регулисавале са мање потреса".

Откуда аутору Речника мисао да је огравница "некадашњи дуг задруге", када му је извор био наведено дело Д. Ђорђевића? Очигледно је да је он врло површно читао писане изворе за израду **Речника**, па се, као резултат тог површног читања и коришћења тих извора, појављивали многи погрешни закључци.

Опáшка, ж. Сладак кромпирасти корен једне биљке. Сопствени говорни пример: "Збúрамо и рýчамо си орáшке кóлко вóлимо". Реч као лексем у **Речнику** гласи Опáшка, а у примеру орáшка. Вероватно је у питању штампарска грешка, као што је штампарска грешка у објашњењу реч **бóљке** уместо биљке. Но, када отклонимо штампарске грешке, орашка као реч није лексички и научно довољно објашњена. У науци се зна шта је орашка, па се не сме рећи "корен једне биљке", већ се мора навести њено научно име: Lathyrus tuberosis L.

Орýм, прид. Значење: лењ. Говорни пример узет из непознате збирке "Лесковачке умотворине": "Орýм човéк дýпло рабóти". Реч арум се као придев употребљава уз коња, да покаже како је коњ ћудљив, упрегнут неће да повуче, удари на ам, већ се диже на задње ноге. Код Абдулаха Шкаљића: харун (арун) коњ објестан, немиран, силовит, љут. Непознато је да се придев арум или према **Речнику**, орýм, може као придев употребљавати и уз човека, и да му је значење **лењ.**

Ортáк, м. Значење у **Речнику:** клин који спаја предњи део воловских кола са срченицом. Извор није назначен.

У **Речнику** нема речи ортак у значењу сувласника неке радње или ствари.

П

Падúлиште, н. Значење у **Речнику:** место где се често пада, падалиште. Говорни пример: "Раскрвáвљен ко циган̀ско пáдúлиште". Извор Драгутин Ђорђевић: "Живот и обичаји" . . ., с. 673. Најпре, цитат из извора није тачно наведен. Код Ђорђевића не стоји раскрвављен, већ расфрљано, а то су два потпуно одвојена појма, различитог значења. Ето још једног погрешно цитираног и тумаченог писаног извора.

Даље, објашњење речи **падалиште** речима **место где се често пада** потпуно је произвољно и у овом случају бесмислено. Да је аутор **Речника** погледао у Вуков **Српски рјечник**, наишао би на Циганско пáдалиште, то јест "гдје Цигани падају" у значењу логор, место логоровања Цигана.

Сада нам је потпуно јасна изрека коју је забележио Драгутин Ђорђевић: "Расфрљано ко циганско падалиште"; то јест онај неред који остане на месту где су Цигани, номади, логоровали, односно боравили.

Аутор **Речника** није само мењао текст писаног извора, већ је начинио и грешку у акцентовању речи циганско пишући га "циган̀ско", дакле са нагласком на средњи слог, што не одговара духу лесковачког говора. У овом случају нагласак је на првом слогу: "цúганско".

Дакле, уз ову реч, аутор **Речника** је направио следеће грешке: 1) Што је произвољно мењао текст извора; 2) што је речи падалиште дао потпуно погрешно објашњење, и 3) што је начинио грешку у акцентовању речи цúганско.

Палдýм, м. Значење у **Речнику:** колан (перс. порекла). Сопствени говорни пример: "Притéгни палдýм за свáки слýчај".

Према Абдулаху Шкаљићу палдум је **кајиш** од седла који је провучен испод коњског репа и задржава седло да не клизи напријед, на коњски врат. Ова реч, по Шкаљићу, има и значење: кожни или платнени појас којим се стеже кила да не испада.

Палдýм и колан, према томе, јесу два елемента коњске опреме, које је Брана Митровић помешао не само по значењу, већ и по пореклу, Палдум је персијска реч, а колан турска.

Параспýра, ж. Значење у **Речнику:** Кулук на имању турског спахије. Извор: Драгутин Ђорђевић: "Традиција о личностима и догађајима пре и око ослобођења Лесковца и околине од Турака (1877)", Лесковачки зборник, том VII, с. 65.

Најпре ваља рећи да се не каже параспýра, већ параспýр или параспóр. Даље, параспýр није био кулук на имању турског спахије, већ један аграрно-правни институт, који се развио у лесковачком крају нарочито у првој половини XIX века и о коме постоји велики број радова, нпр. рад Стојана Новаковића под именом "Параспур", затим Константина Јиречека (Историја Срба), потом др Ивана Божића ("Параспур у скадарској области"), др Миленка Филиповића (Аграрно-правни односи звани параспор или параспур", Лесковачки зборник, том V с. 6), др Јована Хаџи-Васиљевића ("Јужна Србија", књ. I, Кумановска област), Јована В. Јова-

новића, "Параспур у Лесковачкој котлини и његови корисници у XIX веку", Лесковачки зборник, том XXIV, с. 309 – 328, итд.

Речи параспур нема у говору Лесковчана, већ се она одржала у топономији, слично речи лаз која се изгубила из говорног језика српског народа, па и лесковачког говора.

Пани́ца, ж. У **Речнику** значење: земљани тањир. Пани́ца није тањир, већ чинија, како стоји и у **Речнику Матице Српске,** како стоји уз ову реч и у **Речнику.** Вук је такође забележио ову реч у значењу земљаног суда из кога се једе. Вук бележи као синониме паници: чинију, здје̏лу, ћасу. Реч тањир бележи, као издвојен лексем, немачки Teller.

Ped, м. У **Речнику:** мутавжиска мера. Извор: Радмила Стојановић: "Калајџијски занат у Лесковцу", Лесковачки зборник, том X. с. 159.: "Сваки пед је одговарао приближно дужини од 20 см".

Ни из објашњења аутора **Речника,** нити из рада Радмиле Стојановић се не види шта је то пед. Ваљало је рећи, да је пед растојање између палца и малог прста раширене шаке. Пед као мера за дужину није био само у мутавџиском занату, већ у домаћинству, као и у другим занатима и радњама.

Перенде́, прил. У **Речнику** прилог у значењу: правцем, у правцу. У лесковачком говору перенде је и именица у значењу ништавило. Каже се: "Направи га на перенде́": изгрдити неког, направити га на ништа.

Петло́ве га́ће, ж. Ова реч има у **Речнику** два значења: 1. врста цвећа, уз говорни пример: "Еве, набра́ла сам си и петло́ве гаће". 2. висибабе, уз говорни пример: "У́баве ове́ј петло́ве га́ће докле́ још̂те не́ма цве́ће".

Значење речи под 1. "врста цвећа" у лексичком погледу не значи ништа. И садржина говорног примера не расветљава ствар о каквом се то цвећу ради. Објашњење под 2. овога лексема, у најмању руку је непотпуно, јер висибабе и петлове гаће су различито цвеће, у ботаничкој науци и висибаба и петлове гаће везују се за исту биљну врсту Galanthus nivalis.

Речник МС нема ову реч, нити је ову биљку забележио Вук. Међутим, петлове гаће се налазе у **Бот. речнику САНУ** са научним називом Galanthus nivalis.

Пи́јал'к, м. Значење у **Речнику:** пијанчење. Извор: Драгутин Ђорђевић: "Живот и обичаји народни . . .", с. 213.

У **Речнику** се овако наводи: "За села у **близини поља** (подв. J. J.), главна је брига пијал'к". Међутим, код Ђорђевића овај пасус гласи: "За села у **низини поља** (подв. J. J.) главна је брига пијал'к (пиће)".

Најпре грешке у коришћеном цитату: 1. У **Речнику** стоји: "за села у **близини поља** главна је брига . . .", док код Д. Ђорђевића: "за села у **низини поља** . . .", што није мала разлика. Јер, села у близини поља имају више воћа и спремају довољну количину алкохолног пића за сопствено домаћинство, па и за продају. Тај случај није са селима у **низини поља,** која се баве земљорадњом и немају шљивике. Друга, још битнија грешка је у томе, што је аутор **Речника** изоставио из цитираног пасуса битно важну реч стављену у заграду "пиће", која објашњава реч пијал'к, чиме он, иако се позива на јасан писани извор, пра̏ви очигледну грешку у тумачењу речи пијал'к речју пијанчење.

Исту грешку чини и код речи пијала́к, која није ништа друго до варијанте речи пијал'к, тумачећи и њу као пијанчење.

По́дбел, м. У **Речнику:** лековита биљка. Извор: Радмила Стојановић: "Лековито биље лесковачког краја", Лесковачки зборник, том XIII, страна 113.

Видак Јовановић: "Подбел улази у плућне чајеве, а користи се и за испирање уста и грла, затим за облоге и клистирање, а у новије време и за лечење астме (Јован Јовановић: "Лесковачко Поречје", део први, с. 6).

Вук: Подбјел-Tussilago farfara Linn.

Подбел расте на влажном земљишту, има широко лишће, чије је наличје пепељасте боје. У Босни од лишћа подбела се завијају сарме као у лесковачком крају од виновог листа. Подбел није ни биљка лесковачког краја, нити лексем лесковачког говора.

По́добрим, свр. У **Речнику** значење: успем. Извор народна песма: "Мо́ре ве́лик, чорбаџијо, од кад ти је подобрело?" ("Живот и обичаји народни . . ." с. 315). Мислим да овај лексем треба тумачити: ићи на боље, обогаћивати се.

Поко́рница, ж. Значење у **Речнику:** покајница. Извор: Драгутин М. Ђорђевић: "Обичаји, обредне и друге народне песме и здравице", Лесковачки зборник, том VIII, с. 105 (107). Коришћени пасус гласи: "Пу́шта хр̀та по гори́це, да иска́ра покорни́це".

Код речи покорница Ђорђевић је дао објашњење на крају овог рада под белешком Објашњења, и то под тачком 7.: "Покорница је девојка која има свог момка. Постоји и назив: кореница за женско и кореник за мушко".

Попушћам, несвр. Значење у **Речнику:** попуштам. Извор: "Разговор с људима . . .".

Реч попушћам не постоји у говору Лесковчана, већ се каже, као и у српском књижевном језику, попуштам.

Пола́шња, ж. У **Речнику** значење: посета, обилазак. Извор: Видосава Стојанчевић: "Ритуална обележја циклуса и забране (табуи) Лесковачки зборник том XIX, с. 159.: "Ако је то лоша полажња, онда се очекује тежак, па чак и несрећан исход порођаја". Као што се из цитираног текста извора види, не каже се **полашња,** већ **полажња.**

Поре́вам, несвр. У **Речнику** значење: подригујем. Сопствени говорни пример: "Немо́ј гласно да поре́ваш, не́је уба́во".

Реч поре́вам није исто што и подригујем. Поревам или поревање је упињање да се поврати храна из желуца. Поревање претходи повраћању, али уз поревање не мора да дође и до повраћања. Поревање је увек гласно, чак јако, па је пример говорни: "Немо́ј гласно да поре́ваш, не́је у́баво" неприкладан. Овај пример говора би одговарао речи подригу́јем или подригува́ње, али глагол подригујем не одражава исто бивање као поревање. У **Речнику** на слово п и није исказан лексем подригујем, већ се исти налази под тачком 2. код речи грди́м коју је аутор **Речника** објаснио као гу́дим. Ту је, уз реч подригујем, аутор **Речника** употребио говорни пример:

"Не грди́ гласно, не́је ле́по".

Реч подригујем значи испуштање гасова несварене хране на уста после обилатог ручка. Неко то чини гласно, што у друштву није пријатно, али неко испушта гасове пригушено, па се, после подригивања, осећа задах нескуване хране.

Пре́мка, ж. У **Речнику:** слабина. Премка у лесковачком говору није слабина, већ препона, дакле сасвим други део људског тела, што се види и из **Речника МС.**

Прете́рам, свр. Значење у **Речнику:** пребијем, премлатим. Говорни пример: "Уфати́ли га са́мог и на мр́тво претепа́ли". Код овог лексема се очигледно ради о штампарској грешци: треба претепам, а не прете́рам. Код речи са́мог акценат пада на задњи слог: само́г.

При́трн, прид. У **Речнику:** забринут, трудољубив. Међутим, примарно значење ове речи у лесковачком говору је осетљив.

Прите́ран, прид. У **Речнику:** вредан; у лесковачком говору има друго значење: притеран уз зид; натерам аргументима да нешто призна и слично.

Пута́јл, м. У **Речнику:** коњ. Ово објашњење није довољно. Не види се који се коњ зове путајл или, како је забележено у **Речнику МС,** путаљ. Путаљ се зове онај коњ који има тамне мрље на ногама, како је код Вука објашњена ова реч.

Пушћам, несвр. Значење у **Речнику:** Пуштам, отпуштам. Говорни пример: "Казу́јев ће ги више пу́шћав из во́јску". Ова реч у лесковачком говору не постоји, већ се каже, као и у књижевном српском језику, пуштам, те би говорни пример имао да гласи: "Ће ги пу́штав из во́јску".

Р

Р'гнем, свр. Значење у **Речнику:** мунем, убодем. Не каже се р'гнем, већ р́гнем. Код ове речи не постоји елизија никаквог полугласа између гласа Р и Н, а глас Р преузима улогу самогласника и на њега и пада нагласак.

Р'д'ква, ж. Значење у **Речнику:** ротква. У лесковачком говору ова реч се пише и изговара р́дк'ва. И овде глас Р је носилац слога, на њега пада нагласак, а између Р и Д нема елизије.

Р'дов, м Значење у **Речнику:** буре. И код овог лексема се појављује иста грешка: не каже се р'дов, већ р́дов.

Р'ж, м. Значење у **Речнику:** раж. Код Вука је забележена реч раж са научним називом: secale, cereale Linn., али исто тако и рж у истом значењу, којој би одговарала реч лесковачког говора рж.

Р'жањ, м. Значење у **Речнику:** ражањ, уз напомену да ове речи нема у **Речнику МС.** Пре ове речи, у **Речнику** је забележена реч рж'њ у значењу ражањ, како се каже и пише Вуковим правописом и у лесковачком говору, а не р'жањ.

Р'жим, несвр. Значење у **Речнику:** режим. Ваља ову реч писати и изговорити: ржим. Између гласа Р и Ж нема елизије, глас Р има улогу самогласника и носиоца слога.

Р'з, м. Значење у **Речнику:** образ. Овај турцизам Абдулах Шкаљић пише рз у значењу: поштење, част, образ. И Вук бележи реч рз. У лесковачком говору се иста реч пише и изговара рз, а не р'з.

Р'ко́љ, м. Значење у **Речнику:** гласни испљувак. Сопствени говорни пример: "Р'коље му је крвав, ни́што му не́је све у ред с гр́ло".

Ову реч треба писати р́коль. Р́коль **није** гласни испљувак, нити долази из грла. Ркоље је слина која се из носне дупље увуче у уста и

онда пљуне. Испљувак из грла је шлајм који се кашљањем избаци кроз уста и пљуне.

Р'мбам, несвр. Значење у **Речнику:** вучем, теглим, злопатим се. Нема међугласа између Р и М, па се пише и каже: р́мбам.

Р'чка́ње, н. Значење у **Речнику:** чепркање. У лесковачком говору нема полугласа између Р и Ч, па се пише и изговара: р́чка́ње, а не р'чка́ње.

Р'чнем, свр. Значење у **Речнику:** процарам. И код ове речи у лесковачком говору нема полугласа који се елидује између Р и Ч, већ та два гласа иду један уз другог и зато се пише и говори: рчнем.

Р'мба́ње, н. Значење у **Речнику:** теглење, запињање као лексем лесковачког говора, нема полуглас између Р и М, па ваља писати р́мба́ње.

Разв́рзвам, свр. Значење у **Речнику:** развежем. Сопствени говорни пример: "Тре́ба пр́во да се разврзав сви́ чво́рови". Извор: "Разговор са људима . . ." Овај лексем не постоји у говору Лесковчана. Постоји глагол разв́ржем у значењу развежем. Исто тако не постоји облик трећег лица множине времена садашњег: разврзвав. Друга лица једнине и множине од глагола разврзвам није аутор речника исказао, па немамо могућности за њихову оцену. Аорист међутим: разврза́, разврза́мо, разврза́сте, разврза́ше (в), одговарају глаголским облицима аориста од глагола развржем. То исто важи и за трпни придев и императив. Радни придев у лесковачком говору за мушки род се нигде не завршава на **ао** већ на **ја,** па се не каже разврза́о већ разврза́ја. Но о глаголским облицима ће бити на другом месту говора. Логички, аорист од глагола разврзвам би морао гласити: разврзва́, разврзва́мо, разврзва́сте, разврзваше (в). Такви облици у говору Лесковчана не постоје, а ни аутор **Речника** их није исказао.

Распра́ћам, несвр. У **Речнику** у значењу расправљам. Извор: "Време протекло" од Бране Митровића, дакле из пера аутора **Речника.** Цитат из овог извора гласи: "А ти, же́но, нема́ш које́ да распра́вљаш". Очигледно постоји неслагање између глагола распраћаш и цитата из сопственог рада аутора **Речника.** Цитат би требало да гласи: "А ти же́но, нема́ш које да распра́ћаш", а не расправљаш, који облик одговара облику глагола расправљам, дакле облику чистог књижевног језика. У овом цитату је аутор погрешно акцентовао реч нема́ш, што није у духу лесковачког говора. Требало је рећи: не́маш.

Уз овај лексем аутор **Речника** наводи још један извор из сопственог пера: "Из необјављених рукописа" "Прати татка нека се они двојица расправљав". И овде би трећe лице множине од глагола распраћам требало да гласи: . . ."нека се они́ распраћав", а не како у цитираном пасусу стоји: "нека се они расправљав".

С

Са́г, прил. Значење у **Речнику:** сад. Извор: Драгутин Ђорђевић: "Живот и обичаји народни . . .": "Са́г се ожени́ја па ме пасе по рудине" (с. 311). Значење лексема исправно. Цитат из песме објављење од Д. Ђорђевића, непотпун и погрешно акцентован. Узет је из лазаричке песме: "Заблеја́ла бе́ла бе́цка", који, у цитираном делу гласи:

"А са́г се је ожени́ја (овчар пр. J. J.),
Па ме пасе́ по риди́не" . . .
. . . . . .

Код цитата аутора **Речника** изостављен је помоћни глагол за треће лице једнине **је** и написан само радни придев **ожени́ја,** затим је изостављена запета (зарез) иза речи ожени́ја и погрешно написано реч рудине, уместо риди́не. Те две речи нису исто: **Рудина** је ливада, утрина, а **ридина** камењар (Вук), где нема шта да се пасе. Реч пасе није у цитату акцентована, а треба ставити акценат на крајње е́ (пасе́).

Сага́шњи (С'г'шњи). У значењу забележен исправно: садашњи. Извор: Сретен Динић: "Наша работа"; с. 22. "Сага́шња младиња не знаје куде гу је гла́ва, куде́ гу је памет". У наведеном тексту цитата погрешно је употребљена заменица **гу.** Овај облик личне заменице трећег лица једнине она у трећем падежу у лесковачком говору не гласи **гу,** већ **ву** или **вој,** а четврти **гу** или **њума,** па је ваљало рећи: "куде ву . . ."

Сани́ја, ж. Значење у **Речнику:** тепсија за ношење свадбених дарова. Реч без извора са сопственим говорним примером: "Напре́д иде чове́к са сани́ју на гла́ву."

Према Абдулаху Шкаљићу не каже се санија, већ синија. Реч је арапског порекла и значи: "ниска округла трпеза, софра". У домаћинству мојих родитеља постојала је сини́ја: плитка округла, али велика тепсија, која је служила и за обедовање, али и за ношење даће на гробље, или дарова код прошевине. Била је изрезбарена и калаисана. Нисмо је звали санија, како је наведено у **Речнику,** већ синија како стоји код Шкаљића у

његовом делу "Турцизми у српскохрватском језику".

Седе́љчица, ж. Значење у **Речнику:** седећа женска особа. Извор: Станиша Војиновић: "Библиографија народних умотворина у листу "Киђа" од 1905. до 1908. године". Рад објављен у Лесковачком зборнику том XX, стр. 313. Некада су се на селу одржавале седељке као облик друштвеног живота тога времена. У једној краткој песмици објављеној у хумористичном листу "Киђа" у Нишу, вели се: "Седе́ле ми седе́љчице, седе́ле ми говори́ле: што га не́ма ко да до́ђе, ба́рем неки стари де́да". Учеснице на овим седељкама су биле жене али, како се у песми каже, које су желеле да им дође који од мушкараца, па макар то био и неки стари деда. Те учеснице на седељкама су седељчице, лексем врло лоше објашњен у **Речнику:** седећа женска особа!

Се́лиште, н. Значење у **Речнику:** Део сеоског атара на селу. Извор: Јован В. Јовановић: "Слатински манастир и његово спаљивање и Ћурлинска битка", Лесковачки зборник, том XX, с. 191. Објашњење лоше стилизовано и неадекватно, а мој рад погрешно коришћен.

Иако је имао и **Речник МС** у коме стоји објашњење да је се́лиште место где је некад било село, Брана Митровић је реч се́лиште објаснио: "део сеоског атара на селу".

Сергиција́, м. Објашњење у **Речнику:** јорганција, уз лични говорни пример: "На́јчувен у град бе́ше Пера серги́ција". Лично сам познавао Воју Аранђеловића званог Седиција, који је по занимању био кројач. Живео је у Власотинцу до пре неколико година. Међу Власотинчанима нисам нашао човека који би ми дао објашњење овог надимка.

У **Ријечнику страних ријечи** од др Братољуба Клаића постоји реч сѐргија, турцизам, са значењем: 1. све што је прострто по земљи, на пр. саг, ћилим, простирач; 2. привремена продаваоница на отвореном; 3. изложба.

У речнику Абдулаха Шкаљића "Турцизми у српскохрватском језику", реч сѐргија има ово значење: 1. простирач на који се баца новац приликом прикупљања каквих добротворних прилога; 2. место гдје се што излаже.

Ни у једном од ова два речника нема лексема сергиција.

У **Бугарско-српскохрватском језику** од Марина Младенова постоје и реч сергија и реч сергиција. Прва има значење тезга, а друга улични продавач, тезгар.

У вези с овом речи консултовао сам и др Момчила Златановића, професора из Врања, етнолога и познатог и приказивача народних умотворина на подручју читавог јужног Поморавља, који се недвосмислено изјаснио да сергиција значи улични продавач, тезгар.

Како је и у **Ријечнику страних ријечи** од др Братољуба Клаића реч сергија има под 2. значење привремена продавница на отвореном, определио сам се и ја за значење речи и сергија и сергиција које ове две речи имају у Бугарско-српскохрватском речнику од Марина Младенова, то јест да сергија значи тезга, а сергиција улични продавач, тезгар, што је истоветно и са објашњењем речи сергија од стране др Братољуба Клаића.

У сваком случају, сергиција није јорганција, какво објашњење је за ову реч дао Брана Митровић.

Си́лим, несвр. Значење у **Речнику:** нагоним. Сопствени говорни пример аутора: "Си́ли ме му́ка та́кој да работим".

Код Јована С. Михајловића реч силим има и ова значења: снажим, хвалим, размећем ("Лесковачки говор", стр. 86). Код ове речи аутор **Речника** је пропустио да акцентује реч работим, код које, у овом случају, акцент пада на претпоследњи слог (рабо́тим).

Си́нац, м. Значење у **Речнику:** место у околини Лесковца. Сопствени говорни пример: "Чуо сам за то́ј место познато како́ си́нац" И овде је у питању заблуда аутора **Речника** да називе места као и надимке треба писати почетним малим словом. Сем тога, у говорном примеру стоји: "Чуо сам . . .", док се та мисао у лесковачком говору изражава са "чуја сам". Израз "Чуо сам" је облик прошлог времена од глагола чути српског књижевног језика.

Ску́бла, ж. Значење у **Речнику:** особа која је чупала нешто. Сопствени говорни пример: "Искуба́ла си најбољу другарицу, и такој постала скубла". У лесковачком говору реч скубла означава женску особу неуредне косе или уопште погрдно за жену, а не жену која чупа нешто, како је у **Речнику** назначено.

Слезе́нка, ж. Значење у **Речнику:** минијатурни комад обрадиве земље. Сопствени говорни пример: "Какву земљу има, мучи се салте с николико слезенке".

У говору Лесковчана реч слезенка означава слезину. Значење које је наведено у **Речнику** је фигуративно.

Снеби́вам се, несв. Значење у **Речнику:**

скитам, лутам. Говорни пример: "Волим да се снебивам, да гледам љу́ди, градови".

У говору Лесковчана реч снебивам се значи устручавам се, колебам се, како је и код Вука назначено.

Слу́ћкам, несвр. Значење у **Речнику:** скитам. У лесковачком говору се не каже слуцка у значењу скитам, већ смуцам у значењу скитам се, бесцильно се мувам, идем.

Слућка́ње, н. У **Речнику:** шеткање. И ове речи у овом облику нема у лесковачком говору, већ је реч смуца́ње у значењу бесцильно лутање, скитање.

Спре́мка, ж. Значење у **Речнику** слабина са упутом на премку. Као и код речи премка, на коју упућује аутор **Речника,** и овде је дато погрешно објашњење речи спремка, то јест да ова реч значи слабину. Спремка и премка означавају препону, дакле сасвим други део људског тела.

Србогу́з, м. Значење у **Речнику:** немирна особа. Говорни пример: "Оду́век си бија́ тако́ србогу́з, сву́де и́скаш да завириш". У лесковачком говору нема речи србогуз, већ сврбогуз. За немиру особу, која се само врти, Лесковчани кажу: "Сврби́ га гузи́ца", па отуда и именица сврбогуз, а не србогуз.

Стању́јем се, несвр. Значење у **Речнику:** мршавим, слабим. Сопствени говорни пример: "Стању́јем се, ники ђа́вол ме да́ви".

Глагол стању́јем се у лесковачком говору гласи: Ст'њујем се у значењу: све сам мршавији, слабији, мршавији.

У говорном примеру пропуштено је акцентовање двосложне речи (заменице) ники, код које акценат пада на први слог, па гласи ни́ки. Са овим корекцијама, лесковачким говором би се имало рећи: "Ст'њујем се, ни́ки ме ђа́вол да́ви".

Сузби́вам, несвр. Значење у **Речнику:** омађијавам, очаравам. Извор: Драгутин Ђорђевић: "Сас очи га сузбивала, а сас ши́ве саплита́ла" ("Живот и обичаји . . ." с. 273).

Код Д. Ђорђевића лазаричка песма гласи:

"Добар јунак воду гази,
Па кад беше на сред реку,
Нешто њега сузбивало:
Да л' је мрена, ил невена?
— Није мрена, ни невена,
Но је млада невестица.
Сас очи га сузбивала,
А сас шиве саплитала".

Глагол сузби́вам и у овој песми значи враћам натраг. Задња два стиха су песничка фигура народног генија, па немају смисао: омађијавам, очаравам.

Сучелька, ж Значење у **Речнику:** узорани суседов део њиве. Извор: Разговор с људима . . .". Говорни пример: "У ора́ње пази на сучельку". **Речник МС** нема.

Али, не каже се сучелька, већ сучелка. Даље, ова реч не значи узорани суседов део њиве. Напротив. Свака њива има своје чело. Оне које су у средини поља имају два чела. Кад власник њиве оре своју њиву, он пусти плуг дужином једне стране, па када дође близу краја њиве, он окреће запрегу под правим углом, односно под 180 степени да би започео другу бразду у супротном правцу. Он то чини на сопственој њиви да не би газио по суседовој и тако ништио усев на њој, ако је већ усејана или наносио другу штету. Орач тако поступа док не узоре целу парцелу. Онај део њиве, чело њиве, преко кога он окреће запрегу и плуг тако остане неизоран. Да би га изорао, орач сада пусти плуг преко тог дела и почне прву бразду до суседове њиве и то у правом углу према дотле изораним браздама, па то чини све дотле док цео онај простор, на коме је код уздужног орања окретао запрегу и плуг, не узоре. Тај доорани део њиве зове се сучелка или одорка. Дакле, сучелка није узорани суседов део њиве, како се изразио аутор **Речника,** већ сопствене, и овакво орање има за циљ да сачува суседову њиву од гажења и уништавања већ усејаног усева.

Су́чке, ж. Значење у **Речнику:** суварци, треске. Говорни пример: "Набе́ри ма́лко су́чке, да накладе́м ватру".

Реч сучке не значи ни треске ни суварке. Сучке могу бити и сирова танка дрва, а са трескама немају везе.

Т

Тил, м. Значење у **Речнику:** врат. Сопствени говорни пример: "Погле́ј, к'в му је ти́л, ко на вола́". Други говорни пример: "Нае́р гу́ња, на ти́л капа" (Сергије Димитријевић: "Грађа за проучавање Лесковца . . .", стр. 5).

У лесковачком говору ти́л означава потиљак, а не врат, на што указује и говорни пример узет од С. Димитријевића: "Нае́р гу́ња, на ти́л ка́па", који противречи говорном примеру аутора **Речника:** "Погле́ј, к'в му је ти́л, ко на вола́".

Ћ

Ћевчим, несвр. Значење у **Речнику:** уживам у пићу. У лесковачком говору се не каже ћевчим, већ цевчим. Сем тога, цевчим не значи "уживам у пићу", већ "непрестано пијем алкохолна пића".

У

Убав'нак, прид. Значење у **Речнику:** леп. Не каже се убав'нак већ убав'чак.

Уговéм, свр. Значење у **Речнику:** угодим. Извор: Драгутин Ђорђевић: "Живот и обичаји народни . . .": "Бела Неда уговéла међу мила два девера". Значење глагола уговéм — угодим, није тачно. Смисао ове речи је сасвим другачији. Цитирани текст: "Бела Неда уговела . . ." узет је из песмице која гласи:

"Ил ми дођи ил да дођем".
Ја не могу да ти дођем,
К ноћи имам срамни гости:
Мајке браћа, мене ујке,
Татку браћа, мене чиче,
Мајке снаје, мене ујне".
Не слуша гу лудо младо,
Него дође под пенџери.
Бела Неда уговéла,
Међу мила два девера.
"Л'жи Недо, л'жи душо,
Ако јутре д'н ос'мне,
Ти ће видиш твоје муке".

У песмици се прича како је момак звао девојку, Неду, себи, или пак он да дође њој. Девојка се изговарала да му не може доћи јер има срамне госте. Те вечери је бела Неда у ствари испрошена за другог младића. Њен драган, "лудо младо", дошао је увече под прозоре куће беле Неде и видео како она смерно стоји између два девера: "Бела Неда уговела" није "Бела Неда угодила", већ као свака млада, стоји смерно између своја два девера.

Уздригњувáње, н. Значење у **Речнику:** подригивање. Сопствени говорни пример: "Мр́ско ми је једи́но његóво уздригњувáње". У **Речнику** је исказана реч поревам у значењу подригује. Код глагола поревам није исказана и глаголска именица поревање, мада је у говору има и мада аутор речника код сваког глагола приказује и глаголску именицу на **ње.** Реч поревам, међутим, изједначио је са речи подригујем. Није јасно сада, да ли и реч уздригњувáње изједначује са речи поревање. Говорни пример наведен уз реч уздригњувáње не објашњава у чему се уздригњување као појам састоји. Навођење под бр. 2. код речи грди́м да има значење подригујем, још више уноси у појам свих ових лексема збрку и забуну, што се ни у једном речнику не може толерисати.

Уздригњýјем, несвр. Значење у **Речнику:** подригујем, уз сопствени говорни пример: "Каквá ли је тóј навика да уздригњујеш". И код ове речи у важности су све примедбе наведене уз реч уздригњувáње. Слабост **Речника** је у добром делу баш у томе што аутор сматра да је говорни пример довољан за објашњење појма тумачене речи.

Утýвим, свр. Значење у **Речнику:** решим, одлучим. Сопствени говорни пример: "Утýвим да му се поште́но одýжим за онóј што ми је учини́ја". Утувим је реч српског књижевног језика забележена код Вука у значењу упамтити. Тај смисао и то значење глагол утувим има и у лесковачком говору, а не решим и одлучим, како је у **Речнику** наведено.

Да реч утувим значи упамтим је доказ и **Речник МС.**

Ф

Фитиљáш, м. Значење у **Речнику:** врста свечаног пешкира. Извор: Драг. Ђорђевић: "Живот и обичаји . . .": "О већим празницима преко оквира огледала ставе дугачки пешкир фитиљаш који има ресе на крајевима" (с. 107).

Фитиљаш није именица, како је у **Речнику** исказано, већ градивни придев, и не значи врсту свечаног пешкира. Аутор **Речника** је пре свега погрешно преписао текст извора, који овако гласи: "О већим празницима преко оквира огледала стављају дугачки пешкир "фитиљаш", који има ресе на крајевима". У изворном тексту је фитиљаш стављен под наводнице и, као у наводу у **Речнику,** иде уз реч пешкир, а не самостално. А речи које иду уз именицу да покажу какво је што, чије је што и од чега је што јесу придеви. Према томе, као што и из текста извора произлази, реч је о пешкиру изатканом од дебелог вишеструког памучног конца, фитиља. Такви пешкири зову се "фитиљаши пешкири". Сем пешкира, од фитиља су ткане и завесе за прозоре у свечаним собама, то јест собама у којима се о слави или другом великом праз-

ку или свечаности дочекују гости. У свечаној — "гостинској" соби мојих родитеља, пре више од 70 година, стајале су на прозорима такве завесе изаткане разнобојно и са шарама. Звале су се фитиљашке завесе.

Фустáн, м. Значење у **Речнику:** хаљина. Сопствени говорни пример: "Ће видиш, ýбав сам си фустáн направи́ла". Иако у објашњењу речи није казано да се ради о женској хаљини, из говорног примера произлази да је фустан женска хаљина. Код Абдулаха Шкаљића фистан, вистан, фустан (реч грчког порекла) је женска сукња, а не хаљина; мушка народна ношња у виду сукње.

У **Рјечнику страних ријечи** др Братољуба Клаића, реч фистан је врста женске сукње.

Најзад, у **Лексикону страних речи и израза** Милана Вујаклије наведена је реч фустанела у значењу: део мушке ношње у данашњој Грчкој, тзв. бела албанска кошуља (иде од струка до испод колена у широким наборима).

У говору Лесковчана фустан или фистан означава сукњу, која иде од струка до чланака.

Ц

Црквúште, н. Значење у **Речнику:** земљишни комплекс. "Крајња ивица овог комплекса на северозападном углу носи назив црквиште". Извор: Јован В. Јовановић: "Слатински манастир и његово спаљивање и Ћурлинска битка", Лесковачки зборник, том XX, стр. 191. Још једно погрешно коришћење писаног извора: црквиште не значи "земљишни комплекс", већ место на коме је некада била црква.

Ч

Ч'пкање, н. Значење у **Речнику:** пробање, начињање. Сопствени говорни пример: "Чпкáње му је било дýша, он мóра пре свих да прóба". У овом говорном примеру, аутор **Речника** је употребио глас х у речи **свих** иако у говору Лесковчана нема тог гласа.

Чáвче, н. Значење у **Речнику:** висибаба. Сопствени говорни пример: "Млóго волим к'д се појáвив чáвчики усрéд снéг". Ботанички висибаба је galanthus nivalis Linn. Цвеће у Лесковцу и околини названо чавче, гајено готово у свим баштама, није исто што и висибаба нити цвета усред снега.

Чакмáра, ж. Значење у **Речнику:** чатмара. Сопствени говорни пример: "Чакмáру ти да ми подúгнеш, ви́ше имам повереће у њýма". У лесковачком говору тако се назива кућа чији су зидови од чатме, то јест од плетера, чатмара, а не чакмара. Чатма као лексем забележена је од Вука, затим од др Братољуба Клаића (плетена ограда, чатмара кућа од плетера); код Абдулаха Шкаљића чатма је кућа од плетара. Дакле, нигде нема лексема чакма, нити чакмара.

Чýкам кáнту, несвр. Значење у **Речнику:** терам, гоним некога. Сопствени говорни пример: "Чукáше му кáнту". Глагол чукам канту не постоји у говору Лесковчана. У смиболичном значењу и подругљиво може се рећи да су неком чукали канту у значењу отерали га са посла или положаја, али то није само у говорном подручју лесковачког говора, већ свуда где се српскохрватски говори. Аутор **Речника** је још један вид оваквог говора рекао у изразу "ударим канту" у значењу отерам, који је израз, као симболичан начин исказивања, раширен по целој Југославији где се говори српскохрватским језиком. Штавише, у **Речнику** је овај "глагол" измењен у свима глаголским облицима.

Ц

Цúбра, ж. Значење у **Речнику:** ћибра, слаба ракија. Ни цибра, нити ћибра не значе слабу ракију већ комину, што се види и из **Речника МС.**

Ш

Шерéт, прид. Значење у **Речнику:** шаљивчина. Сопствени говорни пример: "Тој му је најпривлачније, што је шéрет". Према Абдулаху Шкаљићу, реч шерет може бити и именица и придев. Као именица значи: лукавац, препредењак, несташко, враголан. Као придев: лукав, препреден, подмукао. У Речнику др Братољуба Клаића ова реч има исто значење као и код Шкаљића и као именица и као придев.

Говорни пример аутора **Речника** уз ову реч има ове грешке: реч најпривлачније као суперлатив није у духу лесковачког говора, већ српског књижевног језика. Лесковчанин би рекао: "Тој му је најпривлачно". Сем тога, реч шéрет, са нагласком на први слог, исто је тако наглашавање у српском књижевном језику. У лесковачком говору код ове речи нагласак не пада на први, већ на последњи слог, па се каже шерéт.

Шиљегáр, м. Значење у **Речнику:** чувар шиљежади. Извор: Миодраг Ј. Васиљевић:

"Мелодије лесковачког краја". стр. 9: "Момци ће те гледав, момци шиљегари".

Значење лексема шиљегар потпуно погрешно објашњено. Момци шиљегари овде нема смисао чувари шиљежади, већ је то песнички, фигуративно значење момка у доба ране младости, или: момци шиљегари су млади момци.

У **Речнику** нема лексема шиљежé, а ваљало је и ту реч исказати и објаснити. Код Вука реч шиљеже означава младу овцу, одрасло јагње. У народној песми компонованој од Васиљевића, момци се пореде са јагањцима. Вук код речи ухотка каже: "У пролеће јагње, у јесен шиљеже, на друго пролеће двизица (у лесков. говору дзвиска пр. J. J.), а на треће, ако се не ојагњи, онда је ухотка".

Шумам се, несвр. Значење у **Речнику:** прикрадам се. Извор: Миодраг J. Васиљевић: "Мелодије лесковачког краја", стр. 277,: "Шумај се горо зелена".

Песма, чију је мелодију забележио Миодраг Васиљевић, певала се веома радо у Лесковцу и околини, гласи:

"Листај се горо зелена,
Дотеци водо студена,
Те покри моји трагови,
Да ме мој драги не нађе.

Три годин сам га варала:
Прву годину реко му:
"Иди си драги, млада сам.
Другу годину реко му:
"Иди си драги, дар немам".
Тећу годину реко му:
"Иди си драги, нећу те!"

Наведена песма је наша варијанта. Она коју је компоновао Васиљевић је нешто измењена, а, пре свега, почетак првог стиха, који код Васиљевића гласи:

"Шумај се горо зелена".

Али, све у свему ради се о једној песми исте битне садржине.

Према аутору **Речника,** прва реч ове песме, како ју је компоновао и објавио Васиљевић, шумај се, значи прикрадај се! Такво објашњење ове речи је нелогично и нетачно. Како се то гора (шума) може прикрадати да прикрије трагове девојке која бежи од напуштеног момка? Шума може прикрити трагове девојке ако се озелени, олиста. Отуда је исправнија варијанта ове песме коју смо ми запамтили и напред саопштили: "Листај се горо"!

И лексем у питању, "шумај се", не значи ништа друго до: озелени, олистај, постани шума да се у њој ништа не види, јер гора незаоденута листом, не може никоме пружити уточиште. И хајдуци су чекали "док се гора не заодене листом".

Најзад, професор Васиљевић је песму само компоновао, а није нигде објашњавао шта значи лексем шумај се, нити други лексеми компонованих песама, нити је то био његов задатак. Филолози и лексикографи су ту да објашњавају значења речи и израза. Брана Митровић као лексикограф је и овде направио велики промашај.

Шýта, ж. Значење у **Речнику:** отпадни материјал. "Покосише траву, нађоше језеро, нађоше језеро, у језеро шута". Цитирани текст је из песмице забележене од Драгутина М. Ђорђевића и објављен у његовом делу "Живот и обичаји народни . . ." на стр. 624.

Ево како та песмица у целини гласи:

"Овчар овце чува а девојче плаче,
Овчар га питује: "Што ти је девојче?"
"Изеде ме змија за туј десну руку.
Који ће моју милу браћу да повикне?"
Овчар ги повикну, браћа ву дођоше.
Жалостива браћа доватише косе,
Покосише траву, нађоше језеро,
Нађоше језеро, у језеро шута.
Од кошуту млеко турише на руку,
Турише на руку, од тој вајде нема.
. . . . . ."

Шута из ове песме није шут, односно отпадни материјал, како је аутор **Речника** овај лексем протумачио, већ шута — кошута, чије млеко, по народном веровању, лечи од змијиног уједа.

Шýшим се, несвр. Значење у **Речнику:** сушим се. Сопствени говорни пример: "Шýшив се од кúшу".

Реч шушим се не постоји у лесковачком говору. Тај појам се изражава речју сушим се, баш онако како је и у српском књижевном језику.

Шупéљка, ж. Значење у **Речнику:** врста дудука. Сопствени говорни пример: "Свúри у шупéљку па растýра".

Шупељка је народни музички инструмент, али није врста дудука, како је ову реч објаснио аутор **Речника.** Шупелька се правила од глине, сушила и пекла као и друга народна керамика. Дужина је шупељке око 10 см. Округлог је облика. Унутра је шупља, зато се и зове шупелька. Део шупељке где је отвор у виду прореза је дебљи од супротног краја. Између отвора за дување и врха шупељке налази се неколико округлих отвора, кроз који излази ваздух. Ови отвори служе

за мењање висине и боје тона. Кад свирач свира у шупељку, он дува у просек на почетном задебљаном крају шупељке, а прстима руке затвара и отвара оне округле рупице па производи мелодију по жељи. Код свирања у шупељку, иста се држи као флаута у водоравном положају, док се дудук држи наниже у некој врсти дијагонале.

У лесковачком говору реч шупељка има и фигуративно значење: празноглав човек, човек ниже интелектуалне вредности; будала.

Глава II

ИМЕНА БИЉАКА

Трагајући за лексемима лесковачког говора, аутор **Речника** је нашао известан број имена воћака, трава и цвећа и њих исказао. Опис и објашњење имена биљака је извршио крајње оскудно, нарочито код оних биљака за које је сазнао из разговора са људима. Врло често је уз име биљке забележио: "врста траве", "врста штетне траве", "лековита биљка", "врста ливадског цвета" и др.

Нарочити недостатак код описа биљака је у томе, што ни у једном случају није забележио њен научни ботанички назив, па **Речник**, када је реч о биљкама које је забележио, не може бити уопште коришћен за сазнање о којој се врсти биљке ради. Говорни примери уз неке биљке, које је сам аутор **Речника** састављао, често ништа не казују: "Купи́ја сам си ове́ј катли́чке" (уз реч катли́чка, врста крушке); "Набра́ла сам си и од мисѝцу" (Уз реч мисѝца, врста пољског цвећа). и др.

Ево имена тих биљака:

Арда́љ. Значење у **Речнику:** врста траве, тур. hardal. Говорни пример: "Не бе́ри са́л арда́љ". Извор: "Разговор са људима . . ." Интересантно је напоменути: ко је информатор аутору **Речника**, који зна да је реч ардаљ турског порекла и да се пише хардал? Свакако се ради о писаном извору: "Турцизми у српскохрватском језику" Абдулаха Шкаљића, у коме је ова реч забележена као хардал (ардал). Зашто је аутор **Речника** заменио овај ауторитативни извор сумњивим извором "Разговор са људима"?

Објашњење у **Речнику** да је арда́ља врста траве ништа не значи, а говорни пример: "Не бе́ри сал арда́љ", ничим не доприноси објашњењу речи арда́љ.

Код објашњења овог лексема најсигурније је било држати се Абдулаха Шкаљића који је дао ово објашњење: "Слатка корица, слачица". Даље, Абдулах Шкаљић наводи: "Бијели хардал Sinapsis alba L. (Brossica alba) и црни хардал: Sinapis snapoidas Roth. (S. nigra L.). Фам. Cruciferae.

Ако консултијемо Вука, налазимо код речи слачица објашњење најпре на немачком језику: Дер (schwace) Semf, sinapi (brassica nigra Koch) cf горушица.

Најзад, да видимо шта пише у **Ботаничком речнику Српске академије наука:** "Ардаљ 1. Brassica nigra 2. Sinapis, S. alba, S. arvensis".

Тако смо из три ауторитативна писана извора сазнали значење речи ардаљ. Дакле, није врста траве већ одређена биљка са јасним значењем на српскохрватском језику и са ботаничким називом.

Армо́љ. Значење у **Речнику:** врста штетне траве. Сопствени говорни пример: "Á јде да опле́вимо ов'ј армо́љ".

Вук није забележио реч армоль, нити се та реч налази у речнику Абдулаха Шкаљића, а ни у **Ботаничком речнику САН** ње нема. Каква је то "врста ш т е т н е траве" остаје потпуна енигма.

Ба́бин зуб. Значење у **Речнику:** лековита трава. Извор: Радмила Стојановић: "Лековито биље лесковачког краја", Леск. зборник, том XIII, стр. 118. Цитат из извора: "Њен чај примењује се код лечења шуљева".

Код Вука је забележено: (у Дубровнику) некака трава са ботаничким називом Tribulus terrestris L.

Ова биљка се налази и у **Ботаничком речнику САН** под називом Бабини зуби (баш као и код Вука), са ботаничким називом: Tribulus terrestris.

Богоро́диче. Значење у **Речнику:** врста траве. Извор: Миливоје Перовић: Роман "Големаши", стр. 92. Цитат из извора: "Богоро́диче је за кори́то, кад се ба́њав деца́".

Лексем Богородиче се не налази ни код Вука нити у **Ботаничком речнику САН.** Међутим, код Вука се налазе: Богородичина трава (Hypericum perforatum); Богородичин лан одн. дивљи лан, Богородичино цвијеће, Lilium, љиљан. У **Ботаничком речнику САН** налази се, такође, више лексема: Богородичин крст — Passiflora coerulea; Богородичин лан — Linaria vulgaris; Богородичина рука: 1. Anastatica hierohuntica; Богородичина трава 1. Hyreticum, H. perforatum, 2. Polygonum mite.

Пошто се у Речнику не налази и ботанички назив биљке, питање је коме од наведених лексема припада реч Богородиче из **Речника.**

Вретéн. Значење у **Речнику:** врста траве. Извор Драгутин Ђорђевић: "Живот и обичаји народни", стр. 582. Цитат из извора: "Сличан камилици. Расте високо и до пола метра, листови су му рецкави а цвет бео са жутом средином".

Код Вука речи вретен нема. У **Ботаничком речнику САН** забележени су: Вретенак Muscari botryoides; Вртенац Equisetum arvense и Evonymus europaeus; и др. Вероватно је да једном од наведених лексема из **Ботаничког речника** припада и вретен лесковачког говора, али коме — треба да одреде наши биолози.

Гологýза. Значење у **Речнику:** лековита биљка. Извор: Радмила Стојановић: "Љековито биље лесковачког краја", Лесковачки зборник том XIII, стр. 118. Цитат из извора: "Употребљава се као чај против пролива". Реч Гологуза се, према **Речнику,** налази у **Речнику САНУ** у значењу гологуза, водопија. За ову биљку у **Речнику** нема ботанички назив. Код Вука ове речи нема. У **Ботаничком речнику САН** има три Гологуза: 1. Гологуза Circhorium intybus; 2. Гологуза жута Chondrilla juncea и 3. Гологуза модра Cichorium intybus. Остаје нејасно која је од ове три гологузе Гологуза из лесковачког говора.

Горóцвет. Значење у **Речнику:** врста цвета. Извор: Миодраг Ј. Васиљевић: "Народне мелодије лесковачког краја". Цитат из извора: "Изникнуја струк гороцвет, није мáјке струк гóроцвет, но је мáјке мили синак" стр. 52.

У цитираном пасусу песме компоноване од Миодрага Ј. Васиљевића, реч гороцвет симболизира младића. Међутим, у ботаничком смислу, гороцвет је биљка коју је забележио Вук као гороцвијет и гороцвијеће са ботаничким називом: adonis vernalis (L). cf зечји мак. cf sasa (?). У **Ботаничком речнику САН** забележено је: горов цвет ботанички Adonis vernalis (као код Вука), и горов цвет са два ботаничка назива: Orchis morio и Platanthera bifolia.

Горчúвка. Значење у **Речнику** под 2: врста отровне траве. Сопствени говорни пример: "Не узúмај у рýке тýј горчúвку, отрóвна је". Извора за лексем нема. Ову реч није забележио ни Вук, а нема је ни у **Ботаничком речнику САН.**

Грозничáва трава. Значење у **Речнику:** лековита биљка. Извор: Радмила Стојановић: "Љековито биље лесковачког краја", Лесковачки зборник том XIII, стр. 117. Цитат из извора: "Има ситне цветиће виолетне боје од које се прави чај који се користи за лечење стомачних болести". Код Вука није забележен овај лексем. У **Ботаничком речнику САН** забележно је: грозничавка бот. назив Centaurium umbellatum. Поред тога забележена је и грозничава трава са ботаничким називом Aristolochia longa.

Гýба, ж. Значење у **Речнику:** врста печурке за јело, уз сопствени говорни пример: "Идев и жéне и децá и берев гýбе које мло́го тра́жив".

У **Речнику САНУ** губа је назив за разне врсте гљива, а у **Ботаничком речнику САН** забележно је десет назива за губу.

Гутурáћ. Значење у **Речнику:** врста ливадског цвета. Извор: Разговор са људима. Реч је без ботаничког научног назива.

Дебéла кóка. Значење у **Речнику:** вста лековите траве. Извор: Радмила Стојановић: "Љековито биље лесковачког краја", Лесковачки зборник, том XIII, стр. 115. Цитат из извора: "За лијек се употребљава само свеж лист".

У **Ботаничком речнику САН** налази се дебела кокошка под научним називом Sedum, S. telephium.

Дрвенцú. Значење у **Речнику:** врста крушке. Извор: Разговор са људима. Сопствени говорни пример: "Купи́ овúја дрвенцú, да се мáлко ослáдим". Лексема нема код Вука, нити у **Ботаничком речнику САН.** Ради научног идентификовања потребно је да му биолози дају ботанички назив, без кога у науци не значи ништа.

Жáбљи босúљак. Значење у **Речнику:** лековита биљка. Извор: Радмила Стојановић: "Љековито биље лесковачког краја", Лесковачки зборник, том XIII, стр. 118. Цитат из извора: "Пољска биљка употребљава се као чај за многе стомачне болести".

Жабљи босиљак није забележио Вук, а нема га ни у **Ботаничком речнику САН,** па се не може знати о којој се биљци ради, пре но што је биолози изуче.

Зéвало. Значење у Речнику: врста лековите траве. Извор: Драгутин Ђорђевић: "Живот и обичаји народни . . .", стр. 698. Цитат из извора: "Неки нађу траву зéвало (расте у зеленом житу), скувају и дају као чај ономе што не може да мокри.".

Према **Речнику,** лексем зевало се налази у **Речнику САНУ** у значењу зевалица.

У **Ботаничком речнику САН** ова биљка носи научни назив Antrirrhinum majus.

Змијине главиче. Значење у **Речнику:** врста цвећа. Извор: Драгутин Ђорђевић: "Живот и обичаји народни . . ., стр. 42. Цитат из извора: "Високо расте и цветови су округли и стоје на дугачким дршкама".

Змијине главице нема у **Речнику САНУ**, а нема је ни у **Ботаничком речнику САН.** Како је забележио Драгутин Ђорђевић, змијине главице се саде у баштама и на кавалима леја. Високо расту. Цветићи су округли и стоје на дугачким дршкама. Могу бити црвене, црвенкасте и беле боје.

Змијска трава. Значење у **Речнику:** Трава противу змијиног отрова. Извор: Драгутин Ђорђевић: "Живот и обичаји народни . . .", стр. 699. Цитат из извора: "Неки кувају "змијску траву" у млеку па то стављају на уједено место". **Речник САНУ** нема, али у **Ботаничком речнику САН** змијска трава је забележена и носи ове научне називе: 1. Corydalis cava, 2. Daphne mezereum 3. Dracunculus vulgaris.

Јаломесечак. Значај у **Речнику:** лековита трава. Извор: Радмила Стојановић: "Лековито биље . . .", Лес. зборник, том XIII, стр. 117. Цитат из извора: Од ове биљке се користи цвијет, од кога се прави чај који се употребљава за многе стомачне болести". Речник САНУ нема овај лексем.

У **Ботаничком речнику САН** налазе се три лексема под називом: 1. Јалова месечина бот. Achillea millefolium;, 2. Јалови месечњак — Achilea millefolium и 3. Јалово месечје — Achilea millefolium. Свакако се и лексем Јаломесечак из лесковачког говора може уврстити у биљку означену ботаничким именом Achilea millefolium.

Јечменке. У **Речнику** значи: врста крушака. Нема извора. Сопствени говорни пример: "Не знам какве су тој крушке јечменке, несам ги никад пробаја". **Речник САНУ:** жуте боје, сазрева кад и јечам.

У лесковачком крају од крушака прве сазревају крушке јечменке. За јечменкама долазе чеклике. Нема је ни код Вука нити у **Ботаничком речнику САН.**

Калóвер. Значење у **Речнику:** врста лековите биљке. Извор: Радмила Стојановић: "Лековито биље лесковачког краја", Леск. Зборник, том XIII, стр. 115. Цитат из извора: "Његов лист се користи у виду чаја за регулисање столице, тј. против затвора". У **Речнику САНУ** — калопер. И код Вука калопер, са ботаничким називом Balsamita vulgaris Linn.

У **Ботаничком речнику САН** постоје четири биљке обележене именом калопер: 1. Калопер бот. назив Salvia officinalis, Tanacetum balsamita; 2. Калопер немачки Salvia officinalis; 3. Калопер узани ботан. назив Salvia officinalis; і 4. Калопер црни, научни назив Salvia officinalis.

Каначи́чак, м. Значење у **Речнику:** цвет. Извор: Драгутин Ђорђевић: "Живот и обичајни народни . . .", стр. 42. Цитат из извора: "Може бити црвен, црвенкаст, плав. Расте високо". У **Речнику САНУ** ова биљка се води под именом Лепи човек.

Код Вука биљка Лепи човек има ботанички назив Impatiens balsamita Linn.

У **Ботаничком речнику САН** постоји биљка каначичак са ботаничким називом Impatiens balsamita, дакле под истим научним називом као и биљке Лепи човек код Вука и у **Речнику САНУ.**

Канди́лка. Значење у **Речнику:** врста цвета. Извор: Разговор са људима. Сопствени говорни пример: "Набра́ла сам ма́лко и од канди́лку". Речник САНУ: зељаста украсна биљка шарених цветова.

У **Ботаничком речнику САН** забележена је биљка кандилка са научним именом Aquilegia, A. vulgaris. Сем тога у истом речнику забележена је и кандилка пољска са научним називом Clematis integrifolia.

Ка́ртоп. Значење у **Речнику:** врста цвећа у облику цвасти. Извор: Разговор са људима . . . Сопствени говорни пример: "На гро́бље си увек понесе́м карто́п к'д га има".

Речник САНУ: врста украсног шиба с беличастим цветовима.

У Вуковом **Рјечнику** нема шиба картоп. Међутим у **Ботаничком речнику САН** постоји картоп под ботаничким називом Viburnum opulus.

Катли́чка. Значење у **Речнику:** врста крушке. Нема извора. Сопствени говорни пример: "Купи́ја сам еве катли́чке" којим ничим не показује какве су то крушке. Лексема нема ни у **Речнику САНУ**, нити у **Ботаничком речнику САН.** Код Вука нема. Или је овај лексем аутор **Речника** погрешно забележио, или је то његова конструкција.

Ки́чица. Значење у **Речнику:** лековита биљка. Извор: Радмила Стојановић: "Лековито биље лесковачког краја", Лесковачки зборник, том XIII, стр. 117. Цитат из извора: "Има цветове розе боје, од којих се кува чај који је увек ефикасан за лијечење стомачних болести, посебно жучи". У **Речнику САНУ:** лековита биљка.

У **Ботаничком речнику САН** забележена је ова биљка са ботаничким називом Centau-

rium umbellatum; потом Кичица ситна бот. назив: Centaurium umbellatum; Кичица црвена под ботаничким називом: Centaurium umbellatum.

И Вук је забележио биљку кичица под научним називом: Genciana centaurium Linn. (erytraea centarium Pers.).

Ко́њски реп. Значење у **Речнику:** врста лековите биљке. Извор Радмила Стојановић: "Љековито биље лесковачког краја", Лесковачки зборник, том XIII, стр. 116. Цитат из извора: "Користи се стабљика, од које се прави чај за лечење бубрежних болесника". **Речник САНУ** нема ове речи.

У Вуковом **Рјечнику** има речи коњски реп са бот. именом: Cauda equina (equisetum 1.). Вук је ову реч забележио у Дубровнику.

Лексем коњски реп се налази и у **Ботаничком речнику САН** са научним значењем: 1. Delphinium consolida, D. peregrinum; 2. Equisetum, E. arvense; 3. Symphytum officinale.

Лезе́тра. Значење у **Речнику:** лековита биљка. Извор: Радмила Стојановић: "Љековито биље лесковачког краја". Цитирани пасус: "Њен лист се кува, а добијени чај се употребљава за лечење шећерне болести".

Лексема нема код Вука, а нема га ни у **Речнику МС.** Нема га ни у **Ботаничком речнику САН!**

Лезетра се гаји у саксијама и као собна биљка. Има јак мирис. Код кувања слатка, листови се стављају у скувано слатко, те му се тако даје један пријатан мирис. На ботаничарима је да је ближе одреде.

Мађија́рка. Значење у **Речнику:** врста траве. Извор: Драгутин Ђорђевић: "Живот народни . . .", стр. 582. Цитат из извора: "Мађија́рка је ниска трава која расте у шуми, боје је модре и жуте". **Речник МС** нема овог лексема. Мађијарке нема ни код Вука, нити у **Ботаничком речнику САН.**

Мечкоље́уб. Значење у **Речнику:** врста траве. Извор: Драгутин Ђорђевић: "Живот и обичаји . . .", стр. 582. Цитат из извора: "Мечкоље́уб висока до 1 метра трава, има бео цвет и лепо мирише". Речник МС нема овај лексем. Нема га ни у **Ботаничком речнику САН,** нити код Вука.

Обре́тен, м. Значење у **Речнику:** врста траве. Извор: Д. Ђорђевић: "Живот и Обичаји" . . ., стр. 582. Текст извора: "Сличан подубици, лист му је рецкаст али жут". **Речник МС** нема. Ни код Вука је нема, а ни у **Ботаничком речнику САН.**

Ока́н, м. Значење у **Речнику:** врста цвећа. Без извора. Сопствени говорни пример: "Окан је доста ретко цвеће". Нема га у **Речнику МС,** ни код Вука, нити у **Ботаничком речнику САН!**

Према неким информаторима, ока́н се у Лесковцу зове још и лепа ката. Под овим именом, ово цвеће је забележено код Вука под ботаничким називом Aster chinensis Linn., а има га и у Бот. речнику САН под овим лат. називима: 1. Calistephus chinensis, 2. Matricaria chammomilla, 3. Tanacetum indicum, Tanacetum sinense.

Иначе, за окан је аутор **Речника** нетачно рекао да је доста ретко цвеће. Напротив, готово да нема баште без окана. Крајем лета и у јесен окићени су кавали леја у баштованама разнобојним цветовима окана: плавим, модрим, ружичастим, белим. У Лесковцу постоји чак и изрека: "Неће окан, оће жвакан", што ће рећи: неће само цвеће, већ и нешто да се поједе.

Очајница, ж. Значење у **Речнику:** лековита трава. Извор: Радмила Стојановић: "Љековито биље лесковачког краја", Лесковачки зборник, том XIII, стр. 117. Текст из извора: "Употебљава се у виду чаја против лупања срца". У **Речнику МС** ова реч је забележена под именом тетрљан. У **Ботаничком речнику САН** ова биљка се води под бот. именом Marrubium, M. incanum M.

Петли́че. Значење у **Речнику:** висибаба. Извор нема. Сопствени говорни пример: "Петли́че ти је прво цвеће које́ не овесе́ли". У **Речнику МС** нема ове речи. Нема је ни код Вука. Исто тако петли́че није забележено ни у **Ботаничком речнику САН!**

Поду́бица. Значење у **Речнику:** врста лековите траве. Извор: Радмила Стојановић: "Љековито биље лесковачког краја", Лесковачки зборник, том XIII, стр. 115. Цитат из извора: "Користи се чај прављен од цвијета при лијечењу плућних болести". У **Речнику МС** нема ове речи. Код Вука такође. У **Ботаничком речнику САН** подубица се води под ботаничким именом Teucrium chamaedrys.

Промица́лка. Значење у **Речнику:** кантарион, врста лековите траве. Без извора. Сопствени говорни пример: "Чи́м се уби́јем, ба́ба ми врже промица́лку. У **Речнику МС** нема ове биљке. Исто тако ни код Вука, а нема је ни у **Ботаничком речнику САН!**

Мишљења сам да се овде ради о биљци смицаљки, која је забележена у **Речнику** као кантарион и која се налази у **Ботаничком речнику САН** под именом: Hypericum perforatum и Myagrum perfoliatum.

Раско́в. Значење у **Речнику:** врста траве. Извор нема. Сопствени говорни пример:

"Знаш, да се у́зме мушко сас же́нско... за то́ј има трава "раско́в". **Речник МС** нема ову реч. Вук је забележио расковник: "некаква (може бити измишљена) трава за коју се каже да се свака брава и сваки други заклоп отвори сам од себе".

У **Ботаничком речнику САН** постоје ове биљке: расков женски бот. име Gymnadenia; Расковник: 1. Laserpitium siler; 2. Siler trilobum; Расковник женски Thalictrum aquilegifolium и Расковник мушки Siler trilobum. На биолозима је да одреде где спада раско́в из лесковачког говора.

Рчи́нска трава. Значење у **Речнику:** врста траве. Извор: Драгутин Ђорђевић: "Живот и обичаји народни...", стр. 582. Цита́т из извора: "Рчи́нска трава је дугачка и уска и шарена, боје је модре и жуте".

Речник МС нема ову биљку. Нема је ни код Вука.

У **Ботаничком речнику САН** постоји биљка рчак са научним називом Helvella esculenta. И у вези с аовом биљком треба да се изјасне биолози.

Салпа́к тра́ва: Значење у **Речнику:** врста траве за бојење жутом бојом. Извор: Радмила Стојановић: "Народно бојење и бојациски занат у Лесковцу", Лесковачки зборник, том V, стр. 56. Цитат из извора: "Салпак траву као средство за бојење жутом бојом употребљавали су искључиво бојаџије". У **Речнику** није речено да ли **Речник МС** помиње ову биљку. Код Вука је нема. **Ботанички речник САН** бележеи биљку салпинка са научним називом лавандула. Да ли је то салпа́к трава лесковачког говора?

Самоба́јка. Значење у **Речнику:** врста лековите траве. Извора нема. Сопствени говорни пример: "Кува се трава самоба́јка и њоме се облаже оток". **Речник МС** нема ову реч. Нема је ни код Вука. У **Ботаничком речнику САН** постоји биљка самобај са научним називом Glechoma hederaceum и биљка самобајка са научним именом: Glechoma hederaceum.

Самови́ла. Значење у **Речнику:** лековита биљка. Извор: Радмила Стојановић: "Љековито биље лесковачког краја", Лесковачки зборник, том XIII, стр. 117. Цитат из извора: "Употребљава се тако што се њено црвено сјеме потопи у воду да извесно вријеме одстоји. Потом се течност пије за лечење дечјег фраса".

Код Вука нема ове речи, али у **Ботаничком речнику САН** постоје ове речи: 1. Самовила са бот. називом Cuskuta, C. epithymum; 2. Самовила велика са бот. називом Cuscuta europaea; 3. Самовила жућкаста бот. назив Cuscuta monogyna; 4. Самовила мала бот. назив Cuscuta epithymum.

Самои́ле. Значење у **Речнику:** бодљикава трава. Извор: "Разговор са људима . . .". Сопствени говорни пример: "Не ваља да те самоиле огребев". У **Речнику МС** нема ове речи. Нема је ни код Вука. Исто тако не налази се ни у **Ботаничком речнику САН.**

Свесни́че. Значење у **Речнику:** врста траве. Извор; Миливоје Перовић: "Големаши" (роман), стр. 92. Цитат из извора: "Свесниче је да се кади к'д штуца свест". У **Речнику МС** ова биљка је забележена под именом Пепељуша. Код Вука је нема.

У **Ботаничком речнику САН** биљка свесниче је обележена ботаничким називом Micropus erektus и Teucrium polium. Међутим пепељуша има два бот. назива: 1. Cerinthe, C. major; и 2. Teuricium polium, што указује на то да се ради о истој биљци.

Смакне́ш. Значење у **Речнику:** врста траве. Извор: Миливоје Перовић: "Големаши", стр. 92. Цитат из извора: "Травка "смакне́ш" је за од красте". **Речник МС** нема ову реч. Вук исто. У **Ботаничком речнику САН** постоји реч смакнеж под научним именом Hypericum perforatum. Вероватно се ради о истој биљци: У **Ботаничком речнику** смакнеж, а у лесковачком говору смакне́ш.

Тазе́ цигер. Значење у **Речнику:** врста лековите траве, жалфија. Извор: Радмила Стојановић: "Љековито биље лесковачког краја", Леск. зборник том XIII, стр. 115. Цитат из извора: "Жалфија, или како је још чешће у нашем крају називају тазе́ цигер. Лист и корен се употребљавају као чај за добијање апетита, потом за лечење јетре, бронхитиса, астме, кашља". По Брани Митровићу, **Речник МС** нема ову биљку.

Код Вука је забележена биљка жалфија под научним именом Salvia officinalis (Л., кадуља, пелин).

Ти́пак. Значење у **Речнику:** врста траве. Извор: "Разговор с људима . . ." Сопствени говорни пример: "Не зна́м зашто жене употребља́вају ов'ј ти́пак". **Речник МС** је нема, као ни код Вука.

Биљке под именом типак нема ни у **Ботаничком речнику САН,** али има биљке типац са бот. називом: 1. Festuca, Festuca ovina; 2. Nardus stricta. Даље има: Типац високи под бот. именом Festuca elatior; Типац ситни под бот. именом Vulpia. Није јасно да ли ти́пак лесковачког краја одговара овим биљкама.

Та́тула. Значење у **Речнику:** лековита трава. Извор: Радмила Стојановић: "Љековито биље лесковачког краја", Лесковачки зборник, том XIII, стр. 118. Цитат из извора: "Употребљава се тако што се сушени лист истуца, прелије се с мало вруће ракије и ставља на оболело место да унутрашњи болови умину". У **Речнику МС** татула — кужњак.

И Вук је забележио биљку татулу под научним именом Datura stramonium Linn.

Трепетљи́ка. Значење у **Речнику:** врста тополе. Извор: "Разговор са људима . . .", сопствени говорни пример: "Од топо́ле на́јволим трепетљи́ку, она́ ми је не́како жи́ва". **Речник МС** јасика. Има је и код Вука и као јасика.

У **Ботаничком речнику САН** постоје: Трепетлика бот. назив: Populus nigra, Populus tremula; и Трепетљика, бот. назив Isatis tinctoria и Populus alba, Populus tremula.

Црнов́р. Значење у **Речнику:** врста траве. Извор: Миливоје Перовић: "Големаши" (роман), стр. 92. Цитат из извора: "Црнов́р га пију такој, за од сва́ку бо́лес". **Речник МС:** вранилова трава. Вук није забележио ову биљку. У **Ботаничком речнику САН** забележена је биљка Црноврх са бот. називом: Origanum vulgare, што свакако одговара биљци која се у лесковачком говору зове Црновр, јер код Лесковчана нема гласа х.

Црноо́кче. Значење у **Речнику:** врста цвета. Сопствени говорни пример: "Во́лим да си бере́м црноокчи́ки". **Речник МС** је нема.

У **Ботаничком речнику САН** забележена је биљка Црноока са бот. називом: Coreopsis grandiflora.

Чубри́ка. Значење у **Речнику:** лековита трава. Извор: Радмила Стојановић: "Љековито биље лесковачког краја", Лесковачки зборник, том XIII, стр. 117. Цитирани пасус: "Ставља се у ракију и као таква се употребљава за испирање уста од шапа". **Речник МС** нема. Код Вука исто тако је нема.

У **Ботаничком речнику САН** чубрика је убележена са ботаничким именом: 1. Micromeria; 2. Satureja, Satureja hortensis.

Чешљи́ка. Значење у **Речнику:** врста траве. Извор: Драгутин Ђорђевић: "Наберу траву Чешљику (има мале цветиће у облику чашица и у њима по неколико капи воде) па исцеде из ње ону течност из цвета у каленицу с водом што је стављена под ружицу па се онда умију сви укућани по реду" ("Живот и обичаји народни . . .", стр. 388/89. **Речник МС:** Чешљука.

У **Ботаничком речнику САН** забележена је биљка чешљика са низом следећих бот. назива: Acer tataricum; Capsella bursa pastoris; Cynosurus, Cynosurus cristatus, Cinosurus echinatus; Dipsacus, Dipsacus silvester; Scandix pecten Veneris.

Чекли́к. Значење у **Речнику:** врста крушке. Извор: "Разговор с људима . . ." Сопствени говорни пример: "Чекли́ци су ре́тке кру́шке". **Речник МС** нема. Нема ни код Вука, а нема ове воћке ни у **Ботаничком речнику САН!** Иначе, чеклике нису ретке крушке. У народу их има. Жуте су боје и крупније од јечменки, а сазревају иза јечменки. Пријатног су укуса и ароме.

Шефтели́ја. Значење у **Речнику:** бресква. Извор: "Разговор са људима . . ." Сопствени говорни пример: "Ја́ кве у́баве шефтелије сам купи́ја". **Речник МС:** бресква.

Вук: Шевтѐлија (шептелија), в. бресква. 2. (у Славонији) в. кајсија. Исти: код речи бресква или п р а с к в а (праска), шефтелија (шептелија), бот. име: Amygdalus persica Linn.

Абдулах Шкаљић: Шефтелија (перс) бресква, бот. име: Prunus persica Stokes. (Amygdalis persica L.).

У **Ботаничком речнику САН:** Шевтелија бот. назив: Prunus armeniaca, Prunus persica.

По нашем мишљењу шефтелија није исто што и бресква. Та два родна дрвета се разликују и по стаблима, и по лишћу, и по цвету, и, нарочито, по плоду. Шефтелија је блиска кајсији по лишћу и плоду; њен плод је ситнији од кајсијиног, а језгра из кости горка. Кајсија има крупан плод готово истог укуса као и онај у шефтелија, а језгра из кости је слатка и слична језгри у бадема. Језгра из бресквe (праске) се не једе.

Шума́н. Значење у **Речнику:** хризантема. Извор: "Разговор са људима . . ." Сопствени говорни пример: "Шума́ни виће голе́ми порасну́ли". **Речник МС** је нема. Код Вука нема овог лексема. У **Ботаничком речнику САН** шуман носи ботаничко име Tanacetum indicum, Tanacetum sinense.

Глава III

ЛЕСКОВАЧКИ ГОВОР У ГОВОРНИМ ПРИМЕРИМА

Састављач **Речника лесковачког говора** је сматрао неопходним да уз сваку реч да́ и говорни пример. Када се ради о речи узетој из

писаног извора, говорни пример је узет из текста извора. Ако се, пак, ради о речи из неписаних извора, или, како се аутор **Речника** изразио, сазнању за реч из "разговора с људима у посебним или свакодневним сусретима", он је говорни пример сâм конструисао.

Ти примери лесковачког говора конструисани од аутора **Речника** су најмногобројнији и, што се тиче лесковачког говора, и најважнији, па ћемо се ми на њима углавном и задржати. Разуме се, све примере говора нећемо коментарисати јер би нас то одвело у недоглед, а, сем тога, то и није нужно.

Ићи ћемо азбучним редом, онако како су исказани и лексеми у **Речнику**.

Уз циганску реч Автосува́ње у значењу бежање, нестајање, говорни пример гласи: "Автосува́ње је мло́го пута најсигу́рнији излаз од о́паснос".

Са гледишта лесковачког говора, у овом говорном примеру је аутор **Речника** начинио следеће грешке:

1. Придев најсигурнији је употребио у суперлативу српског књижевног језика. У лесковачком говору придев који се градира остаје непомењен, дакле у облику позитива.

2. Двослужну реч мло́го није уопште акцентовао, а у овом случају акцент би пао на први слог: мло́го.

3. Тросложну реч опаснос је погрешно акцентовао. Код ове речи акцент не пада на први слог, већ на средњи, па је ту реч ваљало написати опа́снос, а не о́паснос. Акцентовање првог слога код ове речи је правилно са гледишта српског књижевног језика.

4. Реч пута није требало употребити у одређеном виду, већ неодређеном, па је требало да гласи: пут, а не пута.

Напред цитирани говорни пример лесковачког говора уз реч Автосува́ње гласио би: "Автосува́ње је мло́го пут на́јсигуран и́злаз из опа́снос".

Код речи **Амане́т** говорни пример гласи: "Остави́ја амане́т да му сви́ри музика на по́греб". У овом говорном примеру су ове грешке: 1. Тросложна реч музика није акцентована. У лесковачком говору код ње акцент би пао на средњи слог: музи́ка; 2. Употребљена је реч погреб, који израз није народни и који у **Речнику** уопште као лексем лесковачког говора није исказан. У лесковачком говору погреб се каже са́рана. Говорни пример би требало да гласи: "Остави́ја амане́т да му сви́ри музи́ка на са́рану".

Код речи **Анда́к:** "Дан'ске да попу́нимо он'ј анда́к још'те из првог светског рата". Завршни део овог говорног примера: "из првог светског рата" је чист облик српског књижевног језика, а не лесковачког говора. Лесковчани би рекли: "из први светски рат".

Уз реч **Арслан** говорни пример гласи: "Арсла́н је он, и те́бе и ме́не ће понесе на́једном". Реч на́једном није забележена у **Речнику**, а није ни у духу лесковачког говора да се каже наједном, већ на јед'нпут.

Уз реч **Баб'ц** говорни пример аутора **Речника:** "Опасан баб'ц, хи́тра ко девојче". У овом говорном примеру јавља се глас Х. Међутим, тај глас не постоји у лесковачком говору, нити је у **Речнику** убележена и једна реч која почиње овим гласом.

Уз реч **Бабњи́** у значењу бубњи, сопствени говорни пример аутора **Речника:** "К'д накладе́м овој моје́ фуру́нче, све́ бабњи́".

Реч фурунче није прави лексем говора Лесковчана, нити га је аутор **Речника** забележио. Према Абдулаху Шкаљићу реч фуруна је турцизам грчког порекла и означава лимену пећ. У овом случају фурунче је деминутив од фуруне.

У народном говору лесковачког краја место речи фурунче, употребљава се реч кубе́, дем. кубе́нце. Од ове речи потиче и реч кубеџи́ја, то јест занатлија који од плеха израђује кубета (плехане пећи).

Због тога би правилан лесковачки говор био у овом случају: "К'д накладе́м кубе́, све бабњи́".

У овом говорном примеру акцентована је једносложна реч све.

Уз реч **Багатели́шем,** у значењу омаловажавам, говорни пример аутора **Речника** гласи: "Ич не багатели́шем по́со, ама не́ ми се рабо́ти". Реч по́со није лексем лесковачког говора, нити је као таква забележена у **Речнику. Штавише,** и у српском књижевном језику се не каже по́со, већ посао (Вук).

У лесковачком говору за појам по́со постоји реч работа, која је исказана у **Речнику.**

Као што се види, и у овом говорном примеру акцентована је једносложна реч не́.

Уз реч **Безбе́ли,** прилог, у значењу разуме се, тако је; говорни пример гласи: "Такој му то́ј, безбе́ли, до́ће к'д човек о́збиљно поразмисли".

У овом говорном примеру акцентована је једносложна реч то́ј, а није акцентована двосложна реч човек, нити четворосложна реч поразмисли.

Уз реч **Бе́лосвето́**, према **Речнику** прилог, у значењу мноштво, говорни пример гласи: "Бе́лосвето́ се поди́гна на сабо́р, па игра́ње до ноћ". У овом говорном примеру стоје ове грешке: Бе́лосвето́ нема нити може имати два наглашена слога, већ само један: Белосвето́. Сем тога, глаголски облик поди́гна, не припада лесковачком говору, већ врањском. Овде је треће лице једнине аориста за средњи род. Аутор **Речника** није забележио свршени повратни глагол подигнем се, од кога аорсит у једнини гласи: Ја се подигну́, ти се подигну́, он (она, оно) се подигну́. Реч Белосвето́ је овде именица, а не прилог, како је забележио аутор **Речника** уз ову реч, и то средњег рода, па говорни пример има да гласи: "Белосвето́ се подигну́ на сабо́р (правилније: на собо́р, пр. J. J.). Ако се пак ради о времену садашњем, онда треће лице једнине за сва три рода гласи: поди́гне, па би говорни пример имао да гласи: "Белосвето́ се поди́гне . . .".

Уз придев **Белосве́тски**, у значењу под 2. сваковрстан, свакакав, говорни пример: "Које му је требáло да се прифáћа тија белосве́тски по́слови". У овом говорном примеру грешке су следеће: Реч која није акцентована, а у лесковачком говору акценат на овој речи пада на задњи слог: које́. Даље, није акцентована двосложна реч тија, код које акцент пада на први слог па реч гласи: ти́ја. Најзад, реч по́слови није лексем лесковачког говора већ рабо́те, која је именица женског рода у акузативу, те би ваљало рећи: ". . .за тej белосве́тске рабо́те". Већ смо указали на то да ни у **Речнику** нема речи посао, па, природно, нема ни речи послови.

Тако је аутор **Речника** и овог пута употребљавао као лексеме лесковачког говора речи које то нису, а, сем тога, сам их није бележио у **Речнику**.

Уз глагол Бубњи́м у значењу бубњам, говорни пример гласи: "Како́ у́баво бубњи́ ватра кад се а́рно налóжи". Грешке: Лексем ватра није уобичајен у лесковачком говору, а, сем тога, аутор **Речника** га није ни забележио. Даље, лексем налóжи тако исто не спада у речи лесковачког говора, а није ни у **Речнику** исказана. Лесковчани уместо речи ватра употребљавају реч о́гањ, а уместо глагола налóжи глагол накладе́. У **Речнику** нема ни прилога а́рно, а у наведеном говорном римеру је употребљен.

Уз реч **Б'зо́вка** у значењу зовин чај, говорни пример аутора **Речника** гласи: "Напра́ви ти на ње́га б'зо́вку, одма́ ће му про́ђе кашаљ".

У **Речнику** није забележена реч кашаљ као лексем лесковачког говора, а у говорном примеру је има. Реч кашаљ и није реч лесковачког говора већ српкохравтског књижевног језика, коју је као такву и Вук забележио. У лесковачком говору се уместо речи кашаљ употребљава реч ка́шљица, коју је аутор **Речника** забележио, али у значењу мали кашаљ, што није исправно.

Уз реч **Б'пћа́ње** у значењу бубњање, употребљен је говорни пример: "Во́лим да слу́шам бпћа́ње на улицу".

У **Речнику** је забележена реч улица, али у смислу: дезинтерија, велики пролив. Други значај улице у **Речнику** није забележен. Очигледно је да се ради о пролазу, сокаку, јер какву би логику имао говорни пример: "Во́лим да слу́шам б'пћа́ње на улицу", ако би се задња реч узела као дезинтерија или велики пролив? У овом говорном примеру чак је и реч б'пћање неприкладно коришћена. Аутор **Речника** је вероватно мислио на улични жамор, разговор и слично.

Улица има у српском језику значење градског пролаза, сокака, како је и код Вука забележено: шор, сокак.

Најзад, ако је у овом примеру улица у значењу сокака, ваљало је као вишесложну реч акцентовати, што аутор **Речника** није учинио, па корисник **Речника** неће знати како да је изговори. У духу лесковачког говора код ове речи акценат пада на први слог, дакле: у́лица. Али, ако реч није лексем лесковачког говора, то је без значаја.

Уз реч **Бурче** говорни пример гласи: "Погле́ј, поче́ло ли је по јаче да капе́ у бурче". У овом говорном примеру компаратив придева јак, а, о или прилога јако, није у духу лесковачког говора. Код компарације сама реч се не мења, већ јој се додаје префикс: по, па компаратив гласи по јак или појако, а не како је у говорном примеру наведено по јаче.

Уз реч **Ветру́шка** говорни пример: "Ветру́шка (кобац — пр. J. J.) се ко ветар устреми на земљу". Недостаци у овом говорном примеру су неакцентовање три задња лексема : ветар, устреми, земљу, па ће то стварати тешкоћу при коришћењу **Речника**. Сем тога, у **Речнику** уопште није забележен глагол устремим, а исти је коришћен у наведеном говорном примеру. Најзад цео пример говора се чини мало логичним. Зна се да кобац (ветрушка), вребајући плен, лети на одређеној висини у ваздуху, кружећи при томе или одражавајући се крилима без покрета. И тада, кад угледа плен, он се стрмоглави муње-

витом брзином и хвата га својим канџама. Глагол стрмоглавим се може бити замењен глаголом сјурим се ка земљи. Аутор **Речника** је у овом случају употребио глагол устремим се, који одговара више појму подижем се, узлетим, дакле одоздо навише полетим. Отуда сматрамо да је логичније било рећи: "Ветру́шка се ко ве́тар стрмогла́ви (сју́ри) на зе́мљу", а не устре́ми на земљу, како се аутор **Речника** изразио.

Уз реч **Вријем** под 3. у значењу узбуђујем се, говорни пример гласи: "А на ме́не ври́је, ври́је, са́л да експлоди́рам". Овом се говорном примеру могу ставити ове примедбе: Не може се рећи: "На ме́не ври́је, ври́је", већ: "у ме́не ври́је, ври́је". Даље, реч експлодирам није лексем лесковачког говора, штавише ни реч српскохрватског језика, већ страна реч латинског порекла, па је као такву забележио и Милан Вујаклија у своме "Лексикону страних речи и израза". Овој страној речи одговара у лесковачком говору реч пукнем, љоснем, распрснем. И зато наведени пример лесковачког говора би имао да гласи: "А у ме́не ври́је, ври́је, сал да пу́кнем".

И овде је у овом примеру аутор **Речника** акцентовао једносложну реч **сал**, иако је то акцентовање без значаја и за садржину речи и за њен изговор.

Уз реч **Врћам**, у значењу враћам, уз друге цитате познате народне песме нашег краја, аутор **Речника** је цитирао и једну реченицу из дела Сретена Динића "Наша работа" која гласи: "Мо́ре, не го вр̀ћам, ца́н Стаме́но".

Песма носи наслов: "Вр̀ћај ко́ња Абду́л Ће́рим а́го" и у њој се описује смрт овог турског зулумћара. Певали су је и Врањанци и Лесковчани као своју песму и на свом говорном језику па има две варијанте: врањску и лесковачку. Наведени цитат . . ."не го вр̀ћам, ца́н Стамено" је узет из врањске варијанте и зато у њој лична заменица трећег лица у акузативу у скраћеном облику гласи **го**. У лесковачком говору иста заменица у акузативу у скраћеном облику гласи **га**, па би наведени стих у лесковачком говору гласио: "Мо́ре, не га вр̀ћам, ца́н Стаме́но". Сретен Динић није био Лесковчанин, па је у своме делу "Наша работа" правио неке језичне грешке, нарочито у вези падежних облика личне заменице првог лица једнине. На те грешке ћемо накнадно указати. Аутор **Речника** је код коришћења писаних извора других аутора морао имати бољу селекцију.

Код речи **Врцам** значење у **Речнику** је скупљам мед из кошница, а говорни пример гласи: "Не́је б'ш л'к по́сао д'к вр̀цам мед". Треба скренути пажњу најпре на грешку у објашњењу лексема врцам. Он не значи скупљање меда из кошница. Врцати мед је цеђење меда из саћа помоћу специјалне направе — центрифуге. Из кошница се ваде рамови са саћама пуним медом, па се ти рамови стављају у центрифугу која се брзо окреће, па се, дејством центрифугалне силе, истискује мед из саћа у унутрашњост центрифуге. То је примедба коју стављамо у вези са технологијом врцања меда. Лексичка, пак, грешка у овом говорном примеру је у употреби речи посао која није лексем лесковачког говора, наште смо већ указивали у претходним примерима лесковачког говора.

Уз реч **Врча́нка**, у значењу врца за опанке, наведен је говорни пример: "Иструнýле ми ове́ј врча́нке, мо́рам дру́ге да ту́рим на оп'нци". У **Речнику** нема глагола истру́нем. Ова реч и није лексем лесковачког говора, што потврђује и чињеница да је овај глагол и Вук забележио у своме **Рјечнику** као лексем српског књижевног језика. У лесковачком говору глаголу иструнути одговара реч скапе́м се, па би наведени говорни пример имао да гласи: "Скапа́ле ми се ове́ј врча́нке, мо́рам дру́ге да ту́рим на оп'нци".

Уз реч **Вýзле**, у значењу несрећено чељаде, говорни пример гласи: "Ћу́ти ти, вýзле једно́, ти најма́ње имаш пра́во да гово́риш". Грешке: Суперлатив најмање не познаје говор Лесковчана. Сем тога глагол говориш, није лексем тога говора, а нема га ни у **Речнику**. Место глагола говорим, Лесковчани употребљавају глагол зборим. Отуда овај говорни пример у лесковачком говору гласи: "Ћу́ти ти, вýзле једно́, ти најмало има да збориш".

Уз реч **Гала́тим**, у значењу ружно говорим, говорни пример: "Не́ ли те је стид тако́ј да гала́тиш". Примедбе: У **Речнику** нема речи стид, а она и није лексем лесковачког говора, који за тај појам има реч срам, мада ни ње нема у **Речнику**.

Према томе, говорни пример би имао да гласи: "Не ли те је срам тако́ј да гала́тиш", без акцентовања једносложне речи **не**.

Уз реч **Геоме́тричар**, у значењу геометар, говорни пример: "И геометричар је долази́о да преме́ри". Замерке: У **Речнику** нема глагола долазим, већ је забележен лексем долазам, са радним придевом долазао. Чак и према схватању аутора **Речника** да постоји у лесковачком говору глагол долазам, радни придев исказан у говорном примеру нема

облик како је у **Речнику** исказан: долáзао (ја), већ стоји долазúо.

Глагол долáзам не постоји у говору Лесковчана. Код њих је овај појам изражен глаголом доодим, који је лексем аутор **Речника** и забележио, али, уместо да њега у говорном примеру користи, он је употребио радни придев од глагола долазим, који није у **Речнику** исказао, и то у облику српског књижевног језика.

Зашто аутор **Речника** није у овом говорном примеру био себи доследан и рекао: "И геометричар је долазао"? Да ли је уочио сопствену грешку у вези са непостојећим глаголом долазам, или се, занет својим свезнадарством, упетљао у сопствену противречност?

Уз реч **Гéца**, пежор. сељак, наведен је говорни пример: "Нáјгоре ти је с овúја гéце да искóчиш на крáј".

И у овом говорном случају јавља се погрешна компарација која не одговара духу лесковачког говора, већ књижевног језика.

Ради се о компарацији прилога лошо, незабележеног у **Речнику**. У **Речнику** је забележен придев лош, али не и прилог лóшо.

Компарација прилога лóшо у лесковачком говору гласи: пóлошо, нáјлошо.

Тај облик суперлатива из српског књижевног језика је аутор **Речника** употребио у предњем говорном примеру наводно лесковачког говора, што представља грубу грешку.

И у овом говорном примеру акцентована је једносложна реч **крај**.

Уз реч **Дивдúк**, у значењу неспретан, несналажљив човек, говорни пример гласи: "Због његове неспретности прозвали су га дивдúк". Овај говорни пример, овакав како је дат, представља чист српски књижевни говор.

Две речи употребљене у њему: неспретност и прозвали нису ни забележене у **Речнику**. Прва реч: неспретност дата је у другом падежу (генитиву) као у књижевном језику. Чак и када би ова реч била лексем лесковачког говора, она не би у генитиву добила никакав наставак. Сем тога, не би ни била женског рода већ мушког, па би у генитиву гласила: "због његóв неспрéтност".

Друга реч прозивам у лесковачком говору значи неког из писменог документа прозвати, прочитати његово име. А смисао који је аутор **Речника** дао глаголу прозивам се означује са надевам име, издевам име неком лицу.

Наведени говорни пример у лесковачком говору би, према томе, имао да гласи: "Због његóв неспрéтност наденýли су му име (или: изденýли су му име) дивдúк".

Уз реч **Доватим**, у значењу дохватим, говорни пример: "Довáтим му грану и помогнем му да уберé шљиве".

У наведеном говорном примеру употребљене су речи: грана, уберем и шљиве које се као лексеми лесковачког говора не налазе у **Речнику**. У суштини ове речи и нису лексеми лесковачког говора. Аутор **Речника** је забележио реч грáна али у сасвим другом смислу: причвршћен брош. Реч убрати је забележио Вук као реч српског језика уз говорни пример: "убери један грозд". И реч шљива се налази код Вука као реч српског књижевног језика.

У говору Лесковчана грана се зове грањка, што је и у **Речнику** забележено. И поред тога што је лексему грана дао друго значење и забележио лексем грањка у смислу гране, у наведеном примеру аутор **Речника** је употребио, супротно своме објашњењу речи грана, уместо забележену реч грањка, реч грана и ову реч погрешно објаснио.

Место речи уберем Лесковчани се служе у своме говору глаголом оберéм, који лексем аутор **Речника** није забележио.

Најзад у говору Лесковчана не постоји већ шљива, већ слива, како дрво тако и плод. Ова реч је нотирана у **Речнику** уз објашњење да значи шљива, чиме је аутор **Речника** недвосмислено потврдио да реч шљиве није лексем лесковачког говора, па је, и поред тога, у говорном примеру навео место речи слива реч шљива.

Према томе, наведени говорни пример није добар пример лесковачког говора.

У говору Лесковчана би наведени говорни пример имао да гласи: "Довáтим му грáњку и помóгнем му да нáбере слúве".

Код овог говорног примера има и глагола помогнем који, иако лексем лесковачког говора, није у **Речнику** исказан.

Уз реч **Дрвенцúја**, у значењу врста крушке (ботанички неидентификовано), говорни пример гласи: "Купú овúја дрвенцúја да се мáлко ослáдим".

Глагол ослади није забележен у **Речнику**, а и није лексем лесковачког говора. Лесковчани појам ослади изражавају лексемом: облáгним, који, нажалост, није у **Речнику** забележен. Наведени говорни пример би имао да гласи: "Купú овúја дрвенцúја да се мáло облáгним".

Поред глагола обла́гним се, употребљава се и глагол забла́гним се, који је у **Речнику** забележен у смислу засладим, што је опет доказ да је аутор **Речника** уместо лесковачке речи употребио реч засладим коју ни сам није сматрао лексемом лесковачког говора.

Уз реч **Дрвни́к,** у значењу: место са огревним дрветом, говорни пример гласи: "Све́ те́ј гра́њке покупи и одне́си на дрвни́к".

Примедбе: глагол покупим није лексем лесковачког говора, нити га је у **Речнику** аутор забележио. У значењу покупим Лесковчани употребљавају глагол зберем који је забележен у **Речнику.**

Лесковчани ће се у оваквом случају изразити овако: "Све тej гра́њке збе́ри и одне́си на дрвни́к". Погрешно акцентоване две једносложне речи: Све́ те́ј . . .

Код речи **"З'лвичић,** у значењу заовино дете, говорни пример гласи: "То́ј ми је з'лвичић, на́јмлађи". Опет је суперлатив грађен по правилима књижевног језика. У лесковачком говору гласи: најмлад, па би говорни пример имао да гласи: "Тој ми је најмлад з'лвичић".

Уз реч **Забр́зам,** у значењу пожурим, похитам, говорни пример гласи: "Забрза́ колко сам год могао да га сти́гнем, ама ми он и́змаче".

И у овом говорном примеру се јавља радни придев на о у првом лицу једнине мушког рода: могао, место мога́ја. Сем тога, глагол у аористу и́змаче није у духу лесковачког говора: Лесковчани кажу изм'кнем у значењу измакнем као облику књижевног језика, па говорни пример треба да гласи: "Забрза́ ко́лко сам год мога́ја да га сти́гнем, а́ма ми он изм'че".

Уз глагол **Заимим се,** у значењу, према **Речнику,** богатим се (?), говорни пример: "Добро сам се заими́ја, не знам како ће будне после", јавља се употреба радног придева (заимија) за прво лице једнине мушког рода у духу лесковачког говора. То бива и у говорном примеру код ове речи под 2. у значењу позајмим: "Бога ми, ма́лко си заи́мим па́ре од при́јатељи, те довр́шим работу коју сам започеја".

У оба говорна примера има неких пропуста у акцентовању вишесложних речи. Тако у првом примеру није акцентована реч добро, код које акцент пада на задњи слог — добро́, затим реч како, треба како́. У другом примеру нису акцентоване рчи: "работу коју сам започеја", треба: "рабо́ту коју́ сам започе́ја".

Уз реч **Зака́сам,** у значењу према **Речнику,** пожурим, наведен је говорни пример узет из "Наше работе" Сретена Динића, који гласи: "Мораш да се зака́саш те ако оћеш да нешто бидне".

Најпре једна примедба: аутор **Речника** је забележио из драме Сретена Динића лексем закасам, а не закасам се, како у тексту цитата говорног примера стоји. Сам глагол закасам не значи у лесковачком говору пожурим, већ нађем се у невољи. Друга је ствар са повратним глаголом закасам се, који се налази у цитираном тексту из дела Сретена Динића, који има значај, како је објашњено и у **Речнику САНУ:** појурим касом, тј. пожурим, према објашњењу Бране Митровића.

А сада да пређемо на сам текст говорног примера, код кога се јавља глагол у трећем лицу једнине аориста: би́дне!

Ово би́дне није треће лице једнине аориста у лесковачком говору, већ бу́дне.

Брана Митровић је у говорном примеру под 1. уз глагол **Заимим се** навео овај глаголски болик у форми бу́дне, а код речи **закасам,** исти облик употребио, цитирајући Сретена Динића, у форми би́дне. Оно бу́дне је лесковачки лексем, а оно би́дне лексем врањског говора. Већ сам рекао да Сретен Динић није добро знао лесковачки говор, па је грешио, али то није смео да чини аутор **Речника.**

Уз реч **Замлатим се,** у значењу неозбиљно почнем да се понашам, употребљен је говорни пример: "Мо́жеш ли нешто почети да радиш а да се не замла́тиш".

У овом говорном примеру аутор **Речника** је употребио глагол почети у инфинитиву књижевног језика, који не постоји у лесковачком говору. Затим је употребио глагол радим, који није забележио у **Речнику** као лексем лесковачког говора, уместо да употреби глагол работим.

Уз реч **Изма́згам,** у значењу избијем, истучем, говорни пример: "Арно сам га измазга́о, ал и заслужи́о је", употребио је радни придев и код глагола изма́згам и код глагола заслу́жим на о, какву форму има глаголски придев у српском књижевном језику, уместо измазга́ја и заслужи́ја.

Уз реч **Изму́вам,** у значењу под 2.: брзо некога изударам, говорни пример: "Измува́ га пре но што се он снаше́ја", у ком случају је глаголски придев од глагола снаодим убележеног у **Речнику,** употребио у облику који глаголски придеви имају у лесковачком говору — снаше́ја, супротно од случајева уз реч **Измазгам,** како је напред изложено.

Ово бркање облика глаголског придева у говорним примерима аутора **Речника** представља велику грешку, која онемогућује корисника **Речника** да се правилно обавести не само о облику радног придева у лесковачком говору, већ и о самом лесковачком говору као таквом.

Када је реч о глаголском придеву "снашéја се", ако погледамо глагол снаодим, видећемо да је аутор **Речника** радни придев овог глагола изразио у облику снаодúо (ја), што је, вероватно, због тога што је глагол снаодим несвршен и неповратан, а глаголски придев снашéја се од повратног глагола и усто и свршеног, који аутор **Речника** није исказао у своме **Речнику**.

Уз реч **Исáбим**, у значењу утрошим, искварим, говорни пример гласи: "Исабú си језúк причáјећи".

У **Речнику** нема глагола причам, па чак ни именице прича, а има глагола зборим. Пошто се код Вука налази и именица прича и глагол причати, може се прихватити да глагол причам и није лексем лесковачког говора, већ српског књижевног језика. Ако је тако, зашто је глагол причам аутор **Речника** употребио у наведеном говорном примеру и то у прилогу времена садашњег? Зашто није употребио глагол зборим, који је забележио у Речнику? Да је употребио глагол зборим, говорни пример би гласио: "Исабú си језúк збореéћи", мада се и глагол зборити налази код Вука, па је и он лексем српског књижевног језика.

Уз реч **Звонцáр**, у значењу надимак, говорни пример гласи: "Имаш кудé звонцáра звóна каквá искаш". Код овог говорног примера правимо примедбу: Реч звонцар као надимак ваља писати великим почетним словом. Аутор **Речника** то не чини и тиме упада у велику грешку.

Уз реч **Здрóзгам**, значења смрвим, смрскам, говорни пример гласи: "Испаднýло врапче из гнездó, па га ники нагазúо и здрозгáо". У овом говорном примеру употребљена је именица гнездо, коју аутор **Речника** није у **Речнику** забележио, већ је забележио гњездó. Ову реч, гнéздо или гнијездо забележио је и Вук као лексем књижевног језика. Да би наведени говорни пример био пример лесковачког говора, аутор **Речника** је имао да употреби реч гњездó коју је као лексем лесковачког говора и забележио. Сем тога, он није акцентовао реч врапче, нити заменицу ники, па корисник **Речника** који није упознат са лесковачким говором, неће моћи да их у духу тог говора изговори. Код речи врапче акценат пада на задње слово е (врапчé), код заменице ники на први слог (нúки). Наведени говорни пример би требало у духу лесковачког говора да гласи: "Испаднýло врапчé из гњездó, па га нúки нагазúја и здрозгáја".

Уз реч **Ибрик**, у значењу земљани или стаклени суд за ракију, говорни пример гласи: "С окúћени ибрúк се вúкав гóсти на свáдбу".

У овом говорном примеру наведен је придев окúћен, који се не налази у **Речнику**, нити у њему има глагола окитим. И опет један говорни пример наводно лесковачког говора у коме је аутор **Речника** употребио реч коју није забележио. У лесковачком говору се и не каже окићен, већ закúтен, па би наведени говорни пример имао да гласи: "С закúтен ибрúк се вúкав гóсти на свáдбу".

Уз реч **Изборýјем се**, у значењу борим се, говорни пример: "Изборýјем се с'г да удам ћерку".

Из овог говорног примера не налазе се у **Речнику** две речи. То су: удам и ћерка. У **Речнику** има глагола удавам и одавам, оба несвршена глагола. Свршени глагол удам није забележен у **Речнику**, а ни код Вука нема глагола удати као свршеног, али има удавати и удавати се. Мишљења смо да је реч удам прво лице једнине времена садашњег од глагола удати, који постоји у српском књижевном језику. Према томе, ова реч није лексем лесковачког говора. Исто тако није лексем лесковачког говора ни именица ћерка, већ чист лексем српског књижевног језика, коју је и Вук забележио уз говорни пример: "Мајка ћерку кара, снаши приговара".

У лесковачком говору се за појам ћéрка употребљава реч ћéра, како је и у **Речнику** забележено, под објашњењем да ова реч значи ћеркица, што није тачно, а што се види још и из тога, што је реч ћерица објављена у **Речнику** као деминутив од речи ћера.

Према томе, у лесковачком говору би наведени говорни пример имао да гласи: "Изборýјем се с'г да одáм ћéру".

Уз реч **Изгрчавим** треба најпре ставити примедбу на објашњење ове речи: промукнем. Изгрчавим ни у ком случају не значи у српском језику па и у лесковачком говору промукнем, већ измршавим. За појам промукнем Лесковчани употребљавају глагол изгркáвим, огркáвим.

Аутор је у **Речнику** забележио придев гр́кав у значењу промукао, затим глагол гр́кавим у значењу промукњујем, као и глагол загркáвим у значењу промукнем.

С друге стране, у **Речнику** је забележен придев грчав у значењу мршав.

Очигледно је да је аутор **Речника** помешао појмове изгркавим и изгрчавим и кроз овај низ лексема себе довео у противречност, а корисника **Речника** дезинформисао.

Уз реч **Искéзим се,** у значењу искривим се, са говорним примером "Искезúли се од голéму мýку", ваља приметити да у лесковачком говору глагол искезим се не значи искривим се, већ исцерим се.

Код Вука је забележен глагол искесити, искесим, в. пф. (verbum perfektum), тј. зубе, уз пример: Искесио зубе ко лисица на шипак. Ова, од Вука забележена реч искесим, тачно одговара речи лесковачког говора искезим у значењу исцерим зубе, што бива код подругљивог смеха или ненормалног психичког стања и расположења људи.

Наведени говорни пример уз ову реч од стране аутора **Речника:** "Искезúли се од голéму мýку" је неприкладан и уопште не одговара појму глагола искéзим се.

Уз реч **Комшика,** у значењу сусетка, говорни пример гласи: "Тр̀кни, синко, до нáшу комшúку Мару, викај гу нека наврати". Код овог говорног примера пет вишесложних речи није акцентовано: синко, Мару, викај, нека и наврати. Усто, употребљен је глагол навратим, који није лексем лесковачког говора, нити га је аутор **Речника** као такав убележио у **Речник.** Уместо глагола навратим, Лесковчани употребљавају глагол свр̀нем, који је забележен у Речнику. Према томе, наведени говорни пример би имао да гласи: "Тр̀кни, сúнко, до нáшу комшúку Мáру, вúкај гу нéка свр̀не".

Уз реч **Маз'к,** у значењу касапско оштрило за нож, говорни пример гласи: "Ама кудѐ ми је маз'к, види нé ли ми је у кýћу остануло", реч маз'к је, према **Речнику** именица мушког рода, а у говорном примеру је употребљен радни придев у трећем лицу једнине за средњи род: "останýло", место "останýја".

Уз реч **М'стим,** у значењу бојим, аутор **Речника** се послужио примерима из писаних извора Драгутина Ђорђевића и Сергија Димитријевића, и то: "У среду, кад се боје ("м'сте") прва јаја" — Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, с. 376; "Јáјца се м'сте на велúгден" — "Грађа за проучавање Лесковца и околине", стр. 26 од Сергија Димитријевића.

У оба наведена текста употребљен је глагол м'стим у трећем лицу множине времена садашњег у облику "м'сте". Међутим, аутор **Речника** је, као и код свих глагола, дао све битне глаголске облике овог глагола, из чега се види, да овај глагол (м'стим) у трећем лицу множине гласи м'стив, што је и правилно. Када треће лице множине времена садашњег од овог глагола гласи м'стив, зашто се је послужио цитатима из наведених писаних извора у коме тај глаголски облик гласи "м'сте"? Зар није видео да примерима говора противречи себи, односно да он противречи коришћеним примерима? Шта ће рећи корисник **Речника** када види ову противречност? За који ће се облик определити? Да ли је **Речник** за то да нас тачно информише о значењу појединих речи, или да нас ставља у дилему да размишљамо о томе шта је тачно, а шта није?

Уз реч **Мејýр,** у значењу бешика, употребљен је говорни придев "Од мејýри смо си правúли лóпте, к'д ги осýшимо", код кога је употребљена реч лопта која није лексем лесковачког говора нити је исту аутор забележио у **Речнику.** Уместо речи лопта, која је лексем српског књижевног језика, у Лесковцу је у употр̀еби реч топка, која је у **Речнику** забележена у значењу лопта. И тако, опет, иако је забележио реч лесковачког говора и објаснио је речи књижевног језика, аутор **Речника** није у говорном примеру употребио реч лесковачког говора већ књижевног језика, правећи тако, ко зна по колико пута, од лесковачког говора један "гемишт", да се послужимо овом немачком речи по угледу на њега код објашњења речи **з'рз'вáт.**

Уз реч **Нáвечерје,** у значењу вечера у очи празника, употребљен је говорни пример: "Ама прија̀тељице, што не дођóсте на навечéрје", у коме прва двосложна реч није акцентована, именица прија̀тељице акцентована као у српском књижевном језику. Иако је досада код многих говорних примера аутора **Речника** било примедаба у вези са акцентовањем речи, овом приликом указујемо на овај драстични пример погрешног акцентовања речи прија̀тељице, код које би, у лесковачком говору пао акценат на претпоследњи слог, па би ова реч имала да гласи прија̀тељúце, а не прија̀тељице, како је у говорном примеру употребљена.

Уз реч **Нагливам се,** у значењу у **Речнику:** нагутам се (боље: наједем се добро пр. J. J.), говорни придев гласи: "Нагли́вам се арно, па ми ни́какав по́сао ни́је те́жак". Код овог говорног примера није акцентована реч арно (треба: á̀рно). Сем тога, завршни део говор-

ног примера није лесковачки говор, односно нису употребљене речи и облик глагола нисам у духу лесковачког говора. Придев никакав није уопште ни забележен у **Речнику** као лексем лесковачког говора. Именица посао исто тако се не налази у Речнику, а ни глагол нисам, већ нéсам.

У духу лесковачког говора овај говорни пример би имао да гласи: "Нагли́вам се а́рно, па ми ни́какква рабо́та не́је те́шка".

Уз реч **Огли́шим се,** у **Речнику** значење: огрешим се, говорни пример је узет из "Наше работе" од Сретена Динића, стр. 4. Глагол оглушим се не значи огрешим се, већ правити се да не чује, или како је речено у **Речнику МС:** намерно не послушати. Говорни пример преузет од Сретена Динића: "Не́ће се огли́шиш на мо́ју пе́сму", не значи: "не́ће се огрешиш на моју песму", како би ваљало да значи ако се прихвати тумачење глагола "оглушим се" у смислу: "огрешим се". Штавише, код таквог тумачења глагола "оглушим се", цитат узет од Динића не би имао никакве логике. Смисао говорног примера узетог од Сретена Динића је, да се лице, коме је песма упућена, неће правити да је не чује, већ да ће му на песму одговорити.

Уз реч **Прометéм,** у значењу прочистим, коришћен је говорни пример узет од Драгутина Ђорђевића, код кога текст говорног примера није акцентован, већ је акценте ставио аутор **Речника.** Тај текст, према **Речнику,** гласи: "Промéла ко́лко од коњи́цу, а од пеша́дију нека". Акцентовање извршено од аутора **Речника** је непотпуно и код речи коњицу погрешно. Као што се види из цитираног текста у **Речнику,** код акцентовања речи коњицу, стављен је нагласак на претпоследњи слог: коњи́цу, што је грешка. Код ове речи акценат пада на први слог: ко́њицу. Што се тиче неакцентоване речи: нека, овде акценат пада на задњи слог: нека́.

Ово би био још један пример непотпуног и погрешног акцентовања речи у лесковачком говору, које је за тај говор од битне важности.

Уз реч **Наврчкам,** у значењу под 4.: увежем, завежем, говорни пример гласи: "Наврчкај ми ципелу, одвеза́ла ми се ходе́јући".

У овом говорном примеру начињене су следеће грешке: Две прве тросложне речи нису акцентоване: наврчкај и ципелу. Код прве акценат пада на слово р, које у овој речи игра улогу самогласника, па ту реч треба овако акцентоватни: навр̀чкај. Што се тиче друге речи, тј. ципелу, код ње нагласак пада на први слог. Но, код ове именице треба приметити још и то, да ципела ӯ лесковачком говору тако не гласи, већ ципула, како је и у **Речнику** забележено. Најзад, у овом говорном примеру постоји још једна и то битна грешка: аутор **Речника** је глагол одим, иначе лексем у **Речнику** тако забележен, употребио у прилогу времена садашњег у форми ходе́јући! Тако је још у једном случају, и то у сопственом говорном примеру, употребио глас х иако тог гласа нема у лесковачком говору.

Уз реч **Опојýјем,** у значењу опевам, аутор **Речника** употребио је сопствени говорни пример: "По́п гу опојýје, а пошта́р гу доне́о пе́нзију", у коме прави ове грешке: акцентовао је једносложну реч по́п, погрешно је акцентовао реч пошта́р и погрешно употребио акузатив од заменице она у скраћеном облику **гу** у завршном делу говорног примера уместо датива у скраћеном облику **ву** или **вој.** О погрешкама и пропустима код акцентовања речи је досада било доста речи. Мање се говорило о падежним облицима и њиховој употреби личне заменице она. Ми смо уз коментар лексема њума, који је аутор **Речника** као самосталан забележио у **Речнику,** указали на то како се у лесковачком говору мења лична заменица она и како гласе сви потпуни и скраћени падежни облици ове заменице. Том приликом смо навели да акузатив ове заменице у лесковачком говору гласи: њума или гу.

У говорном примеру уз реч опојýјем аутор **Речника** је у два маха употребио акузатив ове заменице: "По́п гу опојује", где је правилно употребљен акузатив личне заменице она у скраћеном облику, и: "а пошта́р гу доне́о пе́нзију", где је начинио грешку, јер је, место датива употребио акузатив, место **вој** или **ву,** како гласи датив заменице она, употребио опет акузатив, коме овде нема места. Грешка је не само у томе што је акузатив заменице она — гу погрешно употребио, већ што је у овом сопственом говорном примеру показао како непознавање лесковачког говора, тако и малу бригу о правилима српског књижевног језика.

У овом говорном примеру погрешно је употребљен и радни придев од глагола доне-се́м, који он као лексем лесковачког говора није у **Речнику** ни забележио. Он је забележио несвршени глагол доносýјем, не дајући његове основне глаголске облике, како чини код других глагола. Али, радни придев од овог глагола би гласио доносувајa, а не доне́о, који глаголски облик означава свршену

радњу, па према томе и произилази од свршеног глагола донесе́м.

Када смо код акузатива личне заменице она – гу, укажимо овом приликом још на два случаја његове лоше примене.

Уз придев **сагашњи** (или саг'шњи, пр. Ј. Ј.), у значењу садашњи, аутор **Речника** је употребио говорни пример из драме "Наша работа" од Сретена Динића, који гласи: "Сага́шња младиња не знаје куде гу је глава, куде́ гу је па́мет".

У овом говорном примеру Сретена Динића јавља се скраћени облик личне заменице она – гу у два маха у акузативу, а потребно је било употребити у оба случаја датив: ву. Већ смо казали да Сре́тен Динић није био Лесковчанин и да је правио говорне грешке код примене лесковачког говора. Али, овде се не ради о Сретену Динићу, већ о аутору **Речника** лесковачког говора који је, користећи Сретена Динића, био дужан да оцени да ли је цитирани пасус из "Наше работе" правилан са гледишта лесковачког говора и да ли се као такав може користити у **Речнику**. Узевши у обзир грешку у вези са овим падежним обликом заменице она начињену код сопственог говорног примера уз реч **Опојујем**, ближе ћемо бити истини ако кажемо да он није знао лесковачки говор, или га бар није знао како мора да га зна писац речника тога говора.

Да се ради о незнању аутора **Речника** доказ је још један пример погрешне употребе овог облика заменице она.

Уз реч **усо́вка**, у значењу израштај, аутор **Речника** је навео сопствени говорни пример: "Искочи́ла гу усо́вка, па ишла́ куде врачари́цу да гу пребаје про́тив усо́вку". И у овом примеру погрешно је употребљен акузатив уместо датива ву.

Још један пример преузет од Сретена Динића: "Докле́ гу тураш огањ у срце, а после гледај сеир" (уз реч сеир) са погрешно употребљеним акузативом **гу** уместо датива **ву**, као и у претходном примеру.

Још само један говорни пример, мада их има толико много за коментарисање.

Уз реч **Чак'р** у значењу врста сокола, надимак, употребљен је говорни пример: "Бе́ше чак'р ви́ће у године а убаво појаше".

Реч чакр или чакар, према Абдулаху Шкаљићу, као именица мушког рода, означава врсту припитомљеног сокола којим су некада у Босни ловили птице. Иако код објашњења речи наводи то значење, то јест врсту сокола, аутор **Речника** не даје никакав говорни пример на лесковачком говору о птици која је носила име чак'р.

Међутим, његов говорни пример указује на то, да је чак'р већ био у годинама и "убаво појаше". Ко је био тај, који је, иако у годинама, "убаво појáо"? Је ли то неки човек? Да.

Био је то пре више од пола века Душан звани Чак'р, наочит физички и добар песмопојац. Али, ако је аутор **Речника** на њега мислио, а по свој прилици њега је имао у виду, ваљало је реч чак'р писати великим почетним словом Ч, а не малим. Међутим, аутор **Речника** не само овај надимак, већ још неколико, колико их у **Речнику** бележи, пише малим почетним словом.

У народном животу Лесковца и околине, готово сваки род, па и сваки човек има свој надимак, који представља особну именицу па је ваља писати великим почетним словом. Тако је и на целом југословенском простору, па и код других народа.

То је главна замерка овом говорном примеру у **Речнику**, а на надимке лесковачког краја ћемо се посебно осврнути у једном од наредних одељака јер ми сматрамо да се у њима огледа и дух лесковачког говора, па **Речник лесковачког говора** не може да их мимоиђе, и да само, узгред, неколико надимака забележи и то малим почетним словима.

Глава IV

СЕЛА И ЗАСЕОЦИ, ТОПОНИМИ И ХИДРОНИМИ, НАДИМЦИ

1

СЕЛА И ЗАСЕОЦИ

У своме **Речнику лесковачког говора** Брана Митровић је забележио и имена два села: Ардо́во и Ћуко́вац. Код првог је навео: "село у лесковачком крају" уз говорни пример: "К'д ће па идемо у Ардо́во". Код имена другог села навео је да је и то село лесковачког краја, уз говорни пример: "Ишли́ смо у Ћуко́вац по свињу".

У говорном примеру код села Ардо́во није акцентовао реч идемо код које акценат пада на први слог: и́демо. У другом говорном примеру уз село Ћуко́вац, пропустио је да акцентује задњу реч, код које акценат пада на задњи слог: свињу́.

Уз имена ова два села ово би биле примедбе мањег значаја. Оно што је битније јесте питање: зашто је у **Речник лесковачког говора** унео имена само два сеоска насеља, од којих једно, Ардóво, и није лесковачко село, штавише оно је ван оквира Лесковачке котлине.

Ако је сматрао да **Речник лесковачког говора** треба да обухвати и имена насеља лесковачког краја, онда је ваљало пописати сва села и засеоке простране Лесковачке котлине, а пре свега, његово главно насеље, Лесковац. Иако је саставио речник лесковачког говора, он не помиње тај град нити даје његове карактеристике.

Ако је "Лесковачки говор као посебни облик Јужноморавског наречја, који се одликује изразитим особинама једног давно оформљеног језика читавог лесковачког региона", ваљало је обележити границу тог региона у коме се говори "одавно оформљени језик". Брана Митровић то није учинио. Међутим, он је забележио речи које је нашао у неким песмама из села Калне и Црне Траве, насеља која леже у власинским планинама, која ни географски ни лексички не могу припадати лесковачком крају, односно лесковачком говорном подручју.

Лесковачким говором се говори пре свега у самом Лесковцу, а затим у свим сеоским насељима у долини реке Ветернице, почевши од села Вине, код кога ова река излази из клисуре која раздваја планински масив Кукавице од планине Гољак, па до Лесковца. Тај део Лесковачке котлине у народу а и у науци се зове Лесковачко поречје. Даље, лесковачким говором се служе сва села у долини реке Јабланице, убрајајући ту варош Лебане и стара села у његовој непосредној околини: Кривачу, Шумане и Поповце, затим сва села низводно до Лесковца. У рејон такозваног лесковачког говора спадају и села у долини реке Јужне Мораве обухватајући варошицу Грделицу, села у долини Моравиних притока Козарачке реке и Копашничке реке, затим сва сеоска насеља све до села Дољевца и насеља на западним падинама планине Бабичке горе. Што се тиче Пусте Реке, има неких села у којима се употребљава лесковачки говор, али највећи број села у овом делу Котлине је насељен пре стотинак година становништвом из власинских планина, па и из насеља са источне стране данашње југословенско-бугарске границе, затим из масуричких села и села Горње Мораве; из Баната и Срема; из Црне Горе и из Херцеговине. У интерном говору села тога краја говори се језиком донетим из матичног краја, који се у много чему разликује од лесковачког говора.

Због тог етничког и говорног шаренила, било је нужно пописати бар она села у којима лесковачки говор служи као изражајно средство.

Уносећи у **Речник** сва места Лесковачке котлине у којима се говори неспорно лесковачким говором, аутор би ограничио област тога говора, што би било нужно код даљег изучавања проблематике лесковачког говора, па и упоредног проучавања са говором суседних говорних подручја овог дела Србије.

Посао око уношења имена насеља региона лесковачког говора не би за аутора представљао никакав проблем, пошто смо ми већ објавили опширне етнографске студије наведена четири региона Лесковачке котлине: Лесковачко поречје, Пуста Река, Лесковачко поље и Бабичка гора и Доња Јабланица. Штавише, ми смо у тим нашим студијама говорили и о говорном језику сваког од њих, а нарочито је у студији **Лесковачко поречје**, у којој је једно поглавље посвећено говорном језику Поречана (Лесковачко Поречје, део први, стр. 79 – 85). Аутор **Речника** се није обазирао ни на студију Јована С. Михајловића "Лесковачки говор", Лесковац, Народни музеј, 1977).

Ево имена села и заселака у зони Лесковачког поречја: Бели Поток, Букова Глава, Брза, Бунуша, Бунушки Чифлук (који као село не наводи аутор **Речника**, већ у говорном примеру уз реч чифл'к: "Óстаде сáлте бунýшки чифл'к који виш неје чифл'к но селó", пишући село Чифлук Бунушки малим словима!), Велико Тњане, Вина, Влашко Поље (заселак села Брзе), Вучје, Горње Јајно, Доње Јајно, Дрводеља, Збежиште, Жабљане, Игриште, Кукуловце, Лесковац (варош), Мирошевце, Накривањ, Накривањски Чифлук, Новков Рид (заселак села Букова Глава), Пресечина, Радоњица, Рашин Лаз, Рударе, Славујевце, Стројковце, Тодоровце, Шаиновац, Шишинце, Чукљеник и Шутилица (заселак Вучја). Нека од њих су играла значајну улогу у прошлости краја (Вина, по легенди место рођења Николе Скобаљића), нека у привредном животу Котлине (Вучје).

У односу на Лесковачко поречје, Доња Јабланица је, мада густо насељена, са мањим бројем села. У нашој студији о тој области, нисмо проучавали само Лебане,

старо српско село, нити његова суседна насеља: Кривачу на Јабланици, затим села у долини реке Шуманке: Шумане и Поповце, у којима се, као и Лебану, говори лесковачким говором. Ретки насељеници у Лебану после ослобођења од Турака, пре више од сто година, било црногорског порекла или из других крајева, нису утицали на говор старинаца, па је он до данашњег дана неизмењен. То важи и за стара српска села Кривачу, Шумане и Поповце.

Ниже Лебана, у долини реке Јабланице, готово на обалама ове реке, нижу се једно до другога ова села: Коњино, Ждеглово, Лугаре, Врановце, Велико Војловце, Мало Војловце или Пусто Војловце, Цекавица, Тогачевце, Пертате, Бошњаце, Власе, Горње Синковце, Горње Трнање, Доње Трњане, Тукеовце, Доње Синковце, Доње и Горње Стопање, затим, у долини речице Цернице: Церница или Карађорђевац, Душаново, Белановце и Миланово. Сем села Белановца у долини речице Цернице, сва су сеоска насеља новог датума и имају једва стотину година старости. Настањена су људима углавном из власинских насеља и села у долини Пчиње. На пример, у селу Церници или Карађорђевцу постоји махала која носи назив Шопско, јер је насељена углавном придошлицама из Црвене Јабуке и Стрелца, села на крајњем југоистоку Лужничке области. Но, иако се у говору тих села наиђе на реч или израз својствен говору краја из кога су дошли, благодарећи културном утицају других села насељених од аутохтоног становништва са архаичним говором који се чује у суседној области Лесковачко поречје, и овде је говор у основи лесковачки. Изузетак би чинило село Петровац, засељено почетком овог века Црногорцима, у коме се доскора говорило искључиво језиком којим се споразумевају Црногорци. Данас ни то село више није црногорско. Највећи број црногорских насељеника је продао своја имања и куће насељеницима са планине Гоњака или из других нецрногорских села из ближе и даље околине, па се и говор у њему изменио у правцу лесковачког говора.

Област Лесковачко поље и Бабича гора, коју смо ми истраживали и резултате тих истраживања објавили у студији под истим именом, захвата долину реке Јужне Мораве и неколико њених котлинских притока, као и целу југозападну падину планине Бабичке горе, или, како је Јован Цвијић називао, Гарине.

У свим селима ове простране области, у равници и на падини планине живи аутохтоно становништво у маси са архаичним говором идентичним лесковачком говору. Почевши с југа, овде спада најпре варошица Грделица, потом село Ораовица на супротној страни реке Јужне Мораве. Даље овде спадају села у долини Копашниче реке: Мала и Велика Копашница и Копашничка Слатина. Уз Козарску речицу су насеља: село Грделица, затим Тупаловце, Козаре, па и Дадинце.

Низ Мораву су ова села: Добротин, Доња Слатина и Велика Биљаница у симбиози као једно село; уз реку Градашницу истоимено село Градашница и Рајно Поље; уз Слатинску реку: Горња Слатина, Орашац и Пискупово; на тој страни су села: Ступница и Јарсеново, до Јарсенова Горња Купиновица, а ниже ње Доња Купиновица, Јелашница на десној обали Јужне Мораве, онда село Грајевце, па изнад њега Јашуња. На северу од Јашуње су села Дрћевац, Доња Локошница, Горња Локошница, Голема Њива, Ораовица и старо село Црковница. На крајњем северу подгорја планине Бабичке горе лежи село Разгојна, изнад њега Бабичко, а на крајњем западу Грданица и Смрдан.

На левој обали Мораве леже села у долини Туловске реке: Тулово са засеоком Липова Чука, затим Зоњево, Загужане, Мала Грабовница и Велика Грабовница. У самој Моравиној равни леже села: Губеревце, Горњи Буниброд, Доњи Буниброд, Жижавица, Номаница, Бадинце, Злоћудово, Горње Крајинце, Доње Крајинце, Мрштане, Братмиловце, Бобиште, Манојловце, Мала Биљаница, Кумарево, Навалин, Богојевце, Разгојнски Чифлук, Злокућане, на десној обали Јужне Мораве, и до њега заселак села Богојевца, под археолошким налазиштем Градац, Величкова махала; даље, по дну реке Јабланице и Мораве село Брејановце. Низ реку Јабланицу, углавном на њеној левој обали леже села: Винарце, Залужња, Прибој, Дупљане сада Живково, затим велико село Печењевце. Уз речицу Шараницу села Каштавар и Подримце. Уз Чекмински поток село Чекмин, даље на северу од Печењевца лоцирана су села Липовица, Брестовац, Пуковац, Кочане и Дољевац, а западно од њих села Кутлеш, Шарлинце и Драшковац.

Сва су то села углавном насељена аутохтоним становништвом, или, у новије време, из околних насеља. Ово важи нарочито за Нови Дољевац, док је Стари Дољевац аутох-

тоно насеље са архаичним говором једнаким лесковачком говору.

Остаје нам да набројимо насеља у долини Пусте реке и истоименог региона Лесковачке котлине. У овом региону Лесковачке котлине ми смо истраживали 53 сеоска насеља. То су (по азбучном реду): Бачевина, Бојник, Боринце, Бреговина, Брестовац, Бублица, Вујаново, Врбовац, Гегља, Гласовик, Горње Бријање, Горње Коњувце, Граница, Добра Вода, Доње Коњувце, Драги Део, Драговац, Дубрава, Ђинђуша, Ђаце, Житни Поток, Злата, Зоровац, Ивање, Каменица, Кацабаћ, Косанчић, Лалиновац, Лапотинце, Лозане, Магаш, Мајковац, Марино Кале, Мијајлица, Мрвеш и Стубла. У Долини Пусте реке Доње Бријање и Међа, те са овим селима у региону Пуста Река има 55 сеоских насеља, без иједног урбаног насеља.

У овим насељима ми смо у току наших истраживања (1975–76) нашли 4.985 домаћинстава ове етничке припадности: Ашани 3, Врањанци 971, Динарци (Црногорци и Херцеговци) 128, Вардарци (из околине Велеса и Прилепа) 21, Панонци 22, Роми 205, Србијанци (Милошева Србија) 278, староседелаца 450 и Шопова 2.938 домаћинстава.

Староседелачка домаћинства су она која су у овој области живела за време турске владавине (пре 1878. г.). Сви остали становници насељавали су се у Пустој Реци после Берлинског конгреса, и наведене етничке групе, чак и после стотину година од доласка у нови крај, задржале су многе психичке и физичке одлике донете из старог завичаја, па и говор. Ово етничко шаренило одразило се у свим видовима народног живота, што се и данас уочава. Говор и одевање нарочито чувају жене, док су се мушкарци, идући у печалбу широм Југославије, доста изменили. Та промена је уочљива нарочито када су на раду ван Пусте Реке. Али, када се врате у своја села и придруже својим женама и деци они се врате прастаром начину живота и, нарочито у говору, старом говорном језику.

Састављајући свој **Речник** Брана Митровић је у великој мери црпао грађу из народних умотворина скупљених углавном од Драгутина М. Ђорђевића у великом броју наведених села. По томе мерилу, лесковачки говор је говор села из којих су потицали ти "писмени" извори, како се аутор **Речника** сам изразио. Неоправдано је и без логике писати речник говора становника тих села, а не убележити у њега готово ни једно од њих!

2

ТОПОНИМИ И ХИДРОНИМИ

У **Речнику** је забележено и неколико топонима: Б'бњи́ земља́, Обешени́к, Жељка́рник, Си́нац. Сви су забележени малим почетним словом, уз сопствене говорне примере уз њих.

Топоними и хидроними као називи земљишта у једном крају су од великог значаја за историју, биологију, хидрологију, језик, старе популације, облике људског живота и друго на томе простору. Узмимо примера ради топоним Циганско падалиште који је Брана Митровић лоше објаснио. Тај топоним указује на живот и кретање Цигана номада, којих и сада још има у нашој земљи, а којих је некада далеко више било. Та етничка група живи лутајући по свету. На својим бедним коњићима или у примитивним колима носе са собом своје шаторе, своју постељину, посуде које им служе за спремање јела, алат обично за крпљење или калаисање бакарног посуђа, воде са собом припитомљене медведе издресиране за игру, издресиране мајмуне и псе. Са њима је пуно жена и деце. Кад "падну" на једно место, подигну своју "чергу", наложе ватру обично испред черге, шатора, вежу за неко дрво медведе, мајмуне, наместе свој алат за поправку бакарних судова и калаисање. Тако се настане. То је "Циганско падалиште". Њима људи из оближњих села доносе бакарне посуде на калаисање и крпљење; други поведу са собом медведа или мајмуна и крену у оближња насеља, села и градове, где, на улици, обично на раскрсју, изводе са својим животињама разне вештине и скупљају новац од гледалаца. Жене се размиле по кућама: врачају, "ваде срце" из очију лаковерних, проричу будућност. Деца са торбама на рамену иду у прошњу. Та циганска номадска група остане у своме логоришту док не "обраде" околни терен, па крену даље, до другог "падалишта". Људи су им крупни и снажни, дугих бркова, а жене често праве лепотице, безочне у својој насртљивости.

Када Цигани номади "дигну" свој логор и оду даље до другог "падалишта", на старом месту остане ужасан неред и прљавштина, па отуда и народна изрека коју је забележио Драгутин Ђорђевић: "Расфрљано ко циганско падилиште" (падалиште), "Живот и обичаји народни . . ." стр. 673.

За топониме и хидрониме је професор Паул Кречмар рекао да имена места остану и онда када се становништво одавно променило, па нам они дају податке о давним збивањима чак и у праисторијским периодима (Паул Кречмар: "Историја Балкана у огледалу језика", Књига о Балкану, Београд, 1936, том I, стр. 25).

У науци влада велики интерес за топографску номенклатуру. Обрадом топонима и хидронима баве се не само поједини научници већ читаве гране наука, са својим специјалним називима, на пример Ономастика; Топонимија.

Проблематиком топонима бавио се у нашем крају пре свега проф. др Миливоје Павловић ("Симболика презимена војводе Николе Скобаљића", Лесковачки зборник, том X, стр. 203 – 208); "Хидроним типа Медвеђа и последњи траг тотемизма", Лесковачки зборник, том XI, стр. 135 – 138); Јоца Михајловић "Топоними и микротопоними у Лесковцу", Лесковачки зборник, том XIV, стр. 255 – 250); Момчило Златановић ("Ојконими врањске котлине", Лесковачки зборник том XXI, стр. 209 – 227); Јован Јовановић ("Прошлост Лесковца у његовој топографској номенклатури", Лесковачки зборник том XXV, стр. 335 – 354).

Ми смо у својим студијама: Лесковачко поречје, Пуста Река, Лесковачко поље и Бабичка гора и Доња Јабланица пописали преко 3.000 топонима и хидронима, од којих смо неке, на бази језика и историје, покушали да објаснимо. Тако смо поступили са топонимом Локошница, затим са топонимом Ступница, потом Пискупово, Доње и Горње Бријање и другим именима села.

И поред толиког значаја топонима и толиких радова о њима код нас, аутор **Речника** је нашао да је довољно да забележи само четири топонима (!), бележећи уз њих, место објашњења, некакве говорне примере без везе са суштинским значењем тих топонима. Код топонима Б'бњи земљá: "Ће идемо ли до Б'бњи́ земљу́; код топонима Обешени́к: "На врху обешеника је мање храстово дрво"; код топонима Жељкарник: "Треба да се те́па онáј који је дозволи́о овáј жељкáрник"; Си́нац: "Чуо сам за тóј место познато какó си́нац".

Зар се може замислити **Речник лесковачког говора** да у њему нема помена о Лесковцу и да нема Скобаљићевог града о коме постоје толике легенде!

3

НАДИМЦИ

У старом Лесковцу свака породица је имала свој надимак. Често је више породица носило исти надимак, што је био знак да припадају истом роду.

Надимака има и у другим крајевима наше земље, у варошима и у селима. Има их и код других народа. Чини се да их има највише, да су разноврсни и веома карактеристични лесковачки надимци. Има се утисак да давање надимака чини нарочиту особину Лесковчана.

Први лесковачки писац који је обратио пажњу на лесковачке надимке био је Добривоје Каписазовић. Он је у локалној штампи између два светска рата објавио низ лесковачких надимака који су се међу собом римовали. У новије време он је, у издању Народног музеја у Лесковцу, објавио 1978. год. збирку од 618 надимака под насловом: "Лесковачки надимци".

О лесковачким надимцима писао је и Јован Михајловић и велики број тих надимака и објавио. И ми смо пре двадесет и пет година објавили у **Лесковачком зборнику**, том II, чланак под насловом "Лесковачки надимци", у коме смо приказали око 650 надимака и коментарисали их.

Брана Митровић је, поред свега тога, у своме **Речнику**, забележио неких 18 надимака. Ево тих надимака који се налазе у **Речнику:** Абрáш, Авиóнче, Áгица, Арабáт, Бaљóз, Бáнђур, Бéљак, Бељáјка, Ваљáчка, Гугутáн, Глеђоси́ја, Ђаволи́нка, Звонцáр, Каракáш, Лéшњак, Осмочвóрац (?), Рýбан, Чáк'р. По своме обичају, и уз надимке је давао говорне примере и све их писао малим словом.

Прикажимо сваки од побројаних надимака.

Абрáш. Значење у **Речнику:** надимак, пегав човек. Говорни пример: "Кóј је ов'ј абрáш што не срéте".

Авиóнче. Значење у **Речнику:** надимак, мали авион. Говорни пример: "К'д те авиóнче вóзи има да лети́ш по пýт".

Áгица. Значење у **Речнику:** надимак, хип. од ага. Говорни пример: "Áгица ми оправи́ја ци́пуле".

Арабáт. Значење у **Речнику:** трошан, дотрајао. Говорни пример: "Мика арабáт си носи тóј име јóште од стари́нý".

Код ове речи разабиремо да се ради о надимку тек из говорног примера, у коме се јављају већ толико пута поновљене грешке: акцентована је једносложна реч тój, није акцентована двосложна носи, док су два суседна слога у двòсложној речи акцентована: старúнў.

Бањóз. Значење у **Речнику:** надимак буљоки. Говорни пример: "С бањóза сам ишéја у шкóлу".

Бáнђур. Значење у **Речнику:** надимак, хип. од Бане.

Бељájка. Значење у **Речнику:** надимак, који доноси незгоду.

Бéљак. Значење у **Речнику:** надимак, који носи уму (белу земљу).

Ваљáчка. Значење у **Речнику:** надимак, човек који ради са ваљавицом. Говорни пример: "Нáпусти ваљавúцу, ал му име остаде од њума".

Код овог говорног примера погрешно је акцентована реч ваљавúцу. Акценат код ове речи у говорном примеру не пада на претпоследњи слог, вокал и, већ на претходни, на вокал а, па акцентована реч у лесковачком говору гласи ваљáвицу, а не ваљавúцу.

Гугутáн. Значење у **Речнику:** надимак. Говорни пример: "И Стојан Гугутáн зáврши свој живóт".

Глеђосúја. Значење у **Речнику:** надимак. Говорни пример: "Ýмре Ика Ђлеђосúја". Код задње речи ђлеђосúја свакако се ради о штампарској грешци: уместо почетног слова Ђ треба слово Г. Ако велико слово Ђ није исто тако штампарска грешка, ово би био први пример да аутор **Речника** прво слово надимка обележава великим словом.

Ђаволúнка. Значење у **Речнику:** вешт, ђаволаст човек. Говорни пример: "Кój не знáје ђаволúнку".

Звонцáр. Значење у **Речнику:** надимак, човек који се бави звонима за стоку. Говорни пример: "Имаш кудé звонцáра звóна каквá искаш".

Каракáш. Значење у **Речнику:** црновеђас, надимак. Говорни пример: "Каракáш ми беше комшúја, па се óдсели".

Лéшњак. Значење у **Речнику:** надимак. Говорни пример: "Познајем лешњáка, с њéга сам ишéја у шкóлу". У овом говорном примеру погрешно је акцентована реч лешњáка. У овом примеру код ове речи акценат не пада на претпоследњи слог, већ на први: лéшњака, а не лешњáка.

Осмочвóрац. Значење у **Речнику:** надимак, човек са осам чворова (!). Говорни пример: "Бéж од њега чúм је врзаја óсам чвóрова". И опет акцентовање једносложних речи: бéж и чúм, усто и употреба речи чворова у падежном облику српског књижевног језика: осам чвóрова, уместо осам чвóрови.

Рýбан. Значење у **Речнику:** надимак, човек који воли рубове пите. Говорни пример: "Од питý пр̀во рýча рýбови, за тој је рубан".

Чáк'р. Значење у **Речнику:** врста сокола, надимак. Говорни пример: "Бéше чак'р вúће у године, а убаво појаше". У Лесковцу је живео пре педесетак година Душан Николић зв. Чак'р, чији се отац доселио из Велеса у Лесковац. Овај надимак породица Чак'р носила је још у Велесу, у коме и сада живи род Чáк'р. Душан Николић Чáк'р је био наочит човек и велики песмопојац.

И тако Брана Митровић наводи у своме **Речнику** двадесетак надимака од преко 1000 колико их има, који су систематизовани и коментарисани од више истраживача. Он не користи радове научних радника који су их скупљали и објављивали, он, штавише, и не помиње њихова имена, макар у предговору **Речника.**

Ето, и на овом примеру, може се видети на каквим "научним темељима" лежи Речник Бране Митровића од "око 100.000 попи-саних и описаних речи"!

Глава V

ЛЕСКОВАЧКИ ГОВОР И ЊЕГОВЕ ОДЛИКЕ

А

ОПШТЕ ПРИМЕДБЕ

Утисак који читалац стиче јесте да је, чини се, Брана Митровић, састављајући **Речник лесковачког говора** имао два циља: први, да скупи и објасни што већи број речи којима су се у прошлости, па у извесној мери и данас, Лесковчани у своме дијалекатском говору служили и служе. Друго, да уз сваку реч да и говорни пример којим је он, хтео или не, више показивао како се лесковачким дијалектом говори, него што је објашњавао значење речи уз коју је, безмало код сваке, давао **свој** говорни пример.

Код скупљања речи за свој **Речник** Брана Митровић није био довољно обазрив, да, када чује неку реч и процени је ли она лексем лесковачког или неког другог говора, па и језика. Тако је у **Речник** унео циганске речи: акетар, акете, авте, шунела. Према неким од њих конструисао је речи тобожњег лесковачког говора. Тако је од речи акетар, прилог, у значењу много, конструисао именицу акета́рка, у значењу крупна жена; од речи авте, узвик, у значењу беж, конструисао је глагол афто́шем у значењу побегнем, нестанем, а од глагола афтошем глаголску именицу на ње автосува́ње, бежање, нестајање; свршени глагол авто́шем, изгубим се, нестанем.

У **Речник** је унео као лексеме лесковачког говора речи чистог бугарског језика, којима се у лесковачком говору нико не служи нити ико зна за њихово значење: свршени глагол нагласкам у значењу натрпам, натоварим; именицу мушког рода (код Бугара) чувал, у значењу вреће, џак; сти́га, прилог, у значењу доста.

Све наведене речи налазе се у **Бугарско-српскохрватском речнику** Марина Младенова (Нолит, Београд, 1967) као речи бугарског језика.

Убележене су и неке речи македонског језика: именице а́пчиња и а́пчинче, у значењу лекови и мали лек, затим придев пше́шки у значењу псећи.

По Брани Митровићу речи лесковачког говора су и ови лексеми: унтерци́гер, тишла́јфер; фре́нт, трента́ш, френтӯјем.

У **Речнику** су, поред осталог, и ове речи наводно лесковачког говора: кеште́рење, у значењу пењање, успињање, а нема глагола из кога би ова глаголска именица требало да буде изведена; симболичан израз удари́ли му ка́нту" забележен од Сергија Димитријевића у значењу отерали неког с посла, положаја и др., схватио је као лексем лесковачког говора и убележио у **Речник** свршени глагол уда́рим ка́нту у значењу отерам, па је овај "глагол лесковачког говора" изменио у свим глаголским облицима. Глагол попӯшћам у значењу попуштам непознат је у лесковачком говору, па га је он, по својој логици, конструисао и као лексем лесковачког говора и убележио у свој **Речник**.

У **Речник** је унео и глагол зата́кмим узет из једне песмице из села Калне, која лежи у власотиначким планинама на југоисточној падини антиклинале Тумба, нагађајући да значи одаберем, са мало вероватноће да је правилно одгонетнуо ову реч из далеке Калне!

Његови говорни примери, које је наводио готово код сваке речи, изопачени су лесковачки говор. У њима је, често употребљавао речи које нису лексеми лесковачког говора, већ српског књижевног језика. Те речи он обично није ни исказивао у **Речнику**, али има доста случајева где реч из говорног примера, иако припада лесковачком говору, није у **Речнику** забележио.

Радни придев код сложених времена је у већини случајева употребљавао у облику који он има у српском књижевном језику. У мањем броју случајева, употребљавао га је и у облику који има у лесковачком говору, чиме је код корисника Речника стварао дилему, да ли се у лесковачком говору радни придев за мушки род завршава на ЈА или О.

Код градирања придева чинио је то у свему по правилима српског књижевног језика, иако лесковачки говор не познаје такав начин поређења придева, већ има своју законитост.

Правио је грешке код употребе скраћеног облика личне заменице ОНА за датив и акузатив, па је често уместо датива — вој или ву, писао акузатив — гу. Ова грешка се јавља код коришћења цитата из "Наше работе" од Сретена Динића, али и у сопственим говорним примерима.

Прихватајући становиште да у лесковачком говору нема гласа Х, он у **Речнику** на слово Х није забележио ни једну реч. Међутим, у сопственим говорним примерима, он је употребљавао речи које почињу гласом Х или га имају на крају. То је учинио у говорном примеру уз реч Баб'ц: "Опасан баб'ц, хитра ко девојче". Затим код лексема Навр̀чкам под тачком 4. казао је: "Навр̀чкај ми ципелу, развр̀зала ми се ходејући". Уз реч ч'пкање употребио је говорни пример: "Ч'пкање му је било ду́ша, он мо́ра пре свих да про́ба".

Сем тога он је у **Речнику** користио цитате у којима се у неким речима јавља и глас Х. Тако је код речи покорница, цитирао стих из песмице објављене од Драгутина Ђорђевића у раду: "Обичаји, обредне и друге народне песме и здравице", Лесковачки зборник, том VIII, стр. 107: "Пушта хрта по горӣце, да искара покорнӣце". Најзад, уз реч станем цитирао је стихове песмице објављене од Радоша Требјешанина: "Чим се дадох, удови-

ца стадох". ("Народне лирске песме лесковачког краја", "Наше стварање", V/1, 1958. г. стр. 40).

Код прављења будућег времена у лесковачком говору, он је скраћени облик од глагола оћу времена садашњег — ЋУ бркао са истим обликом у говору Врањанаца, код којих он гласи ЋЕ.

У својој недоследности, па и непромишљености, Митровић је у говорном примеру уз реч замлатим се употребио реч почети у инфинитиву, иако тог глаголског облика у лесковачком говору нема.

Б

ЛЕСКОВАЧКИ ГОВОР

Прихватимо мишљење Александра Белића о месту лесковачког говора у оквиру призренско-тимочке дијалектолошке зоне или групе говора српског језика. Нико досада није оспорио гледиште Белићево да лесковачки говор спада у српски језик у оквиру призренксо-тимочке дијалектолошке зоне. У групи говора ове дијактолошке зоне лесковачки говор има своје место, које наука о језику сматра веома изразитим и вредним пажње.

У овом поглављу ми желимо да конкретније прикажемо тај говор, исправљајући погрешке Бране Митровића начињене у **Речнику лесковачког говора.**

Наше је мишљење да су се словенска племена, у својој поплави Балканског полуострва, већ у IX веку, скрасила на одређеним територијама Ромејског царства и у томе веку већ створили многа своја насеља на широким пространствима Балканског полуострва све до Коринта.

Наше просторе заселили су Моравани, који су то име добили касније свакако по реци Морави. Византијски цар Манојло Комнин дао је 1159. године ове крајеве Немањи као област настањену словенском популацијом. Другачије се тај Манојлов гест не би ни могао схватити: дао је оно што више и није било његово — византијско. Вероватно је да имена наших насеља датирају још из тога времена, на пример Рашин Лаз, Манојловце, Богојевце, Мирошевце и друга села.

Стално насељени на овим просторима као земљорадници и пастири, као меропаси и власи, па, свакако и сокалници, према терминологији тога времена, они су за више од једне хиљаде година изграђивали своју материјалну и духовну културу, свакако трпећи и утицаје суседа и народа који су кроз ову област пролазили и настањивали се. Први такав утицај је дошао после 1159. г., када је Немања овај крај присајединио својој Рашкој. Тада су Рашани почели да у знатном броју силазе из својих планина у моравску питомину, а било је и насељеника који су овамо долазили по војној и административној функцији. То кретање Рашана у правцу Немањине Дубочице трајало је за све време српске средњовековне државе, и, за то време, ако је било неких разлика између старих Моравана и рашких насељеника, те разлике су нестале или се бар у великој мери умањиле. Постао је то један народ, српски народ, са једним језиком и истом културом.

Пред крај српске државне независности, почетком XV века, за време деспота Стефана Лазаревића, језик наших родитеља као да је био званични језик Деспотовине, на коме су и државни закони писани, као што је то био Закон о рудницима деспота Стефана.

Инвазија Турака и пропаст српске Деспотовине 1459. године створио је нову ситуацију у којој је дошло до разуђивања српског народа па и раслојавања у његовом говорном језику.

Лесковац и његова околина као да су се очували од великих промена. Овај крај је остао једна оаза српског аутохтоног друштва са многим архаичним одликама и, почев од одевања до говорног језика, најмање је претрпео промена у периоду од преко 400 година турске владавине. Ни турском феудалном друштву није било у интересу да овај аграрно богати крај, настањен искусним земљорадницима, расељава. За њих је наш народ био вредна раја која им је давала највише од онога што се од рајетина могло узети: пољопривредне и сточарске производе и безграничну ангарију.

Остављен на својим огњиштима, наш народ је наставио да иде уходаним стазама живота све до ослобођења од Турака пред крај XIX века. Од Турака је претрпео културни утицај усвајајући велики број речи њиховог језика. Вероватно је тај утицај био већи у вароши Лесковцу него у селима. Али и у селима и у Лесковцу очувао се онај архаични говор из доба деспота Стефана Лазаревића проткан често и архаизмима из доба пре Деспотовине очуваним у топономији, па и у неким изразима у лесковачком говору,

као што је, рецимо реч забел, потом потка, па прогон и друго, које се речи налазе у **Речнику из књижевних старина српских** Ђуре Даничића у значењу које имају и данас.

У Лесковац и лесковачки крај су долазили придошлице из суседних области и из даљих крајева наше државе: Македонци, Црногорци, Босанци, Ужичани, силазили са својих високих планина на истоку у лесковачку питомину Шопови. Али све те придошлице, долазећи углавном појединачно, брзо су се утапали у монолитну масу аутохтоног становништва, мењали себе и свој језик, прилагођавајући се домаћем становништву у одевању, начину живота и језику. На њих се очувао траг у називима родова у појединим селима и у самом Лесковцу: "Шопци", "Ёрци". Али ни један Шоп или Ера не говори језиком свога старог завичаја, већ правим лесковачким говором. Стари насељеници у Пустој Реци у селу Ђинђуши звани Вележани, говоре лесковачким говором без и једног трага македонског језика. Исто тако у Лесковцу живе потомци македонских досељеника из Велеса Цибаревићи и Николићи-Чак'рови, који говоре као прави Лесковчани. И социолошки је разумљиво: појединци не могу да измене средину у коју долазе, али она њих увек самеље и претвори у део ње саме.

Ево неких особина тог архаичног говора Лесковчана, који се за период од преко 500 година, бар у својој бити, није изменио, и поред иновација које су присутне у сваком говору, па и у свима језицима света. Изложићемо га у сопственој концепцији, али упућујемо заинтересоване читаоце и филологе на већ поменуту студију Јована С. Михајловића "Лесковачки говор" (Народни музеј у Лесковцу, 1977. године).

1.

Фонетске црте

У гласовном систему лесковачког говора има 30 гласова, дакле као и у српском књижевном језику, с том разликом, што лесковачки говор не познаје глас х, али се зато, у извесном броју речи, јавља један изразити глас, за који у Вуковој азбуци не постоји знак. Тај глас се чује као ожтро з или дз. У **Речнику** су пописане готово све речи лесковачког говора које почињу овим гласом. Ми ћемо, у посебном поглављу додати још два глагола и један узвик.

Сем овог особитог гласа, у лесковачком говору, појављују се и поугласници којих, исто тако, нема у српском књижевном језику, јер су вокализовани у правцу самогласника а. Ти полугласници се у лесковачком говору изговарају као редуковано кратко а, тј. полугласник реда а.

Примери: Уб'в мом'к, Гóлем л'жóв. С'г ћу дóћем. Ник'д нéсмо на сув леб: к'д грâ, к'д пасуљ. А бре, што си дигнýја тол'ки к'л'б'л'к?

Консонант л на крају слога и речи у српском књижевном језику прерастао је у вокал О, па је тако нестало полугласника, а језик добио већу сонорност. У лесковачком говору се консонант Л задржао и на крају речи и на крају слога. Примери: Дел, вол, сол; пет'л, ор'л, кот'л; з'лва, з'лвичин, з'лвичић, б'л'г'за.

Даље, у глаголском придеву у лесковачком говору, за мушки род, на крају речи уместо Л, јавља се ЈА. Дошéја, умрéја, отишéја, зинýја, паднуја, станýја, нестанýја.

Пошто у лесковачком говору нема консонанта Х, каже се: Леб (хлеб), óди (ходи), óће (хоће) итд.

Сугласничка група ХВ у почетку речи прелази у консонант Ф: Не се фáћај до мéне (не хватај се до мене). Б'ш ти фáла на туј лакрдúју! Кој се фáли, сâм се квáри.

Ако се ова група консонаната нађе у средини речи, фрикативно Х преноси своју функцију на В, а после губљења функције гласа Х, прелази у Ф, па се тако каже: Уфáти, прифáти, прифатúја, прúфатан. Говорни пример: Прифáти крај од ов'ј конóпац. Стојáн је прúфатан занатлúја. Уфатúја се у óро, па мóра да úгра.

Код глагола хтети у аористу, на место гласа Х, кога нема у лесковачком говору, дође Т, које, некипут, пређе у Ћ, па се каже: Тéдо да úдем у плáнину, али úдари врéме. Он ћáше да úде с'с мéне на собóр, ал му тáтко не дáде. Ћáсмо да покóсимо цéлу ливáду, али úдари кúша.

Сугласник В се губи, ако се нађе између вокала А и И или У и А. Говорни пример: А мóри, којé си тој напраúла? Пријатељúце, њéкње си забраúла твојý шамúју кúде нас.

Код неких речи, опет, сугласник В замењује сугласник Ј. Говорни пример: Завúва ко вук. Увúва се ко змúја у прóцеп. Што завúваш глáву на овýј врућúну?

Глас Ј се губи код глагола: спúјем, измúјем, мúјем, па се каже: Донéси ибрúк с'с вó-

ду да измúем рýке. Ýморан сам па ми се мло́го спúе. Во́ду лúе, бе́ло лúце мúе.

Негде се овај глас губи и на почетку речи. Тако се каже: Пошту́јемо се, е́рбо смо комшúје, а до́ђемо и ка́ко род.

Понегде се консонант Ј употребљава место консонанта Х, па се каже: снаја (снаха). Често се консонант Ј јавља између вокала И и О у радном придеву, па се каже: Бија, написаја, уфатија, работија, усампасија се итд.

Консонант Ф се често употребљава, јер је постао асимилацијом консонанта Х и В. Говорни пимер: Уфатúја будáлу, па га во́ди ка́ко ме́чку на вáшар. Ударúја у фалбу́, па не знáје за крај. Фáла ти што си ме помогнýја. Не ли га знаш, он је голе́м фалцúја. Не се фáњај за туј рабо́ту к'д не́си кад'р.

Консонант Ћ се често употребљава место консонанта Т. На пример: Уфáћа, довáћа. Али, код трпног придева бива обрнуто. Говорни пример: Ти си бре недокр́стен. Ýбаво сам почáстен на слáву. Но́си буклúју с'с вино́ с цвéћку закúтену. У наведеним говорним примерима је место консонанта Ћ дошао консонант Т, дакле обрнуто од првог случаја.

У неким народним песмама уместо консонанта Ћ употребљава се консонант К. Тако је у коледарској песми забележној од Драгутина Ђорђевића, од које један део гласи:

"Свúње ти се испрасúле;
све прачúки неречúки;
крáве ти се изтелúле:
све телчúки, све бичúки"

Иако је јотовање захватило и регион лесковачког говора, остале су групе ВЈ, БЈ, ПЈ у којима није извршено јотовање, па се каже: здрáвје, дрвје, гро́бје, сно́пје. У науци о језику се претпоставља да се у наведеним случајевима ради о утицају из Македоније, пошто је један од путева метанастазичке вардарско-моравске струје пролазио кроз лесковачку област.

Групе СТ и ШТ на крају речи у лесковачком говору се упрошћавају, па се каже: мла́дос, ста́рос, ра́дос, бо́лес, жа́лос, па́кос, крс, пос, слас, час итд.

Понегде се уместо Ч изговара Ц. Тако се каже: Мло́го си ме цвр́сто уфатúја.

Негде уместо групе ПС долази ПЦ или само Ц, па се каже: Он ми пцýје мáјку. Пцéта те изéла! или Цéта га изéла!

Код глаголских именица на ЊЕ уместо ОВ, ИВ, АВ употребљава се УВ, па се каже: Врзувáње (везивање), гладувáње (гладовање), купувáње (куповање), негувáње (неговање).

Често се место А употребљава О. Говорни пример: Одóвде до рéку úма комáј сто мéтра.

Тако исто вокал Е место И. Говорни пример: Док сам бијá млад, мло́го сам радúја. Даље, вокал И место вокала А: Прéвари ме онáј будáла. Место У употребљава се И: Девказáн је бијá подибо́к. Замењује се консонант М са консонантом Н: Ýзни од мојý пúту! Ýзнем ти ја матúку, па на копáње!

У лесковачком говору палатализација — умекашавање се врши у вокативу и презенту, па се каже: Викни га! Подвúкни му! Рéкни му! Ја му вúкам да не гáзи по некóсену трáву. Од к'ко сам болувája, ја вúше не дúзам голéм тéрет.

Међутим код именица на ИЦА не врши се умекшавање, па се каже: рýкица, нóжица. "Детé једé јáбуку, ýапа се за рýку: Лéле мéне, рукúца" итд.

Лесковчани брзо говоре, а реченице су им кратке. Као да желе да имају што више времена "за работу". У њиховом говору елидовање је веома честа појава: Шће ти тој? Шћеш тамо? С'г ћу дођем. Те кратке реченице крцате елизијама, тако се брзо изговарају да човека из лесковачког краја људи, рецимо из Мачве, с муком прате и разумеју!

2.

МОРФОЛОШКЕ ОСОБИНЕ ЛЕСКОВАЧКОГ ГОВОРА

А

Именице

У лесковачком говору род именица често није исти као у српском књижевном језику. Многе именице које су у српском књижевном језику женског рода, у лесковачком говору су мушког. Тако су мушког рода: крв, жуч (жључ), ноћ, пећ, маст (маз) и др.

Деминутиви код именица у лесковачком говору су на ЧЕ, КИ и КА. Пример: пр́стенче, марáмче, аљúнче (на ЧЕ); затим: пúлчи-

ки, ја́рчики, пра́чики, бичи́ки, гу́шчики, ма́чики, (на КИ); ча́шка, фла́шка, ложи́чка, столи́чка, пани́чка, каши́чка итд. (на КА).

Као и код Врањанаца, употребљавају се именице на ИЊА: лепотиња, убавиња, снајиња, идр.

Што се тиче промена именица, она је веома упрошћена. У лесковачком говору, поред вокатива, има само још два падежа: номинатив и акузатив, који врши службу свих зависних падежа као "општи падеж".

Кад акузатив као "општи падеж" врши службу партитивног генитива или објекта, увек је без предлога. Тако се каже: Попи́мо ки́ло раки́ју. Изе́домо тепси́ју пи́ту.

У осталим случајевима праћен је предлозима.

Пошто су облици номинатива и акузатива као општег падежа ситентизовани у значењу саме именице и падежног односа, то је главна функција у њиховом разликовању пренета на предлог који означује падежно значење. Тако се генитив гради када се испред "општег падежа" — акузатива стави предлог Од или Из. Говорни пример: И́зеде ме стра́ од твоје́га та́тка! Од комши́ју и́мам голе́му му́ку. Ће излети́ш ко пи́јан Шва́ба из кафа́ну. Иска́чај из њи́ву, докле́ те не́сам с ову́ј моти́ку удари́ја по гла́ву!

Датив се гради кад се испред општег падежа стави предлог На: Говорни пример: Дај на де́ду ча́шку раки́ју. Однéси на ма́јку шами́ју.

Инструментал се гради кад се испред општег падежа стави предлог С, Са или С'с. Говорни пример: Он се ше́та с девójку. Посвади́мо се с'с на́шега комши́ју. Род смо с'с твоју́ ма́јку. Он ку́са с'с ложи́цу.

Локатив се гради кад се испред општег падежа именице која се мења стави предлог Од. Пример: Цел д'н они причав од море. Или: Он би с'мо причаја од партизанску борбу.

Неке именице женског рода које се у номинативу свршавају на Ка и А, имају у вокативу наставак Е или О. Пример: Од именице Сла́вка, вокатив гласи Сла́вке; од именице Стоја́нка — Стоја́нке; од именице Да́нка — Да́нке; од именице Ђу́рђа — Ђу́рђо; од Ди́вна — Ди́вно!

Општи падеж именица мушког рода у множини редовно се изједначава са номинативом множине те именице. Пример: Човéк — човéци.

Б

Придеви и поређење придева

У лесковачком говору постоји велико одступање у поређењу придева у односу на поређење придева у спрском књижевном језику. У овом говору ступњеви поређења се граде када се испред позитива ставе предлози и то: По за компаратив и Нај за суперлатив. Сам придев остаје непромењен и задржава облик позитива.

Оваква компарација придева у лесковачком говору није никаква специфична језична појава овог говорног подручја. Ње има код Македонаца и Бугара, али је има и у Европи код романских народа (Француза).

Др Александар Белић је мишљења да се, што се тиче оваквог поређења придева, ради о утицају македонског језика. С друге стране, професор Павле Ивић затупа мишљење да је реч о много старијем утицају несловенских народа на формирање говора овог подручја, о утицају романског и новогрчког језика на говорни језик оних словенских племена која су се, по доласку из Панонске равнице, овде настанила. Пошто овакву компарацију не познаје старословенски језик, највероватније је да се она развила у раном периоду словенских досељеника у ове крајеве.

У **Речнику** је Брана Митровић превидео овај начин поређења придева у лесковачком говору, па је, чсето, у сопственим говорним примерима уз речи за које је сазнао наводно из разговора са људима у посебним и свакодневним сусретима, употребљавао придеве у првом или другом степену поређења на начин како се то чини у српском књижевном језику. Ми смо у бројним случајевима, коментаришући те његове говорне примере, указивали на ову његову грешку која извитоперује лесковачки говор.

В

Заменице

Када је реч о личним заменицама, ваља указати на једну особиту појаву: **удвајање облика личних заменица.** На пример, у Лесковцу и његовој околини се каже: Йди ку́де твоје́га та́тка па му се ње́му пожа́ли. Или: Ме́не ми је каза́ла твоја́ ма́јка. Или: Ја те тра́жим до́ма, а те́бе те не́ма.

Већ смо, током досадашњег излагања скретали пажњу на падежне облике личне заменице трећег лица једнине женског рода: Она. Измењали смо је у свим падежима у пуном и скраћеном облику, па овом приликом, да се не бисмо понављали, нећемо о томе говорити. Али, још једном скрећемо пажњу на бркање облика ове заменице у дативу и акузативу у скраћеном облику код аутора **Речника** не само у цитираним говорним примерима узетим од Сретена Динића, већ и у сопственим говорним примерима.

Што се тиче промена личних заменица, и за њих важи правило као и за именице: и оне имају само два падежа: номинатив и акузатив, а остали се падежи граде помоћу предлога и општег падежа заменице (акузатива).

Показне заменице у лесковачком говору у сва три рода завршавају се на Ј и Ај, па се каже: Онáј човéк је мој ýјка. Тај жена је мло́го рабо́тна. Овój детé је неваљáшно (болесно).

Присвојна заменица трећег лица једнине женског рода уместо Е на крају, има Ој, па се каже: Њój'н муж је наш пóљак. Њój'н свéкар се пропúја, па не знáје ни кудé úде, ни којé збóри.

Овај случај најлепше илуструју стихови из песме Облага се Петкана, коју смо већ код лексема облагам готово у целини цитирали. Овог пута понављамо само пар стихова у којима се јавља ова присвојна заменица:

. . . . . .
Дéвет је крáва помýзла,
Десéта крáва рикнýла,
За **њój'но** мушко телéнце.
Т'г се Петкáна сетúла
За **њój'но** мýшко детéнце.
. . . . . .

Присвојна заменица првог лица множине средњег рода уместо Е има на крају О. Говорни пример: Нáшо детé је још малéцко. Нáшо пцéто не áпе. Нáшо се прáсе вúће огојúло.

Г

Бројеви

Лесковачки говор зна за све врсте бројева: основне, редне и збирне.

Неки се бројеви употребљавају уз редуковано А. Тако се каже: Јед'н сед'м, јед'нájес, сед'мнájес, ос'мнájес итд. Код неких бројева се радо употребљава на крају С: шес, јед'нájес, дванájес, тринájес и тако даље, изостављајући крајње слово Т. Даље кажу: двájес, а не двадесет, трúјес, а не тридесет, четерéс а не четрдесет.

У лесковачком говору не мењају се облици именица уз број пет и изнад пет, па се каже: Пет човéка úдев по пут. Или: óсам човéка полегáли у лад.

Број два има два рода: мушки и женски. Мушки род служи и уз именице средњег рода: два човека; две жене; два села.

Д

Глаголи и њихова промена

У лесковачком говору глаголи немају инфинитив. Исто тако лесковачки говор не зна за први футур. Лесковчани у своме говору употребљавају комбинацију скраћеног облика времена садашњег од глагола хтети (оћу) са садашњим временом глагола који се мења и том комбинацијом изражавају оно што се исказује будућим временом у српском књижевном језику.

Тако се каже: Ја ћу те утéпам. Ће идемо ли дан'с у град? А ти, кудé ће úдеш? Ми ће се сéлимо у Бéоград.

Карактеристику лесковачког говора чини веома честа употреба аориста, па и имперфекта.

Даља карактеристика овог говора јесте радни придев који се, у мушком роду, завршава на Ја. Брана Митровић је од овог правила лесковачког говора одсупио. Код њега се у **Речнику** радни придев јавља са крајњим словом О и алтернативним ЈА. Разуме се, ради се о мушком роду овог глаголског облика. У говорним примерима уз поједине лексеме, он се, код употребе перфектума у највећем броју случајева служио радним придевом на О, али има доста говорних примера у којима је перфектум градио са радним придевом на ЈА. То шаренило не чини само одступање од правилног облика радног придева у лесковачком говору, већ и уношење забуне у правило, како треба да се прави перфектум па и плусквамперфектум у лесковачком говору.

Напоменимо градњу прилога времена садашњег. У лесковачком говору овај глаголски облик се гради када се на глаголску осно-

ву додају наставци: ЕЋИ, ЕЕЋИ, некипут ЋКИ. Тако се каже: Одеећи, али и седећки.

Ђ

Прилози

У лесковачком говору прилози се редовно завршавају на сугласник. Негде се вокал пред крај прилога губи: овдек, ондек, туј, там, онам; с'г, т'г, он'г.

У лесковачком говору је у веома честој употреби прилог за време њекње. У **Речнику** је овај лексем забележен као њекња. Њекње или њекња има значење ономад или пре неки дан, пре неког времена, скоро. Готово у истом значењу употребљавао се и прилог за време првен: ту скоро. Ова два, такорећи, синонима чине карактеристичне речи лесковачког говора. Брана Митровић није забележио реч првен.

Е

Предлози

Предлози су у лесковачком говору као и у српском књижевном језику, уз неке мале разлике. Тако предлог Са у лесковачком говору гласи С'с. Радо је у употреби предлог Куде уместо предлога КОД. Каже се: Кудé кугá си бијá?, у значењу: Код кога си био? У значењу предлога код употребљава се предлог при, па се каже: Ймамо бáчу при рéку.

Ж

Свезе-везнице

У лесковачком говору ова врста речи има исту функцију као и у српском књижевном језику. Има неколико локалних везника, као на пример: ЈАЛИ, ЕМ. Први у значењу ИЛИ, а други у значењу И. Тако се за први случај каже: Јáли ти дóђи кýдé мéне, јáли ћу ја дóђем кудé тéбе. За други случај пример: Ем плáче, ем се смéје. Или: Ем љýто, ем блáго. Наиме, у летњим данима, у Лесковцу се у исхрани користиле паприке, које су раније биле веома љуте. Правиле су се разне врсте јела и салате. Тако се правиле тзв. "тýцане папри́ке", које су се пржиле на мало масти помешане са живим јајетом. Било је то паклено љуто јело. Око тигања још топле пржене љуте паприке, наседала би чељад и хлебом умакала у тигањ. Једући, уста би се "упалила" од љутине, али што је љуће било у устима, чинило се да је јело све слађе, па се и говорило, издувавајући ваздух: "Уф, ем љýто, ем бла́го"!

З

Узвици

Од узвика у овом говорном подручју често се чују: Море, бре, туго, леле, ej, уф ам'н. За одрицање готово се редовно употребљава узвик: Јок! Тако се каже: Бијá ли си у лójзе? Јок, нéсам!

И

Партикуле

У лесковачком говору има низ партикула, то јест речца, као што су: Бајагúм, божéм, барéм ("Што си, Лéно, на голéмо, барéм да си од колéно"!), пóчим, с'лте, етé, етé такój, итд.

Глава VI

АКЦЕНТОВАЊЕ

За правилну примену лесковачког говора и у разговору и код писаних састава веома важну улогу игра акцентовање вишесложних речи. Неправилно акцентовање, или недостатак акцентовања, код неких речи даје сасвим други смисао. Навешћемо пример са речи селиште. Ова реч се налази у **Речнику**, на жалост необјашњења, јер објашњење да је то део сеоског атара није никакво објашњење. Срећом, аутор **Речника** је пренео шта та реч значи у **Речнику МС**, тј.: место где је некад било село, па је тако ова нејасноћа отклоњена.

У **Речнику** је иначе реч сéлиште, у значењу места где је некада било неко село, правилно акцентована. Али, реч селиште има и друго значење: погрдни (пежоративни) на-

зив за село, и тада се реч селиште другачије акцентује: селиште. Реч селиште са акцентом на претпоследњем слогу не значи место где је некада било село, већ сеоско насеље које и сада постоји, али га људи, из презира, називају селиште.

Или, узмимо други пример: реч Будење. Са акцентом на средњи слог (вокал Е) ова реч значи буђење. Међутим, иста реч са акцентом на први слог (вокал У), као глаголска именица на ЊЕ од глагола будем, има сасвим друго значење: присутност негде или нечем.

Брана Митровић није у **Речнику** забележио именицу Бу́дење, а ни глагол бу́дем, већ бу́днем, а глаголом будем објаснио је несвршеним глагол бу́днем, сматрајући тако да је глагол будем лексем српског књижевног језика.

Он није унео у свој **Речник** ни пежоративно селиште, већ само се́лиште, што, као што смо видели, није исто.

Код вишесложних речи у лесковачком говору акце́нат пада обично на последњи или претпоследњи слог. Тако се каже: "Доне́си ми тај тести́ју". Или: "Како́ си с'с рану́ за сто́ку? "Или: "Зашто́ си се тако́ј раскомбоса́ја (Што си се тако распасао)?"

Код речи планина, акценат пада на први слог: Пла́нина. На први слог пада акценат и код ових двосложних речи: ку́ћа, ма́јка, (нема је у **Речнику**), ма́јстор, сто́ка; док код других двосложних речи акценат пада на други слог: жена́, дете́, котле́, теле́ и тд. Код речи: буваљка, бубаљка, сказаљка, наглашен је средњи слог: Буба́љка, буваљка, сказа́љка.

Интересантно је забележити да је Брана Митровић, у сопственим говорним примерима, много пута стављао акценат на једносложну реч, мада тај акценат не мења ни значење, нити пак изговор речи. С друге стране, он је пропуштао да акцентује вишесложне речи, а који пут их и погрешно акцентовао. На ове случајеве смо се ми осврта-ли код коментарисања говорних примера уз знатан број речи.

Има случајева где је он на вишесложну реч стављао и по два акцента. Тако је учинио код речи Белосвето, пишући је Бе́лосвето́. Затим у говорном примеру уз реч Араба́т, придев, у значењу дотрајао, навео је: "Ми́ка араба́т си носи то́ј име јо́ште од стари́ну́", стављајући акценат код последње речи на два суседна слога.

Глава VII

НЕПОПИСАНЕ РЕЧИ ЛЕСКОВАЧКОГ ГОВОРА

Већ смо указали на то да је Брана Митровић пропустио да забележи хиљаде речи из топономије лесковачког краја, као и више од хиљаду лесковачких надимака. Овога пута не мислимо на те непописане речи, већ на речи обичног свакодневног говора Лесковчана. неке од њих он је употребљавао у сопственим говорним примерима, али их није у **Речнику** исказао. Ми смо на ове пропусте у више наврата у претходним редовима указивали. Многе речи није сазнао од бројних информатора, а и сам их није знао или их се није сетио.

Свесни смо тога да нема речника на свету, ма како дуго рађен и уз помоћ вели́ког броја стручних сарадника, који би обухватио све речи једног говора или језика. У нашем случају се не ради о томе да **Речник** није обухватио "све речи", **већ да није обухватио многе речи из свакодневног говора Лесковчана.**

У овом поглављу покушаћемо да попишемо па, по потреби, и објаснимо те речи, идући азбучним редом, и да тако донекле ублажимо пропусте аутора **Речника лесковачког говора.**

А

Алва, ж. слаткиш или слатко јело које се правило у сваком домаћинству. На масти се у бакарној посуди упржи бело брашно да добије боју пржене кафе. Када се то постигне, онда се у посуду налије из друге посуде врела вода. Упржено брашно нарасте и задржи боју кафе. Пошто се још мало прокува, бакарна посуда се дигне са ватре и из ње вади алва кашикама и ставља у тањир или другу погодну чинију. Вадећи је из бакарне посуде кашиком, истовремено се алва формира по облику кашике. Када се покрије дно тањира првим слојем алве, онда се преко њега поспе ситан шећер, па се, преко тога ређа други слој, па и он зашећери. Тако се ради све док се не покупи сва маса из посуде у којој је пржена. Задњи слој се исто тако поспе шећером и тиме је спремање слаткиша завршено. Алва се једе још док је топла, али се може и хладна јести.

То је такозвана домáћа áлва.

Сем ове врсте алве постојале су и друге израђиване од занатлија алвација у њиховим радњама. Тако је била ћетен-алва, затим алва са орасима, па бела тврда алва са леблебијом. Алвације, људи македонског порекла, продавали су алву у својим радњама, доносили би је и у школска дворишта на нарочитим таблама које су вешто носили на својим главама.

Áлат, м. коњ црвенкасте длаке (Вук) одн. црвенкасто риђкасте длаке (Абдулах Шкаљић).

Áјмо! императив, хајдемо!

Áјте! имп. ајдете.

Амајлúја, ж., запис или неки предмет у који се верује да има чудесну моћ да штити од урока, болести и других несрећа, увијен у платно или кожу, обично троугластог облика, који се носи о врату до тела (Абд. Шкаљић, Турцизми . . . стр. 307).

Áраван, м. коњски ход издресираног коња са поцупкивањем и ходом у искошеном положају коњског тела.

Áраванлија, м. издресирани коњ да иде "араван".

Áрно, прилог у значењу добро. Тако класификује ову реч и Јован Михајловић (Лесковачки говор, стр. 79).

Аршúн, м. Стара мера за дужину. Постојали су: дунђерски аршин од 75,8 цм., чаршиски од 68 цм, терзиски од 65 цм. (Абдулах Шкаљић, Турцизми . . . стр. 99).

Áчим се, несвр. пренемажем се у говору.

Áчење, н. пренемагање у говору.

Б

Бáра, ж, стајаћа вода у удубљењима, на путевима и улицама после кише. Обично је мутна и неупотребљива.

Бáра, ж. текућица у лесковачком пољу од села Чукљеника до Јужне Мораве испод села Богојевца. Пролази кроз села: Накривањ, Накривањски Чифлук, Стројковце, Пресечину, Велико Трњане, Рударе и Бобиште.

Бам, м. Игра за забаву слична савременој игри "Не љути се човече!" Код игре бам уместо фигурица употребљавала су се зрна од пасуља или кукуруза.

Берáч, м. Радник који учествује у берби кукуруза, грожђа и др. пољских плодова.

Бетáнга, м. пеј. нерадан човек, скитач. Употребљава се понекад и у шали.

Битáнга, м. значење исто што и речи бетањга.

Реч битанга сматра се да је постала у време крсташких ратова, када су Крсташи, пролазећи кроз нашу земљу, молили храну и преноћиште: bitte, а потом се захваљивали: danke, што се чује као танге. Наш народ је, да би казао о којим се људима ради, говорио: Óнеј "битанге"! што би значило: "оне скитнице и просјаци!" Реч битанга је и Вук забележио у значењу: лењивац, скитница.

Бúњиш, м. Широки огртач од чохе (А. Шкаљић). — "Прошета се лепи Ђура, од чаршије до чаршије. Огрнуја три бињиша: један ален, други зелен, а тај трећи лично чово" (Драг. М. Ђорђевић: Живот и обичаји . . .", стр. 250).

Бúбац, м. гусан. Постоји и надимак Бибац, забележен у Речнику.

Бúбче, н. Младунче од гуске, коме још перје није довољно покрило тело. "Набрснýја ко бúбче!"

Бóлес, м. Болест.

Бирóв, м. Помоћник сеоског кмета, сада сеоског одборника, чија је главна дужност била да сазива сељаке на збор или преноси викањем наредбе власти. "Има грцман ко биров"! (грцман: глас).

Бр̀го, прил. Брзо. Вук је забележио да се ова реч употребљава у источним крајевима Србије.

Бр̀до, н. Брег.

Бреговúт, прид. Брежуљкаст.

Бр̀стим, несвр. Откидам лишће и гранчице. Каже се: Кóзе бр̀стив шýму.

Брашно, н. самлевено жито у воденици, млину.

Ботýња, ж. Вода која стоји на једном месту (Вук). У лесковачком поречју постоји слабашан поточић, код ког се кретање воде једва примећује, стране су му обрасле зуком. Зове се Ботýња. Има и слабашних извора које народ зове ботýња.

Бозгýн, м. Буна, побуна, устанак.

Бозгунцúја, м. Побуњеник, устаник.

Бýрма, ж. Врста гајтана за украшавање мушких хаљетки, нарочито вермена, дизлука; и женске сукње су кад-кад на доњој ивици украшаване бурмом. Боје је мрко црне.

Буђма, ж. Слично бурми и гајтану, само од памука. Служила је за вежење, украшавање мушких и женских хаљетки од сукна.

Бу́ђав, придев, плеснив.

Бу́ђавче, н. врста прасета за гојење, краће дужине, коврџаве длаке.

Бу́ђавка, ж. врста свиње погодне за товљење и издашна у масти.

Брод, м., место где се река колима или пешице прелази, броди.

Бра́два, ж. специјална секира употребљавана у бачварском занату, оштра, кратке држалице. Клетва у лесковачком крају: "Бра́два гла́ву, а секи́ра ноге"! (Да ти одсече, пр. J. J.).

В

Ва́милија, ж. Скуп породица које потичу од истог претка; род.

Ве́ђе, ж, плур. обрве.

Век, м. симболично живот; речено му да живи: "Који има век, ће на́ђе лек".

Вековѝт, прид. Дуготрајан, вечит.

Вечѝто, прилог. Дуговечно.

Врва́т, прид. пун до врха.

Врдала́ма, м., непоштен човек.

Врда́ч, м., в. врдалама.

Вра́нац, м., коњ црне длаке.

Г

Г'гри́ца, ж., жижак; фигуративно: стегнут, себичан човек.

Г'гричав, прид., пун жижака.

Гаћан, м., певац или глуб са перјем на дну ногу које личи на гаће.

Га́лоп, м., најбржи трк коња, код кога коњ у ствари прави брзе скокове обема ногама: предњим па задњим.

Гиле́м, прид., велики.

Главачки́ (главачки́м) прил., стрмоглаво.

Гњи́да, ж. јаје из кога се излеже ваш.

Говеи́м, несвр., стојати смерно, оборених очију. "Говеи́ ко мла́да неве́ста по́за вра́та".

Горња́к, м., ветар који дува из планине у равницу. Јавља се увече у летњим данима.

Гр́бла, ж. грбава женска особа.

Гр́бља, м. грбав мушкарац.

Гр́дно, прил. много, јако, гласно.

Гри́ва, ж., грива у коња.

Гр́кла, ж., жена рапавог гласа.

Гр́кља, м., човек рапавог гласа.

Гркља́н, м., горњи део гуше са јагодицом. Гркљан се назива и човек са јако израженом јагодицом.

Гру́вам, несвр., пуцам: "Гру́вав то́пови", "Гру́вав прангѝје".

Гунтуља́в, прид., згужван.

Гунтуља́вим се, несвр., гужвам се.

Гу́рман, м., човек који много једе. Постоји и надимак Гу́рман.

Гуса́н, м., домаћа пернад мушког пола.

Гу́ска, ж. домаћа пернад женског пола; фигуративно: глупа жена.

Гуса́р, м. чувар гусака.

Гусе́ница, м., ларва разних лептирова.

Густ, прид., збијен.

Густѝж, м., густо жбуње, трње и др.: "Кроз ов'ј густѝж се не мо́ж' про́ђе".

Гу́шља, м., гушав човек.

Гушта́к, м., види Густиж.

Гу́(ш)че, н., младунче од гуске.

Д

Де́сим се, свр. будем присутан.

Детѝњи, прид. који припада детету.

Детѝњци, м. верски празник у част деце (хришћански).

Дешава́м се, несвр., збивати се.

Дѝка, ж. понос. "Не́ма ве́ће дѝке и́деш у војни́ке!"

Дѝчим се, несвр., поносим се.

Добѝло се, свр. родило се (дете).

Добричѝна, м., добар човек.

Докр́шим се, свр. дођем. Кад је неко непријатан као гост: "Те, докршѝја се!"

Дој'к'шњи, прид. досадашњи, доскорашњи.

До́цним, несвр., касним.

Дреме́ним, несвр., смерно стојим. "Дреме́ни ко мла́да неве́ста по́за вра́та".

Дремушѝца, ж. плућа од куване или печене живине.

Дречѝм, несвр. бљештим.

Др́тла, ж. остарела жена.

Др́тља. м. остарео човек.

Дро́пља, ж. неуредно обучена жена.

Дропља, ж, дугонога барска птица слична роди. Otis tarda Linn (Вук).

Другáчка, ж. другарица.

Дуб, м. врста храста, quercus.

Дýвам, несвр. испуштање ваздуха кроз уста; струјање ваздуха тераног ветровима. "Дýвај у свећý, те гу угáси!" "Нáпоље мнóго дýва вéтар".

Дýнем, свр. на тренутак избацим ваздух из устију. И за невреме се каже када кратко траје: "Дýну, па се смúри".

Дуздúшем, сврш. дотерам се, наместим се да лепо изгледам.

Дуздисýјем се, несвр. дотерујем се.

Дýња, ж. и дрво и плод. Дрво ниско расте, а плод је крупан, кад узри жуте боје и накиселог укуса. Бот. назив: cydonia vulgaris, Pers. Чувена је лесковачка дуња.

Душовадник, м., зао човек који би да извади другоме душу.

Душовадница, ж., зла жена која би да извади душу другоме.

Ђ

Ђумрукáна, ж. царинарница, трошаринска станица (А. Шкаљић).

Ђумрукцúја, м. цариник, трошаринац.

Е

Ебанцúја, м., стран човек, туђинац.

Ебанцúка, ж., страна жена, туђинка.

Енé, ено. Има и код Вука.

Еснáф, м., занатлиска организација.

Еснáф човéк, м., занатлија, фиг. домаћин.

Ж

Жáба, ж., Rana (L.)

Жáбљак, м. бот. назив: Matricaria chamomilla Linn. (Вук) исто Бот. речник САН.

Жабокрéчина, ж., зелен кајмак, који се ухвати на води која не отиче. Бот. назив: 1. Caltha palustris, 2. Conferva Link. (Вук), 3. Miosotis scorpioides, 4. Zanichellia palustris.

Жáлим, несвр. тугујем за неким или нечим.

Жáлос, м., туга за нечим; осећање душевног бола.

Жуљ, м. израслине у виду задебљања коже обично на горњим деловима ножних прстију или на табану. Тврда је и болна, некипут продре у виду чепа у ткиво.

Жуљам, несвр., притисак тесне обуће обично на прсте ногу с горње стране, некипут и између прстију.

З

Забáјем, несвр., почнем гунђати; почнем да врачам изговарањем нејасних речи.

Завúјем, несвр. закукам, заплачем гласно.

Загрцнем се, сврш., задавим се храном или пљувачком, која уђе у душник.

Задрдавим, свр. останем малог раста, нормално неразвијен.

Заздравим, свр. залечим се, извучем се од болести.

Залéгам, свр. тешко се разболим.

Закржљавим, свр. види задрдавим.

Закентерим се, свр. почнем се верати.

Замерýјем се, несвр. изазивам нерасположења према себи.

Замерим се, свр., изазовем нерасположење према себи.

Замумýљим, свр. изазовем збрку, глупо поступим.

Замумуљóтина, ж. збрка.

Занајáт, м. занат.

Занајатлúја, занатлија.

Занóсим се, несвр., претерујем

Затáшкам, свр. прикријем, прећутим.

Заташкýјем, несврш., прикривам, прећуткујем.

Заудáрам, несвр., непријатно миришем, одајем непријатан мирис.

Заудáрим, сврш., непријатно замиришем, засмрдим.

Зýка, ж., трава која расте на тињастом и подводном земљишту крај ботуња. Бот. назив: Juncus; Schoenoplectus lakuster; Scirpus radicans; Scriptus silvaticus (**Бот. речник САН**).

И

Избúјем, сврш. Појавим се; изникнем из земље.

Избирцúка, ж. Избирачица, пробирачица.

Изгркáвим, сврш. промукнем.

Измећáр, м. слуга.

Измећáрка, ж. слушкиња. "Што си Лено на големо . . . мајка ти је измећарка".

Измећáрим, несвр. радим као слуга, служим.

Изневе́рим, сврш. издам.

Изр̀кам, сврш, издувам нос, избацим слину из носа.

Изштр̀кљам, израстем високо.

Илици́ка, ж. варалица, лажљивица.

Исе́, н. једно ручно сито одсејаног брашна. Плурал: исе́ти (две исе́ти).

Иска́шљам, свр. избацим шлајм из грла.

J

Јаси́ка, ж. врста тополе. Ботанички назив према Речнику ботаничком САН: Populus tremula.

Језа́ва, ж. подводно земљиште.

Јутре́н, прил. сутра ујутру.

Јутро́м, прил., ујутру.

К

Ка́лим, несвр. загревам гвожђе до усијања, па га ставим у ладну воду, при чему оно добија нарочиту тврдоћу.

Калаису́јем, несвр. облажем калајем бакарне судове.

Калајџи́ја, м. занатлија који се бави калајџиским занатом.

Калашту́ра, м. пробисвет, рђав човек.

Ка́лдрма, ж., каменом поплочан пут или авлија (Шкалић).

Калдрмџи́ја, м., човек који прави калдрму.

Калдрмџи́ски, прид. који припада калдрмцији или кадрмциском занату.

Ка́па, ж., покривач за главу.

Ка́пар, м., занатлија који производи капе.

Ка́пара, ж., износ новца код куповине који купац даје продавцу као доказ о свршеном послу.

Кас, м., трчање коња.

Ка́сам, несвр., трчим (код коња).

Ка́скам, несвр., лагано трчим (код коња).

Каску́н, м., део коњске опреме: код Вука подрепница; код Абд. Шкаљића: подрепник, то јест кајиш који је једним крајем причвршћен за седло, а другим у виду замке, провучен испод репа коња да не дâ седлу или самару да клизи ка врату у току јахања или преношења товара.

Каћу́н, м., пољско цвеће. Цвета и у рано пролеће и у јесен. Цветови нежно ружичасти. Каћун има ризом који деца једу. У Ботаничком речнику САН има пет врста каћуна. Ботанички назив за каћун обични: Orchis moris. И код Вука каћун има више ботан. назива, од којих један: Orchis L. или: crokus L. и др.

Ква́снем, сврш., заседнем, тј. када неко дође у кућу па се заседи и не мисли да иде.

Ки́кот, м., гласни смех.

Ки́коћем се, несвр., гласно се смејем.

Ки́ла, ж. болест као последица цепања трбушне марамице и испадања црева. Јавља се најчешће у препонама, а може и на другом месту трбуха. Болна је, а може бити и смртоносна на случај укљештења црева.

Ки́лав, а, о, прид., особа која има килу.

Ки́лча, м., назив за килава човека.

Ки́слине, плур. тант., мочварно место.

Ки́ша, ж., падавина, атмосферски талог.

Клепету́ша, ж., велико звоно за овна предводника.

Коля́н, м., појас. Реч има више значења: појас женски, појас мушки и појас коњски којим се држи седло чврсто уз коња.

Коля́нче, н., деминутив од колан.

Крма́ча, ж. одрасла свиња која се чува за расплод.

Крошњичé, н., мала котарица.

Крс, м., краста (део људског тела).

Крсти́на, ж. фигура пожњевеног и повезаног жита. Састоји се од 14 снопова (Драг. Ђорђевић: "Живот и обичаји . . ., стр. 545), сложених тако да клас буде унутар фигуре, а слама споља.

Кр̀шкам, несвр, туцам, "туцам јáјца на вели́гден". "Ајде да кршкамо јајца".

Крушчáт, а, о, придев, опор ("крушчáта земљá").

Кру́шка, ж., воћка (дрво и плод). Бот. назив: Pirus, Pirus communis, Дивља крушка: Pirus silvestris.

Крушкáр, м., земљиште усађено крушкама.

Л

Ла́бав, а, о, попустљив; недовољно стегнут. Фиг. неодлучан човек.

Ле́ћа, ж. сочиво. Ботан. назив: Cicer lens Linn.

Лескóвачка четвóрка, игра у колу, компликована, веома бурна. У Лесковцу се ни једна свечаност није могла замислити без

Лесковачке четворке. Почиње лаганим темпом, па све брже и брже, да се, пред крај, претвори у исцрпљујућу брзину.

Либаде́, н., горњи део женске градске ношње, широких рукава при крају. Правило се од црног сатена, а и од других свилених тканина разне боје.

Лојзја́, плур. тантум, м., виногради.

Лу́лка, ж., висибаба. Ботан назив: galanthus nivalis Linn.

Љ

Љи́гав, а, о, прид., балав; фиг. неодлучан.

Љи́гоша, м., балавко.

Љигосу́јем се, несвр. балавим; пренемажем се.

Љи́лька, прид. покисао; фиг. пијан.

М

Мал, м., имовина.

Малоч'с, прил. малопре.

Ма́ндра, ж., радионица сира код екстензивног сточарења.

Ма́сло, н. путер.

Маслéн, а, о, прид., маслинасте боје.

Ма́тица, ж. матица код пчела; матица код текућих вода; матица код шрафа.

Ма́лтер, м., мешавина растопљеног креча и песка за зидање и малтерисање.

Ма́лтерка, ж., зидарска алатка за захватање малтера при зидању.

Ма́ћија, ж., маћеха.

Мости́нка, ж. мостић за прелаз пешака преко потока.

Мо́чла, ж., попишуљка.

Мо́чља, м., попишуљко.

Мр́сан, а, о, прид. јело на масти (свињској).

Мр́сим, несвр., једем масна јела (на свињ. масти).

Мутва́к, м., кухиња.

Мртви́ца, ж., земља окренута северу и неосунчана.

Му́шмула, ж. воћка чији плодови сазревају касно у јесен, једу се када угњиле. Бот. назив: Mespulus germanica Linn.

Н

Нави́дим, несвр., мрзим.

Нави́дим се, несвр. мрзим се.

Надрљо́тина, ж., кад неко наседне, превари се, настрада.

Надушим, свр., нањушим, осетим по мирису.

Наéр, прил., накриво, искривљено.

Наéрим, свр., накривим, искривим, искосим.

Наду́шим, свр., нањушим, осетим по мирису.

На́јволим, несвр. највише волим.

Намћо́р, м., недруштвен човек, човек тешке нарави.

Напр́тим, свр., натоварим на леђа.

Нас'кам, свр., наговорим, напуним некоме главу; наљутим (се).

Нату́кам, свр., подстичем, наговарам, напујдам.

Нату́ткам, подстичем, наговарам, напујдам.

На́чврљим се, свр., натакнем се, набодем се.

Нашашави́чав, прид. по мало луд.

Њ

Њи́вчики, пл. тант., н., њивице.

Њин, а, о, присв. придев, њихов, а, о.

Њу́рав, а, о, прид. који кроз нос говори.

Њу́шка, ж. брњица у свиње; фиг. човек који шпијунира.

Њу́шкам, несвр., њушим (код пса); шпијунирам (код човека); њушкам.

Њу́шкало, н., шпиун.

О

Овнé, н., мали, још неодрастао ован. Фигурат.: приглуп човек, приглупо дете.

Обла́гним, свр. осладим.

Одкр́шим, свршим., преломим., одломим.

Озно́бен, прид., слеђен (сланом).; "попарен" сланом.

Ока́т, прид., који има очи, који види.

Одрта́вим, свр., остарим.

Опрашим, свр., плитко окопам кукуруз, виноград.

Освојујем, несвр., освајам.

Ошондам, свр., забрљавим, опчиним.

П

П'њкалоз, м., човек који стално гуњђа, приговара.

П'шла, ж., женска особа која пува; фиг. погрдно за сваку женску особу.

П'шља, м., мушкарац који пува; фигуративно погрдно за сваког мушкарца.

П'шкош, м., отрцана, подерана постељина.

Пазáр, м., новац који продавац инкасира за дан (дневни), недељу (недељни), месец (месечни) и годину дана (годишњи) у својој радњи.

Пајстóрак, м., мушко дете од удовице, којом се неко оженио, остало од првог човека.

Пајсторкиња, ж., кћер од удовице, којом се неко оженио, остала од првог човека.

Пáток, м., задња текућина која се добија код "вађења" ракије. Сладуњавог је укуса и без алкохола, или са мало алкохола.

Пи́пав, прид. неспретан, спор.

Пи́кавац, м., опушак.

Пи́зма, ж., омраза.

Пи́ска, ж., глас, једва чујан глас.

Пи́скам, несвр., тихо говорим, говорим да се једва чује.

Пи́снем, свр., проговорим (тихо). "Да не писнеш!" Да се не чујеш.

Плáнина, ж., Планина.

Планúнац, м., становник планинског села.

Побрáтим, м., стари сват код венчања и прављења свадбеног весеља.

По́кладе, свечана вечера уочи ускршњег поста.

Покóрник, м., момак, драган, љубавник.

Подсмевýјем се, несвр., подсмевам се.

Подсмевувáње, н. подсмевање.

Подевам, несвр., изазивам; исмевам.

Полúца, ж., стелажа.

Пољцú, пл. тантум, становници равничарских села.

Попáрим, свр., прелијем врелом водом.

Попрúче, н., папричица.

По́тка, ж., гранични знак; у старом срп. праву казна за попашу туђег имања.

Подрúгнем, свр., избацим гас из стомака на уста или на нос од несвареног јела.

Подригњувáње, н., подригивање.

Порéвам, несвр., гласни напор да се из стомака избаци храна, коју стомак не прима, или затрована храна.

Праскáрник, воћњак усађен бресквама (прскама).

Прáсковача, ж., ракија која се добија печењем виноградских бресака.

Пресúцам, несвр., износим у тежини, количини.

Причéкам, свр., угостим.

Прикýкам, свр., започнем кукати.

Прикýмак, м., учесник на свадбеним свечаностима уз кума, кога је кум повео са собом.

Прискóрим, временски се приближим. За трудницу пред порођајем се каже: прискорéла.

Прт, м., узана стаза кроз шуму или снег.

Прти́на, ж., утабана стаза кроз снег.

Прогóн, м., Ничији простор у пољу до појила на реци, или до паше, широк и до десетак и више метара. У топономији сваког села се очувао до наших дана назив ове архаичне установе.

Пролáмкам, свр., кратко ламкам јаја на покладама, колико да се одржи обичај.

Пýно, прил., много.

Пýкот, м., пуцањ.

Пýци? узвик, пујдање пса.

Пусталúја, ж., напуштено земљиште.

Пун'ч'к, придев, заобљен, лепог изгледа.

Пун'чка, придев ж., рода, заобљена, лепог изгледа жена.

Погúнем, свр., изгубим живот у рату или другим несрећним случајем.

Подз'д, прил. позади.

Погáним, несвр. у свађи употребљавам непристојне речи.

Приорујем, несвр. по мало орем: Каже се: "Попује и приорује", кад неко ради више послова.

Р

Рабóтан, а, о, придев, радан, вредан.

Работéтина, ж. пеј. од работа, рад.

Рáзмир, м., немир, свађа.

Разпрéзам, несвр., испрезам коње, волове.

Раб'цил'к, м., Превознички посао, рабацилук.

Распутине, ж., Раскршће.

Развивам, несвр. развијам, скидам са бебе пелене.

Развр́жем, свр., развежем.

Разд'ним, свр., сванем.

Р́кла, ж., жена која се често усеца, издувава слину из носа.

Р́кља, м., човек који се често усеца, издувава слину из носа.

Ра́нка, ж., рана на телу разног узрока. У клетви: "Ранке те изеле"!

Ѓкмача, ж., отвор на старинским чакширама за мокрење.

Ѓженица, ж., хлеб од раженог брашна.

Рт, м., хрт, дугоноги ловачки пас. Има и код Вука: хрт (рт).

С

Са́рана, ж., сахрана, укоп.

Сино́р, м., међа, граница (Вук: Рјечник; Ђ. Даничић: Рјечник из књ. старина).

Сла́бина, ж., део људског тела испод ситних ребара.

Сла́бим, несвр., венем, губим снагу.

Сви́дим, несвр., допадам се.

Ска́пла, ж., трома жена; жена која се једва вуче у кретању.

Скапане́ж, м., трулетина.

Се́роња, м., ништавило, слабић.

Скот, м., стока, глупак, простак (Речи има и код Вука).

Сока́к, м., шор, улица.

Сокачар, м., нерадник, мајач.

Сокача́рка, ж., скитница, нерадна жена, која је често на сокаку.

Спикто́шем се, свр. свенем.

Спикто́сан, придев, свенут.

Сра́ћка, ж., пролив.

Сра́ћкавица, ж., пролив.

Слежéнка, ж., слезина (жлезда).

Сто́жар, м. стуб у средини гувна око кога се врти коњ(и) у вршидби.

Стопа́рче, н., некадашњи сребрни апоен од 50 пара динарских.

Селѝште, н., презрив назив за село.

Сучка́р, м., ужар.

Т

Табијатлѝја, м., ћудљив човек.

Табијатлѝја, придев, ћудљив, тешке нарави.

Та́лкам, несвр., претражујем, претресам, претурам тражећи нешто.

Тек, м., непарни број (1, 3, 5, 7 итд.).

Тек, прилог, пре кратког времена: "Тек што је отишаја".

Те́кнем, свр., изненада ми пасти на памет. (Врањанци кажу: "Те́кна ми на памет"; Македонци: "Ми текна́ на памет"; Лесковчани: "Текну ми на памет".

Ти́ква, ж., бот. назив: Cucurbita lagenaria Linn. (Вук).

Ти́квица, ж., бот. назив: Solanum melongena.

Тести́ја, з. суд за воду од глине.

То́кам, несвр., куцам се чашама, куцам се другом посудом за вино и ракију. У лесковачком крају постоји благосиљање речима: "А́јде то́ка, нек је жѝва сто́ка"!, при чему се учесници у овој згоди, куцају чашама пуним ракије, или вина; или кондирима пуним алкохолним пићем.

Томрук, пл. томруци, м. дрвени окови.

Топѝло, н., место где се мочи конопља.

Трап, м., део запрежник кола: предњи трап: предња осовина са точковима; задњи трап: задња осовина са точковима.

Тра́пла, ж., неспретна женска особа.

Тра́пља, м., неспретан човек.

Тр́тла, ж., женска особа код које се уочава задњи седални део тела.

Тр́тља, м., мушкарац са истуреним седалним делом тела.

Тка́јна, ж., ситуација код игре **бам**, где један играч код сваког потеза зрневља добија могућност да узме противниково зрно којим игра. У фигуративном смислу: Кад неко стално добија у неком послу.

Туру́нч, прид., жуте боје; турунч лубеница.

Тутуме́ја, м., глупавко, мутавко.

Ту́ткам, несвр., наговарам, подстрекавам; пујдам пса на неког!

Ту́кам, несвр., види Ту́ткам.

Ту́чкало, м. затуцан човек, будала.

Ћ

Ћепе́нак, м., дрвени поклопац на дућану, на вратима и прозору, служи као појачање дућанске просторије, али и за излагање робе.

Ћиле́рче, н., деминутив од ћилер.

Ћили́мче, н., мали ћилим.

Ћо́са, м., човек без бркова и браде.

Ћо́сав, придев, који нема бркове и браду, младић.

Ћо́рча, м., слеп човек; фиг. неинтелигентан човек.

Ћо́рла, ж., слепа жена, фигур. неинтелигентна жена.

Ћо́рав, придев, слеп.

Ћорћуту́к, придев, потпуна будала.

Ћуви́к, н., брежуљак.

Ћурáн, м., домаћа перната живина, америчког порекла. Фиг. будала.

Ћýрка, ж., женка од ћурана. Фигур. будала (жена, девојка, жен. дете).

Ћýпче, н., мали ћуп (посуда од земље за зимску оставу). Врањанци воле да киселе млеко у ћупчићима и продају на пијаци.

Ћурчи́ја, занатлија који је израђивао разне хаљетке од коже. И сада још има ћурчија и ћурчиског заната.

У

Уб'в'чак, придев, лепушкаст.

Убуђува́ње, н., буђање, захватање плесни.

Увампи́рим се, постанем **вампир**. Вук је у **Рјечнику** дао опширно опис вампира и глагола увампирити се. По њему: Вампир или вукодлак се зове човјек у кога (по приповјеткама народнијем) послије смрти 40 дана уђе некакав ђаволски дух, и оживи га (повампири се). Потом вукодлак излази ноћу из гроба и дави људе по кућама и пије крв њихову итд.

Удáрен, придев, нашашавичав, шашав.

Ýкам, несвр. дувам топао ваздух у руке да их огрејем. каже се: "Укни"! некоме, да би се осетило да ли је припит.

Укáрам, свр., утерам (кола у авлију).

Ýњкав, прид., човек који као да кроз нос говори.

Упрéзам, несвр., прежем (коње, волове).

Учýбрим, свр., укрутим. Каже се: "Учубрија уши ко вол" (кад ослушкује).

Ýцирам, несвр., загледам. Код Јована Михајловића: Уцира — загледа), "Лесковачки говор", стр. 88.

Устýн, м., слеме на стогу (сена).

Ф

Фами́лија, ж. шири круг сродника, који воде порекло од истог претка.

Фамилијáран, придев, породичан човек, човек који има своју породицу.

Фити́љ, м., Упредени памучни конац. Употребљава се у свећарству; затим у домаћинствима за ткање дебелог платна за чаршаве, пешкира "фитиљаша", завеса у свечаним собама градских породица, столњака и др.

Ц

Цáлам, несвр., непрестано говорим.

Цáлавка, ж., женска особа која стално брбља, каже се и цáлавица.

Цáлавац, м., брбљивац.

Цврчи́м, несвр., пржим се на масти. Када се праве чварци, они на ватри "цврчив". Или када се на жару пече цигерица, и она "цврчи". Када се на зејтину прже уштипци, и они "цврчив".

Цéрим се, несвр., при смеху или при неком душевном стању неке особе показују зубе, цéре се!

Цр́кнем, свр., умрем, код стоке угинем. У фиг. се каже: "ћу цркнем од сме", у значењу претерано се смејем. Или "Ћу цр́кнем од рабóту". "Ћу цркнем од муку".

Црњáк, м., црно вино.

Цркави́ца, ж., ситан новац, пара. Каже се: "Немам ни цркавицу!" у значењу немам ни пребијену пару.

Цревар, м., који пере и суши црева за разну употребу.

Цревó, н., црево; деминутив: цревцé.

Цр́ква, ж., хришћанска богомоља.

Црквéн, а, о, прид., који припада цркви.

Црквица, ж., мала црква.

Црквењáк, помоћно особље у цркви: чисти, гаси свеће, продаје их и др.

Ч

Ч'пкам, несвр. трошим прстима (ноктом од палца) зрневље из клипа од кукуруза; одкидам прстима зрна од грожђа, парчиће од хлеба.

Чáвка, ж., врана.

Чáвче, н., младунче од чавке (вране).

Чáтма, ж., плетара.

Чеврмé, н., покретљиви елемент на дрвеним колима на предњој осовини.

Чéпла, ж., размажено женско дете.

Чéпља, м., размаженко.

Черви́ш, м., умакац.

Чиви́ја, ж., клин.

Чи́пав, а, о. придев, домаћа животиња закржљалих вимена.

Чóрба, ж., врста домаће супе.

Чóрбаст, прид., течан, јело у виду чорбе, које се куса кашиком.

Чóја, ж., фино вунено сукно, обично фабричке производње; шајак.

Чýкаљ, м., врх бута који се држи када се черек носи (Вук); пањ од посеченог стабла који штрчи из земље.

Чýкљам, кастрим, сасецам гране од храста са лишћем за зимску прехрану коза.

Чукљаник, м., место у храстовој шуми у којој се кастри шума и спрема за зимску исхрану коза.

Чука́р, м., брег.

Чучи́м, несвр., седим на прстима и петама.

Ц

Цан, ж., душа.

Цану́м, ж. душа (,).

Цга́јем, несвр., упорно тражим.

Цанем, м. пакао.

Цембо́шем, сврш., бацим, одведем, оставим.

ДЗ

Дз'к!, узвик, погледај!

Дзак!, узв. погледај.

Дзви́знем, сврш. бацим; ударим.

Дзучи́м, несвр. зујим.

Дзуча́ње, н., зујање.

Ш

Шал, м., Плетени женски огртач, обично од вуне.

Ша́ка, ж., део људске руке: длан са прстима; користи се и за меру: дужину и запремину.

Ша́чка, ж., демин. од шака.

Ша́јак, м., вунена тканина финијег квалитета, индустријске израде, употребљаван нарочито за крој војничког одела.

Ше́бој, м., мирисно цвеће јако неговано по баштама. Има га више врста. Ботанички назив према Бот. речнику САН: Шебој бели: Matthiola incana; Шебој жути: Cheiranthus cheiri; Шебој зимњи: Matthiola incana; Шебој зимски: Matthiola incana hiberna; Шебој јесењи: Matthiola incana, Matthiola incana autumnalis итд.

Шева́р, м., барска биљка употребљава се за прављење рогожа, ботан. назив по Вуку: Arundo arenaria Linn, исти назив и по Бот. речнику САН за барски шевар. **Шевари́ште** се зове место где расте шевар.

Шини́к, дрвена посуда округлог облика, сачињена од јачег луба и равног дна укованог или ужљебљеног у оквир. Шиник брашна, шиник жита, али у народним умотворинама шиник злата.

Шербе́т, м., слатки напитак од воде и нагорелог шећера. Додаје му се и сок од лимуна. "Дај ми, Фато, златну чашу шербета"! — босанска песма.

Ши́ло, н. обућарски и сарачки алат.

Шљи́скавица, ж., житко блато.

Шмр́кам, несвр., удишем ваздух кроз нос; њушим.

Шмрка́ње, удисање ваздуха на нос; њушење.

Шта́вим, несвр., препарирам кожу.

Штрко́љ, м., Обад, инсект који својом оштром израслином на глави убада говеда. Убод је болан и обично говеда код појаве штрколја се дају у дивљи бег.

Штр́кљам, несвр. дивље бежање говеда са подигнутим репом уплашена од инскета штрколь. У Речнику је забележен глагол штркљам у значењу брзо растем.

Штога́, прил. много.

Штуца́ње, н., нестајање, бежање.

Шту́лам се, несвр., бесцильно се лутам, бесцильно се мувам, крећем тамо амо.

Шупељка́р, м., човек који свира на шупељку или прави шупељке.

Шушња́р, м. подказивач, цинкарош, прислушкивач, шпиун.

Глава VIII

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Грађу за свој **Речник лесковачког говора** Брана Митровић је црпао, како сам наводи, "из живог народног говора, из писаних извора доста (!) објављене литературе о говору, тачно наведене где и како је она изнета, као и из бројних умотворина разне врсте (приповедака, пословица, питалица, загонетака, изрека и др.)."

Ти његови извори наведени су у специјалном списку на крају **Речника** од броја 1 до 78.

Међутим, уз лексем Бембели́јас наведен је извор бр. 80; уз лексем Де́лнички бр. 81; уз лексем Би́бац број 82, којих нема у "Списку усмених и писмених извора".

Код лексема Аберни́к назначен је извор под бр. 58, стр. 57. Под бројем 58. наведен је рад Радмиле Стојановић: "Љековито биље лесковачког краја", објављен у Лесковачком зборнику, том XIII, почев од стр. 113 па надаље, па лексем Аберни́к ни по садржини рада Стојановићеве, ни по броју странице наведене уз лексем Аберни́к, нема никакве везе са наведеним извором.

Код лексема Поц'кнем упућује се на извор број 64, стр. 94. Број 64 је рад Радмиле Стојановић: "Дрводеље Вучја" објављен у Лесковачком зборнику, том XIX, стр. 237. И у овом случају, као и код лексема Аберњик, нема никаквих веза између лексема Поц'кнем и извора.

Уз лексем Модрењајка упућује се на извор под бр. 75. без назнаке броја странице. Под бројем 75. Списка извора наведен је рад Јована Јовановића: "Слатински манастир и његово спаљивање . . ." објављен у Лесковачком зборнику, том XX, стр. 191. И у овом случају лексем "Модрењајка" нема никакве везе са радом Јована В. Јовановића, који представља један прилог из историје лесковачког краја, а лексем Модрењајка је, према **Речнику**, врста чарапе.

У свим овим случајевима ради се, свакако, о штампарским грешкама. Али, нека је и тако, ипак, како ће корисник **Речника** моћи да нађе објашњење и провери значење речи наведене уз ове бројеве "Списка извора"?

Уз неке лексеме јавља се извор под бр. 4. Код овог броја се у "Списку извора" јављају некакве "Лесковачке умотворине", без назнаке ко их је скупио, где су и када штампане.

Скренимо пажњу још на један извор под бр. 56 "Списка". То су некакви "Необјављени рукописи" аутора **Речника** нигде "ближе означени".

Иако је списак извора значајан: 78, можда и 82, ипак је изван овог броја остао некоришћен велики број извора од значајних аутора и још значајније садржине. Тако, примера ради, наводимо да аутор **Речника** није користио знаменито дело Милана Ђ. Милићевића "Краљевина Србија", објављено 1884. г., за оно време најученијег човека нашег народа, који је у овој својој студији поклонио доста пажње лесковачком крају и објавио аутентичне текстове из говорног језика овог краја.

Брана Митровић, даље, није користио радове свога професора Александра Белића који је до сада непревазиђени познавалац српског језика и његових разних дијалеката.

За Брану Митровића не постоји Вук Караџић и његов **Српски рјечник**, као и многобројна његова дела. За њега не постоји велики српски филолог Ђура Даничић и његов **Речник из књижевних старина српских.**

Од локалних писаца он није довољно користио радове Драгољуба Трајковића, нити књижевна дела Жака Конфина, проткана изразима лесковачког говора. Он није ни погледао четири обимне студије Јована Јовановића у којима је овај истраживао етнографски и социолошки четири региона простране Лесковачке котлине са освртом на говорни језик у тим регионима. Од овог писца је користио, и то наопако, два-три његова мала рада.

Недовољно је користио и радове Добривоја Каписазовића. Ћутке је прешао преко досада најбоље научне студије о лесковачком говору из пера Јована Михајловића, у којој је овај наш вредни истраживач објавио велики број речи лесковачког говора.

Није ни поменуо драмски рад Ненада Кражића "Будење" из кога је могао да користи велики број речи лесковачког говора.

Ти пропусти одразили су се на квалитет **Речника лесковачког говора** не само у броју речи лесковачког говора него и у њиховој аутентичности.

Брана Митровић је велики број речи покушао да и етимолошки прикаже. Најчешће, ради се о такозваним турцизмима. При томе он је не само указивао на порекло речи већ је и исписивао те речи како оне гласе у језику народа од кога те речи потичу, па и како се пишу њиховим правописом. Тако се јављају речи на турском, арапском, персијском, француском језику. Неке су од тих речи написане ћирилицом, као на пример Алис "прил. тур. halis — арап. hális", или код франц. речи Barege.

Јављају се ту речи и грчког порекла, хебрејског и других народа.

Брана Митровић није знао ни један страни језик, а најмање оријенталне језике. Наводећи порекло великог броја речи које потичу од бројних народа и пишући те речи правописом тих народа, он је правио грешке, које би избегао да није ишао у етимологију, или, просто, да је уз сваку такву реч наводио извор који је највероватније, чак и једино могуће, био Абдулах Шкаљић, велики босански лексикограф.

У вези са тим с правом му је Недељко Богдановић приметио: "Код неког слоја лексема ишло се у етимологију, која увек представља тежак задатак и резултати нису на нивоу уложеног труда". Због тога, а и из других разлога, Богдановић је свој приказ **Речника** под насловом "Један особен речник", закључио: "Научна страна овог подухвата, међутим, под многим је знацима питања" (Градина, год. XIX, 7/84).

Мислимо да су наведене оцене Недељка Богдановића најблаже изречене критичке примедбе на **Речник лесковачког говора** Бране Митровића.

Локална критика је **Речник** дочекала са строжим примедбама.

Најпре се критички осврнуо Јован Михајловић својим приказом под насловом "Лесковачки говор" (Брана Митровић: Речник лесковачког говора), "Наша реч", 30. марта 1984. г.

Педантни Јован Михајловић, поред критичких примедби, одао је аутору **Речника** и лепо признање: "И поред свих наведених пропуста и замерки, може се рећи да је Брана Митровић својим **Речником** учинио крупан корак ка бољем познавању лесковачког говора који полако нестаје и који зато треба забележити као значајну потврду једног духовног трајања, једне друштвене потребе".

Добривоје Каписазовић је приказао Речник у својим прилозима објављеним у "Нашој речи" од 1, 8 и 14. фебруара 1985. године под насловом: "Недограђено дело". Овај наслов приказа **Речника** је оштра критичка примедба. Што се тиче текста приказа, у њему је Каписазовић ставио читав низ конкретних замерки. Између осталог, он је рекао "да је Брана Митровић приредио **Речник** неаутентичног лесковачког говора". Даље је приметио, да "у **Речнику** има речи које нису специфично лесковачке већ у општој употреби у нашем језику. Њима није било места у **Речнику**" ("Наша реч", број од 1. фебруара 1985. године).

По Каписазовићевом мишљењу, "читав низ речи је погрешно протумачен и то је оно што највише штети вредности овог подухвата. Брана Митровић је при састављању **Речника** дозволио сувише грешака и недоследности, па се на основу њих може говорити чак и о његовом непознавању лесковачког говора" ("Наша реч", 15. фебруара 1985. године).

Ето, тако је локална критика дочекала **Речник лесковачког говора** Бране Митровића, који је својом појавом, иначе, изазвао велико интересовање читалачке публике.

Овим нашим радом о **Речнику лесковачког говора** Бране Митровића, ми смо се придружили тој критици. У нашим оштрим примедбама, отишли смо корак даље чак и од љутитог Добривоја Каписазовића. Међутим, наше примедбе нису априорне, већ произлазе из конкретно утврђених грешака и заблуда аутора **Речника.**

У томе нам није била намера да "детронизирамо" рад Бране Митровића. И после наших критичких опсервација, **Речник лесковачког говора** Бране Митровића остаје такав какав је. И наше ће примедбе остати, остати у најмању руку као сведочење о лесковачком говору једног старог Лесковчанина од прадедова до нас самих, сведока који је рођен и до сада у њему проживео 82 године.

Jovan V. Jovanović

ON LESKOVAC SPEECH

The cause of this volumineous study on Leskovac speech is the **Dictionary** composed by Brana Mitrović whose work attracted great attention and inspired the critiques of several connaisseurs of this matter. The author gave a large number of remarks and word explanations and his vision of the Leskovac speech structure. The following conclusion can be drawn: The **Dictionary** has a lot of faults and sometimes shows that its composer had not known the speech that was its subject.

This tudy represents a considerable contribution to the problems of Leskovac speech, also treated in a book of Jovan Mihajlović, though it vas not mentioned by the composer of the **Dictionary.** One of the chief remarks on the work of Brana Mitrović originates from the fact that he did not explain the criteria he had used in his work. In that sense, this study represents a good and indispensable contribution.

949.711„1841"

Борислав Андрејевић

Записи о Нишкој буни 1841. године и другим покретима против Турака на маргинама црквене књиге Пентикостар

Априла ове, 1988. године, навршило се 147 година од ослободилачког устанка 1841. г., познатог и под називом Нишка буна. Био је то, после првог српског устанка, највећи и најмасовнији покрет против Турака у XIX веку до ослобођења Ниша 1878. године. Драгоцен извор из околине Ниша о овом устанку је запис на маргинама црквене књиге Пентикостар[1]. До 1960. године књига се налазила у цркви св. Вазнесења у Горњем Матејевцу, а од тада у нишком Музеју црквених старина[2].

У Пентикостару, поред записа из 1841. и 1845,[3] постоје и записи из 1807, 1809,[4] 1835, 1838, 1876. и 1877. године. Поменути записи сврстали су књигу у вредно покретно културно добро[5].

Записи у Пентикостару нису бележени хронолошки по годинама. На почетку, од седамдесетог листа, убележен је запис из 1838. године. Исписан је у доњој маргини, по један ред на свакој страни — укупно 45 редова. Текст записа је на више места оштећен, избрисан од листања књиге. До сада није објављиван. Остали записи су при крају књиге. Писани су од задње стране ка средини Пентикостара. Најпре је на маргинама задњих 11 страна забележен текст записа који се односи на 1841. г., а у продужетку, на следећих 18 страна, допуна из 1845. године. Исписано је, укупно, 108 редова на 29 страна. После десетак неисписаних листова, поново су на маргинама записи. Најпре, на једној страни, запис из 1876, а на наредне две из 1877. године. Потом, на две стране записи из 1807. и 1809. г. и коначно на следеће две стране, такође досад необјављени записи, из 1835. године.

Од наведених записа највреднији је из 1841. године. Јединствен је као документат писан од учесника устанка, са подацима о организацији и организаторима покрета тога времена против Турака. Додатак из 1845. године указује на даљу револуционарну активност преосталих вођа покрета, са поруком да не остану »навек турски робови«. Да би се

---

[1] Књига која се користи у цркви од Ускрса наредних 50 дана.

[2] Музеј је настао од изложбене поставке црквених старина нишке епархије, отворене 13. октобра 1960. године. Експонати за изложбу прикупљени су из цркава и манастира са територије општина: Ниш, Пирот, Алексинац, Прокупље, Лесковац, Врање, Власотинце, Дољевац, Медвеђа, Житорађа, Гаџин Хан и др. Изложба је крајем године прерасла у сталну поставку под називом Музеј црквених старина. Смештен је у просторијама зграде Удружења српског православног свештенства у Нишу, на Кеју Животе Бошића бр. 7. Пописом из 1972. г, извршеном од сарадника Завода за заштиту споменика културе из Ниша, Музеј је поседовао: 125 црквених књига од XVII — XIX века, 40 примерака архивског материјала (књиге рођених и умрлих, дневници свештеника и др.), 115 икона, 23 антиминса, 3 епитрахиља, 2 фелона и по један дарак за путир, ђаконски стихар, барјак »небо«, појас, фигурална композиција у дрвету, фрагмент композиције фреске, портрет на платну, и још 63 крстова, пафте, свећњака, чаша, путира, кандила, ибрика, медаљона, јатагана, купеља, наруквица, триптихона и других црквених предмета. Укупно је било пописано 379 експоната. Музеј и сада ради у истим просторијама.

[3] Ови записи нису непознати. Објављивани су више пута. Први пут, крајем прошлог, века Тихомир Борђевић, Белешке о Власотинцу, Дело, Београд, књ. XIV, месец април, 1897, 143—144. Он није видео запис. Добио је 1896. г. веома коректан препис од хумског учитеља Јована Стојановића и објавио га је. Наредна два преписа објавили су: Владимир Николић, Милојева и Срндакова буна 1841. године, Ниш, 1932, 14—16 и Петар Гагулић, Неки записи и натписи на територији епархије нишке. Православна мисао, св. 1—2, Београд 1968, 129—130. Објављени су углавном као прилози о Нишкој буни 1841. г, без већег интереса за расветљавање његовог изворног значаја.

[4] Објавили су их: Љ. Станојевић, Стари српски записи и натписи, књ. II, Београд 1983, стр. 836, 839 и Б. Андрејевић, Два записа у Пентикостару горњоматејевачке цркве, Градина 7—8, Ниш, 1971, 135—139.

могао користити у изворном облику, целокупан текст са маргина Пентикостара, из 1841. и додатком из 1845. године, је фотографисан[6]. Прегледности ради исписи са маргина сређени су по странама Пентикостара.

ТРАНСКРИБОВАНИ ТЕКСТ ЗАПИСА У ПЕНТИКОСТАРУ ИЗ 1841. и 1845. ГОДИНЕ

Стр.

1. »У недељу 15. марта 1841. године у Горне Матевце претеслимимо паре од вилает на Жику Борићевога и на Игу Шићерковога и на Ранђела Еличићевога.

2. За подизање вилает приимаше паре: осамнаес иљаде дуката и триес иљаде цванцика и петнаес иљаде рубле. Све теја паре осташе у Жику, у Игу, у Ранђела,

3. непотрошене за вилаетску послу.
У Томину недељу, 5. априла 1841. године, подигосмо се, а у суботу 11. априла Кутину разбише Турци, а у недељу 12. априла Матевци

4. и Каменицу Турци разбише. И такое теја паре осташе у Жику, у Игу, у Ранђела непотрошене. На примане паре сведоци: Станко Бојација из Власотинци;

5. сведоци: Стојан Чавдар из Крчимир, Милоја чорбација из Каменицу, Здравко Гуливређа из Каменицу, Стојан Чучиљ из Каменицу, Никола Срндак из Душник;

6. сведоци: Никола каплар из Горне Матевце, Цаја Боин, Стојан Пицандра, Ђор Голуб, Јован Миља Долне Матевце, Благоја железар, сведоци:

7. сведоци: Бурђан из Палиграци, Симон из Крав(ље); сведоци: Стеван Мандарац, Коста Чавка из Ниш, Здравк(о) Палилула из Ниш, Никола Саатчија из Ниш;

8. сведоци: Спаса из Др(а)жевци, Марко учитељ др(а)жевачки, Милија из Габровац, Цека качар из Куновицу, Цветко Маностирац, Бока из Цер(је), Цветко из Оре(о)вац;

9. сведоци: Иван из Врело, Петар Големи, Јасеновик, Пеша из Малче, Петар из (Х)ум, Неша из Кне(з)село.

10. Овија сведоци заклеше се у манастир горнематевачки, у свети Јован. Закле и(х) попа Јован горнематевачки и попа Јанко каменички.

11. Судевске капетан Гаја пита Жику Борићевића за теја паре: Куд су? Он каза: Закопамо и(х) у подрум кад видомо гори Кутина. Подписа и(х) сви. Марко Поповић, учитељ држевачки у 26. априла 1841. године у судевске — у контроманац, потписани.

ДОДАТАК — ЗАПИС ИЗ 1845. ГОДИНЕ

Стр.

12. У 16. априла 1845. године дојде у Матевци Станко Бојација из Власотинци. Стојан Чавдар из Крчимир и нарекоше се

13. за ракију да купе. И подигоше ракију у Киту Бабиног, па зовнише Стевана Павловога Мандарца и Стојана Пицандру и Ђор Голуба и Благоја железара.

14. па отидоше код Игу Шићерскога и код Жику Борићевога и код Ранђела Еличића. Тада проведу разговор за онеја паре народне што су остале у

15. у Жику, у Игу, у Ранђела. И поиска Станко од Жику и рече му: — Брат Жико, онај остава што остаде код вас тројицу, да ју дате нама да ју пренесемо у Ср-

16. у Србију, у српску народну касу, за што су и тоја народне паре; да и(х) оставимо код књаза да и(х) он чува; и он ће да опраља пут за нас, да не останемо

17. овакој навек турски робови. А кад чуше тија речи Жика и Ига, а они се

18. а они се обрнуше те им рекош(е): — Какве паре од нас тражите? Зар малко један пут народ испленисте и упропастисте, па саг оће-

19. оћете тоја да работите. Знаете ли ако отидемо код пашу што ће да буде од сви вас? Станко прећута докле Жика и Ига изговорише, па по-

20. па поче Станко говорити Жике и Иге: — А браћо моја, лоше ли (ј)е тоја што ја вам говорим; не ли (ј)е тоја за сав народ добро кад сас теја паре (учи...) такој

---

5 Пентикостар горњоматејевачке цркве стављен је под заштиту закона решењем Републичког завода за заштиту споменика културе — Београд од јуна 1958. године. Није познато када је и где штампана ова књига, јер недостаје први лист. Димензија је 29,5x20 сантиметара и поседује 327 листова, са мање вредним графичким приказима. Корице су од дрвета пресвученог кожом, без орнамената. Према запису на корицама, књига је била повезивана. Повезао је »поп Раденко од Стрелец«, не назначивши годину. Познато је да је Раденко умро 1879. године. Књига је сада доста оштећена.

6 Фотографије је начинио Ј. Шурдиловић, историчар и документатор Завода за заштиту споменика културе у Нишу, приликом пописа експоната 1972. г. у Музеју црквених старина. Снимио је и записе из 1876. и 1977. год. Испустио је један запис из 1845. г. Њега је копирао, јануара 1986. г. аутор текста, а такође и два записа из 1807. и 1809, као и записе из 1835. г. Запис из 1838, због оштећења није могао бити ни фотографисан ни копиран. Он је преписан.

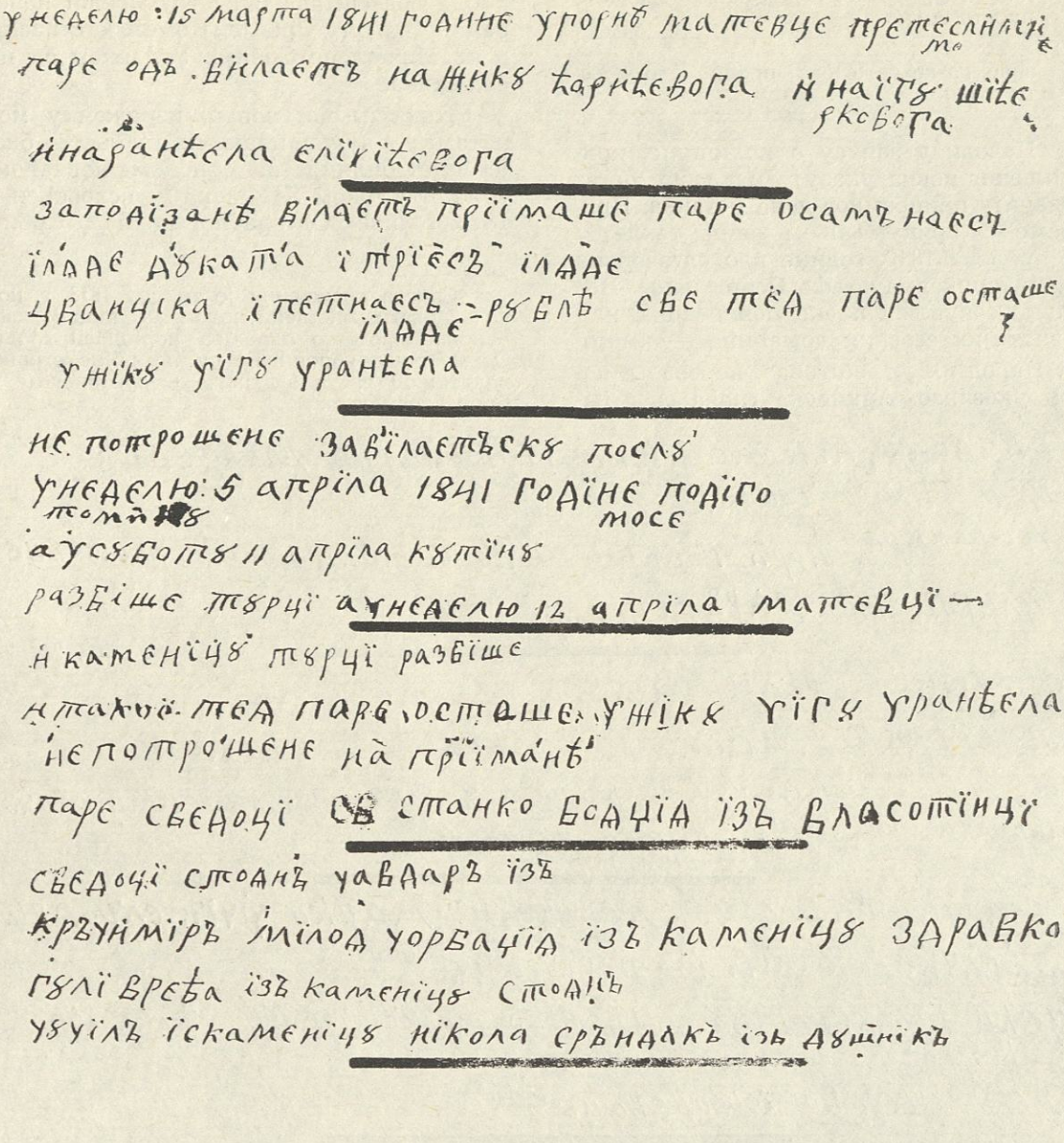

Сл. 1

21. учинимо и урадимо, неће ли се најде кад год за нас или за наши синови за спомоћ. Овој овако неће да остане на овуја руку. Ако не може сам,

22. а кад год ће да буде. А Жика, па се обрну на Станка и рече му: — Иди одотле пропаснику, немој па да ми кућу загубиш, како што си ми и пре

23. и пре загубил! И такој си
И такој си сви отидоше из Жикину собу. И такој мало време пропројде, отиде Жика и Ига у серај

24. у серај, та кажу на Садика, а Садик и(х) одведе код пашу — Жику и Игу — и они су доодили у Матевце.

25. И паша одма испрати Садика и Адема у Матевце Горне, те уватише у Жику, Благоју, Стевана, Јованчу, Милоша, а Пицандра и Голуб утекоше — доказа им Петар Саралија.

26. Кад год заузне Србија Горне Матевце да (ј)е свакому на знање, кој зна да прочита овај запис у Пендикостар, што (ј)е записан

27. аманет и да се каже на суд српски и да се изстраже онеја паре од онеј вамилие што су записане поимена.

28. После Турци одкараше Станка Бојацију у Станбол за овуј работу, кад и(х) оптужи Жика Борић и Ига Шићерко. И та-

кој да (ј)е свакому на знање и да не е просто кој

29. знае, па не каже овај пропис што у њега гласи.

Наводи у запису о количини прикупљеног новца указују на добру организацију припремног дела устанка. Припреме, са прикупљањем новца, текле су од пролећа 1840. године као одговор на терор нишког Мустафа Сабри паше. Новац је сакупљен преко повереника, најпознатијих сеоских домаћина — кметова. Народ их је поштовао, веровао и помоћ указивао. Архивска грађа овог периода обавештава о густој мрежи повереника на југу Србије. Помоћ је стизала и из Михајлове Србије. Углавном од исељеника.

Прикупљени новац, изражен у монетама — дукат, цванцик, рубља — био је најстабилнији на српском новчаном тржишту током XIX века до ослобођења 1878. године[7]. Од златног новца у Срби-

[7]Српска кнежевина је тек од 1873. г. почела ковати сопствени новац. До тада је као основно средство плаћања коришћен грош. Осим гроша коришћене су и бројне стране валуте: 10 врста златног, 28 сребрног и 5 бронзаног новца.

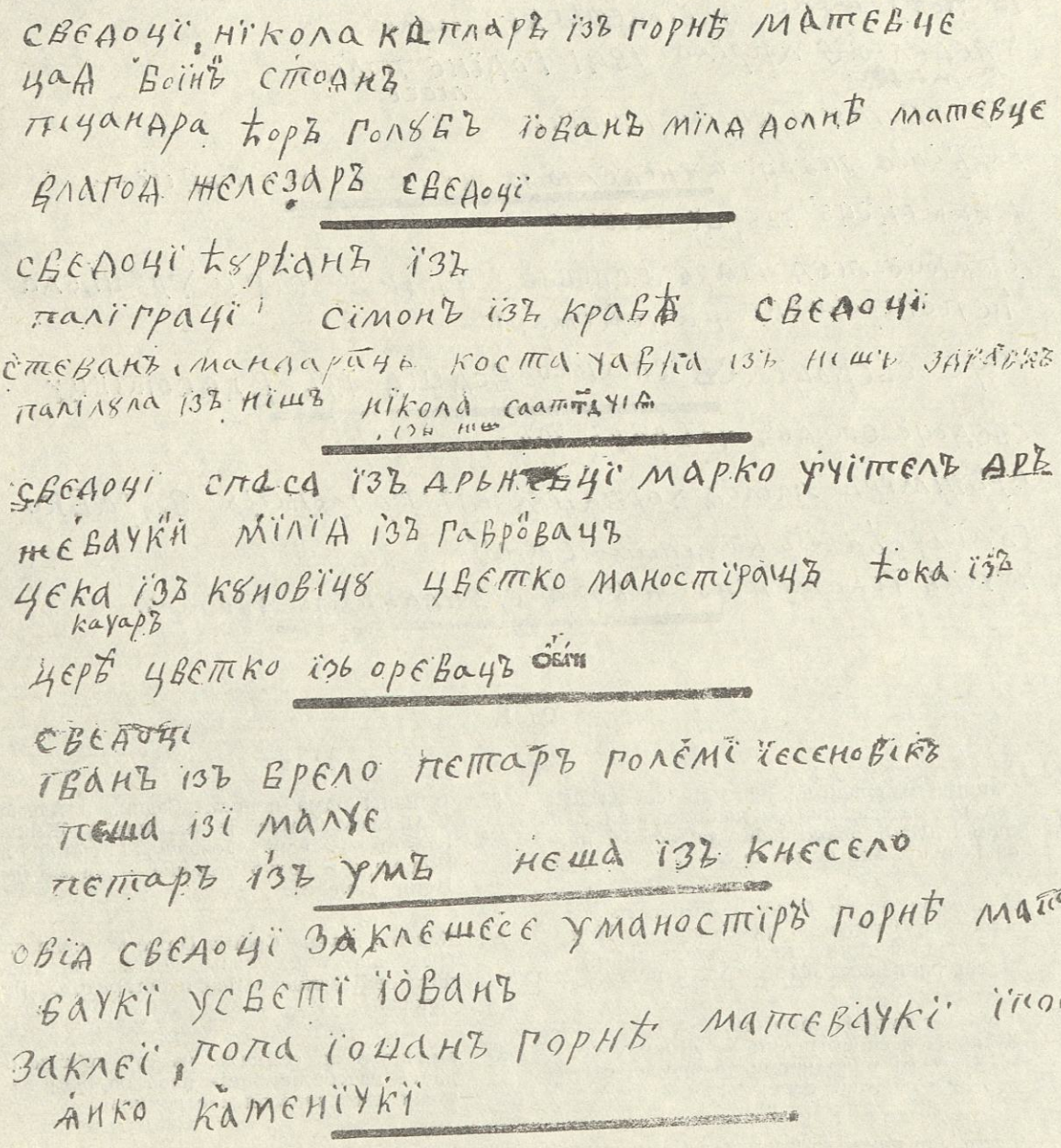

Сл. 2

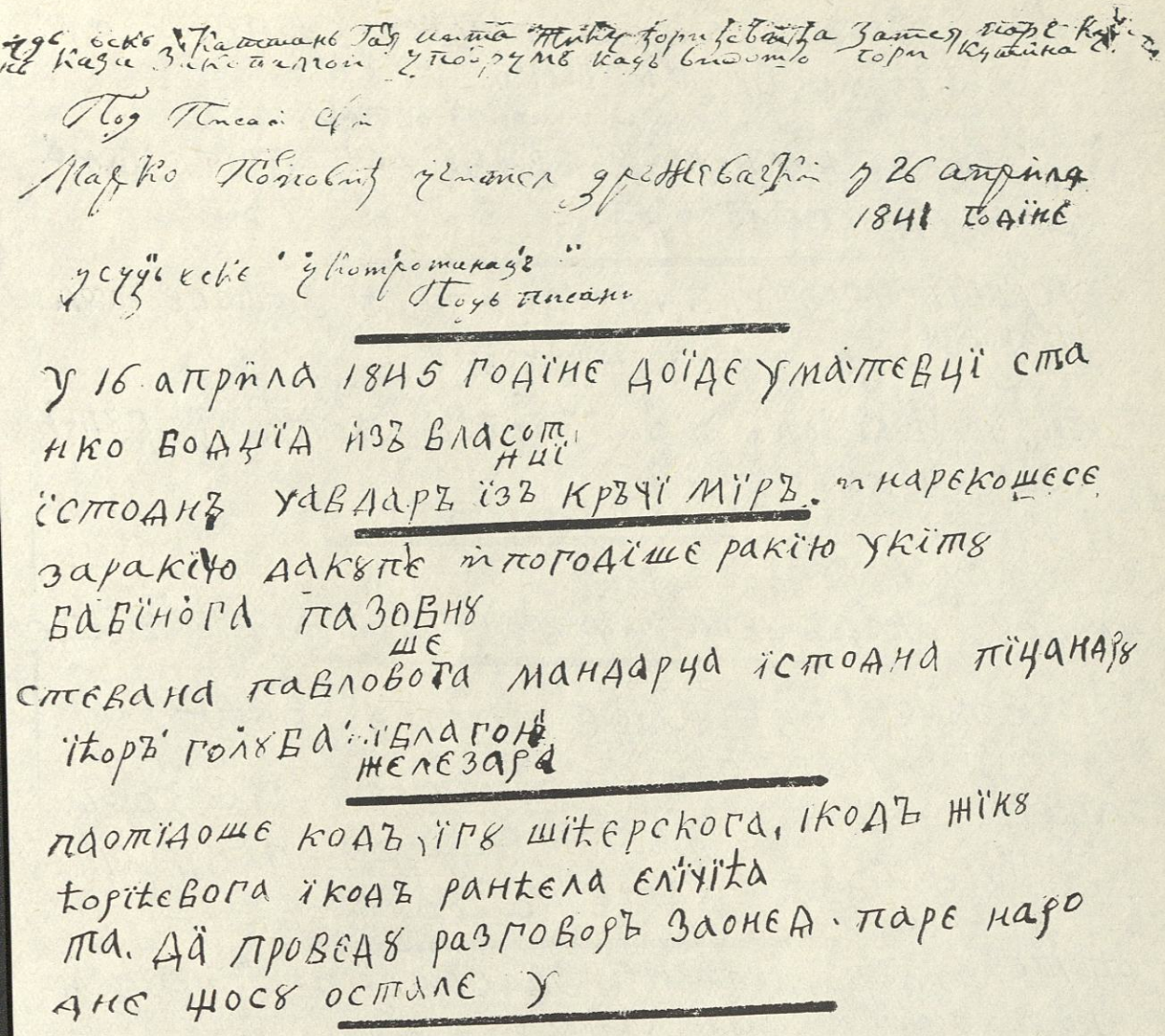

Сл. 3

ји најпрометнији био је цесарски (царски, аустријски) дукат. Вредност му је стално расла. Тако је за дукат 1805. добијано 8 гроша, а 1841—1842. године 20—24 гроша[8]. Руска рубља — стара сребрна рубља и аустријски сребрни цванцик биле су такође честе монете у промету Србије XIX века. Њихова вредност тридесетих година прошлог века износила је 7—8 гроша[9]. Наведени новац у запису: 18.000 дуката, 30.000 цванцика и 15.000 рубаља, представљао је велику вредност. Изражен у грошевима — дукат = 22 гроша, рубља и цванцик = 8 грошева — износио је 756.000 гроша.[10] Количина оружја, која би се могла купити за тај новац, сагледава се, донекле, у следећем податку: крајем децембра 1841. године крагујевачко начелство продало је једну пушку, два пиштоља и један јатаган, у затвору умрлог Ристе Илића, учесника устанка 1841. године, за 255 гроша[11].

---

[8] Ж. Живановић, Трговина и њен развој у Србији у првој половини XIX века, у књизи Србија у ратовима, СКЗ, Бгд. 1958, 306; М. Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, књ. I. Бгд. 1898.

[9] Историја Београда, књ. II, Бгд. 1974, 365.

[10] Архив СР Србије, фонд ПУД, бр. Уз П 2123 од маја 1941. г.

[11] Манастир се налази 1,5 км. североисточно од Горњег Матејевца у подножју брда Бели Брег и Темени Врх. Приступ манастиру од села Г. Матејевца могућ је тешко проходном и узаном клисуром, коју чини матејевачка река. Манастир св. Јована помиње се у првом турском пописном дефтеру Ниша 1498. године као пуст и без калуђера (Исто-

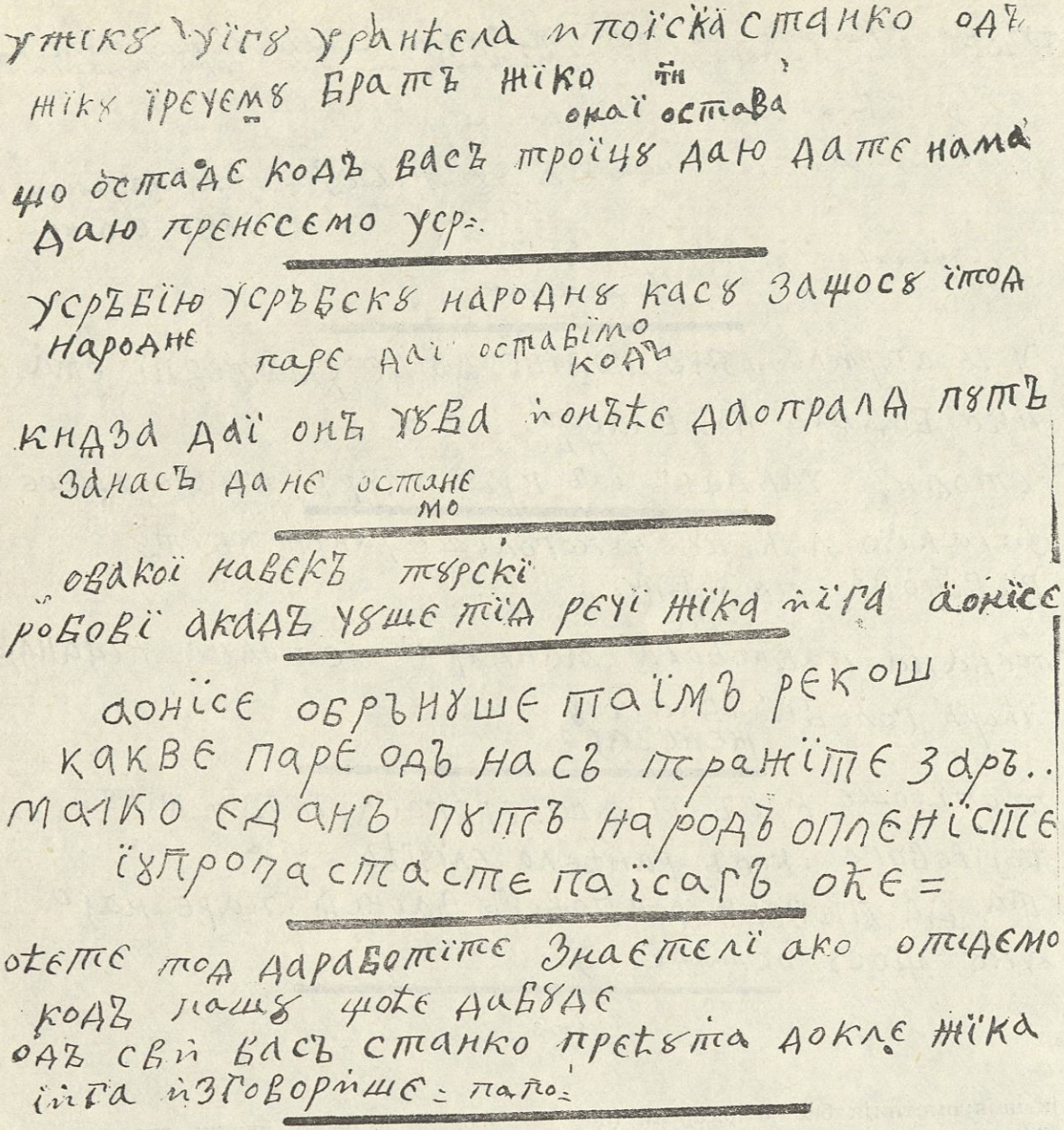

Сл. 4

Устанички новац је, према наведеном запису, 15/27 марта 1841. године предат у Горњем Матејевцу тројици мештана Жики Ђорићу, Иги Шећеровићу и Ранђелу Еличићу. Примопредаја је озваничена у манастиру св. Јована[12]. Том приликом, уз црквени обред свештеника Јована горњоматејевачког и Јанка каменичког, организатори устанка положили су заклетву на верност покрету. Истовремено су пописани и као сведоци примопредаје устаничког новца.

Заклетву је положило 30 организатора устанка из 15 нишких, једног алексиначког (Дражевац) и два заплањска села и два градска насеља — Ниша и Власотинца. Сви су поименично записани на маргинама Пентикостара.

рија Ниша, књ. I, 1983, 174). Настао је пре турског освајања ових крајева, у периоду српског средњовековља, вероватно на прелазу из XIV у XV век. И у турским пописима XVI века нема помена о калуђерима. У попису из 1564. године назначено је да мештани Г. Матејевца обрађују манастирску земљу. После 1835. године на темељу старе цркве подигнута је данашња.

12 Писмо А. Петронијевића кнезу Милошу 21. јуна 1835, М. Милићевић, Краљевина Србија, Бгд. 1884, 44.

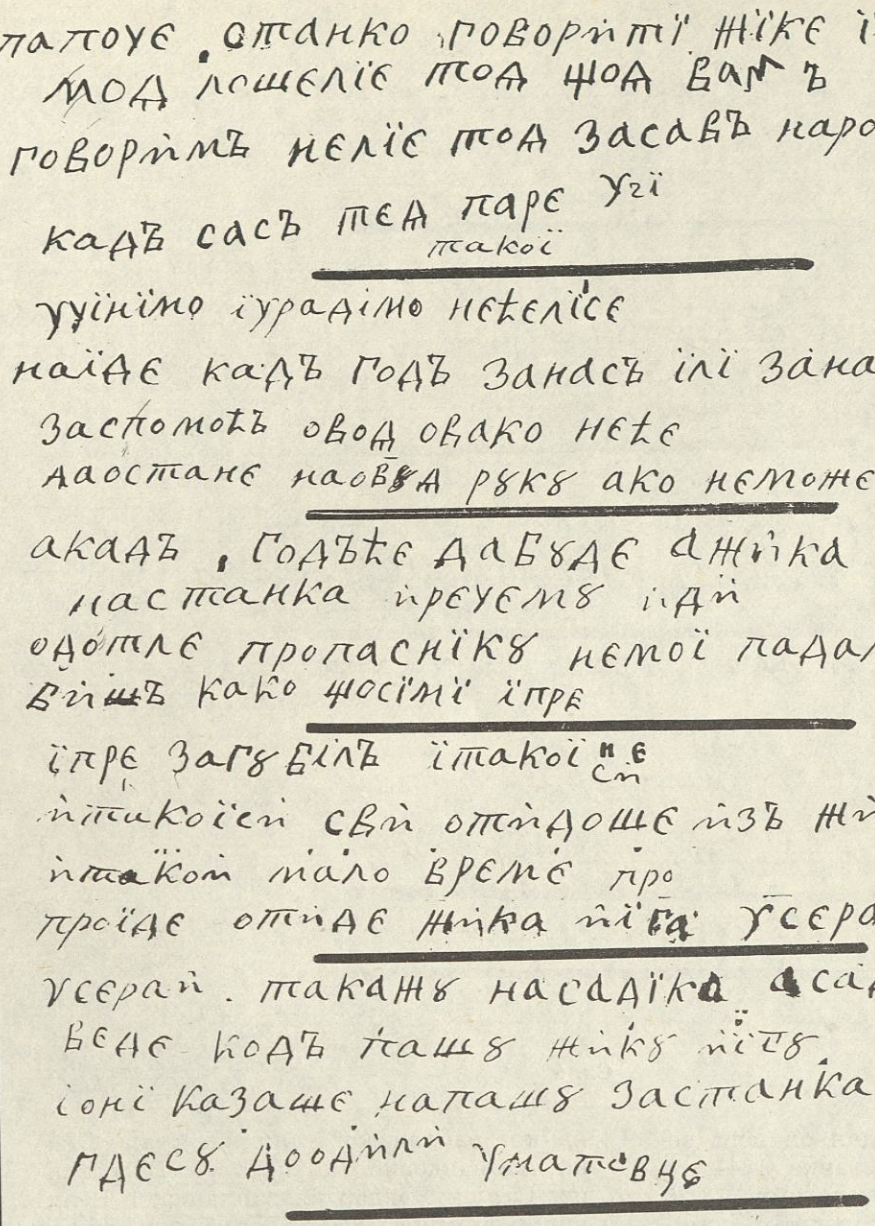

Сл. 5

Међу првима је Милоје Јовановић, чорбација из Каменице, народни првак, организатор и учесник устанка против Турака 1835. и 1841. године. Поштован као добар домаћин и признати устанички вођа, био је дугогодишњи кмет Каменице. Организовао је почетком 1835. године устанак нишких села. Мада поражени, устаници су добили могућност да преговарају са нишким Салих пашом. На преговоре, 21. марта 1835. године, Милоје је предводио 20 представника нишких села. Изабран је тада за нахијског кнеза, уз пашино обећање да неће више дозволити улазак Турцима у нишка села. Као нахијски кнез, како је записао његов савременик, Милоје је »око себе држећи непрестано десетак пандура, узаптио сва села до Нишаве, и ником Турчину· почти месец дана,, није допуштао у какво село, за какав нибуд посао«[13] да уђе, одбијајући пашине позиве да дође у Ниш на договоре. Знајући га као великог противника Турака, нови нишки Осман паша заменио је Милоја, већ крајем јуна, новим нахијским кнезом.

[13] Српске новине, Пешта, 21. мај 1941. г.

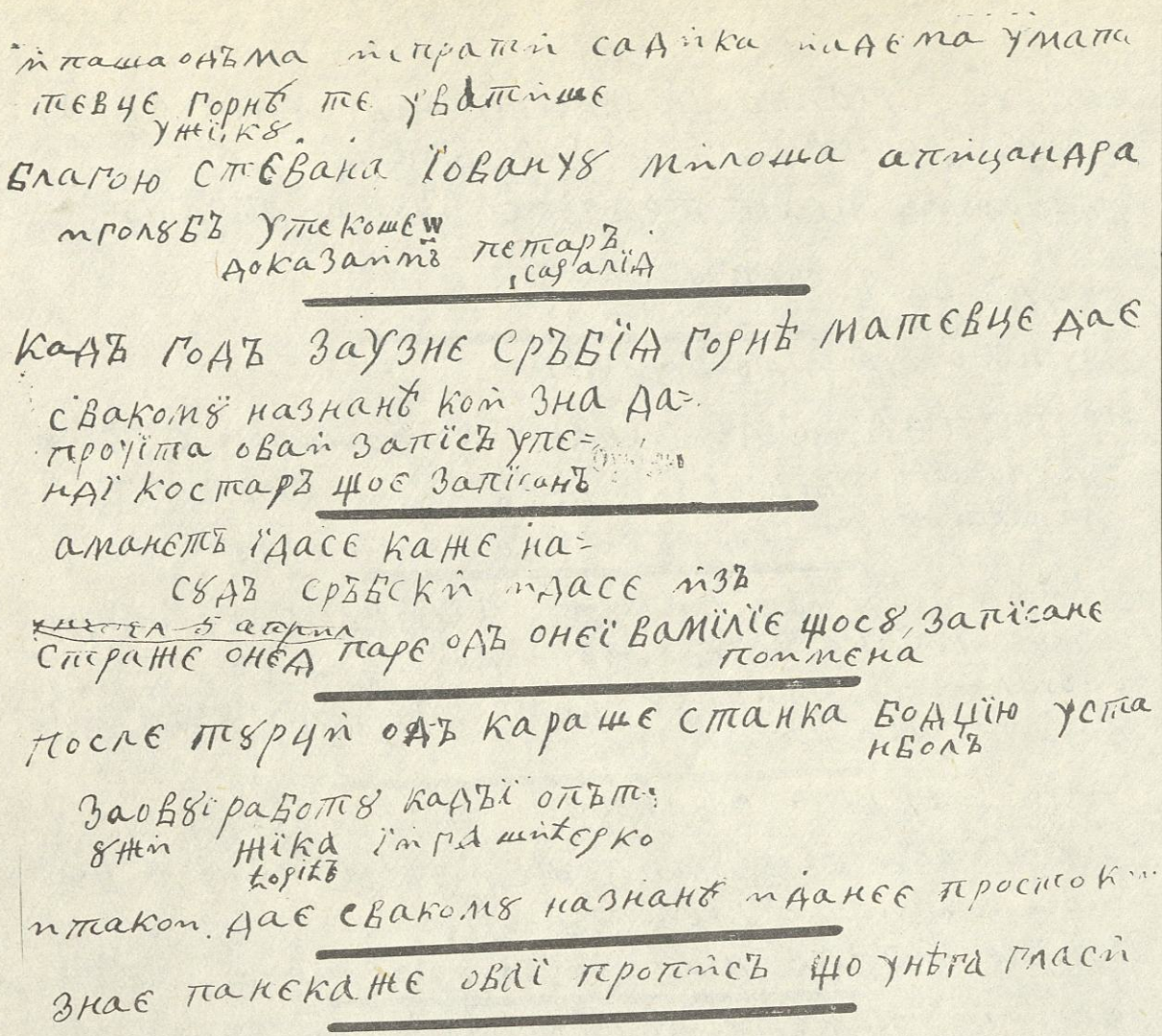

Сл. 6

Организатор је и један од вођа великог ослободилачког устанка 1841. године. У том устанку је и погинуо 13/25. априла у Каменици. Опкољени у »каменој кули« у Каменици, коју су Турци »читав дан« топовима гађали, и видевши »затворени христијани, да ће топ кулу разрушити, предадоше се сви осим Милоја, који се мртав у кули нашао, и за кога Турци говоре да су га они у кули на прозору спржена из топа убили, а христијани напротив доказују, да је, кад је видио да се више не може држати сам се убио да Турком жив у руке не дође«[14]. Тако је Милоје јуначки свој живот окончао. Причало се да »један од рођака Милоју доведе хата да на њему умакне — но, он нехте бежати да му народ не би приговорио«[15]. Милојеву главу, са главама још 31 устаника, нишки паша је у Ниш »на ћуприју ради угледа христијанима поставио«.

Пописани су и остали главни организатори устанка 1841. године власотиначког, заплањског и нишког краја: Станко Атанацковић Бојација из Власотинца, Стојан Чавдар из заплањског Великог Крчимира, Ђор Голуб из Горњег Матејевца и тројица Нишлија Коста Јовановић — Чавка, Здравко Аранђеловић Палилула и Никола Латковић Сахатџија. Као трговци и организатори покрета били су познати и властима у Србији и Турској. Свесни опасности од турске власти, пребегли су, после слома устанка, у Србију, дознавши да је нишки паша »бацио у тавницу« жену Косте Чавке »с двоје мале деце«[16]. У Србији су били прогањани од уставобранитеља, а по свргавању са власти кнеза Михајла

14 Т. Борђевић, Белешке о Власотинцу, Дело, књ. XIV, Бгд. 1897, 142.

15 Нил Попов, Србија и Русија од Кочине крајине до Св. Андрејске скупштине, Бгд. 1870, 439.

16 В. Стојанчевић, Судбина вођа нишко-лесковачког устанка у Србији 1841/42, Лесковачки зборник XI, 1971, 67—72.

Оу́казы ѹ҃ко пѣти въ пѧтдесѧтни́цѣ вагоѡ҃ще́нїѧ, и вторїѧ и прочи́мъ отъ́мъ, ѡ҃ главѣ марка ї҃еромонаха. Подобаетъ вѣдѣти: ꙗ҆ко є҆гда ключь пасха́лїи, г҃, бу́детъ, тогда вторы́, бо: Вагоѡ҃ще́нїе пре́стыѧ бцы, въ сла́вѹ стыѧ великы́ѧ нед҃ли прилу́читсѧ, ꙗ҆же гла́гсѧ Кѹ́рникиѧ, сѐ бо́ сѹть, ѹ҃дѡстѣнїшѧ бы́ти ко́нцѹ пѧ́тцѣ, и҃ пра҃ вагоѡ҃ще́нїѧ. Въ вели́кѹю сѹ́ббѡтѹ вечера, На гдⷭи ꙁовзвахъ, поста́вимъ стїхо́въ, і҃: и҃ поемъ стїхи́ры воскр҃ны г҃: и҃ вели́кїѧ сѹ́ббѡты, г҃: и҃ пра҃ д҃. Сла́ва, гла́съ ѕ҃: Днешнїй де́нь та́инѡ. И҃ нн҃ѣ, пра҃, гла́съ то́ѥже: Посла́нъ бы́сть: Вхо́дъ со є҃ѵ҃ліе́мъ. Свѣ́те тихі́й: Про́ не гла́тсѧ: но а҃бїе і҃ере́й: Премѹ́дрость. и҃ чтенїѧ: а҃ чтенїе дне́: Въ нача́лѣ сотвори́ бг҃ъ не́бо и҃ зе́млю: є҆ди́на паремі́а. Та́же пра҃ бл҃говѣ́щенїѧ чтенїй є҃. Та́же и҃ прочи́ма чтенїѧ дне́ по чи́нѹ и҃хъ. И҃ поря́дѹ бж҃тве́ннаѧ лїтѹ́ргїа вели́каго васі́лїа. По ѡ҃пѹ́щенїи же лїтѹ́ргїи: Бы́ваетъ ѡ҃де́нїе: И҃ чтенїе дѣ́ѧнїй сты́хъ а҃пл҃ъ, по чи́нѹ и҃хъ, ꙗ҆коже ѹ҃ка́заѧсѧ въ вели́кѹю сѹ́ббѡтѹ. И҃ конча́нѹ бы́вшѹ чтенїю, бл҃гови́вшѹ і҃ерею, гла́мъ тріст҃о́е: И҃ по о҃́че на́шъ: Гдⷭи поми́лѹй, бі҃. Сла́ва, и҃ нн҃ѣ: Прі́идѣте поклони́мсѧ, г҃. Та́же ѱало́мъ и҃. И҃ поемъ кано́нъ пра́здника со і҃рмосо́мъ на ѕ҃: И҃ вели́кїѧ сѹ́ббѡты со і҃рмосо́мъ на и҃. Ката́васі́а і҃рмо́съ сѹ́ббѡтный, О҃ба ли́ка вскѹпѣ. По г҃ пѣ́сни, конда́съ и҃ и҃́косъ пра́здника: и҃ сѣда́ленъ дне́. Сла́ва, и҃ нн҃ѣ, пра҃, и҃ чтенїе пра́здника. По ѕ҃ пѣ́сни, конда́съ дне́, и҃ и҃́косъ: и҃ чтенїе дне́. По д҃ и҃ пѣ́сни, тріст҃о́е, и҃ по о҃́че на́шъ тро҃: Є҆гда́ сни́зшелъ є҆сѝ къ смр҃ти: Сла́ва, и҃ нн҃ѣ, пра́здника. Є҆кте́нїа. и҃ ѡ҃пѹ́стъ.

И҃ а҃ще бу́детъ вре́мѧ порано́:

Прилага́етсѧ чтенїе дне́: є҆мѹ́же ѹ҃то́мѹ, настоя́тель разда́етъ свѣ́щы бра́тїи. Кандилоѹ҃жига́тель же вземъ бл҃гословенїе ѹ҃ настоя́телѧ, и҃ шедъ зна́менаетъ во всѧ. И҃ по чтенїи не́ходимъ въ прит҃во́рѣ, предходѧщымъ настоя́телю съ лампа́дами, и҃ затворы́мсѧ две́ремъ, кади́тъ по чи́нѹ всю бра́тїю. и҃ ста́въ пре҃ве́ликими бра́ты цр҃ко́вными, кади́тъ кр҃тообра́зно, г҃, и҃ рече́тъ: Сла́ва сто́мѹ и҃ є҆диносѹ́щнѣй: и҃ нам҃ ѡ҃бѣща́вшымъ: А҃мнь. И҃ начина́етъ

Сѣдѣ на ѹ҃мнѣ ѡ҃ дв҃ѣ ѡ҃неѣ вамі́лїе шосѣ записане помлена

аманетъ ꙗдасе каже на-
сѣдъ сръбскй ꙗдасе изъ

Сл. 7. Лист Пентикостара са записима на маргинама

Обреновића затворени су, октобра 1842. године, од српске власти у Алексинцу. Оптужени су за сарадњу са кнезом Милошем у изгнанству. Два месеца касније пребачени су у београдски затвор одакле су са групом од 22 затвореника пребегли у Аустрију. Добивши од аутсријске власти азил политичких бегунаца, задржали су се у Земуну до јула 1843. године[17]. На интервенцију руских дипломатских представника вратили су се у Београд, а у пролеће 1844. године добили су од Турака помиловање и гаранцију за слободан повратак својим кућама. Већ априла 1845. године, према запису на маргини Пентикостара, Станко Бојација и Стојан Чавдар дошли су у Горњи Матејевац. Интересовали су се, заједно са мештанином Ђор Голубом, за новац из устанка 1841. године. Желели су га употребити за нови покрет против Турака. Били су повезани са припремама Мирчићеве буне у Јагодини, уперене против уставобранитељског режима у Србији, а потпомагане од Обреновићеваца у емиграцији. Мирчићева буна би убрзала покрет против Турака на југу Србије[18]. Но, до устанка није дошло, пошто је Станко ухваћен у Горњем Матејевцу и послат у прогонство. Помиње се Станко и 10. марта 1847. године у жалби лесковачке раје упућеној у Србију Адаму Вучићу—Перишићу[19]. И 1850. године, приликом испекције Нишу великог везира Омера паше Латаса, откривена је нова завера против Турака. Дванаесторица завереника, предвођени »капетаном« Станком Атанацковићем, припремало је устанак[20]. Вршећи истрагу у Нишу над Станком, Чавдаром и Костом »Чавком«. Омер паша није ништа сазнао. Отерао је у прогонство више познатих нишких трговаца, међу којима и учеснике ове завере. После Омер пашине мисије Нишу, у изворима нема више помена Косте, Здравка и Николе, а такође и Ђор Голуба из Горњег Матејевца. Станко Атанацковић је умро 1853. године. Његов гроб са спомеником очуван је на старом нишком гробљу[21]. Стојан Чавдар саслушаван је и 1860. године од великог везира Мехмед паше Кибризлије током његове инспекције Нишу. Марта 1861. године, заједно са народним представницима Лесковца, Пирота и Ниша, потписао је жалбу конзулу у Београду[22]. По народном предању ухваћен је 1862. године од Турака и отеран у прогонство одакле се није вратио.[23]

Такође један од главних организатора устанка 1841. године био је и Никола Срндак из Доњег Душника. Предводио је Заплањце у бици код Еминове Кутине 11/23. априла 1841. године, када су им Турци нанели тежак пораз. Срндак је био заробљен од Пири бега, али је успео да умакне и одметне се на краће време у хајдуке[23]. У лето 1841. године пребегао је у Алексинац, где је затворен са Станком Атанацковићем и осталима. Пребачен је потом у београдски затвор, одакле је са групом од 22 затвореника пребегао у Аустрију [24]. У изворима нема помена о његовом повратку 1844. године у Доњи Душник. Његово име се не наводи ни у делу записа из 1845. године у Пентикостару нити у антитурским акцијама 1850. године када је Омер паша Латас вршио инспекцију у Нишу. Тек 28. маја 1852. године, писмом из Алексинца, обавештен је начелник у Сокобањи »да е Никола Срндак из апса (крушевачког) побегао с неким налбатином Турчином Хасаном с намером у Турску прећи[25], те је потребно да се »мотри на границу«. У одговору из Сокобање, 4. маја 1852. године, начелник извештава да је »поуздано дознао да је исти Никола у Турској уфаћен и одонуд хваљеном началнику (крушевачком) предан«[26]. После издржане казне Срндак се населио у Крагујевцу, где је и умро око 1870. године[27].

На маргинама Пентикостара убележен је и Ђурђан Јовановић из нишког села Палиграца. Познати народни првак, сеоски кмет, трговац, организатор и вођа устанка 1833, 1835. и коначно 1841. године. Учесник је скупа свих »кнезова и главних људи нишких села« у порти нишке Саборне цркве, септембра 1833. године поводом подизања устанка и добијања помоћи из Србије. Почетком ок-

---

17 Историја Ниша, I, 1983, 289.

18 В. Стојанчевић, Жалбе Лесковчана Томи Вучићу Перишићу из 1847, Лесковачки зборник XXV, 1985, 373; Исти, Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку, Народни музеј Лесковац, књ. 37, 1987, 111.

19 Историја Ниша, I, 1983, 291.

20 Б. Андрејевић, Споменици Ниша и околине, Ниш 1985, 179.

21 Историја Ниша, I, 295.

22 С. Марић, Стојан Чавдар војвода заплањски, Браство, Београд, бр. 6, 1894, 304—305.

23 С. Андрејевић, Нишка буна 1941, Нишки зборник 3, 1977, 54, 64.

24 В. Стојанчевић, Југословенски народи у Османлијском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. Бгд. 1971. 172—147.

25 Грађа Сокобања и срез бањски 1830—1914, издање Историјског архива Ниш, 1982, 133.

26 Исто, Грађа, 133,

27 В. Николић, Милојева и Срндакова буна, Ниш, 1932, 18, Д. Симоновић, Заплање; Ниш, 1982, 116.

тобра предводи изасланике пет нишких села у Ражањ и Алексинац, обавештавајући да „диже вилает"[28] и тражи помоћ. Средином октобра 1833. године Ђурђан подиже народ нишких пограничних села, али без већег успеха. Јануара 1835., тачније 16/28. јануара, како је записано у Пентикостару, Ђурђан наново покреће народ на устанак. Овога пута против терора новог нишког Салих паше. До сукоба је дошло код Железника, више Миљковца, после којег је Ђурђан добио обећање Салих паше за прекид са зулумима. Но, зулуми су настављени, тако да је дошло до новог устанка 3/15. фебруара 1835. године. Устаници су предвођени Милојем из Каменице и Ђурђаном из Палиграца. Угушен је 7/19. марта 1835. године сукобом код Миљковца уз „стотину убијених устаника"[29]. По завршетку устанка нишки Салих паша је смењен новим Осман Хаири пашом.

У покрету 1841. године Ђурђан предводи устанике долином Мораве ка Нишу. Међутим, његова акција није могла бити окончана због неуспеха код Кутине и Курвинграда. После слома устанка вратио се у Палиграце и са породицом прешао је у Србију код Алексинца. Убележен је у списак преко 250 побеглих 2. маја 1841. године из 12 нишких села у Алексинац. Ђурђан је убележен са оружјем: »једна дуга пушка, једна мала пушка, једна сабља и један нож«[30]. Забележено је да се сместио у селу Рсовцу, општина Алексинац, Касније се вратио у Палиграце, где је и умро 1876. године[31].

Од преосталих пописаних устаника у Пентикостару нешто више података постоји за Стојана Пицандру — Маринковића из Доњег Матејевца. Уписан је у запису из 1838. године у истом Пентикостару о обнови манастирске цркве св. Јована код Горњег Матејевца. Убележена су тројица Маринковића: Јова попа Маринковић, Жика попа Маринковић и Стојко попа Маринко. Очигледно је Стојко-Стојан Маринковић био син матејевачког попа Маринка. Дакле, Стојан Пицандра је несумњиво Стојко-Стојан Маринковић. Он је, заједно са Николом Цветковићем из Лесковца, одмах по угушењу устанка, предао, 23. априла/5.маја 1841. године, у Београду кнезу Србије молбу у име „Пироћана, Нишевљана, Лесковчана, Прокупчана"[32]. У молби се наводи тешко стање раје, које „нишевачки паша... још већма умножава" и захтева се да кнез о овоме обавести султана, што је и учињено. Нишки Мустафа Сабри паша је већ почетком јуна 1841. године замењен новим Исмет пашом. Стојан се помиње у запису из 1845. године у Пентикостару да је, заједно са Ђор Голубом, побегао од Турака у Горњем Матејевцу, пошто је на време био обавештен од неког Петра Саралије. По свој прилици је и Стојан био повезан са завереницима Мирчићеве буне 1846. године.

О осталима постоји само по који податак. Недостатак презимена отежава њихово идентификовање чак и уз помоћ архивских и других података. Стога се за неке не може прецизније утврдити активност у покрету. Такав је случај са Здравком Гуливрећом и Стојаном Чучиљом из Каменице. Недостају поузданији подаци. Помен Здравка Ћосића у запису из 1838. године у Пентикостару о обнови манастира св. Јована код Горњег Матејевца, који је близак Турцима, не одговара Здравку Гуливрећи, учеснику устанка 1841. године, а тиме и противнику Турака. Загонетка је и Стојан Чучиљ. У изворима се наводи Стојан Шишко, који је заједно са Ђор Голубом пренео писмо из Крагујевца о помоћи Србије устаницима,[33] а 22. марта 1841. године, такође из Србије, и „десет бизми барута"[34]. Стојана Шишковића наводи у извештају Порти, уочи устанка 1841. године, нишки паша као једног од народних представника који је у Србији тражио помоћ.[35]

Из Каменице је и поп Јанко пред којим су устаници положили заклетву 15/27. марта 1841. године. Учесник је устанка 1835. године, када је носио писмо Милоја каменичког упућено српским властима у Алексинцу.[36] После устанка 1841. године, у јулу месецу уписан је на царинском прелазу код Алексинца, када је из Србије дотерао једнога ко-

---

[28] Нишки зборник 5, 1978, 12, 22, Историја Ниша I, 1983, 278,

[29] Историја Ниша I, 282,

[30] Грађа Сокобања и срез бањски, Ист. архив Ниш, 1982, 37—40.

[31] М. Милићевић, Кнежевина Србија, Бгд. 1884, 69—70.

[32] Пирот и срез нишавски, Грађа, књ. I (1801—1883), 1981, 99—103

[33] С. Андрејевић, Нишка буна 1841, Нишки зборник 3, 1977, 42,

[34] Исто, 43,

[35] В. Стојанчевић, Југословенски народи у Османлијском царству од 1829—1856. Бгд. 1971, 159.

[36] Мемоари Стевана Стевче Михаиловића, Зборник за историју, језик и књижевност СКА, Бгд. 1928, 99,

ња,[37] што указује да није напуштао Каменицу 1841.

За Николу каплара из Горњег Матејевца се претпоставља да је био учесник првог српског устанка, пошто је носио чин каплара? Као најстарији учесник доприносио је јачању духа и борбености покрета.

Горњоматејевачки поп Јован Поповић је други свештеник пред којим се полагала заклетва. Према запису у Јеванђељу, штампаном у Цариграду 1858. године, из цркве св. Вазнесења у Горњем Матејевцу, службовао је у тој цркви од 1830. до смрти 1848. године. На основу неких недовољно проверених казивања био је учесник устанака 1833. и 1835. године.

Цаја Боин, чорбација из Доњег Матејевца. Убележен је у запису из 1838. године у Пентикостару о обнови манастира св. Јована код Горњег Матејевца као Цаја Боић.

Јован Миља, чорбација из Доњег Матејевца, такође је убележен у поменутом запису из 1838. године као Јован Николић. Према запису у Пентикостару 1845. године био је ухваћен од Турака у Горњем Матејевцу, због сумње око учешћа у припремама устанка.

Благоје Железар из Доњег Матејевца помиње се само у Пентикостару као учесник устанка 1941, а такође и 1845. године када су га Турци ухватили у Горњем Матејевцу.

Симон из Кравља, забележен је у списак пребеглих 2. маја 1841. године у Алексинац, по завршетку устанка, под именом Симеон — Сима Цветковић[38]. Пребегао је са породицом и смештен је у алексиначком селу Рсовцу.

Стеван Мандарац, чорбација из Горњег Матејевца. Није назначено из кога је места. Али, у другом делу записа из 1845. године у Пентикостару наводи се да Станко Бојација и Стојан Чавдар „зовнуше Стевана Павловога Мандарца", који је, дакле, био настањен у Горњем Матејевцу. У запису из 1838. године у Пентикостару о обнови манастира св. Јована пописан је под именом Стефан Павловић. После слома устанка пребегао је у Србију. На основу записа у Пентикостару из 1845. године ухваћен је од Турака у Горњем Матејевцу као сарадник Станка Бојације.

Спаса и учитељ Марко Поповић, који је пописао у Пентикостару имена учесника покрета 1841. године, оба из Дражевца, не помињу се у другим изворима. Односи се то и на: Милију из Габровца, Цветка Манастирца, названог тако по селу Манастиру крај Просека код Ниша, Ђоку из Церја, Цветка из Ореовца, Петра Големог из Јасеновика, Петра из Хума и Неше из Кнез села. Могуће је да је неко од ове деветорице погинуо у сукобима са Турцима 1841. године.

Цека качар је Стојан качар из Куновице. Друг и близак пријатељ Стојана Чавдара. После угушења устанка 1841. године прешао је у Србију, одакле се убрзо вратио. Погинуо је 1860. године на Сувој планини у сукобу са турским семенима послатим од великог везира Мехмед паше Кибризлија ради довођења Стојана Чавдара у Ниш.[39]

Иван из Врела, народни првак и један од организатора устанка 1835. године[40]. После угушења покрета 1841. године прешао је у Србију код Алексинца. Уписан је у списак пребеглих 2/14. маја 1841. године као Иван Милосављевић са „једном дугом и две мале пушке"[41]. Настанио се са породицом у алексиначком селу Рсовцу.

Пеша из Малче, учесник устанка 1841. године. Није бежао у Србију. Помиње се, као Стојан Пешић — Пеша, већ јула 1841. године да је са попом Јанком из Каменице дотерао из Србије једног коња[42].

Ранђел Еличић, један од домаћина из Горњег Матејевца код којих је остављен устанички новац на чување. Уписан је као први међу чорбацијама у запису из 1838. године у Пентикостару о обнови манастира св. Јована код Горњег Матејевца. Учесник је устанка 1841. године. У запису из 1845. године у Пентикостару Ранђел се не терети да је оптужио Станка Бојацију и остале. Оптужили су их Жика Ђорић и Ига Шиферски, такође учесници устанка 1841. године и горњоматејевачки домаћини код којих је остављен новац.

Пописано је 35 вођа и учесника ослободилачког покрета 1841. године из 20 насеља, и то: Ниш и 15 села нишке општине: Врело, Габровац, Горњи и Доњи Матејевац, Јасеновик, Каменица, Кнез село, Кравље, Куновица, Малче, Манастир, Ореовац, Палиграце, Хум и Церје, затим Дражевац, општина Алек-

---

37 С. Андрејевић, Нишка буна 1841, Нишки зборник 4, 1977, 57, 70,

38 Сокобања и срез бањски, Грађа, Ниш 1982, 34 и 38.

39 Свет. М. Марић, Стојан Чавдар војвода заплањски, Браство VI. Бгд. 1894, 294—306,

40 М. Милићевић, Краљевина Србија, Бгд. 1884, 36,

41 Сокобања и срез бањски, Грађа, Ниш, 1982, 34, 40,

42 С. Андрејевић, Нишка буна 1841, Нишки зборник 4, 1977, 57, 70.

синац, Велики Крчимир и Душник, општина Гаџин Хан и Власотинце. Претпоставља се да је десетак од ових записаних организатора устанка погинуло.

У делу записа из 1845. године у првом плану је преостали устанички новац. Станко Бојација и Стојан Чавдар припремајући се за нов покрет против Турака, дошли су 16/28. априла 1845. године у Горњи Матејевац са настојањем да добију сакупљени народни новац и пренесу га у Србију. Укључени у акцију око Мирчићеве буне у Јагодини 1841. године — Станко Бојација, Стојан Чавдар, Ђор Голуб, Стеван Мандарац, Стојан Пицандра, Благоје Железар и Јован Миља били су спремни за покрет у нишком и лесковачком крају. Сагледава се то и у овом делу записа, када на тражење новца Станко и Стојан добијају одговор: „зар... и саг оћете тоја да работите?". Новац нису добили, а од Жике Ђорића и Иге Шићерског били су оптужени код нишког паше за нове акције против Турака. Нишки Салих паша ухватио је Станка, Стојана, Благоју Железара, Стевана Мандарца и Јована Миљу и затворио. Станко Бојација је отеран у прогонство. На крају овог записа остао је аманет да се, по ослобођењу Горњег Матејевца од Турака, испита где је народни новац. Недостају подаци о даљој судбини устаничког новца. Наводи се само да је у лето 1879. године нишки ага Мустафа Бећир Беговић продао 20 хектара и воденицу у Горњој Топоници Ђоки Ранчићу из Каменице и браћи Петру и Станку Шећеровићу из Горњег Матејевца за 565 цванцика[43]. Сматра се да су браћа Шећеровићи за куповину употребили устанички новац.

Два записа о турској одмазди после угушења устанка 1841. године

Сачувана су и два записа[44] о општој несигурности по завршетку устанка 1841. године. Нису записана на маргинама Пентикостара, већ на друге две књиге. Први је забележен, одмах по угушењу устанка, у Минеју за јуни месец горњоматејевачке цркве св. Вознесења. У истој цркви где су настали и записи на Пентикостару. Минеј је штампан у Москви 1778. године, а запис на првој страни гласи:

„На иљадо и осме стотине и четрдесете и прве године
када овај батали[45] билали (бивали?)
на Матевци овои се десило — Матевчани сваки
тако (тамо?- пати — мужи плачу
жене запевају
жене децу беза пошчеди секу —
плач се
диже до неба се чуе".

Други је уписан на Апостолу цркве св. Илије у Кнезселу. Књига је настала у Цариграду 1856. године, када свакако и запис. Писан је, дакле, најмање деценију и по после слома устанка. Уз мања додавања и понављања преписан је из Минеја у суседној горњоматејевачкој цркви. Исписан је такође на првој страни и гласи:

„На иљаду и осамстотине и четерес
и перве године
када ова батали била на Матевци
ово се десило —
матевчане и кнеселани и каменичани сваки тамо пати —
мужи плачу жене запевају плач се
диже до неба се чуе —
жене децу без пошчади секу плач
се диже до неба се чуе —
от проклети Турци нишевљани —
то се беше у
иљадо и осамстотине и четрес
и перве године".

Слични записи писани су, не на црквеним књигама, већ у писмима и молбама упућеним Србији из нишког краја после угушења мартовског устанка 1835. године, предвођеног од Милоја Јовановића из Каменице. Разарања и заплене и искаљивања одмазде Турци су вршили са свом својом суровошћу. Записивано је тада — „децу од седам година посекоше, уши им осекоше, руке на децу осекоше"[46]. А као рефрен у тим писмима понавља се: „Цвили и пишти до Бога се чуе".

Записи у Пентикостару из првог српског устанка 1807. и 1809. године.

Најстарији записи у Пентикостару односе се на догађаје из првог српског устанка. То су записи из 1807. и 1809. године. Запис из 1807. године гласи:

---

43 С. Андрејевић, Економски развој Ниша од 1830—1946, Ниш, 1970. стр. 29.

44 Преписана су априла 1973. при обиласку општине Ниш од сарадника Завода за заштиту споменика културе Ниш.

45 Батал, арапска реч, означава покварен, поремећен, али и пропаст.

46 Мемоари Стефана — Стевче Михаиловића, Зборник за историју, језик и књижевност СКА, Бгд. 1928, 99; М. Милићевић, Краљевина Србија, Бгд. 1884, 39.

„8. априла 1807. године погину попа Здравко Јовичић на Сићево горн матевачки поп".

Запис је први пут објављен 1903. године од стране Љубомира Стојановића[47]. Међутим, Стојановић га није лично видео, већ је добио препис од свог пријатеља из Ниша Петра Вучковића, који га није најбоље преписао. Поменути запис код Љ. Стојановића гласи:

„8. априла 1807. год. погинуо попа Здравко Јовичић на Сићево Горње". Сам Љубомир Стојановић указује да овај запис, поред тога што је први пут објављен, очигледно није издан у целини, јер читање није било поуздано. Од Љ. Стојановића преузели су га Миленко Вукићевић[48] и Сергије Димитријевић,[49] који напомиње да се „запис налази у једној књизи цркве села Горњег Матејевца. Овај запис објављен је први пут у целини, заједно са оригиналним факсимилом, 1971. године.[50]

Запис је значајан извор за тачно датовање битке у Сићевачкој клисури, у којој су српски устаници, на челу са Петром Стрељом,[51] претрпели пораз од Турака.

Запис из 1809. године гласи:

„19. маја 1809. године у троичину среду на Чегар погину српска војска старешине се скараше и војску издадоше та пропаде".

И овај запис издао је Љ. Стојановић,[52] добивши га, такође, од Петра Вучковића. Објавио га је под истом сумњом као и претходни, мада је овај сасвим тачно преписан. Овај запис се користи за датовање битке на Чегру у првом српском устанку. Први пут са факсимилом оригинала објавио га је, заједно са записом из 1807. године, Борислав Андрејевић 1971. године.

Два записа о јануарском покрету 1835. против Турака

Забележени су на маргинама црквене књиге Пентикостар. Објављују се први пут, а односе се на јануарски устанак 1835. године. Подигли су га сељаци 16 нишких пограничних села према Србији (Палиграце, Врело, Вели Поље, Миљковац, Горња и Доња Трнава, Горња и Доња Топоница, Церје, Горњи и Доњи Матејевац, Каменица, Кравље, Дражевац, Горњи Крупац и Бели Брег). Предводио их је народни првак и кмет села Палиграца Ђурђан Јовановић. Сукобили су се са Турцима код Железника. Забележено је то у првом запису:

„16. јануарија 1835. године бише се на Железник".

Једини је ово извор за устанак 1835. године са наводима о бици на Железнику и прецизним датумом 16/28. јануаром. На жалост, појединости овог оружаног отпора нишких сељака са Турцима нису описане. Наглашено је место сукоба Железник. То су остаци мањег средњовековног српског утврђења из XIV века код нишког села Миљковца. Уз очуване зидове са високом донжон кулом, устаници су могли давати дуг отпор и добро контролисати околину. То је и разлог њиховог окупљања у овом утврђењу, имали су добру заштиту, непријатељу су могли наносити губитке и истовремено постављати услове за примирје. Нишки Салих паша прихватио је захтеве устаника за амнестијом, забраном уласка Турака у села и договор народних представника са пашом.

У другом запису под истим датумом забележено је:

„1835. године 16 јануарија погину
Толка Искреновски;
посекоше га код брес на касапницу
Матевце;
посече га Усаин Грбавачки
потур(че)њак".

Запис је документ турских зулума и убистава током устанка 1835. године. Његово име се помиње у запису из 1835. године, у Пентикостару, о обнови манастира св. Јована код Горњег Матејевца. Записан је међу напредне чорбације које су помогле обнову цркве. Забележено је и име његовог убице потурченјака из суседног сврљишког села Грбавча.

Запис из 1838. године о обнови манастира св. Јована код Г. Матејевца.

Овај запис са маргина Пентикостара није до сада објављиван. Садржи попис

---

47 Стари српски записи и натписи, Зборник за историју, језик и књижевност САН, Бгд. 1903, књ. II, бр. 3854, стр. 336; Ново фототипско издање, Стари српски записи и натписи, 1983, II.

48 Карађорђе, књ. II, Бгд. 1912, 502.

49 Стрељa — Лесковчани у првом српском устанку, Лес. 1954, 28,

50 Б. Андрејевић, Два записа у Пентикостару горњоматејевачке цркве, Градина, Ниш, бр. 7—8, јул—август 1971. 136—139,

51 С. Димитријевић, Стрељa 27—30,

52 Записи и натписи, Бгд. II, 1983, 339.

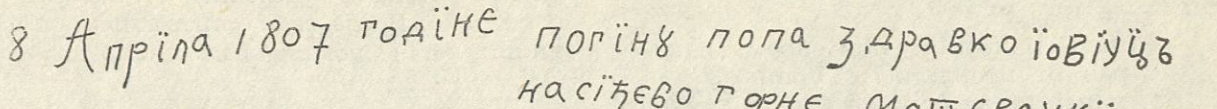

Сл. 8. Запис из 1807. године у Пентикостару

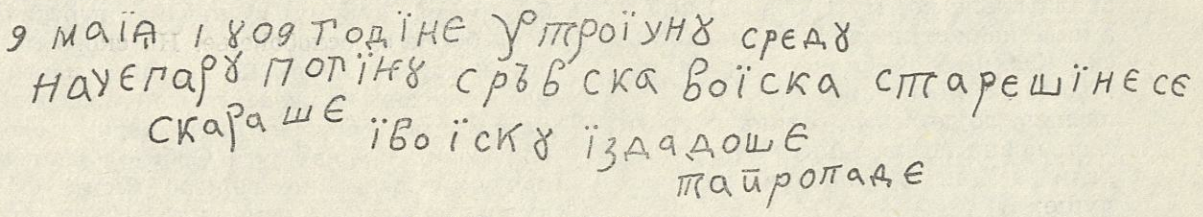

Сл. 9. Запис из 1809. године

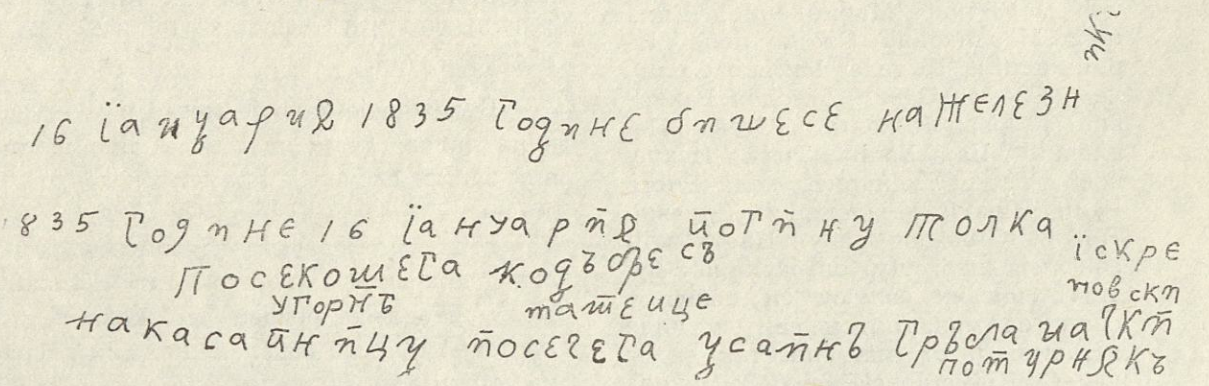

Сл. 10. Два записа из 1835. године

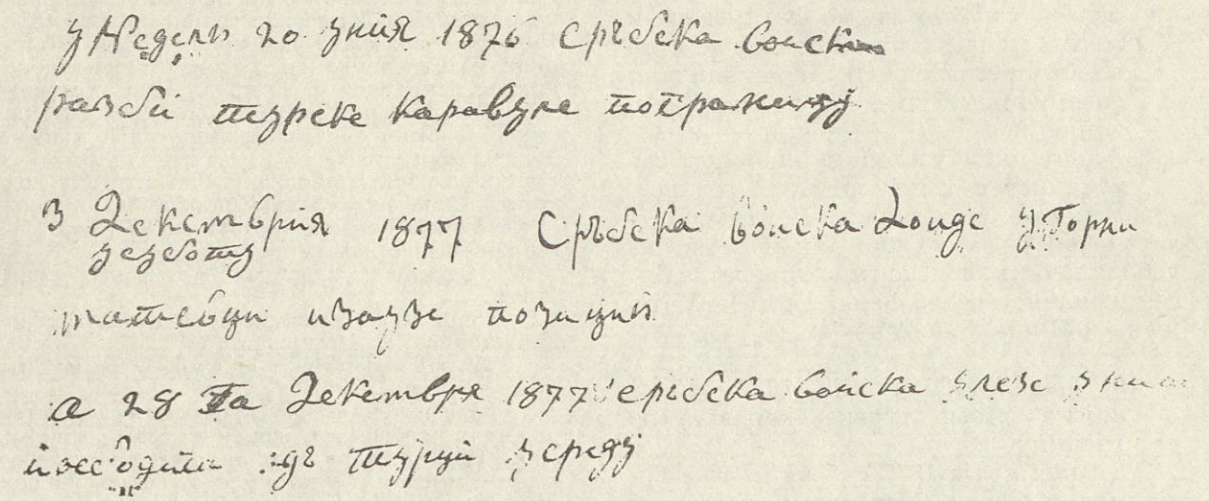

Сл. 11. Записи из 1876. и 1877. године

сеоских чорбација који су материјално помагали обнову манастира св. Јована у брдима изнад Горњег Матејевца. Запис је вредно сведочанство обнове манастирске цркве. Незаобилазан је и као извор о народним првацима и учесницима устанка 1841. године. Целокупан текст записа гласи:

„Знатисја кад бемо подновити светаго
храма по имену

светаго пророка Јована крститеља
на 18 . . .[53]
лета; манастир беше сирома и поаран от проклети(?) Турци . . .;
манастирске паре немаме но имаше ниве манастирске;
чорбаџие изму ниве манастирске на урем[54]
као да и(х) раде доклем манастир врати новце кој му (ј)е позајмија
а ниве па(опет) да си буду манастирске као што су биле от созда (од подизања) манастира;
па када дојде седма година поврати свои новци по чорбаџије која су му дали за(?) сви су чорбаџие петнаест душе;
новац примише тија(?) членови(?) беше Ранђел Еличић[55], Жика Еличић, Јова попа Маринковић, Жика попа Маринковић, Стојко попа Маринкови(ћ)(?)[56] деда Миљко Савић, деда Стефан Савић, Младен Раиковић(?), Јован Николић[57], Стеван Павловић[58], Цаја Боић[59], Тилко Искренов[60], Тетер Емендиче, деда Риста Раин, Никола Младеновић, Здравко Ћосић[61] Стеванов Павун Цветковић; сви тија што су(у) овуја књигу буди(?) уписани сви су си новци у своје од манастир и сви су ниве оставили и от ниве десетак да се даие(?); Само Јова Ристин и Никола Младенов и Здравко Ћосић, тија троици несрећници учинише инћар[62] и сас Турци побратимише се и на Турци млого новци подадоше и ов . . . (овце — веома замрљано) и масло и мед млого подадоше(?); те власт презнадоше(?) а владику и свешћеници Тур — ци под ноге згазише; нов . . . (? — новци — замрљано) ци(?) узедоше; ниве ору сас исчајци[63] и тргују от 1838 године".

У задња три записа Пентикостара летописац је забележио дан почетка ослободилачких српско-турских ратова и дан коначног ослобођења Горњег Матејевца и Ниша. Записано је:

„У недељу 20 јунија 1876 српска војска разби турске каравуле по границу.
3 декемврија 1877 српска воиска дојде у Горњи Матевци и заузе позицију
а 28 декемврија 1877 српска воиска улезе у Ниш и ос(ло)боди га од Турци у среду."

Забележена сажето, у једној реченици, борба против Турака за слободу, која се остваривала преко бројних генерација устаника и ратника пуна четири и по века. После свих пораза, помора и уништења — поколењима унапредак.

* * *

Стара црквена књига Пентикостар из горњоматејевачке цркве крај Ниша носи писане трагове XIX века, века борбе против зулума и недаћа турских, века борбе **за ослобођење. На скоро** ст тинак страна њених не великих маргина, исписани су, невештом руком, значајни детаљи борбене прошлости за слободу ових крајева југа Србије. Записивач није рекао ни записао много. Оскудна је његова писменост. Но, и оно што је записано вредан је историјски извор за покрете и буне против Турака 1807, 1809, 1835, (1838), 1841, 1845, 1876. и 1877. године.

Бележио је како је могао и умео за нека далека своја поколења. Део његових записа одолео је времену и допро је до нас, а биће сачуван и за будућност. Тај горњоматејевачки летопис у ропству, сажимао је своја виђења и сазнања у штедљиве редове, јер, како је то на једном месту забележено, „ни слова ни хартије не имађаше довољно".

---

53 Пуна година се не може прочитати. Две задње бројке су избрисане листањем књиге. Други извори о времену обнове цркве недостају. Наводи се као година обнове 1835. Податак недовољно проверен. Турци те године, услед устанка, нису дозвољавали обнову цркава. На основу податка да је позајмљени новац враћен чорбаџијама после 7 година, црква је могла бити обновљена 1831. године.

54 Узети у залог.

55 Један од домаћина у Г. Матејевцу код кога је скривен устанички новац 1841. године.

56 Уписан у запис из 1841. као Стојан Маринковић, учесник устанка.

57 Записан у запису из 1841. г. као Јован Миља.

58 Записан у запису из 1841. г. као Стеван Мандарац из Г. Матејевца.

59 У запису из 1841. је Цаја Боин из Доњег Матејевца.

60 Убележен је као један од горњоматејевачких чорбаџија у запису из 1835. године у овом Пентикостару, али са погрешно убележеним именом Толко уместо Тилко. Тилко је тада убијен у Горњем Матејевцу, свакако као један од покретача устанка 1835. године.

61 Здравко Ћосић би могао бити Здравко Гуливреча из Каменице, уписан у запису из 1841. године. Надимак Гуливреча карактерише његову личност и донекле потврђује његову улогу и понашање.

62 Инћар на арапском значи порицање, а инћарити значи порицати.

63 Ишчија на турском је радник, па и онај који ради на пољу.

Borisav Andrejević

NOTICES SUR L'ÉMEUTE DE NIŠ DE 1841. ET D'AUTRES MOUVEMENTS CONTRE LES TURCS EN MARGE DU LIVRE SACRÉ DE »PENTIKOSTAR«

L'émeute de Niš de 1841. est étudiée par nos historiens et bien des détails qui la concernent sont déjà connus. L'émeute a embrassé bien des gens, elle a laissé une trace évidente dans leur conscience. Elle fut brutalement èttouffée. Dans cet ouvrage l'auteur expose et commente des notices très intéressantes sur l'émeute et les circonstantes qui régnaient à l'époque dans le peuple, en éclaircissant ainsi cet événement.

792(497.11)

Станиша Војиновић

Лесковачко грађанско позориште „Југ-Богдан"

Почетком 1897. године читаоница[1] лесковачке трговачко-занатлијске омладине основала је дилетантско позориште „Југ-Богдан". Први помен о овоме позоришту, према досадашњим истраживањима, налази се у Домановићевој приповетци **Позориште у паланци.**

Анализирајући ову приповетку Рароја Домановића, Сергије Димитријевић је њену фактографију допунио усменим саопштењем једнога од учесника у формирању овога позоришта Михаила Буњића.[2] Много доцније смо и ми, анализирајући Домановићеве приповетке везане за Лесковац, саопштили два новинарска дописа из „Вечерњих новости" који говоре о формирању и првој представи овога позоришта.[3]

На бази нових истраживања и нештампане архивске грађе о овом позоришту, можемо дати целовитију слику о првој години њенога постојања.[4]

Како почетни напори лесковачке трговачко-занатлијске омладине са дилетантским позориштем нису дали очекиване резултате, они су се обратили за стручну помоћ професорима и учитељима из Лесковца. Срећом, у лесковачкој гимназији су тада били професор Милутин Витковић и предавач Радоје Домановић. Како су били склони књижевном стваралаштву, приступили су овој дружини и реорганизовали је по угледу на Народно позориште у Београду.

Због тога су израдили правила, формирали управу у коју су ушли: Тод. Н. Наумовић, Стеван Комненовић, свештеник, Петар Ст. Вељковић, свештеник, ђакон Христодор С. Тасић, учитељ, Стојан Д. Коцић, терзија, Костадин Стојановић, столар, Ђ. Стојановић, трговац, Тодор Теодосијевић, трговац. За чланове надзорног одбора изабрани су Михајло Аранђеловић, трговац и учитељ Глигорије Миленковић и Урош В. Ковачевић. На осталим функцијама у позоришту изабрани су: Милутин Витковић, професор, за управника, Л. Р. Дунђеровић за благајника, Радоје Домановић, предавач, за драматурга, Михаило Ј. Буњић за секретара и за економа Мих. П. Младеновић.[5]

Већ 17. марта 1897. године статут „Лесковачког грађанског позоришта „Југ-Богдан" одобрио је и начелник среза лесковачког.

Већ после првог збора, одржаног 12. фебруара, када је изабрана привремена управа, почело се са припремањем прве позоришне представе која је играна између 12. и 23. фебруара, у друштвеној просторији, у „Шериф-беговом конаку". На првој представи овога позоришта приказан је драмски првенац управника Милутина Г. Витковића „Битка на Косову", историјска драма у три чина. Поред дилетаната, позориште је ангажовало и плаћало два глумца и две глумице. Представе су даване једанпут недељно

---

[1] О оснивању и раду ове читаонице немамо других података. Од заборава је сачуван податак да је 12. децембра 1896. године кројачки радник Лазар Д. Стојановић молио министра просвете за одобрење »Правила Радничке Читаонице и Књижнице«. Министар просвете је 31. децембра исте године одговорио преко начелника среза лесковачког Л. Стојановићу да се обрати за потврду правила надлежној власти (Архив СР Србије, МП, Протокол за 1896, бр. 29599).

[2] **Лесковачка енциклопедија,** I. Лесковац, 1952, стр. 9.

[3] **Лесковачки зборник** XVIII, Лесковац, 1978, 275.

[4] Документи се чувају у Архиву СР Србије (МП, 1897, XXXIV, 37).

[5] Михаило Ј. Буњић је као учеснике у раду овога позоришта навео и Буру Бранковића и Мирка Поповића (С. Димитријевић, **Лесковачка енциклопедија,** I, Лесковац, 1952, стр. 9). Они су можда учествовали у раду овога позоришта после септембра 1897. године. Што се тиче учествовања Симе Буњића, у што су сумњали неки истраживачи због његових година, можемо рећи да је и он, иако млад, највероватније учествовао. Разлог због чега ово тврдимо је да се већ 1899. године налази на платном списку Народног позоришта у Београду.

а репертоар се састојао од националних драма. Према саопштењу Михаила Бунића у овом позоришту су приказани следећи комади: „Зла жена" и „Женидба и удадба" Јована Стерије Поповића, „Два цванцика" Милована Глишића, „Четири милиуна рубаља", комедија у три чина с певањем, од Стевана Ј. Јевтића, „Дочек краља Милана у Лесковцу" Михаила и Симе Бунића, „Кир Јања", Јована Стерије Поповића са Илијом Станојевићем у насловној улози.[6]

Изгледа да је позориште убрзо запало у кризу јер већ 16. августа 1897. године Милутин Витковић, преко начелника среза лесковачког шаље министру просвете правила овога друштва са молбом да их одобри. Поред моралне подршке министра, Витковић је молио да се нареди Народном позоришту из Београда да оно уступи лесковачком позоришту „расходована одела, оружје, кулисе и др." Министар просвете је преко начелника среза лесковачког одговорио тек 1. септембра исте године истичући да не мора и он одобравати правила овога позоришта када је то већ урадила надлежна власт. По свему судећи, он није дао никакву наредбу ни Народном позоришту из Београда. У архиви овога позоришта нема помена о молби лесковачког позоришта за уступање расходованих одела, оружја или кулиса.

Имајући у виду да је Домановић у својој приповетци **Позориште у паланци** описао ово позориште можемо наслутити његов неславни крај. Када је оно престало са радом тешко је са сигурношћу тврдити. Можда је његов престанак везан за укидање лесковачке гимназије 1898. године, Радоје Домановић је тада отпуштен из службе а Милутин Витковић је премештен у врањску гимназију.[7]

ПРИЛОЗИ

I

Правила лесковачког грађанског позоришта „Југ — Богдан"

I Друштвени циљ

члан 1.

Друштву је циљ, да као права народна школа утиче поучно и васпитно на своје сограђане и омладину.

Овај циљ постизава друштво: 1) предавањима; 2) приказивањем одабраних драма тј. позоришних представа из српске и страних књижевности; 3) давањем концерата и у опште уметничких забава; 4) ступањем у везу са другим српским позоришним друштвима, нарочито сталним.

члан 2.

Поменути циљ дужно је друштво остварити преко стручне управе и редовних друштвених чланова, на начин, који јој буду друштвена средина дозвољавала, имајући у виду члан 18. ових статута.

II Друштвена веза.

члан 3.

Ово друштво стоји у вези са „лесковачком омладинском читаоницом" као

---

[6] Милутин Витковић (Архив СР Србије, МП, 1897, XXXIV, 37) не објашњава ближе гостовање Илије Станојевића на сцени лесковачког позоришта. Није нам јасно да ли је сам наступио или са члановима лесковачког позоришта. Илија Станојевић је са својом супругом априла 1897. године гостовао у Врању са нишким позориштем „Синђелић". Том приликом је за десет дана учествовао у шест представа. У Врању је играо у **Карловој тетки, Мајчином благослову, Паланчанину у Паризу, Лисици и гаврану, Мадам Сан-Жен-у** и **Ивковој слави** (Дневни лист, 1897, бр. 93, 26. април, 3). Можда је овом приликом, путујући од Ниша према Врању, свратио у Лесковац и на позорници овога позоришта играо **Кир Јању.**

[7] Милутин Г. Витковић (Београд, 8. X 1865 — Врање, 14. II 1899). Основну школу, гимназију и природно-математички одсек филозофског факултета у Великој школи у Београду завршио је 1888. године. По завршеним студијама постављен је 26. VIII 1888. године за предавача ниже гимназије у Алексинцу. После положеног професорског испита 3. VII 1890. године постављен је у истој нижој гимназији за професора. После Алексинца био је професор у Нишу (1893—95), Лесковцу (1895—98) и Врању (1898—99). 5. августа 1898. године због укидања лесковачке ниже гимназије стављен је на расположење а 20. августа исте године постављен је за професора врањске гимназије. Сахрањен је у Врању а над гробом су говорили Сава Максић, Стева Јовичић и Прока Гребенаровић. Писци некролога су истицали: „Службу просвети почео је у једром момачком здрављу с пуно младићког идеала, али је брзо посрнула снага јер је ударила на низ тешкоћа, управо пађеничких мука у животу". За његове литерарне склоности неодређено је написано: „Осим своје професорске испитне дисертације Милутин је имао пуно лепих проматрачких почетака књижевних (Наставник, X, 1899, св. 3—4, 167—168; Просветни гласник, XX, 1899, Бр. 3, март, 170). Као професор нишке гимназије 1893. године је у заједници са Н. Врсаловићем и П. Кандићем уређивао часопис „Књижицу".

друштвом, из кога је поникло, са нарочитим у члану 11. предвиђеним обавезама.

III **Друштвена средства.**

члан 4.

Друштвена су средства:

а) приход од сопственога друштвеног рада тј. од редовних и ванредних позоришних представа;

б) месечни чланови улози;

в) улози чланова добротвора;

г) помоћ од позоришних друштава: 20% од целокупног прихода од представе, када гостују на позорници овога друштва;

д) прилози и поклони добивени од појединих пријатеља, корпорација, самоуправних тела и разни други извори, које управа за умесне нађе;

ђ) завештања;

е) државна помоћ.

IV **Друштвени састав.**

члан 5.

Друштво састављају: управни одбор, стручни а стални управини чланови; редовни, помажући, добротворни и почасни чланови.

а) Стручни стални управни чланови могу бити само лица из просветне струке: средњошколски наставници и наставници основних школа а и онај од редовних чланова, који по својој спреми и вештини стоји на равној нози са првопоменутима а изабере га друштвена управа.

б) Чланови управног одбора морају бити стручни стални управни чланови.

в) Редовни чланови могу бити часни и ваљани чланови лесковачке омладине и глумци т.ј. лица, која се владају часно и чувају свој углед а имају природна дара и способности, да с разумевањем изводе представе.

Младе снаге, које су ваљане научити се глумачкој вештини, спремиће за то управни одбор уз припомоћ наставника средње и основне школе и редитеља глумца.

г) Помажући члан може бити сваки српски па и страни грађанин, који улаже у друштвену касу по 0.50 динара месечно.

д) Члан добротвор може бити сваки српски и страни грађанин који једанпут за свагда положи друштвеној благајни 100 динара.

ђ) Почасни члан друштва може бити сваки онај, који својим радом на позоришној уметности или материјалном помоћи буде стекао особитих заслуга било за позоришне дружине у опште или за ово друштво на по се.

члан 6.

Сталне стручне управе чланове и управни одбор бира управа, по својој увиђавности, а почасне, на писмени предлог управе, потврђује редовна скупштина помажућих и добротворних чланова.

IV [!] **Права и дужности чланова.**

члан 7.

Стални стручни управни чланови и управни одбор дужни су водити целокупно старање, да се на провме месту циљ друштвени остварује и да тачно и уредно чувају и прибављају друштвени приходи и имовина, зашта је морално и материјално одговорна друштвеноме годишњем скупу. Обе врсте чланова имају права да решавају о пријему, отпуштању и кажњавању редовних чланова, о избору позоришних комада, утврђивању репертоара, поучавању редовних чланова, давању концерата и других уметничких забава; имају право врховнога надзора над владањем редовних чланова, поред тога и све што је чланом 6-им предвиђено.

Редовни чланови имају права и дужности, које су им нарочитим правилником одређене.

Помажући, добротворни и почасни чланови имају, право гласа на друштвеним скупштинама, а добротвори и бесплатно седиште у првоме реду. Помажући чланови морају тачно и унапред полагати своје месечне улоге.

члан 8.

Свакога члана који буде:

а) својим рђавим владањем и понашањем;

б) користољубљем;

в) потхрањивањем неслоге у друштву;

г) неплаћањем улога — заслужно ће управа казнити по чл. 10 ових правила.

члан 9.

Редовног члана друштва, који буде боловао или спречен смртним случајем,

управа ће извињавати према оправданом уверењу.

члан 10.

Ко од чланова овога друштва буде ма шта противно овим правилима и правилником радио, казниће се:

а) опоменом,
б) укором,
в) искључењем из друштва.

V О вези и обавезама друштва са читаоницом.

члан 11.

Ово друштво дужно је бирати у управни одбор: два часника од часника управе занатлијске омладинске читаонице а поред тога давати чист приход од сваке 11-те представе.

VI. О имовини друштвеној.

члан 12.

Друштвена имовина састоји се из:

а) хаљина, кулиса и осталих ствари, што су у инвентар друштвени уведене.

б) прихода од представа, концерата и забава и

в) месечних улога помажућих чланова и улога чланова добротвора.

члан 13.

Управа је дужна концем сваке године, кад друштвене рачуне буде закључивала, улагати у основни капитал 15% — петнаест на сто — од целокупног добивеног новца у току године по чл. 12.

члан 14.

Да се од основнога капитала може тражити, потребно је одобрење друштвене скупштине.

члан 15.

Сву друштвену имовину, у случају престанка друштва узима „управа занатлијске омладинске читаонице" на чување. Кад се у дотичном месту обнови друштво под истим именом и саставом, онда „управа омладинске занатлиске читаонице" притиче томе друштву у помоћ са примљеним стварима и готовином што јој је предано на чување.

VIII О управи.

члан 16.

Управа овога друштва састоји се из 15 чланова: управника, драматурга, благајника, секретара, економа и 10 чланова управног одбора а поред тога и три члана надзорног одбора, према чл. 5-ом ових правила алинеја а) и б), једанпут у три године на друштвеном годишњем скупу. У проневере или уопште криминалне погрешке управника, благајника или економа, сазива се ванредна скупштина, која ће изабрати нове а предузети мере против старих часника; упражњена места осталих чланова, управа ће сама попуњавати.

члан 17.

Управа је дужна, најдаље за месец дана од избора, израдити друштвени пословник за редовне чланове, по коме ће се управљати и радити. Пословник и правилник имаће исту важност и силу као и ова правила, али не смеју му противуречити. Управа одређује плату и награде редовним члановима.

члан 18.

Свака управа је за свој рад и друштвену имовину одговорна морално и материјално према закону, у случају штете, друштвеној скупштини било редовној или ванредној.

члан 19.

Управа ће, према потреби, држати своје седнице на позив управников или кад 1/2 чланова управиних то захтева.

члан 20.

Пуноважна је седница управе, када су присутни: управник, секретар, благајник и економ са 3 члана управног одбора и бар 1-им чланом надзорног одбора.

члан 21.

Одбор надзорни од 3 члана прегледа и оверава управина примања и издавања и подноси извештај редовној годишњој скупштини; поред тога присуствује примању новца (на каси), када гостују путујућа позоришна друштва, по један члан овога одбора са благајником) види чл. 4. тач. I и члан 20. тач а).

члан 22.

Друштву је главна особа управник, коме је дужност: а) да заступа друштво пред сваком влашћу и или надлежном; б) да сазива седнице управинске, да председава друштвеним скупштинама и седницама управе; в) да прима и отпушта редовне чланове, служитеље и друштвене занатлије и трговце;

г) да прима и потписује сву друштвену преписку;

д) да оверава сва новчана издавања;

ђ) да води врховни надзор над имовином друштвеном и над свим члановима и

е) да наређује новчана издавања под својом одговорношћу.

члан 23.

У случају одсуства заступаће управника онај члан управе, кога управник именује, а кад управник то не учини, онда благајник са драматургом.

члан 24.

Благајникова је дужност:

а) да прикупља целокупни друштвени приход а и, у случају предвиђеном чл. 4. тач. е), да присуствује примању новца од друштва која гостују; да издаје признанице и води друштвене књиге;

б) да под својом одговорношћу чува готовину и издаје је само према решењу управника и управе.

члан 25.

Економова је дужност, да под својом одговорношћу води надзор о друштвеној имовини у стварима и да води друштвени инвентар у књизи, коју је управа оверила и економом према потписана.

VIII **О скупштинама.**

члан 26.

Скупштине су редовне и ванредне: а) редовна скупштина састаје се 21 или 23. јануара сваке године, б) ванредна састаје се кад управа за сходно нађе, или на захтев контролног одбора.

члан 27.

Кад контролни одбор захтева сазив ванредне скупштине, дужна је управа, по пријему акта, за 10 дана објавити свима члановима позив за ванредну скупштину.

члан 28.

Друштвена скупштина сазива се нарочитим позивом на 10 дана пре скупштинског састанка.

члан 29.

Извештај о стању друштвене имовине дужна је управа на 15 дана пре редовне скупштине јавним путем објавити.

Ова правила важе од дана потврде а од стране надлежне државне власти.

Бр.
у Лесковцу

Управник,
Милутин Витковић с.р.
професор

Секретар,
Мих. Ј. Бунић с.р.
економ,
Мих. П. Младеновић
трговац с.р.

Благајник,
Л. Р. Дунђеровић с.р.
Драматург,
Радоје Домановић
предавач с.р.

Чланови управе

Тод. Н. Наумовић с.р.
Стеван Комненовић, свећеник с.р.
Петар Ст. Вељковић свећеник с.р.
Ђакон Христодор С. Тасић учитељ с.р.
Стојан Д. Коцић терзија с.р.
Костадин Стојановић столар с.р.
Ђ. Стојановић трговац с.р.
Тодор Теодосијевић трговац с.р.

Чланови надзорног одбора

Михајло Аранђеловић трговац с.р.
Глигорије Миленковић, учитељ, с.р.
Урош В. Ковачевић учитељ, с.р.

Начелник среза лесковачког прегледао је ове статуте лесковачког друштва „Југ Богдан" у Лесковцу, па пошто су саобразни закону о удружењима од 11. јуна 1884 год. „то исте на основу члана 4 поменутог закона одобрава и потврђује сходно чл. 2. тачци 7. закона о таксама.

№ 3797
19. марта 1897.
Лесковац

Заступа
начелника среског
писар, К. М. Петровић с.р.

Лесковачко грађанско
позориште „Југ-Богдан"
Бр. 48.
16. августа 1897. године
у Лесковцу

Господину
Министру просвете и црквених послова.

Трговачка и занатлиска омладина у Лесковцу основала је дилетантско позориште „Југ-Богдан", пошто су јој пропали покушаји за оснивање читаонице, празничне школе а због различних неприлика.

Лесковачка омладина није могла сама спремати своје чланове, руководити и изводити представе, јер јој је недостајало спреме, па с тога позове у помоћ лесковачку интелигенцију, која се — нарочито свештеници и наставници — похвално одазвала овоме позиву.

Пратећи рад лесковачке трговачке и занатлиске омладине, потписати је био начисто с фактом, да је главни покретач те омладине **жеља за васпитањем и поучавањем.** С тога је потписати био решен, имајући на уму оно паланачко одвајање грађана и чиновника, услед разлике у васпитању, да се најтоплије одазове првоме позиву омладине, сматрајући да тиме испуњава само своју наставничку дужност.

На збору, који је према поменутоме позиву држан 12. фебруара о.г., изабрана је привремена управа под председништвом потписанога. Ова је управа држала **вечерња предавања** дилетантима, **израдила статуте, прегледала и урадила дотадашњу друштвену имовину, завела законску администрацију** и.т.д.

Затим је држан други збор, на коме су примљени статути и изабрана стална управа, а после збора приступило се раду. Потврђени су статути и књиге код надлежних власти и спремљени су дилетанти за прву представу: „Битка на Косову", историску драму у 3 чина; израдио по народним песмама и традицијама М.Г.В. Представа је изведена у друштвеноме стану Шериф-беговоме конаку, уз велико одушевљење како играча тако и публике. Ма да је друштвени стан доста мален и скромно украшен, чист приход од прве представе био је 72 динара.

Од тада су даване представе и то искључиво српске драме, од којих је највећи део историска драма. Представе су даване, према спреми дилетаната, четири пута месечно. Просечни приход од представе био је 30 динара.

Када је друштвени капитал дао могућности, набављена је историска гардероба и нешто техничких средстава; плаћени су **два** глумца и **две** глумице, који су помогли управи у извођењу представа. Од наших уметника гостовао је г. Илија Станојевић, у улози „Кир Јање" на позорници овога друштва.

Управа је сматрала, да ово позориште буде школа за поучавање и васпитање трговачке омладине, и у томе погледу има истина скроман али сигуран резултат. Давање представа више је била забава ученичка под надзором управе. Можда је такво уређење овога друштва било узрок, те су се грађани лесковачки, нарочито домородци, лепо одазвали овој установи, поклонивши јој своје поверење, зашта је најеклатантнији доказ њихове фамилијарне посете, упис у чланство, позајмица потребних ствари и функција у позоришном одбору. Највиђенији трговци данас су одборници лесковачког позоришта.

Друштвени је капитал врло мали — тридесет динара — јер приход од представа, због ређег представљања, поглавито иде на плаћање стана и глумаца, осветљења, набавку гардеробе, косметерије, позоришних делâ и.т.д. Приход и расход воде се тачно у „дневнику касе" а свакога месеца надзорни одбор утврђује исправност касе. Друштвена имовина у стварима вреди 500 динара. Друштвена управа је готова свагда, да поднесе Г. Министру тачан извештај како о своме раду тако и о материјалном стању друштва, част ми је, користећи се усрдним пријемом, високом пажњом и обећањем Господина Министра, најучтивије замолити, да Господин Министар изволи потврдом приложених статута овога друштва и наређењем Управи Краљевско-српскога народнога позоришта у Београду, да овоме друштву пошаље: расходовано одело, оружје, кулисе и.т.д., поклонити Своју високу пажњу овоме друштву. Та пажња даће највећа импулса овоме друштву, јер управа и чланови овога друштва поштују у личности Господина Министра не само узвишенога Министра просвете него и родољуба, одличнога наставника и књижевника.

Управник,
лесков. грађанског позоришта
Милутин Витковић,
професор

Staniša Vojinović

JUG BOGDAN CIVIL THEATRE OF LESKOVAC

As it has been only supposed so far on the basis of the some narrations, Jug Bogdan Civil Theatre had really existed in Leskovac. It was founded by Merchant and Handicraft Youth Association, by the help of the teachers and the craftsmen who worked in Leskovac schools. It happened at the beginning of 1897, when the management was elected and preparing of the plays began. Taking example by the National Theatre of Belgrade, the Theatre prepared the rules that were kept and published as an addendum to thes work. The details about the work of this theatre were also kept in an report of teacher Milutin Vitković, who, by his efforts, gave a great contribution to the short existence of this theatre. Those data confirm the basis statements of the narration of Sima Bunić, which was written down by Sergije Dimitrijević, and Radoje Domanović, who took the existence of this theatre as a motive of his story »A Provincial Theatre«.

Живојин Трифуновић

Дечје новине „Ђачки напредак“ у Лесковцу (1905-1915)

Часопис „Ђачки напредак”, који је излазио почетком овог века, несумњиво припада и лесковачкој културној традицији, па је то само разлог више да се на овај лист занимљивог садржаја и концепције укаже и да му се одреди место у културној историји Лесковца. У овом напису желим да дам основне податке о томе како је лист настао, какве су то дечје новине, како су расле, с којим циљем су издаване и какав су садржај имале.

Лесковац је ослобођен од Турака 11. децембра 1877. године по старом календару. Одмах након ослобођења приступило се сређивању и унапређењу животних прилика. Тешкоћа је било превише, посебно у области просвете, школства и културе. Нарочито су недостајале школске зграде, стручно наставничко особље и још много шта што је било неопходно за нормалан рад. Али благодарећи традицији српског народа да сам себе ослобађа, ствара и уређује своју државу и на исти начин решава најтеже просветне и културне проблеме.

Тако су, у години када је обележена стогодишњица српског устанка 1804, основној школи у Лесковцу предате на коришћење чак три школске зграде: две код реке а трећа код Саборне цркве. Школа код реке данас носи назив по Светозару Марковићу а код цркве по Јосифу Костићу. Све три зграде биле су приземне. Већа зграда код реке и она код цркве имале су по шест учионица, а мања код реке — пет. Дакле, те три школе имале су укупно седамнаест учионица. Осим тога, имале су просторије за учитељске зборнице и управитељске канцеларије. Зграде су биле снабдевене намештајем и потребним школским училима.

Пуно заслуга за подизање ових нових школских зграда у Лесковцу имао је члан тадашњег учитељског колегијума Јован К. Биволаревић, а то су му признали грађанство, колегијум и надлежне школске власти одликујући га на дан отварања школске зграде Орденом св. Саве.[1]

Школске 1904/5. године Основна школа у Лесковцу имала је 23 одељења и то: седам одељења првог разреда, осам другог, три трећег и два четвртог, као и три комбинована одељења. Једно од ових је комбиновано од ученика трећег и другог разреда, а два од ученика трећег и четвртог разреда.

На раду у одељењима били су ови учитељи и учитељице: Милан В. Поповић, Владимир К. Петровић, Крста Димитријевић, Манасије Стојановић, Никола Ђорђевић, Јован К. Биволаревић, Љубомир Ристић, Урош Ковачевић (он је у исто време био и управитељ школе), Јован Стојановић, Марко Ђоновић, Трандафило Коцић, Глигорије Миленковић, Марија Подградскова, Даница Виторовић, Јулка Јанковић, Марија Милетић, Пандора Ковачевић, Босиљка Јовановић, Милева Дожудић, Параскева Миленковић, Анка Ристић и Константин Лазић.

Ја сам основну школу учио и завршио и то прва три разреда у школи код реке а четврти разред у новој школској згради код цркве. Разредни учитељ и првом и другом разреду био ми је Глигорије Миленковић. Он је био и члан уређивачког одбора и благајник **Ђачког напретка.**

У трећем разреду био ми је учитељ Милан В. Поповић који је у то време био и уредник листа **Ђачки напредак.** У четвртом разреду био ми је учитељ Никола Ђорђевић. Он је те школске године био и управитељ за сва остала одељења основне школе у Лесковцу. Сећања на њих и њихове подухвате остала су ми дубоко урезана у свест. Био је то уистину вредан, ваљан и посве полетан колегијум који је успео да претвори у дело оснивање и издавање дечјих новина под називом **Ђачки напредак.**

Сам назив — **Ђачки напредак** — и девојка — лучоноша, која у једној руци држи бакљу а у другој развијен свитак са музом и изреком: „Знање је светлост, знање је моћ, учите децо и дан и ноћ", јасно указују на циљ овог листа. Иначе, поред лика ове девојке, у заглављу листа су и двоје ученика који гледају у отворену књигу.

Од 1. септембра 1907. године заглавље је измењено; сада је акценат на друштвено-политичком моменту: на слици, уз назив листа, симболично је представљено како се сунце слободе рађа и за наш поробљени народ ван граница Србије.

*
* *

Први број листа појавио се фебруара 1905. године, и до краја те школске 1904/5. године изашло је још девет бројева; дакле, у првој години излажења појавило се десет бројева. Наредне школске 1905/6. године лист је и даље излазио 1. и 16. у месецу, изузев јула и августа.[2]

Власник листа био је — лесковачки учитељски колегијум. Уређивао га је уређивачки одбор. Уредник је био Крста Димитријевић, учитељ у Лесковцу. Њега је убрзо заменио Владимир К. Петровић, а од школске 1905/6. године па до краја уредник је био Милан В. Поповић, учитељ у Лесковцу. Он је, дакле, **Ђачки напредак** уређивао пуних осам година.

Чланови уређивачког одбора били су учитељи и учитељице из Лесковца: Анка Ристић, Глигорије Миленковић, Даница Витровић, Јован Стојановић, Јулка Јовановић, Манасије Стојановић, Марко Јоковић и Марија Подградскова.[3]

Благајничке послове обављао је Глигорије Миленковић.

Сви учитељи, који су обављали послове око уређивања листа, радили су без икакве новчане награде.

Први број листа штампан је у Нишу, у штампарији Ђ. Мунца, а касније је лист штампан у штампарији Ж. Обреновића у Лесковцу и у „Новој штампарији Давидовић" у Београду.

Лист је имао шеснаест страница формата 12x18 см. Годишња претплата износила је два динара. Примерак је коштао десет пара динарских.

Редакција **Ђачког напретка** била је смештена у старој школској згради код цркве и за своје потребе користила је једну просторију.

Уредништво и власништво **Ђачког напретка** је показивало и доста практичности; рецимо, известан број примерака из једне школске године повезиван је у јединствене комплете и продаван по цени коштања. Тако је, рецимо, комплет **Ђачког напретка** за 1905/6. школску годину, од броја 1 до 20 стајао 2,20 динара. Школе су радо куповале ове комплете и њима даровале одличне ученике на крају школске године. Постојали су и, да тако кажемо, полукомплети: од броја 1 до броја 10 и од броја 11 до броја 20. Они су стајали 1,5 динар. Комплете су куповале и ђачке и школске књижнице. Поштарину је плаћао сам лист.

Лист је имао претплатнике из разних места Србије, Војводине, Босне и Херцеговине, Црне Горе, Хрватске, па и Швајцарске, Бугарске и још неких земаља. То се види из самог **Ђачког напретка,** из рубрике „Наша пошта". Тако рецимо, у броју од 1. новембра 1907. године читамо: „Живк(овићу) 7 — Б(удим) Пешта. Примљено, лист се уредно шаље претплатницима. Хвала." Или, у **Ђачком напретку** од 1. априла 1908. године пише: „Послати су сви бројеви у Цирих. Хвала, поздрав." Д. Т. — Темишвар: „И прошле и ове године слало се уредно. Послаћемо накнадно сем броја 6-ог". — Г. Г. С. Плевна. Примљено, пријатељско хвала, и срдачан поздрав". — „Мита Стајић, тадашњи књижар у Београду, послао је 1907. године годишњу претплату на 46 примерака **Ђачког напретка** за 46 српских школа у Босни и Херцеговини."[4]

Тадашња окружна самоуправна скупштина округа врањанског претплатила је све школе овога округа на **Ђачки напредак** и то на годину дана. Исто је то урадила и скупштина округа топличког за школе у своме округу.[5]

Лист је препоручен од Главног просветног савета и Министарства просвете; у тој препоруци се каже да се на лист могу претплатити школе и ђачке књижнице. Тако је лист достигао тираж од 4000 примерака.

У време појаве **Ђачког напретка** било је мало листова за српску децу и омладину. У Сомбору је излазио **Голуб,** у Новом Саду **Невен,** у Панчеву **Споменак,** а у Београду **Мала Србадија.** Сви ови листови излазили су једанпут или највише два пута месечно и то са сликама на целом штампаном табаку. Јован Благојевић, управник Више српске девојачке школе у Сомбору, уређивао је лист **Голуб,** Кузман Миловановић,

учитељ и школски управитељ, уређивао је Змајев лист **Невен**, Иван Мартиновић, учитељ у Панчеву, уређивао је **Споменак** а Михаило Милошевић, учитељ у Београду, уређивао је **Малу Србадију.** Као што се види, уредници ових листова били су просветни радници и то махом учитељи. Учитељи су дали знатан број културних радника, што потврђују и примери учитеља — чланова лесковачког колегијума из тог времена.

„Учитељ Владимир К. Петровић испитивао је народни живот и обичаје у селима Разгојне, Грданице и Горње и Доње Локошнице, и у њима скупио једну малу збирку лирских и народних песама које радове му је објавила Југословенска академија знаности и уметности у Загребу 1905. и 1914. године, а у заједници са учитељем Крстом Димитријевићем штампао је и два дечја алманаха: „Дечји завичај" (Лесковац, 1905) у коме су и прилози о локалним јунацима — Николи Скобаљићу и Влајку Стојановићу, и „Нада" (Београд, 1908) у којој између неколико песама Владимира Петровића има и једна о Скобаљићу".[6]

Као учитељ у Лесковцу од 1904—1912, Владимир К. Петровић је од 15. јануара 1907. године до 1. маја исте године био и члан уређивачког одбора **Ђачког напретка.**[7]

У часопису **Учитељ** 1907. године Крста Димитријевић, учитељ у Лесковцу, објавио је **Пример лесковачког дијалекта.** Такође ,Димитријевић је у часопису **Карацић** (година I, стр. 90. и 117) који је излазио у Алексинцу од 1899. до 1903. године, објавио „народне пословице које је забележио у селу Мрштану код Лесковца".[8] Као што се види, учитељи су заиста били вредни посленици културе.

Познато је да успех сваког листа зависи од обимности и квалитета сарадње, од броја читалаца и сарадника, од занимљивости прилога и васпитне стране и тематике листа, па је редакција **Ђачког напретка** то имала у виду и свесрдно је настојала да своје обавезе оствари и те услове обезбеди. У време појаве **Ђачког напретка** било је мало писаца за децу и дечје листове, поготово за један лист на југу Србије, па су први сарадници били махом учитељи и учитељице из Лесковца и околине а такође и из осталих места Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине и других делова земље у којима су живели Срби. Ево тих сарадника из прве три године излажења овог листа: Владимир К. Петровић, Глигорије Миленковић, Димитрије Грудановић, Димитрије Соколовић, Милош В. Поповић, Ђорђе С. Којић, Исаије Митровић, Марко Јоковић, Марко Крстић, Михаило Сретеновић, Ст(аниша) С. Станишић, Трандафило Коцић, Димитрије Глигорић-Сокољанин, Душан Михаиловић, Ж. В. Прокић, Живојин Васић, Јован Стојановић, Лазар К. Мишковић, Љ. Р. Ивковић, Љуб. М. Костић, Милош А. Николић, Милан М. Петровић, Марко М. Поповић, Милан Радотић, Михаило Максимовић-Шукула, Петар Вукановић, Риста В. Тасић, Риста Цветковић, ,С. К. Крстић Саватије Грбић, Станоје Ђурић, Спасоје Мијатовић и Урош В. Ковачевић — сви учитељи, њих 33 на броју. Од учитељица налазимо ове сараднике: Даринка Ђосић, Драгиња Ст. Савић, Зора Ракић, Ј. Васић, Јелена Петровић, Јулка Јанковић, Марија Подградскова, Симка Л. Мишковић и Т. Л. Мелерова. Остали сарадници: Димитрије Стојановић, Афродита М. Поповић, Флора Балкажон, Добривоје В. Адамовић, гимназијалац, Драгољуб Николић Цоке, матурант, Јован Пескаревић, гимназијалац, Милан Ђ. Станојевић Млађанац, Милан С. Недић, гимназијалац, М(иладин) К. Николић-Расински, Урош М. Јанковић, гимназијалац, чика Васа Љубисав и „А — а" (псеудоним). Чика Васа — Љубисав из Београда био је сарадник дечјих листова **Невен, Голуб, Споменак, Зорица и Мала Србадија. Ђачки напредак** је најпре објавио песму **Поранила** а затим и многе друге његове песме.

Касније се овај број сарадника повећао, па је редакцији било много лакше при бирању песама, чланака, прича, бајки, басни, ребуса, загонетки, слика за описивање, скривалица, као и вести кад је ко и шта пронашао из области науке и томе слично. Наравно и при бирању вести из живота школа.

Критеријум при избору радова за штампу био је доста строг. То се види и из редакцијског одговора писцу песама који гласи: „М. З. — Б(еоград). Ђачки напредак веома се радује сваком ђачком напретку, али твоје песме још нису за штампу, по нашем мишљењу. Кад ти можеш „брзо доста овако лепих песама да спеваш" онда не жали се на нас јер су твоје песме у истини лепе, штампаће их други листови. „Злату ће се кујунција наћи!" Вежбај се, више читај, макар мало писао, биће лепше, боље. Здраво". У броју од 15. марта 1908. године, објављен је и овакав одговор упућен на адресу В. А . Б.: „Кажеш да

је лепа твоја песмица „Ласта", па и није тако рђава, али још није за штампу. Вежбај се и надаље".

Редакција је желела да лист опреми и сликама у боји. Поводом те одлуке вели: „Бачки напредак доносиће слике у боји. Иако ће нас штампање знатно више стајати, ипак ће цена листа остати иста. Ми не тражимо од листа никакве материјалне користи, него ћемо све што од листа примамо на лист утрошити. Само је потребно да нам наши повереници и читаоци новац шаљу уредно како би и ми могли својим обавезама одговорити".[9]

О новој години је уредништво листа послало својим претплатницима бесплатно зидни календар.[10]

Уредништво листа повремено се обраћало својим сарадницима апелом: „Своје сараднике из прошле и претпрошле године лепо молимо, да нам своје радове и даље шаљу. Лепим редовима, како оригиналним тако и преводима, биће увек место у Бачком напретку. Краће народне песме, згодније народне приче, ређе загонетке, описе места из Србије тако исто и из осталих српских крајева радо ћемо примати и штампати. Молимо лепо и остале дечје писце који до сада нису своје радове слали нашем листу да нас у овој години својом сарадњом помогну".[11]

У другом апелу се каже: „Бачки напредак доносиће у сваком броју деци српској, по што шта о српском народу и српској земљи. Под горњим насловом доносићемо чланке о прошлости и садашњости српској, описе српских крајева и места; српске народне песме, животописе важних Срба итд. Уз то ћемо доносити увек и слике српских места, школа, цркава, манастира, установа, споменика, знаменитих људи и успешне знаменитости из свију наших крајева".[12]

У истом броју, и на првој страни, **Бачког напретка** штампана је песма **Остајте овде** Алексе Шантића. Ова песма је први пут објављена 30. априла 1896. године у првом броју и на првој страни мостарске **Зоре** и била потписана само почетним словима песниковог имена. Уредници **Зоре** били су Алекса Шантић и његов зет Светозар Ћоровић. Песму је Шантић певао након окупације Босне и Херцеговине (1878) од стране Аустро-Угарске, а у време када су босанско-херцеговачки муслимани почели да напуштају своју родну груду, своја огњишта и да се селе у Турску, Азију, па им се Шантић покличем песника, родољуба, обратио речима: „Остајте овдје!..." Ова, и још једанаест Шантићевих песама ушло је у **Антологију** Богдана Поповића. **Бачки напредак** објавио је ову песму уочи прокламовања анексије Босне и Херцеговине (1907) од стране Аустро-Угарске; песма је иначе била врло популарна, и често је рецитована на школским и другим свечаностима.

Лист је објавио многе песме и чланке у вези са прославом стогодишњице бојева из првог српског устанка, као што је Мишарска битка, Бој на Варварину и њен прослављени јунак Јован Курсула, и други.

Писци пишу а **Бачки напредак** објављује њихове радове. Тематика песама је различита, а тиче се углавном свега онога што окружује дете и што представља ново сазнање о животу. Тако, листајући странице дечјих новина, налазимо на песму „Пију... пају" М. Петровића, на песму „Под старом липом" од Горјана, на песму која носи назив „Песма српству" од Миладина К. Николића Расинског и на песму „Вук Караџић" од истог писца.

У 51 броју **Бачког напретка** од 1. септембра 1907. године одштампана је песма Исаије Митровића, учитеља — песника из Гламоча. Песма носи назив „Навика". У њој песник указује на штетност навике пушења дувана.

У песми „Записа" аутор Радошић вели:

У највећој беди нек' те нада прати:
Да ће после буре сунце засијати.
Најлепша молитва што би душа сплела
Знаш која би била? То су добра дела.

Није сваки вес'о ко год се насмеје,
јер и сунце често светли ал не греје.
Ко год у младости не ухвати пута
Његова ће старост до смрти да лута.

Песма је, као што се види, поучна попут многих Змајевих песама.

О Божићу и Ускрсу лист би донео песмицу или чланак посвећен тим празницима.

У то време, а и касније, у основним школама предавала се хришћанска наука и постојао је божићни и ускршњи школски распуст у трајању од по недељу рана, некад и више. Поред оригиналних радова на српском језику, лист је доносио и преводе са руског, немачког, енглеског, пољског и италијанског. Тако је у преводу са италијанског, а из збирке **Сто прича за децу,** лист објавио већи број прича. Њих је превела Јулијана Петковић из Улциња.

У својој разноврсности **Ђачки напредак** објављује и популарне чланке из области образовања.

Из познавања природе наилазимо на чланке потписане са Д Ј. П. Сматрам да је писац ових чланака Димитрије Ј. Путниковић, учитељ и писац уџбеника **Познавање природе за основне школе III и IV разреда**

У својим чланцима писац објашњава да све што је у природи има свога разлога и узрока; ти разлози и узроци објашњавају зашто нешто постоји и зашто је баш тако а не другачије. Рецимо, у чланку **Сунце и лишће**, аутор између осталог вели: „Оно што биљка узме из земље и ваздуха није још њена храна. То се мора прво да споји и преради па тек онда буде биљкама храна. А то се спаја и прерађује у биљном зеленилу, у лишћу, и ово се врши само кад на лишће пада свтлост. Да би лишће могло што више светлости хватати оно је намештено већином косо, да би на њега падало што више зракова кад сунце буде према њему. Сви знате како се сунцокрет за сунцем окреће. Неке биљке увече склапају цветове и лишће своје, а ујутру их шире. Цвеће у саксијама на прозору не мари за собни намештај и не гледа овамо него се лицем својим окреће прозору и наполье гледа. Не окреће се оно тако да би гледало ко улицом пролази, него што отуда светлост добија. Кад год сам ово посматрао, изгледало ми је слично оном, кад гледам како су гладни птичићи из гњезда зинули и пружају главице на ону страну откуда храну чекају."

Пре овога чланка објављен је и текст **Како сунце греје** овог писца.

Касније наилазимо на чланак **Помрачење сунца** чији је писац Димитрије Ђ. Димитријевић.

У једном чланку говори се о животињама којих сад нема.

Сарадњу са децом уредништво је систематски развијало и ваљане радове објављивало уз пуно име аутора.

Ђачки напредак је апеловао на своје читаоце да уредништву шаљу бројанице из разних крајева Србије. У листу је, рецимо, одштампана следећа бројаница из пиротског округа:

Два се петла побише
на попово буњиште.
Један рече: иш!
Други рече: Да жмуриш!

Ево још једне:

Ој Јоване буздоване
Сви ти коњи потковани
И орлови, соколови.
Соко паде на ливаде,
Од ливаде на караде.
Караде се поломише.
Турци главе изгубише.

Да би редакција листа пружила још једну могућност читаоцима, ваљаним ђацима, за сарадњу у **Ђачком напретку,** повремено је објављивала по неколико слика за описивање. Они ђаци који би најбоље описали једну од тих слика — награђивани су тиме што им је текст штампан у листу. Осим тога ти ђаци су стицали право на десет бесплатних бројева **Ђачког напретка.** Добитници тих награда, по жељи, могли су одређивати и своје другове којима је редакција такође слала примерке листа. Те награде су добили, јер су дали најбоље описе слика, Љубица Јездовић, ученица IV разреда, и Михаило Живанчевић, ученик IV разреда основне школе из Чумића.[13]

Иначе, Ј. Ђ. Пескаревић је водио рубрику о техничким проналасцима, пишући о громобрану, дурбину, топломеру, барометру итд. и њиховим проналазачима. Лист је доносио вести из школског живота. Тако је објављена кратка репортажа о првој биоскопској представи која је одржана 13. септембра 1905. године у сали лесковачке Гимназије. **Приредбу за ђаке извео је приватни власник путујућег биоскопа.** Лист је објавио и кратку вест о боравку гуслара међу ђацима, 26. јануара 1906. године, у Лесковцу.

Од вести које је лист објавио у свом другом броју 1905. године, издвајамо ону која казује да је те године у Лесковцу отворена Пољопривредна школа и да она ради при државној економији. **Ђачки напредак** је, сем тога, у броју од 1. септембра 1906. године објавио вест о новој књизи у којој се вели: „Милан Бањанин, српски народни учитељ у Брчком (Босна) спремио је за српску младеж књигу забавник. Књига ће бити готова до краја децембра текуће године. Цена за Србију 0,80 динара". Уредништво даље вели: „Молимо наше колеге и колегинице да скупљањем претплатника помогну издавање ове књиге, тим пре што је Бањанин две трећине чистог прихода наменио оснивању пензионог фонда за српске учитеље у Босни и Херцеговини".

Уредништво је препоручило и нову књигу **Песме** учитеља у Рипњу Димитрија Глигорића.

У свом броју од 15. октобра 1906. године, **Бачки напредак** је објавио и број становника у градовима Србије. Ево тог прегледа: Београд 81.378, Ниш 21.954, Крагујевац 15.141, Лесковац 13.712, Шабац 12.264, Пожаревац 11.971, Пирот 10.010, Крушевац 8.001, Зајечар 7.761, Ваљево 7.225, Смедерево 7.070, Лозница 5.945, Ужице 5.828, Неготин 5.769, Прокупље 5.571, Алексинац 5.426, Параћин 5.425, Ћуприја 5.217, Чачак 5.146, Свилајнац 5.144, Јагодина 5.094, Књажевац 4.682, Горњи Милановац 2.120. Као што се види, **Лесковац је и у то време био на четвртом месту у Србији по броју становника.**

Са мало средстава а са пуно воље за рад и са доста труда, **лесковачки учитељски колегијум је успео да одржи лист десет година;** сасвим је сигурно; да Србија није 1914. године нападнута од Аустро-Угарске и Немачке, а 1915. и од Бугарске — **лист би и даље излазио.**

Из свега што је досад речено, може се учоити какав је лист био. Он је уистини тежио да објави добре прилоге за децу и популарне чланке, уз песме и приче. Ти чланци били су из разних области. Било је и дечјих песама, у којима је често постизана права атмосфера детињства. Што је похвално за лист, он је за кратко време успео да привуче пажњу на себе, да повећа број страница и да их придобије на сарадњу. Познато је да је тадашња основна школа била четвороразредна.

Ако се узме у обзир да је лист излазио у прве две деценије XX века, да су уређивачки одбор, уредник, сарадници и благајник све послове обављали бесплатно, да је лист сам себе финансирао, онда се слободно може рећи да је **Бачки напредак** са пуно ентузијазма обављао своју значајну културну и просветну мисију на југу Србије.

Ово излагање о **Бачком напретку** завршио бих цитатом из једног предавања Сергија Димитријевића на Народном универзитету у Лесковцу. Он је, наиме, 21. јануара 1948. године рекао: „У нашој средини постоје предрасуде о културној заосталости нашег града у прошлим временима. Ту заблуду треба разбити. Лесковац је већ одавно био истакнути културни центар Јужне Србије. Јасно је да се његова културност има посматрати у односу на тадашње време и степен културног развитка целог јужног Поморавља. Оно што са данашњег становишта претставља илустрацију ниског степена културе, раније је могло да буде израз водеће културне улоге".[14]

Напомене:

1. Споменица учитељима и учитељицама изгинулим и помрлим у ратовима 1912—1918. године, стр. 8, 9, 10.
2. **Бачки напредак,** бр. 3 од 1. октобра 1906.
3. Исто.
4. **Бачки напредак,** од 1. априла 1908.
5. **Бачки напредак** од 15. октобра 1906.
6. **Драгољуб Трајковић,** Из нашег Манчестра, Београд, 1953. стр. 40.
7. **Бачки напредак,** бр. 16 од 1. маја 1907 (рубрика „Из уредништва").
8. **Сергије Димитријевић,** Грађа за проучавање Лесковца и околине, Лесковац, 1954, стр. 8.
9. **Бачки напредак** од 15. децембра 1906.
10. Исто.
11. **Бачки напредак,** бр. 1 од 1. септембра 1906.
12. **Бачки напредак,** бр. 52 од 15. септембра 1907.
13. **Бачки напредак** од 15. маја 1906.
14. Стари Лесковац као просветни и културни центар, Лесковац 1950, издање Народног музеја.

Žvojin Trifunović

CHILDREN'S NEWSPAPERS »TNE PUPIL'S PROGRESS«

The Pupil's Progress Magazine was issued in Leskovac from 1905. to 1915. and edited by the members of the teachers' board of Leskovac who mostly collaborated on it. This newspaper represents a significant page of the cultural history of Leskovac: it gathered a large number of collaborators, was issued in relatively high circulation and had its readers even outside Serbia. There is no doubt that it would keep on being issued if there was not the occupation of Leskovac and the whole country which interrupted the work on the one of the most interesting magazines in the history of the Leskovac press.

Срђан Марковић

Сликар Бранко Дочић

ЛЕСКОВАЦ 1913 — ПРИШТИНА 1973. ГОДИНЕ

Сликар Бранко Дочић припада међуратној генерацији лесковачких ђака који су, крајем треће деценије, ступили у Уметничку школу у Београду. Иако његов рад у Лесковцу и Приштини припада недавној прошлости, о његовом животу и делу има тако мало грађе да је једва било могуће, на основу сећања чланова породице, сећања његових другова и нешто мало докумената сачинити основну биографску структуру.

Сличне судбине је и Дочићево сликарско дело. Чини га једва тридесетак слика, идејних решења и две бисте, једна, **Живкице Манчић**, на Светоилијском гробљу у Лесковцу и друга, **Иве Лоле Рибара,** у дворишту приштинске Гимназије. Готово све што је између два рата створио страдало је у бомбардовању Лесковца 1944. године, када је кућа његових рођака, која се налазила у непосредној близини хотела „Костић", у којој је имао атеље, погођена бомбом, срушена до темеља.

Сличне судбине су и његови радови, углавном парадни портрети имућних грађана Лесковца који су нестајали упоредо са изумирањем старих лесковачких породица у чијем су се власништву налазили. Но не треба губити наду и мислити да су ова дела заувек изгубљена. Увек је могуће да се накнадним истраживањем ликовне баштине нашега краја наиђе на понеко његово остварење и да се тиме допуни наше познавање његовог сликарског опуса.

Бранислав Бранко Дочић, син Христодора, кафеџије, и Василије, домаћице, рођен је 13. фебруара 1913. године у Лесковцу, где је завршио основну школу. Да ли је, касније, завршио гимназију, из доступних докумената се не може утврдити.

Крајем треће деценије (1929. године) обрео се на Уметничкој школи у Београду. Период његовог боравка и учења је веома значајан за развој српског сликарства.

Уметничку климу у престоници карактерише плурализам ликовних оријентација који се креће у дијапазону од синтезе форме, магијског реализма, који је у благој форми додиривало, неко време, сликарство Мила Милуновића, експресионизма, који у Србији није пратила и социјална тематика, већ идеја о испитивању „непознате стварности" и мистерије уметничкога бића, преко повратка класичном реализму до зографске варијанте традиционализма. Тај плурализам ликовних оријентација у српском сликарству треће деценије резултат је веза наших уметника са Европом, њиховог боравка у водећим ликовним центрима и учешћа на изложбама са великанима европског модерног сликарства. Вративши се из похода по Европи, многи од њих су својим сликарством дали снажан допринос продору у нове области које је истраживала нова и антиграђанска уметност.

На жалост, глува средина и, најчешће, меки и неотпорни карактери уметника, историјски неспремни, без моћи и хтења да се ухвате у коштац са навикама и предрасудама веома брзо су допринели гашењу и нестајању авангардних теорија у српском сликарству и његов даљи пут усмерили ка старим мајсторима или ка преласку са тонског на колористичко сликарство што ће, у суштини, бити почетак процеса прилагођавања српске авангарде идеалима грађанске уметности.

Како је на све те промене реаговао Дочић, данас није познато. Нема, наиме, његових сачуваних радова из тога времена, нити у сећањима савременика има неких наговештаја о његовом односу према уметничкој клими у Београду.

Биће да је, бар у прво време, прилежно похађао студије сликарства настојећи да таленат који је поседовао развије у што већој мери. У то време био је у класи Драгослава Стојановића и важио је за једног од најбољих ученика. Његов пријатељ и друг из ђачких дана Бошко Вукашиновић каже о Дочићу да је „радио лако и брзо, одличан цртач, умео је да фигуру „нађе" са два три потеза. Био је изврстан акварелист и Бета Вукановић је имала много лепих речи о његовом таленту".[1]

Дочић у атељеу у Лесковцу 1942/3.

На жалост, као ратно сироче, отац му је погинуо у I светском рату, без средстава за издржавање био је принуђен да крене у потрагу за зарадом. Радио је плакат, фирме, декорацију и ти су га послови одвајали од редовног похађања наставе на Уметничкој школи. „Увек је имао пара код себе, носио се шик и новцем помагао друговима у невољи".[2] Али, то га је и повукло и удаљило са студија тако да је студирао 11 година".[3]

О том дугом студирању, Бошко Вукашиновић је изрекао веома духовиту опаску: „Ми на првој години, а Брана на трећој, ми на другој, а Брана још на трећој, ми завршавамо школу а Брана још у трећој. Ми одемо на специјални (академски) течај а Брана још увек на истом".[4]

За тих једанаест година боравка у Београду стекао је велик број пријатеља међу ђацима Уметничке школе. Друговао је са Бошком Вукашиновићем, Богданом Шупутом, Ванђелом Бадулијем, Матом Зламаликом, Миливојем Николајевићем, Риком Дебењаком и другима.

Током 1939. године, не завршивши студије на Уметничкој школи[5], напустио је Београд и извесно време провео у Сарајеву радећи, између осталог, и као иконописац. О том његовом бављењу иконописачким занатом сазнајемо по двема фотографијама на којима су снимљене иконе Св. Николе и Исуса Христа*.

Други светски рат га је затекао у Лесковцу. Да би се издржавао радио је портрете имућних Лесковчана и гробљанску скулптуру. Од споменичке пластике остала је сачувана једино биста Живкице Манчић, на Светоилијском гробљу. Реч је о попрсју изведеном у белом мермеру са драперијом пребаченом преко рамена и десном руком, благо моделованом и положеном на срце. Као предложак за овај портрет Дочићу је вероватно била на уму концепција попрсја на прелазу из ренесансе у барок у којој, још увек, мирна структура лица бива сучељена са нервозном обрадом драперије, што у целини треба да унесе покрет и израз. Иначе, биста је сасвим солидно урађена са благим покретом главе у десну страну и суптилно нађеном осовином врата, дискретним наглашавањем групе мишића који учествују у покрету. Моделација ткива и драперије је веома коректна, са читавом игром набора на драперији испод које

* Обе иконе су сигниране доле десно ћирилицом Дочић. Потпис се јасно види и чита са фотографије.

је ваљало назначити обрисе груди. Већ по својој скулптури очигледно је да је Дочић био веома талентован уметник који је крајње професионално обављао свој посао.**

Ослобођење земље дочекао је у Лесковцу укључивши се одмах у наставу, као предавач за ликовно образовање у Гимназији, која је радила у просторијама основне школе **Јосиф Костић**, а истовремено је обављао низ послова на декорацији града, као повереник Пропагандног одељења ГНОО, радећи сценографију за прве приредбе у ослобођеном Лесковцу, портрете познатих личности из револуције и чланова Политбироа.

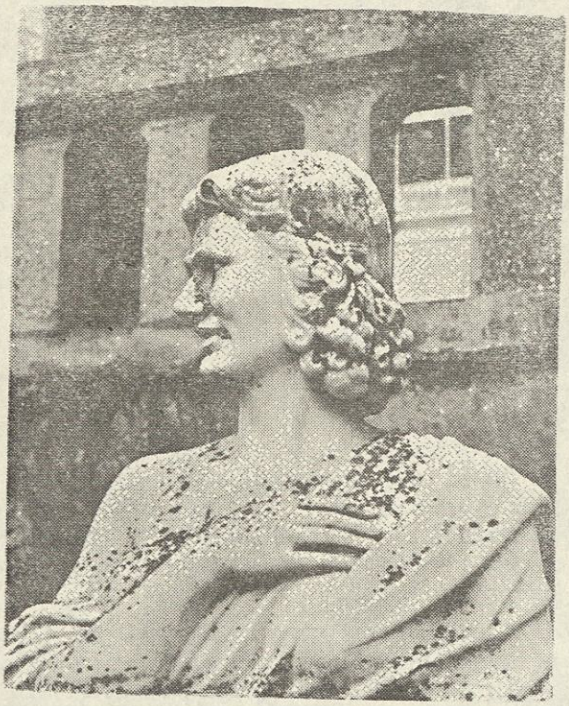

Попрсје Живкице Стаменковић — Манчић (Светоилијско гробље у Лесковцу)

У Гимназији у којој је радио као наставник насликао је неколико монументалних портрета (**Филип Вишњић, Вук Караџић** и др.). Истовремено је, током 1946, покренуо у гимназији „курс за примењену уметност".[6]

Веома кратко, током 1947. године, радио је у Власотинцу да би, почетком 1948. године, био премештен у Приштину за наставника у ондашњој вишој гимназији **Иво Лола Рибар**, где је остао до 1956. године, а затим је прешао у основну школу **Аца Маровић**.

У време боравка у Приштини наставио је да се бави декоративним и монументалним сликарством у функцији украшавања града. Код ученика је запамћен као одличан предавач који их је бескрајно стрпљиво уводио у тајне сликарске вештине.[7] Код грађана Приштине и његових, у то време, малобројних колега остао је у сећању по монументалним декоративним композицијама којима је украшавао Приштину о дане државних празника и по огромним јавним портретима друга Тита. Током педесетих година насликао је његов огроман портрет 20 x 15 метара који је за празник Републике био постављен на фасади највеће зграде у то време у Приштини. Тих година је у свечаној сали Скупштине општине Приштина урадио велику фреско композицију, која је у каснијим адаптирањима тога простора уништена. Чак ни фотографија није сачувана.

Током 1970. године, прешао је из просвете у **Завод за економску пропаганду покрајине** у коме је радио као дизајнер, развивши активност примерену његовој вокацији према декоративном сликарству и дизајну. Урадио је велики број идејних решења за цигарете, плакате за ансамбл **Шота** и **Југословенску лутрију**, затим решења, која су реализована, за покрајинске штафете младости, првомајску плакету Приштине, плакету **Косовке**, предлоге идејних решења за III и V сајам текстила и текстилних машина у Лесковцу итд.

Оно што карактерише ова идејна решења је, за то време, веома професионална реализација, добра идеја и способност да се она трансформише у систем визуелних знакова чији је примарни задатак да буду крајње јасни и симболички прецизни, да се једним симболом, или системом симбола, покрије цела идеја и да она, тако реализована, буде крајње разумљива.

Осим прецизног система симбола који учествују у процесу комуникације, њихово ликовно извођење, цртачко умеће, односи маса, тонска обрада изузетно су професионални. Ваља имати на уму да су у време Дочићевог бављења примењеном уметношћу, уметницима на располагању била сасвим скромна средства за реализацију њихових замисли. О модерним средствима: летрасету, „ва-

** Вероватно да је Дочић, током рата, урадио више бисти, о чему судимо по фотографијама из његовог атеља, на којима је снимљен током рада на бисти средовечне жене. Тај рад нисмо могли да пронађемо међу споменичком пластиком ни на Светолијском ни на Шпитаљском гробљу.

здушној четки" (компресорима), илустрованим прегледима достигнућа у свим видовима дизајна није у то време било ни говора. Стога је Дочићев индивидуални допринос дизајну веома значајан. На жалост, у средини у којој је живео и радио он није имао ученика којима је могао да пренесе занат.

Веома културан, скроман, увек бирана говорна израза, било с ким да је у сусрету, постао је не само поштован, но омиљен и познат у целом граду. Многи наши, сада афирмисани сликари, графичари и скулптори прве уметничке везе (аутор текста вероватно мисли **пауке,** С. М.) добијали су од Бранислава Дочи-

Филип Вишњић, темпера, 1945/46.

Почетком седамдесетих година почиње да гради атеље у Приштини са намером да се интензивније бави сликарством. У међувремену је пензионисан, и почиње свакодневно да слика у атељеу, а онда умире изненада 12. септембра 1973. године.

Тако је завршен животни пут Бранка Дочића, једног од најталентованијих лесковачких сликара који су се, између два рата, школовали на Уметничкој школи у Београду.

Неколико дана по његовој смрти у приштинском **Јединству** појавио се дирљив текст, из пера непознатог аутора, написан у знак сећања на ову племениту личност: „У Приштини је у 61. години изненада преминуо Бранислав Дочић. Као ратно сироче из првог светског рата Бранислав се нашао у тадашњој цртачкој школи. Ту се први пут ослонио на палету која му је постала извор, смисао и утока живота. Носећи у фишеклији своје боје из револуције је изашао као њен ученик.***

Као самоникли сликар дошао је пре две и по деценије у Приштину и ту започео свој педагошки и уметнички рад. Његова друштвена ангажованост била је од почетка присутна у животу и развоју Приштине. Покојни Бранислав је предани ентузијаст и Приштина је у њему изгубила свог великог посленика ове врсте . . .“ [8]

Уметничка оставштина Бранка Дочића је невелика, чини је једва двадесетак слика и две скулптуре и исто толико сачуваних идејних решења.

Сачувани радови потичу, углавном, из послератног периода (од педесетих до почетка седамдесетих) тако да је веома тешко на основу њих градити слику о Дочићевом сликарском развоју. Па ипак, један од ретких сачуваних радова: велики декоративни пано са представом **Филипа Вишњића,** насликан око 1945—6. године, који се данас чува у

*** Податак, који износи навинар **Јединства**, није тачан. По сведочењу његове супруге, адвоката у пензији Јована Јовановића и других, као и Дочићеве изјаве на обрасцу за биографије просветних радника (Историјски архив Лесковац, фонд просвете), он није учествовао у НОБ. Све време рата радио је у свом атељеу који се налазио у кући његових рођака у близини хотела **Костић.**

Идејно решење плаката за лесковачки сајам текстила 1955.

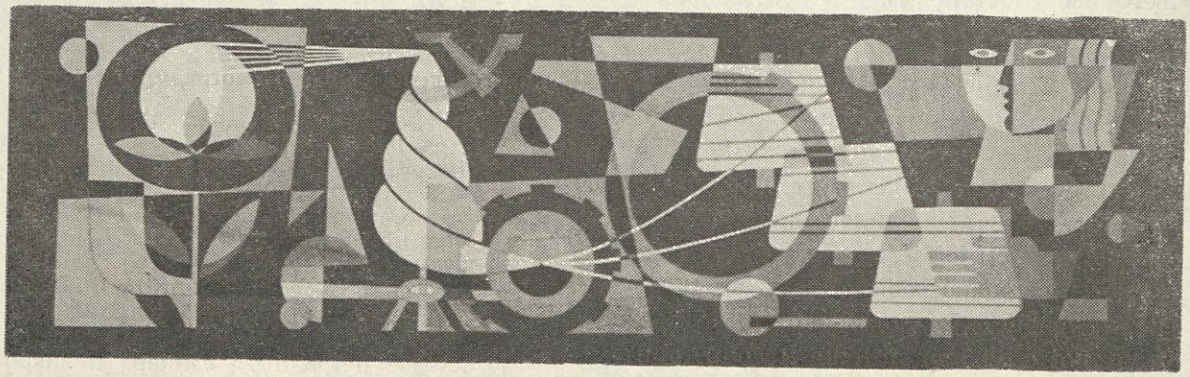

Декоративни пано за текстилну индустрију Косовка

Народном музеју у Лесковцу, даје повода за доста сигурне претпоставке о Дочићевим сликарским узорима. Рекло би се да је, осим природне склоности ка декоративном и монументалном сликарству, које је развио боравећи у класи Драгослава Стојановића, на његово формирање утицала минхенска концепција моделовања форме коју су му пренели

Портрет кћери, недовршено, уље (око 1960)

његови учитељи Бета Вукановић и Љуба Ивановић. То је био, у основи, добар занат у раду на основној дефиницији форме који је, касније, ваљало надградити.

Композиција **Филип Вишњић**, управо показује једне и друге рецидиве. Реч је допојасној фигури слепога песника са гуслама у левој и гудалом у десној руци. Глава је моделована по принципу кугле са пронађеним основним тоном и његовим постепеним расветљавањем, према извору светлости, уз додавање широких акцената руменог инкарната на челу и образима. Иначе, фигура је сасвим добро „пронађена", добро постављена, са добром анатомском оправданошћу става. Сликана је широко са замахом, без превеликог инсистирања на детаљу јер јој је намена била да послужи као сценографски пано за школске приредбе. Ова композиција је заправо спој одличног цртежа и добре тонске обраде.

После ове слике постоји празнина у Дочићевом стваралаштву дуга готово 15 година, када је насликао **Портрет кћери.**

Композиција је камерног формата и није довршена тако да се врло јасно види њен цртачки „костур". Ту је цртеж прецизан и гибак, у функцији је слике тако да је њиме дата основна портретска структура. Наноси боје су доста лаки, готово акварелски прозирни у појединим партијама. Портрет није довршен, остављен је негде на пола пута између подсликавања и сликања али даје довољно јасну представу о Дочићевом сликарском умећу.

Када је реч о сликарству Бранка Дочића, односно о покушају да буде вредновано морају да се имају у виду две чињенице:

Најпре, да је реч о врло талентованом сликару, који је имао сликарски нерв, који је веома добро научио оно што се на Уметничкој школи у Београду могло, у то доба, научити. Без обзира на то што школу није завршио, он је по квалитету својих, преосталих, радова сликар у правом смислу те речи.

Али, бацан непредвидљивим токовима живота са једне стране на другу, борећи се за егзистенцију, радећи готово све што му је било понуђено, он није могао да развије све своје способности, није могао да се, дословно, посвети сликарству, слушању гласова сопственог уметничког бића. У томе лежи његова уметничка трагедија.

Па и поред тога његова ликовна оставштина чини вредан део културно-историјске баштине нашега града и заслужује наше поштовање.

Напомене:

1. Сећање Бошка Вукашиновића.
2. Исто.
3. Исто.
4. Исто.
5. Податак који је изнет у каталогу **Српска уметничка школа у Београду**, САНУ, Београд 1987. да је Дочић завршио Уметничку школу у Београду није тачан. **У листу оцењивања** из 1955. године, директор гимназије у Приштини, поред похвала о Дочићевом педагошком раду, наводи и то да због обавеза и друштвене активности Дочић није успео да дипломира на уметничкој школи. Документ је у власништву породице.
6. Радош Требјешанин, Сергије Димитријевић, Хранислав Ракић и др. **Сто година Лесковачке гимназије**, Лесковац, 1979, стр. 394.
7. Сећање Петра Бузе, сликара и ликовног критичара из Приштине.

8. In memoriam, БРАНИСЛАВ ДОЧИЋ, **Јединство,** Приштина, 15. септембра 1973.

Током истраживања биографије Бранка Дочића наишао сам на помоћ и разумевање код његове супруге Милице Дочић и кћери Љиљане Трајковић — Дочић, које су ми омогућиле увид у његову ликовну заоставштину и дале неколике податке релевантне за овај рад.

Бошко Вукашиновић, сликар и друг Дочићев, такође ми је био од велике помоћи током писања рада.

Користим и ову прилику да им се најљубазније захвалим.

Srđan Marković

BRANKO DOČIĆ, THE PAINTER

Branko Dočić is a painter who studied on the Art School in Belgrade and then worked as teacher for a long time. Very popular and respected as a teacher, Dočić experienced an artistic tragedy as his opus was dectroyed during the bombardment of Leskovac. His opus is not large and the examples that will fully show his undoubtful talent should only be found. He worked in Leskovac and Priština and lift a significtnt trace in boht towns.

312/314(497.11)

Др Миодраг Павићевић
Првољуб Павићевић

Размештај становништва на територији шире и уже гравитације Лесковца

Сплетом бројних природно-географских чинилаца (морфо-тектонских, климатских, хидрографских, биогеографских. . .), са три изразите природно-потрошачке средине — котлински, равничарски део, затим побрђе и планински обод, у свом непосредном, ужем и ширем залеђу, центрично постављен у односу на окружујућу територију, са концентрацијом функција вишег па и највишег реда, Лесковац је попримио карактеристике метрополитског насеља, од чијег ће пулсирања умногоме зависити и корак који ће у времену имати читав овај субрегион.

Његову ширу гравитацију чини, данас, шест општина (поред Лесковца још и Власотинце, Црна Трава, Лебане, Медвеђа и Бојник), површине 2.771 км², на којој је у време последњег пописа становништва, из 1981. године, живело 262.668 становника.

Прерасподелом дела центричних функција, Лесковац је у међувремену формирао прстен градова-сателита, који, између осталог, има за задатак да заустави део механичких миграционих прилива, који полазе са планинског обода и усмерени су ка Лесковцу. Овај први, спољни заштитни прстен (други је, видећемо, у његовом непосредном окружењу, у приградској зони Лесковца) одиграо је веома значајну улогу у смањењу ових притисака на сâм град. — Док је, на пример, индекс 1981/48. Ниша био 327,1, Светозарева 381,7, Крушевца 382,9, Врања 391,9. . ., Лесковац је имао знатно умеренији раст — 268,3. Ту треба тражити и одовор о податку да је, рецимо, Лебане имало већу стопу раста од Лесковца (403,3), односно да је она већа у чак четири од укупно пет сеоских насеља у његовој приградској зони, на удаљењу до 3 км од Лесковца, итд.

Ради бољег увида у ове прилике, држаћемо се логичног реда излагања, од ширег ка ужем, дâћемо прво преглед ових кретања на територији субрегиона, а онда и просторни размештај становништва на територији уже гравитације Лесковца. — Под ужом гравитацијом, у овој прилици, подразумеваћемо територију општине Лесковац, мада би њено протезање, у географском смислу, морало бити знатно уже.

I

Кретање броја становника на територији субрегиона Лесковца — у зони његове шире гравитације, у послератним пописима становништва било је следеће:

Табела бр. 1.

Кретање броја становника субрегиона Лесковац у послератним пописима становништва:

општине	1948.	1953.	1961	1971.	1981.	инд. 81/48
1. Лесковац	113.158	121.311	134.250	147.487	159.001	140,51
2. Власотинце	33.845	35.224	35.625	36.002	35.863	105,96
3. Црна Трава	13.615	12.902	12.315	9.366	6.366	46,76
4. Лебане	26.290	28.062	27.579	28.288	27.836	105,88
5. Медвеђа	22.478	24.300	24.244	20.792	17.219	76,60
6. Бојник	21.895	22.329	20.838	18.801	16.383	74,83
укупно:	231.280	244.128	254.855	260.982	262.668	113,57

Табела бр. 2.

Узастопни индекси:

1.	107,20	110,67	109,86	113,57
2.	104,07	101,14	101,06	99,61
3.	94,77	95,48	78,51	65,82
4.	105,44	98,28	102,35	98,61
5.	108,11	99,77	85,76	82,82
6.	101,98	93,32	90,22	87,14
7.	105,56	104,39	102,40	100,65

Из ове групе општина, већ и на први поглед, веома оштро издвајају се три различите средине. Прву чини општина Лесковац, са натпросечном стопом раста за ову групацију (индекс 1981/48. 140,51) — али и тек на нивоу просечног раста територије СР Србије без покрајина (137,08), у другој групи су општине Власотинце и Лебане (105,96, односно 105,88), са карактеристикама готово стагнатног кретања, док је трећа, са општинама Медвеђа, Бојник и Црна Трава (индекси 1981/48. 76,60, 74,83 и 46,76), у знаку изразите непопулације. То се посебно односи на општину Црна Трава, у којој је број становника смањен за више од два пута.

Гледана у целини, читава ова територија је у знаку миграционог подручја (индекс 1981/48. 113,75), са осетним заостајањем за просечним стањем у СР Србији без покрајина.

На овакво, глобално кретање утицало је више чинилаца. Ту је, пре свега, привредна неразвијеност овог подручја, даље, на ове процесе веома важну улогу имао је и морфотектонски склоп терена — са изразитом концентрацијом становништва на равна, котлинска подручја, затим процес индустријализације једног броја градских насеља и, најзад, генераторско дејство самог Лесковца.

Да би се добио један заокруженији утисак, даћемо и кретање броја становника на 1 км², као и структуру учешћа становништва појединих општина (изражену у процентима) на посматраном подручју. — Ради компаративног праћења, напоменућемо да је у СР Србији у време последњег пописа становништва живело просечно 105, односно у СР Србији без покрајина 102 становника на 1 км².

Табела бр. 3.

Кретање броја становника на 1 км² субрегиона Лесковац:

Општине	км²	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
1. Лесковац	1.025	110,40	118,35	130,98	143,89	154,12
2. Власотинце	303	111,70	116,25	117,57	118,82	118,36
3. Црна Трава	318	42,81	40,75	38,74	30,42	20,02
4. Лебане	337	78,01	83,27	81,84	83,76	82,60
5. Медвеђа	524	42,90	46,37	46,27	39,68	32,86
6. Бојник	264	82,94	84,58	78,93	71,22	62,06
7. Укупно:	2.771	83,64	88,10	91,97	94,18	94,79

Табела бр. 4.

Процентуално учешће појединих општина у укупној структури субрегиона:

1.	36,99	48,93	49,69	52,68	56,51	60,53
2.	10,93	14,63	14,43	13,98	13,79	13,65
3.	11,48	5,89	5,28	4,81	3,59	2,24
4.	12,16	11,37	11,49	10,82	10,82	10,60
5.	18,91	9,72	9,95	9,51	7,97	6,56
6.	9,51	9,47	9,15	8,18	7,20	6,24
7.	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Табеле су само нова потврда о већ изреченим закључцима. О томе како је, на пример, деловао процес индустријализације, веома илустративан је упоредни преглед просечног броја становника у општинама Лебане и Бојник, које су, иначе, на приближно једнаком удаљењу од Лесковца. Наиме, док је на територији општине Бојник у првим послератним годинама живело просечно 82,94 становника на 1 км², у Лебану 78,01, дотле је овај однос у време последњег пописа становништва више него обрнут. Односно, док је овај просек у општини Лебане порастао на 82,60, дотле је у општини Бојник пао на само 62,06, итд.

Иначе, натпросечну густину становништва (у односу на ову групацију али и на СР Србију) имале су општине Лесковац и Власотинце, док су све остале знатно испод ових, просечних стања. То посебно важи за општине Медвеђа и нарочито Црну Траву, где је број становника сведен само на 20 на 1 км² и која у укупној структури ове територије учествује са готово занемарљивих 2,24%.

Да закључимо:

Не улазећи у детаљнију анализу ових процеса — који се, најзад, могу да веома лако прате и из датих табеларних прегледа, можемо да закључимо да је концентрација становништва на овом простору била углавном усмерена према Лесковцу. Територија ове општине је у укупној структури субрегиона учествовала са 37%, али је зато на њој живело преко 60% укупног становништва, са веома израженом тенденцијом даљег повећања. Међутим, још једном, упоређен са другим, сличним срединама, овај је процес имао знатно успоренији раст, што би требало да буде задржано и у наредним развојним фазама.

II

Концентрација становништва и унутар територије општине Лесковац (коју ћемо, као што је већ речено, посматрати као ужу гравитациону зону Лесковца) задржава сва она обележја карактеристична за субрегион. — Свакако, на ове процесе је од посебног значаја генераторско дејство самог града, али и других градских насеља, као и морфотектонски склоп терена, а веома важну улогу имају и комуникације и речни токови.

Према томе, и на овом простору можемо разликовати четири различите предеоно-насеобинске средине:

— зону високе густине насељености
— зону средње насељености
— зону слабе насељености и
— ненасељене просторе.

Зона високе густине насељености налази се у равни Лесковачке котлине. Она је највећа у непосредном окружењу градских насеља дуж магистралних и регионалних комуникација и речних токова, тако да се пропорционално одговарајућем удаљењу ова концентрација повећава или смањује.

Зона средње насељености налази се на брдовитом терену али и у удаљенијим деловима котлинске регије (у односу на градска насеља, комуникације и речне токове).

Зона слабе насељености је на планинском терену, на коме срећемо и зоне ненасељених простора (на планини Кукавици).

Што се самог Лесковца тиче, као што је већ речено, он припада оној групи средње великих градова Југославије који је имао једну од најнижих стопа раста. Или, прецизније, он је у послератном периоду повећао број становника за нешто више од два и по пута (индекс 1981/48. 268,3). Међутим, овај податак треба имати у виду тек у његовом релативном значењу, јер је то, такође, и један од оних градова који у свој састав није укључио и један број сеоских насеља — данас већ и физички сраслих са градом, из његове приградске зоне. То нарочито важи за насеља до удаљења од три километра, од којих чак четири (од укупно пет) имају већу стопу раста од Лесковца, односно:

Бобиште	694,8
Братмиловце	424,3
Гор. Стопање	277,5
Доње Синковце	346,4
Доња Јајина	171,0

Просечан индекс 1981/48. ове групе насеља био је 330,1, док је просечан број становника порастао од 496,6 у 1948. години (преко 538,4, 702,2 и 1.226,6) на 1.639,4 у време последњег пописа становништва. Ако се томе дода и податак да је свако од ових домаћинстава имало бар по једног упошљеног ван места сталног боравка (или од укупно 8.197 становника ових насеља било је чак 2.041 радника — дневних миграната у 1981. години), односно податак да је у неким од ових насеља проценат пољопривредног становништва сведен на само 11%, онда се и веома лако може да добије једна заокруженија слика о одговарајућој структури.

Кретање броја становника Лесковца и његових приградских зона до 3 и 5 км у послератним пописима становништва било је следеће:

Табела бр. 5.

Кретање броја становника Лесковца и његових приградских зона у послератним пописима становништва:

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	инд. 81/48.
1. Лесковац	20.913	24.555	34.396	45.478	56.111	268,3
2. зона до 3 км	2.483	2.692	3.511	6.133	8.197	330,1
3. зона 3—5 км	5.484	5.800	6.256	6.818	7.224	131,7
4. зона 0—5 км	7.967	9.320	9.767	12.951	15.421	193,6
5. Укупно:	28.880	33.873	44.163	58.429	71.532	247,7

Табела бр. 6.

Узастопни индекси:

1.	117,42	140,08	132,22	123,38
2.	108,42	130,42	174,68	133,65
3.	105,76	107,86	108,98	105,95
4.	116,98	106,13	132,60	122,07
5.	117,29	130,38	132,30	122.43

Из ових података није тешко закључити да је у групи приградских насеља, на удаљењу до 3 км али и у једном броју насеља удаљених до 5 км (Доње Стопање, Винарце . . .), Лесковац добио и нов заштитни прстен, којим се штити од повећаних притисака миграната са окружујућег простора.

Да би се добио један заокруженији утисак о овим процесима, паралелним праћењем, дајемо и преглед ових кретања у приградским зонама Вучја и Грделице, односно:

Табела бр. 7.

Табеларни преглед кретања броја становника у првом и последњем послератном попису становништва у приградским зонама Лесковца, Вучја и Грделице:

А. — зона до 3 км:

	Број села	1948.	1981.	индекс 81/48.
1. Лесковац	5	2.483	8.197	330,1
2. Вучје	5	3.978	5.042	126,7
3. Грделица	6	4.122	4.934	119,7
4. укупно:	16	10.583	18.173	171,7

Б. — зона 3—5 км:

1.	6	5.484	7.224	131,7
2.	5	3.883	4.900	126,2
3.	7	4.242	4.207	99,2
4.	18	13.609	16.331	120,0

Ц. — зона 0—5 км:

1. Лесковац	11	7.967	15.421	193,6
2. Вучје	10	7.861	9.942	126,5
3. Грделица	13	8.364	9.141	103,3
4. укупно:	34	24.192	34.504	142,6

Табела бр. 8.

Табеларни преглед кретања броја становника у првом и последњем попису становништва у градским и приградским насељима, Вучја и Грделице.

	градска насеља			градска са приградским насељима		
	1948.	1981.	индекс 81/48.	1948.	1981.	индекс 81/48.
1. Лесковац	20.913	56.110	268,3	28.880	71.531	247,7
2. Вучје	1.784	3.318	186,0	9.654	13.260	137,4
3. Грделица	1.840	3.509	190,7	10.204	12.650	124,0
4. укупно:	24.537	62.937	256,5	48.738	97.441	199,9

Из ових података није тешко закључити да је процес концентрације становништва ове општине био изузетно наглашен управо генераторским дејством градских насеља, што је имало утицаја и на одговарајућа приближавања и пуњење приградских зона. То се посебно односи на зону до 3 км удаљења од Лесковца, где је број становника увећан за близу три и по пута, што је чак знатно више од раста кога бележи сам град (број становника Лесковца повећан је за нешто више од два и по пута). Односно, док је у три градска и 34 приградска насеља у 1948. години живело 43,1% становништва општине, дотле се у 1981. години овај проценат пење на 61,3%. А она су у укупном броју насеља општине учествовала са 26,4%. — То значи да је у осталим сеоским насељима општине, ван ових зона, број становника пао са 56,9 на 38,7%.

До каквих је промена на територији општине дошло у послератном периоду веома упечатљиво говоре и подаци о просечном броју становника на 1 км². Наиме, док је на територији општине у 1948. години живело просечно 110,4 становника на 1 км², у градовима и приградским насељима 206,9 а у осталим сеоским насељима 81,6, дотле се овај број у 1981. години повећава у општини на 155,1, у градовима и приградским насељима на 413,8, док у осталим сеоским насељима пада на 78,0 становника на на 1 км².

Овај је процес био посебно изражен у приградској зони Лесковца — на удаљењу до 5 км, односно:

1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
367,90	413,50	562,59	744,32	911,24

Овим подацима, надамо се, није потребан никакав даљи коментар.

*

* *

У потврду ранијих навода — свакако, у овој прилици, не улазећи у детаљну анализу, биће навести занимљиве и одговарајуће податке о овим процесима у зони од 5—10 км од Лесковца. Посебно још и зато што ту, сем генераторског дејства самог Лесковца, долазе до изражаја и остали фактори концентрације; у овом случају, можемо пратити одговарајуће деловање пролаза комуникационих линија, којима се обавља градски, приградски и међуградски саобраћај. О каквим се ту променама ради, и са каквим су катализаторским дејством поменути агенси, биће веома илустративни следећи подаци:

— у 9 насеља која су на самим комуникацијама живело је просечно 724,9 становника по насељу и њихова је стопа раста била 113,4; напоминьемо да су то такође насеља у равни Лесковачке котлине или у приближно истим природним условима као и насеља из приградске зоне,

— у 28 насеља ове зоне, на удаљењу до 2 км од комуникација, живело је просечно 694,5 становника по насељу, са стопом раста од 106,3,

— док је у 8 насеља на удаљењу већем од 2 км живело просечно 374,2 становника и њих је карактерисала негативна стопа раста — 89,2.

Или, у 45 насеља ове зоне живело је укупно 28.955 становника, са просечно 643,4 становника по насељу и индексом 1981/48. од 105,6. — Подсетићемо, овај је индекс у зони до 3 км од Лесковца био 330,1, са просечно 1639,4 становника по насељу, у зони 3—5 км 131,7 и 1.204,0 становника по насељу, или просечно за приградску зону (0—5 км), 193,6, са просечно 1.401,9 становника по насељу.

Да би се добио један заокружени утисак о овим приликама на читавој територији општине, праћењем одговарајућег деловања пролаза комуникација (зона до 2 км од саобраћајница) али и осталих, пре свега природних агенаса, дађемо и податке о овим процесима на појединим путним правцима.

Табела бр. 9.

Табеларни преглед кретања броја становника у првом и последњем послератном попису становништва општине Лесковац дуж важнијих комуникација:

Путни правци	Број насеља	просечан број становника по насељу 1948.	1981.	индекс	1948.	1981.
Брестовац—Лесковац	22	22.420	27.931	124,6	1.019	1.270
Лесковац—Грделица	15	10.714	11.520	107,5	714	768
Грделица—Предејане	11	4.375	4.364	99,7	398	397
укупно:	48	37.509	43.814	116,8	781	913

Лебане-Лесковац-Власот.	11	5.679	8.613	151,7	516	783
Лесковац—Вучје	22	13.201	16.147	122,3	600	734
Лесковац—Ступница	13	7.143	6.186	86,6	549	476
Лесковац—Бојник	4	2.162	1.943	89,9	540	486
укупно:	50	28.185	32.889	116,7	564	658
сеоска нас. на комуник.	98	65.694	76.703	116,8	670	783
сеоска нас. ван комуник.	42	22.927	19.361	84,4	546	461

У овим, глобалним проценама, још једном, треба имати у виду да се код горњих података ради о зони удаљења до 2 км од комуникација. Слика би, без сумње, била знатно другачија да су одговарајуће промене праћене у насељима на самим комуникацијама, што је показано и у примеру зоне 5—10 км. Па ипак, и овако дати, они упућују на следећа закључивања:

— највећа концентрација становништва је на правцима где је присутан већи број агенаса. Отуд и највећа стопа раста у насељима на правцу Лебане—Лесковац—Власотинце (151,7), где је сем генераторског дејства Лесковца присутан и одговарајући утицај Лебана, са једне, и Власотинца, са друге стране, даље, ту је и појачана учесталост полазака јавног ауто-саобраћаја — градског, приградског и међуградског, и, најзад, ова су насеља смештена у равни Лесковачке котлине,

— од какве је важности сплет природних чинилаца, можемо ове процесе пратити у групама насеља дуж кичмених комуникационих линија железничког и друмског саобраћаја (Е—75). Наиме, у делу трасе које воде равним простором она има високу стопу раста (индекс 81/48. 124,6), на прилазима Грделичкој клисури она је већ у знатном паду (107,5), док је у самој Клисури са негативном стопом раста (99,7). Као даља, природна последица ових односа је и просечан број становника по насељу, где су разлике готово драстично изражене. Тако је, на пример, у 1981. години просечан број становника у насељима на потезу Брестовац—Лесковац био 1.270, Лесковац—Грделица 768 и Грделица—Предејане само 397, и, најзад,

— у случајевима када путни правци воде према насељима која су без неких значајних привредних капацитета (правац према Бојнику), или су то, опет, у питању сеоска насеља (правац према Ступници), без обзира на присуство осталих агенса, карактеристична је чак негативна стопа раста (89,9 односно 86,6). За разлику од ових, када је у питању спој једног индустријског насеља, са већ формираном микрогравитацијом — какав је, рецимо, случај са Вучјем, ситуација се битно мења. Чак и уз околност да је ту такође у питању насеље до кога као завршне саобраћајне тачке води одговарајућа друмска саобраћајница, и слично.

Процеси које смо пратили у овом тексту имају у свом даљем, логичком исходишту и осетну диференцијацију у величини насеља на територији ове општине, коју можемо пратити у наредном табеларном прегледу:

Табела бр. 10.

Табеларни преглед структуре насеља СО Лесковац према попису из 1981. године:

Величина насеља		Број	проценат
до 100	станов.	2	1,39
100—200	,,	11	7,64
200—300	,,	20	13,89
300—500	,,	32	22,22
500—1000	,,	47	32,64
1000—1500	,,	17	11,81
1500—2000	,,	6	4,17
2000—3000	,,	5	3,47
преко 3000	,,	4	2,78
укупно		144	100,01

са позит. растом			са негатив. растом		
струк.*	бр. нас.	%	структ.	бр. нас.	%
100—110	20	13,99	до 50	6	4,20
110—120	20	13,99	50—60	5	3,50
120—130	16	11,19	60—70	11	7,69
130—150	13	9,09	70—80	8	5,59
150—200	4	2,80	80—90	16	11,19
преко 200	7	4,90	90—100	17	11,89
укупно:	80	55,94		63	44,06

Ни овим подацима, чини се, није потребан никакав даљи коментар.

Да закључимо:

У оценама глобалних демографских карактеристика једног простора мора се, пре свега, поћи од процена његових укупних развојних прилика, као и од морфотектонских специфичности тла. У нашем примеру, ради се о изразито неразвијеном ширем гравитационом подручју Лесковца, које чини шест општина и које карактеришу три различите природно-производне средине: раван Лесковачке котлине, побрђе и планински обод.

На процес концентрације становништва, сем сплета природних чинилаца (подсећамо на полазне миграционе струје са планинског обода — и њихово силажење у равна, котлинска подручја), веома значајну улогу имало је и генераторско дејство самог Лесковца — као и индустријализација градова-сателита у његовом окружењу, али и пролаз комуникација (којима се одвија јавни ауто-саобраћај, линијама градског, приградског саобраћаја) и мрежа речних токова.

Пропорционално удаљењу од градског насеља али и комуникација, уз одговарајући утицај осталих агенса — као такође значајних модификатора ових процеса, долази и до повећања—смањења концентрације становништва, са каквим се тенденцијама мора рачунати и у наредним развојним фазама. Ови се процеси могу да зауставе једино новом прерасподелом дела центричних функција градских насеља, уз дислокацију једног броја привредних капацитета, или погона, у окружујући простор.

---

* (структура насеља рађена је према индексу 1981/48.; напомињемо да у структури насеља са позитивном и негативном стопом раста није ушла Ораовица код Црковнице, из које је издвојена, и отуд неслагање у збирном износу).

Важнија литература и извори:

1. Подаци Савезног и Републичког завода за статистику о послератним пописима становништва.

2. **Др Миодраг Павићевић:** Рецензија „Програма активности на спровођењу опредељења из средњорочног плана општине (Лесковац, прим. М.П.) о рационалној организацији простора", рукопис, за потребе СО Лесковац, 1987. године.

3. **Др Миодраг Павићевић — Првољуб Павићевић:** „Прогноза становништва Лесковца (град и општина) до 2010. године", рукопис, за потребе Завода за просторно и друштвено планирање СО Лесковац, 1987. године.

4. **Др Миодраг Павићевић — Хранислав Ракић:** „Лесковачки и врањски крај", Лесковац, 1986. године.

Dr Miodrag Pavićević — Prvoljub Pavićević

LA DISPOSITION DE LA POPULATION SUR LE TERITOIRE DE LA GRAVITACION PLUS LOINTAINE ET PLUS PROCHE DE LESKOVAC

La plus gande concentracion de la population dans la région plus proche et plus lointaine Leskovac, en tant que centre culturel et industrial attractif, est réalisée sur les lieux des voies de communication les plus favorables, précisément sur la ligne Lebane-Leskovac-Vlasotince. Bien des facteurs naturels et vitaux influent sur la migration de la population ainsi qeu sur la disposition régulière de la population de cette région. Dans cette ouvrage les auteurs relèvent bien des phénomènes concernant les faits précédents.

312/314(497.11)

Витомир Маринковић

Старење становништва у јужноморавској регионалној заједници

Јужноморавска регионална заједница састоји се од 13 општина (Бојник, Босилеград, Бујановац, Владичин Хан, Власотинце, Врање, Лебане, Лесковац, Медвеђа, Прешево, Сурдулица, Трговиште и Црна Трава). Заузима 6291 км², и на тој површини, према попису из 1981. године, живело је 501.248 становника. Међутим број становника у сталном је опадању.

Јужноморавски регион је не само у Србији, већ и у Југославији, сем Косова, једино подручје тако пространо и насељено, а толико неразвијено. Све општине имају статус неразвијених. Народни доходак по становнику 1982. године износио је свега 66.968 динара, **63,0%** од републичког просека, или само 59,8% од нивоа просека територије СРС ван територија САП. Општине Прешево, Босилеград, Бујановац, Медвеђа, Трговиште и Црна Трава су екстремно неразвијене јер не прелазе ни једну трећину од републичког просека у народном дохотку.

У региону, према подацима из 1982. године, има свега 94.563 незапослена или 18,8% од укупног становништва.

Пописи који су обављени после другог светског рата, а нарочито пописи 1961, 1971. и 1981. године, и анализа података омогућују истраживања о многим обележјима становништва.

Циљ је овога приказа да, колико је то могуће, истакне промене у старосно-полној структури становништва Јужноморавске регионалне заједнице и укаже на поједине узроке који су довели до тих промена. У циљу потпунијег упознавања узрока старења становништва биће разматрани подаци о природном кретању становништва.

Укупно становништво

Осврнућемо се најпре на кретање укупног броја становништва од 1880. до 1940. године.

Табела 1. Становништво крајем десетогодишта од 1880—1940. године у лесковачком и врањском крају

Год.	лесковачки крај*	Ј. Морава (врањ. крај)	Укупно
1880.	74.210	111.250	185.460
1890.	109.809	128.446	238.255
1900.	130.859	147.620	278.479
1910.	161.505	166.675	328.180
1920.	150.170	152.233	302.403
1930.	183.780	175.593	359.373
1940.	229.100	209.800	438.900

Извор података: Становништво НРС од 1834—1953. год.

— Завод за Статистику и евиденцију НР Србије, Београд 1953. год. серије Б свеска 1 — страна 42

Према томе за 60 година на читавом овом подручју становништво се повећало за 253.440 становника, или просечно 4.224 становника годишње.

У лесковачком крају у истом периоду становништво се увећало за 154.890 становника, или за 2.581 годишње.

У делу Јужне Мораве (врањски крај) становништво се повећало за 98.500 становника, или просечно годишње 1.642 становника.

* Лесковачки крај обухватао је бивше срезове (лесковачки, власотиначки и јабланички) територију данашњих општина: Лесковац, Власотинце, Црна Трава, Бојник, Лебане и Медвеђа.
Јужна Морава (Врањски крај) обухватао је бивше срезове (врањски, масурички, јужноморавски, бујановачки, пчињски и босилеградски) територију данашњих општина: Врање, Владичин Хан, Сурдулица, Босилеград, Бујановац, Прешево и Трговиште.

(С обзиром на честе управно-територијалне промене, Завод за статистику је извршио саображавање података по рејонима.

Први попис становништва у јужним крајевима Србије извршен је тек 31. јануара 1921. године у оквиру првог југословенског пописа. Тек од тог времена можемо, на бази објективних података, доносити закључке о демографском развитку. Према подацима од 31. I 1921. године, дакле пре шест деценија, на територији Јужноморавског региона било је укупно 302.403 становника што је знатно мање у односу на 1910. годину јер је било великих губитака у ратовима од 1912. до 1918. године.

Други попис извршен је 31. III 1931. године. У том периоду становништво је порасло на 359373 (повећање за 56970) што значи годишње по 5698 становника.

Трећи попис у Југославији, који је требало да се обави 31. III 1941. године, није обављен услед напада фашистичке Немачке на Југославију.

Табела 2. Кретање становништва ЈМРЗ у новој Југославији

Година	Становништво	
	Број	Индекс
1948.	440512	100,00
1953.	465038	105,6
1961.	477375	102,7
1971.	491358	102,9
1981.	501284	102,0
Укупно 1981/48.		113,8

Први попис у новој Југославији извршен је 15. III 1948. год. Тим пописом утврђено је да је на територији ЈМРЗ живело 440512 становника. Циљ овога пописа био је да се добију прве информације о становништву после другог светског рата. Упоређујући га са пописом из 1931. године, значи за 17 година, можемо закључити да се укупно становништво повећало за 81139 становника, или за 4772 становника годишње.

Попис од 1953. године дао је до тада најтачније податке о становништву. Овај попис нашао је да на територији данашње ЈМРЗ живи 465038 становника (повећање у апсолутном износу за 24526) или 4905 годишње што је био висок прираштај, а то је и разумљиво јер се желело да се надокнади оно што је изгубљено у другом светском рату.

После овог извршена су још три општа пописа становништва (1961, 1971. и 1981. године).

Године 1961. утврђено је да на територији ЈМРЗ живи 477375 становника (повећање у односу на 1953. за 12337 или просечно годишње за 1542 становника).

Пописом 1971. године утврђено је да живи 491358 становника (повећање у односу на 1961. за 13983 или просечно годишње за 1398 становника).

Попис 1981. године констатовао је да на територији ЈМРЗ живи 501284 становника (повећање у односу на 1971. годину за 9926 или просечно годишње 992 становника), што је била последица опадања прираштаја становништва.

Према томе, упоређујући ове резултате са бројним стањем према попису из 1921. године, становништво Јужноморавске регионалне заједнице, у току шездесет година. тј. до 1981. године, порасло је са 302403 на 501284 становника, тако да је и поред свих губитака у другом светском рату порасло за 198881 или просечно годишње за 3314 становника.

Упоређујући, пак, податке из пописа после другог светског рата долазимо до закључка да се становништво од 1948. до 1981. године повећало за 60772 становника или просечно годишње само за 1841 становника. Детаљније о томе како је текао процес обнављања становништва у послератном периоду говорићемо у другим поглављима овог приказа.

Старосна и полна структура становништва

Старосна и полна структура становништва је од изузетног значаја и заузима посебно место у демографским анализама. Уравнотеженост структура становништва по старости и полу чини основу нормалне репродукције становништва. За полну и старосну структуру везане су многе карактеристике: брачна структура, школованост генерација, економске карактеристике и др.

На старосну и полну структуру утицали су многи фактори — природни прираштај, миграције, ратови и други фактори значајни за обим и темпо репродукције становништва.

Према томе, подаци који се износе служе углавном као илустрација, мада садрже упоредиве податке без већих грешака).

Табела 3. Територија ЈМРЗ по старости и полу %

Групе старости	31. 3. 1953.		31. 3. 1961.		31. 3. 1971.		31. 3. 1981.	
	мушк.	женск.	мушк.	женск.	мушк.	женск.	мушк.	женск.
0—4	13,32	12,27	10,95	10,01	9,21	8,56	8,05	7,66
5—9	9,82	9,15	11,80	10,75	9,40	8,70	8,30	7,90
10—14	10,98	10,30	11,20	10,30	9,50	8,90	8,37	8,00
15—19	12,23	11,85	8,20	8,13	10,50	9,80	8,70	8,20
20—24	11,45	10,90	9,30	9,30	8,90	8,20	8,30	7,50
25—29	7,80	8,65	8,94	9,24	6,12	6,00	8,40	7,46
30—34	5,41	5,80	8,09	8,35	7,15	7,34	7,50	6,90
35—39	3,39	4,03	5,93	6,70	7,90	8,10	5,60	5,40
40—44	6,21	6,01	3,60	3,94	7,20	7,65	6,65	6,90
45—49	5,53	5,30	4,30	4,60	5,35	6,13	7,33	7,64
50—54	4,30	4,22	5,38	5,10	3,14	3,67	6,60	7,14
55—59	2,84	3,25	4,32	4,29	3,70	4,15	4,80	5,74
60 и више	6,72	8,27	7,99	9,29	11,93	12,80	11,40	13,46
Укупно	100	100	100	100	100	100	100	100

Из табеле бр. 3, у којој је приказано становништво по старости и полу, процентуално учешће појединих група и старосне пирамиде могу се сагледати основне карактеристике.

На целом региону из 14 старосних група у укупном становништву 1953. године највеће је учешће старосне групе од 0 до 4. године, 1961. године од 5. до 9, 1971. и 1981. најбројнија је генерација од 15 до 19 година старости. Најмање учешће 1953, 1961. и 1981. године има старосна група од 60 до 64, а 1971. од 50. до 54. године.

Анализирајући табелу бр. 3 уочавамо: 1953. и 1961. године у старосним групама до 24 године, 1971. до 29 година и 1981. горине до 34 године очевидан је вишак мушкараца јер се рађао већи број мушке деце. У осталим старосним групама већ се показује вишак женског становништва у свим пописним годинама вишак женског становништва све до 54. године старости није тако изражен; међутим, од 55. године, а нарочито после 60. године старости вишкови женског становништва су знатно израженији. Мањак мушког становништва у старијим старосним групама добрим делом је последица директних ратних губитака, веће миграције, а и веће смртности мушкараца у старијим годинама.

Старосну и полну структуру становништва приказаћемо и графички на пирамидама старости на којима су групе од 5 година, сем последње, приказана једном гредицом, лево је мушко а десно женско становништво.

Пирамиде старости од 1953. до 1981. године

Старосна и полна структура у начелу зависи од природног и механичког кретања становништва (наталитет, морталитет, усељавање и исељавање) и могу бити различитог интензитета и да се јављају у различитим комбинацијама. Управо ради тога старосна и полна структура показују знатне варијације. Пирамиде старости за 1953, 1961, 1971. и 1981. годину показују какав је био утицај наведених чинилаца на полну и старосну структуру становништва у Јужноморавској регионалној заједници.

На овим графиконима најмлађа генерација (стара 0—4 год.) чине основу пирамиде, а групе свих лица старих 65 и више година врх пирамиде. За сваку старосну групу омогућена су и поређења на полу.

Анализом графикона и упоређењем старосне и полне структуре становништва ЈМРЗ у 1953. и 1981. години уочавамо да је у 1953. години било далеко више деце 0—4 године старости него у 1981. години (13,32% за мушку и 12,27%

СТАРОСНЕ ПИРАМИДЕ

1953. год.

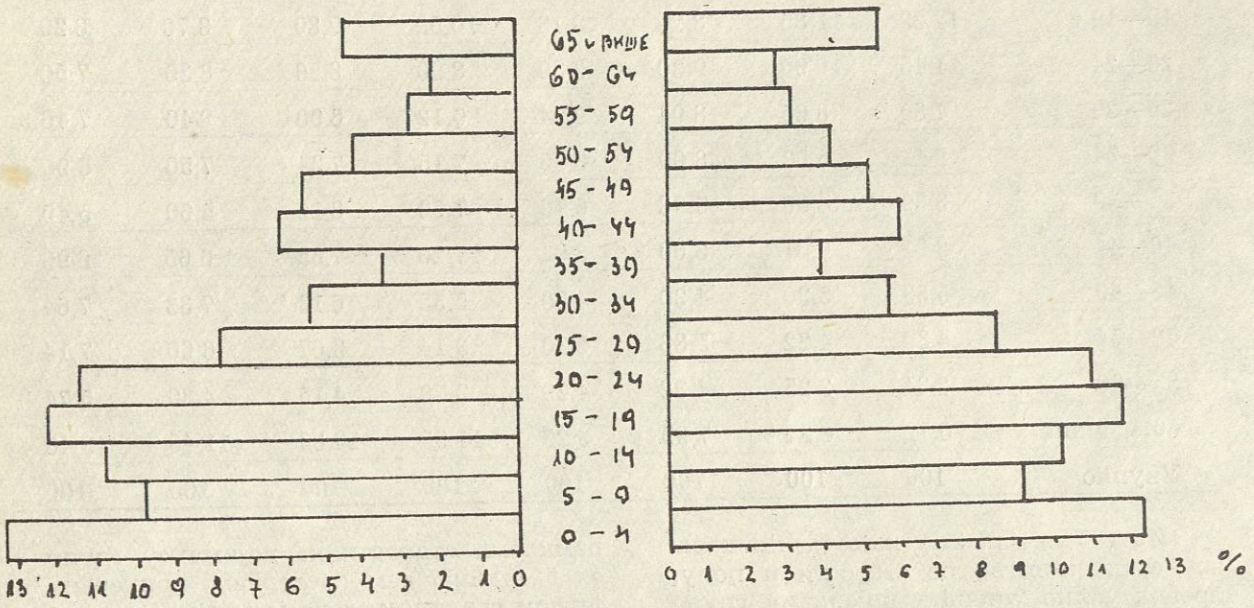

1961. год.

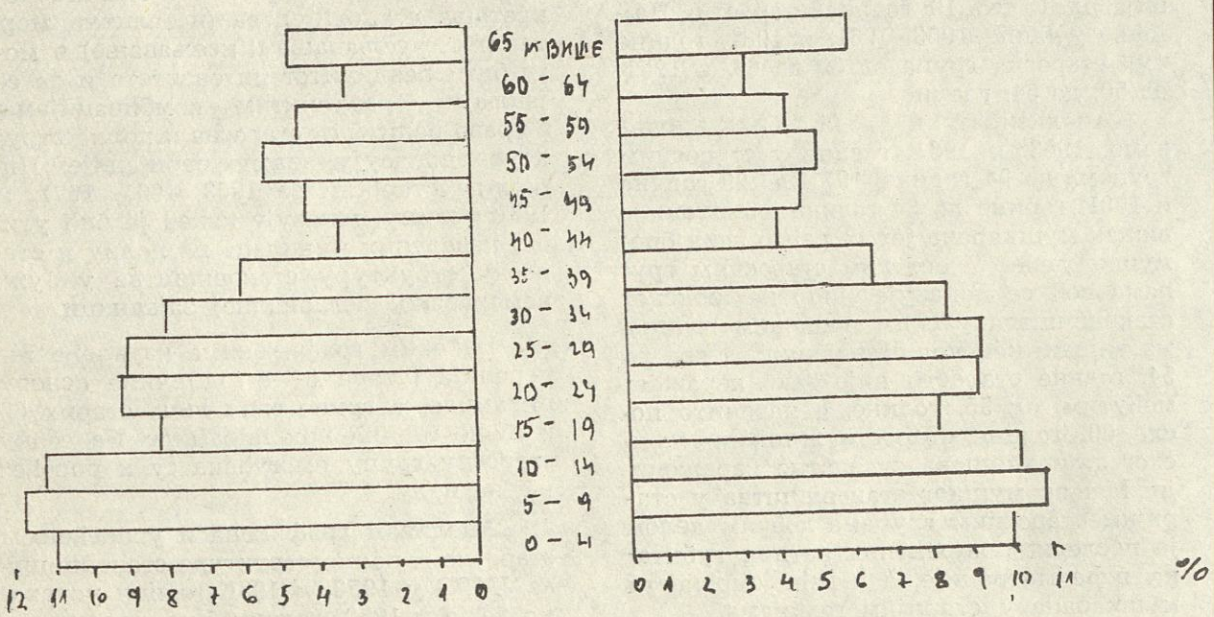

1971. год.

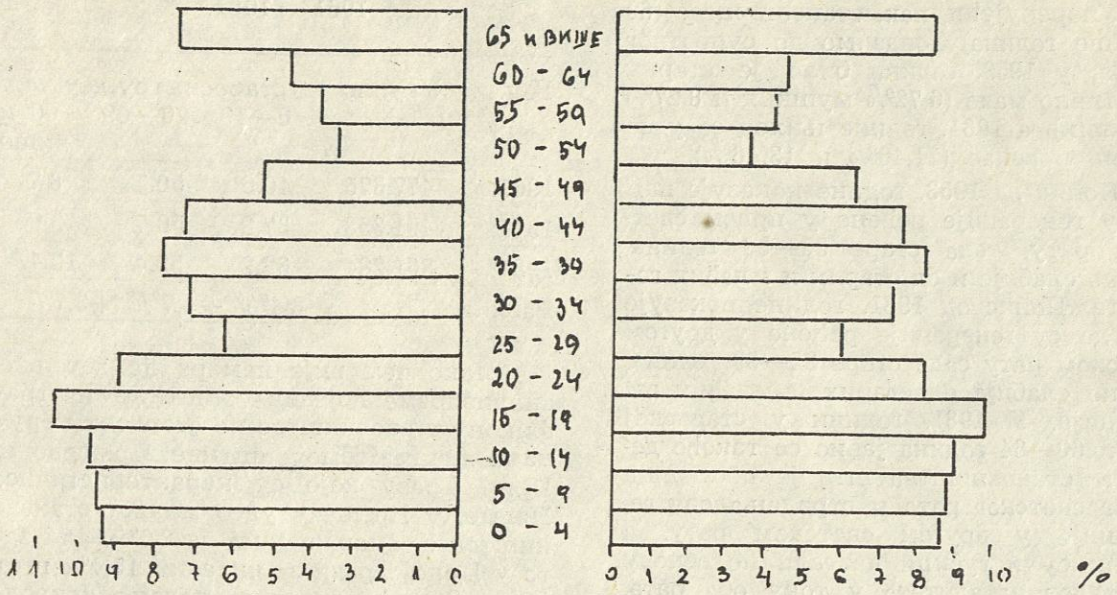

1981. год.

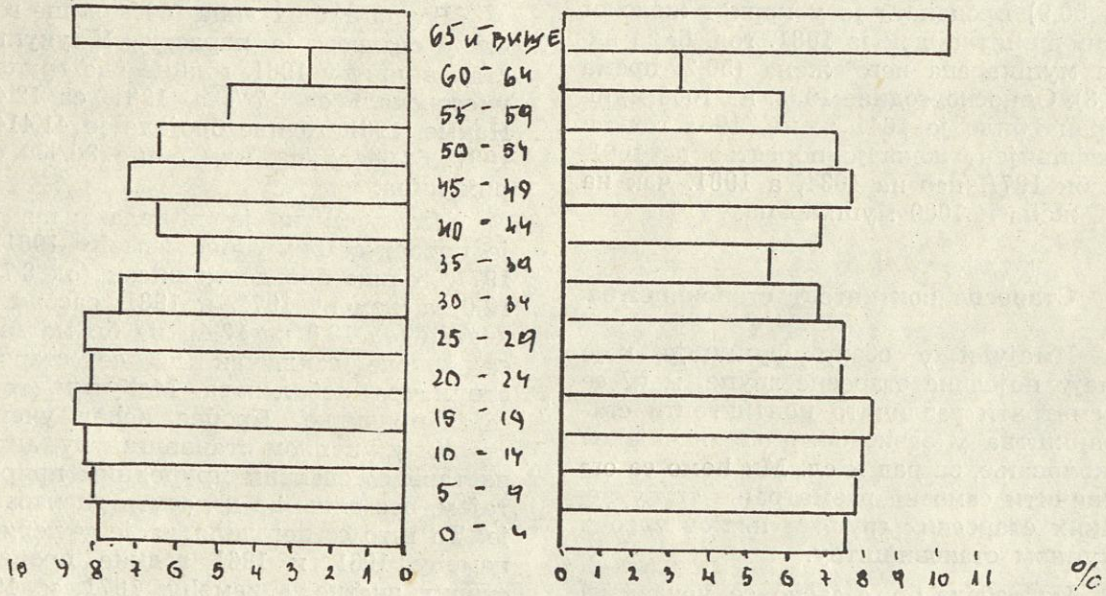

за женску децу у 1953. години, односно 8,05% и 7,66% у 1981. години).

Упоређујући, пак, становништво (60 и више година) долазимо до супротног стања: у 1953. години било је старих релативно мало (6,72% мушких и 8,27% женских), а 1981. године њихов се удео знатно повећао (11,40% и 13,46%).

Попис од 1953. године показује нам да су генерације рођене у првом светском рату, тада старе 35—39 година, знатно слабије и од старих и млађих годишта. Попис од 1981. године показује нам да су генерације рођене у другом светском рату сада старе 35—39 година, знатно слабије од старих и млађих генерација. У 1981. години у старосној групи 60—64 година јавио се такође дефицит становништва што је последица првог светског рата и страдања ове генерације у другом светском рату, а осетни су и губици настали по основу изосталог наталитета у току оба рата. Управо, мањак становништва (мушког и женског) јавља се у генерацијама рођеним 1915—1919. и од 1941—1945. године.

Однос између броја мушког и женског становништва показивао је из пописа у попис знатне промене. У укупном становништву 1953. (49,0 према 51,0), 1961. (48,5 према 51,5) и 1971. (49,1 према 50,9) процената је у корист женског становништва, док је 1981. год. било више мушкараца него жена (50,2 према 49,8). Односно, године 1953. на 1000 мушкараца било је 1041 жена, 1961 године коефицијент жена је порастао на 1061, да би 1971. пао на 1034, а 1981. чак на 992 жена и 1000 мушкараца.

Старосни контингент становништва

Имајући у обзир функцију које имају поједине старосне групе, могу се посматрати различито контингенти становништва у зависности од значаја за школовање, за рад и сл. Ми ћемо се ограничити само на разматрање трију великих старосних група и њихов удео у укупном становништву.

Из табеле бр. 4 јасно се уочава да је процес старења становништва, односно опадање удела младих јако изражен. Тако, на пример, у старосној групи од 0—19 година (од 40,6% на 32,2%) разлика —8,4 или у овој старосној групи 1961. било је 193.911 становника, а 1981. године 163.248, или мање 30.663 младих. Ово је, пре свега, последица опадања природног прираштаја на нивоу региона.

Табела бр. 4. Становништво ЈМРЗ по великим старосним групама 1961 — 1981.

Год.	Укупно	старосна група у %		
		0—19	20—59	60 и више
1961.	477.375	40,6	50,7	8,7
1971.	491.358	37,3	50,7	12,0
1981.	501.284	32,2	55,4	12,4
Разлика		—8,4%	+4,7%	+3,7%

Иако нам није намера да детаљно анализирамо поједине општине, на графикону **становништво по старосним групама** приказујемо општине Прешево и Црну Траву које су карактеристичне. Наиме, у Прешеву удео младог становништва се смањио само за 2,0%, али зато у Црној Трави за читавих 15,4% што је пре свега последица опадања природног прираштаја и утицаја миграције, која углавном обухвата становништво у радном добу.

Укупно становништво од 20 до 59 година у ЈМРЗ у 1961. години учествовало је са 50,7%, а 1981. године са 55,4%, а то је углавном, како се најчешће назива, радно способно или становништво у радном периоду живота.

Група старих лица (60 и више година) у сталном је порасту. У укупном становништву 1961. године ова група је учествовала са 8,7% а, 1981. са 12,4%. Наиме, 1961. године бројала је 41.414, а 1981. 62.344 лица, или више 30.930 старих лица.

Интересантно је, и пада у очи, да је пораст старих лица између 1961. и 1971. године био доста висок (од 8,7 на 12,0) а, између 1971. и 1981. сасвим незнатан (од 12,0 на 12,4), па би могао да се изведе закључак да се старосна структура побољшава. Међутим, то је само привидно. Процес већег учешћа старих у укупном становништву, ако се настави са оваквим природним прираштајем, све више ће долазити да изражаја. То што се догодило да је у периоду између 1961. и 1961. године проценат старих знатно, а између 1971. и 1981. године незнатно повећан, треба тражити у томе што су у попису 1981. год. обухваћене генерације које су рођене у време када је био доста низак природни прираштај и услед ратова у тим годинама (од 1911—1920. год.). Када, пак, уђе становништво које је рођено од 1921—1931. године (када је природни прираштај био висок), а та старосна гру-

1961. год.

1981. год.

РЕГИОН

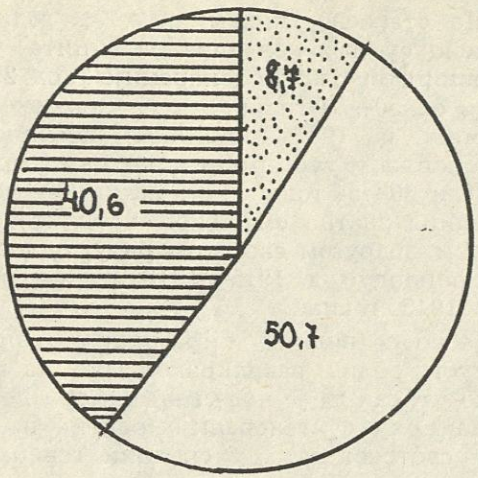

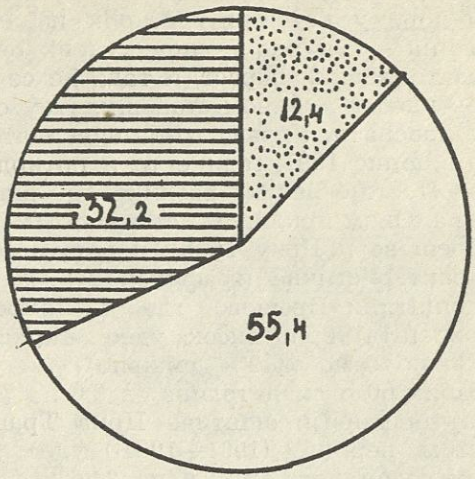

ПРЕШЕВО

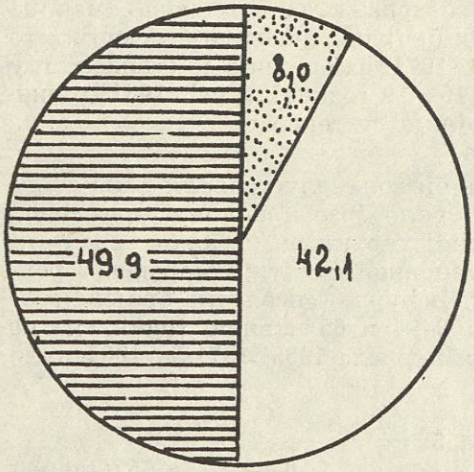

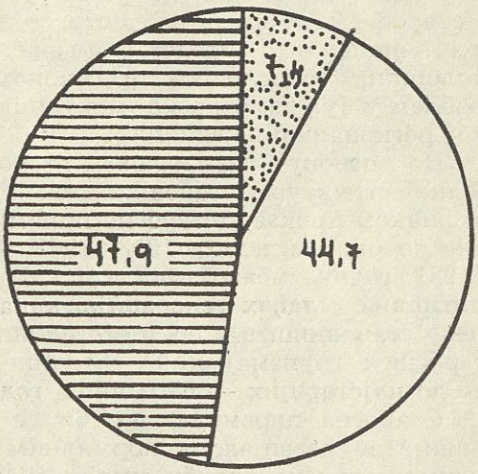

ЦРНА ТРАВА

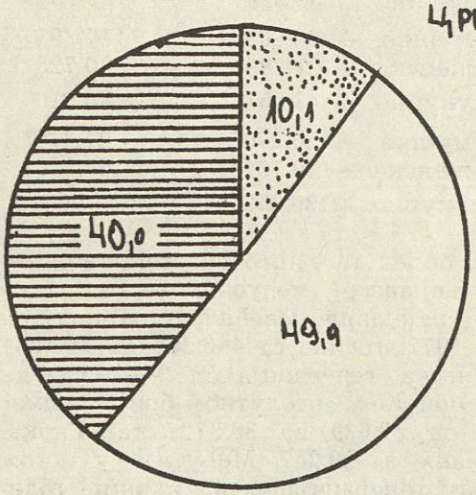

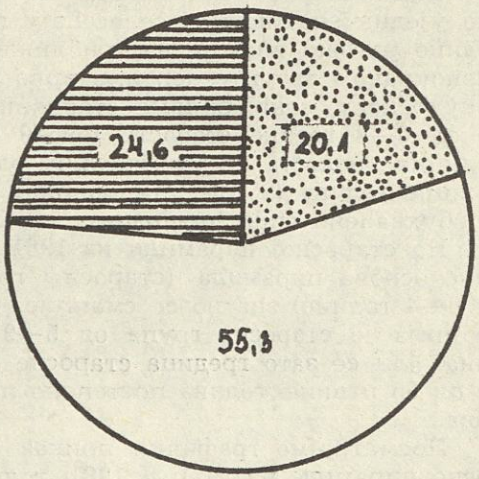

(0-19)

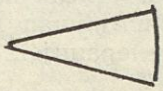
(20-59)

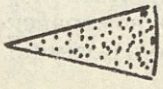
(60 и више)

па дође у категорију старих изнад 60 година — укупно учешће старих ће показати велики пораст, и тада ће се њихов удео у укупном становништву осетно повећати. Управо треба очекивати да нам попис 1991. године то и потврди.

Постоје велике разлике по општинама. Овом приликом истичемо само две (Прешево и Црну Траву) које су посебно карактеристичне (графикон А). Наиме, у општини Прешево, где је природни прираштај врло висок, удео младих се смањио само за 2%, смањио се и удео старих 60 и више година од 8,0 на 7,4%. На територији општине Црна Трава у истом периоду (1961—1981.) удео младих се смањио од 40,0 на 24,6% а старосна група (од 60 и више година) своје учешће у укупној структури становништва је повећала од 10,1 на чак 20,1%, значи двоструко више. То показује да је старење становништва достигло врло висок ниво, што представља значајан биолошки, социолошки и економски проблем у Јужноморавској међуопштинској регионалној заједници.

На основу разматрања старосно-полне структуре становништва, и на графичком приказу (старосне пирамиде), како је она изгледала 1953, 1961, 1971. и 1981. године може се видети какво је притицање млађих генерација, какав је удео становништва по петогодишњим старосним групама од 0—4 године, па све до најстаријих — 65 и више година.

Старосна пирамида, ако би се становништво развијало у нормалним условима, односно ако би имали уједначен наталитет и морталитет, имали би изглед равнокраког троугла. Старосна пирамида из 1953. године, иако није наоко уједначена (на њој се осећају последице ратова) ипак је најприближнија равнокраком троуглу, јер има врло широку основу и најбројније становништво од 0—4 године старости (59629 становника), а доста кратку гредицу од 65 и више година (23.134 становника) где је обухваћено више генерација.

На старосној пирамиди из 1961. године основа пирамида (старосна група од 0—4 године) знатно се смањује: најбројнија је старосна група од 5—9 година, али се зато гредица старосне групе од 65 и више година постепено повећава.

Посматрајмо графички приказ старосне пирамиде из 1971. и 1981. године. Оне ће нам пружити јасну представу о насталим променама које су се догађале током времена у старосној структури становништва Јужноморавске међуопштинске регионалне заједнице.

На старосној пирамиди 1971. године јасно су изражена два дефицита у становништву „крње генерације" (од 25—29 и од 50—54 године), а на старосној пирамиди из 1981. године ови дефицити се јављају у старосним групама (од 35—39 и 60—64 године) старости. Ово је последица знатно смањеног наталитета у првом и другом светском рату, односно у периоду од 1915—1918. године и 1941—1945. године.

Јасно се види да пирамида све више губи облик равнокраког троугла и имамо утисак да је подељена на три дела: на врху су генерације рођене пре првог светског рата, у средини генерације рођене између два светска рата, а у основи пирамиде генерације рођене после другог светског рата.

На пирамидама 1971. и 1981. године јасно се запажа да се основа смањује, а да су бројније генерације старијих година (1971. најбројнија је старосна група од 15—19 година), а већ 1981. године најбројније су генерације са 65 и више година.

Да би боље илустровали како се догађају врло брзе и крупне промене у старосној структури, и како брзо „стари" становништво јужноморавског региона упоређујемо апсолутне бројеве генерација 0—4 и 65 и више година из пописних периода 1953, 1971. и 1981. године.

Табела 5.

		0—4	65 и више г.
1953.	мушко	30.433	10.079
	женско	29.196	13.055
	укупно	59.629	23.134
1971.	мушко	22.269	17.891
	женско	21.389	20.725
	укупно	43.658	38.616
1981.	мушко	20.270	21.316
	женско	19.102	25.316
	укупно	39.372	47.632

И поред тога што се становништво Јужноморавске међуопштинске регионалне заједнице повећало у периоду од 1953—1971. године са 466.266 на 501.284 становника, генерација од 0—4. године своје учешће у апсолутном броју је смањила од 59.629 на 39.372 становника, или мање за 20.257. Међутим, у истом периоду генерација од 65 и више година се удвостручила и од 23.134 порасла је на 47.234 становника, па зато и имамо утисак на графикону да је ова генерација као „шеширом" покрила остале генерације.

ПРИРОДНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА

Анализом старосне и полне структуре становништва на основу података из пописа — поређењем ових података — дошли смо до закључка које су промене настале између два пописа. Али, само на основу статистичких података нисмо могли да откријемо и узроке који су до њих довели.

Да бисмо нешто сазнали о факторима који су утицали на токове обнављања становништва и променама у њиховом укупном броју и саставу према старости и полу, анализираћемо податке и о природном кретању становништва, тј. о наталитету и морталитету и о њиховој резултанти, о природном прираштају.

Пошто располажемо са подацима од 1880. године то ћемо их табеларно приказати.

Табела бр. 6. Просечне стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја

Период године	Лесковачки крај			Врањски крај		
	натал.	мортал.	природни прираштај	натал.	мортал.	природни прираштај
1880—1890.	45,8	26,7	19,1	41,7	23,7	18,0
1901—1910.	44,0	25,7	18,3	37,6	23,1	14,5
1921—1930.	45,8	24,0	21.8	40,3	22,5	17,8
1931—1940.	38,5	19,6	18,9	35,0	17,2	17,8

Извор: Природно кретање становништва Србије од 1863—1954. год. Завод за статистику Србије 1957. год.

Као што се из табеларног прегледа види, лесковачки и врањски крај се одликују високом стопом наталитета, морталитета, већи природни прираштај. Овде нема података за период од 1911—1920, али је познато да је у том периоду у целој ужој Србији забележен веома низак природни прираштај.

Материјал о природном кретању становништва за време другог светског рата није довољно потпун да би се овде изложио.

Табела бр. 7. Просечне стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја

Година	Лесковачки крај			Врањски крај		
	натал.	мортал.	природни прираштај	натал.	мортал.	природни прираштај
1945.	17,5	16,0	1,5	18.3	16,0	2,3
1946.	24,2	12,1	12,1	25,7	15,0	10,7
1950.	31,0	12,1	18,9	35,1	12,1	23,1
1954.	28,6	10,2	18,4	32,8	12,8	20,0

Извор: Природно кретање становништва Србије од 1863—1954. год. — Завод за статистику Србије 1957. год.

Подаци о наталитету, морталитету (1945) показују нам колико је други светски рат имао негативан утицај на природни прираштај који је у тој години износио само 1,5 у лесковачком и 2,3 на хиљаду становника у врањском крају.

Међутим, одмах после другог светског рата од 1946. до 1954. године стопе наталитета расту, стопе морталитета опадају, а резултат тога је повећани природни прираштај, који је нешто нижи у лесковачком крају (18,4) у односу на врањски крај који износи 20,0 промила.

Од 1954. године природни прираштај је опадао што се може видети из података за период од 1971—1981. године јединствено за цело подручје ЈМРЗ.

Табела бр. 8. Природно кретање становништва на територији ЈМРЗ 1971—1981.

Година	Натал.	мортал.	природни прираштај
1971.	18,49	8,31	10,19
1972.	18,74	8,81	9,93
1973.	18,23	8,45	9,79
1974.	18,11	8,05	10,06
1975.	18,56	8,40	10,16
1976.	18,12	8,21	9,91
1977.	17,09	8,35	8,74
1978.	16,20	8,50	7,70
1979.	15,70	8,50	7,20
1980.	16,30	8,90	7,40
1981.	14,70	9,30	5,30

репродукције, јесте смртност или морталитет. Подаци који показују смртност становништва у периоду од 1971. до 1981. године упућују на закључак да је морталитет у благом порасту од 8,31 (1971) на 9,30 промила у 1981. години.

Према томе, разлика између живорођених (наталитет) и умрлих (морталитет) представља природни прираштај становништва, и из табеле се може закључити да је природни прираштај у сталном опадању и да је у 1981. години износио само 5,30 промила, што је скоро упола мање у односу на 1971. годину када је износио 10,19 промила и поред тога што на територији ЈМРЗ има и општина настањених албанским становни-

НАТАЛИТЕТ, МОРТАЛИТЕТ И ПРИРОДНИ ПРИРАШТАЈ ЈМРЗ 1971-1981.

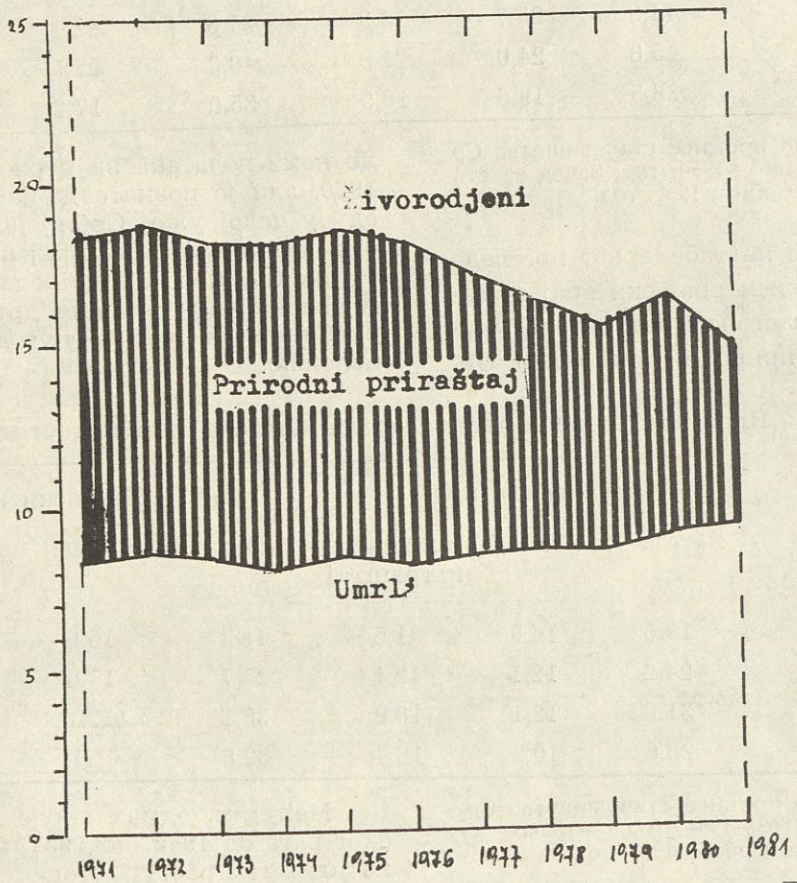

Из табеле бр. 8 и графикона бр. 1. се јасно види да је наталитет у том десетогодишњем периору у опадању од 18,49 (1971) на само 4,70 промила (1981) године.

Смртност (морталитет) као друга компонента репродукције становништва, од чијег интензитета зависи како ће тећи тај процес и какав ће бити резултат

штвом (Бујановац и Прешево а делимично и Медвеђа) које имају висок природни прираштај.

Међутим врло је интересантно анализирати природни прираштај становништва за период од 1971. до 1981. године по општинама. Године 1971. (графикон бр. 2) највећи природни прираштај имала је општина Прешево (25,42

промила), а најмањи општина Црна Трава — само 3,00 промила (графикон бр. 3). У периоду од 1972. до 1977. године имамо лагано опадање природног прираштаја скоро у свим општинама ЈМРЗ, а у 1978. години општина Црна Трава има негативан природни прираштај од — 0,5 промила. У 1980. години негативан природни прираштај, поред Црне Траве (— 4,0 промила) има и општина Бојник, а у 1981. години негативан природни прираштај или појаву „беле куге" имају општине Бојник (—1,2), Босилеград (—2,3), Трговиште (—1,6) и Црна Трава (—2,3 промила). Општина Прешево и даље задржава највећи природни прираштај у ЈМРЗ од 17,1 промила.

НАТАЛИТЕТ, МОРТАЛИТЕТ И ПРИРОДНИ ПРИРАШТАЈ ОПШТИНЕ ПРЕШЕВО
1971 – 1981.

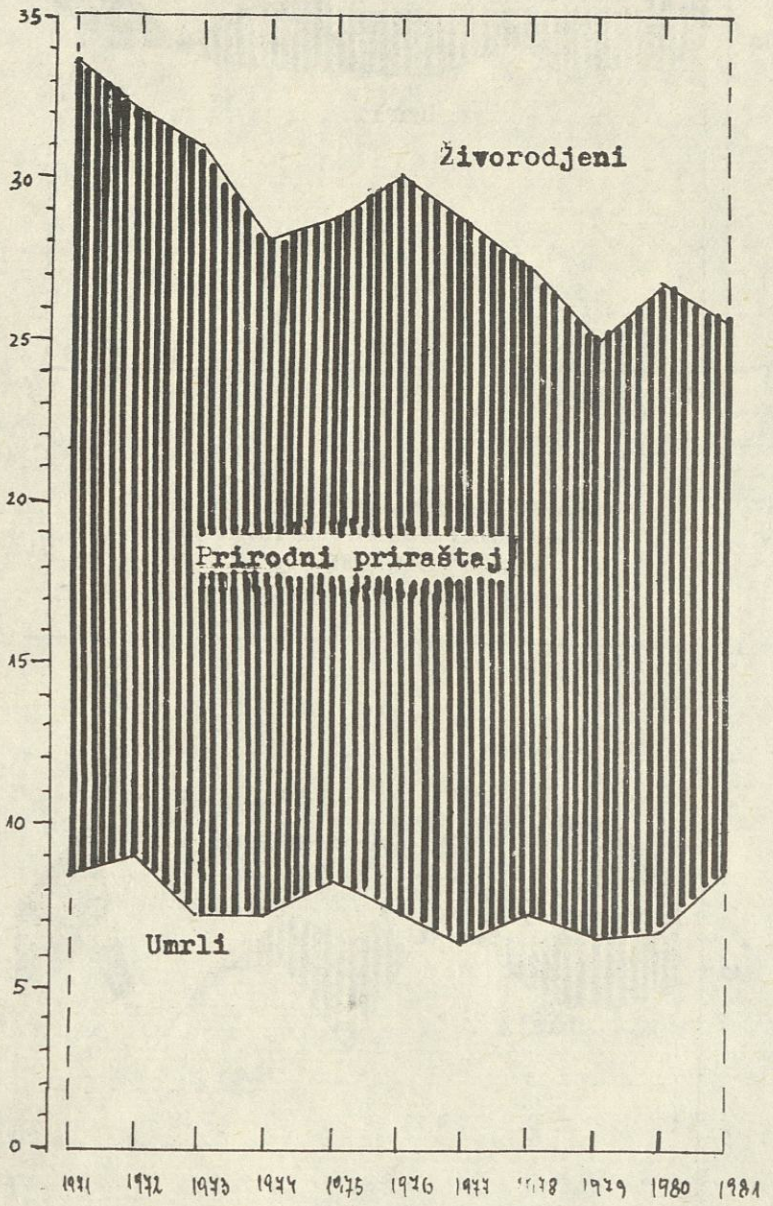

НАТАЛИТЕТ, МОРТАЛИТЕТ И ПРИРОДНИ
ПРИРАШТАЈ ОПШТИНЕ БОЈНИК
1971 – 1981.

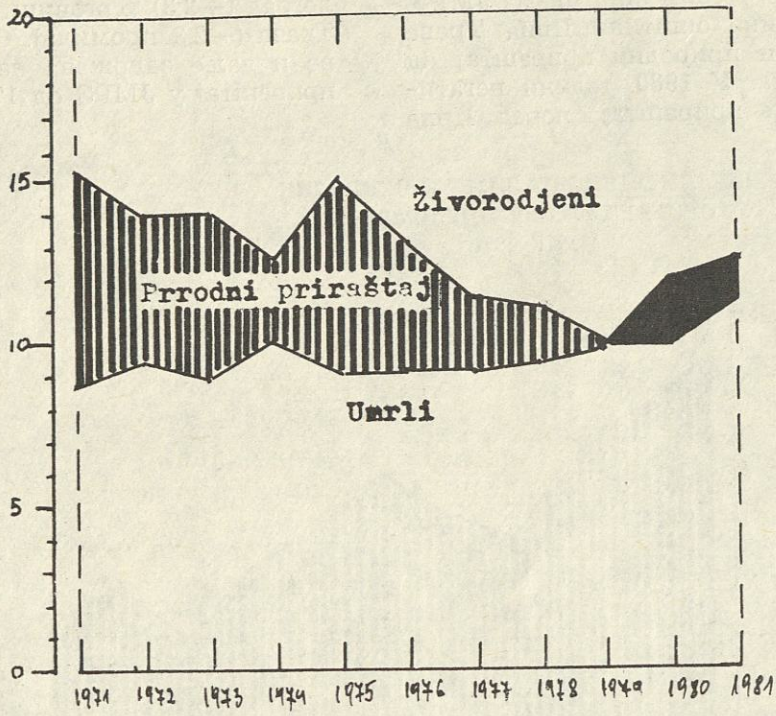

НАТАЛИТЕТ, МОРТАЛИТЕТ И ПРИРОДНИ
ПРИРАШТАЈ ОПШТИНЕ ЦРНА ТРАВА
1971 – 1981.

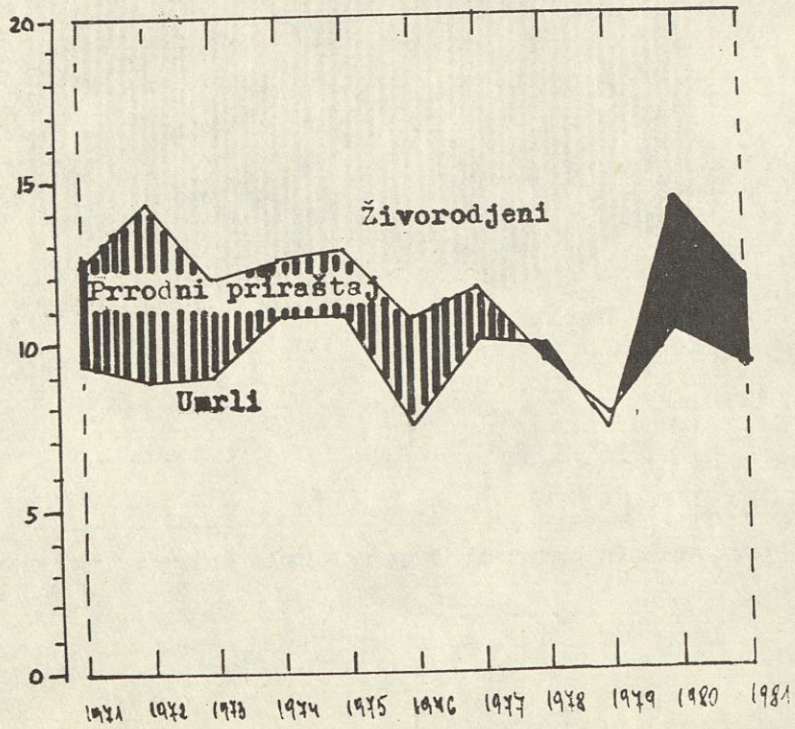

ЗАКЉУЧАК

Из ово неколико показатеља може се уочити проблем старења становништва који није карактеристичан само за Јужноморавски регион, већ је изражен код нас и у свету. Међутим, у Јужноморавском региону има посебну тежину с обзиром на географски положај региона, његову привредну, старосну и националну структуру становништва.

Општи је закључак да је укупни пораст становништва доста низак услед велике миграције становништва (нарочито младих), и сталног опадања природног прираштаја у целини на нивоу региона. Појава „беле куге" (негативан природни прираштај) у неколико општина региона мора да забрине, из тих разлога наше становништво је све старије и озбиљно је угрожена обнова генерација.

Све је мање склопљених бракова, шири се контрола рађања, велика је незапосленост и др., што је све утицало да је нестала ранија „обавеза" рађања више деце. Стицајем многих околности, породице не желе да имају више од једног до два детета, о троје деце размишља само мањина, што није довољно ни за просту репродукцију становништва.

Ако се тако настави, и не предузму радикалније друштвене мере (задржавање одлива становништва са овог подручја, повећање наталитета, пружање помоћи породицама са више деце и др.), питање је како ћемо обезбедити неопходан контингент, пре свега радне снаге, а то са своје стране прети да већ на крају овога века доживимо да имамо и преко 20% старог становништва.

Vitomir Marinković

POPULATION AGEING IN THE REGIONAL COMMUNITY OF THE SOUTH MORAVA

The problem of the population ageing is not typical only for the South Morava Region. But this problem is particularly grave on this territory in consideration of the geographical position and economic and national population structure of the region. The number of the marriages decreases and birth control increases, so that the number of families with several children is reduced. There is also large unemployment, so that it is another reason for population number decrease.

323.1(497.17)

Јован Ф. Трифуноски

Цинцари у СР Македонији

Истраживачи становништва у нашој земљи — ранији и данашњи — нису поклањали подједнаку пажњу свима етничким групама. Зато постоје групе чије је познавање занемарено. Такав је случај са Цинцарима на подручју данашње СР Македоније, иначе старобалканским становништвом у стручној литератури познатим још под именом Аромуни и Власи.

У областима данашње СР Македоније до краја турске владавине 1912. г. није никада вршен прави попис становништва. Први званични пописи вршени су тек 1921. и 1931. г. Међутим. та државна статистика за Цинцаре није водила посебну рубрику. Прве статистичке податке о Цинцарима — под именом В л а с и — на територији СР Македоније имамо иза другог светског рата и то из 1953. г. Наведени попис установио је 9.233 Цинцара. Иако малобројни они су поменуте године имали велику географску раширеност.[1] Према том попису раширеност и бројно стање Цинцара били су следећи:

А. Насеља у западном делу СР Македоније

I. Охридско-струшка област:

1.	град	Струга	536
2.	,,	Охрид	236
3.	село	Д. Белица	471
4.	,,	Г. Белица	162
5.	,,	Вевчане	49
6.	,,	Вишњи	15
7.	,,	Лабуниште	8
8.	,,	Враниште	1
9.	,,	Калиште	1
		Свега	1.479

II. Преспанска котлина:

1.	град	Ресен	43
2.	село	Козјак	311
3.	,,	Јанковец	52
4.	,,	Крани	8
5.	,,	Подмочане	4
6.	,,	Сопотско	2
		Свега	420

III. Битољско-прилепска котлина:

1.	град	Кршево	1.001
2.	,,	Битољ	482
3.	,,	Прилеп	14
4.	село	Маловиште	300
5.	,,	Нижеполе	289
6.	,,	Гопеш	189
7.	,,	Трново	101
8.	,,	Магарево	76
9.	,,	Братиндол	6
10.	,,	Ђавато	4
11.	,,	Смолани	4
12.	,,	Дихово	2
13.	,,	Кривогаштане	2
14.	,,	Алданце	1
15.	,,	Бистрица	1
16.	,,	Лавци	1
17.	,,	Мургашево	1
18.	,,	Цапари	1
19.	,,	Ротино	1
20.	,,	Тополчане	1
		Свега	2.477

IV. Област Полог:

1.	град	Гостивар	11
2.	,,	Тетово	11
		Свега	22

V. Кичевско-дебарска област

1.	град	Кичево	4
2.	,,	Дебар	2
		Свега	6
		Укупно	4.404

[1] Завод за статистика: Население по народност и населби, Скопје 1964., стр. 6—93.

Б. Насеља у источном делу СР Македоније

VI. Кумановска област

1.	град Куманово	12
2.	„ Кратово	1
3.	село Доброшане	104
4.	„ Алакинце	28
5.	„ Орашац	28
6.	„ Коњух	11
7.	„ Стрезовце	1
	Свега	185

VII. Овчепољска котлина:

1.	град Свети Никола	1
2.	село Ацибегово	149
3.	„ Ерделија	147
4.	„ Мустафино	135
5.	„ Врсаково	62
6.	„ Кадрифаково	59
7.	„ Криводол	57
8.	„ Ђоселери	35
9.	„ Амзибегово	11
10.	„ Бекирлија	11
11.	„ Стањевце	6
12.	„ Мездра	6
13.	„ Мечкујевац	3
	Свега	682

VIII. Кочанска котлина:

1.	град Кочане	58
2.	„ Виница	55
3.	село Лепопелце	121
4.	„ Врбица	119
5.	„ Вања	110
6.	„ Истибања	97
7.	„ Соколарце	53
8.	„ Теранце	47
9.	„ Видовиште	39
10.	„ Мородвис	26
11.	„ Зрновце	12
12.	„ Јакимово	6
13.	„ Г. Подлаг	1
14.	„ Облешево	1
15.	„ Блатец	1
	Свега	746

IX. Шира околина Штипа:

1.	град Штип	7
2.	село Три Чешми	191
3.	„ Софилари	162
4.	„ Ново Карамани	146
5.	„ Старо Карамани	133
6.	„ Долани	105
7.	„ Доброшане	103
8.	„ Сушево	102
9.	„ Ебеплија	91
10.	„ Едеклери	81
11.	„ Драгоево	75
12.	„ Топлић	73
13.	„ Пенуш	64
14.	„ Црвулово	62
15.	„ Липов Дол	53
16.	„ Бучиште	48
17.	„ Аргулица	35
18.	„ Суво Грло	29
19.	„ Шешаварлија	25
20.	„ Радња	23
21.	„ Степанце	23
22.	„ Тестамелце	22
23.	„ Крупиште	15
24.	„ Чардаклија	6
	Свега	1.674

X. Струмичка котлина:

1.	град Струмица	3
2.	село Василево	47
3.	„ Нова Маала	32
4.	„ Чанаклија	15
5.	„ Дрвош	2
6.	„ Иловица	1
	Свега	100

XI. Околина Радовишта:

1.	село Падареш	32
2.	„ Јаргулица	16
3.	„ Ораовица	16
4.	„ Дамјан	15
	Свега	79

XII. Област Малеш:

1.	град Берово	3
	Свега	3
	Укупно	3.469

В. Насеља у средишном делу СР Македоније

XIII. Скопска котлина:

1.	град Скопље	472
	Свега	472

XIV. Околина Титовог Велеса:

1.	град Титов Велес	54
2.	село Црквино	32
3.	„ Теово	24
4.	„ Степанце	17

5.	,,	Оморане	11
6.	,,	Новачане	4
7.	,,	Горно Оризаре	2
		Свега	144

XV. Тиквешка котлина:

1.	град	Неготино	15
2.	село	Цидимирце	121
3.	,,	Убого	79
4.	,,	Пештерица	42
5.	,,	Брусник	22
6.	,,	Курија	19
7.	,,	Дуброво	2
8.	,,	Црвени Брегови	2
9.	,,	Ваташа	1
10.	,,	Фариш	1
		Свега	304

XVI. Ђевђелијско-валандовска котлина:

1.	град	Ђевђелија	235
2.	,,	Валандово	3
3.	село	Хума	158
4.	,,	Богородица	22
5.	,,	Мрзенце	19
6.	,,	Горничет	1
7.	,,	Милетково	1
8.	,,	Раброво	1
		Свега	440
		Укупно	1.360

У пописима из 1961, 1971. и 1981. г. статистика СР Македоније нема посебну рубрику за Цинцаре, нити даје обавештење где су урачунати. Вероватно су уведени у рубрику са насловом „Друге народности и непознато".

Као што се из прегледа види, 1953. год. Цинцара највише је било у западном делу Македоније — 4.404; затим у источном делу Македоније — свега 3.469; најмање их је било у средишном делу Македоније — свега 1.360.

Међутим, наведени број из 1953. г. очигледно није обухватио све Цинцаре у насељима СР Македоније. Разлог томе је што су се они понегде изјаснили као Македонци, јер је код неких језик сада македонски.

Ако посматрамо главне области у којима су 1953. г. живели Цинцари, видећемо да су то: Битољско-прилепска котлина (2.477 ст.), Охридско-струшка област (1.479 ст.), околина Штипа (1.674 ст.), Кочанска котлина (746 ст.), Овчепољска котлина (682 ст.), Тиквешка котлина (304 ст.) и Ђевђелијско-валандовска котлина (440 ст.). У ових седам области налазило се 7.802 Цинцара, односно око 80% од тог становништва.

Мали део Цинцара био је распоређен у другим крајевима СР Македоније — Преспанска котлина, Кумановска област, Струмичка котлина, околина Радовишта, околина Титовог Велеса.

Цинцари у СР Македонији, иако малобројни 1953. г. били су расејани на великом простору у релативно бројним сеоским и градским насељима. Било их је у 135 насеља, и то у западном делу Македоније у 39 насеља, у источном делу Македоније у 70 насеља, и у средишном делу Македоније у 26 насеља. Више је Цинцара било у сеоским насељима — 5.974, а мање у градским насељима — 3.259 душа.

Знатне групе Цинцара налазиле су се у шест градских насеља: Крушеву — 1.001 ст., Струги — 536 ст., Битољу — 482 ст., Скопљу — 472 ст., Охриду — 236 ст. и Ђевђелији — 235 ст.

У животу Цинцара у прошлости смењивали су се сложени антропогеографски и социјални услови. Миграције су једна од њихових најважнијих појава. Јавиле су се крајем XVIII и почетком XIX века када су били приморани да напусте планинско-брдску матичну територију у зони око данашње грчко-албанске државне границе. То су били: Москопољска област, северни Епир, масив планине Грамоса итд. Тамо су Цинцари живели још пре почетка Средњег века. Стара постојбина Цинцара лежи на данашњој етничкој граници Грка, Албанаца и Словена.

Надајући се да се ближи време када ће се балкански хришћани ослободити турског ропства, Цинцари у свом старом планинском крају припремали су се на буне. Зато су били изложени нападима муслиманских Албанаца у служби Али-паше Јањинског (1744—1822. г.). Осим тога Албанци нису повољно гледали на Цинцаре и због њиховог имућства, развијеног до знатних размера. Већи напади на Цинцаре и уопште на хришћане вршени су 1769, 1788. и 1821. год. Покрет цинцарског исељавања био је усмерен ка унутрашњим балканским пределима.

Знају се по имену и поједина насеља из којих су се Цинцари исељавали. Москопоље је дало велики број исељеника, затим следују Воскоп, Колоња, Љанга, Пљаса, Линотоп, село Грамос, Николица, град Елбасан, Фраша у Музењији итд.

Знатан део Цинцара населио се у областима Македоније. Један главни миграциони правац био је усмерен ка Охриду, Ресну, Битољу и Крушеву, док је мањи миграциони талас стигао источно од Вардара до Овчег поља, Штипа и Кочана. Али, колико је свега цинцарских домаћинстава дошло у данашњи југословенски део Македоније не може се тачно утврдити.

Битољ и Крушево били су главна гравитациона средишта за Цинцаре. Више од трећине Цинцара, који су доскора живели на Полуострву били у Битољско-прилепској котлини I (Ј. Цвијић). Поједина цинцарска села до ратова 1912—1918. г. била су особито велика, на пример, Гопеш, Маловиште, Магарево, Трново, Нижепоље у околини Битоља. Прва три села чак су имала и редовне недељне пазарне дане.

Доласком Цинцара у Македонију јавио се видан развитак трговине и заната у градским насељима, као и развитак сточарства (гајење оваца и коња) на високим планинама — Јабланица, Перистер, Осоово, Пљачковица, Мокра и др. Земљорадња је Цинцарима била потпуно туђа. Области у Македонији углавном доста су слични крајевима из којих су се досељавали Цинцари. Нека њихова насеља збијеног типа у Македонији формирана су на врло специфичним местима, високим од 700 до 1.000 м. Као трговци и велики сточари поједини Цинцари били су на особитом гласу.

Пред крај турске владавине и током ратова 1912—1918. г., због неповољних политичких и привредних прилика, оживело је исељавање Цинцара и из појединих насеља у Македонији, нарочито из битољско-крушевског краја. Та исељавања имала су за последицу знатно смањење броја ових становника. Исељеници углавном су отишли у Грчку, Румунију и Америку.

Као што се зна: крајем XVIII века у централним и пиндским областима на Полуострву, према проценама, било је 400.000 до 500.000 Цинцара. А око сто година касније, услед њиховог претапања у Грке, Словене и Албанце, у јужном делу Пинда и у централним и јужним крајевима, такође по процени, било је само 150.000 до 160.000 душа[2]. Од тога на територији данашње СР Македоније тада је само Битољско-крушевска група Цинцара имала 28.000 до 30.000 Цинцара.[3] За остале пределе СР Македоније немамо података.

А педесет година касније било је неупоредиво мало Цинцара: наведена Битољско-крушевска група Цинцара са 28—30.000 душа око 1900. год. спала је на 2.477 становника 1953. г. То је око десет пута мање.

Иначе, Цинцари у данашњем југословенском делу Македоније током XIX века представљали су нарочито етничку групу. Разликовали су се од осталих становника — Словена, Албанаца, Турака, не само говором и ношњом, што је одмах падало у очи, већ и по другим цртама живота. Као посебна група, у односу на суседе били су ендогами, веома религиозни, радни и штедљиви.

Међутим, у појединим насељима број Цинцара 1953. г. био је јако мали и они се не могу етнички одржати. Ретка су насеља у којима живе само Цинцари. Поменуте године чиста цинцарска насеља, али са мало становника, били су: Горња Белица код Струге (162 ст.); Гопеш (189 ст.), Маловиште (300 ст.), Магарево (76 ст.) и Трново (101 ст.) код Битоља; Ајибегово на Овчем пољу (149 ст.); Лепопелци код Кочана (121 ст.). У осталим бројним насељима Цинцари су 1953. г. живели измешани са другим становницима, највише са Македонцима.

Од наведеног пописа Цинцара у СР Македонији 1953. г. до данас прошло је више од триесет година и у том времену дошло је до јачег померања овог становништва, његовог раслојавања, као и до ишчезавања Цинцара у више насеља. У периоду од 1953. до 1983. г. ја сам био у прилици да посетим скоро сва насеља са цинцарским становништвом у СР Македонији. Мени је познато чак потпуно нестајање цинцарских села у околини Струге, Ресна, Битоља, Крушева и на Овчем пољу.

Сеоски Цинцари прелазили су у градска насеља и тамо оквалификовали за неки нови посао: у фабрици, трговини, државним службама и др. У селима живе поглавито старији људи, док се млад човек ретко види, а иако је присутан он је ту само привремено — обично у време годишњег одмора.

Као малобројни Цинцари више нису увек имали своје девојке за женидбу, па су се ороћавали женидбом и удајом са нашим становницима. Због тога су асимиловани. На то су утицали још заједничка црква, школа и друге институције. Словенизирање Цинцара нарочито је интензивно у градовима — Битољу,

---

[2] Ј. Цвијић: Балканско полуострво, Београд 1966., стр. 200, 201.

[3] Ј. Цвијић: Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књ. III, Београд 1911., стр. 1021.

Охриду, Скопљу, Титовом Велесу и другим. Тамо се цинцарски језик нагло губи.

Иначе, тамо где су још очувани Цинцари су здрави и крепки људи средњег раста. Преовлађује тим смеђе комплексије, али има доста људи и загасите боје коже. Махом су живих мали очију, живе интелегенције, упорни и издржљиви. Жене су им мале, али за тај раст развијене итд.

*

У подручју данашње СР Македоније већ око 200 година живи наведена егзотична група Цинцара. С обзиром на порекло, језик и друге етничке одлике, она је за науку веома занимљива. Познавање демографског и етничког стања свих наших насеља постало је у савремено доба важна потреба науке.

Jovan F. Trifunoski

LES ZINZARES DANS LA RÉPUBLIQUE SOCIALISTE DE MACÉDOINE

Les démographes de norte pays ne prêtaient pas une attention suffisante à tous les groupes éthniques. Pour cette raison il y a des groupes négligés qu'on ne connaït pas suffisamment. C'est le cas des Zinzares dans la région de Macédoine actuelle, ce sont d'ailleurs de vieux Balkaniques, dans la littérature spécialiste connus sons le nom d'Aroumains. Les premières données ethniques sur les Zinzares dans la République socialiste de Macédoine datent de 1953. Il n'y avait que 9233 habitants. Ils étaient dispersés dans un espace immense en agglommérations nombreuses rurales et urbaines.

940.53/.54(497.1)+07

Др Живан Стојковић

Борбе Седме НО бригаде у бригадној штампи

Од оснивања, јуна 1944. до средине маја 1945. године, 23. српска ударна дивизија имала је славан и изузетно напоран борбени пут који је започет у Топлици, а завршио се у Словенији. Чиниле су је 7. и 9. српска бригада, затим 14. српска бригада, прва југословенска бригада формирана у Совјетском Савезу и 2. артиљеријска бригада.[1] Борбени задаци и организационо учвршћивање нису омогућили да се одмах развије културно-просветна активност на нивоу дивизије. Но, како су бригаде већ имале организован културно-пропагандни рад, није било тешко наставити га и у дивизији. У бригадама су постојали културно-просветни одбори који су спроводили разноврсну активност преко глумачких, хорских, рецитаторских, музичких и других група. Културна екипа у дивизији са двадесетак чланова створена је средином августа 1944. године. Интересантна је њена порука у часопису „Нови живот" која гласи: „И, тако док се борци боре са пушком у руци на бојном пољу, ми ћемо свој дуг према отаџбини испунити борбом на културно-просветном пољу чистећи из наше земље трагове фашистичке културе и утирући пут нашој новој, борбом створеној култури".[2]

Једна од значајних активности у културно-просветном раду било је издавање листова и часописа у бригадама и дивизији. Формирањем Пропагандног одсека у дивизији и радом културно-просветних одбора у бригадама омогућено је излажење листова и часописа не само на нивоу дивизије и бригаде, већ и у батаљонима и четама. У уводном чланку дивизијских новина „Наш глас" од 26. марта 1945. даје се доста критички осврт на батаљонску и четну штампу. Крајем 1944. кад је дивизија бројчано ојачала и консолидовала се, створени су услови да већина јединица има своју штампу. Међутим, покретање батаљонских и четних новина ишло је, углавном, на иницијативу руководилаца културно-просветних одбора, па се зато догађало да у 9. бригади скоро сви батаљони и већи део чета имају своје новине, што није случај са 7. бригадом. Но, и поред тога новине су рађене са великим ентузијазмом, па и кад није било могућности да се умноже техником, преписиване су руком и рађене као једине новине. Пошто су многи радили без искуства, основна слабост листова, истиче се даље, била је што су се бавили општим темама као што су: одлуке АВНОЈ-а, Црвена армија, улога омладине у борби, учешће жена, Кримска конференција, што је било добро, али је требало да се више пише о догађајима у самој јединици, борбама, животу, раду, проблемима, људима и друго.[3]

На први лист у новооснованој дивизији чекало се од јуна до 1. октобра 1944. кад је издат први број листа „Глас" 7. српске бригаде. Он је растуран док је дивизија била у источној Србији. Имао је формат књиге и урађен је машином за куцање. Лист је наишао на изванредан пријем код бораца тако да је, после ослобођења Београда, одлучено да се изда и друго издање истог броја, али у штампарији. То издање подељено је не само борцима већ и друштвено-политичким организацијама у граду.[4] Насловна страна листа „Глас" је са петокраком, а на првој страни је дат врло успешно Титов лик. Мотиви за наставак издавања овог листа врло успешно су изнети у поруци уредништва „Зашто излазимо". Поред жеље, каже

се, да борци који у паузи борбе бележе своја осећања или доживљаје као песму или прозни састав то саопште и другима преко листа, постојао је још један значајан мотив за његово покретање. То је жеља да се „младим људима из гериле", храбрим борцима дâ лектира која би им помогла у идејној борби која тек предстоји. У поруци уредништва на крају листа дају се прецизнија упутства будућим сарадницима. То би могли сви они који бележе поједине догађаје или доживљаје у песми, причи, анегдоти. Али и то мора да одговара одређеним захтевима у квалитету како садржајном тако и језичком. Било је предвиђено да лист излази сваког првог и 15. у месецу. Садржај првог броја је разноврстан, али, углавном, преовлађују чланци који говоре о борбама јединица 23. дивизије, о Народноослободилачкој војсци, али и о мотивима људи да приђу овој војсци.

Како је 23. дивизија, у време покретања овог листа боравила у источној Србији, борећи се за ослобођење тих крајева био је логичан чланак Душана Ковачевића о народу источне Србије и народноослободилачкој борби који је доста дуго трпео терор окупатора и домаћих издајника. У јесен 1943. Главни штаб Србије позвао је борце са овог терена у Топлицу и Јабланицу како би се на слободној територији припремили за предстојеће борбе. Борце 23. и 25. дивизије народ источне Србије дочекао је са одушевљењем и „сузама радосницама" манифестујући тиме велику љубав према њима. У вези са народноослободилачком војском су и два следећа чланка „Мој сусрет са Н.О. војском" Бранислава Поповића и „Зашто сам дошао у НОВ" М. Дражића. Описујући своје узбуђење у очекивању Народноослободилачке војске која се кретала према Неготину, Поповић каже да су људи масовно прилазили војсци која је као бујица нарастала према Неготину. Иако је чланак пун одушевљења, значајан је и по једном делу који говори о карактеристикама Народноослободилачке војске. Она се одликовала храброшћу и једнакошћу свих без обзира на социјално порекло. Посебно је значајно да је однос команданата, командира и политичких комесара према војницима био другарски и непосредан, и да је сваки војник могао слободно да критикује свога старешину и указује на грешке. Чланак се завршава пропагандном поруком омладини Србије да не дозволи да се на њу указује прстом да седи скрштених руку поред окупатора и упућује јој се позив да дође у редове Народноослободилачке војске.

У другом чланку М. Дражић врши кратку анализу стања на окупираним територијама истичући издајничку улогу Недића, Драже Михаиловића и Љотића и наводећи њихове злочине. Без обзира што су говорили да се боре за Србију, четници су убијали Србе са великом бестијалношћу. Да не би трошили муницију над Глоговцем код Салаша, бацили су живе људе у јаме дубоке и по педесет метара, а затим их гађали камењем, тако да су их живе закопавали. Овакво зверско поступање са народом побудило га је да дође у Народноослободилачку војску. Он зато позива и остале омладинце да се придруже.

На једној страници листа однос према Народноослободилачкој војсци илустрован је тако што је на првом цртежу приказана мајка која чврсто грли своје дете и штити га од партизана, а на другој са дететом им носи храну. Почетна резерва према Народноослободилачкој војсци била је резултат пропаганде непријатеља која се брзо рушила приликом првог сусрета са партизанима. Народ је убрзо препознао, своју праву војску, стоји у објашњењу слике.

Врло интересантан чланак о југословенској емигрантској војсци, написао је инжењерски поручник Жив. Миловановић који је био у њеним редовима. Југословенска избегличка влада успела је да у иностранству 1941. створи само једну јединицу под називом Први батаљон југословенске гарде на Средњем истоку. У почетку је он био састављен од краљевих официра и југословенских војника ослобођених из савезничког заробљеништва, углавном, Словенаца и Хрвата из Истре, као и добровољаца. Било је и морнарице, авијације и командоса, али укупан број није прелазио хиљаду. Батаљон није учествовао у правој борби, већ је у Либији и Египту штитио аеродроме и обалу. Боравио је у пустињама Египта, Палестине и Сирије. Војници су се надали да ће једног дана бити пребачени у домовину и већина њих није имала никакве везе са четницима Драже Михаиловића. Међутим, старешине су дуго варале војнике и све успехе Народноослободилачке војске приписивали су четницима Драже Михаиловића. И поред тога сви они који су враћени у земљу прилазили су партизанима, а не четницима. Зато су и престали да их шаљу. Крајем 1943. батаљон је био у 25. бригади 10. енглеске

дивизије и имао је око 900 људи. Бригаду су чинили један батаљон индијског племена Сика, један енглески и југословенски батаљон. Командант батаљона био је генералштабни пуковник Стропник Франц, помоћник мајор Ријавец Франц. Поред извођења вежби батаљон је био далеко најбољи и у разним другим такмичењима са другим јединицама.

Један од најтежих пораза четника у Србији била је битка на планини Буковику 24. јула 1944. која је трајала целог дана. Двадесет трећа дивизија водила је борбу са четничким моравским корпусом. Врло детаљно је ову битку описао Душан Ковачевић. После тешких борби претходних дана, колоне 14. и 7. бригаде кретале су се према планини Буковику где су биле утврђене четничке снаге. И не без разлога аутор чланка пише: „Буковик је грозно и крваво поприште дражиновских лешинара, много корпуса на њему опробали су своје снаге и оставиле многе од својих брадатих кољаша". Прве чарке са непријатељем имала је претходница 14. бригаде, али се права битка развила тек на Буковој пољани. Јуриши су били жестоки, али и отпор непријатеља јак. И оног тренутка кад је штаб дивизије одлучио да се резерва са рањеницима већ повлачи, борци су натчовечанском снагом кренули на јуриш повицима „нећемо се повући, макар сви изгинули". Командант дивизије Радован Петровић такође је кренуо на јуриш са пиштољем у руци, а Крста Филиповић, комесар је узбуђено храбрио борце вичући „Успели смо, победа је наша". Одушевљени храброшћу бораца официри савезничке мисије честитали су им на победи.

Нешто краћи опис борбе са Бугарима на Белом Потоку дао је Стојан Стојанчевић. Борба је вођена 30. јуна 1944. у садејству са 14. бригадом, која је имала задатак да пресече одступницу Бугарима. Заробљени бугарски војници говорили су да је њихов командант убијао своје војнике за које је мислио да су склони предаји. Од њих су сазнали и положај команданта тако да су минобацачима погодили то место и он је погинуо. Партизани су однели победу. Заробљено је 206 војника, 50 рањено, а 150 Бугара убијено. Осмочасовна битка донела је значајну победу, бугарски авиони су закаснили, као и бугарске трупе које су кренуле у помоћ из Књажевца. У овој борби, између осталих, погинуо је командант трећег батаљона 7. бригаде Борисав Стефановић. Погођен смрћу свог вољеног команданта, за кога у листу пише да је један од најбољих команданата 23. дивизије, борац Сретен је написао песму под насловом „Тужна вест — у помен другу Бори". Пролазећи поред Белог Потока „до суза се сетио свог команданта друга Боре који је погинуо усред букове горе". У другој строфи он каже:

„Командант је био батаљона
Оног трећег, самих соколова,
Што поносан на свога хероја
Даје завет да се борит мора".

Поред осталога, лист је коришћен и за обучавање војника. Зато је у овом броју Војислав Николић написао чланак „О стражару" у коме на једноставан и разумљив начин говори о стражарској дужности од објашњења ко је стражар, преко доласка на стражарско место, поступања у разним ситуацијама, па све до случаја кад се стражар разболи за време вршења дужности.

Интересантна је песма која следи „Устајте, сужњи" Драгана Петровића. У њој аутор позива све сужње света да подигну главу јер дан светла је дошао, јер се колоне људи са свих страна света сливају у једну захукталу реку. Ту бујицу води човек са барјаком као симболом братства, јединства и слободе. У таквој борби јасна је порука новог покољења да се нови свет ствара.

Врло је значајна била одлука редакције листа да донесе краћи приказ важнијих чланака из штампе, затим, неких брошура и пропагандног материјала. Најдетаљнији приказ чланака дат је из листа „Нова Југославија", затим, „Жена данас". Приказане су и брошуре „Постали смо други људи" од Бењамина Каврина, као збирка приповедака о храбрим људима са руског фронта и „Има их безброј", у издању руске библиотеке, а која говори о подвизима јунака Совјетског Савеза у борби против фашиста. Слична је и збирка приповедака „Застава" од Валентина Катајева са истом тематиком. Највише приказаних чланака је из двоброја листа „Нова Југославија" од августа 1944. На почетку је наведено да је објављена декларација владе др Ивана Шубашића и председника Националног комитета Јосипа Броза Тита, затим следе чланци „На вратима Хитлерове јазбине", Рутија и идеја словенске солидарности" Радована Лалића, „Дуг Немачке" Н. Петровића, „Грчки народ у борби за слободу" Кидреа Ђимаса. Професор А. Воскресенски пише о УНРРИ (Администрација помоћи и обнове Уједињених наци-

ја, скраћено УНРРА по почетним словима енглеског назива). Познати руски књижевник и репортер Иља Еренбург написао је врло инспиративан чланак о борбама у Југославији под насловом „Заједно". Уредник листа „Нова Југославија" Милован Ђилас пише о посети Црвеној армији. После овога дат је кратак приказ чланака у листу „Жена данас" бр. 33, органа АФЖ-а Југославије. И најзад обавештење читаоцима да је објављен проглас омладини као позив за Први конгрес антифашистичке омладине Србије.

На крају овог првог броја листа „Глас" наведена су имена погинулих бораца у септембру 1944, а у посебном делу је писано о смрти Љубице Јанковић из Црне Траве, помоћника политичког комесара трећег батаљона 7. бригаде, која је умрла у болници 23. дивизије.[5]

Следећи двоброј листа „Глас" изашао је 1. новембра 1944. године. Издат је у штампарији у формату књиге под уредништвом Илије Босанца и на повећаном броју страница. Уместо цртежа сада је, после насловне странице, објављена слика друга Тита изнад које пише „Народни херој". На почетку је штампан први говор маршала Тита у ослобођеном Београду који је, том приликом између осталога, рекао: „Београд, наш главни град Југославије, тек од сада постаје заиста главни град свих Јужних Словена, град који ће волети сви народи Југославије, град за који су проливали крв сви синови Југославије. Одавде, из Београда треба да зраче оне идеје водиље које су нас носиле кроз ове тешке дане — идеја братства-јединства и идеја велике и срећне Југославије".

Писац чланка „Партизанска војска" са потписом Н. Н. пише доста афирмативно о партизанима којима ни страшна ни нетачна непријатељска пропаганда није успела да онемогући подршку народа. Партизанска војска се, такође, разликује од осталих војски и по томе што је, углавном, чине добровољци и млађи људи и што је успостављен сасвим нови однос војника и старешина, однос другарства и равноправности, али и свесне дисциплине. Она је успела да израсте од малих одреда до модерно наоружане регуларне војске. Имала је тежак задатак да се бори против домаћих издајника и против три регуларне војске немачке, бугарске и италијанске.

Партизанка Лепша се на једноставан, упечатљив и пун искрености начин обраћа у првом писму родитељима после доласка у Народноослободилачку војску. Онда када су њени другови и другарице отишли у борбу осећала се безвредно, бескорисно и бесцильно, јер није и сама пошла. Радећи на окупираној територији за сопствену егзистенцију осећала је да тиме посредно користи непријатељу. Желела је да пође путем који је „толико величанствен", али несрећним стицајем околности није успела. Зато кад су дошли партизани као ослободиоци у њено место осећала се кривом и није могла потпуно да ужива у тој срећи. Међутим, они су је прихватили у своје редове, без пребацивања и питања и зато их је заволела „безграничном љубављу". Ради тога поручује својој мајци да је тек сада срећна и да не треба да плаче већ да се поноси.

Пун одушевљења и топлих порука народу краја одакле је поникла 7. бригада је и чланак њеног комесара Ђуре Златковића, „Сећање 7. бригаде на свој родни крај". Помињући борбени пут бригаде у протеклих седам месеци од Мораве до Чачка, где се налазила у време издавања овог двоброја, он истиче да могу бити поносни на своје борце који су се, до сада, храброшћу прославили. Борци се сећају попаљене Црне Траве, Рупља, Доброг Поља, Калне, Црвене Јабуке, Раков Дола, Радосина, Стрелца, Студене, Ралине, Кијевца, Радињинца, Стола, читаве лужничке околине и свих оних који су дали своје животе у тој борби. Ту су, посебно, командант трећег батаљона Борисав Стефановић из Црвене Јабуке, Милован Петровић Јова, Јоца Топличевић из Калне, Пантелија Радосављевић и Љубица Јанковић из Црне Траве и други. Са особитом топлином упућују се поздрави народу Црне Траве и Лужнице и народноослободилачким одборима.

Из „Политике" је пренет чланак Станоја Симића „Мајка Русија". Овај симболичан назив требало је да покаже да народи Југославије Русију сматрају мајком, поготову од времена кад је постала савез социјалистичких република. Писац чланка преноси своје утиске после боравка у Совјетском Савезу и истиче да су сви грађани ове савезничке земље добро познавали борбу наших народа, да су редовно били информисани и да се осећа захвалност према нашим народима за борбу коју воде против заједничког непријатеља. Иако у чланку има претеривања, јер аутор није могао знати прави однос Стаљина према народноослободилачкој борби, ипак је био написан у духу времена и пропагандне

активности која је у овом периоду била од великог значаја, поготову после заједничких акција Црвене армије и Народноослободилачке војске.

У интересантном чланку инжењеријског поручника Жив. Миловановића „Наши емигранти" говори се о положају оних који су напустили земљу и који не прилазе народноослободилачкој борби. Аутор је покушао да дâ један део одговора на то питање. Јер, управо, ти емигранти који не прихватају борбу, живе безбедно у иностранству са опљачканим златом, надају се да ће се вратити онда када треба нову државу уредити и да ће онда заузети положаје, а да ће се прави борци задовољити инвалидским пензијама и евентуалним ослобађањем од пореза.

У доста опширном и поетски надахнутом чланку „Сотир пред Београдом" уредник Илија Босанац пише о судбини и размишљањима једног црнотравског зидарског радника Сотира који је, још док је градио Београд, сањао о бољем граду, лепим и широким улицама о срећним људима. Има лепота о којима је било забрањено размишљати, као на пример, лепота бољег света. Зато је он и осећао да је идеја о срећном граду нешто што је забрањено. Дошао је, међутим, тренутак да Сотир уђе у борбу за стварање таквог града. То је било доба ужаса и патњи, али је он то све храбро издржао. И без обзира што није ушао у сам град да га ослободи, дошао је до његових зидина. Сада опет размишља о том граду и био је одушевљен што ће се идеја о срећном граду остварити. Јер, Црнотравци ће наставити да га граде и зидају, али сад у слободној земљи.

Једна од најзначајнијих функција листова у јединицама Народноослободилачке војске било је и идејно-политичко деловање. Са том поруком је опширнији чланак верског референта 23. дивизије Драг. Р. Јовића „Нова улога цркве" који говори о потреби преоријентације цркве као организације која би требало да се бори за победу апсолутне правде била она схваћена у религиозном или филозофском смислу. Црква може бити активан чинилац и у борби народа за слободу, ако је већ чинила услугу том народу за очување културних тековина и слободе. Идеале Христове једнакости, братства и правде она може примењивати и настојати да ликвидира и социјалну неједнакост. Не би се смело догађати да проповедници Христових идеја буду и оваплоћење негације истих. Зато црква као носилац религиозних идеја не може захтевати повластице. Питање свог материјалног положаја свештеници не смеју условљавати проповедањем душебрижништва. Нова црква мора да схвати своју религиозну мисију која не може свој ослонац налазити у друштву. Она не сме тражити спровођење хришћанске мисије преко школског система, већ се мора задовољити слободним опредељењем људи. Црква би се у новој држави морала и више позабавити својом унутрашњом организацијом преко које се морају отклонити многе грешке прошлости.

Врло полетан и пун инспиративних порука је чланак Иље Еренбурга „Дани славе" у коме он поручује да судије иду на Запад и да се од њих не могу сакрити „одвратни чедоубице", јер Москва памти све, а Берлин ће одговарати" за наше згажене њиве, за њиве наше младости, за ограбљену срећу, за ране Лењинграда, за јаде Кијева, за крв и сузе". А основна порука ће бити да се Немци науче да кроз двадесет година не понове сличан ратни поход и да се одуче да ратују.

У овом периоду било је већ и ратних дописника који су доносили вести непосредно са фронта. Тако је ратни дописник Драг. Р. Петровић обавио један такав разговор са борцем 1. чете 3. батаљона 7. бригаде Мирком Богосављевићем, 2. децембра 1944, на положају испод Овчар-Каблара. И наслов чланка „Хероји говоре" симболично наговештава спонтани разговор са једноставним, али храбрим младим борцем Мирком који је са машинком у рукама, као и многи други, чекао знак за јуриш, уз заглушујућу буку артиљеријске ватре. Од јесени 1944, кад је ступио у бригаду, убио је 20 Немаца али, како он каже, „у часној борби". А кад је после првог јуриша био рањен дошао је само да се превије и да се одмах врати у борбу. Сутрадан је храбро погинуо и оставио успомену на младог хероја, борца Народноослободилачке војске.

Уредништво листа знало је да нема јачег подстицаја за борбу од поруке и поздрава из завичаја. Зато је и објављено писмо Црнотравке Кате Станчић, упућено из Бабушнице 8. новембра 1944. године борцима бригаде. Писмо почиње узвиком „Живео Тито, смрт фашизму!" Затим им она поручује да их у родном крају нико није заборавио, да су им њихова имена стално на уснама, да су духом са њима. Тражи од њих да не клону духом. јер је победа извесна, а на-

род их чека раширених руку. Црна Трава се препородила, сви су срећни и задовољни. Писма бораца 7. бригаде читају се јавно и људи их чекају да за једно запевају песму о љубави, братској слози и бољем животу. Писмо завршава реченицом „Фашизам умире, слобода се враћа".

После опширнијег извода из партизанског дневника Родољуба Чолаковића, под насловом „Срце мога народа", у кратком чланку „Нова жена" пренета је порука Кате Петковић да је прошло време кад је жена била неука, слаба и плашљива, робовала кући, огњишту и мужу. Прошло је време кад је жена са сузама у очима пратила своју децу у рат. Сада и она иде да се бори за слободу и своја права. Сврстане су у исте редове сељанке, грађанке, раднице и интелектуалке. На крају Ката Петковић поздравља ту нову жену срцем пуним радости. На истој страни штампана је и кратка порука Митре Митровић о томе да су жене, пре него што су постале свесне какво су право добиле, то право већ користиле, јер су га стекле борбом. И најзад, дат је и графички приказ како жена лечи рањеника са кратким коментаром да су жене увек на послу или као болничарке, или као праље или кад крпе одећу друговима.

Лист „Глас" служио је и за обучавање бораца. У тој функцији је и кратак чланак инжењеријског поручника Ж. Миловановића „Бомба немачког бацача калибра 81 мм." са графичким приказом и објашњењем делова граната. Даје се и упутство како се треба понашати приликом дејства немачких бацача. Треба користити заклоне, а ако их нема изградити покретне заклоне.

По наређењу штаба 23. дивизије 7. српска бригада се, крајем септембра 1944, пребацила на терен села Глоговице — Гиндуша са задатком да дејствује на комуникацији Слатина — Рготина — Копривица — Салаш. Један од мештана села Глоговице обавестио је 2. октобра 1944. штаб 7. бригаде да је стигла извиђачка група јединица Црвене армије да би се повезала са Народноослободилачком војском. Дочекали су их политички комесар и заменик команданта бригаде. Састанак је одржан у школи. Разумљиво је да је сусрет са борцима Црвене армије изазвао велико узбуђење код бораца Народноослободилачке војске.[6] То расположење врло успешно је приказао помоћник комесара 2. батаљона 7. бригаде И. В. Кузмановић у чланку „Сусрет Седме српске бригаде са Црвеном армијом". Бригада је била негде око Салаша, на борбеном задатку кад се чула вест да је Црвена армија ушла у Неготин. Већ сутрадан дошла је нова вест да се штаб 7. бригаде састао са представницима Црвене армије. Борци 2. батаљона били су недалеко од села Глоговице, где се одвијао сусрет. У подне је у колибу у којој је био смештен штаб 2. батаљона дошао један руски војник. Настало је велико узбуђење. Борци су прекинули ручак, хтели су да виде „црвеноармејца" и кад се он појавио, држали су га на рукама, настало је опште весеље и дуго су разговарали са њим.

У рубрици „Преглед догађаја" поред кратких вести из Француске, Италије, Бугарске и Мађарске, дат је приказ Черчиловог боравка у Москви, ослобођења Београда и ратних догађаја на другим фронтовима. Рубрику је припремио Илија Босанац.

Да су ови листови имали задатак и да одржавају ведро расположење и дух показује опредељење уредништва да донесе и страницу шале на којој су, у форми анегдота, приказане згоде из живота у бригади и другим јединицама.

Песме, које су писали сами борци или познати писци заслужују посебну пажњу и анализу. У овом двоброју штампано је осам песама: Мајка православна" Владимира Назора, написана у једном спаљеном селу код Вргинмоста, јануара 1943. „Једна песма" Боре Топаловића, „Магле моје, тешке магле" која је преведена са руског, а аутор је М. Исаковскиј, „Окршај" „Аце Лужничанина", „Црвена звијезда" Владимира Назора, „Бич правде" В. Ј. Лазаревића, песма у десетерцу, „Борба на Црном врху" Милоша Четниковића из прве чете првог батаљона и превод из московске „Правде" од 11. октобра 1944. „Гебелсова дуга" коју је написао Кукрјинскиј.

На крају листа је списак палих бораца који се завршава реченицом „Нема узвишеније жртве која се плаћа животом за слободу народа". Објављена је и наредба Врховног команданта НОВ и ПОЈ маршала Југославије Тита у којој се 23. дивизији упућује признање за одлучно и успешно садејство са јединицама Црвене армије при уништавању Прве алпске 117. немачке дивизије. Поводом борби за ослобођење Зајечара, која је почела 6. септембра 1944. и трајала 30 часова, наредбом Главног штаба НОВ и ПОЈ Србије од 9. септембра 1944. похваљују се сви борци 23. дивизије.

Наредбу су потписали први помоћник начелника штаба пуковник Раде Петровић и заменик команданта пуковник Љуб. Ђурић.

У поруци уредништва објашњавају се разлози закашњења листа и издавања двоброја. Наиме, јединице су биле стално у покрету, тако да рукописи нису на време стигли, а кад су били прикупљени било их је толико да је могао да се изда двоброј.[7]

При обради листова 7. бригаде пронашли смо и два броја листа 2. батаљона 7. бригаде под називом „Осветник". Први је издат априла, други маја 1945. у формату А-4, куцани машином са истом насловном страном. У горњем левом углу насловне стране је грб Југославије, затим је исписано „Смрт фашизму — слобода народу" Осветник, глас другог батаљона 7. бригаде 23. дивизије, година I, април 1945. број 1, односно мај 1945. број 2. На осталом делу насловне странице лево је садржај, а десно графички приказан партизан како кундаком удара Немца који покушава да се брани. И на крају је написано да лист излази једанпут месечно, па како је први месец био април, други је мај кад је и завршен народноослободилачки рат. Према томе издата су само два броја. Насловну страну урадио је Аца Живковић, минобацач пратеће чете 2. батаљона.

У уводној поруци под насловом „Наш лист" уредништво истиче да су чланци писани од срца, природно, једноставним речима и реченицама, али прожети борбеним и духом освете, по чему је и лист добио назив „Осветник". Писали су их борци који се код куће никад нису бавили тим послом. То су били земљорадници, зидари, столари, шегрти, калфе, мајстори. У духу назива листа на првој страници је објављена песма Миодрага Томића под истим називом „Осветник". Он је и аутор првог чланка „Два командира прве чете" који је написао 17. априла 1945. са положаја, потписујући се као ратни дописник. На једноставан али потресан начин он описује погибију два командира 1. чете 2. батаљона у року од десет дана. Први, Фаик Селимовић, погинуо је као искусан и опробан борац, а други Иља Зеленовић, после неколико дана командовања 16. априла 1945.

Кратак приказ борбе на путу код Шпионице 29. марта 1945. дао је Радослав Павловић из 3. чете 2. батаљона који је врло успешно дејствовао митраљезом и бомбама. Чета се повукла кад је наишао непријатељски тенк, али је касније поново заузела тај положај. Можда би кратак чланак Александра Шкорића из 1. чете 2. батаљона био уобичајени опис једне ноћи на положају да није наведен и дијалог поводом борбе четника који, по мишљењу бораца, нису знали зашто се боре, јер борити се за краља је у најмању руку чудно кад се зна да је он први побегао из земље и оставио народ. Чланак је интересантан и по опису напада четника који су у таквим приликама редовно урлали, али су се после прве паљбе брзо смиривали.

Током народноослободилачког рата организоване су и прославе значајнијих датума из наше историје. Један од таквих је и 27. март 1941. Драгољуб Стојановић, борац 3. чете 2. батаљона, описао је како је 2. батаљон прославио овај догађај 1945. Називајући га великим југословенским празником, он истиче да је прослава организована скромно, али врло лепо. Постројеним борцима 2. батаљона у селу Хамићи говорио је о 27. марту комесар 7. бригаде објашњавајући узроке капитулације старе Југославије. Затим је говорио о будућем животу у новој Демократској Федеративној Југославији. После тога организована је приредба, а потом игранка која је трајала скоро целог дана. Приређена су и спортска такмичења.

После кратке песмице Жарка Стефановића из 1. чете под насловом „Млади борци" донет је интересантан прилог како народ упоређује четнике и партизане. Док су четници срамни издајници, партизани су славни осветници, први гробари народа други борци за слободу, четници — црне кукавице а партизани наше узданице, четници банде разбојника, партизани отаџбине дика и тако даље да би на крају било речено да се четницима нико не јавља док партизане цели свет поздравља. У вези са овим је и краћи чланак Вукашина Џонића „Злодела четника у Србији" у коме он говори о злочинима четничког корпуса у Крајини чији је командант био Љуба Јовановић. Описује деловање црних тројки и смрт Станоја Микића кога је четнички командант Илија Којић осумњичио да је помагао партизанима, па је те ноћи заклан. После кратког написа Владимира Борисављевића, шефа наоружања 3. чете „Борац" и поруке да треба да се тачније нишани и штеди муниција, јер се тиме доприноси победи, на задњој, шестој страници овог листа,

под насловом „Јунаци нашег батаљона", дате су три кратке приче о подвизима бораца 2. батаљона. На крају је позив борцима да треба да користе сваку прилику да нешто напишу за овај лист.[8]

Како је лист излазио на месец дана, други и последњи број је изашао маја 1945. на осам страна. Вест о завршетку рата у Европи већ је стигла, али су се борбе у нашој земљи наставиле. У првом чланку „Налазимо се пред новим дужностима" оперативни официр 2. батаљона, резервни поручник Драгојло Гавриловић, пише да је у Европи рат завршен и да је разум победио заблуду. Слободна је и Југославија. Али он оглашава да није довољно победити већ очувати тековине победе. Зато је први задатак био очистити целу земљу од остатака непријатеља. Други, да се земља обнови и изгради и трећи, да се развије култура и просвета. О ослобађању Двора белешку је оставио Велибор Радуловић из 3. чете, а о дијалогу са усташом на фронту Душан Вешанац из 2. чете. Врло интересантан сусрет и разговор забележио је 8. маја 1945. Сава Ћирић, делегат вода бојне команде 2. батаљона. То је сусрет са Стјепаном Брозом који он, у чланку под истим насловом, са видним узбуђењем описује, јер се борци нису надали да је човек са којим су почели разговор брат њиховог Маршала. Зато су га замолили да им прича о Титу, што је он и прихватио. Говорио је да је Јосип Броз као дечак био врло вредан, да је обављао све послове, а да је после тога непрекидно читао. Затим је отишао од куће и био врло упоран и несаломив.

Из чланка „Преглед рада санитета II батаљона", који је написао санитетски референт батаљона Велимир Костић, сазнајемо да је санитет овог батаљона био врло активан нарочито кад је наступило пролеће и кад су се створиле повољније могућности за борбу против вашљивости. Стигао је и прашак па се могло рећи да је вашљивост била искорењена. Током борби болничари и болничарке били су врло активни у пружању помоћи рањеним борцима. Батаљонски санитет је успео да до маја 1945. излечи 160 рањених или болесних бораца. Пружана је помоћ и народу. У селима су одржавана предавања. Само за последњих двадесетак дана, значи крајем априла и почетком маја 1945, ископано је 35 пољских клозета, затрпан скоро исти број запуштених и ископано 40 рупа за отпатке. Вршено је вакцинисање против трбушног и пегавог тифуса. Борци су се уредно шишали и бријали, а прашак против вашију употребило је за задњих двадесетак дана око 280 бораца.

Следећих шест краћих чланака и две песме односе се на борбе и храброст појединих бораца. Тако Чедомир Пуниџић, писар пратеће чете 2. батаљона пише о храбрости митраљесца Воје Станисављевића, који је био најсрећнији кад је после рањавања поново дошао до свог „максима". Жарко Стојановић, делегат вода 1. чете 2. батаљона у песми „Водник Сава" пише о воднику 1. чете 2. батаљона Сави Фиримоновићу. Миладин Стојадиновић из 1. чете пише о протеривању усташа из једног села. Милутин Прокић из 2. чете пише о заробљавању једног усташе близу Загреба кога је пушкомитраљезац 2. чете Радослав Милосављевић, могао да убије, али је одлучио само да га рани у ноге и зароби. О ослобађању Босанског Брода 20. априла 1945. године кратак допис дао је Д. Ђокић из 3. чете. Јуриш је уследио пред сам град, а борбе су се водиле за сваку кућу. Постигнута је велика победа и било заробљено много непријатељских војника. Јосип Новак из 3. чете писао је о безглавом бежању непријатеља приликом ослобађања једног села. Песму о јуришу на Загреб написао је Стеван Станић, курир Штаба 2. батаљона. Борац 1. чете Крстивоје Миладиновић дао је кратак допис о дејствовању са тешког митраљеза који је назвао „Моја противтенковка" и који је утеривао страх у кости непријатељу. О борбама код Загреба пише и Миливоје Вурдеља, делегат вода 2. чете, под насловом „Једна од неколико борби код Загреба". Борци су јуришали вичући „Живео Тито" и успели да заузму један вис пред Загребом после двочасовне борбе. Заробили су две пушке, два митраљеза, а било је десет мртвих усташа.

У рубрици „Сећајмо се на наше пале" Петар Виденовић, комесар 1. чете 2. батаљона, пише о воднику Милораду Туловићу, Војислав Васић, десетар 1. чете 2. батаљона, о Акиму Мефатовићу који је из коморе дошао у јединицу и освети земљака Фаика, али је храбро погинуо, Миодраг Томић, дописник 2. батаљона, писао је о храброј погибији Мецита, борца 2. вода.

О помоћи коју су пружале жене приликом борби за Босански Нови писао је Воја Станисављевић, митраљезац пратеће чете 2. батаљона. Оне су доносиле и храну и одећу како су говориле браћи Србијанцима. Несебично су пружале помоћ и рањеницима.

О једној борби у Босни 1945. године пише Милан Томић, командир пратеће чете 2. батаљона, одушевљен дејством минобацача и тешког митраљеза „максима". Командант 2. батаљона Бошко Адамовић добро је распоредио минобацаче и митраљез тако да су могли успешно да дејствују. Одличан је био митраљезац Обрен Стефановић, а код минобацача Аца Живковић.

Референт за аналфабетске течајеве 2. батаљона Драг. Марјановић оставио је податак да је за педесет дана рада искорењена неписменост у 2. батаљону. Течајеви су трајали по 25 дана, а задња група неписмених бројала је 30. Отац је добио писмо од осмогодишње ћерчице и са узбуђењем јој је писао да је и он научио то што она од њега вероватно боље зна.[9]

Приказали смо само четири броја листова 7. бригаде који могу дати и делимичну слику богате културно-просветне активности у овој јединици, али и драгоцене податке о појединим борбама и личностима. Деловали су охрабрујуће не само на оне који су се одлучили да пишу већ и на све остале борце, подизали борбени морал и били доказ да се није водила само оружана борба него и борба за нова схватања, начин мишљења и културу. Јер, то је истовремено била и припрема бораца за нову, исто тако тешку борбу, просветну, културну, идејну у изграђивању новог, бољег друштва.

Напомене

1. Миладин Ивановић, Борбени пут двадесетреће ударне дивизије од њеног формирања до краја рата, „Развитак", бр. 4—5, год. V, Зајечар, стр. 40—50.

2. „Нови живот", културно-просветни часопис, издаје културна екипа XXIII ударне дивизије, Архив оружаних снага Београда (у даљем тексту АОС, Београд), штампа (у даљем тексту ш), кутија (у даљем тексту к) 58, фасцикла (у даљем тексту ф), 2.

3. „Наша батаљонска и четна штампа", „Наш глас", новине 23. ударне дивизије, бр. 2, 26. марта 1945, АОС, Београд, ш; к-58; ф-2.

4. Културно-просветни одбор Пете јужноморавске бригаде, која ће се касније звати Седма бригада покренуо је периодични лист „Глас" 20. фебруара 1944, а други број јуна 1944. (Бура Златковић, Милош Бакић, Седма српска бригада, Ниш 1986, стр. 260).

5. „Глас", VII српске ударне бригаде 23. дивизије, бр. 1, 1. октобра 1944, АОС; Београд, ш к-58, ф-2.

6. Бура Златковић, Милош Бакић, Седма српска бригада. . ., стр. 253—254.

7. „Глас", бр. 2—3, 1. новембар 1944, год. I, АОС, Београд, ш, к-58; ф-2.

8. „Осветник", глас 2. батаљона 7. бригаде 23. дивизије, год I, април 1945, бр. 1, АОС; Београд, ш, к-58, ф-2.

9. „Осветник", лист 2. батаљона, 7. бригаде, 23. дивизије, год. I, мај 1945, бр. 2; АОС; Београд, ш, к-58, ф-2.

Dr Živan Stojković

LA PRESSE DE LA SEPTIÈME BIGADE SERBIE

L'activite culturelle et instruktive dans les unités de libération nationale était la partie contituante de l'activité dans sa totalité. On a prêté à celle-ci une grande attention. Presque chacune des unites avait son journal. Dans tous ces journaux on publiait des articles littéraires et ceux de la presse dont le but était de remonter le moral des combattants et d'expliquer les méthodes et le succès de la lutte de libération nationale. Ces suppléments étaient écrits par les combattants eux-mêmes ainsi que par les correspondants qui faisaient la description de certaines battailles.

940.53/.54(497.1),,1944"

Никола П. Илић

Црнотравски (II јужноморавски) народноослободилачки партизански одред „Синадин Миленовић"

(фебруар—јуни 1944)

Почетком 1944. године Други јужноморавски народноослободилачки партизански одред бројчано је нарастао. Прилив нових бораца био је сталан и масован. Тада у циљу стварања Народноослободилачке војске у том крају, Главни штаб НОВ и ПО за Србију донео је наредбу 4. фебруара 1944. године да реорганизује Други јужноморавски НОП одред. Од људства тог одреда и пристиглих нових бораца формирана је Пета јужноморавска народноослободилачка бригада. Том наредбом поново је формиран истоимени партизански одред — одређен је штаб одреда у саставу: командант — Драгољуб Петковић Столе из Сејанице, радник, члан КПЈ, политички комесар — Драгомир Петровић из Брода, ђак, члан КПЈ, заменик команданта — Бранислав Стојановић Бујер из Рупља, зидарски радник, заменик политичког комесара — Божидар Јанић Влада из Власотинца, члан КПЈ, интендант одреда — Божило Дојчиновић и референт санитета Борица Здравковић.[2]

Одред је формирао члан Главног штаба НОВ и ПО Србије Драги Стаменковић. На дан формирања одред је имао 60 бораца, наоружаних пушкама и пушкомитраљезима. Одред је формиран ради територијалног покривања терена Лужница — Црна Трава. Имао је задатак да изводи борбена дејства против окупатора и домаћих издајника, да штити слободну територију и становништво, да омогући рад партијских и скојевских организација, народноослободилачких одбора, одбора Антифашистичког фронта жена, да обезбеђује пријем савезничке војне помоћи, да спроводи добровољну мобилизацију људства за НОВЈ, итд. Одред је стављен на везу Команде црнотравског војног подручја и Окружног комитета КПЈ за пиротски округ.[3]

Црнотравски НОП одред „Синадин Миленовић" је одмах војно и политички срећен, кадровски попуњен и активиран у борбу против окупатора и домаћих издајника. Почео је изводити разне акције: вршио нападе на мање јединице бугарске фашистичке окупационе војске, одбијао непријатељске нападе, штитио слободну територију Лужница — Црна Трава, онемогућавао Бугарима да врше пљачку стоке, спаљују насеља, хапсе и убијају народ и припаднике НОП-а. Развија братство и јединство, прихвата бугарске партизане, мобилише народ да помаже Народноослободилачку војску, у селима на подручју Лужница — Црна Трава одржава зборове грађана на којима им је објашњавана војна и политичка ситуација на источном фронту и средоземном ратишту, предочавани циљеви народноослободилачке борбе, указивано на снажно јачање народноослободилачког покрета Југославије, тумачене одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, потенцирана потреба јачања одреда и Пете јуж-

---

[1] Приликом формирања одреда промењен је назив: уместо Други јужноморавски, назван је Црнотравским НОП одредом „Синадин Миленовић", по имену погинулог заменика команданта II ЈМНОПО Синадина Миленовића из Млачишта, после рата проглашен за народног хероја Југославије. То у наредби не постоји, али се зна.

[2] Зборник НОР, том I, књ. 7, док. бр. 29, стр. 95—96.

Према изјави од 22. јуна 1978. године, бивши командант 2. батаљона тог одреда Десимир Миладиновић тврди да је референт санитета одреда била Добрица Костић из Брода а не Б. Здравковић. То потврђује и Братислав Костић, брат Добричин.

[3] Окружни комитет КПЈ за пиротски округ сачињавали су: секретар — Видое Смилевски, и чланови — Драгомир Николић Аца, Предраг Бошковић, Ратка Петровић, Јован Цекић, Коста Ракић и Александар Синадиновић.

номоравске народноослободилачке бригаде, Команде војног подручја и позиван народ да несебично пружа помоћ бугарском Трнском партизанском одреду. Све ове делатности успешно је спроводио одред уз непосредну помоћ чланова Окружног комитета КПЈ. Приливом нових бораца, одред је стално јачао и увећавао бројчаност. У заједници с Трнским одредом изводио је неке борбе против бугарске окупаторске војске и тиме су стварани добросуседски односи, развијан интернационализам, јачана антифашистичка борба отпора у Бугарској.

Успешан рад Црнотравског НОП одреда „Синадин Миленовић" привремено је зауставила бугарска офанзива у марту 1944. године.

За време офанзиве Црнотравски НОП одред „Синадин Миленовић" био је у окружењу са Командом црнотравског војног подручја, командама места и партизанским стражама.

Осамнаестог марта почеле су борбе са свих праваца. Црнотравски НОП одред тог дана затечен је у Власини, с два батаљона.[4] Прве борбе примиле су команде места и партизанске страже којима је народ помагао. Штаб Црнотравског НОП одреда и команде места извештавали су Команду војног подручја и чланове Окружног комитета КПЈ да је бугарска окупациона војска концентрисала јаке снаге, окружила шири рејон Црне Траве и врши нападе. Испред надмоћнијих непријатељских снага, да би се избегао главни удар и уништење, вршено је повлачење према селу Млачишту. Са четири батаљона, као и снаге Команде подручја, кретали су се и чланови окружних комитета КПЈ за Врање и Пирот, као и британска војна мисија. На Павловој грамади, 18. марта, одржан је састанак штаба Црнотравског НОП одреда, штабова батаљона (Косовског и 1. јужноморавског), Команде подручја, коме су присуствовали сви чланови окружних комитета. Извршена је процена ситуације: прикупљени подаци говорили су о јакој синхронизованој бугарској офанзиви; закључено је да су партизанске снаге у том рејону недовољне да се супротставе надмоћнијим непријатељским снагама; и донета је одлука да се наредне ноћи 18/19. марта изврши пробој из обруча свим снагама преко Чемерника, Врле реке, Стрешера и Варденика у рејон Пчиње, где су се налазиле јаке српске и македонске партизанске јединице, као и Први косовски батаљон.

Ради руковођења груписаним јединицама у пробоју, изабран је заједнички привремени Оперативни штаб.[5]

На окупу је било груписано око 600 наоружаних партизана и на хиљаде ненаоружаног народа који се испред Бугара повлачио са својом војском.

Ради успешнијег пробоја из бугарског обруча формирана су три ешалона и за сваки одређен привремени штаб. У првом ешалону били су један батаљон Црнотравског НОП одреда „Синадин Миленовић" и 2. косовски батаљон, под командом Драгољуба Петковића, команданта Црнотравског одреда, и Мирка Перовића, команданта 2. косовског батаљона. Борци овог ешалона били су наоружани аутоматима, бомбама и пушкомитраљезима. Први ешалон је имао задатак да пробије непријатељски обруч између Малог и Великог Чемерника и код планинарске куће створи брешу у самом непријатељском одбрамбеном положају и омогући извлачење осталих ешалона. Са овим ешалоном био је и Оперативни штаб за пробој. Други ешалон чинио је један батаљон Црнотравског НОП одреда и 1. батаљон Првог јужноморавског НОП одреда, под командом Борислава Станковића Ћулавке и Драгана Петровића, политичког комесара Црнотравског одреда. У трећем ешалону налазио се батаљон Команде подручја (привремено формиран) под командом Љубе Ракића, команданта Команде подручја и Сретена Ристића, политичког комесара. С овим ешалоном повлачио се велики број политичких радника, чланова КПЈ и СКОЈ-а, одборници НОО, АФЖ, омладина, пионири и народ. Његов задатак био је да штити рањенике и народ који се повлачи са својом војском.

Кретање ешалона извршено је касно увече 18. марта. Батаљони су ишли споро, отежавао је кретање снежни покривач који је био дебљине преко једног метра а у сметовима и преко два-три метра. Дувао је ветар и носио снег. Партизани су били уморни, гладни, али морал није попустао. Каснило се и план пробоја није извршен. Ешалони су успели да се из троугла Црна Трава, Брод,

---

[4] Командант 1. батаљона био је Добривоје Цветановић Бира из села Гара, а 2. батаљона Десимир Миладиновић из села Брода (Изјаве Д. Миладиновића и Братислава Костића, обојица пензионери, дате аутору 22. јуна 1978).

[5] Архив радничког покрета Србије (ПКС) бр. 507/а (извештај ОК КПЈ за Врање) и бр. 517 (извештај ОК КПЈ Пирота); „Јужна Србија", Београд, 1961, стр. 358; **Живојин Николић Брка**, „Југоисточна Србија у револуцији 1941—1945", Београд, 1979, стр. 478.

Рупље пребаце до подножја Чемерника.

Оперативни штаб извршио је распоред батаљона за одбрану од напада бугарске војске. Они заузимају положаје: Црнотравски НОП одред на Чемерничком раскршћу (кота 1517), лево је био 2, косовски батаљон а десно 1, батаљон Првог јужноморавског НОП одреда. Батаљон Команде подручја био је у резерви. Тако је запоседнут положај Козарачке ливаде — Павлова грамада (к. 1464 м) — Цеверљанка.

Током 19. марта 1944. године, пре подне, непријатељске снаге споро су дејствовале, углавном вршиле концентрацију јединица за окружење и уништење групације партизанских батаљона. Због тога, батаљони су повучени у село Млачиште, а истурена јака обезбеђења. Тако је то потрајало до 14 сати, према ратном дневнику Глигорија Шарановића, а тада Бугари врше концентрични напад са више страна на партизанске положаје, Батаљони прихватају борбу, настоје да одбаце непријатеља, на неким положајима прелазе у противнапад и постижу минимални успех. Са неких положаја бугарска војска је одбачена и гоњена до села Млачиште, где добија појачање, одакле прелази у противнапад и поново осваја изгубљене положаје. Борба се води без прекида. Бугари јуришају на партизанске положаје, али их они одбијају и враћају на полазне положаје. У том времену, у јеку тешке борбе, магла се подигла и партизани су видели како бугарска војска са свих страна опкољава партизанске батаљоне и збег народа. Пред само вече Бугари су припремили и извели општи напад с циљем да разбију и униште партизанске батаљоне. Настала је жестока борба. Партизани су се чврсто држали, упорно одбијали нападе и храбро прелазили у противнападе. Успели су да врате Бугаре на њихове полазне положаје. Ноћ је прекинула борбу. Партизани су имали знатне губитке.

Батаљони су концентрисани у рејону Павлова грамада. Оперативни штаб је, на основу података проценио ситуацију да су према испољеним активностима, најслабије бугарске снаге на правцу пробоја Планинарска кућа — село Битврће. Тада није се знало, према изјави Душана Девацића, команданта Оперативног штаба, да су се непријатељске снаге на том правцу јачине до једног батаљона налазиле у селу Битврђа смештене у школи и по кућама.

Кад је пао мрак издато је наређење да ешалони крену у пробој бугарског обруча. Први ешалон, према плану, имао је чеони и главни удар. Пошао је у пробој у рејону планинарске куће на Чемернику. Дочекан је јаком ватром бугарске војске. Развила се жестока борба. Ешалон је пошао на јуриш. Судар је био страшан. Гинуло се на обе стране. Непријатељ је упорно настојао да одбије напад партизана и да их задрж у окружењу до сванућа када је планирао њихово уништење. Борбом прса у прса први ешалон је разбио непријатељске положаје који су били утврђени и отворио брешу.[6] Тиме су створени услови да се други и трећи ешалон пробију, али не за дуго. Бугари су поново брзо концентрисали снаге и затварали брешу. Један вод од 17 бораца 2. косовског батаљона, који је спречавао затварање бреше, није могао дуго да одолева противнападу Бугара, па је и сам одсечен од првог ешалона. Други ешалон није се пробио. Под ударом јаке артиљеријске и минобацачке ватре уз осветљавање (ракетама) положаја борбе, уместо брзог дејства и физичке везе с првим ешалоном, застао је у рејону планинарске куће. Тај моменат искористили су Бугари и затворили брешу. Тиме је изостао пробој другог и трећег ешалона.

У тој критичној ситуацији, уместо да се насилно крене у пробој путем првог ешалона, донета је одлука да се батаљони и народ који нису успели да се пробију врате и покуша пробој на другом месту. На основу те одлуке други и трећи ешалон се враћају на полазне положаје у село Рупље.

Група батаљона, Црнотравски и Косовски, око 120 бораца, која се пробила, наставила је кретање према Пчињи. Имала је борбе с бугарском војском у Врлој реци, на Стрешеру и другим местима и после кратког времена нашла се на слободној територији.

Главнина ешалона (другог и трећег, око три батаљона: један батаљон Црнотравског НОП одреда, батаљон Команде подручја и делови 1. батаљона Првог јужноморавског НОП одреда, политички радници и други) осванула је 20. марта 1944. године у рејону села Рупља. Ба-

---

[6] Глигорије Шарановић, политички комесар чете, учесник пробоја, за 19. март 1944 године, оставио је сведочанство у цитираном дневнику за 2. косовски батаљон. „Колона је кренула али смо одмах наишли на бугарска митраљеска гнезда. Пада команда да се пробијемо на другу страну. Колона креће и наилази на друга гнезда која отварају ужасну ватру на нас. Командант батаљона, Мирко Перовић издаје наредбу и на јуриш се пробијамо кроз бугарску блокаду. . ."

таљони су за кружну одбрану распоређени на положајима махала Банковци, Баинце, Друсунци, Павличине, Рајчетина, и Селишта села Рупља, као и махала Попови и Обрадовци села Црне Траве и Главшине и Деичева села Брода.[7] Очекивао се напад бугарске војске. Ујутро 20. марта, Бугари су почели дејство минобацачима, топовима и митраљезима. Због магле која је покривала брда, изостао је ефекат. Око 9 сати, по казивању команданта 2. батаљона Црнотравског НОП одреда Десимира Миладиновића, ветар је растерао маглу. Тада бугарска пешадија полази у напад из неколико праваца Брода, Млачишта, Павлове грамаде и са неких оближњих брда и коса. На Зеленичју и Качеру Бугари су отварали ватру, али нису полазили у напад. По ватри оцењивано је да је на овим брдима непријатељ посео положај слабијим снагама. А онда је настала веома тешка и критична ситуација. Партизанске јединице, с Црнотравским батаљоном и народом, нашле су се потпуно опкољене и под ураганском минобацачком и артиљеријском ватром. Непријатељ је сужавао обруч, јуришао надмоћнијим снагама. Настала је веома критична ситуација, чак тежа него што је била на Чемернику. Руководиоци батаљона одлучују да се пробој одмах врши Рупљанском реком. Изабрани правац био је врло тежак и рискантан. Брда су поселе слабије бугарске снаге. Корито реке је усечено, имало је пролаз уске стазе, а стране су биле пошумљене.

Борбом прса у прса, уз огромне жртве, партизани су створили брешу. Главнина 1. батаљона Првог јужноморавског НОП одреда, део снага Црнотравског НОП одреда, чета Косовара и део снага Команде подручја, око 200 бораца, у поподневним часовима 20. марта уз огромне жртве, изашла је из обруча и пробила се у рејон Виље Коло, где одбија нападе 3. бригаде Власинског четничког корпуса и наставља пут према долини Јужне Мораве за Јабланицу. У обручу је остао део Црнотравског НОП одреда с политичким комесаром Драганом Петровићем, и део Команде подручја с командантом Љубом Ракићем, одакле су се пробили ноћу 21/22. марта.

Партизани су у тродневној борби имали велике губитке. Погинуо је сваки седми борац.[8] Пут пробоја обележен је лешевима партизана и народа. Због великог снега, скривање народа није могло бити. Бугари су у ширем рејону борбе на подручју Црнотравског НОП одреда стрељали велики број становника и куће попалили.[9] Опљачкана је и отерана крупна и ситна стока, уништено жито и друге животне намирнице па је народу запретила глад. По наређењу Светозара Вукмановића Темпа становништво је снабдевано житом из Пусте Реке и других крајева.

После петодневног дејства на широј територији Црне Траве, бугарске јединице се повлаче у гарнизоне. Црнотравски НОП одред „Синадин Миленовић" није уништен. Један део је прешао у Пчињу, други део остао на свом терену, а главнина се повлачи с 1. батаљоном Првог јужноморавског НОП одреда у рејон села Дадинца. Размештена је у селу Градишту, Ковачевој Бари и Дадинцу. Борци су били гладни, преморени, исцрпена снага, промрзле ноге и руке, али нису клонули; морал је био на висини, имали су вољу за даљу народноослободилачку борбу. У борбама су показали храброст, упорност и жилавост, спремност да дају и своје животе за циљеве НОП-а; у њима је појачана мржња против бугарске окупационе војске. Свест о потреби борбе водила их је у савлађивању ратних тешкоћа. Били су жељни одмора, али га нису добили. Село Дадинце је познато четничко упориште у том крају. Власински четнички корпус налазио се у оближним селима, а бугарски гарнизони у Власотинцу, Грделици, Предејану и дуж демаркационе линије. Претила је опасност од напада и новог окружења. Храна је узета из три села, главнина се одмарала а јака обезбеђења била су на прилазима села.

---

7 Живојин Николић Брка, н.д., стр. 480; „Јужна Србија", стр. 359.

8 Према извештају капетана Блихера убијено је преко 530 припадника НОП-а (Архив ВИИ, НАВ-Н-Т-77, ф. 614, снимци 183 и 33/40). Према нашим подацима погинуло је око 90 партизана и преко 200 људи, жена, деце и стараца.

Недостају подаци колико је погинуло партизана Црнотравског НОП одреда.

9 У извештају ОК КПЈ Врање од 24. марта 1944. ПК КПЈ за Србију се каже: „Бугари су хватали сељаке по јаругама и склоништима јер су трагови по снегу водили бугарске снаге баш тамо где су сељаци бежали. Ухваћене сељаке су на лицу места стрељали. . . број стрељаних се ближи на 200 људи" (Архив ИРП Србије, рег. бр. 507/а (ПКС).

Славчо Трнски у наведеном делу „Не тако давно" даје опис злочина бугарске фашистичке војске: „Овде где су се само пре десетак дана белеле једноспратне куће, сада су стајали само тужни остаци. Фашисти су били све попалили. . ." (стр. 302—303).

Опширније видети за наше губитке: „Јужна Србија", н.д., стр. 356—359; **Радомир Костадиновић**, „Црна Трава и Црнотравци", стр. 321—361.

У Дадинцу је одлучено да се следеће ноћи, између 20. и 21. марта изврши пребацивање на леву обалу Јужне Мораве. Увече из Дадинца полази 1. батаљон Првог јужноморавског НОП одреда а за њим се креће батаљон Црнотравског НОП одреда. Колона се спуштала ка селу Добротину (налази се на десној обали Јужне Мораве, на око један километар удаљености од главне комуникације која пролази долином Јужне Мораве) ради прелаза на планину Кукавицу.

Код дадинског гробља и винограда батаљони упадају у непријатељску заседу недићеваца и четника Власинског корпуса. Изненадна и силовита ватра нанела је партизанима знатне губитке: погинуло је 25 партизана а око 30 их је заробљено и стрељано. Батаљони су покушали да разбију непријатеља, али нису успели. Због тога се одустало од насилног продора. Црнотравски и Јужноморавски батаљон се повлаче у село Сејаницу. Ту дани. Прикупљени подаци указивали су да четници, недићевци и Бугари концентришу снаге ради уништења батаљона. Да би се избегао надмоћнији удар непријатеља, наредне ноћи 21/22. марта, батаљони изводе марш-маневар правцем Ковачева Бара — Ново Село — Црвени Брег — Љутеж, спуштају се у насеље Џеп где без веће борбе прелазе комуникације Ниш — Врање и избијају на леву обалу Јужне Мораве. У селу Репиште заробљавају десетак четника које разоружавају и пуштају да се врате кућама. По избијању на планину Кукавицу партизани су стигли на слободну територију Првог јужноморавског НОП одреда. Ту добијају храну, одмарају се, а рањеници из Црнотравског НОП одреда упућени су у болницу на Радан планину ради лечења.[10]

У то време Црнотравски НОП одред „Синадин Миленовић", по наредби Главног штаба НОВ и ПО Србије стављен је под команду Штаба јужноморавске зоне. Извршене су и кадровске промене у штабу одреда 25. марта. На предлог Окружног комитета КПЈ Врање командант Црнотравског НОП одреда, Драгољуб Петковић Столе постављен је за команданта Шесте (Осме) јужноморавске народноослободилачке бригаде.[11] После тога више пута вршене су кадровске промене у штабу одреда.

Батаљон Црнотравског НОП одреда који се пробио на слободну територију рејона Трговишта, 12. априла 1944. године, учествовао је заједно са Шестом јужноморавском бригадом и Командом места из Бабине Пољане у нападу на бугарски гарнизон у Кривој Феји, који је бројао око 350 полицајаца (војника). После десеточасовне упорне борбе бугарски отпор је савладан, упориште ликвидирано и ослобођена Крива Феја. Заробљено је 320 полицајаца, а око 30 их је погинуло у току борбе. Заплењено је 10 митраљеза, 20 аутомата, око 300 пушака, 50 пиштоља и 40.000 метака. Партизани су имали осам погинулих и 17 рањених бораца.[12]

Ове партизанске јединице сутрадан 13. априла воде борбу са једним бугарским батаљоном из Врања који је упућен правцем Себеврање — Несврта да би поново успоставило гарнизон у Кривој Феји. Непријатељ је одбачен ка долини Јужне Мораве. Имао је знатне губитке, међу погинулима био је и командант батаљона, а осам војника је заробљено и заплењено њихово оружје и опрема.[13]

Батаљон Црнотравског НОП одреда који се налазио у рејону Кукавице на одмору, по наређењу Главног штаба НОВ и ПО Србије и Штаба јужноморавске оперативне зоне, 2. априла 1944. године, упућен је у Црну Траву. Он је с Петом јужноморавском народноослободилачком бригадом и Озренским батаљоном Девете српске бригаде 3. априла прешао комуникације Ниш—Врање и пробио се на десну обалу Јужне Мораве, одакле одлази у Црну Траву, у састав свог одреда.

Црнотравски НОП одред кретао се на ширем подручју Црне Траве и изводио разне акције. Тада је његово људство упућено у попуну бригада, али се одред не гаси. Поново је формиран априла од 60 бораца.[14] Изводио је борбена дејства на устаничкој територији Црне Траве, прихватао нове борце, вршио разна обезбеђења и заштиту становништва.

Почетком маја 1944. године отпочела је нова бугарска офанзива, позната као „мајска" против партизанских снага у рејону Пчиња—Козјак. Окупатор је концентрисао око 40.000 војника да би уни-

---

[10] Изјаве Десимира Миладиновића и Радисава Стојановића Јанка дате аутору 25. јуна 1978.

[11] **Петар Станковић Љуба,** „Власотинце и околина у ратовима и револуцији 1903—1945", 1979, стр. 138.

[12] Исто.

[13] „Сурдулица у НОБ (сећања учесника"), књига 1. Сурдулица 1986, стр. 301—304; „Јужна Србија", н.д., стр. 360—361.

[14] Архив ЗРПС, рег. бр. 14791; Зборник НОР, том I, књ. 20, док бр. 144, стр. 542 (Извештај ОК КПЈ Пирота од 26. априла 1944).

штио партизанске снаге на простору Лужница—Козјак. Све партизанске снаге потиснуте су на слободну територију Пчиња—Козјак, одакле су са својих оперативних подручја набачене на простор Црна Трава—Лужница. На стешњеном простору 12. маја биле су у окружењу три јужноморавске, једна македонска и Косовска бригада, војнопозадински органи и две бугарске партизанске бригаде, као и Црнотравски НОП одред, који је вршио обезбеђење у рејону села Преслапа. Ради реализације одлуке Оперативног штаба о пробоју из окружења, Црнотравски одред је добио наређење да изврши демонстративни напад на бугарске положаје у селима Власини и Клисури, с циљем да поремети синхронизовани напад непријатеља.[15] Напад је требало да почне 12. маја у 23 сата. Задатак није извршен због тога што су бугарске трупе тог дана код Преслапа напале одред, тежећи да изврше продор и заузму гребен Станикиног крста (кота 1656 м) који доминира читавом околином. Одред прихвата борбу, али је надмоћнијим бугарским снагама принуђен на повлачење. Шеста јужноморавска и Косовска бригада притекле су у помоћ Црнотравском одреду и зауставиле напредовање Бугара. Развила се тешка борба која је потрајала целог дана.

Тог дана настала је критична ситуација. Непријатељ је настојао да уништи окружене партизанске јединице. Водила се борба у читавој околини. Увече, 12. маја, Црнотравски одред се пробијао из блокаде на север ка Сувој планини. У том правцу према Заплању извлачиле су се Пета и Седма јужноморавска НО бригада. Сутрадан (13. маја) непријатељ је покушавао да спречи извлачење из обруча. Повлачење је отежавано нападима са свих страна. Претходнице, заштитнице и бочна обезбеђења одолевали су нападима, често водили борбе, али колоне су ужурбано настављале пут ка Сувој планини. Из рејона Малог Боњинца партизане су гађала два бугарска топа, без већег ефекта. Изнад села Богдановца један четнички батаљон поставио је заседу у Камењару и покушао да спречи покрет Црнотравског одреда, Пете и Седме јужноморавске бригаде. Четници су разбијени и одбачени. А онда је цео дан једна бугарска ескадрила (четири авиона) митраљирала и бомбардовала партизанске колоне. Одред и бригаде нису имали велике губитке — били су у пошумљеном терену; због тога је дејство авијације било неефикасно.

Следеће ноћи (13/14. маја) партизанска колона наставља покрет. Осванула је 14. маја код великокрчимирских колиба, на Ракошу, врх Суве планине. Ту се данило. Партизани су били преморени, жедни и гладни, залихе хране није било нити се могло добити у ненасељеном месту. Воде такође није било па су партизани и народ резали залеђени снег у вртачама и са њим гасили жеђ.[16]

Тога дана око 16 часова четници Нишавског корпуса, са барјацима и песмом, пошли су да униште партизанске јединице. Приређена им је заседа у виду полумесеца. Слабе партизанске јединице су прихватиле борбу и одмах се повлачиле у „нереду". Игра је успела. Четници су пошли на јуриш, нису очекивали превару, и кад су ушли у заседу партизани су отворили јаку ватру на четнички стрељачки строј. Изненађење је било велико и ефекат није изостао. Убијен је 21 а заробљено 28 четника. Остали четници су се дали у панично бекство. Заплењена су два лака митраљеза, један пушкомитраљез, 20 пушака и друга опрема.[17]

После ове победе, одред и бригаде крећу са Суве планине према селу Велики Крчимир. Испред села наилазе на положај четника 3. бригаде Чегарског корпуса. Из покрета их разбијају. Заробљено је неколико четника међу којима и командант бригаде, поручник Љуба Милошевић који је због злочина стрељан.[18]

Одред и бригаде изводе борбена дејства у Заплању, на Бабичкој гори и у Лужници.

На Чобанцу је 22. маја 1944. године формирана 12. српска народноослободилачка бригада од снага Команде Црнотравског војног подручја, Бабичког и Црнотравског НОП одреда.[19] Бригада није у потпуности формирана, имала је само два батаљона. Због бугарске мајске офанзиве, снаге Црнотравског НОП одреда и из команди места нису стигле на Чобанац. Ради избегавања јаких удара бугарске војске, која је запосела слободну територију Лужнице—Црне Траве с тежњом да онемогући повратак партизанских јединица у том крају, Дванаеста бригада са осталим јединицама 22.

---

[15] „Јужна Србија", н.д., стр. 365; „Зла времена", н.д., стр. 372.

[16] „Зла времена", н.д., стр. 374—377.

[17] Исто.

[18] Исто. стр 377; **Живојин Николић Брка**, „22. српска дивизија", Београд 1972, стр. 110.

[19] Архив ЦК Србије — ПКС, кутија 5, док. бр. 562; „22. српска дивизија", н.д., стр. 112.

српске дивизије прелази на леву обалу Јужне Мораве. Трећи батаљон ове бригаде формиран је 1. јуна 1944. године у селу Вини, код Вучја, кад су пристигле планиране јединице.

Из обруча 12. маја 1944. године око 30 бораца Црнотравског НОП одреда пробили су се са Шестом јужноморавском, Трећом македонском и деловима Косовско-метохијске бригаде.[20] Они се повлаче до Пчиње и Герман планине, одакле су прикључени Шестој јужноморавској НО бригади и другим јединицама.

---

[20] **Михаило Апостолски,** „Пролетња офанзива 1944. у Македонији", Београд 1946, стр. 30—33; „Југоисточна Србија у револуцији 1941—1945", н.д., стр. 506.

Nikola P. Ilić

LE DÉTACHEMENT DE LIBÉRATION NATIONALE DE CRNA TRAVA

Le détachement est formé au début de 1944. lors de la réorganisation du Deuxième détachement de Južna Morava. Au commencement il comptait 60 combattants et il était chargé de mission de surveiller le terrain de Lužnica-Crna Trava. Ce qui veut dire que le détachement avait à protéger le territoire libéré et la population de l'invasion de l'occupant et des traîtres locaux. Bientôt, déjà en mai, avec le début de la grande offensive bulgare; le détachement se trouva encerclé avec d'autres unités de partisans. Après les combats violents le l'armée de liberation nationale, a brisé le cercle ennemi et remporté la grande victoire.

940.53/.54(497.1),,1944"

Хранислав А Ракић

Напад 11. српске народноослободилачке бригаде на немачки аеродром код Лесковца и његово датирање

У току народноослободилачког рата и револуције, партизанске акције на аеродроме биле су реткост у нашој земљи. То су биле рискантне акције, јер је за њихово извођење била потребна велика смелост и организованост. Сви аеродроми су се налазили поред већих градова, а у њима су били и већи непријатељски гарнизони, па их је непријатељ добро чувао и веома добро обезбеђивао.

Међутим, и поред свих предострожности које је непријатељ предузимао, колико је нама познато партизани су извршили напад на аеродром Рајловац код Сарајева и напад (и ликвидацију) немачког аеродрома код Лесковца. Значи, у току НОР-а страдала су само два аеродрома у Југославији. Немци су користили ове аеродроме да свакодневним летовима авиона узнемиравају снаге НО покрета и бомбардују њихове штабове, позадину и објекте које су користили за свакодневне потребе. Потом је непријатељ користио аеродроме за прихват авиона, оправку итд.

О нападу на аеродром у Лесковцу доста је писано.[1]

Ми овом приликом немамо намеру да износимо ток и припреме за напад на аеродром у Лесковцу, јер је о томе већ у објављеним радовима, као и у „Сећању Мила Ђаловића" доста речено. Рад пуковника Мила Ђаловића, објављен у Војноисторијском гласнику 1950. године детаљно описује напад 11. бригаде на немачки аеродром код Лесковца, припреме и организацију напада, ток напада и резултате борбе.

У нападу на аеродром код Лесковца, поред 11. НО бригаде, учествовао је и батаљон „Георги Димитров", који је у то време био под командом штаба 11. НО бригаде.[2]

О овом веома успешном и значајном нападу на аеродром у Лесковцу постоје различити извори који различито датирају овај догађај, а не слажу се и у навођењу губитака који је имала немачка војска на аеродрому.

У изворима првог реда стоји:

1) У операционом дневнику бригаде као прва борба бригаде наводи се напад на аеродром у Лесковцу који је извршен, по овом документу, „ноћу" између 3. и 4. јуна 1944. године (Архив оружаних снага СФРЈ, к. 1080, док. 4-1/1)

2) Другог јуна 11. бригада 24. дивизије НОВ извршила је напад на леско-

---

[1] Миле Ђаловић, Напад 11. српске бригаде на немачки аеродром код Лесковца (Војно-историјски гласник, бр. 3, 1950, стр. 48—56); Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945, Београд, 1964, стр. 776; Димитрије Кулић — Како смо то учинили, Београд, 1958, стр. 162—166; Стојан Николић — Хранислав Ракић — Јосиф Стефановић — Хронологија радничког и народноослободилачког покрета лесковачког краја, Лесковац, 1961, стр. 182; Атанас Русев, Димитровци в. бој, Софија, 1984, стр. 115—127. Рад пуковника М. Ђаловића из Војноисторијског гласника је прештампан у књизи Драгослава Миловановића, Једанаеста српска народноослободилачка ударна бригада XXIV српске дивизије НОВЈ 1944—1945, Београд 1985, стр. 67—73; Радун Јанковић, Једанаеста НО бригада, Лесковац, 1975, стр. 27—33; Бошко Крстић, Јабланица и Пуста Река, Бојник, 1978, стр. 343.

[2] У Лебану је био бугарски батаљон који је дејствовао против НО покрета у Јабланици и Пустој Реци. У батаљону се налазило неколико комуниста и антифашиста и после успостављања сталне везе са оперативним штабом Јужноморавских бригада, договорено је да се батаљон преда НОВЈ. То је учињено половином маја 1944, када је батаљон извршио испад према Прекопчелици. Но, једна чета чији је састав био фашистички оријентисан дала је отпор. Од Бугара који су се предали у Савинцу формиран је бугарски батаљон „Георги Димитров", који је био у саставу 11. НО српске бригаде. Том приликом су говорили Петар Стамболић, командант Главног штаба НОВ и ПОЈ, Миле Ђаловић, командант бригаде, и А. Русев, командант батаљона.

вачки аеродром и спалила 8 авиона, 32 камиона и бензинско складиште од 10.000 литара бензина. Бригада је убила 20 Немаца, а заробила 10 немачких авијатичара. Од партизана нико није погинуо. (Грађа лесковачког музеја, инв. бр. 1772/2, стр. 666)

3) Извештај Министарства квислиншке владе од 6—10. јуна 1944. године:

Ноћу 4/5. јуна т.г. око 600 комуниста напали су аеродром крај Лесковца, убили 7 немачких војника, 2 ранили, 4 нестала, спалили три авиона, два хангара и споредне зграде са већом количином муниције, и после тога се повукли у правцу Пусте Реке.

4) О том догађају, користећи изворе бугарске војске у Србији, квислиншке изворе и изворе НОВЈ и „Слободне Југославије", Атанас Русев у књизи „Димитровци у бој" је забележио: „У вести обавештајне службе бр. 27. пешадијске дивизије се каже: „3. јуна око 500 партизана напали су немачки аеродром на 1,5 км. северно од Лесковца и уништили га.

. . . У обавештењу 29. пешадијске дивизије се каже: „Напад на аеродром код Лесковца је извршила 11. бригада. Узели су учешће и бугарски партизани из батаљона издајника Русева".

. . . Командир корпуса је обавестио Министарство војске у којем се каже: „3. јуна око 1,30 часова око 500 људи, комуниста напали су изненада немачки аеродром северно од Лесковца. При насталој пуцњави 7 немачких војника је убијено, 4 рањена и 5 нестала."

. . . Није изостао ни извештај хитлеровске команде. Њихова обавештајна служба за везу са корпусом информише њиховог начелника за обавештајне службе: „3. јуна т.г. комунистичке банде око 500—600 људи, већина од њих обучена у бугарске униформе, напале су помоћу минобацача аеродром Лесковац. Од авиона који су тамо били 3 су потпуно изгорела, а исто тако и 4 лака митраљеза. Има 7 убијених, 4 рањена и 3 нестала".

. . .Осим у поверљивим документима акција је била обелодањена и у дневним информацијама. У марионетске српске владе издајника генерала Недића било је записано да „између 2/3. јуна банде су покушале да нападну аеродром, прво су били одбачени, а међу њима је било убијено 43."

. . .Нарочито је опширно била описана ова акција у Југославији. Саопштење радио-станице „Слободна Југославија" било је обелодањено у извештају — Билтену Бр. 12. од 1944. године Окружног народноослободилачког одбора у Лесковцу у одељку „Преглед најважнијих битака у Србији народноослободилачке војске у Србији од 15. маја до 25. јуна 1944. године. „На основу података Главног штаба Србије од 27. јуна 1944. године бригада 24. дивизије заједно са бугарским батаљоном „Георги Димитров" је напала на лесковачки аеродром. Приликом тог напада убијено је 20 немачких војника и официра, рањено 25 и заробљено 4 подофицира летача. На аеродрому је запаљено 4 авиона, 400.000 литара бензина, магацин за ратни материјал, међу којима и 50.000 граната, хангари, касарне и радионице. Заплењена је велика количина оружја, техничког материјала и др. опрема.[3]

У објављеним књигама и чланцима о нападу на аеродром записано је:

Победа на аеродрому

. . .Напад на немачки аеродром и победа коју је XI бригада у тој борби извојевала ноћу између 25. и 26. маја крупан је историјски догађај и за ову бригаду и за историју Лесковца. То је био један од тежих пораза окупатора пред ослобођење Лесковца. . . **(Дим. Кулић — Како смо то учинили, 162—166)**

25. мај 1944.

— Једанаеста српска НО бригада напала немачки аеродром код Лесковца. После једночасовне борбе погинуло је око 50, заробљено 5 немачких војника, уништено 7 авиона, авиорадионица, хангара, 32 камиона, 500.000 литара бензина и неколико магацина опремом. Заплењено: 80 пушака, неколико пушкомитраљеза и сандука с муницијом, већа количина другог материјала. Бригада је имала једног рањеног борца. **(Хронологија борбе народа Југославије, стр. 776)**

. . .Пошто је био потпуно савладан отпор, пришло се уништењу технике на аеродрому. Бензина је било у изобиљу; те су брзо и лако спаљени сви авиони, хангари, преко 30 камиона, авиорадионица, магацини, као и складишта са преко 500.000 литара бензина. **(Бошко Крстић — Јабланица и Пуста Река, стр. 243).**

. . 1) Непријатељски губици: убијено око 50 Немаца, 5 заробљено, уништено: 7 авиона (5 у хангарима и 2 у авионској радионици), хангари, авиорадионица, 32 камиона, 500.000 литара бензина, и не-

[3] Текст је слободан превод са бугарског.

колико магацина са опремом и авио муницијом. Заплењено: око 80 пушака, неколико пушкомитраљеза и сандука са муницијом и већа количина разног другог материјала. **(Пуковник М. Ћаловић — Војноисторијски гласник, бр. 3/50).**

...За бригадом је остало на аеродрому убијено много Немаца, заробљено 5, запаљено седам авиона, три хангара, 32 камиона, сви магацини и радионица и огромно складиште погонског горива за авионе и возила. **(Сећања М. Ћаловића поседује Народни музеј у Лесковцу, неинвентарисана грађа).**

Напад на аеродром код Лесковца изворна грађа је датирала: 2/3, 3/4, 4/5. јуна 1944. године а мемоарска 24/25, 25/26. маја 1944. године. На основу проучене доступне изворне грађе можемо се определити да је напад на аеродром извршен између 2/3. јуна 1944. године. Ово се потврђује и тиме што је 4. јуна, после напада на аеродром, одржан запажен митинг поред Савинца на коме су говорили истакнути војни и политички руководиоци који су у својим говорима похвалили борце који су се истакли у нападу на аеродром.

Мемоарску грађу која датира овај догађај 24/25. и 25/27. маја 1944. треба одбацити јер су аутори вероватно имали тежњу и овај догађај повезали са десантом на Дрвар. Сматрамо ра је напад на аеродром успешно изведен, па га не треба повезивати ни са каквим другим догађајем јер је он сам по себи велики.

Интересантно је напоменути да су опис припрема и ток напада без обзира што се датуми не поклапају, садржински идентични. Разлика је само у томе што све то у мемоарској грађи почиње 23. маја, а у изворној грађи 1. јуна 1944. године. У већини извора се истиче да је број запаљених авиона седам, што је и прихватљиво. Међутим, код броја погинулих и заробљених Немаца постоје велике разлике од педесет погинулих и пет заробљених до 7 погинулих, четири нестала и пет рањених. Ове бројке нормално да варирају јер су многи моменти утицали да се они, искажу. Док су их неки смањивали, други су их увеличавали, јер је то утицало и на мобилизацију људства за борбу. Губитке непријатеља (Немаца) ипак треба тражити у извештајима обавештајних служби. Велике разлике постоје код описа уништења складишта бензина. Подаци се крећу од 10.000 до 500.000 литара бензина. То су велике разлике, а истина може да се утврди само увидом у немачке изворе.

Напад на немачки аеродром, као што се види, био је значајан догађај у коме је 11. бригада Народноослободилачке војске постигла значајну победу. У саставу бригаде био је и батаљон „Георги Димитров" из чијег састава је директно учествовало шездесет војника, а остало је била штапска резерва.

Циљ нам није био да у овом раду дамо преглед напада на аеродром код Лесковца, већ да изнесемо изворе првог и другог реда и да их сучелимо како бисмо могли да дођемо до тачног датума напада. Тешко је утврђивање ако су поједине архиве затворене као што је то архива бугарског корпуса који се борио против НОП-а у Србији од јануара 1942. па до капитулације Бугарске 9. септембра 1944. године.

Многи злочини које су бугарски фашисти извршили сигурно су забележени у архиви бугарског корпуса; по свој прилици постоје спискови тих лица, јер је то ипак била регуларна бугарска војска. Увидом у све изворе сигурно је да се неће променити општа слика о злочинима, масакрирању људи и свему ономе што је окупатор чинио, али ће се неки догађаји ипак боље расветлити и оценити.

Значи, и поред сазнања до којих смо дошли истражујући изворе о НОР-у и социјалистичкој револуцији, предстоји нам да још упорније трагамо за изворима и на основу њих осветљавамо нашу народноослободилачку борбу и социјалистичку револуцију. То је једини пут да што верније прикажемо велику епопеју наших народа иако је она доста позната у свету.

На крају, можемо истаћи да овај напад, који је изведен на најбољи могући начин, није остао незабележен од стране немачке команде, па би било неопходно прегледати и немачке архиве. То би био задатак истраживача у наредном периоду.

Hranislav A. Rakić

L'ATTAQUE DE LA ONZIÈME BRIGADE SERBE DE LIBÉRATION NATIONALE SUR L'AÉROPORT ALLEMAND A PROXIMITÉ DE LESKOVAC ET LA DÉTERMINATION DE LA DATE OÙ ELLE A EU LIEU

Une des activetés importantes était l'attaque livrée par la onzième brigade serbe de libération nationale sur l'aeroport de Leskovac après quoi il était rendu incapable d'être utilisé- Po-

urtant, comme on a déjà fait une description détaillée de l'attaque-même, l'auters s'est limité ici à établir la date de l'attaque parce que ces données provenues des sources primaires sont opposées les unes aux autres et différentes de la matière de mémoires. L' auteur opte pour la nuit entre le 2 et 3 juin de 1944. et non pour celle entre le 25 et le 26 mai comme on l'a présenté dans cette matière.

ХРОНИКА

Научни скуп о Топличком устанку

У Лесковцу је, 16. и 17. октобра 1987. године, у организацији Народног музеја, одржан научни скуп о Топличком устанку. После поздравне речи др **Живана Стојковића**, председника ОК ССРНС и члана Организационог одбора, поднети су следећи реферати: др **Владимир Стојанчевић**, Систем окупационе управе у време Топличког устанка, др **Андреј Митровић**, Устаничке борбе са аустроугарским трупама у Топличком устанку, мр **Радоје Костић**, Четовање Косте Војиновића, **Никола Марковић**, „Београдске новине" о Топличком устанку, **Хранислав А. Ракић**, Бугарски програм денационализације српског живља у првом и другом светском рату, др **Новица Ракочевић**, Настанак комитског покрета у Црној Гори и одлазак комитске чете из округа колашинског у Србију у јесен 1916. године, **Јован Павићевић**, Одјек Топличког устанка у Црној Гори, **Божица Младеновић**, Топлички устанак — спонтана народна буна и организовани покрет, **Милан Обрадовић**, Обавештајна служба устаника и окупатора у Топличком устанку, **Милан М. Миладиновић**, Пуста Река у Топличком устанку, **Никола П. Илић**, Борбена искуства 1917. и њихово прилагођавање устанку 1914, **Божо Бевори**, Организација власти у Топличком устанку, **Добросав Туровић**, Јабланички комитски покрет 1916—1918, **Драгољуб Мирчетић**, Нишки округ у Топличком устанку, **Севделин Андрејевић**, Устанак 1917. године у сливовима Велепољске и Топличке реке и делу слива Сврљишког Тимока, **Новица Поповић**, Пасјачка чета Машана Стојовића из Јовине ливаде, **Борђе Стаменковић**, Утицај Топличког устанка на развој ослободилачког и антибугарског покрета у срезу сокобањском, **Предраг Марковић**, Пиротски одред Јована Радовића у Топличком устанку, др **Живан Стојковић**, Српски социјалисти о бугарским злочинима, **Драгутин Борђевић**, Барске и бабичке жртве Топличког устанка и др **Никола Цветковић**, Песникиња Даница Марковић о Топличком устанку.

У оба дана научног скупа вођена је и дискусија у којој су поред осталих, учествовали и Никола П. Илић, др Новица Ракочевић, Милан М. Миладиновић, Благоје Глигоријевић, др Андреј Митровић и Јован Павићевић. Реферати, редиговани и допуњени од аутора, објављују се уз извесна скраћења која је редакција морала обавити због недостатка простора а и због неких понављања која су се морала избећи у интересу целине **Зборника.** До предаје свих рукописа у штампу редакција, на жалост, није добила реферат др Андреја Митровића чија се књига **Устаничке борбе у Србији 1916—1918.** (СКЗ, Београд 1987, стр. 5—527) у међувремену појавила из штампе. У тој књизи проф. Митровић поставља тезу, коју кроз цео текст ваљано аргументује, да је у окупираној Србији и Црној Гори „од првог до последњег дана постојао герилски покрет, који је временом оснажио" (стр. 13) а да је устанак у Србији, познат као Топлички, трајао око месец дана. „Претходила му је герила, наглашава Митровић, која се испољила најпре спонтано и потом организовано; када је замро, остала је герила која је била и организована и спонтана. Није био подстакнут са стране, није било никога ко би могао помоћи, бар дотурати оружје. Неразумљив је без узимања у обзир чињенице да је проистекао из већ сто година настојања и борби да се створи, а потом очува независна национална држава. Захватио је шири регион области око реке Топлице и Јабланице и око планина Копаоника и Јастрепца, пренет је у Власеницу, осетио се у неким пределима Тимока и Косова. Борбе су недељама вођене између устаника и трупа Бугарске, Аустроугарске и, мање, Немачке, у неколико махова је дошло до правих... битака" (стр. 12—13).

Топлички устанак и оружани отпор српског народа нису предмет само историографских истраживања и публицистичких написа. Хероизам људи из народа и високи циљеви устанка инспиришу и песнике да се огледају у евокацији и уметничкој транспозицији догађаја 1917, који су својом величином и трагиком остали у свести наших људи као пример и трајни споменик слободарства. Један од оних који су у духу народне поезије покушали да евоцирају догађаје из 1917. године јесте проф. др Момчило Лутовац чију песму доносимо:

ТОПЛИЧКА БУНА
(1917)

Кад Бугарска прискочи Виљему
да помогне Њемачкој и њему
првог свјетског проклетога рата
— омчу стави српству око врата,
да покорност Бугари оперу
јадне Србе хоће да прождеру!
Ка Солуну врата затворише,
за Србију покољ припремише:
чим одступи Степина армија
бугарска је снажна инвазија
притиснула на Јужну Србију,
на Косово, равну Метохију...
Ситни бјеху њемачки злочини
шта Бугарин од Србина чини!
Сâм Бугарин није за злочине
— вандализам борисовци чине.
Аустријски с њима су солдати
што не дају ником мировати,

под окриљем свог Бориса цара
Србији се страшан покољ ствара:
српски живаљ на све стране ниште,
људе кољу, дјеца мала пиште,
трудне жене бајонет пробада,
а закланих на стотине пада,
многи старци скончаше о клину
од Бугара сваком на јад свину!
Шта доживе славна Косаница:
испекоше Лâкића — јединца,
нагоњаху бугарске **биједе**
јадног оца да му срце једе?!
И у селу Житноме Потоку
људе деру ко обичну **стоку:**
мајку Петра Стаменковић бише
и живој јој кожу огулише!?
Успје рећи, усред тешких мука:
„О, Бугари, каква вам је рука?
Што Србина брата уништисте
и Србију мртвом учинисте?!"
Тодоровић Аврама стрпаше:
у казан га недужног **скуваше!**
У Течану Филиповић Јоса
објесише и гола и боса,
па под њиме ватру наложише
и тако му душу извадише!
У топличком селу Грабовници
(шта на памет може паст' убици?!)
да вјешају стрмоглаво људе,
том злочину дан-данас се чуде:
батинама свуд туку по **глави**
пашеника док душу остави!
Страшан злочин чинише убице
по кућама села Бејашнице:
ту Нешковић Марику убише
— кроз уста јој колац протурише!
Те страхоте и великог срама
када народ ниште са моткама!
Своје метке пушчане не троше
на стотине мотком претукоше,
мотка им је била „бијела пушка"
— ни за кога смирка и одушка.
А у селу, крвавом Свињишту,
запалише жену на буњишту!
Многим руке и ноге пребише
и под нокте још клинце забише!
Куд ће више мукâ и страдања
но што бјеше дуж села Гајтана:
куће пâле, чељад у њим' мóре
— у пламену жива бића горе!
Села пâле, све пред собом ниште,
атмосфера дише на згариште.
Крв отиче, а земља се стреса,
на гомиле свуда људског меса,
понајвише у дворишту кућâ
заудара крв, црна и врућа.
Куд ће теже још да се доскочи:
дјеци малој ножем ваде очи!
И у тако побјешњелом стању
очи прже на своме тигању:
вино пију крај пуне трпезе
хоће себи да припреме мезе!
Кад српскога ухвате војника
с њим настаје страхота велика:
синџир гвожђе у ватру бацају
и војнику о врат га вјешају!
Измишљају и друге недаће
само да га измуче што јаче.
Кад заробе каквог официра
тад се средство више и не бира,
већ га гола кó од мајке свуку
батинама по стомаку туку.
Да л' се теже **измислити** може
но кад ватру језиву наложе,
па везаног баце на ломачу
— а од њега парчад меса скачу!
„Гори", кажу „Србине проклети!
Бугарин се теби добро свети!
Што си храбар у љутоме боју
када браниш домовину своју!?"
Гдје Бугари покољ наручују,
ту за милост неће ни да чују,
гдје нож коље, а батина млати,
те злочину на крај не мож' стати,
на све стране гдје висе вјешала
ту је многим мајка закукала,
гдје маљ суди и главе пребија
и крв људска из земље избија
(па Топлицом само пустош поста
и српскога живља мало оста)
ту гаврани црна крила вију
и крв људску са потокâ пију,
гдје не памти историја људи
да се тако зликовачки суди
ту је Бојник, ту је Сурдулица
та позната српска костурница.
Што је мушко од петнаест љета
Бугарима пркоси и смета,
па Бугарин (што под нож не стави)
обавезу војничку постави
да се војсци бугарској прикључи
и да потом српски живаљ мучи.
Предјелима славне Куршумлије
пиште Срби кô у ватри змије:
не подносе више да се пати,
старо-младо пушке се прихвати,
дохвати се врлети и горе
Бугарима да дају отпоре.
И на живот нико не помишља
— свак је жељан крвавог бојишта!
Храбро Србин мора крв да лије
расте буна око Куршумлије:
то се чуло на фронт у Солуну
како Срби већ подижу буну
— у Топлици, око Куршумлије, —
против страшне људске тираније.
Та се буна од воље не диже
њу несрећа и нужда подиже!
Уста Србин да биједу стресе
тако славу свом роду пронесе,
па је српска врховна команда
план створила кад да се напада:
„Аустријске и бугарске трупе
— у моменту кад би да **одступе**
пред најездом силе савезника —
за буну је тад права прилика".
И на чело Топличког устанка
народ стави својега првака
Војиновић Косту из Топлице,
од којега страхују убице,
са Солуна воље упутише
и задатке њима поставише:
како треба буну предводити
и оружје војничко примити.
То војводи Пећанцу припаде
и крвавој Топлици допаде,
с њим послаше борца одабрана
ађутанта Дрљевић Миљана.
Вијест стиже малој Црној Гори,
што се стално с невољама бори,
да се иде ка југу Србије,
да се борба за слободу бије,
да се боре против освајача,
јер слобода од смрти је јача.
Може л' бити да се битка бије,
а да тамо Црногорца није,
нарочито уз Србина брата
— коме омча бјеше око врата!?
Негдје тамо из долине Таре
(гдје Колашин држи међе старе)
црногорски комите пођоше
ка Србији пут ноћу нађоше,
преживјеше ризик и страдања
путујући тридесет и три дана,
док стигоше јабланичком крају
ђе се народ спрема окршају:

ту имена Сава и Јована
Радовића браће одабрана
и Дрљевић Миљана и Бура
— црногорских комитских ђавура,
Лакићевић храброга Лакића
и два брата — двоје Влаховића,
два војводе и два одметника
по имену Тошка и Милинка,
са њима је прошла бројна чета
да се боре против бајонета
и бугарских варварских злочина
— њиховога злогласнога чина!
Кад Топлици комите стигоше
своју жељу тада постигоше,
Њих сретоше топлички трибуни
па бесједе о топличкој буни,
шест одреда војних оформише,
команданте њима поставише,
одредише Тошка Влаховића
и Јована храброг Радовића,
Јован води пиротске ратнике,
а Влаховић крајинске војнике,
прву снажну борбу прихватили
и многи су главе изгубили.
Несебично у борбу похита
као челник поп Мита-комита,
Пећанац је свима поглавица
и централној влади узданица.
Ал, неслогу како да премосте
Јер Пећанац не прихвата буну
два војводе и два воће-Косте?
док не почне продор на Солуну.
Војиновић Пећанца не чује
— на све стране борбу поручује!?
За борбу су Јован и Милинко
и имају искуство велико
да предводе војску у бојиште
ће се правда и слобода иште.
Но Пећанац странпутицом пође,
другу страном-храбре четовође,
са њима је и народа маса
— хоће борбу без икаквог спаса!
Вођство нема у борби јединства,
ствар команде више није чиста.
фебруара двадесет седмог бјеше,
од Бојника рафали почеше,
пут Лесковца, Прокупља, Лебана
— свуда пламти борба оружана!
Храбри одред Влаховић Милинка
Бугарима поста неприлика,
јер на живот нико не помишља,
нит' одступа с крвавог бојишта
и бугарске чете приморашe
те Милинку оружје предаше.
Ту дејствују и други одреди,
настадоше борбени нереди,
кидаху се телефонске жице,
укочише брзе железнице.
Наста хаос на све четир' стране,
Бугари се очајнички бране,
много од њих и у ропство паде
и освети за злочин допаде.
Куршумлија слободна постаде,
ал' слобода дуго не остаде,
јер престаде борба на Солуну
и невоља за Топличку буну.
Тек су прошла двадест и два дана
Топличка је буна окончана.
Сад Антанта политику води
— народ опет сања о слободи!
На Солуну настаде затишје,
главно им је западно ратиште.
У Топлици крв се залуд лије
када слога у команди није:
неслога је у свакоме броју
донијела кобну судбу своју!
Аустријске и бугарске снаге
потукоше комитске бригаде.

Паде Тошко, војвода Влаховић
и војвода Коста Војиновић.
Историјски извори му пишу
поп Мита је скончао у Нишу
— у бугарском злогласном затвору
никад више не угледа зору!
Погибоше бројне војсковође
и устанак неуспјеху пође,
јер је храбра у Топлици буна
сад остала без својих трибуна.
Кад топличку буну угушише
борисовци злочин наставише!
Тако траје док пуче граната,
од Солуна отворише врата
и док Мишић на Кајмакчалану
доби битку велику и славну,
тад централној сили осовине
стиже вакат да јој на јад свине!
У Топлици сад причају јаде
када људи паде на хиљаде,
али нико још није успио
нико народ није уништио!
Ова буна на југу Србије
страница је славне историје,
а топлички отпор тиранији
Топлици је спомен најславнији!
Ко стављаше омчу око врата:
зар Бугарин на својега брата?!
Србин неће са злом да га враћа,
јер Бугари шта су му, до браћа?!
Заборавит' треба старе муке
нек се грле њине братске руке!
Братство људи има чин првенства
то је услов на срећу словенства:
да се наше старе неприлике
и словенске невоље велике
превазиђу чином добре воље
— народима да би било боље!

*
* *

На скупу су представљене и три књиге које су објављене године 1987. у издању лесковачког Народног музеја. О књизи Мите Ракића Из Нове Србије говорио је др Владимир Стојанчевић.

МИТА РАКИЋ И ЊЕГОВО ЗНАМЕНИТО ДЕЛО О ОСЛОБОБЕНИМ КРАЈЕВИМА 1877/78. ГОДИНЕ

Најзад, захваљујући старању Народног музеја у Лесковцу и његовог, у првом реду неуморног и вазда инвентивног директора, наша шира јавност добила је једну од најчитанијих књига из времена ослободилачких ратова српског народа 1876—1878. године. Та књига, која је сада пред нама, јесте путопис **ИЗ НОВЕ СРБИЈЕ** од Мите Ракића, оца песника Милана Ракића. Објављена првобитно у часопису др Владана Борђевића **ОТАЏБИНА**, у десетак наставака, она се сада, први пут, појављује и као посебно одштампана књига. Као писац поговора, ја сам о Мити Ракићу и његовом делу изнео нешто података који приказују писца и његово литерарно-путописно остварење. За ову прилику, пак осећам се посебно почаствованим да, резимирајући речено, о овој доброј и корисној књизи кажем још неколико речи.

I

Непосредно по свршетку другог рата Србије са Турском 1877/78. године, о новоослобођеним крајевима у сливу река Јужне Мораве, Топлице и Нишаве, била су се по-

јавила три посеона дела, са којима се почело проучавање и упознавање јужних крајева Србије на један колико литераран, толико и са извесним научним претензијама начин. То су били радови са карактеристичним насловима: **Путовање по Новој Србији** Сретена Л. Поповића, затим **Из Нове Србије** од Мите Ракића и, најзад, **Краљевина Србија — Нови крајеви** од Милана Ђ. Милићевића. Веома слични наслови, са једног истог терена, али са различитим начином приказивања и посебним, различитим резултатима, у сваком случају новим и оригиналним. Дело Мите Ракића, међутим, привлачило је понајвише читалачку публику због своје занимљивости и непосредности у казивању. Али и више од тога, оно је одмах ушло у научну историографију због своје чињеничне ваљаности, критичности и изворног саопштавања виђеног и доживљеног.

У формалном облику путописа, али са методским поступком студијског истраживања, Мита Ракић је описао све предеоне целине и њихова средишта: Топлицу, Косаницу и Лаб са Прокупљем, Куршумлијом и Подујевом; Пусту Реку, Јабланицу и Ветерницу са Лесковцем; Пољаницу, Врањско Поморавље и „Момину клисуру" (Дервен или Грделичку Клисуру) са Врањем; Власину, Заплање и Лужницу са Власотинцем и горњим Понишављем са Пиротом; затим Софијско поље са Софијом; Струму и Мраку са Радомиром; Граово са Брезником и Знеполе са Трном. Није објавио завршни део — итинерер доњег тока Нишаве са Белом Паланком и Нишом, чијом израдом, која је била у току, није био никако задовољан — колико се то могло видети из његове преписке са генералом Костом Протићем и неким другим личностима.

II

Као што је то било уобичајено у то време, Мита Ракић је, питујући служебно — по налогу Врховне команде Српске војске — у сврху изналажења писаних споменика старе српске књижевности, бележио успут све што му се чинило да ће бити од користи и занимљиво: географски амбијент, насеља и становништво, привредне прилике, и комуникације, предмете материјалне културе и карактеролошке особине људи и појединих социјалних средина, народне обичаје, легенде и историјска предања. Ракић је говорио и о археолошким налазима, епиграфици, старинама. Њега је интересовало све, а био је неуморан да све види, запише, саопшти. Његови налази и саопштења пуни су инвенције, добрих запажања, објективних и тачних судова и оцена. Тако, његово дело има и документарно-историјски, карактер, и, такво, још и данас служи као прворазредни историјски извор о југоисточној Србији.

Али оно што је било карактеристично за Ракићево дело, то је да је оно писано лако и живо и да је, осим географске средине и прошлости, давало доста места сликању људи данашње јужне Србије и да је изнело, у приличној мери, њихов физички и психички профил, да је дало доста података о њиховим карактерним и менталним особинама, приказавши их у њиховом амбијенту и у друштвеним и историјским збивањима. Ракићу су се допали људи Нове Србије и он их, премда критички, приказује са несумњивим симпатијама: иако дуго под турском управом, која је спутавала целокупан народни живот и националну културу, то је био свет који је очувао изворну лепоту и особине језика старих — средњовековних споменика, здрав народни дух и српско родољубље, смисао за ред, дужност и прегалаштво, за стварање и за позитиван и реалан однос према животу.

Са друге стране, као што се могло приметити, Мита Ракић, осим крајева данашње јужне Србије, описао је и подручје неколико срезова који су припали данашњој Бугарској. То су били крајеви које је била ослободила српска војска, држала их српска администрација до Берлинског конгреса (и још неко време после тога — до јуна 1879. године), а затим их морала уступити новоствореној Кнежевини Бугарској. У њима налазио је, код становништва, српске језичке и етнографске одлике, а наилазио је и на исказана расположења тамошњих људи да остану под српском управом, односно да се придруже Србији (приликом њеног разграничења са Бугарском). То што је, о овоме, написао М. Ракић, није било нетачно и даје се, са друге стране, допунити и потврдити другом историјско-архивском документацијом. Тек каснији развитак, после дефинитивног повлачења српско-бугарске границе, у пролеће 1879. довео је до битних промена. Тако је Ракићево казивање остало као сведочанство о некадашњем, па билом и прошлом. У целини узев, на један посредан начин, више као једна врста прегледа, Ракићево дело било је, уједно, и прва историја тих крајева, којој је споменути Сретен Л. Поповић дао многе детаље, а Милан Ђ. Милићевић знатно употпунио новим наративним и историографским изворима — разуме се уз још неколико других писаца тога доба који су, такође, пропутовали овим крајевима у току рата или непосредно за њим и оставили своја писана казивања.

III

Писан лако, прегледно и трезвено. Ракићев путопис је штиво које, намах и спонтано, побуђује пажњу читаоца, кад га једном узме у руке. То је истовремено и једна својеврсна, кратка и једноставна, етнографија и статистика о ослобођеним крајевима из времена када је турску власт сменила српска. Иако Ракић — који је иначе имао смисла за то — није обратио, посебну пажњу на основну и важну компоненту народног живота под турском влашћу, на аграрно-правне односе, ипак се за његов спис може, условно, казати да је изнео и неке карактеристике из социјалног положаја и друштвеног живота становништва описаних крајева из времена последњих година турске управе. Треба напоменути и то да се извесне грешке историографског карактера о ранијој прошлости ових крајева морају схватити као недовољна обавештеност саме историјске науке на тадашњем ступњу њеног развитка: у сваком случају оне су мале и више се тичу незнатних хронолошких исправака него ли фактографије. У ствари Мита Ракић и није имао намеру да свом делу да облик и садржај праве научне студије већ да, из практичних разлога, упозна савременике са новоослобођеним крајевима у затеченим прилика ма у њима. Сам он у уводу свога дела написао је: „Пишући о ономе што ми је дуж-

ност, мени се чинило да неће бити на одмет да том приликом проговорим и о другом чему, и ласкам себи да ће се наћи да то није сасвим без интереса". Заиста, скромна, одмерена и поштена мисао.

Дајући своје утиске и свој суд о издавачком делу Народног музеја у Лесковцу, на књигу **Из Нове Србије** од Мите Ракића, сматрам да ће њоме ући обогаћена не само историографија већ и читава наша културно-историјска баштина. Ракићево дело је, заиста, украс српске историјске књижевности из времена када је настало и о предмету који је приказало.

Владимир Стојанчевић

*

О књизи др Владимира Стојанчевића **Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку (1804—1878)** говорила је др Даница Милић, директор Историјског института у пензији.

ИЗУЗЕТНО ИСТОРИОГРАФСКО ДЕЛО

Пала ми је у део пријатна дужност да представљајући овоме цењеном скупу најновију књигу нашег угледног историчара др Владимира Стојанчевића, дописног члана Српске академије наука и уметности, укажем на њена битна својства.

О прошлости српског народа у XIX веку када у првом српском устанку отпочиње борба за национално и социјално ослобођење и прераста у процес стварања независне државе и модерног друштва, објављен је запажен број студија и у ранијој и у новијој историографији. Међутим, у њима је недовољно пажње посвећено истраживањима о делу српског народа који је живео у крајевима југоисточне Србије, посебно Лесковцу и околини. Књига др Стојанчевића је прво дело, које је у центар својих истраживања, анализе и синтетичких оцена, поставило историју Лесковца и Лесковчана, почев од краја XVIII века до завршетка српско-турских ратова, односно Берлинског конгреса 1878. године.

Захваљујући чињеници да је током својих дугогодишњих проучавања историје Србије и српског народа, др Стојанчевић систематски истраживао све појаве у датом тренутку, као на пример у вези са избијањем првог српског устанка и његовог тока, како у северним и централним деловима Србије, тако и у источним и југоисточним деловима, његовој пажњи истраживача није могло ништа да промакне што би имало неког утицаја на ток историјских збивања. Читав низ значајних радова везаних за област југа Србије, Лесковца и Лесковчана, као и лесковачке нахије објавио је у публикацијама специфичним за овај крај, али и другима, заједно са осталим резултатима из историјског развоја Србије. И управо је овај континуирани студијски рад, омогућио да појединачни резултати стварани током деценија, прерасту у студију монографског карактера, коју сада можемо прихватити као једну успелу целину.

Из Увода односно одељка о изворима и литератури, сазнаје се којим су правцем ишла истраживања лесковачке историје уопште све до данас, и сматрамо да је и овај историографски преглед који је пружио др Вл. Стојанчевић необично користан, не само за читаоца као информација, већ и као нов подстрек за даља истраживања. Раздобље историје Лесковца, које се у овој књизи обрађује спада по својој природи у доста богата по збивањима али тешка за истраживања и студијску обраду, добрим делом и због недовољно извора разних врста као и неразјашњених појединих делова, момената и личности. Када се све ово што се догађало у лесковачкој и околним нахијама током осам деценија XIX века, упореди са догађајима у осталим деловима где живи српски народ, тек се онда може добити представа о специфичностима развоја на овоме подручју где су делови истовремено и процеси националног и социјалног груписања и сазревања, али и услови који су то успоравали и оспоравали.

У монографији је обухваћена комплетна историја Лесковца и лесковачког краја током XIX века, отпочињући са стањем које је претходило првом српском устанку до 1804. године. То је садржај прве главе. У другој глави приказано је учешће Лесковчана у српској револуцији 1804—1813. године, затим у трећој глави догађаји у времену од пропасти устанка 1813. до кримског рата 1853—56. године. У следећој, четвртој глави обрађено је време од свршетка кримског рата до избијања херцеговачког устанка 1875. године. У петој глави приказана је ситуација уочи ослобођења и последње године турског господства у лесковачком крају. У оквиру сваке од ових подела, руковођени хронолошким принципима и усклађивањем са развојем у другим српским областима, истакнути су карактеристични моменти у самој историји овога краја који су представљали нешто посебно. Дато је место и приказивању живота лесковачке емиграције у Карађорђевој Србији пред крај првог устанка. Посебна пажња обрађена је приказу турске управе, читлук-сахабијске и башибозучке анархије у Турској, што је за становништво ових крајева имало врло неповољних последица. Све повластице које су лесковачки грађани и друго становништво евентуално успели да добију, увек су морале да буду извојеване борбом и страдањем становништва. Постојало је и веровање да централне турске власти нису узроци свих невоља народа јер су се ови у нади да централна власт може нешто исправити, жалили противу локалних власти и силеција самоме султану. У исто време они су се обраћали и Кнежевини Србији са жалбом на стање у коме живе и тако се у ствари распињали између легалних власти којима су били подложни и Кнежевине Србије којој су тежили да се прикључе после ослобођења. То је стварало разлоге за одмазду, за погоршавање стања у народу, чиме су се и иначе тешке последице читлучења још и више погоршавале. Порта је са своје стране сматрала да треба да интервенише и утиче да се стање сведе на законско, и све мере предузете су да би се живот учинио колико-толико сношљивим. То се односило не само непосредно у погледу на потчињене сељаке и друго становништво, већ и за нормализовање привредног живота, који је био битан елеменат за одржавање турске власти али и

живот народа, који би само тако могао да одговара својим обавезама у погледу разних дажбина.

Поред свих карактеристика овога живота на селу и у граду, у поменутој књизи донети су и подаци о конфесионалној ситуацији, о миграцијама становништва, о развоју школства и просвете, и најзад о припремама и учешћу у раду национално-револуционарне организације Срба у нишком санџаку у време српско-турских ратова. На крају је дат и аналитички приказ борби за ослобођење лесковачког краја у српско-турским ратовима као и присаједињење Лесковца Србији, пошто су сви делови ове области, један за другим и путем народних устанака и путем добровољног учешћа у српско-турским ратовима фактички ослобођени турске власти. Као крајњи исход по завршетку свих борби, долази до успостављања домаће администрације у првим месецима по свршетку ратних операција и административном организовању на терену, о чему нас аутор књиге обавештава у шестој, последњој глави књиге, одељак трећи.

Успешно решавајући и методолошке проблеме које аутор једног тако сложеног рада има пред собом, дописни члан САНУ Владимир Стојанчевић је истакао главне моменте из ове историјске анализе и показао да се ради заиста о саставном делу историје српског народа. Аутор је дао синтезу историјских збивања, генезу народних покрета, процес друштвених прегруписивања и сазревања нових друштвених снага у крилу старога друштва. Ту се пре свега мисли на рађање градског становништва, а нарочито оног слоја, који је био најистакнутији у организацији градске привреде. Овде је посебно трговина а тиме и сами трговци, стекли своје место у многим одсудним тренуцима. Осветљено је и зашто и како је сељачко становништво било заинтересовано за промену свога положаја и сарадњу у ослободилачким покретима и ратовима.

Кроз читаво дело сагледавају се везе са Србијом и другим деловима српског народа, које су се одвијале у области друштвених веза и националне културе, одолевајући разним притисцима страних утицаја, предузиманих акција и пропаганде, у циљу денационализације. После Берлинског конгреса, када је цела лесковачка каза ушла у састав српске државе, било је после тога омогућено и доста брзо њено уклапање у токове новије историје Србије али и своје завичајне. Дакле, из ове се књиге јасно сагледавају историјски узроци и последице токова који су уследили после 1878. године.

И на крају овога кратког осврта, сматрамо потребним да истакнемо да монографија о Лесковцу у XIX веку представља не само још једну у низу монографија о градовима и областима, што је и у нашој националној али и у светској историографији данас веома актуелно, већ својим озбиљним научним прилазом и обрадом проблема, стоји у самоме врху овога низа градских монографија и то ће место трајно заузимати. Жеља нам је да и у библиотекама овога града и његових житеља, а нарочито младих генерација, она такође добије своје почасно место.

Даница Милић

*

Књигу др Слободанке Стојичић **Аграрно питање у новоослобођеним крајевима Србије после српско-турских ратова, 1878—1907. Правни и политички аспект**, представио је др Мирослав Борђевић, професор Универзитета у пензији.

СИНТЕЗА ВИШЕГОДИШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА

Монографски рад др Слободанке Стојичић „Аграрно питање у новоослобођеним крајевима Србије после српско-турских ратова, 1878—1907 — правни и политички аспект" представља једну врсту синтезе њених вишегодишњих истраживања историје ових крајева. Истраживања аутора омогућила су вишестран приступ најпре самом предмету истраживања — аграрним односима, а затим проблематици изједначења нових крајева са доратном кнежевином Србијом, и најзад, друштвено-политичким збивањима у Србији крајем XIX и почетком XX века.

Берлински уговор од 1878. године, којим је прокламована независност Србије и њено територијално увећање, условио је то, између осталог, и обештећењем Турске и муслиманских поседника на новоприпојеном подручју. На тој основи Србија је имала обавезу да правно регулише заштиту имовинских права Муслимана и да је политички и правно припреми и спроведе. Тиме се на подручју нових крајева као основно поставило питање разрешавања аграрних односа између дотадашњих муслиманских поседника и сељака који су земљу држали и радили.

У сложеним унутрашњим и међународним околностима аграрно питање у новоослобођеним крајевима се поставило као правно и као политичко питање већ од момента отварања. Обавезу обештећења муслиманских поседника Србија, због економске исцрпљености после два рата и на страни задужена није могла да преузме на себе као државу, иако је у ранијем разрешавању односа са Турским и муслиманским поседницима имала таква искуства. Обавеза је законом пренесена на сељаке који су земљу обрађивали и на њој живели. Сељаци су сада само откупом могли постати њени сопственици. Осиромашени дугом феудалном експлоатацијом и притиснути новим порезима и прирезима нису имали чиме да плате, што у великој мери осложава поступак разрешавања аграрних односа у новим крајевима.

Поступак разрешавања аграрних односа аутор дели на две фазе.

Првих десетак година држава је својим законским мерама конституисала обавезе сељака у откупу земље муслиманских поседника доношењем Закона о уређењу аграрних одношаја 1880. године, уз све припреме за његово доношење и предузимање мера за његово спровођење. Аграрне комисије и надлежни судови приступили су конкретном разрешавању аграрних односа. Међутим, убрзо је држава увидела да то није било довољно за реално обезбеђење муслиманских поседника, јер и поред првенственог права откупа

сељаци земљу нису имали чиме да плате. Србија тада закључује на страни аграрни зајам и из суме аграрног зајма отпочиње исплаћивање утврђене цене откупа појединих села и имања муслиманским поседницима, односно њиховим заступницима . Те нове односе регулише Законом о аграрном зајму из 1882. године, којим аграрни дужници из појединих села и општина постају солидарни дужници државе, а аграрни зајам заједно са интересом, дужни су држави вратити у року од 15—25 година.

Другу фазу правног регулисања и разрешавања аграрних односа обележавају интервентне мере државе у смислу помоћи аграрним дужницима ради редовнијег испуњења обавеза. Држава најпре Законом о одужењу аграрног зајма у ослобођеним крајевима од 15. марта 1891. године укида солидарност аграрних дужника у исплати аграрног дуга села или општине, затим их Законом о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма од 4. фебруара 1902. године ослобађа обавезе исплате доспелог а не плаћеног интереса и интереса на интерес, па и интереса у целини, да би после низа олакшица у исплати главног дуга коначно и тај дуг Законом о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног дуга од 20. јуна 1907. године опростила свим дужницима који га до тада нису исплатили.

Свака од фаза правног регулисања аграрног питања у новим крајевима посматрана је у конкретним друштвено-политичким условима доношења законских аката, а ти услови су били оквир за домет и садржај правног третмана аграрних односа и аграрног питања у целини. У том контексту се приказује и политички аспект аграрног питања, као питање социјалне правде и неравноправности грађана нових крајева, њих око 17.000 аграрних дужника. Обрађање њима и у њихово име често је за тридесетак година разрешавања аграрних односа добијало политички призвук. На тај начин, аграрна проблематика и овде, кад се не истргне из друштвеног простора, политичких односа, збивања, еволуције друштвених односа, открива и, повезана са другим показатељима, објашњава и приказује односе у новим крајевима.

Без ових појединости анализе и синтезе које указује на друштвено-политички захват, нема потпунијег разјашњења правно-историјске проблематике. Посебно је значајно да у овоме раду друштвено-политички и правни аспект није само неки општи оквир за приказ развоја и разрешавања аграрних односа у новоослобођеним крајевима Србије, већ садржи и анализу друштвено-политичких интереса и опредељења која су условила и мотивисала одређени ток и исход решавања ових значајних питања.

Рад др Слободанке Стојичић по теми, озбиљности њеног захвата и саопштеним резултатима истраживања испуњава осетну празнину у изучавању питања која су у значајној мери одредила услове развитка новоослобођених крајева и њихово друштвено-економско и правно интегрисање у укупне историјске токове развитка Србије.

Др Мирослав Борђевић

Седам и по деценија истраживања Царичиног града*

Данас се, као што знате, сматра доказаним да је Царичин град свој дефинитивни пад доживео у словенско-аварским нападима 614. или 615. године. Тада је запустео, препуштен неумитном деловању времена и заборава. Зидови монументалних грађевина се обрушавају; падају портици и стубови; руше се кровови са цркава. Опљачкани и напола спаљени град ће ускоро почивати под тек изниклим стабљикама младе шуме. Нестаће, један по један сви спољни знакови некадашњег сјаја: лукови аквадукта, моћни бедеми, раскошне палате; прашина и земља ће покрити мозаике чудесне лепоте. Овај сан ће трајати 1300 година. Крајем XIX века, рушевине града ће приметити ретки учени путописци. А нешто касније, вођен узбуђујућим слутњама, Владислав Петковић, тада млади помоћник чувара Народног музија, отвориће прве сонде на царској земљи у царевом граду. Догодило се то 11. августа 1912. године. Србија се тада налазила непосредно пред својим новим ослободилачким ратом са Отоманском империјом. Није било времена за веће археолошке захвате. За 24 дана, колико је Петковић имао на располагању, успео је да отвори на највишем платоу овог узвишења, делове тробродне базилике дуге 70 м; са тројном апсидом, трочланим олтарским простором, свештеничким степенишним седиштима и на западном делу, портик са стубовима. Нашао је и јустинијанске капителе. Овај објекат својом монументалношћу и лепотом као и обриси града који се могао наслутити, навели су га на помисао да је ипак наишао на Јустинијану Примуу (Justiniana Prima). Пошто је већ знао за претпоставку Томашека по чијем је мишљењу овај град требало потражити јужно од Ниша, није искључено да је В. Петковић и на ово ископавање кренуо са том скривеном намером. Он је, разуме се; већ имао у виду и податке из извора, из дела Прокопија и Јована Антиохијског. Тако је већ у свом првом извештају објављеном у Годишњаку Српске краљевске академије (XXVII, 1913, 285—291), изнео по први пут тезу о могућој идентификацији Царичиног града са Јустинијаном Примом. Од тога дана, па све до данас, ово питање, које се сада може сматрати углавном закљученим захваљујући уложеним напорима више научника који су до афирмативног решења дошли упоређивањем и пажљивим тумачењем историјско-географских података и налаза на самом локалитету, остаје ипак под извесном сенком све до налаза једне директне потврде којој се само можемо надати.

* Предавање одржано 25. септембра 1987. године у Лебану, у оквиру међународног симпозијума археолога о Царичином граду.

Балкански ратови а одмах затим и први светски рат из којих је Србија изашла опустошена и осиромашена, популацијски десеткована, прекинули су, разуме се за дуже време истраживања на Царичином граду. Консолидација је отпочела у саставу нове државе Јужних Словена. Тако су се тек 1936. године стекли услови за наставак радова. Владимир Петковић сада већ уважени професор Универзитета, директор Народног музеја и члан Српске краљевске академије, велики зналац наше средњовековне уметности, враћа се Царичином граду. До следећег рата остало му је само пет година. Као да је наслутио катаклизму која се приближавала, В. Петковић је убрзао радове и извео до тада по обиму највећа истраживања у нашој земљи. Довршио је рад на великој базилици. Открио је писцину са портицима, систем довода и одвођења воде. У нартексу је нашао на мозаике, иначе прилично оштећене са представама птица и са еухаристичним котарицама. На северној страни Цркве, открио је портик са ступовима. У овој кампањи изашао је и изван бедема града, откопавши, поред Свињаричке реке пећи за топљење руде као и малу цркву у Свињарицама. Кључ за решење енигме Јустиниана Приме, подстакнут Прокопијевим текстом, потражио је у околини града. Већ идуће године улази у сарадњу са бриљантним словеначким стручњаком Францом Месеснелом (F. Mesesnel). Акрополь је сада био потпуно отворен. Црква је откопана скоро у целости. Пронађени су и протезис и ђаконикон који су отворима комуницирали са апсидом и бочним бродовима. У наосу су нађени моћни композитни капители и четири масивне камене плоче које су се налазиле с обе унутрашње стране централног брода. Хипотеза о куполи или балдахину од лаког материјала изнад камених плоча, чију би конструкцију носили композитни капители није наишла на опште прихватање. Данас се углавном сматра да су централни и бочни бродови били покривени равном таваницом. У овој другој послератној години истраживања откопан је и баптистеријум, постављен јужно од ђаконикона епископске цркве, тако да обе грађевине чине једну архитектонску целину. То је грађевина квадратне основе чији је унутрашњи део тетраконхалан. На западној страни налази се један монументални портик. Сачувани су и подни мозаици, у северној и јужној са геометријским мотивима а у источној и западној, комбиновани су са биљним и животињским. У простору испод куполе откривена је писцина у облику крста, обложена мермером. До почетка рата, В. Петковић је успео да истражи и такозвану епископску палату. То је комплекс грађевина на простору од око 2000 м². Протумачен је као епископски двор са анексима. У централној грађевини налазила би се свечана сала, док би источне и западне просторије биле намењене црквеним радионицама, односно свештеничким и гостинским становима. Епископске резиденције налазиле би се на спрату. Овакво тумачење објеката о којима је реч, иако је прихватљиво није и дефинитивно. У току 1940. године откопан је у целости кружни трг са деловима улица које су од њега полазиле ка неким од околних грађевина. Трг је у пречнику имао 22 м, са портиком широким 3 м. У средини кружне површине пронађен је камени подупирач на коме је била постављена статуа цара. Овом приликом на самом тргу пронађена су два велика комада ливене бронзе, делови, највероватније, стојеће фигуре Јустинијана са одећом и оклопом римског генерала. Откривена је и такозвана вила урбана која је касније идентификована као крстобразна црква. Почетак другог светског рата затекао је радове на Царичином граду у фази која је јасно показала да се ради о једном значајном градском центру изграђеном у целини у време Јустинијана. Налази откривени у току радова омогућили су да се са више аргумената говори о идентификацији локалитета. Догађаји који су уследили одгодили су решавање овог питања за боља времена. Владимир Петковић се овом проблему вратио убрзо после рата, овога пута заједно са Андре Грабаром (André Grabar) у часопису Cahiers Archéologique (III, Парис, 1948, стр. 49 и д.). Аргументи које су ова два научника изнела у погледу идентификације Царичиног града са Јустинијаном Примом (Justiniana Prima), били су заиста убедљиви тако да се међу најеминентнијим стручњацима из ове области нашао велики број оних који су били спремни да прихвате ову тезу. Тиме је била окончана једна велика истраживачка епоха у српској археологији, епоха Владимира Петковића, истинског зналца и ерудите, научника несумњиве интуиције и изразитог смисла за интерпретацију. Уважавајући огромне доприносе свих каснијих истраживача овог локалитета, дозволите ми, да делу Владимира Петковића доделимо једно сасвим издвојено место. Био је пионир и инспиратор. Умео је да започне рад на највећем српском археолошком налазишту: умео је да изабере сараднике и наследнике и да анимира највеће научнике свога времена за решавање бројних проблема Царичиног града.

Изненађујуће брзо, две године по окончању другог светског рата, обнављају се радови на Царичином граду. Владимир Петковић сада већ има 73 године. Директор је новооснованог Археолошког института. Он упућује двојицу већ афирмисаних стручњака, професора Светозара Радојчића и проф. Александра Дерока на Царичин град. Ова два научника који ће касније достићи највећа признања за свој рад из области српске средњовековне уметности и постати академици, остварили су у једној истраживачкој години запажене резултате. Настављена су обимна откопавања у четвртима око кружног трга. Подаци из ове кампање омогућили су реконструкцију основа скоро свих зграда око те раскрснице. Источна улица отворена је у њеној целој дужини. Централни део источне капије, са широком полукружном основом, потпуно је рашчишћен. Откривање северне улице знатно је напредовао у дужини. Откопавање велике зграде са источне стране северне улице приведено је скоро крају. Показало се, да је то црква с атријумом и великим подземним просторијама (криптом) Откопана је источна капија. Настојало се да се открије што више фортификацијских елемената и у том смислу обављена су истраживања у Доњем граду и том приликом откривена је јужна капија као и куле по угловима бедема. Откопана је и брана на источном подножју локалитета. Годину дана касније проф. Слободан Ненадовић је извршио прва геодетска мерења као и конзервацију објеката на Акрополју.

По завршетку рата бригу о истраживању Царичиног града преузео је Археолошки институт. Пуних четрдесет година ова институција настоји да у истраживачком смислу

овом локалитету обезбеди услове за врхунске научне резултате, пре свега решавањем проблема руковођења и научном организацијом радова и документације. Брижљиво су одабирани научни радници којима је повераван овај задатак. У целом овом периоду посебан интерес за локалитет и спремност да притекне у помоћ, показао је проф. Ђурђе Бошковић, у прво време заменик директора а затим и директор Археолошког института све до одласка у пензију. Институт је у овом периоду остварио изузетно присну сарадњу са Народним музејом у Београду и његовим директором Вељком Петровићем и касније Лазаром Трифуновићем као и Народним музејом у Лесковцу и директором Вељом Ивановићем и Хранславом Ракићем. Без непосредне и искрене сарадње са овим институцијама и њиховим челним људима и научним радницима не би могла да се оствари најуспешнија, десетогодишња кампања истраживања на овом локалитету, од 1949. до 1960. године.

Године 1949. руковођење радовима на Царичином граду поверено је Борђу Мано Зисију. Може се без претеривања рећи да је то нова епоха у, тада, скоро полувековној историји радова. Примењујући савремене методе истраживања и документацију, Борђе Мано Зиси је откривајући и нове урбане целине, био у могућности да уз своје изузетно знање и искуство у овом послу, донесе и закључке од фундаменталног значаја. Треба споменути да је у својим истраживањима а нарочито на пословима конзервације имао драгоцену помоћ архитекте Невенке Петровић — Спремо, која је својим научним прилозима дала велики допринос објашњавању архитектонско-грађевинског феномена овог културно-историјског комплекса. Приликом прославе 50-годишњице истраживања, Борђе Мано Зиси је веома упечатљиво резимирао резултате свога рада: „Од 1949. до 1953. радило се пре свега на повезивању и систематском испитивању средњег дела града, око централног трга, западне, источне и јужне улице. Утврђене су заједничке и специфичне црте у изградњи улица са тремовима, затвореног кружног трга са 4 лучна пролаза и портицима (подсећајући на аналогна монументална решења у Цариграду, Гераси, Палмири и Тимгаду), стамбених зграда са дућанима и радионицама, грађених на спрат, са јаким, често и луцима и сводовима појачаним конструкцијама. Упоредо је откривена и велика базилика са трансептом у доњем граду, и триконхална црква, лоцирана југоисточно ван бедема града. Ове две цркве су дале увид у извесне карактеристичне стваралачке снаге Илирикума у Јустинијаново доба у погледу архитектонског обликовања два специјална типа грађевина. И декоративна пластика је дала посебне видове домаћег обележја. Јустинијанов монограм на капителу једног од главних стубова трибелона при улазу у наос базилике са трансептом дао је доказа о његовом ктиторству и градитељској улози у овом граду, појачавајући тезу о Јустинијану Прими. Мозаици су откривали веома смеле иконографске поставке, при којима, се још упола паганским укус и мотиви касне антике користе симболично и догматски у смислу непомирљиве хришћанске пропаганде. Све то баца нову светлост на тзв. јустинијанску ренесансу антике и на улогу наших провинција У овом периоду су повезивани и довршавани објекти у вези са јужном улицом, капијама, повучена је и траса улице која везује средњу капију са доњоградском црквом, исто са портицима. Комплекс нижег нивоа крстообразне цркве у средњем граду, западно и уз јужну улицу, појављује се сада везан уз њен виши ниво монументалним степеништем.

Године 1954—1956. покушана су објашњења техничких проблема снабдевања водом, акрополе, средњег и доњег града. Данас је више-мање јасно да су акропола и северна половина средњег града снабдевани водом из цистерне атриума базилике на акрополу. Водовод, (чија је траса од извора, код Деливода на Петровој гори, контролисана), улази преко шанца код југозападне куле доњег града и допире дуж западног бедема до колектора који се налази под западном моћном угаоном кулом средњег бедема, на чијој северној страни има инсталиране чесме и мрежу спроведену у јужном делу средњег града. Јужно од средњег бедема, у доњем граду, опсежним сондажним радовима до велике дубине, идентификована је једна од оригиналних цистерна цариградског типа са шумом стубаца, са веома солидно конструисаним подом од више слојева опека и превлаком од црвеног маза, која не пропушта воду. У оближњој базилици са трансептом, у атриуму, постојећи бунар, који и данас има воде, имао је везе са водоводном мрежом у вези са том цистерном. Општи терасасти пад конфигурације терена са запада ка истоку погодовао је како естетским решењима урбанизма, тако и његовом практичном коришћењу при разграњању водоводне мреже.

Једно од последњих важнијих открића у том смеру представљају терме на релативно најнижој тераси, ван бедема доњег града, а источно од базилике са трансептом. Оне су у виду нешто каснијег анекса повезане и дограђеним заштитним бедемима. Ове терме су урбанистички доста монументално повезане и посредством капије и водовода са доњоградском базиликом. Наша трагања последње две кампање (1961—62) су уродила плодом у погледу откривања ових двеју веза.

1957—1960. испитиван је карактер западног дела средњег града у коме је констатована улица, паралелна са главном магистралом јужном, иза низа двотрактних грађевина трговачког и занатског карактера. Ту се појављује низ самосталних грађевина, усред дворишта и башта. Две су откривене и испитане као занимљиве појаве овог кварта. Једна се истиче као западни пандан крстообразне цркве у источном делу насеља. То је мала и складна базилика свињаричког типа. У њој су нађени камени саркофаг и три гроба. Поред меморијалног гроба у триконхалној цркви ван бедема града, у самом граду ово би био други случај сепулхралне употребе, имајући у виду базилику са великом тројном криптом. Да ли у доба опасности од опсаде? Гробљанска црква треба да је даље јужно од града, где су Дероко и Радојчић покушавали да нађу некрополу. У овом кварту је откривена најзад и једна стварна „villa urbana" са пространим магацином у сутерену. У секундарној фази и ова зграда је дограђивана па најзад коришћена и од нагрнулих освајача Словена, што је општа појава на Царичином граду.

Досадашња испитивања дала су одговора у погледу карактера, хронологије настанка и еволуције града. Према ситуацији овог доста правилно конципираног, скоро правоугаоно разуђеног града, у чијем оквиру је груписано више врста насеља, видимо да при кон-

центрацији агломерације велика пажња је обраћена прилагођавању конфигурацији терена, затим повезивању са саобраћајном и водоводном трасом. Усред шума, винограда и рудника (Леце) град је осигуран у непосредној близини са два кастела, а у даљој околини целим системом утврђења. Они штите њиве и пут који се пробија у неком теснацу, или изнад моста на Царичинској реци при улазу у град, или испред јужног рова на висоравни већ из даљине штите град. Пут са севера, по прелазу преко моста иде серпентином ка источној капији у висини, а избија из града кроз капију у средини јужног бедема доњег града. За пролаз кроз град није у целини коришћена магистрала север-југ. Лакше се приступало источним краком декумана до централног трга, одакле се правом линијом спуштало према јужном излазу преко рова.

Урбанистичка ситуација планираног града, по реминисценцијама на Филипополис (Hauran) у Сирији, Герасу (Jerash). Палмиру Антиохију, Ефез, Цариград и Солун, — показује извесну ширину концепције, која превазилази провинцијске оквире. Хеленистички укус у коришћењу конфигурације терена обликовањем тераса, функционално и естетско саображавање блокова, а са њима и артерија са визуром портика, пада такође у очи: Фортификациони и водоводни систем су на висини савремених главних центара. У архитектури, декоративној пластици и сликарству налази у Царичину значе стална изненађења и постављају занимљиве проблеме за дискусију, не само ужег провинцијског значаја, већ и од ширег интереса за развој уметности. Доприноси наших стручњака и међународних кругова показују постојање сталног интереса за овај локалитет".

Борђе Мано Зици је са својом екипом наставио радове све до 1970. године али у нешто смањеном интензитету. Углавном је заокружио неке од проблема о хронолошким карактеристикама појединих грађевинских целина. У међувремену откривено је купатило сграђено непосредно уз западну кулу јужне капије Горњег града. Откопана је двојна базилика постављена у углу који заклапају јужна и источна улица и низ грађевина око ових објеката.

Радови на Царичином граду привремено су обустављени 1970. године.

Истраживања су настављена 1975. године. Борђе Мано Зиси се из здравствених разлога повукао. Радове су преузели Владимир Кондић и Владислав Поповић уз сарадњу архитекте Чедомира Васића који се поред чисто конзерваторских послова бринуо о архитектонском снимању и ревизији снимљених објеката. У последње време овај врло даровити стручњак ради и на интерпретацији извесних урбанистичких и архитектонских проблема. Остварена је и изузетно успешна сарадња са Заводом за заштиту споменика културе у Нишу и директорима ове институције Момом Митровићем и Александром Радовићем. Нова екипа која је располагала скромним финансијским средствима, извела је додатне радове на недовршеним објектима (терме и триконхална црква изван бедема, двојна црква у Доњем граду и западна кула на капији између Доњег и Горњег града). Изведена су додатна истраживања на цистерни, крстобродној цркви као и неки радови на Акрополу. На око 350 м од јужног бедема Доњег града откопана је једнобродна црква.

Године 1978. у пројекат истраживања Царичиног града укључена је и Ecole Française de Rome са професорима Ноел Дувал-ом и Жан Мишел Spiser-ом. Око пројекта је окупљен већи број француских и српских научника из различитих институција. У овом скоро десетогодишњем периоду заједничких радова највећа пажња је посвећена допуни архитектонске документације и новим снимањима или доснимавању већ откопаних објеката. Велика пажња посвећена је конзервацији, посебно објеката на Акрополу који су сада скоро у целини обрађени. Заједничка едиција Царичин град у оквиру које је изашла једна књига а припремљена је за штампу друга, ангажовала је знатна средства тако да су сама истраживања обављена у скромном обиму на простору Горњег града у близини јужне капије и у Доњем граду, јужно од базилике са трансептом. Проблем Царичиног града и даље остаје у сфери финансирања. У периоду који долази морала би се обезбедити средства којима би се омогућили озбиљнији и истраживачки и конзерваторски захвати. Време је да се уради више на најважнијим елементима фортификације, уређења и конзервације друге источне и јужне капије и неколико кула. У Горњем граду, требало би посветити више пажње простору источно од јужне улице. Акрополь би требало конзерваторски и истраживачки дефинитивно уобличити. Пажњу треба свакако посветити и околним кастелима и црквама из овог периода. Сви ови захвати захтевају и озбиљније финасирање о чему, посебну бригу треба да преузме Република Србија али и Јужноморавски регион а нарочито Општина Лебане чије би учешће и брига око Царичиног града морали да доживе знатну промену. И учешће наших иностраних партнера би требало да одговара рангу и значају локалитета који се истражује. Остаје нам, дакле, да се надамо да промене у квалитету односа према овом локалитету доведу до могућности да се светској научној јавности и заинтересованој културној јавности уопште, Царичин град прикаже у свом пуном сјају.

Др Владимир Кондић

Извештај са ископавања средњовековне тврђаве Скобаљић град у 1987. години

Археолошка ископавања Скобаљић града у години 1987. вршена су у току октобра и новембра и трајала су 12 дана. За овакво кратко време уз минимална финансијска средства није било могућности за откривање веће површине, тако да су истраживања имала сондажни карактер. Настављено је ископавање у Горњем граду, у квадратима Б-Д/8. Радило се на рашчишћавању грађевина откривених у претходној кампањи, као и даље копање у дубину. У појединим квадратима

дубина износи око 3 м, и том приликом су се појавили такође делови нових зграда.

Иако краткотрајна, истраживања су дала значајне резултате. Раније откривена архитектура није била временски одређена. У квадратима Ц и Д, сада ископани делови зидова, према начину градње и пратећем покретном инвентару, припадају IV—VI веку али су коришћени и обнављани у X—XIV веку. Нешто више моћи ће да се каже наредних година, проширењем површине ископавања. Очигледно је да само један зид при површини може бити из времена Николе Скобаљића. Од откривених делова архитектуре, нешто су старији бедеми и куле, срушени или надзидани у време Николе Скобаљића. Унутар старијих бедема откривени су делови извесних грађевина.

Током овогодишњег истраживања, ископани материјал садржи: керамику, металне предмете (ексере, кламфе, стрелице, украсне предмете, бронзани прстен), фрагменте, стакла, плочице лискуна, предмете од кости (фино резбарену оплату од кости), итд.

Ископани керамички и други материјал, као и поменути делови архитектуре потврђују подизање кастела рановизантијског доба који је био обнављан у X—XIV веку. Затим су сачувани делови бедема VI века искоришћени за изградњу тврђаве у XV веку. Основа утврђења и дебљина бедема прилагођавају се конфигурацији терена тако да тврђава нарочито ојачана с приступачне стране на делу где је средином XV века сграђена бранич кула. Најстарији слој је документован новим налазима керамике, али се о њему не може ништа ново рећи.

Незнатна финансијска средства, сложена ситуација на терену, недовољна брига друштва за културно-историјске споменике, нарочито оне из прошлости, држе отвореним многа питања спасавања овог нашег јединственог споменика. Све док не буду предузете одговарајуће мере дотле ће једно од најзначајнијих вишеслојних археолошких налазишта на територији Јужноморавског региона бити запуштено, а самим тим препуштено пропадању и дивљем копању трагача за златом који уништавају и оно мало остатака кула и бедема које време није стигло да уништи.

Мирослава Јоцић

Вуков јубилеј у лесковачком крају

Двестота годишњица Вуковог рођења обележена је и у Лесковцу и читавом лесковачком крају низом приредби и манифестација од којих су највећу пажњу и признања заслужили свечана академија на којој је о Вуковом делу говорио Томислав Н. Цветковић члан Регионалног одбора за прославу, и на којој је изведен пригодан рецитал чији су аутори Цветана Милошевић и Томислав Н. Цветковић, затим изложба о Вуковом животу и делу, приређена у Народном музеју, чији је аутор Јелена Шаулић и аматерска позоришна представа **Приче о Вуку** чији су аутори: Јован Алексић и редитељи Благоје Ивановић и Ненад Кражић. Вуку су, такође, били посвећени свечани двоброј **Нашег стварања**, који је припремио др Момчило Златановић, и специјални додатак листа **Пионир** који су, под насловом **Два века Вука;** приредили Груја Петковић и Драгиша Костић.

Придружујући се прослави Вукове двестогодишњице, редакција **Лесковачког зборника** у овој свесци, поред прилога Јована В. Јовановића о лесковачком говору, писаном са циљем да се у складу са вуковским традицијама чува, негује и научно обрађује проблематика језика, доноси излагање књижевника Томислава Н. Цветковића са свечане академије Вуку у част и одломке из дужег рукописа **Вукова идеологија.**

У СЛАВУ ВУКА АЗБУКОУКА

Када данас говоримо о Вуку Стефановићу Караџићу писцу, повесничару и реформатору, сведоку и судионику једног времена — невремена, преломног битисања и опстајања упркос свега, пркосећи свему што је дух народни унижавало, када данас сричемо суд о Вуковом делу и деловању, домету и домашају у Европи и ван граница њених, не треба сметнути с ума да је реч о човеку који се је кретао у кругу набујалог романтизма, када су други српски писци „бродили мутним водама и магловитим крајевима далеко од свог народа", и далеки народу своме језиком му неразумљивим.

Док је Вук приказивао јад и величину тадашње крваве српске стварности, други српски писци, љубитељи нестварних идила из Беча су наручивали насловне стране за своја дела тражећи да им „мједорезатељ" изради „једно лепо изображеније, романтично, с црквом, кућицом, сунцем за гором . . ."

„А ја, говорио је Вук, бирам оно што ми показује ум, а не светцу за атар".

О Вуку Стефановићу Караџићу сакупљачу народних умотворина, обреда и обичаја, нарави и навика, много је писано и описивано, анализирано и толковано, слављено и куђено, и ми о томе нећемо ни речи. Али, у име речи, једносложне и једногласне, којима је Вук натруковао толико томова књига, у име лепоте казивања, и казаног, чему су се дивиди такви великани речи као што су Гете и Браћа Грим, а што му ни најжешћи језикословци и језикочатци нису порицали, ваља рећи: Вук је с обе ноге чврсто стајао на земљи а круг његовог интересовања на тој земљи обухватио је све „од травке до човека".

Међутим, о Вуку као писцу, о духу, облику и техници његовог књижевног израза није много писано. А начин како је Вук описивао непоновљив је ни код писаца који су се целог живота само том работом бавили.

Ево описа једног призора у коме је савршено и једноставно дана тишина и језа једног историјског тренутка, како то каже Иво Андрић „У београдском граду је искупљена читава турска власт. Дуго и узалудно очекиван, Милош стиже најпосле, први пут, Алипаши Марашлији у Београд, Вук то описује овако:

„Кад Милош с кнезовима прође кроз ове Турке и дође Алипаши у собу, а то неколико паше и више од шест бимбаша и ајана и

бегова седе унаоколо, но код свију њи така је била тишина, да би човек могао чути муу да лети: само су гдекоји димови из чибука излетали, а многи су чибуке само у устима држали, не пуштајући ни дима".

Тако је писао Вук, језиком чистим ко извор планински, дубоким ко море, реским ко развигор а нежним ко мирис трава.

Према ономе како је Вук био прихваћен међу ученим Словенима свога доба — Вук је био први Југословен.

Поштоваоце, пријатеље и потпорнике Вук је имао и међу страним великанима. Поменимо само неке: Јакоб Грим, Гете, Адам Мицкијевич, Пушкин, Бајрон, Енгелс . . . Занимљив је један детаљ у вези са Енгелсом. Енгелс је писао Марксу о Вуку Караџићу са дивљењем. Чак је и учио српски језик како би могао да чита наше песме у оригиналу.

Вук је путовао много, али није стигао свуда куда је науман био. Путовао је по Србији, Хрватској, Црној Гори, задржавао се у Срему и Далмацији, живео у Бечу, био у Немачкој, у Русији и Мађарској, Румунији и Бугарској, Пољској и Албанији, боравио у Трсту.

У Трсту је боравио у више наврата код свог пријатеља лекара Димитрија Фрушића из Земуна, који је живео у Трсту и био председник Српске општине. Још 1819. Фрушић поздравља Вука верујући у његов рад и у његов „Лексикон". Тршћани су му чак одредили новчану помоћ да би наставио започето дело.

Вук је дуже или краће време био грађанин Београда, Земуна, Беча, Вуковара, Дубровника, Загреба, Берлина, Петрограда, Касела, Вајмара, Гетингена, Јене . . .

Док га је Кнежевина Србија кињила, прогонила и упорно одбијала и непризнавала, учен свет у иностранству као да се утркивао ко ће бити бољи с Вуком. Вук је постао „филозофије доктор", носилац медаље Руске академије, дописни члан Ученог друштва Краковског универзитета, почасни доктор Јенског универзитета, Харковског универзитета и Загребачког друштва за повјесницу и старине, југословенски, дописни члан Друштва српске словесности, Берлинске академије наука, Руског географског друштва, Петроградске академије наука . . . Чак је био изабран за почасног члана Афричког института у Паризу који се борио против ропства.

Одликован је од руског и аустријског цара.

Не можемо а да не поменемо и овај детаљ: године 1852. на предлог Гетеа и Грима пруски цар је одликовао Вука Орденом црвеног орла. И поред свих тих признања и високих одликовања — у Србији је било забрањено уношење књига штампаних Вуковим правописом. Година 1847. се сматра годином Вукове победе за српски језик и правопис; изашле су четири значајне књиге Вуковим правописом печатене: Песме Бранка Радичевића, Рат за српски језик и правопис Вуре Даничића, Вуков превод Новог завета и Горски вијенац Петра Петровића Његоша. Године 1862. објављена је у Бечу четврта књига Српских народних песама. То је било последње Вуково дело објављено за његова живота. Две године касније, 1864. умро је Вук Стефановић Караџић, а да није доживео да његов језик и правопис званично уђе у школе и буде прописан за школске уџбенике. Догодило се то тек 1869, четири године после Вукове смрти. „Вук није живео нити живи за свој вијек, него за вијек других што настаје" писао је Даничић.

Прослава **Два века Вука,** у земљи и иностранству, то недвосмислено потврђује.

Томислав Н. Цветковић

*

ОДЛОМЦИ О ВУКУ

Вук Стефановић Караџић има утврђено и незаобилазно место у историји српске културе и књижевности; у питању је, како је једном приликом написао А. Белић, „један дуг стваралачки живот који је дао основе националној култури нашој; један необичан човек, који је живот испуњен тешком борбом у време сурових прилика кад је почињала да се ствара наша самостална држава; један сељачки син који је тако брзо пришао европској цивилизацији да се у његовом раду огледају црте културног Европејца. Вук је био један од оних наших народних типова који су пријемчиви за културу и који дубоко улазе у срце њезино".[1] Ова дубоко тачна и карактеристична опаска нашег познатог лингвисте и великог поштоваоца Вукова дела несумњиво кореспондира са утиском који је стекао Копитар већ после првих састанака са Вуком и који у једном писму из 1815. године каже да је срео једног сјајног младог човека из „праве Србије" који ће радити на сакупљању народних песама, написати граматику, саставити речник и превести Библију на чист српски језик и на **начин „коме нема равна код других народа".**[2]

Белић и Копитар се допуњују и говоре о суштини; није по среди само тачна оцена природе и домашаја Вукових резултата и заслуга већ и углавном потпун опис елемената који су ушли у неку врсту легенде која се неминовно морала исплести око човека таквих предиспозиција и толиких заслуга. Јер, бити сељачки син који долази из „праве Србије" и без претходног систематског образовања улази на широка врата и цивилизовану Европу у којој наилази на опште признање и не мање дивљење, значи бити обележен као геније у чије дело треба веровати и сваку реч прихватати, и на основу тог веровања славити то монументално дело у чијем је темељу Вукова неизмерна привржености **истини** и **убеђењу** да ради у корист и славу свог народа.

Међутим, није ништа погрешније од некритичког прихватања легендарних елемената у једном делу ма колико оно било велико. Кад је у питању Вук, чињеница да је он долазио из „праве Србије" ма колико била значајна за Копитара и за реформу језика и правописа коју је Вук извршио, била је и ограничавајући фактор; као представник „праве Србије", оне Србије која је гинула у устанку и живела патријархалним и скученим животом под Турцима, без школа и веза са Европом, Вук је понекад несвесно показивао неку врсту пуризма и негативно се односио према Србима — ученим људима и свему оном што је у српски језик и уопште „у српске ствари" долазило са стране. Гледано из данашње перспективе, Вук је ипак био заступник једне идеје, умногоме нетолерантан, вођа једне „партије"[3] истомишљеника која није увек имала довољно разумевања за многостраност културних феномена и егзистенцију другачијих идеја и духовних концепата.

Вуку није потребна слава. Тај неуморни борац за истину, тај велики дух који се увек позивао на здрав разум и радио у име логи-

ке али без ситничавости и ускогрудости логицизма, велики је учитељ енергије и постојани светионик који обасјава више начином на који је остварио своје дело и објављивао своје истине него тачношћу и дубином својих идеја и мисли. Зато Вука треба познавати и читати а не славити и претварати у легенду. Редови који следе биће покушај новог читања[4] неких Вукових списа. Наше је уверење да је неопходно и корисно читање **свих** Вукових списа, па и оних у којима он износи и неприхватљива гледишта. Нама је посебно стало да из неких Вукових списа ишчитамо његову идеологију, да проникнемо у неке његове мисли које су нам се показале као константе његова глобалног погледа на историјску и националну судбину српског народа.

Рођен је две године пре избијања француске револуције. Има у том прозаичном податку симболике. Француска револуција је отворила нове могућности и открила нове путеве светске историје и човекових ослободилачких тежњи; очите су, наиме, између осталих, и **демократске** и **либертерске** тенденције француске револуције. Те тенденције знатно проширују грађанске перспективе братства, једнакости и слободе које је пропагирала и, бар у области теорије права, као човекову законску могућност углавном остварила; наиме, она је увела у друштвено-политичку свест идеју о учешћу народа као значајне полуге историјског процеса ослобађања. Ту идеју преузеле су као незаобилазни део свог програма све социјалистичке револуције XX века.

У време Вукова рођења и детињства, Србија се већ увелико припремала за касније судбоносне догађаје у својој историји, а у тим припремама, гибањима и, касније, оружаној буни пресудна улога припала је „сиротињи раји". Вукова основна позиција била је, нема сумње, сељачко-демократска.[5] Језгро његове реформаторске мисли је у схватању да је револуција стварање новог а да је субјекат револуције — народ са својим језиком и реалношћу своје борбе за опстанак и идентитет. Принципи на којима почива вуковска револуција су демократски и народски, и у томе је, с гледишта културе, њена снага и превратничка моћ, али и извесна ограниченост и догматичност.

I. ИЗГУБЉЕНО ПИСМО КАРАБОРБУ И ВУКОВИ ПОЧЕЦИ

„Вук се прихватио задатка, који је Мркаљ формулисао као неопходност времена, и претварајући — под Копитаровим утицајем — несвесно знање језика у свесно, створио нову епоху у развитку српске националне културе, уводећи је у савремено доба и у савремени свет."

(Меша Селимовић)

Приморан да се брани и објашњава своје намере, тумачи сопствено дело и учвршћује истину за коју се целог живота залагао, Вук је често говорио о себи; тако је из Вукових разговора са Измаилом Ивановичем Срезњевским, славистом и великим поштоваоцем Вукова дела, настала заправо прва аутентична биографска скица у којој су садржани драгоцени и незаобилазни подаци о духовном профилу и суштини Вукових интенција и подухвата. Вук је ове податке пропратио својим прецизним, мудрим и искреним опсервацијама, па је спис Срезњевског и заиста занимљиво сведочанство о начину Вукова размишљања и о оној интензивној унутрашњој ватри на којој се калио сваки његов подухват и којом је био инспирисан сваки његов корак. Срезњевског су занимале заиста битне ствари, а на питање **како је постао књижевник,** Вук је на свој ведар и одрешит начин рекао, не остављајући никакву недоумицу: **„Е, ја овако мислим: без ове овде штуле, и без моје добре жене, и без племенитог Копитара, ја не бих био књижевник, а томе је припомогло и то што сам волео да путујем".**[6] Уз овај цитат, одмах једна напомена: ваља, наиме, обратити пажњу на **облик** који је Вук дао овом у погледу чињеница сасвим децидираном одговору: иако тврди нешто на начин у који не треба сумњати, Вук каже „мислим" и тиме ипак својој тврдњи даје изразито **субјективан,** тон; другим речима, ово је **моја** истина, ово **ја** тврдим и то је и **моја** интерпретација, истовремено. **На тај начин саопштене су све главне вуковске истине;** уз тврдњу, неминовно иде и интерпретација, односно изразити субјективни тон, а истовремено и непоколебљиво уверење.

Као што се лако може видети, Вук је говорио **спољашњим околностима** које су **погодовале** да се **испуни** његова жеља да он постане књижевник и да се целог живота бави књигом која га је од најмлађих дана привлачила и према којој је осећао неку врсту побожне љубави; такође, говорећи о својим почецима, Вук је заправо испољио, једну константну и дубоку карактеристику своје богате природе, способности да топло и са великом захвалношћу ода признање свима са којима је долазио у контакт а који су његово деловање, тежње и подухвате примали с разумевањем и подстицали га да истраје. Уз све то, увек спреман на разговор, Вук је Срезњевском све цитиране тврдње потанко и образложио. Болесна лева нога, због које је морао да носи штулу, приморала га је да остане на једном месту и да се уместо пушке и сабље (било је то време револуције) лати пера и књиге („моја штула ме је натерала да тражим мира, да мирно читам књиге, да мирно записујем на хартији оно што сам чуо и видео оком", рекао је Срезњевском); жена, Ана Краус, Немица коју је Вук искрено заволео и оженио се њоме 1818. године, дакле ипак пошто су први књижевни послови на писању граматике и сакупљању народних песама били обављени, привукла га је да буде уз њу јер је, према његовим речима, то била „добра жена, добра мати, добра домаћица" која је делила с Вуком „и добро и зло у животу", што је значило да је он имао ослонца и љубави, топлине и подршке у интимном породичном кругу. И још нешто: сем љубави и подршке коју му је дала, Ана је на Вука извршила индиректан духовни и морални утицај који је проницљиви Вук добро осетио и на свој јединствен и прецизан начин изразио овако: „Али поред свега тога волела је свој Беч, волела га је више него све друге вароши и царевине, и наговарајући ме да живим у Бечу, тиме ме је и нехотице терала да се бавим књижевношћу". Не желећи да ма шта остави недоречено, он је одмах додао: „Будући далеко од Србије, ја сам у мислима био у њој и са њом у Бечу; трудио сам се да се сетим и записујем о њој све што сам знао и удаљавао сам се из Беча само зато

да видим Србију или који други крај српског народа, па сам се, сакупивши нову грађу за своје радове, поново враћао у Беч да обрађујем српске белешке".

Најзад, Вук је споменуо и Копитара; за Вука он је „главни узрок што сам књижевник", па „у том погледу дугујем њему, ако не све, а оно много, врло много. Треба тога истински племенитог човека упознати као што сам га ја упознао, да би се према њему имало оно поштовање које он заслужује и као научник и као човек..." Вук је, као и увек, тачан и у праву: Копитар му је заиста дао много, али, наравно, не све. Није му могао дати таленат, није га могао обдарити бистрином и упорношћу, није га могао наградити умом. Упутио га је у најважније задатке које треба обавити у циљу стварања основа за развој културе једног народа, упутио га је у методологију научног рада и позајмио му нешто од своје богате ерудиције при изради **Српског рјечника.** И, можда најзначније од свега, постао је Вуков пријатељ.

Постоји велики број Вукових записа о Копитару о коме је захвални ученик говорио и у својим писмима, и у својим списима; никада ни најмањим наговештајем није Вук дозволио да се посумња у Копитареву делотворну и несумњиво плодотворну улогу у целокупном Вуковом раду. Ни истраживачи нису ту улогу никада довели у питање, поготово када је реч о Копитаревим научним побудама и о његовом утицају у духовној и научној сфери; међу научницима има колебања, а понекад и отвореног указивања на Копитареву политичку тенденциозност. Наиме, говори се о Копитару као експоненту проаустријске политике и о његовом изразито антируском расположењу. Чињеница је, међутим, да Вук никада није приметио тенденције те врсте код Копитара, и та чињеница при расправљању о Копитаровим стварним циљевима мора се имати у виду. Вук је, очигледно, сматрао да без обзира на своја политичка убеђења и функцију коју врши, Јернеј Копитар искрено сарађује на свим пословима који служе унапређивању српске културе и књижевности, и то му је било довољно да са пуним поверењем прихвата и Копитареву личност и његову драгоцену сарадњу. Сем тога, у сваком поступку Копитаревом, огледала се симпатија према Вуковој личности и ономе што он ради. Као илустрација тога могу послужити писма која су они измењали у априлу 1815. године; то је било оно раздобље када су се они први пут растали после упознавања и кратког, али врло интензивног и пријатељског дружења испуњеног радом и стварањем планова о будућем раду.

Реч је о писму које Копитар шаље из Беча 11. априла, а на које Вук, такорећи у истом тренутку када га је примио, одговара из Карловца 20. априла 1815. године. Већ сама ова чињеница доста казује о њиховом међусобном односу. Предност самој ствари, раду на језику и књижевности, објашњава остало јер се јасно види да су у питању два човека који иду за својом звездом и који су предодређени да учествују у стварању дела трајне вредности.

Копитарево писмо је у ствари реплика човека који је срећан не само зато што је добио два писма од драгог пријатеља већ пре свега зато што са тим пријатељем осећа дубоку потребу да разговара о важним питањима која за обојицу толико много значе. Копитар изричито каже Вуку да се мора вратити у Беч и да он **„српској књижевности може учинити веће услуге него многи који су прошли кроз све школе".** Копитар жели да види Вука у Бечу због издавања **велике пјеснарице** и ставља му у изгледе неке изворе прихода којима би се могао прехранити док брине за пјеснарицу. Нуди му и боравак у сопственом стану, а каже да би се евентуално могло наћи неко привремено наставничко место. И томе следи и савет и молба, који су Вуку могли и поласкати пошто су га уверили у искрено Копитарево пријатељство и бригу за српску књижевност: **„Само књижевност да не напуштате!"** Следе Копитареви планови који су Вуку отварали могућности за рад: могло би се штампати додатак, уколико Вук нема песама за читаву књигу, питајући се да ли Срби имају такво обиље приповедака као што се показује за обиље и вредност епских и лирских песама, и додајући: „Ја сам за вас учинио више него што, можда, заслужујете, с обзиром да сте дозволили да вас поучавају **лоши** језикословци и правописци, који вам опет, упркос вашем бољем уверењу, натурају „пете трошкове". То се код нас зове грех против светога Духа! И то је одиста грех против **духа** у човеку! Останите ви ипак на **правом** путу на коме сте били, иначе нећете спасти душу своју; јер само ко до краја истраје, биће блажен, каже **Библија** (коју ви, да то поновим још једном, морате за енглеско Библијско друштво, уз добар хонорар, превести на српски)." У овом делу писма има и мало прекора, и мало сумње да је Вук отишао из Беча да би бар извесно време био ван домашаја Копитарева утицаја, али у основи — словеначки научник гледа у Вуку знаоца и радника који ће умети и успети да обави далекосежне културне задатке. Зато му јавља о граматици која је прошла рецензирање и сада чека на штампање, уз упозорење да се чува погубних утицаја немуштих и недоучених језикословаца, а о Мушицком који је заћутао пише вероватно зато да подстакне Вука да не посустане и не окрене леђа подухвату у који су се заједно упустили. Тај подухват је чист и узвишен, па зато, наглашава Копитар, **„пустите људе нека о вашем „намеренију" говоре што хоће; нама је судија наша савест и само онај ко није племенит и чист радо о другима говори ружно; зато што он није у стању ништа да учини без изгледа на личну корист, он мисли да то ни други не могу. Према таквим људима нећемо се равнати."** У том смислу треба да се повеже са Мркаљем јер — **„добри се морају повезивати, као што се и нерадници држе један другог"** мислећи свакако на потребу да се и њихово узајамно пријатељство одржава, уз карактеристичан додатак: „моје намере су **чисте, и сваки дан радо учим нешто ново."** На крају, уз неколико примедби опште врсте, Копитар саветује Вука да изда и **чисто српску збирку пословица,** наглашавајући оно **српску** јер је Мушкатировић издао збирку збрда-здола, стављајући у књигу пословице различитих народа. Вукова збирка била би **права,** тј. садржала би **само оне пословице које се у српском народу могу чути.**

Копитар је, као што се види, опширан, пун планова и идеја, веома пријатељски расположен према Вуку у чије способности потпуно верује; Вуков одговор на ово писмо које садржи готово читав програм његова будућег рада је и брз и емотиван, али истовремено и промишљен; „ја заиста не знам да ли је још когод на овоме свијету срећан

у пријатељству као ја с Вама?", каже Вук, додајући: „Ја већ нестрпљиво чекам онај дан кад ћу к Вама доћи и с Вама се загрлити и пољубити; но то не може бити прије августа мјесеца." Другим речима, Вук је већ потпуно свестан своје мисије и има разрађен програм свог рада; он каже како ће дане који непосредно предстоје искористити за истраживање и бележење народне поезије на ширем подручју данашње Војводине. Сем тога, Вук показује да већ влада свим видовима проблема — зна где ће наћи сарадника који ће му помоћи у бележењу песама, познаје тешкоће у том раду, јасно му је и шта га чека када се лати прикупљања пословица. Такође, Вуку је јасно откуда долазе отпори према његовом раду и шта, с психолошке тачке гледишта, њему ваља чинити. Већ ту препознајемо онога Вука који зна вредност свога рада и који уме да нађе адекватан одговор у свим ситуацијама. „Ево ме сад код моје **Писменице** и код **српскога правописања**, каже Вук реплицирајући забринутом Копитару. Мене није нитко уплашио или увјерио да онако не ваља; ја оне који лупају као путо о лотру и не слушам, а разумнога и слободно мислећега сваког могу увјерити да баш онако мора бити; али се људма жао удаљити од типика! — Неки то чувају за свој добитак; неки се плаше, како дјеца мала кад почну полазити; а неки, пак, лупају по ријечима других. Но они сви нека говоре што им драго . . ."

Из овога писма Копитар је могао препознати још једном правог Вука који је пронашао свој пут уз његову, Копитареву, помоћ и пуну сарадњу; у цитираним речима је онај Вук који уме бити својеглав и доследан оној својој мисли за коју сматра да је исправна, али такође и онај Вук који је отворен према сваком разумном савету и према сваком културном и добронамерном човеку каквог је срео у Копитару. Зато и сваки иоле озбиљнији разговор о Вуковом делу не може бити потпун без познавања Копитарових идеја и његовог културног програма. То је и разлог што у двема најбољим монографијама о Вуку — Стојановићевој и Поповићевој — има толико много страница посвећених Копитару.

Међутим, морамо знати да је у дугим разговорима које су водили крајем 1813. и почетком 1814. године, словеначки научник, и сам релативно млад али већ упућен и у методологију наука и у главне задатке славистичких студија, имао пред собом такође младог али сазнањима о животу и његовој сложености веома искусног човека, уз све то већ спремног да се прихвати књижевног и публицистичког посла. Вук је радозналим очима бистрог, писменог и амбициозног младог човека упознао, рецимо, типичног српског хајдука и пустахију Борђија Ђурчију, чију је кратку устаничку биографију и мучку смрт познавао из прве руке; виђао је изблиза вође устанка, слушао свакодневно о њима и упознао њихове људске сујете и мотиве, поступке и међусобице; ништа мање поучно за Вука није било његово ћаковање, када је упознао други, тзв. културни свет и вишу класу, као и писца и свештеника Лукијана Мушицког, када се срео са песником Симом Милутиновићем Сарајлијом, када је доспео и пред остарелог Доситеја кога су гледали, помало као споменик — помало као нестварну личност, неписмени бунтовници и ништа образованије и културисаније њихове старешине. У устаничкој Србији видео је Вук крв и осетио насиље на све стране, и у различитим видовима, општу несигурност и неретку пометњу. Млади писар имао је прилике да се нагледа наличја живота, али да се осведочи и о примерима великог јунаштва и полагања живота за слободу, дакле да стекне и трагично осећање живота и нађу да ће се он продужити за сиротињу рају кад у својим недрима отхрањује јунаке и племените људе јер су се у његовом личном доживљају, помешали трагика и драматика, величина и пораз, осећање да предстоји велико дело и да у Србији постоји само садашњост чија је стварност заиста црна. Прелазећи у царску Аустрију, што такође није прошло без понижења и горких искустава, Вук, младић са несумњиво богатим искуством **морао је знати шта ће са собом, које таленте носи у себи и чиме треба да се бави**, располажући такорећи неутољивом радном енергијом, неугасивом духовном радозналошћу и несумњивим списатељским талентом. Могло би се с пуно разлога претпоставити да је Вук у најранијим годинама, а сасвим вероватно после првих састанака с Копитаром замишљао дела у којима је, како то Срезњевски каже, „хтео не само да опише све српско већ и да буде народни писац".

Кад се све ово има у виду, пре свега Копитарев несумњив утицај који Вук сам наглашава, али и такође несумњива Вукова способност да самостално расуђује и радикално процењује што му је радити и како поступати у сложеним питањима науке и живота, дакле не оспоравајући оно што је очигледно, ваља рећи **да би Вук постао књижевник, односно писац, и да није било срећне околности која је довела до његовог сусрета, пријатељевања и сарадње са Копитаром;** али, у том случају **Вук свакако не би био језички реформатор и скупљач народних умотворина**, по чему је пре свега заслужио назив „оца српске књижевности", **већ оно за чим је у ствари тежио** као писац, јавни радник и интелектуалац **пишући изгубљено писмо Караџорђу о разлозима пропасти српског устанка — нека врста хроничара Србије у преломним годинама њене историје и вероватни настављач Рајићеве историје.** Јер, Вук је **сам** кренуо кроз свет књиге и књижевности и књига је постала његова главна преокупација и судбина и пре него што је осетио бол у нози и далеко пре него што се упознао с Копитарем, а његов спис, поменуто изгубљено писмо Караџорђу, који је допро до руку цензора словенске књиге у Бечу и аустрофила, који је истовремено био и радознали, поштени, човекољубиви, науци одани и свеколиком познавању културе словенских народа привржени филолог, већ је садржао одлике књижевног текста у чију се логику и историјску веродостојност није могло сумњати. Сем тога, то је био спис који је откривао списатељску даровитост свог аутора, његово познавање предмета, изграђен став и зрелост у начину расуђивања. Искусно око цензора одмах је у том писцу разазнало умну личност и трезвеног човека. После сусрета Копитар је без љубоморе и притворности пригрлио Вука као сарадника на великом послу увођења српског народа у културну заједницу народа: Вук се није показао одбојним према његовим идејама јер је проценио да оне служе великом циљу. Копитар и Вук су се разумели и као носиоци једног величанственог културног и националног пројекта и као људи. Зато и Копитару није било нарочито тешко да наговори Вука који је себе видео као хроничара устаничке

Србије да постане писац граматике, језикословац, реформатор језика и азбуке, а затим и скупљач народних умотворина и речи од којих је настала најзначајнија српска књига XIX века — **Српски рјечник.**

Према ономе што је забележио Срезњевски и што се, уосталом, веома добро зна, Вук је напустио Србију када и Карађорђе и многобројни српски устаници који су морали признати неуспех свог подухвата пред разуларе ном и разјареном турском солдатеском; Вук је, међутим, за десетак година свог тумарања по Србији и Срему у потрази за школом и послом, упознао и услове живота српског народа и српску устаничку војску и у успону и у поразу. Он је био неуспели ђак у Карловцима (згодно се изразио Срезњевски говорећи о Вуковим разочарењима при тражењу прилике да нешто више научи: „Тако је Вука час ово, час оно ометало у учењу: ако не куга, а оно козе, ако не козе а оно сами професори" који су нашли да је прерастао средњошколски узраст и да зато не може похађати гимназију у Карловцима), болесник у бањи Мехадији (данас Херкулани) у Румунији, Новом Саду и Будиму, писар код Јакова Ненадовића и у Совјету, судија у Брзој Паланци (како је рекао Срезњевском, овај посао веома му је користио. „Ту сам пажљиво слушао сељаке кад се суде, па сам сваку непознату ми реч одмах бележио на хартији, без икаквог књижевног циља, о коме тада нисам ни сањао, него онако, за себе"). Тако је Вук био у прилици да се нагледа јуначких подвига и јунака, али и неслоге међу вођама устанка; могао је изблиза видети како храбри људи на бојном пољу и борци за слободу могу бити ситничави и похлепни на власт и богатство; али најтеже Вуково сазнање било је свакако оно да војничка руља у победничком бесу једнако поступа према беспомоћном живљу. Пошто је тешко поднео поступке српске устаничке команде која је оклевала са слањем муниције угроженом Хајдук Вељку у Неготину, Вук је с нелагодношћу могао да утврди да су неке војводе побегле из утврђених градова и оставиле народ на милост и немилост јаничарима. Али, Вук је такође могао да види како преостали устаници, са ништа мање беса и очајничке злурадости уништавају, спаљују и убијају све што је турско у Смедереву и Београду. „Разјарени војвода Цинцар-Јанко кидао је усијаним клештима дојке турским булама а његови момци пљачкали и убијали по Београду", каже писац најбоље наше монографије о Вуку проф. Миодраг Поповић.

Под утиском стравичних призора терора и бестијалности који су пратили поново освајање Београдског пашалука од стране турске војске, Вук је прешао у Земун где је доживео сву нечовечност и крути бирократизам поступка аустријских власти које су наредиле карантин за све пребеглице из Турске у њихову државу. У Бечу се Вук нашао средином октобра 1813. године. Може се рећи да је Вука пратила срећа; наиме, стицај околности погодовао је његовом брзом сналажењу у главном граду Аустрије. Он је у Беч допутовао у друштву књижевника Стефана Живковића Телемака и његове жене Савке која је била врло бистра и окретна жена и која је помогла Вуку у раду на његовој **Пјеснарици** јер се сећала извесног броја народних песама. Сем тога, Вук је и пре него што се упознао с Копитарем, могао да се креће у кругу књижевника и јавних радника Срба и да такорећи одмах добије прилику да објављује своје чланке. Јер, у Бечу су Давидовић и Фрушић почели неколико месеци пре Вуковог доласка да издају **Новине српске.** Другим речима, Вук се није могао осећати усамљеним чак и у првим данима свог боравка у туђини; дружење с писцима могло га је само подстаћи на књижевни рад. Он је такорећи одмах и искористио тај подстицај. Заправо, остаје неразјашњено да ли је своје писмо Карађорђу Вук донео написано у Беч, или га је ту писао. У сваком случају Вук није неспреман ушао у књижевну атмосферу Беча нити је као писац морао да се прилагођује кругу писаца у који је ушао. Једноставно, оно што се с њим догодило већ првих месеци његовог боравка у Бечу **логична је последица не само његовог интелегктуалног развоја већ и природан след његових намера и жеља да се бави српском књигом, у првом реду српском историјом.**

Шта се заправо догодило или, прецизније, шта се могло догодити са Вуком од доласка у Беч? Вук се, нема сумње, дружио са поменутим српским писцима. То су били пријатељски сусрети Срба у туђини који нису прекидали везе са домовином, и зато несумњиво су тачне речи Љубомира Стојановића: „Нема сумње да су се много разговарали о несрећи која је Србију снашла, јер је то силно интересовало све тамошње Србе, а нарочито Фрушића. Ти разговори јамачно су били повод да Вук напише „малу Књижицу" о пропасти Србије „као писмо Караборђију Петровићу" и на свршетку године „преда на цензуру". „Као што се види, Стојановић претпоставља да је у питању брошура и да је она **написана** у Бечу као плод подстицаја који је Вук могао одобрити у кругу својих нових пријатеља; Стојановић чак додаје: **„Те књижице сад нема нигде, а ипак изгледа да је била наштампана".**

Сам Вук, доста година касније, представио је свом саговорнику Срезњевском целу ту ствар овако:

„Године 1813. у исто време с Црним Борђем, и ја сам напустио Србију и дошао у Беч, ни сам не знајући и не мислећи шта ће од мене бити. Копитар, иако је у то време био млад, већ је био цензор; поред осталог, под његову цензуру су спадале и „Новине Србске", које су тада издавали у Бечу Фрушић и Давидовић. Копитар је наговарао издаваче да напишу чисто српску граматику, говорећи им у исто време да језик којим они пишу не може бити чисто српски . . . **У то вријеме и ја сам написао чланчић** о паду Србије **у облику писма Црном Борђу** и дао сам га на цензуру Кад је дошао у руке Копитару, **привукао је на себе пажњу необичношћу језика.** Копитар зажели да ме види, и спријатељи се са мном . . ." Даље Вук прича о садржају тих разговора: Копитар је стао наговарати Вука да објави народне песме које је знао и да приступи писању српске граматике.

У званичном списку, познатом као **Промеморија о Вуку Стефановићу Караџићу,** писаном десет година раније у односу на тек цитирани разговор Вуков са Срезњевским, дакле године 1832, Копитар је назначио да је Вук дошао у Беч као емигрант из Србије и и да га је **„познао по његовој новогодишњој честитци, управљеној Црном Борђу,** коју је 1814. хтео овде наштампати, али је Дворска канцеларија нашла била за умесно да му, због тадашњег Конгреса, ускрати Имприматур". На основу тог рукописа, наставља Ко-

питар, видео сам **„да је он од природе најбоља српска глава коју сам до тога доба познавао"**.

Вуков спис није сачуван, али се из ова два цитата може наслутити његова садржина: то **није** расправа о језику, нити је написан чистим српским језиком а још мање ортографијом која се разликовала од уобичајене којом су и иначе писане књиге називане српским; то је спис у којем је Вук проговорио као историчар или хроничар свога доба желећи да размишља о узроцима српског пораза. Из тог списа Копитар је могао да закључи да има посла са бистром главом и вештим писцем који долази из Србије. У разговорима који су следили и у којима су Вук и Копитар добро разумели један другог, започела је једна плодна и никад помућена сарадња на великом делу. Дошљак из Србије је за тренутак запоставио своје амбиције да пише историјске чланке, а цензор и научник је употребио сву своју енергију и умеће да најпре убеди свог пријатеља у значај непосредних задатака које је неопходно обавити да би се засновала српска књижевност на народним основама и да, затим, свог сарадника упути у методологију научног рада и да га упозна са сопственим идејама о језику. Када су радећи заједно завршили **Српски рјечник**, дакле када су били обављени сви послови из Копитаревог програма, Вук се, негде 1818—1819 године вратио својој првобитној и незаборављеној преокупацији — писању српске историје. О томе се сачувао траг у једном речитом Вуковом писму Христифору Обреновићу из јануара 1822. године. „Ја не пишем историју данашње српске политике, него пишем српску историју нашега времена... Ја сам се с поглаварима српским разговарао о којекаквим догађајима гдје сам и ја с њима заједно био, па незнаду управо да ми кажу како је било; а кад нас посленике и очевидне сведоке црна земља покрије, шта ће се онда истинито моћи казати о овој важној епохи народа нашега? Онда ће извори за нашу историју бити туђих списатеља којекакве басне и гаталице, које се већ и данас за истину продају и држе. **Зато сам ја још у Србији био заželио да пишем ову историју, и распитивао сам које зашто и биљежио сам...**"

Реформатор језика, писац граматике, састављач **Рјечника** и сакупљач народних умотворина Вук је, нема сумње постао на сугестију и уз помоћ Јернеја Копитара; међутим, историчар српске буне и хроничар судбоносних догађаја, у чијем су средишту била два устанка српског народа, Вук је постао по сопственој вокацији, и да се није сусрео с Копитаром вероватно не би био оно прво али би зато свој књижевни и културни рад испунио овим другим. Али, као и сви велики реформатори, којима је писано да битно и превратнички утичу на токове историје, Вук није само визионар него и човек стварности, проницљив дух који дубоко разуме непосредне захтеве времена и одговара на њих. Тако је Вук, пристајући да обави послове које му је сугерисао Копитар, заправо радио за будућност јер је умео тачно да процени шта од њега тражи тренутак у коме живи. Његово **писмо Караџорђу** било је у ствари сигнал који је допро до Копитара а овај је само указао на пут којим је геніјални Вук кренуо савлађујући све безбројне препреке и остварио дело које му је донело назив **оца српске књижевности**.

*
* *

У једној расправи која није ништа изгубила од актуелности, проф. Никола Банашевић подвргао је критици тезу Љубомира Стојановића о наводној Вуковој изненадној одлуци да се под утицајем Јернеја Копитара посвети књижевном послу. Нема сумње с разлогом, Банашевић истиче да се не могу дословно тумачити изјаве самог Вука о томе да је изненада постао књижевник, и то у Бечу. Додуше, Стојановићево схватање Банашевић је помало поједноставио, али је актуелност његова огледа несумњива зато што он указује на неопходност **поновног** читања Вукових текстова. Зато се ми нећемо задржавати на анализама и закључцима ни Стојановића ни Банашевића, тим пре што је монографија првог поново објављена ове године а што је расправа другог релативно новијег датума и што се може консултовати у свакој нашој иоле комплетнијој библиотеци.[7]

Као што смо већ показали, Вук је често и радо, највише приморан на то јер је имао, пре свега међу својим сународницима, велики број гласних и малициозних противника и правих непријатеља, да говори о себи и самом раду. То је чинио и у предговорима за своје књиге, и у писмима, и у разговорима са страним научницима и знатижељницима као и посебним полемичним и другим чланцима и својим публикацијама. Кад је реч о његовим текстовима који нас у овој прилици специјално интересују, могло би се рећи да се они могу поделити на, хронолошки узето, две групе — на оне који представљају **непосредна сведочанства** о почецима Вукова рада и на оне који, припадајући каснијем времену, представљају тумачење и, што треба посебно подвући, често полемички интониране интерпретације. Између тих текстова, разуме се, постоје разлике које су неки истраживачи настојали да повећају стојим тумачењима; те разлике су, наравно, биле повод за многе нападе на Вука за његова живота. Проф. Банашевић је с доста успеха указао на привидну противречност чињеница које наводи Вук у својим различитим текстовима; међутим, ипак по нашем мишљењу није најважније усагласити и довести у међусобну логичку везу Вукове изјаве да би се одбранила његова искреност и правдољубивост већ ући у дубљи смисао свега онога што Вук саопштава као чињеницу и податак, с једне, или што исказује као свој став и оцену, с друге стране. Јер, најјача страна Вукове личности и његових списа ипак није у познавању научне материје којом се бави (фолклористика, лингвистика, методологија научног рада, лексика итд.) већ у заиста јединственој интуицији да схвати најважније културне проблеме народа који доживљује своју националну револуцију и у изванредној способности рационалног и целисходног промишљења свих тих проблема.

У Вукове текстове прве групе спадали би предговори његовим песмарицама из 1814. и 1815. године, као и посвета Пјесмарици из 1815. године; најкарактеристичнији текстови из друге групе су биографија коју је написао Срезњевски на основу Вукових причања и чланак **Прави узрок и почетак скупљања нашијех народнијех пјесама**, оба из 1842. године, као и нека писма и Вукови дописи у којима, разним поводима, даје податке о

свом раду. Ти списи, релевантни за разматрање нашег питања, поменути су и разматрани код Стојановића и код Банашевића, а и у радовима многих истраживача који су писали о Вуку.

Укратко речено, у предговору **Пјеснарице** из 1814. године, који је датиран са 14. јануаром, за Вука је најважније да **оправда појаву своје књиге;** приметно је његово настојање да наведе имена писаца од ауторитета који су имали позитиван став према народној поезији, који су скупљали народне песме и издали књиге у којима су те песме; најзад, не може се не приметити Вукова тежња да своју књижевну егзистенцију на понешто прикривен али сасвим уочљив начин повеже са делатношћу тих писаца од ауторитета. Наравно, Вук није нашао много таквих имена, али је ипак довољно истакао занимање Лукијана Мушицког за народну поезију, подсетивши на штампану збирку Качића-Миошића као на претходницу чији је пример довољно репрезентативан да га вреди следити, и указавши на једну руску збирку народних песама која је била добродошла да покаже како такве књиге постоје и у других народа. У написима из друге групе, упадљив је Вуков одбојан став према нечему што му је на почетку толико одговарало: сада Вуку није потребан континуитет већ, напротив, признање да почетак припада њему. У првом случају, тврдња о континуитету спадала је у домен **тумачења** и означавала је Вуков **став** према проблему; у другом случају, тврдња је представљала оно што је Вук сматрао голом истином односно обичним податком или чињеницом. При свему томе, ни у првом ни у другом случају Вук није порекао основне чињенице; заправо, Мушицки се истина занимао за народне песме, али под његовим утицајем Вук заиста никад не би посегао да се бави скупљањем народних умотворина. Мушицки је песнички ауторитет тог времена чије је занимање за народну поезију било добродошло Вуку; сем тога, Мушицки је у почетку био и стварни сарадник Вуков на том послу, и он му је одао признање и у предговору **Пјеснарице** из 1815. године. Истраживаче, међутим, збуњује једна на први поглед необична чињеница — што у оба предговора нема ни помена о Копитару коме у написима из друге групе Вук захваљује као правом и једином инспиратору његова рада. Зашто Копитара нема у предговорима?

Нема га из најмање два разлога. Прво, из разлога што је Вук опрезан и што у својој мудрој лукавости неће да помене име човека који фактички у тој Вуковој ствари нема ауторитета; друго, што Вук још интимно не верује у опортуност и успех целокупног подухвата, што заправо мисли на нешто друго као на први садржај књижевног рада. Копитар у време састављања **Пјеснарице** из 1814. године **нема** ауторитет једног Мушицког који је у српским размерама, бар, познат и такорећи највећи песник; Копитарово име не значи још ништа. Међутим, између прве и друге **Пјеснарице** догодило се оно што скептични и мудри Вук вероватно није очекивао — рецензија Јакоба Грима, знаоца светског гласа, чиме су Вуку широм била отворена врата у Европу. Грим је констатовао да је већ познати граматичар српског језика „дао изврсну збирку чистог свежег народног певања", да с оваквим радом треба наставити и да су Срби „са својим нежним и опште певким језиком у првом реду обдарени песмом, певањем и снагом, па се чини као да је милостиво небо одувек хтело да им њихову немаштину књига накнади божјим благословом народне поезије".[8] После оваквог суда, који је Грим донео на основу прозног Копитаревог превода Вукових песама из **прве Вукове Пјеснарице,** Вук ће **Другу пјеснарицу** посветити Копитару, који је појаву **Писменице сербскога језика** пропратио следећим, Вуку веома драгим речима: „Добро дошла, прва српска граматико са ћириличким словима! И двоструко добродошла што си **написана верно по говору простога народа!**" У тим речима садржана је суштина Вукове поруке, језгро његове идеологије. Иначе, у посвети о којој је реч, Вук ће казати речи хвале и за Мушицког и понављаће их у првим писмима Копитару. Међутим, важно је нагласити као карактеристичну за Вукову способност поимања најважнијих културних задатака да се он Копитару обраћа као **„највећему пријатељу и доброжелатељу српскога књижества"** јер се коначно уверио да је оно што му је учени пријатељ саветовао заиста **оно право и велико што ће највише значити за конституисање и развој нове и аутентичне културе српског народа.** Несумњиво је да је Вук пре свега преузимао те кључне културне задатке, остављајући бар за извесно време по страни послове који су били ближи његовој личној вокацији, писању српске историје.

Међутим, Вуков успех произилази не из саме чињенице да је прикупио и на свет издао српске народне песме; оне су доказ за тезу која је на Вука од прворазредне важности, прецизније речено: сакупљање песама има смисла ако је у служби велике идеје о народносној аутентичности. Али, пођимо редом:

У предговору о којем је реч, Вук је с разлогом нашао начина да утврди да су Срби, тј. Србијанци **„као робови будући, више до данас задржали свога национализмуса него ови амо у просвјештеном и слободном царству:** где им је слободно правити своје цркве и на свом језику подизати школе и гди им ништа није забрањено што служи к просвештенију једнога народа". Вук ће још нагласити: **„Овде нема ниједне пјесне коју је дух воображења, читањем књига обогаћен, по правилима пјеснотворства измишљавао, него су све оне које је сердце у простоти и у невиности бесходожно по природи спјевало"** — да би утврдио како се нада да ће **Пјеснарица „бити повољна свакоме ономе Сербљину који национализмус свога рода љуби. Ако ли се који нађе те ме и успсује, ништа зато. И то ми неће бити изненада. Мени је довољно утјехе што ја ово са добрим намјерењем из гореће љубави к роду сербскоме издајем, и што ће се којигод Сербљин наћи који ће оно познавши одобрити".** Ове, слепачке песме, закључује Вук ефектном поентом, у ствари су **„содржале, и сад у народу содержавају, негдашње битије сербско и име".** Ове речи нису биле случајно написане још на самом почетку Вукова рада, заправо у његовом другом оригиналном тексту, ако узмемо као први — изгубљено писмо Карађорђу. У томе је сржи Вукове идеологије, и стожер целокупног рада. Све што је урадио, требало је да потврди истинитост те тврдње.

Овим, разуме се, није исцрпљено богатство првог Вуковог предговора, крцатог подацима од велике вредности, који су оправдано привукли пажњу многих истраживача.

Ваља, међутим, нагласити неке важне моменте Вукове идеологије или поетике који се намећу приликом новог читања тог текста.

Најпре, желимо да истакнемо да је заиста реч о идеологији: Вук је, истина делимично под утицајем „литературе" и актуелне романтичарске теорије о језику и обичајима као битном и пресудном обележју народности, коју је прихватио посредством Копитара, изрекао тврдње које смо цитирали; али, за Вука су те идеје биле више него „литература", оне су постале његово готово опсесивно убеђење коме је подредио целокупан свој рад. Вук се, рецимо, латио сакупљања народних песама и описивања народних обичаја да би показао да је бит српског народа у језику и стваралачком генију који је створио од њега сакупљене народне умотворине. Али, истовремено, сматрао је Вук, та бит народног генија садржана је **само** у песмама створеним у Вуковом завичају, прецизније у херцеговачко-јадарском подручју; тзв. **учени људи** искључени су из тог круга не само стваралаца него и представника аутентичне народне културе и зато **не могу бити** ствараоци аутохтоне и једино вредне народне књижевности.

Таква схватања у оквиру своје идеологије која се показала делотворном јер је чинила сржи Вукових реформаторских идеја али која је имала и своја ограничења, као и свака идеологија, Вук је исказивао и у својим раним и у својим каснијим списима. Видећемо два-три примера.

У „извештају" В. П. Балабину,[9] у коме је описао „предмет" свог „књижевног рада, његовог циља и тежње, као и општег признања стеченог у борби" коју је издржао, Вук вели да је 1814. године постао српски писац; у то време, наставља он, српска књижевност је била у стању које се може упоредити са стањем руске књижевности до Петровог времена. Стотинак књига које су написали Срби чинило је, по Вуку, ту књижевност, али, наглашава он, **ниједна од њих није садржала чист народни српски језик, већ су се оне мање или више одликовале неправилном мешавином црквенословенског са народним српским језиком, исквареним до смешног"**. Он напомиње да су људи из **вишег друштва**, школовани и паметни, као Стратимировић и Кенгелац, сматрали да је **црквени језик** — онај прави језик Срба, а да **„народни језик није ништа друго него искварени стари словенски"** и да га зато **треба укинути** а увести „у народ" црквени језик — „ради употребе". Насупрот том погрешном схватању, Вук као једно од централних теза своје идеологије истиче да су у оно време — дакле пре и око 1814. године — српски писци **„били искључиво пореклом из Аустрије"**, дакле — „њени поданици", да су били **„васпитани у градским**, школама" и да **„уопште нису знали народни језик"**. Тако се Вук одлучно супротставља схватању официјалне струје коју је предводио по природи свог духовног положаја међу Србима ван Србије митрополит Стратимировић; овај учени Србин коме се не могу оспорити ни патриотизам ни легитимитет да представља Србе и говори у њихово име,[10] имао је све потребне предуслове да то и чини сем једног, свакако најважнијег: идеја коју је он заступао није имала интегративну тежину ни вредност, а писци на које је он мислио нису били укорењени у национално биће народа и књижевности којој су, по том критеријуму, припадали ипак „извана". Они су били само културни чиниоци једне националне целине и једне државе чија свест никада није престајала да постоји у матичном језгру. Вук је све то имао у виду баш као заступник матичног језгра. Он је целокупним својим деловањем прегао да постигне оно што је било и реалније и природније: да смести културу тамо где су матично језгро и народ, истичући народни стваралачки геније, и да оспори право писцима ван језгра на националну аутентичност њихова дела. У том смислу он и наглашава у истом извештају Балабину: **Пошто сам се ја родио у срцу Србије, одрастао међу правим Србима, и пошто сам у потпуности знао њихов језик, ја сам себи поставио безуслован циљ: упознати свет са српским народним језиком у првобитној чистоти, онаквим какав је"**; Вук овај део свог извештаја закључује констатацијом да је том мишљу био **вођен и поносан** на самом почетку своје делатности, 1814. године, и да је тој мисли остао веран све до краја бележећи и „помало" штампајући **„све што је могло послужити упознавању српског народа и његовог језика"**.

Овај „извештај" пише Вук средином 1862. године при крају животног пута; он је доктор филозофије, члан академије у Санкт-Петербургу, Бечу и Берлину и многих других друштава широм Европе, од којих је оно у Гетингену заиста чувено, и човек који је остварио дело и стекао углед. Вук је у прилици да баци поглед на оно што је урадио и да сведочи о својим циљевима, али је истовремено приморан да се брани од гнусних инсинуација као што је оно да је аустријски шпијун. Иако писан као нека врста молбе за повећање пензије, овај текст се мора узети као објективно и трезвено мишљење једног самосвесног стваралаца који нема потребе да преувеличава или у кривој светлости представља своје намере и остварења. Уосталом, имаћемо прилике да упоредимо наводе из неких других Вукових текстова са овим писаним пред крај живота.

Ако је „извештај" В. П. Балабину писан као молба, познати и досад више пута коментарисани текст **Прави узрок и почетак скупљања нашијех народнијех пјесама** пример је вуковске полемике; објављен је 1842. године, када је и написан.

Мада се овај чланак може прочитати и као особни напад на Мушицког, као и рецензија на **Глас народољубаца** писана знатно раније, он то заправо није. Вук је, заправо, свој рад на књижевности и науци о језику сматрао као рат, и свим својим списима и јавним поступцима давао је крајње заоштрени и конфликтни вид. Оно што Вук ради није ништа друго до рат идеја до јасне победе, али је све то уперено пре свега против за њега неприхватљивих идеја, посебно кад су у питању личности са којима је одржавао ближе или даље књижевне везе. Такав је случај и са Мушицким, који је у овом чланку више аргументован против актуелних неприхватљивих идеја Вукових противника него предмет обрачуна. Вук је, наиме, заиста полемички и на себи својствен одрешит начин проговорио о проблемима који су га **за**окупљали, и проговорио је убеђено, ратнички и истинито, разуме се ако вуковску истину схватимо у светлу његове идеје како је она формулисана и у извештају В. П. Балабину. Другим речима, Вук је против Му-

шицког утолико што га сматра једним од учених песника чија припадност српској књижевности не долази у обзир јер му Вук не може признати познавање аутентичног српског језика: Мушицки је сматрао да књижевници стварају књижевни језик, а Вук му је супротстављао тезу да је познавање народног језика **услов** да се буде књижевник. Сем тога, Вук је у овом чланку желео да прецизно утврди степен и карактер свога дугогођења Мушицком, о чему је сам у неким списима и писмима говорио са знатно више признања. Када то сада, године 1842, чини — Вук у ствари **пориче**, у складу са идејом из извештаја Балабину, органску повезаност Мушицког, а преко њега и свих учених писаца, међу које ће убројати и Видаковића, Текелију и самог Доситеја, са српском народном поезијом, као и његово разумевање књижевности на народном језику и, што је најважније, и саму могућност да оствари духовну и стварну везу с језиком и природом такве аутентичне народне књижевности. Некада, на својим почецима, Вук је имао потребу да се заклони иза ауторитета Мушицког, што смо могли видети приликом читања предговора **Првој пјеснарици;** али и оно што је тада, са пуно хвале изрекао о Мушицком није довољно да оспори његово касније уверење да Мушицки није ничим оправдао глас писца заслужног за српску литературу; прецизније, ни једним својим делом Мушицки, по Вуковом мишљењу — што је покушао да покаже и у рецензији о **Гласу народољубца, није дао доказа о свом познавању српског народног језика.** Вук самокритички наглашава да у време издавања своје прве књиге народних песама није познавао вредност поезије коју објављује свету, али одмах додаје, вуковски борбено, да је вредност те поезије Мушицком била још мање позната. И ту поново наводи мисао која за њега има снагу необоривог аргумента: „**Много мање** велим зато, јер сам се ја родио и одрастао ондје гдје су се пјесме јуначке пјевале и казивале (као усред Херцеговине), и знао сам их још из детињства силу божју, и разумијевао сам их све онако добро као што их и народ разумије, и миле су ми биле као што су и осталом народу, а Мушицки као Бачванин, који је у дјетињству из села изишао и млад се покалуђерио, могао је коју чути гдје мимогред од какве жене у Бачкој или од слијепца или слијепице пред црквом, али заиста нити је какве знао, нити их је разумијевао (а камоли да је њихову праву вриједност познавао). И ја, који сам послије (1815—1816) с њима живљео, могу казати као неко чудо да он, премда је народне пјесме радо имао и хвалио, **није имао праве воље нити их читати, ни слушати!**" Он није имао стрпљења да саслуша читаву песму ни од певача ни од самог Вука који каже да је по свој прилици „томе узрок, што се из младости навикао на славенски језик и на мисли и стихове другијех народа, **па му се оно наше све чинило просто и ниско**, као што је и мени много пута говорио да ћу, пишући онако народнијем језиком, остати довијека само **простонародни списатељ.** Кад би Мушицки и послије познавао сву праву вриједност нашијех народнијех пјесама, онда би он њиховијем духом и језиком пјевао своме народу, а не би римскијем размером, за који још постоји питање да ли се у нас може пјесмом назвати, и онако мјешовитијем језиком који, управо узевши, није никакав језик".

Вук је у овом чланку посветио Мушицком још неколико карактеристичних редова. Он налази за потребно да објасни откуд то да се Мушицки својевремено, у школи, распитивао код млађих, међу којима је био и Вук, за народне песме и препоручивао ученицима да их скупљају и познају. Сам од себе на ту мисао Мушицки јамачно није дошао, вели Вук, „него или читајући Хердера или по напоминању каквога другога иностранца" као што је то већ учинио митрополит Стратимировић коме се Вук готово изругује због жеље да „састављa српски рјечник и бугарску граматику". Вук даље прича целу згоду са тим неуспелим пројектом који, како напомиње, „иде у историју наше литературе".

Закључак Вуков гласи: „Баш ако је који од нашијех књижевника и **написао** коју нашу народну пјесму, ни то још није знак да је он познавао праву вриједност њихову", а објашњење сопственог колебања приликом издавања **Прве пјеснарице** своди на страх, који је био оправдан, како ће те песме бити примљене од варошана у Срему, Бачкој и Банату. Иако се и закључку и објашњењу могу ставити извесне, чак и веома озбиљне примедбе мора се рећи да се на њима заснива далекосежна Вукова реформа; он је у овоме карактеристичном чланку рекао још и ово: „У нашијем је народнијем пјесмама за нас најдрагоценија **чистота** и **сладост** нашега језика. Кад би књижевници наши то познавали, онда они не би кварили и грдили највећу драгоцјеност свога народа, свој народни језик, него би се трудили научити га из народнијех пјесама".

Ретки су озбиљнији истраживачи Вукова дела који нису уочили занимљивост и значај овог његовог чланка. Држећи се строго чињеница, Љубомир Стојановић, на пример, указује на заиста провокативан чланак Саве Текелије под насловом **Сваком своје** и са доста разлога констатује да је Текелијина намера била да умањи Вуков удео у самој идеји о скупљању и издавању народних песама. Истину, Текелија је тврдњом да је пример једне збирке руских народних песама био непосредни подстрек најпре Стефану Живковићу, па Мушицком и најзад Вуку да се лате овог посла — изазвао Вука да напише овај свој чланак; међутим, као што смо видели, стављајући све на своје место, Вук је заправо узгред поменуо свој однос према Мушицком; његова величина и, истовремено, полемичарска вештина огледа се у чињеници да је он и ову прилику искористио да би снажно истакао суштину народне поезије, вредност народних песама и дубљи смисао које оне имају за конституисање културе и књижевности на националним основама, у чему и јесте главна тачка његове далекосежне реформе. Наизглед умањујући улогу Лукијана Мушицког, Вук — као што смо покушали показати — **у ствари говори о минорном значају за његову реформу учених књижевника ван матице Србије;** оно, пак, што се односи на саму личност Лукијана Мушицког Вук је саопштио у самом закључку чланка; по свом добром обичају да о сваком свом сараднику говори тачно по заслузи и да поштује личност, Вук са много топлине напомиње: „Ја Мушицкога поштујем више и истинитије него Г. Поповић, јер нити га поштујем коме за инат, нити за оно, што ни сам не познајем, већ за његову љубав к народу своме и за његове праве заслуге (не спомињући наше пријатељске љубави)".

II. КРИТИКА И ИСТОРИЈА

„Светић грди Вука! Грди га јер не зна шта је Вук у српској књижевности. Вук није живљео нити живи за свој вијек, него за вијек други што настаје; зато га вијек његов прогањаше."

(Бура Даничић)

Вук је, нема сумње, целог живота решавао фундаменталне задатке тренутка и непосредне садашњости; једноставно речено, он је пионир који је крчио шуму да би одмах сејао на искрченом земљишту. Па ипак, са дистанце од двадесетак година, проницљиви Бура Даничић који је с љубављу и разумевањем пратио Вуков рад изблиза и, као научник од формата, умео да разазнаје интенције и вредности, као и практичне учинке тог рада, није погрешио кад је, у ватри полемике са Хаџић-Светићем, помало пркосно — помало пророчански, изјавио да Вук припада будућим вековима. У томе и јесте парадокс вуковског феномена: сав у стварности свога доба, сав посвећен тренутним и непосредним, пионирским задацима — Вук је заправо радио за будућност и трасирао пут којим ће поћи српска књижевност као најпотпунији израз националне културе; његова дела значајна и неопходна у тренутку када су започињана и када су се појављивала (то подједнако важи и за пјеснарице, и за писменицу а поготово за рјечник), отварала су перспективе, уливала се у темеље српске културе и, што је најважније, уводила у европска културна обзорја дух и стваралаштво, па и егзистенцију једног народа који се у понорима донедавно свемоћног Османлијског царства борило за своје место под сунцем. Када је Даничић писао свој **Рат за српски језик и правопис**, Вук је већ објавио антологију лирских и јуначких народних песама, написао граматику и саставио прву верзију Рјечника, превео **Нови завјет** и завршио већину својих драгоцених историјских списа, међу којима је чувено **Писмо кнезу Милошу**. Другим речима, до 1847. године Вук је остварио своје дело. Даничић је, дакле, могао тачно да оцени да је то дело темељна и незаобилазна вредност српске културе. То је већ било толико јасно да је десетак година после Вукове смрти Срезњевски написао: „Тако се Караџић домогао највиших својих циљева. Као један од најуваженијих посленика свога времена у западном словенству, испунио је своје задатке можда успешније но било ко од њих и утемељио спомен на себе, почаснији и постојанији у односу на остале стваоце. Достојно уздарје за предану љубав према своме народу".

Проницљиви Јернеј Копитар је одмах непогрешиво наслутио да је Вук један од оних Срба који су потпуно спремни да преузму најважније културне задатке и да их обаве на најбољи начин; за Копитара је Вук био личност способна да „учини крај дотадашњем хаосу". Сваким својим потезом, сваким својим завршеним и објављеним делом Вук је, без обзира на научну проблематичност неких својих идеја и тврђења, заправо уносио ред и отклањао препреке — широко отварајући могућности за развој аутентичне националне културе. За десетак година неуморног рада он је саставио граматику, прекосакупљених и издатих народних песама велике естетске вредности показао да један дотле анониман народ има и језик и стваралачке особине највиших квалитета. Темељи српске књижевности били су на тај начин постављени, а свет је са усхићењем примио к знању чињеницу да постоји народ чије је место у културној заједници просвећених народа. „Вук . . . познаје у Србији земљу и људе, велике и мале, у танчине", писао је Копитар, наглашавајући тиме чињеницу да је Вук представио Европи једно аутентично народно стваралаштво и културу. Сем тога, Вук је с истанчаношћу која изазива дивљење разазнавао не само најкрупније и најургентније потребе српске културе него и редослед којим оне треба да буду постављене на дневни ред и остваривање. При свему томе, Вук је умео и да усваја савете — пре свега од Копитара, — али и да покаже индивидуална својства великог реформатора и делатника широких схватања и замашне енергије.

Није ни мало случајно што је Вука као писца узео за предмет своје приступне академске беседе Иво Андрић. То говори о трајној актуелности Вуковој за српску књижевност и то у оном домену у коме је, бар се тако сматрало, он најмање дао, као писац. Међутим, објављен године 1946, овај Андрићев есеј о Вуку као писцу имао је и дневну актуелност јер се вуковско схватање књижевности подударало са тенденцијом истицања и слављења тзв. народног обележја књижевности и културе.

Разуме се, Андрићева визија Вука као писца и вуковског схватања књижевног стварања не може се свести на некакво опште а још мање официјелно схватање „народног елемента" у књижевности. Напротив. Андрић снажно подвлачи Вукова индивидуална својства и у средиште свог излагања ставља стваралачку личност као естетску и психолошку чињеницу првога реда која се налази у врло сложеним односима узајамне повезаности и независности према стварности и друштву. Андрић, наиме, говори о личности стваоца који се занима за „живу старину", за „оно из прошлости што утиче на садашњост и условљава будућност народа"; Вук је једна од оних стваралачких личности која, према Андрићу, своје теме описује „просто, јасно и истинито, без сваког романтичног кићења". При томе, Вук је сву своју радозналост усмерио ка једном циљу: да разуме и изрази стварност народа и живот човека у њој. Оно што је Вука као писца красило, каже Андрић, било је изразито осећање реда и мере до које се долази истанчаним смислом за умно сагледавање истине и суштине. Сем тога, Вук је за Андрића „учитељ енергије, савесног и несебичног рада, човек који је нашу културну будућност гледао као светлу визију у којој . . . од дана до дана, све друштво паметних расте, а лудих се умањује, и тако разум и истина побјеђују."

Вук је, дакле, према Андрићу — стваралачка личност, предана свом позиву, наоружана неугасивом енергијом и обдарена највишим стваралачким талентима. Сем тога, Вук је стваралац широких видика и — поуздане, сигурне, дубоко проживљене концепције културе у коју безгранично и без колебања верује. Вук је стваралац који зна свој пут. Али, када се све ово констатује мора се имати у виду и истина да сигурно и суверено корачати својим путем не значи и учинити све друге путеве неупотребљивим и излишним. Стога се мора рећи да је пут који је српској култури и, посебно, српској књи-

жевности указао Вук није био једини којим се она могла кретати, мада су послови које је Вук обавио да би се она могла развијати били драгоцени и, као што смо већ рекли, неопходни да би се превазишао хаос о коме је писао Копитар. Наиме, Вук је у неку руку поништио правац који је својим космополитизмом и својом тежњом ка апстракцијама Доситеј покушао да означи као будућност српске књижевности; народни језик усменог предања, захваљујући Вуку, постао је једина основа књижевног језика који је настајао у делима Бранка Радичевића и потоњих песника, али се већ на примеру песника **Безимене** показало да Вуковски народни језик није једина могућност српског песничког језика; потпуним одбацивањем рускословенских речи и целокупног речника који су употребљавали такозвани учени слојеви српског грађанства ван подручја на коме је битисао српски живаљ под турском окупацијом, та могућност је свесно елиминисана. У томе је Вук био бескомпромисан, а начин на који је он деловао најбоље се може сагледати ако се још једном размотре мотиви, карактер и резултати његовог критичког обрачуна са романима Милована Видаковића.[11]

Ако се занемаре неколики не баш успели покушаји, књижевна критика у српској књижевности почиње са Вуком. Такође, са истом резервом, може се рећи да са Вуком почиње и књижевна полемика или, тачније, књижевни памфлет. Заправо, када се све околности добро одмере, и када се уђе у природу и жанровске особености Вуковог текста, имајући у виду и његове мотиве, онда се друга рецензија мора сматрати **књижевним памфлетом** првога реда. Пишчево дело је овде повод за критичара да се коначно и неопозиво обрачуна са писцем и да га потпуно дискредитује не само као књижевника већ и као личност. При томе, **књижевном делу се суди на основу критеријума који су претежно ванкњижевни.**

Али, морали бисмо се запитати зашто је баш Милован Видаковић предмет Вукове критике и да ли су случајно ванкњижевни мотиви у Вуковом тексту избили у први план? Другим речима, да ли се Вук бавио једним писцем и његовим књижевним делом због самог тог писца и оцене његовог књижевног дела или је имао у виду нешто друго, за њега тренутно далеко важније, неку тезу или идеју од далекосежног културног значаја?

Дуго се водила полемика у нашој науци поводом питања да ли српска књижевна критика почиње првом или другом Вуковом рецензијом, пошто се прва бави искључиво граматичким видом Видаковићевог језика у једном од његових романа. Један од одговора у поменутој полемици био је да се Вук у првој рецензији бави језиком као еминентним својством књижевне структуре. У овој примедби несумњиво је тачно да се Вук заиста бави језиком, и заиста је језик као битно својство културе и самобитности једног народа једна од главних Вукових научних и животних преокупација. Једном речју, помоћу језика Вук исказује једну од основних идеја своје идеологије, а ту идеју он је — изгледа нам — изразио и у чланку **Срби сви и свуда** који, по свему судећи, није добро схваћен од оних који, на основу њега, говоре о Вуку као човеку националистичких тј. шовинистичких схватања. Наиме, у том чланку не жели Вук да покаже бројчану и духовну надмоћ Срба над осталим народима на југословенским просторима, већ напротив — да покаже надмоћ изворног, народног елемента, а језик је најмоћније оружје народа, над туђинским, разним школама и утицајима, надрикултурним исквареним елементом који и Вук обично назива вишом класом. Милован Видаковић је представник таквог, однарођеног, погрешно усмереног и лажно школованог интелигентског слоја, који је заборавио српски језик а у школама ништа правилно није научио. Уосталом, одломак из чланка **Срби сви и свуда** најбоље ће показати у чему је Вукова идеја, рођења у њему још на почетку рада и на готово класичан начин уобличена **на овом месту, године** 1836. године када је чланак написан (објављен, као што се зна, 1849):

„Виша класа у народу ваљало би свој језик љепше и чистије да говори, да је од народа ученија, мудрија, уљуднија, складнија и родољубивија (јер она племенита и чиста или права љубав к народу, по којој човјек воли народ и његову корист и славу него себе и свој живот, и од које су Грци и Римљани оставили примјере, не рађа се с човјеком, него се добива кроз науку и одгојење); **али у наше је више класе то све наопако.** Истина да су многи од господе наше учили и знаду неке науке којих народ прости не зна; али су то они понајвише учили као какве занате, који су многима разуму и срцу учинили више штете него користи; у осталоме пак они су се поред Њемаца и Мађара понијели и као потуђили од свога народа и од његовијех обичаја; поред туђијех језика на којима науке слушају, којима послове службене раде и у друштвима се разговарају, **заборавили су Српски и мислити, и њихов народни језик, које га силу и сладост и богаство они већ и не познају, чини им се прост и сиромашан, за то су га искварили и једнако га кваре.** Што су пак они који великијех школа и наука нијесу учили с господом заједно пали у овакве гријехе против народа својега, узрок ће бити што су се повели по господи, и разум свој као давши господи под закуп више гледају **ко** што ради и говори него **шта** и **како** ради **и** говори.

„Нашијем официрима по граници лакше се може опростити што су за народ свој слабо марили, јер су они царске слуге, који су данас овдје а сјутра Бог зна гдје, а уз то још опажали су да им кашто смета напретку што су Срби; за то гдјекоји вичући на своју подручну браћу гледали да се додворе Њемцима те је тога ради бивало да су људи наши у мјесту своме вољели официра макар од кога другог народа него Србина.

„Ја не велим да су сви од наше господе и варошана овакви, него признајем да их има и онакијех који мисле као што треба, али тако мало да се према онима другима слабо смију и показати. Ово се слободно може рећи: што је који богатији и од народа по господству своме различнији, онај је и у осталоме свему од народа даље: тако су од свију овијех мајстори и трговци (особито мањи) најближе к народу и највише маре за њега и за његову корист и славу. За чудо је што и они од господе наше који су народ љубили и жељели му добро чинити, понајвише нијесу знали **како** ће, него су радили против своје жеље и намјерења! Ја мислим да овоме није други узрок него што им наука није прицијепљена на здрави народни разум, него су овај науком забунули и оставили га, а праве науке нијесу присво-

јили. За то се умотворинама народа нашега сва учена Европа чуди и диви, и њих ради народ наш слави и хвали, а умотворине су нашијех ученијех људи понајвише такове да им се свак ко их позна мора смијати и жалити народ што према себи нема ученијех људи. Па још поред свега овога наша **виша класа** мисли и говори да је она према Европскијем народима управо као што треба, а народ прости да је заостао и да не ваља и да га је она Бог зна каком мудрошћу надвисила!".

За нас нема сумње да је главна мисао Вукова садржана у цитираном одломку овог његовог текста који је, по нашем дубоком уверењу, он објавио толико година пошто је написан да би **те мисли поновио;** а изрекао их је у основи још у предговору **Првој пјеснарици,** због њих је приступио оштрој критици Милована Видаковића, експлицирао у свом важном чланку из 1842. и ево овде у можда најоштријем облику формулисао; ваља нагласити да је те мисли индиректно потврдио и у једном од последњих својих чланака, заправо наставку овог јер је то одговор на Шулекову критику, пишући крађи чланак **Срби и Хрвати.** Уосталом, из тона овог чланка може се видети до чега је Вуку највише стало: кад одговара Шулеку на примедбе о разликовању Срба и Хрвата, Вук је помирљив и оран за разговор у коме ни по чему није искључив; према Видаковићу, Мушицком и представницима тзв. више класе, међутим, Вук је готово немилосрдан; ту своју мисао као суштинску и централну мисао своје идеологије — Вук брани и аргументима, и агресивношћу, и ангажованошћу која се граничи са одлучношћу да све уложи у борбу до победе.

Али, да уђемо у неке детаље јер и данас се често тенденциозно говори о Вуковом тексту **Срби сви и свуда.**

Цитирали смо оно подуже место на којем је Вук, по нашем мишљењу, исказао основну мисао свог чланка; међутим, идеја која је на удару и научне и актуелне политичко-страначке или националистичке критике, састоји се, укратко, у овоме: Срби и Хрвати су, по својој прилици, један народ са два имена и говоре језиком који се код једних и других врло мало разликује; разликују се Срби и Хрвати међусобно само по вери а што се језика тиче, сви штокавци су Срби а кајкавци и чакавци су Хрвати. Заправо, мислећи као Илирци, међу којима је имао искрене пријатеље, Вук је, истини за вољу, брисао хрватско име, а писао је свој чланак 1836. године, када су и Хрвати били напустили то име. Кад је чланак објављен, ситуација је била измењена из корена; како просто и тачно каже Љ. Стојановић, „Хрвати су већ били напустили име Илир и вратили се на име Хрват". Па ипак, протекло је много воде Савом када се Словак Б. Шулек одлучио да Вуку одговори и да му с доста обзира каже да греши. Али, иако каже да су Срби и Хрвати „један народ, једнога рода и кољена" и да су „браћа по крви и по мијеку", Шулек изводи другачији закључак; мислећи слично, они се нису могли сложити јер су изабрали различите критеријуме на основу којих су закључивали; Вук је, вели Љ. Стојановић, „стајао на чисто језичком земљишту" а Шулек је „питање пренео на практично-политичко". Вук је опет прилично сачекао, да би се у чланку **Срби и Хрвати** вратио на то питање; важно је подвући да ни Вук ни Шулек нису подизали тон, да су допуштали да и друга страна има право. Ни један ни други нису иступали као шовинисти, нити су један другог оптуживали за ма какве задње намере те врсте. Шулек се с Вуком **није сложио,** али Вука **није напао;** па ипак, у штампи тог времена Вук није прошао без напада и сумњичења.[12] Видели смо, наиме, на основу тачне Стојановићеве примедбе, да је Шулек поставио проблем као практично-политички, а то је већ по природи ствари морало тако бити јер је, на пример, године 1850. Антун Старчевић у **Аркиву за повјесницу југославенску,** чији је уредник био Иван Кукуљевић Сакцински, снажно подвукао **херватско** име у називу народног језика; тиме је само изразио опште расположење које се изражавало у захтеву да се мора **језик Херватах назвати херватским.** Тада је испољена и веома снажна негација илирских идеја о језику и народном имену, а **Католички лист** је, рецимо, писао са много револта како „узесмо слози за вољу туђе име". Разуме се да је све жешћа одбрана хрватства обухватила и Вуков чланак, поводом кога је Анте Старчевић чак осудио српско име које је дато народним песмама, идући још даље у својим антисрпским теоријама којима се овде нећемо бавити.

Вук, наравно, није био у праву, он је грешио, али не зато што је био шовиниста или што је имао намеру да учини Хрвате Србима или да их избрише са лица земље (Вук ни издалека у томе није сличан Старчевићу); Вуков критеријум је био погрешан и недовољан; то лепо каже у једном чланку Божидар Ковачевић подвлачећи да је Вук иступао као научник који на питање што га је поставио гледа искључиво **филолошки;** наука, међутим, греши са теоријом да су сви штокавци Срби, а да су чакавци и кајкавци Хрвати. То није тачно ни са филолошког становишта, тим пре што се не смеју изоставити ни социолошке и државноправне чињенице. Заказала је, дакле, и наука оног времена, и Вук као присталица једностраног научног критеријума.[13]

Вуково гледиште, каже академик Павле Ивић[14], почивало је „помало на романтичарском поимању језика као темеља народности, помало на ширини погледа тога овејаног антиклерикалца" али он није био на правом путу „тражећи у језику мерило за разликовање Срба од Хрвата", тим пре што су Илирци прихватањем штокавштине као хрватског књижевног језика заправо учинили илузорним такву деобу. Ваља само рећи да се добра воља за успостављање моста између Срба и Хрвата не може не признати и код илираца, и код Вука и код Шулека: идеја народног јединства Срба и Хрвата несумњиво им је подједнако блиска.

*
* *

Кад је реч о Видаковићу, ситуација је иста: то је списатељ о коме се на основу чистоте и својства његова језика може рећи, сматра Вук, да је рођен у Србији и да је из ње отишао још у детињству, с тим што је — и у томе је поента — учећи туђе језике ван Србије и науке тамо слушајући — језик **свој позаборавио.** Пошто још не постоје правила српског језика, сваки списатељ је, по Вуковом мишљењу, дужан, ако жели српски писати, да се **влада** „по чистом и непоквареном говору народа српског"; **принцип** је, по Вуку, у овоме: „Који списатељ

српски греши против говора свог народа, онај греши против правила свога језика". Видаковић је предмет Вукове критике због тога што се, школујући се на страни, и заборавивши народни језик, при писању свога романа послужио језиком који није народни већ искварени књишки језик и тиме се огрешио о правила свога језика.

Примећено је, с правом, да је Вук у првој рецензији доста обзиран и уздржан; то је доиста тачно, али ипак с једним важним ограничењем. Наиме, суд Вуков је веома оштар али је речен начином који још није вуковски по одрешитости и, рекли бисмо, отворености која сеже до грубости, као што је случај са другом рецензијом на истог писца. Ствар је у још нечем, наиме: Вук је склон да, пошто је направио разлику између онога што једно дело чини романом и језика којим је романескна испричана, Видаковићево дело оцени као несавршено а не као потпуно промашено. Јер, оно је испричано **сладким штилом** иако „да га свак радо чита, особито који у историческом призренију и народностима љубопитству своме храну тражи"; сем тога, Вук писцу сваку срећу жели и очекује његова нова дела, с тим што га упућује да се упозна са добрим страним романима. Вук, дакле, ни издалека не пориче сваку вредност Видаковићевом **Усамљеном јуноши** нити писцу изриче неопозиво негативну оцену. Оно што је код тог писца неуспело и критици подложно, јесте **језик** и то језик који није простонародни језик обичних српских људи. Видаковић је припадник оне више класе и оној школованој елити која је огрезла у туђинштину. У тој оцени Вук је беспоштедан и у тој тачки, за њега битној, одриче вредност Видаковићевом делу. Сем тога, Видаковић је на удару и због непознавања народних обичаја и уопште народног живота Срба, па у том смислу и гласи Вуков закључак:

„Из тога свега морамо закључити, да Г. В. не зна ни **Историје**, ни **Географије**, ни **Логике**, ни **Поезије**, ни **Реторике**; нити зна, што је **морал**, ни **стид**, ни **учтивост**; нити познаје **характера народа нашега**, ни **ништа**", што је само мало раније овако прецизирао: „Јесу ли наши обичаји, да момак иде с родитељима да проси дјевојку за се; да се дјевојке водају с момцима испод руке, и да се разговарају о љубави и о другом којечему; да момци клече пред дјевојкама и дјевојке пред момцима; да жене држе дојкиње, да дјевојке сретају спаје с вијенцима, дјеца с котарицама цвијећа, и темљедјелци да клече пред њима са срповима и са зеленим житом у рукама..."

Овде нећемо улазити у питања карактера и домета Вукове **књижевне** критике; задовољићемо се само констатацијом да су Вука, што је очигледно, руководили ванкњижевни мотиви када се обрушио на Видаковића; на Вукове приговоре који су у крајњој линији заправо дисквалификација писца популарних романа, Видаковић је одлучно али и са мером у тону одговорио. Ваља још додати да је овде ипак у питању још један у низу парадокса из наше књижевне историје. Наиме, иако се Вукови аргументи с гледишта књижевне критике и естетике не могу одржати, његова крајња оцена вредности Видаковићевих романа показала се као тачна — **Љубомира у Јелисијуму** нико више од обичних читалаца не узима у руке.

Видаковић је добро разумео свог критичара; на Вукову тезу да су представници више класе учећи школе у туђим градовима свој језик заборавили, Видаковић одговара тврдњом да је он „у овим странама чрез толике године све по варошима, и све са просвежчени Србьи живећи, ко тому и славјанске књиге читајући, и по школама ходећи — још боље научио" Видаковић, даље, енергично брани језик књижевности у коме се речи матерњега говора мешају са речима из других језика. Вуковом чистунству и инсистирању на изворном народном језику — Видаковић супротставља схватање о пишчевом праву да гради свој језик и израз сходно својим уметничким потребама. Већ из ових примера види се да је у питању ипак сукоб концепција и сукоб два слоја, две социолошке групације, две, најзад, школе; Вук и Видаковић полемисаће не само о језику већ и о обичајима, моралу, култури у ширем смислу, о свим питањима која су могла бити битна за развој једне културе која се рађала у време када се конституисала и нација чија је та култура била и када је та нација образовала своју државу.

*
* *

На жалост, полемика између Вука и Видаковића, као и многе наше потоње полемике — све до данас, није могла бити ни плодна ни утицајна књижевна полемика у естетском и књижевнотеоријском смислу, па ни у једном културно-васпитном смислу, у смислу неговања укуса и свиклости на полемике о идејама а не о личностима, ако се тако може рећи. Увек је у тим полемикама преовлађивао или прагматички, или идеолошки, или ванкњижевни моменат. Наиме, ако се ова полемика схвати као судар две естетске концепције, готово сви разлози иду у прилог Видаковићу; међутим, ствар се компликује тиме што је и ова полемика о књижевним питањима заправо била спољашњи вид једног другачијег, судбоносног питања у коме је идеологија, а идеолошки разлози су били апсолутно на страни Вука била примарна. Сви Вукови разлози против Видаковића тицали су се крупних питања српског народа, његове државности и културе као фактора у националном буђењу и стицању националног идентитета; показало се да је контекст у коме се идеја о језику народа на коме ће се градити његова култура у најширем смислу био далеко важнији од специфичних књижевних питања, или, прецизније, да се књижевна питања и постављају и решавају ван естетске сфере, у складу са ванкњижевним захтевима. Та ситуација **подређености** општих културних и књижевних проблема у контексту општих потреба и ширих друштвених и државних циљева — постала је трајна ситуација наше књижевности и ту и треба тражити узроке за релативно честе и понекад трагичне неспоразуме између писаца и друштва. Када се присетимо Вука, изгледа нам јасно да се он **залагао за писца који служи идеји** а Видаковић је бранио право писца на стварање индивидуалног књижевног дела; при томе, Вук је заиста био генијалан идеолог и дубоки познавалац потреба времена, а Видаковић слабашни и неталентовани литерат који није имао снаге да оствари иоле значајније књижевно дело којим би оправдао своје иначе оправдано залагање за аутономију писца и права његове стваралачке имагинације. У овом конкретном случају сукобили су се исувише ја-

ка личност која је била предодређена да обележи епоху или, боље, читаву једну тенденцију у развоју српске културе, и списатељ који је умео да пружи извесну забаву још недовољно развијеној читалачкој публици али не и да је веже за себе величином свог дела. Вук је иступао у име народне културе и културе уопште, у име идеје народности као принципа, био је већ на самом почетку свог рада институција мада не одмах и призната; Видаковић је бранио свој уски, лични интерес писца који се обраћа читатељству (тако је увек изгледало у нас: писац који је бранио слободу стварања и интегритет стваралаца, изгледао је као солипсиста који своје личне препоставља општим интересима; парадоксално, интереси стваралаца били су мање важни и подложни омаловажавању). Тај контекст имале су многе наше полемике и сучељавања. Никада специфично књижевни елементи нису превагнули јер су све наше књижевне и језичке расправе имале тај политички, друштвени и идеолошки контекст у коме су специфично књижевни и језички елементи били потиснути. Другим речима, наша књижевност и култура у целини развијала се под окриљем, што значи и под притиском, политике и идеологије и своје специфичне проблеме никада није могла да постави и расправља независно од идеолошких и општих друштвених и политичких разлога.

II

За природу и смер целокупног Вуковог рада типичан је његов однос према Милошу Обреновићу. Овај српски кнез је главни јунак Вукових историјских списа и њихов међусобни однос је сложен и испреплетен. У питању су две снажне личности које су се недовољно привлачиле али и, свесне свог значаја и вредности, чувале своју независност и, посебно, право на сопствену истину. Код Вука је било јаче изражено осећање привлачности јер је у Милошу видео творца српске државе, човека који је починио многа славна дела и мецену, додуше веома опасног и ћудљивог, који под своје моћно крило може да привиђе и једног српског књижевника као што је Вук; ипак, и поред свог дивљења према Милошевој снажној личности и према његовом несумњиво значајном државотворном делу, Вук није могао да прећути. бар пред собом и пред Милошем, истину о његовом карактеру и карактеру ње, гове тиранске владе. Међутим, због поштовања према Милошу, Вук је о његовим славним делима писао јавно и то објављивао, док је о Милошевим злим делима и особинама писао лично Милошу или остављао запечаћене рукописе с налогом да се отворе тек почетком следећег века. Са своје стране, Милош је — као прагматичка природа — увек био спреман да прихвати Вукове услуге а овај је био — у највећем броју случајева — спреман да их пружи; осим тога, и поред свега, Милош је у Вуку видео списатеља захваљујући коме ће његова, Милошева дела и слава, остати познати потомству.

Однос према Милошу био је за Вука као писца који љубав према истини и истинитом писању ставља као неприкосновено правило у први план своје списатељске теорије и праксе, велико искушење; етички проблем Вук је изнео до краја и часно. Наиме, иако је део истине прећутао у спису о Милошу Обреновићу из будимског издања 1928. године, Вук је паралелно са објављеним, писао неку врсту **тајне историје** какву су писали многи историчари, хроничари, белетристи и филозофи који су имали ту привилегију и ту опасну срећу да живе у непосредној близини тирана и да ту милост оправдавају величањем владара у списима које су припремали уз будну и оштру контролу владара и његових доушника. Вук је ипак осетио обавезу и да се непосредно обрати Милошу и да му одлучно каже истину у једном тону који ипак одаје пријатељску пажњу и чак топлу људску привржености писца који говори истину владару с убеђењем да овај треба да је сазна.

Начела свог историографског рада Вук је први пут детаљније изложио у једном писму из 1922. године, у време када се, упркос Копитаровим сугестијама, веома интензивно бавио историјом, намеравајући заправо да напише дело које би било непосредни хронолошки наставак Рајићеве **Српске историје.** То је био подухват за који Вук, како се испоставило, није имао ни вгемена, ни подршке (Копитар није мислио да Вук треба да се бави тиме) а ни — праве стручне спреме која би се, пре свега, огледала у владању историографским научним методом и у познавању литературе. Вук је углавном остао хроничар савремених збивања. Као хроничар српских устанака и сведок о личностима и догађајима у његовом веку — Вук је и сјајан писац и богат извор драгоцене грађе. Трезвен посматрач, без претензија да **суди и** прави синтезе, да осуђује или куди, Вук је заправо писац коме је стало да своје доба представи поколењима у перспективи која сведоку изгледа истинита.

У Вуковим историјским списима има свега: ту је, најпре, скоро редовно тачан погодак, понека оштроумна опаска, психолошка акција, кратак суд о догађају или поступку личности, пријатељска пажња према личности коју поштује а заједљив тон и пакосне примедбе на рачун несимпатичне личности и добро сналажење у хронологији, уз заиста редак приповедачки таленат и опособност да се пронађе адекватан народски израз за оно што жели да се причањем постигне.

У поменутом писму Христифору Обреновићу, писаном у Бечу 25. јануара 1822. године, Вук објашњава замисао свог историографског рада. „Ја не пишем историју данашње српске **политике,** каже Вук, него пишем **српску историју нашега времена,** или, управо рећи, од године 1791, од када буна српска почетак свој има".[15] Пошто је овако језгровито и вуковски одрешито рекао своје схватање да историја српског устанка почиње 1791, Вук се даје на објашњење разлога који су га навели да се лати тог посла (разлози су — може се рећи као и увек кад је у питању Вук — практични и прагматички, и увек означавају некакав почетак). „Видимо, каже Вук, да је сва наша стара историја тамом покривена, и сви кривимо старе наше што нијесу ништа писали и нама оставили; а видимо и то да ће потомство наше тако исто нас кривити ако му сад што не напишемо и не оставимо".

Као сведок и учесник, Вук се осећа позваним да пише како је било и да тако остави изворне податке; **шта ће се моћи истинито казати о историји српског народа?** То је питање које Вуку изгледа битно и о коме се мора повести рачуна. Вук не би же-

лео да извори за српску историју буду којекакве басне и гаталице туђих списатеља. Да би се спречила произвољност и ширење неистине, Вук се прихвата посла аутентичног сведока из прве руке. Вели да се распитивао код поглавара српских и учесника у догађајима, мада многи од њих нису ништа знали да испричају и о догађајима у којима су учествовали, и да је понешто и **бележио.** Да би показао да је аутентичан сведок, Вук наводи неке битне детаље своје биографије: „Ја сам се у Србији родио и узрастао, и запамтио сам стање српско и под дахијама и прије дахија; био сам и кад се прва буна 1804. почела, и 1813. кад се свршила, и за оних десет година бивао сам у различитим народним пословима, и готово све знатније поглаваре познавао сам лично, а с многима сам разговарао и у друштву јео и пио; а притом, како за ових десет година, тако и послије до данашњега дана, распитивао сам и Срба и Турака, и трудио сам се, колико је могуће, да дознам прави узрок, или квасац, ове буне, и њезин послије напредак и свршетак (1813); и опет послије почетак 1814 и 1815), и, ако доживимо, још какав **прави** свршетак".

Вук се, дакле, више ослањао на **усмена сведочења** и факта о догађајима; **он није посезао** за писаним изворима а још мање се трудио да поступа као научник који проверава и упоређује писане изворе, критички их разматра и на основу њих даје синтезе. Његове су намере да сведочи о спољашњим фактима, мада га интересује и суштина, посебно који су узроци довели до буне, а не да методима кабинетских и критичких историографа пише ученy историју српске буне од које, како рекосмо, Вук исправно мисли да почиње модерна српска историја. То Вук на свој једноставан и прецизан начин и потврђује у редовима који следе: „ја не тражим у овој историји мојој да оставим примјер српским реторима и историцима, него сам се трудио да опишем све онако просто, без икакве мајсторије и филозофије, као што би Србин Србину приповиједао; а закон сам себи поставио: да нити кога **хвалим** или кудим, нити да се чему **подсмијевам** ни чудим, него само да кажем како је било, па читатељи сами нека суде што је за хвалу, што ли за куђење, што ли за чудо, што ли је за потсмијех". Свему овоме што смо рекли, треба додати да Вук свој начин изношења факата сматра апсолутно **објективним** и **вредносно неутралним**, чиме одбија од себе сваку помисао на субјективизам што је готово синоним за произвољност.

Као што је познато, Вук овако отвара своју душу и, преко обичаја, открива своје планове пред човеком који је показао занимање за његов рад и, чак, показао спремност да финансира штампање Вукових историјских списа. Захваљујући тој околности, остало је сведочанство о раним Вуковим историографским идејама и о његовом плану за писање српске историје нашега времена.

Историјска личност од формата која је привукла Вука није био Карађорђе већ — Милош Обреновић; прво Вуково објављено историјско дело било је Милош Обреновић, књаз **Србије или Грађа за српску историју нашега времена;** спис је изашао у Будиму 1828. године, посвећен је **високородним господарима Јовану Обреновићу,** главноме кнезу нахије Рудничке, и Јефрему Обреновићу, **главноме кнезу нахије шабачке, ваљевске и** београдске, и носи мото из Карамзина, чиме се дискретно указује на овог руског писца као историографа кога је Вук следио више у идејном и унеколико и у методолошком погледу; та реченица из Карамзина гласи: **„Историја није роман а свет није врт у коме све мора да буде пријатно: историја представља стварни свет".**

Ово дело Вуково има **Предговор** у коме Вук даје неке нове податке о свом схватању историје српског народа и о начину и плану својих књига о историји српског народа. Вук на почетку **Предговора** понавља идеје из свог писма Христифору Обреновићу: да је мало Срба писало српску историју, да су извори наше историје били **приповедање** и **туђи историчари** и да су ови, узгред пишући о Србима, из разних узрока, најчешће из незнања и зависти, у искривљеном смислу представљали ту историју. Ради потомства, Вук узима на себе да као Србин пише о српској историји и то тако што би прва књига обухватила раздобље од 1765. године, докле је стигао Рајић са својом историјом, до 1813. године, а друга би се бавила историјом од 1814. до најновијих дана. Међутим, Вук није стигао да у потпуности оствари свој план, поготову за прву књигу чије је одломке објавио под насловом Географическо-Статистическо **описаније Србије** и **Прва година војевања на дахије;** зато се сада појављује готово цела друга књига којом су обухваћени новији догађаји а они су за данашње читаоце, напоминье Вук, и **најважнији.**

Сов Предговор Вук завршава важном напоменом која се увек и од сада, од свих озбиљнијих истраживача Вукова дела, имала, на уму; ту, наиме, Вук пише: **„ја опет по савести могу казати, да, пишући ову књигу, никад нисам збацио с ума** истине, **која је у историји најглавнија ствар, ни** потомства, **за које се историја пише".** У наставку готово од речи до речи понавља текст из цитираног писма Христифору Обреновићу о објективности писања, да би завршио опет словом о истини: **„Тако сам ја дакле желео и трудио се, свуда да кажем истину; а ако се против те жеље и труда буде шта украло, то је било или из незнања, или по слабости људској".**

Милошу је Вук, гледано глобално, посветио два списа дајући му заправо централно место у најновијој српској историји, оној којој је сам Вук сведок. Један од тих списа је објављен и други као да је писан за личну употребу и упућен далеком потомству, остајући недовршен. Из овога списа, као закључак или као резиме, произашло је чувено **Писмо књазу Милошу** из 1832. године које је настало по свему судећи онда када је Вук одлучио да прекине писање тајнога списа и да формулише свој став према Милошевој владавини а не толико према самом Милошу. Према владавини он није имао ни једне благе речи, али је према владару сачувао неку чудну симпатију или бар разумевање (што се види из пропратног писма). У објављеном спису описана су славна дела Милоша Обреновића, а у спису писаном за потомство Вук је описао искључиво Милошева злодела.

„Милош је за време војводовања свога, каже Вук у објављеном спису, био у реду најславнији Српски војвода: у јунаштву није уступао Вељку ни Чупићу, а од обојице се, као и од многи други, тим разликовао, што није био ајтација (који бећаре и ајдуке купи око себе, а кућевне људе презире), него ку-

ћевни човек, као и остали људи, којима је владао и управљао: он није гледао, да људе страном натера, да га пазе и слушају, него је то тражио лепим речима и паметним и праведним владањем и управљањем. И за то су га његови војници, и остали људи, пазили као брата, а слушали и поштовали као синови мудра оца".[16]

Док се није докопао власти — Милош је — према Вуку — био узоран јунак, праведан старешина, добар домаћин, пријатан човек; промениће се, и то радикално, кад се попне на власт и осети потребу за владањем над људима. Још у објављеном спису Вук напомиње како је Милош **неограничени господар у Србији** али без алузије да је и тиранин[17].

Међутим, други спис — такође **Особиту грађу за српску историју нашега времена** — коју Вук није наменио објављивању, прати белешка да се не отвара до године 1900, и напомена која почиње карактеристичним **признањем**: „Истина да ја имам срећу бити љубимац главнога јунака ове књиге" али додаје да му је савест чиста јер никада није збацио с ума истину и потомство за које пише. То су познате Вукове мисли, али је ново „признање" да је Милошев **љубимац.**

Већ у самом почетку Вук казује своју намеру и своју мисао; ваљда је уводна белешка писана 23. децембра 1831. у Земуну. Ту каже да је описивао **славна дела** М. Обреновића и да се од њега с правом може тражити „**писаније и његова моралнога** карактера и рђави дела".

Дакле, због истине и потомства — остављa ову другу страну медаље; али, одрешит и у овоме као и у свему осталом Вук даје нову оцену Милоша Обреновића, неку врсту пандана оној коју смо цитирали и која објашњава зашто и о томе није било речи у првом спису, када је већ истина за историчара какав жели да буде и Вук — примарна дужност и вокација. Вук вели: „Док је Милош за Кара-Борђијина времена живео под власти брата свога и Кара-Борђија, био је истина, колико сам ја сознати могао, у реду мирни и поштени војвода, као што је, може бити мало **поетически**, казано у житију његовом на страни 50-тој; но сад, као што сам га ја јесенас у Србији оставио, он нити зна што је грeота, ни што је срамота, нити и најмање савести у срцу своме има: најкраће рећи: он се може назвати правим **тираном** и **безаконником.** Камо срећа, кад се ово делима његовим не би посведочило, него кад би се ја у лажи уватио!"

На великом броју примера Вук у овом спису показује „**да Милош ни мало не уважава ни чест, ни срећу, ни живот други људи; но колико год за друге људе не мари и презире ји, толико себе за већега и од други људи претежнијега држи. Он за цело мисли, да од њега нема на свету човека ни паметнијега, ни праведнијега, ни милостивијега. Он би рад, да сви људи њему чест чине, а сами да су без чести и чест њиова као и све остало од њега да зависи.** За то су код њега највеће грешке и кривице, кад се ко **правда** и доводи **узроке** или **доказательства** макар у чему; него се треба признати за онакога, као што он хоће, и молити му се за милост, или се тако правдати, да човек себе још више понизује, а њега да подиже . . ."

* * *

Сасвим је јасно зашто Вук пише о историји српског народа: из истих разлога који су га навели да послуша Копитарев савет и да се лати реформе језика и сакупљања народних песама и описивања народних обичаја. Вуков циљ је да изнесе на видело бит српског народа и да на тај начин том народу обезбеди право на сопствени развој и своју националну државу.

Како је то Вук радио?

Са страшћу која карактерише велике револуционаре који своју делатност заснивају на рационалном сну о бољем будућем свету. Зато Вук вечито води рат, али не да би рушио позитивне основе већ да би уклонио оно што смета на путу који води горњем циљу.

Напомене

1. *Александар Белић*, Вук Караџић, СКГ, LII, 5, 1. новембра 1937, стр. 323.

2. Овакво, позитивно, мишљење о Вуку, Копитар је почео ширити још од првих дана и тиме несумњиво одлучујуће допринео да се на рад Вука Караџића обрати пажња меру највиђенијим и најкомпетентнијим људима и у страним научним институцијама.

3. Уп: *Бурo Гавела*, Вукова „партија", Књижевност 9—10, 1947. Занимљив поглед на ово питање в. код *Предрага Протића* у чланку *један аспект Вукове борбе* (уп *Предраг Протић*, Сумње и надања. Прилози проучавању духовних кретања код Срба у време романтизма, Просвета, Београд 1986, стр. 19—30).

4. Мислимо на ону врсту читања и тумачења Вукових списа како је то годинама чинио изврсни зналац наше народне поезије и версификације *Светозар Матић* (уп. Матићеве књиге Наш народни еп и наш стих, Матица српска, Нови Сад, 1964, стр. 5—355, и Нови огледи о нашем народном епу, Матица српска, Нови Сад, 1972, стр. 5—33). Иначе, сажет и компетентан преглед Вукова рада и значаја садржан је у приказу Павла Ивића и Јована Кашића у оквиру *Историје српског народа*, V-2, Београд 1981, стр. 311—380, где је дат и преглед најмеродавније литературе укључујући и три најважније монографије о Вуку од Љубомира Стојановића, Александра Белића и Миодрага Поповића. Што се тиче Копитара, указујемо на популарну приручену књигу *Голуба Добрашиновића*, Копитар и Вук, Вуков сабор — Рад, Београд, 1980, где су сви најважнији текстови које су Вук и Копитар написали један другом и један о другом. У исто време корисна је и збирка *Г. Добрашиновића*, Вук под присмотром полиције, Рад — Вуков сабор, Београд, 1986. Овом приликом, при цитирању Вукових и Копитарових писама, служили смо се овим збиркама.

5. О овоме, као и о многим другим питањима у вези с Вуковим радом в. код *Меше Селимовића*, За и против Вука.

6. Спис И. И. Срезњевског последњи пут је објављен код нас у часопису *Књижевност*, 1, 1987, одакле су узети сви цитати. Редакција Г. Добрашиновића а превод М. Московљевића.

7. Помињемо проф. Банашевића као једног од највећих старијих зналаца Вуковог дела и народне поезије и најжешћег опонента Светозара Матића, с напоменом да је њихова полемика највећим делом и данас актуелна. Иначе, реч је о Банашевићевом чланку *Како је Вук постао књижевник*, Ковчежић. Прилози и грађа о Доситеју и Вуку, Београд 1958, књ. прва.

8. Гримови прикази о Вуку и српској народној поезији прикупљени су у делу *Светозара Корљевића*, На поетици народног песништва, Просвета, Београд, 1982, одакле су и узети ови цитати, стр. 83. и д:

9. Објављен у часопису *Књижевност*, 1, 1987.

10. Проблематика односа Вука и митрополита Стратимировића заслужује посебну и непристрасну анализу; у првом реду је неопходно узети у обзир митополитове мотиве и Вукову мисију као исувише сложене елементе који се противе сваком црно-белом просуђивању; о овоме могу се наћи занимљиве мисли у многострано подстицајној, поменутој студији *Меше Селимовића*, За и против Вука, стр. 95. у оквиру Селимовићевих *Сабраних дела*, јубиларно издање, Свјетлост, Сарајево, 1970.

11. *О* књижевним аспектима овог питања уп. чланак *Саве Дамјанова*, Видаковић, модернији од Вука. . ., Поља, август-септембар 1987, о чијим се умесним закључцима мора водити рачуна.

12. Приближну слику о томе читалац доже стећи на основу дела Мирјане Гросс, Почеци модерне Хрватске, Глобус, Загреб 1985, стр. 371. и д: а посебно у поглављу *Полемичка одбрана хрватства*, стр. 381. и д:

13. Реч је о чланку *Божидара Ковачевића*, Вукови погледи на развој наше народне свести, СКГ, XLIX, 7. 1. децембра 1937, не због тога што нуди обавезно прихватљива решења него што тачно описује проблематику која је и данас актуелна.

14. Разложно тумачење Павла Ивића изложено је у делу Српски народ и његов језик, СКЗ, Београд 1971, посебно на стр. 183.

15. *Вук Стефановић Караџић*, Писма, Просвета, Београд 1947, стр. 76. Сви остали цитати из овог издања.

16. Историјски списи I, Сабрана дела В. С. Караџића, Просвета, Београд, стр. 47.

17. Исто, стр. 98.

Николај Тимченко

IN MEMORIAM

Др СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

19. МАРТ 1912 — 12. АВГУСТ 1987.

Истакнути историчар, револуционар и антифашиста др Сергије Димитријевић рођен је 1912. у Пироту. Гимназију је завршио у Лесковцу 1930. године где се и укључио у револуционарни омладински покрет. Био је активни учесник илегалног револуционарног студентског покрета од 1931. године и организатор и руководилац скојевске организације у Лесковцу 1932—1934. Члан је КПЈ од 1933. године и повезао је Окружни комитет Лесковца са Покрајинским комитетом за Србију. Одржавао је везе ПК Србије са Јагодином, Параћином, Кумановом и Велесом и био је учесник IV партијске конференције КПЈ за Србију 1934. године.

Дипломирао је на Правном факултету у Београду 1934. године и по директиви Партије отишао је на посдипломске студије у Француску. У Паризу је био југословенски представник у Међународном студентском комитету против рата и фашизма и представник КПЈ у Међународном комитету за формирање интернационалних бригада. Био је југословенски представник и референт на Међународној омладинској конференцији против рата у Бриселу 1936. године. Дипломирао је у Паризу на Институту високих међународних студија Правног факултета 1938. године. За време студија у Паризу, под илегалним именом Роберт, био је представник КПЈ у Међународном комитету за формирање интернационалних бригада. Организатор је одласка југословенских добровољаца за Шпанију преко Париза и представник у Балканском антифашистичком комитету 1938—1939. године. Од 1935. године налазио се у руководству југословенске партијске организације у Француској (Југословенска подсекција КП Француске — Коминтерне) чији је секретар био од јесени 1935. до јесени 1937. године. За време боравка у Паризу С. Димитријевић је припадао и КП Француске, ћелији коју је у почетку водио чувени физичар Жак Соломон. На почетку другог светског рата радио је под руководством Бориса Кидрича на спасавању међународних антифашистичких бораца и комунистичких кадрова, а од октобра 1939. до априла 1945. био је у концентрационим логорима Француске и Немачке. Био је југословенски представник у Међународном партијском комитету концентрационог логора Вернет и организатор борбених група за ослобађање затвореника у логору Бухенвалд. Носилац је Партизанске споменице 1941. године.

После рата био је повереник за индустрију Окружног народноослободилачког одбора у Лесковцу, а 1946. године постаје директор Економског института Привредног савета ФНРЈ. Активно је суделовао у креирању економског ситема Социјалистичке Југославије. Предавао је политичку економију на Правном факултету у Београду до 1952. године, а затим је радио у Економском институту Србије и Историјском институту до 1965. године. Био је спољни сарадник Одељења за историјске науке Института друштвених наука а до пензионисања 1966. године био је научни саветник Института за изучавање радничког покрета.

Докторирао је на Правном факултету у Београду 1957. године са тезом „Страни капитал у привреди бивше Југославије". Бавио се економском историјом, историјом Србије, историјом радничког покрета и СКЈ, нумизматиком и историјом Лесковца. Организатор је рада на историји Савеза комуниста Југославије и један од аутора историје СКЈ 1963. и 1985. године. Од 1949. године суделовао је у припремању и издавању „Историјског архива КПЈ", а у рукопису му је остао материјал о Оснивачком конгресу КПЈ. У припреми за штампу налази се и рукопис „КПЈ у легалном периоду". Др Сергије Димитријевић био је и зачетник рада на савременој историји Југославије и до сада је објавио више стотина научних и стручних радова. За књигу „Радован Драговић и стварање класног радничког покрета и Социјалдемократске странке у Србији". Београд 1978. године, добио је Нинову награду за публицистику. Поред научног рада бавио се и колекционарством а из његове збирке разгледница објављена је ове године књига „Поздрав из Београда".

Најзначајнији објављени радови др Сергија Димитријевића су: **Карактеристике индустрије и рударства бивше Југославије**, Београд, 1949; Градска привреда старог Лесковца, Лесковац 1952; Социјалистичке радничке организације у Србији на крају XIX века, Београд 1953; Историја радничког покрета Лесковца и околине. Лесковац 1954; Страни капитал у привреди бивше Југославије Београд 1958; Српска социјалистичка преводна литература, Београд 1958; Привредни развитак Југославије од 1918—1941, Београд 1962; Велика октобарска социјалистичка револуција и развитак класне борбе и револуционарног покрета на југословенским територијама, Београд 1968; Новац кнеза Лазара, Крушевац 1971; Лесковачка гимназија од 1918—1941, Лесковац 1979; Оставе које садрже српски средњовековни новац из периода до 1371 године, Београд 1981; Учешће балканских социјалиста у Другој интернационали, Београд 1966; Развитак марксизма у Србији до 1919, Београд 1973.

Славољуб Цветковић

*

У име града Лесковца, чији је заслужни грађанин био, од др Сергија Димитријевића се опростио др Живан Стојковић, председник ОК ССРН Лесковца и декан Технолошког факултета:

Поштовани друже Сергије,

Ако срце града може да задрхти, задрхтало је данас за Тобом, човеком који је своја прва животна искуства стицао у црвеном, радничком и револуционарном Лесковцу и припадао му до краја живота. Био си и остао део нашег града, његов изданак, знао да осетиш његов пулс, да му свим својим бићем припаднеш, откриваш његове вредности да га увек изнова препознаш, волиш његове људе и цениш народни дух, да обогаћујеш његов живот.

И нећемо данас, драги наш Сергије, да покажемо колико нам је тешко јер Ти то не би допустио, нећемо јер у свом животу ниси дозвољавао места за тугу, нећемо јер смо Те волели и поштовали као свог драгог суграђанина, као пријатеља, борца и неуморног радника, научника и публицисту, као део специфичног лесковачког колорита који си знао да обогаћујеш у нашој средини и ван ње, у Југославији и свету. Био си и остао наш по духу, ентузијазму, енергији и пословности, по жељи да се у животу дâ што више, да се Лесковцу поклони све, да се остави за поколења у име оних који су носили прогрес, у име скојеваца и комуниста, логораша и бораца, интернационалиста. Импоновао си нам великом интелектуалном снагом, невиђеном ерудицијом, плењио непосредношћу, био драги чика Сергије и храбрио нас у свакој прилици.

Поносни смо, драги Сергије, што си био наш суграђанин и што ћеш то вечито и остати. Зато желимо да Ти се захвалимо за чињено непрекидно обогаћивање, за учешће у стварању историје Лесковца. Са поносом истичемо да си управо у нашем граду 1930. године постао скојевац, 1933. члан Партије, да си био истакнути организатор комунистичког покрета и скојевских организација 1932. године и припадао угледној комунистичкој породици Милана Димитријевића. Посебно смо Ти захвални на афирмацији Лесковца, за његово представљање у радничком покрету и у научном свету. Ову дужну захвалност изражавам и у име генерација које си подстицао да се баве научним радом, давао корисна упутства и идеје, храбрио и учио да научно мислимо и да се боримо за истину.

Уважена породицо Димитријевић,

У овом тешком тренутку опроштаја од човека, хуманисте, плодног писца, супруга и оца, у име друштвено-политичких организација, Скупштине општине и радника Лесковца захваљујем се на несебичној подршци и опредељењу да живот посветите револуционарној борби и научном раду друга Сергија и тиме му омогућите да деценијама плодно ствара. Уз изразе дубоког саучешћа посебну захвалност дугујемо драгој Нади Димитријевић која му је читавог живота била верни пратилац, стрпљиво му помагала у научном раду, искрено и крајње несебично га неговала како је то само она умела и знала.

Драги наш Сергије,

Град Лесковац се данас са тугом опрашта од Тебе, од свог заслужног носиоца медаље за изванредан допринос за његов укупни развој, јер су Твоје име и животно дело уско везани за сваки његов корак напред, за сваки његов успех. И зато, нека Ти је вечна слава и хвала!

*

У име друштвено-политичких организација и грађана месне заједнице „Братство-јединство" у Новом Београду и грађана Београда од др Сергија Димитријевића се опростио Љубомир Крстић, председник скупштине Месне заједнице:

У овом болном тренутку опраштамо се данас овде у Алеји заслужних грађана, од нашег драгог суграђанина, врлог и истакнутог револуционара, радничког првобораца, оданог комунисте и великог научника др Сергија Димитријевића.

Опраштамо се од једне грандиозне личности југословенског и међународног радничког покрета која је на свом несусталом животном и борбеном путу, револуционарним деловањем и добром писаном речју, оставила дубок траг и завештање будућим генерацијама у борби за развој нашег самоуправног социјалистичког друштва.

Друг Сергије Димитријевић се од најраније младости, тако рећи из школских дана определио за напредни раднички и комунистички покрет — за борбу против класног непријатеља.

Поникао је, растао и развијао се у крилу напредне комунистичке породице у срцу црвеног радничког Лесковца.

Опраштамо се од носиоца „Споменице 1941. године", резервног потпуковника ЈНА, револуционара, хроничара, историчара, научника, професора Универзитета, доктора наука, комунисте од 1933. године, блиског сабораца пок. и легендарног Иве Лоле Рибара, Бориса Кидрича и других истакнутих ликова југословенске револуције и народноослободилачког покрета.

Сергије Димитријевић је један од истакнутих учесника и југословенских представника и у разним међународним комунистичким и радничким форумима.

Храбро је преживео тешко страдалаштво у злогласном немачком логору Бухенвалд.

Од 1946. године па све до смрти био је становник ослобођеног Београда. Годинама је поред многобројних обавеза био и активиста МЗ „Првобораца" у општини Врачар.

Доласком 1975. године у садашњу МЗ „Братство-јединство" Нови Београд, иако нарушеног здравља, са 100% инвалидитетом, наставља своју активност у друштвено-политичким организацијама и органима Месне заједнице.

Као врстан предавач, овај искусни и опробани револуционар, дао је значајан допринос у идејно-политичком образовању, оспособљавању и уздизању партијског чланства ове најмногобројније Месне заједнице у Београду.

Тај свој ентузијазам, знање и стваралачко искуство са посебним одушевљењем преносио је на млађе генерације.

Тако је то ишло све дотле док га тешка болест није савладала.

Иако врло лошег здравственог стања друг Сергије је увек налазио снаге да уради све оно што је сматрао својом комунистичком, хуманом, људском и стваралачком обавезом, пишући и објављујући све оно што ће генерацијама које долазе остати као залога лепше будућности.

Свим срцем био је везан за његов Лесковац и југ Србије.

Он то није скривао већ се тиме истински поносио, доказујући ту љубав бројним књигама и записима о богатој револуционарној прошлости и традицијама пролетерског Лесковца и борбеног југа Србије.

Није претерано рећи овом приликом кад се помене и каже Југ Србије мисли се на Сергија Димитријевића и обратно кад се каже Сергије Димитријевић мисли се на југ Србије.

Драги наш друже Сергије,

У овом, за све нас присутне, тужном тренутку опраштам се од Тебе у име Твојих другова, сабораца, пријатеља, комшија као и свих грађана наше Месне заједнице, општине Нови Београд и града Београда које си свим својим срцем волео управо тако као што си волео и Твој Југ Србије.

НЕКА ТИ ЈЕ ВЕЧНА СЛАВА!

ЈОВАН ЈОЦА МИХАЈЛОВИЋ
(1924 — 1988)

Име Јована Јоце Михајловића, по ономе што је у родном Лесковцу радио и урадио, стварао и створио, мислио и осмислио до његовог одласка из Лесковца 1957. године, и после тога, до кобног дана, убележено је у летопис скоро свих организација из области културе и образовања Лесковца. Име Јоце Михајловића може се прочитати на страницама угледних листова и часописа до публикација енциклопедијског карактера. Сусрећемо га, такође, међу истакнутим научним радницима, књижевницима, публицистима на бројним научним скуповима, књижевним манифестацијама, конгресима фолклориста Југославије. Јоца Михајловић је човек који је, свим оним што је написао и потписао, наумио и остварио, за протекле четири деценије — прерастао у чин, у дело, у домет стваралачке истрајности. И ма о којој делатности културе да се поведе разговор, било да је реч о оригиналном стваралаштву, сакупљачкој делатности, публицистичком опусу или непосредном ангажовању у покретању и установљењу значајних акција и организација, од хуманитарних и просветно-културних до научних, име и допринос Јоце Михајловића је незаобилазно.

Са занимљивим саопштењима Јоца Михајловић је учествовао на свим конгресима Савеза удружења фолклориста Југославије од 1976. (Славонски Брод, саопштење: „Карневал у Лесковцу") до 1987. године, октобра, у Тузли, са саопштењем: „Трагом Вука Караџића у Војводини".

Јоца Михајловић је био члан Друштва књижевника Војводине, члан Удружења новинара и члан Савеза фолклориста Југославије.

Јован Јоца Михајловић је рођен 6. јануара 1924. године у Лесковцу где је завршио средњотехничку текстилну школу. Студије македонског и српскохрватског језика и југословенске књижевности завршио је на Педагошкој академији у Скопљу и на Филозофском факултету у Новом Саду.

Радни век Јован Јоца Михајловић почео је као техничар у текстилној фабрици „Црвена звезда" у Лесковцу. Био наставник у Средњој пољопривредној и Мешовито-стручној школи у Лесковцу. Једно време био је уредник, лектор и коректор листа „Наша реч" и штампарског предузећа „Напредак" у Лесковцу.

По одласку из Лесковца запослио се у ОШ „Владимир Назор" у Петроварадину, а убрзо је постављен за референта информисања Среског одбора ССРН Нови Сад. Био новинар Радио-Новог Сада и главни и одговорни уредник часописа „Гласник".

Са дужности секретара идеолошко-политичке комисије Среског одбора ССРН Новог

Сада, из здравствених разлога, Михајловић је пензионисан 1. јануара 1965. године.

Скојевац, учесник НОР од 1941. године, ратни војни инвалид.. Романтичар, трагалац, лиричар, истраживач, одмерени научни радник и стрпљиви бележилац свега вредног из народа народу завештаног.

За Јованом Јоцом Михајловићем остало је много тога, почев од предратног рада у лесковачком КУД „Абрашевић" до његовог последњег учествовања на научном скупу у Тузли, октобра 1987. године.

У време НОР-а био је културно-просветни референт Лесковачког батаљона Треће крајишке пролетерске бригаде, члан Културно-просветне екипе Прве пролетерске дивизије и члан Уметничког ансамбла централног Дома Југословенске армије (при Генералштабу) године 1945. и 1946. Био је уредник листова, зидних и џепних новина, вокални солиста и члан хора.

„Био је вредан и поуздан сарадник, пише у некрологу часописа МИСАО, а његови текстови били су на високом професионалном нивоу. Његова тачност, поузданост и вредноћа били су тим више вредни поштовања јер Јоца Михајловић није радио само за „Мисао". Овај Лесковчанин и Новосађанин био је један од оснивача и сталних сарадника листа „4. јули", сарађивао је и у листу Црвеног крста Србије, те у листу „Глас" који издаје Савез резервних војних старешина Војводине.

Предратни скојевац, а потом комуниста, Јоца Михајловић. Био је један од оних скромних људи који никада нису говорили о томе како су изгубили здравље борећи се

за ову нашу заједницу. Остао је веран идеалима за које се борио, а и кад је критиковао стање у којем смо тренутно, чинио је то на начин мајке која кори своје чедо. Беспоштено се увек ангажовао у друштвено-политичком и хуманитарном раду. Било га је свуда, а где год је био људи су га ценили и слушали његову реч..."

И није било организације која му, за испољену активност, није доделила своје признање; добио је тачно 109 признања, од ордена и одликовања до плакета, повеља, захвалница и друге врсте одличја за пет деценија делања и деловања у Лесковцу и Новом Саду. Био је сарадник **Речника личних имена код Срба,** зборника **Прилози проучавању језика и Дијалектолошког речника Војводине**, Института Филозофског факултета у Новом Саду за југословенске језике. **Речника српскохрватског књижевног и народног језика** Института за српскохрватски језик САНУ, Енциклопедије Војводине, Зборника народних хероја Југославије (II и III издање), Споменице просветних радника Србије палих у НОР-у. Био је сарадник ЛЕСКОВАЧКОГ ЗБОРНИКА, часописа НАШЕ СТВАРАЊЕ, листа „Наша реч". Последњи прилог у „Нашој речи" објавио је године 1984, приликом 40. годишњице излажења листа. Иначе сарађивао је са више од 40 листова и часописа и радио и телевизијских станица широм наше земље. Почев од 1947. године објавио је неколико хиљада прилога и то углавном из области културе, просвете, књижевности, фолклора, из историје НОБ-а и социјалистичке револуције, лингвистике и културе и уметности народа и народности Југославије.

Немогуће је, а и непотребно за ову прилику, набрајати све, ма и важније само, радове Јована Михајловића. Али да би се стекао бар овлашни утисак о каквом се стваоцу ради навешћемо неке наслове са научних саветовања, конгреса фолклориста Југославије, песничких манифестација, симпозијума и слично. ФЕНОМЕН ЗЛОЧИНА У II СВЕТСКОМ РАТУ (Бојник, 1975), ПЕСНИЧКА РЕЧ И СТВАРНОСТ (Велика Плана, 1977), КЊИЖЕВНИ СТВАРАЛАЦ У САМОУПРАВНОМ ДРУШТВУ (Кањижа, 1976), БОРАЦ И КЊИЖЕВНИК ПЕТАР КОЧИЋ (Бања Лука, 1976), ОПСЕДНУТОСТ РОМАНОПИСЦА МИЛУТИНА УСКОКОВИЋА (Куршумлија, 1977), РЕКА ДУНАВ У ЕПИЦИ И ЛИРСКИМ ПЕСМАМА МАКЕДОНИЈЕ, ЛЕСКОВАЧКЕ МОРАВЕ и РУСИНА У ВОЈВОДИНИ (Руски Крстур, 1979), ЧЕТРДЕСЕТОГОДИШЊИЦА „БИЛЕЋАНКЕ" (Билеће, 1980), ВУК КАРАЏИЋ У ВОЈВОДИНИ (Вршац, 1986). На конгресима Савеза удружења фолклориста Југославије поднео је, од 1976. па до 1987. године, сваке године учествујући, 12 запажених саопштења, и сва су објављена.

Од великог броја студија и чланака навешћемо следеће: Бата Тимчина писма из Лесковац „Јеж" 1952. до 1954. године, Шест деценија КУД „Абрашевић", Надимци Лесковчана, Лесковачке изреке, Епика Јабланице, Лесковачке пословице, Топоними и микротопоними у Лесковцу, Пословице и изреке у Војводини, Војвођански бећарац данас, Ромске умотворине и др.

Михајловић је објавио збирку песама „Раскалашне кише" (1969), потом књигу романсираних биографија знаменитих људи „Неувели откоси", а у издању Народног музеја у Лесковцу дијалектолошку студију „Лесковачки говор" (1977). Запажена му је и књига „ПРИЛОЗИ ПРОУЧАВАЊУ ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА У НОБ И РЕВОЛУЦИЈИ ВОЈВОДИНЕ" (1981). У рукопису, припремљено за штампу, остало је неколико вредних дела. Бележимо она за која поуздано знамо: збирка песама „Латице", „Партизанске школе и учитељи", „Преци и савременици" — усмено стваралаштво Лесковца и околине, „Војводина распричана и распевана" — народна проза и поезија, „Речник лесковачког говора", II том, „Роми у својим и туђим очима".

Одликован је: Орденом за храброст, Орденом братства и јединства са сребрним венцем, Орденом рада са златним венцем, Орденом заслуга за народ са сребрном звездом, Медаља Црвеног крста Југославије, Велика плакета СУБНОРА Југославије, Златна значка КПЗ СР Србије, Искра културе КПЗ Војводине, Златна диплома Удружења колекционара Југославије, Партизански учитељ (додељује Комитет за образовање и културу САП Војводине), Повеља града Новог Сада, Повеља Савеза удружења фолклориста Југославије, Повеља листа „Наша реч", Народног позоришта, Народног музеја, Клуба студената Лесковца, Октобарска награда Лесковца, диплома Дома културе у Руском Крстуру, Повеља Скупштине Црвеног крста Југославије, Захвалница Народне библиотеке „Радоје Домановић" Лесковац и др.

Јован Јоца Михајловић је умро 1. фебруара 1988. године. У име Лесковца и Лесковчана, које је неизмерно волео, о којима је с љубављу причао и писао, опростио се аутор овог текста, и на његову хумку положио венац захвалних Лесковчана. Јован Јоца Михајловић је сахрањен на градском гробљу у Новом Саду.

Томислав Н. ЦВЕТКОВИЋ

УДК 886—1:398

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

Др СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

НАРОДНЕ ПЕСМЕ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА

СВЕСКА ДРУГА

Лесковац 1988.

Лесковачки зборник XXVIII

*

Одговорни уредник: Хранислав А. Ракић

*

Штампа: »Графика« — Пирот

ЛЕТЊЕ ПЕСМЕ

1а

(Жетелачке песме)
Зађи сунце не зашло га,
Јел' Јело' Јел' Јелено! (припев)
Јер је веће ноћ.
Мене ми се досадило
Од тројицу чорбаџије:
Један вика: Брго жњејте.
Други вика: Ниско жњејте.
Трећи вика: Клас берите.
Т'ј што вика брго жњејте,
Он је голем тамаћарин.
Т'ј што вика ниско жњејте,
Он си има многу стоку.
Т'ј што вика клас берите,
Он си има многу децу.

Власотинце

Пева се са отпевањем. Ова је песма већ била објављена у донекле модернизираној варијанти у Споменици ослобођења Лесковца. Она одражава тежак живот лесковачких измећара, пољопривредних радника, на имањима грађанских чорбација, „крштених господара".

1б

. . .
Трећи вика клас берите.
А ја велим дом да идем,
Чекаће ме стара мајка.

Власотинце

1ц

. . .
Од тројицу настојници.
. . .
Тај што вика: Брго жњејте,
Он си има много њиве.
. . .

Савка Пузић, Власотинце

1д

Зајди, зајди, јарко сунце,
Мене ми се додијало,
Међ' тројицу чорбаџије.
. . .
Тај што вели: Клас берите,
Њему треба много жито,
Он си има много децу,
Њему треба много леба.
Тај што вели: дом д'идемо,
Он си има младу љубу,
Младу љубу нељубљену.

Невенка Цветковић, Косанчић

1е

Зађи слунце, не зашло га,
Јер је виће ноћ.
Мене ми се досадило,
Досадило, додијало,
Ја си имам срамни гости,
Срамни гости говорџије.
Проговарав говорџије:
Пружи руку загрли га,
А сас уста пољуби га.

Стана Видосављевић, Брза

2а

Облагав се момче и девојче,
Облагав се на жетву да идев.
Кој којега да наджњеје.
Ако те наджњејем,
Тебе ћу те узнем.
Ако ме наджњејеш
Стадо ћу ти дадем,
Стадо небројено.
Метни срп на рамо,
Бел тулбан на главу,
И крошњу на руку,
Да идемо доле,
На големе њиве,
На големе њиве,
На беле пшенице,
Да се наджњевамо
Три д'на и три ноћа.
Па се наджњеваше
Три д'на и три ноћа.
Навикало момче
Деветину другари.
По момче вржев,
По момче кажев,
Двеста и два снопа.
А девојче навикало
Све њојне другачке.
По девојче вржев,
По девојче кажев,
Триста и три снопа.
Па отиде момче,
Па отиде дома.
Мајке, мори мајке,
Девојче ме наджње,

Девојче ме наджње,
Стадо ми узеде,
Стадо небројено.
Јел ти викам синко,
Девојке су итре.
На воду те праћав,
Руководи крадев.
Неје мајко, неје.
Ја сам њу праћаја,
Ја сам њојни краја.
Ти гу моли синко
Стадо да остави,
Стадо небројено.
Девојче, девојче,
Остави ми стадо,
Остави ми стадо,
Стадо небројено.
Ти гим траву немаш,
Стадо да ти пасе.
Да л' си лудо момче,
Је л' врло будала?
Моја рамна снага,
Зелена ливада,
Стадо да ми пасе,
Стадо небројено.
Остави ми стадо,
Ти гим лада немаш!
Да л' си лудо момче
Је л' врло будала?
Моје беле руке,
Две т'нке тополе.
Моја руса коса,
На тополе грањке,
Стадо да ладује,
Стадо небројено.
Остави ми стадо,
Ти гим воду немаш!
Да л' си лудо момче,
Је л' врло будала?
Моји црни очи,
Два бистра кладенца,
Стадо да ми пије,
Стадо небројено.

Баба Дика Антић, Вучје

2б

Станике девојко,
Стани да ти кажем:
Мети срп на рамо,
Бел тулбан на главу,
Да идемо доле,
У тој равно поље,
У беле пшенице,
Да се наджињамо,
Куј кога да наджње.
Девојче нажело,
Триста и три снопа,
А момче нажело,
Двеста и два снопа.
Момче иде дома
Па се жали мајки:
Нано, стара нано,
Девојче ме наджже.
Ћути синко, ћути,
Девојке су ђавол,
Твоја јужја крате,
Руковети крадну,
Затој те наджело.

Митра Јанковић, Орашац

2ц

Девојче, девојче
Метни срп на рамо,
Бел тулбан на главу,
Да идемо срце,
Да идемо душо,
У широко поље,
У големе њиве,
У сиве пшенице,
Да се наджњевамо.
Момче је нажело,
Двеста и три снопа,
А девојче душо,
Триста и четири.
Момче ће се жали:
Ej да видиш мајке,
Ej да видиш мајке,
Девојче ме наджње.
Јер ти реко сине,
Девојке су ђавол,
На воду те праћав,
Руковети крадев,
Руковети крадев,
И снопје преносу.
Неје мајке, неје,
Но си брго жњеје.

Јован Цветковић, Разгојно

2д

Ајд д'идемо доле
У чичине њиве,
У чичине њиве,
У беле 'шенице,
Да се наджњевамо,
Кој кога наджњеје,
Стадо да му узне.
. . .
Момче проговара:
Мајке, мори мајке,
Девојче ме наджње.
Ако сине, ако,
Коме мајка збори.
. . .
И ја крадо мајке,
Ништо фајда нема.

Јулка Петровић Дејанче

2е

. . .
Жели докле жели,
Па се одморили,

Па се одморили,
Снопје избројили,
...

Мала Копашница

2ф

...
На воду те праћа,
Рукољке ти крадне,
...

Црна Трава

2г

...
Девојче се смеје,
А момче си плаче,
Мајка си га теши:
Ћут' ми синко, ћут' ми.
...

Лесковац

2х

Зажела се њива трњајива,
Зажело га момче и девојче,
Момче нажње двеста и дванајес,
А девојче триста и тринајес.
Кад у јутро јутро освануло,
Момче лежи главу не подиже,
А девојче ситан везак везе.

Бранка Милчић, Црна Трава

3а

Месечино давино,
Не заоди зарано,
Док мој драги коња спрема,
Да иде у плена,
Да заплени две моме,
Обе моме другаче,
Зовеју се кумаче,
Ој другачо, кумачо.

Роска Коцић, Лесковац

3б

...
Он ће иде у плена,
Да оплени два села,
И у села две моме,
Обе моме другачке,
Па се зову кумачке.

Савка Шушулић, Власотинце

4

Постојџијо брале,
Огорело јаре,
Не шири ми постод,
Убија те господ.

Васа Михајловић, Косанчић

5а

Постој сунце рано не заоди,
Јетрве се у ред уређују,
Ред се реди на воду да иду,
Ред се паде Маргите невесте.
Итра беше Маргитина мајка,
Рано уста, те воду донесе.

Савка Пузић, Власотинце

5б

Сланце зајде, мрак на поље паде,
Јетрве се на двор сабирају,
Ред се реди на воду да иду,
Ред си паде Маргиту невесту.

Загорка Виденовић, Црна Трава

6

Поље забелело,
Моме заболело,
Поље се прибира,
Моме се придиза.

Живка Горчић, Бабичко и
Бранислава Станковић
Косанчић

7а

Тужнина ми брале, врућина ми,
Бре пушти ме брале на студен
кладанац.
Не пуштам те сестро, ти овчари маниш.
Несам брате несам, живи ми два били.
Укачим се брале на високо дрво,
Па си гледам брале како орач оре,
Волови му брале два сива јелена,
Палице му брале косе девојачке.

Тала Стефановић Тополупска

7б

Тужнина ми, врућина ми,
Пушти ме брале на воде.
Не може сејо, не може,
На воде има водачи.
Врућина ми, тужнина ми,
Пушти ме брале у шуму.
Не може сејо у шуму,
У шуму има шумари.

Стојанка Миленковић, Горина

7ц

Врућина ми брале,
Врућина, тужнина,
Пушти мене брале
У луг на кладанац.
Не пуштам те селе,
Там овчари има.

Добрила Николић Љутакова,
Печењевце

7д

Врућина је брале,
Тужнина је сестро,
Пушти мене брале
За воду да идем,
У гору зелену,
За воду студену.
Не пуштам те сестро
На студену воду,
Ти овчари маниш,
Шиљегари љубиш.

Руска Павловић, Бабичко

7е

Врућина ми брале,
Врућина, тужнина,
Пушти мене брале
У луга на воде.
Не те пуштам сестро,
Ти воде не точиш,
Ти воде не точиш,
Но овчари вараш.
Несам брале несам,
На брег сам стојала,
На брег сам стојала,
Чудо сам гледала,
Како косач коси
Зелену ливаду,
С једну косу коси,
Два откоса тера.

Велика Крстић, Орашац

8

Три јетрве просо желе
В'здан желе, сноп нажеле,
По лад Маријо,
Оздол иде мили свекар:
Моје снаје, што нажесте?
По лад Маријо.
В'здан војска пролазила,
В'здан смо ги ми пазили,
По лад Маријо.

Наталија Петровић и **Загорка Вељковић,** Загужане

9а

Јеч'м жњела јечменка девојка,
Јеч'м жњела, јечму говорила:
Ја те жњела, ја те не појела,
Сватовски те коњи позобали.

Баба Наталија Динић,
Црквица

9б

Јечам жела јечменка девојка,
Ем га жела, ем га љуто клела:
Јечмен жито семе племенито,
Ја те жела, ја те не изела,
Сватовски те коњи позобали.

Радојка Митровић, Црна Трава

9ц

. . .
Сад те жела, више те не жела,
До године другу њиву жела.

Дика Цинина

9д

Две девојке јечам желе,
Јечам желе, јечму говориле:
Ми те желе . . .

Наталија Петровић, Загужане

9е

Јечам жела Стана шестореда,
Ем га жела, ем га љуто клела:
Ја те жела, а ја те не јела,
Но те јели сватовачки коњи,
Тебе јели а мене однели,
Теб' носили а мене водили.

Загорка Вељковић, Загужане

9ф

Зажела се њива трњаива,
Зажела гу мома лењајива,
Јеч'м жито, семе племенито
. . .
Сватовски те коњи позобали,
Је ли моји, је ли мога брата.

Перса Апостоловић, Црна Трава

10

Ој месече, месече,
Сиђи доле, до доле,
Да вратимо волове,
Да оремо долове,
Да сејемо конопље,
Да вежемо јунаке,
Који неће да раде.

Срећко Момчиловић,
Црна Трава

11а

Карај Дојће, до крај да карамо,
На крај кажу зелена ливада
У ливаду дрво јабланово
Под тој дрво шарена постеља,
На постељу момче и девојче,
Играју се сас златну јабуку.
Међу њи је дете проплакало.
Врљише га у гору зелену.
Оно вика из гору зелену:
Ајде тате виле да сечемо.
Па се чуду куде да га дену.
Врљише га у траву зелену,
Оно вика из траву зелену:
Ајде тате сено да косимо.
Па се чуду куде да га дену.
Врљише га у воду студену.

Оно вика из воду студену:
Ајде мамо платно да белимо.

Баба Јонка Миленковић,
Слишане (рођена у Вујанову у породици досељеника из Преслапа)

11б

Карај, Дојће, да карамо,
На крај, кажу, зелену ливаду,
На ливаду дрво јабланово,
Поди дрво шарена постеља,
На постељу момак и девојка,
Играју се са златну јабуку,
Куд играли тамо и заспали.
Међу њи је дете провикало,
Ушчуди се момак и девојча,
Куд да дену това мушко дете,
Носише га у гору зелену,
Врљише га у буку горелу,
Дете ока из гору зелену:
Ајде тате виле да сечемо.
Врљише га у студену воду:
Дете ока из студену воду:
Ајде мамо платно да белимо.

Црвена Јабука

11ц

Карај Дојке, до крај да карамо,
На крај кажу зелена ливада.
На ливаду зелен бор порасал,
Испод бора извор вода ладна,
Код извора момче и девојче,
Играли се са златну јабуку.

Гена Цветановић, Црна Трава

12а

Застоја се слунце на сред небо,
Та погледа чудо девојачко,
Како мома три откоса тера,
Један откос љиљак и босиљак,
Други откос алена ружица,
Трећи откос све ситно камење.

Баба Јонка Миленковић,
Слишане (рођена у Вујанову у досељеничкој породици из Преслапа)

12б

Застоја се сунце на сред небо,
На сред небо и изнад облака,
Па си гледа чудо невиђено,
Како косач по ливадии коси,
С једну косу три откоса тера,
Један откос црвена ружица,
Други откос зелени босиљак.
. .

Радмила Ђикић, Црна Трава

12ц

Застоја се сланце на сред небо,
На сред небо и изнад облака,
Застоја се момче и девојче,
На сред њиву, њиву трњаиву,
Навали се гора на јавора,
Навали се момче на девојче.

Вела Стојановић, Црна Трава
(Миодраг Поповић)

13

Што ја волем, па волем,
Сас два вола да орем,
А сас троја да угарим,
Цуру да преварим.
Станте, станте, волови,
Да се орач одмори,
Да запали цигарицу,
Чека вереницу.

Велика Крстић, Орашац

14

(Орачка песма)
Иде Јова од орање,
Бела Рада од копање.
Стани Радо, бела Радо,
Дај да љубим лице младо.
Љуби драги бело лице,
Само пази од мамице,
Ако мама то дознаде,
Биће бруке, биће јада.

Даница Момчиловић,
Црна Трава

15

Грабајте, да грабамо,
Куј може, куј не може,
Ја могу, па уграба,
Моје друшке не могаше.
Китке на њи попадаше,
Момчедија дограбаше,
У џепове натураше.

Велика Крстић, Орашац

16

Вида болна лега,
Болна бога моли:
„Уморај ме боже,
Лети у недељу,
Зими у суботу,
Кад су браћа дома."

Жика Горчић, Бабичко

17

(Косачка песма)
Јелено, момо, Јелено,
Не гази сено зелено,
Јер су га момци косили,
А младе моме пластиле.

Радојка Митровић, Црна Трава

18а

(Песме пчелама кад се роје)
Јела ми мато, јела ми блага мато,
Доста игра мато, доста поја мато,
Јела ми мато, јела ми блага мато,
У нову кућу, у нови домак,
Кућа окадена, кућа помедена.
Там ветар дува, там киша пада,
Вода је ладна, вода је студна.

Зонка Стојановић, Црна Трава

18б

Јела ми мато, јела ми медна, јела ми блага,
Мат, мато, мат,
У нову кућу мато, кућа покадена, кућа помедена,
Рј, мато, рј, мато, рј,
Тамо киша пада, тамо ветар дува, у кућицу мато,
Мат, мато, мат,
Вода је студена, вода је ледена, у кућицу мато,
Рј, мато, рј, мато, рј,
Не буни се мато, не чуди се мато,
Тамо ветар дува, тамо киша пада,
Рј, мато, рј, рј.

Жарко Поповић, Црна Трава **(Миодраг Поповић)**

19

(Лозјарске песме)
Убава добра девојко,
Душничко врело студено,
Крчимирско стадо големо,
Драговско поље равнено,
Супутничка гора голема,
Личански момци најлепи.
Убава добра девојко.

Велика Крстић, Орашац

20

Пратила мајка девојче,
Пратила га је у лојзе,
У лојзе гројзе да бере,
Ел никој да га не види.
Видел га овчар из поље:
„Бре јела овам девојче,
Код моје нове колибе,
Код моје черге шарене,
Код моје стадо големо."

Велика Крстић, Орашац

21

Запоја Рада у лојзе,
Зацвили Стојан пред овце:
„Ама си Радо убава."
„Ти си ми Столе поубав,
С'м те ти љуба пригруба,
Фрљи гу мори, узни ме."
„Не могу Радо, не могу,
Она ми ткаје платненце,
Она ми чува детенце."

Цвета Стојановић Мрштанка

22а

(Овчарске песме)
Да л' ми грми, јал' се земља тресе,
Ил ми блаја овце за јагањци?
Ни ми грми, ни се земља тресе,
Но ми блаја овце за јагањци.

Зонка Стојановић, Црна Трава

Пева се на црнотравским планинама на премлаз, тј. у време када се овце одвајају од јагањаца и када се овце смузују. Тада се мери количина млека коју даје свака појединa овца. На основу тога се утврђује колико ће дана ко да чува сеоске овце и да узима сво млеко.

22б

...
Већ ми блају овце за јагањци,
И врекају јаришта за козе.
На овце је млеко надолело,
На јагањци грло премалело,
На козе су сисе испуцале,
На јаришта грло повенуло.

Евгенија Поповић, Црна Трава

22ц

...
Нити грми нит се земља тресе,
Нит удара море од мраморје,
Но ми блаји стадо за иљадо,
На овце је млеко одолело,
На јагањци грло повенало.

Стојанча Цојић, Црна Трава

22д

...
Шиљегарке, мајке непознанке,
Пише ли ви воду шиљежина?
Двеста пише, триста преписше,
Пет стотине вуци подавише,
А иљадо коло направише.

Црна Трава (Миодраг Поповић)

23а

Заспало ми вакло јагње,
Усред реке у потоке,
Отуд иду лазарице,
Да разбуду вакло јагње.
Три пута су га пољубиле,
Па т'г су га разбудиле,

Дизај ми се вакло јагње,
Јасно сланце изгрејало,
Тебе лице повенало.

Ђурђевка Младеновић, Црна Трава **(Миодраг Поповић)**

23б

...
Усред реке у растовке.
Отуд иду мале моме,
Сефте су га пољубиле,
...
Мајки млеко надолело,
Тебе грло заболело.

Загорка Виденовић, Црна Трава

24

Што ми плачеш вакло јагње,
Да ли ти је трава мало,
Ил студена вода бистра.
Неје мене трава мало,
Нит студена вода бистра,
Сад пројдоше беглиције,
Отераше моју мајку,
Најубаву, најголему.
Њега теши млад овчаре:
„Не плачи ми вакло јагње,
Ајдуци су то дочули,
Сустићи ће беглиције.
И отеће твоју мајку."

Јован Социјал, Црна Трава (Миодраг Поповић)

25а

Чувам овце три године, ој Бојано,
Ником штету не учини, ој Бојано.
Враг нанесе три девојке, ој Бојано,
Те ми овце за брег зађу, ој Бојано,
Направише силну штету, ој Бојано,
Па ме мене оптужише, ој Бојано,
Силну штету наплатише, ој Бојано.

Душан Николић Чакр

29б

Зачувај сам овце од малено,
Од малено до големо,
Три девојке, Бог и' убија,
Бесно жњеју, лепо пољу.
А ја стадо, заслуша и',
Заслуша и', засвири и',
Те ми овце за брег зашле,
За брег зашле, њиву нашле,
Њиву нашле баш попову.
Затече и' то попиште
Па ми тражи суву глобу:
На клас јагње сву стотину,
На сноп стару сву седмину.
Ја си не дам сугаренце,
Што сам си га одранија.
Поп отиде те ме тужи.
Ја отидо код кадију:
„Ој кадијо, млади кадијо,
Нигде штету не направи.
Три девојке, Бог и' убија,
Бесно жњеју, лепо пољу,
А ја стадо, заслуша и',
Заслуша и', засвири и',
Моје овце за брег зашле,
За брег зашле, њиву нашле,
Њиву нашле баш попову.
Поп ми тражи суву глобу:
На клас јагње сву стотину,
На сноп стару сву седмину.
А ја не дам сугаренце,
Што сам си га одранија.
Ти пресуди, млад кадијо,
Криво седи, право суди,
Три девојке, Бог и' убија".

В. Петровић, Разгојно

25ц

Три године овце чувам,
Три године, три стотине.
Враг нанесе три девојке,
Једна свира, а две играв.
Ја се мало замајаја,
Овце су ми за брег зашле,
За брег зашле њиву нашле.
До чија је таја њива?
Попова је таја њива.
Поп си штету много тражи,
Шиљежинку за крстинку,
По овчицу за снопчицу,
По јагњенце за снопченце.

Ђурђа Ђокић, Грделица

26

Овце чува дели Магдалена,
Овце чува по Старе Планине.
У овце је овца белушица,
А на њу је брондзо од сто гроша.
Још у овце ован троорога,
Па ги чува под Старе Планине.
Туј заспала дели Магдалена.
Прикраде се Јован из планину,
Те украде овна́ троорога,
Па проблаја овца́ белушица:
Диг' се диг' се, дели Магдалено,
Прикраде се Јован из планину,
Те украде овна троорога.
Проговара дели Магдалена:
Ћути, ћути, овца белушицо,
Ти ћеш опет овна ојагњити,
Ја ћу опет брондзо му купити,
Па ће пасе по Старе Планине,
Воду пије по ладни извори,
Лад ладује под јеле зелене.

Гена Цветановић, Црна Трава

27

Чувам овце по Станини двори,
Стана ми тијо говори:
Узни ме Јово овчаре,
Узел би те Стано,
Узел би те душо,
Сви те валу Стано,
С'л тројица кудив.
Узни ме Јово овчаре.

Савка Савић, Накривањ

28

Шиљегарке, мајке, неразманке,
Пише ли ти шиљежина воду.
Двеста пише, триста прерипише,
А иљадо вуци подавише.

Стратије Цветановић,
Црна Трава.

29

Чува овце Јова и Јованка,
Јова овце, Јованка јагањце.
Нешто се је Јови наумило,
Па он прати Јованку по воду:
Ид' Јованке воду ми донеси,
Да си пијем лице да си мијем.
Јованка је брата послушала,
Па отиде воду да донесе.
Кад је воду Јованка донела,
Тад је Јова на њу говорио:
Није мене вода за пијење,
Нит је мене вода за мијење,
Но је мене да се ми земамо.
Проговара Јованка девојка:
А бре Јово, Бог да те убије,
Како ће се ја и ти земамо,
Кад нас једна мајчица родила,
и сас једну сиску задојила.
Ману сабљу одсече вој главу.
Мртва глава језик проговара:
Кад отидеш већем до авлију,
Ће заблаји наша овца ранка,
Ће излезне наша црна мајка,
Па кад пита наша црна мајка,
Па кад пита куде је Јованка,
Ти вој кажи везак је везала,
Везак везла иглу изгубила,
Те остаде иглу да потражи.

Даница Момчиловић,
Црна Трава

30

Станојо, Стара Планино,
Навали стадо на доле.
Навали стадо на доле,
Да пасу траве зелене,
Да пију воде студене.

Вера Цојић, Црна Трава

31

Јелено, моме Јелено,
Не нишај перо големо,
Над онуј гору зелену,
Над оној стадо големо,
Над оних млади овчари.
Овчари јагње печеју,
Овчари вино пијеју,
Јелену мому зовеју.
Јелена мома говори:
Не ме зовете овчари,
Не могу при вас да дојдем,
Не могу јагње да једем,
Не могу вино да пијем.
Да сам с овчари ја јела,
Да сам с овчари ја пила,
Не би сада мома ја била.

Баба Јонка Миленковић,
Слишане (рођена у Вујанову у породици досељеника из Преслапа)

32

Чувам овце, Јано, Јано,
Ej Бојано,
Сто отерам две дотерам,
Ej Бојано,
Срете мене моја нана,
Ej Бојано,
Камо тебе сто оваца,
Ej Бојано,
Данас су се подавиле,
Ej Бојано,
Само две су остануле,
Ej Бојано.

Орашац

ПЕСМЕ О БРАЧНИМ И ПОРОДИЧНИМ ОДНОСИМА

1а

Гена мајку љуто куне:
„Проклета си моја мајке,
Што ме даде за трговца,
За трговца за удовца,
За удовца с'с пет децу.
Што си Гено на големо,
Барем да си од колено.

Лесковац

1б

. . .
Што ме уда за трговца,
За трговца из Лесковца,
За трговца са три децу,
А четврто поб'шено.

Лесковац

2а

Запроси Јован Јанинку,
У суботу је запроси,
У недељу је доведе.
Одма му писмо стигнуло,
Јован на војску да иде.
Јован на мајку говори:
Да чуваш мајко да раниш,
Ујутро мајко да даваш,
По оку благи симити.
На пладне мајко да даваш,
По оку љуту ракију.
. . .

Лесковац

2б

Запроси младо Јелманче,
Запроси младу Јанику.
У суботу га запроси,
У недељу га донесе.
Како Јанику донесе
Такој му писмо достиже:
„Јелменче, хајде на војску!
До пуно девет година."
Јелманче мајке говори:
„Да чуваш, мајке, Јанику,
До пуно девет година.
На јутро, мајке, давај гу
По литру љуту ракију;
На пладне, мајке, давај гу
По вакло јагње печено;
На вечер, нано, да даваш
По оку благе јабуке.
Прођоше девет године,
Поступи лето десето,
Јелманче чука на врата.
Стрча се млада Јаника,
Те пита кој то чука на врата?
Јелманче њојзе говори:
„Отвори, млада невесто!
Има ли конак за мене,
И за мог коња вранога?"
Јаника њему говори:
„Почекај. младо трговче,
Да си упитам мајчицу!"
Утрча млада Јаника
Те питује стару свекрву:
„Трговче чука на врата.
Има ли конак за њега,
И за његова вран-коња?"
Свекрва њојзе говори:
„Отвори, млада Јанико,
Отвори врата голема."
Улезе младо трговче,
И љуби младу Јанику.
Јаника њему говори:
„Макни се тамо, трговче!
Ја имам драго на пута,
Три пута побоље од тебе!"
Сипну Јелманче да плаче:
„Чујеш ме, стара мајчице!
Мене Јаника не позна,
А што ме ти не познаваш,
Што си ме мене носила,
И рујним вином бањала,
И пресним млеком дојила?"

Лесковац

3а

Седе Видан на вечеру,
С милу сеју с верну љубу.
Нешто порте жално тропав.
— Иди сестро те погледај.
— Леле брате арамлије.
— Туго сестро, ја куде ћу?
— Иди брате залијај се,
У амбари у шеницу.
Улегоше арамлије,
Уватише милу сеју,
Удрише јој три камџије:
— Казуј кучко где је Видан?
Сеја брата не проказа.
Отсекоше русе косе:
— Казуј кучко где је Видан?
Сеја брата не проказа.
Извадише очи чарне:
— Казуј кучко где је Видан?
Сеја брата не проказа.
Уватише верну љубу,
Удрише јој три камџије.
— Те га Видан у амбаре,
У амбаре, у шеницу.

Јован Јовановић Абраш,
Лесковац

3б

Што се бели гора у планину,
Је л' је снега, је л' је бели лабуд?
Није снега, није бели лабуд,
Но су тија у гору ајдуци.
Њи видела Милица сестрица:
Ајде брале сестра да те крије,
Да те крије у нови амбари,
У амбари у белу пшеницу.
Покрила га сас зелену чоју,
Упређала сас белу пшеницу.
Т'г дојдоше из гору ајдуци,
Ударише сестрицу с камџију:
Кажи кучко Јована ајдука.
Н'имам Јову н'имам што да кажем.
Исекоше обе беле руке.
Кажи. . .
Н'имам. . .
Извртеше обе црне очи.
Кажи. . .

Н'имам. . .
Пресекоше преко половину.
Кажи. . .
Н'имам. . .
Отидоше куде верну љубу.
Ударише трипут сас камџију:
Кажи љубо Јована ајдука.
Те га Јова у нови амбари,
У амбари у белу пченицу,
Покријен је сас зелену чоју.
Изведоше Јована ајдука.
Сама глава сестре говорила:
Дај ми боже моји црне очи,
Ја да видим мога милог брата,
Дај ми боже моје беле руке,
Да приватим мога милог брата,
Дај ми боже моје т'нке ноге,
Да ја пођем по мојега брата,
Дај ми боже крилатога коња,
Да ја стигнем у гору ајдуке,
Дај ми боже туја острy сабљу,
Да ја отмем мога милог брата.
Бог ву даде њени црне очи,
Бог ву даде њене беле руке,
Бог ву даде њене т'нке ноге,
Бог ву дане крилатога коња,
Бог ву даде туја острy сабљу,
Чим литнула, одма ги стигнула,
Чим стигнула брата је отела,
Брата Јову дома је довела.
. . . ?

Наталија Динић, Црквица

Продужетак ове варијанте нисмо могли да добијемо. По причању баба Наталије Динић сестра и Јова ухватили су неверну љубу, заболи копља у земљу, везали је за њих, намазали је катраном и запалили. Тако је она горела пуних седам дана.

3ц

Што ми сину над горе зелене,
Ил је иња, ил бела ковиља?
Ни је иња, ни бела ковиља,
Но су оној дињски вртлози,
Па си тражу Давида јунака.
Сестра брата у клет затворила,
Урила га у белу пшеницу,
Прекрила га с некројену чоју,
Заклопила сас девет катанца,
И десету браву притуриила,
Кључеви је у косу уплела.
Па дођоше дињски вртолози,
Уватише туја милу сестру,
Ударише трипут са камџију:
Кажи кучко Давида јунака?
Немам брата, немам што да кажем.
Отсекоше туја десну руку.
Кажи . . .
Отсечите и леву и десну,
Немам . . .
Отсекоше туја десну ногу.
Кажи . . .
Отсечите . . .
Немам . . .
Изврташе тоја десно око.
Кажи . . .
Изврните и лево и десно,
Немам . . .
Па придоше при његово љубе,
Ударише трипут сас камџију:
Казуј кучко Давида јунака?
Чујте мене дињски вртолози,
Ни ме бите, ни ме па сечите.
Сестра брата у клет затворила,
Урила га у белу пшеницу,
Прекрила га с некројену чоју,
. . .
Искршише теја танке пушке,
Направише тија ситни кључи,
Отворише Давида јунака,
Потераше низ поље широко.
Проговара Давиде јуначе:
Ајде због мога мила сејо.
Ајд уздравље мој премили брале,
Ноге немам по тебе да пођем,
Руке немам тебе да загрлим,
Очи немам тебе да си видим.
Сажале се богу јединоме,
Та вој даде очи соколове,
И даде вој крила лабудова,
И даде вој најбољега коња,
Па се чикну низ поље широко,
Та је стигла дињски вртолози,
Сви ги девет она погубила,
Те је брата свога повратила.
Кад су дошли на своји дворови,
Уватише Давидово љубе,
Усипаше воском и катраном,
Упалише Давидово љубе,
Оно гори, они вечерају.
Па говори Давидово љубе:
Чујеш мене Давиде јуначе,
Буди мене, изгоресте чедо.
Проговара Давиде јуначе:
Што ће мене од кучку кутренце.

Зора Момчиловић,
Црна Трава

3д

Сестра брата у клет затворила,
Сас катанца девет заклопила,
И десету браву притурала.
Наидоше Турци јаничари,
Уватише туја милу сестру,
Шибнуше гу прутом и камџијом.
. . .
Отсекоше руке до рамена.
. . .
Отсекоше ноге до колена,
. . .
Нагрдише њено бело лице,
. . .
Извадише теја црне очи

...
Отсекоше туја русу главу.
Мртва глава језик проговара:
Н' имам брата, н' имам што да кажем,
Изведоше туја прву љубу,
Шибнуше гу прутом и камџијом,
Шибнуше гу до два до три пута.
Прва љуба одма проговара:
Ни ме бите, ни ме па мучите,
Сестра си га у клет затворила.
...
Изведоше Давида јунака,
Врзаше га коњу за зенгије,
Па га воду на друм на раскрсје,
Растргоше на четири стране.

Евгенија Поповић,
Црна Трава

4

Весела Стојно, мори весела.
Како ћу да сам весела,
Синоћ сам била у гости,
Редом сам момци гледала,
Редом су момци убави,
А моје прле најстаро,
Најстаро од сви најгрубо.

Славка Митић Тужичкина

5

Петли ми пију на самњување,
Рало ми дзвни за на орање.
Дизај се Авро, дизај се Ставро,
На орање да идеш.
Да л' не видиш ћорке,
Да л' не видиш слепке,
Што си рало немам,
На орање да идем.
Туђо је прела,
Туђо је ткала,
Рало му купила,
На орање да иде.
Петли му пију на самњување,
Рало ми дзвни за на орање.
Дизај се Авро, дизај се Ставро,
На орање да идеш.
Да л' не видиш ћорке,
Да л' не видиш слепке,
Што волови немам,
На орање да идем.
Туђо је прела,
Туђо је ткала,
Волови му купила,
На орање да иде.
...
Што си јарам немам,
На орање да идем.
...

Тала Стефановић Топодупска
Лесковац

6

Забегала млада мома,
По вечере у пол ноћи.
Карала гу стара мајка:
Зашто бегаш млада моме?
Да ли ти је кућа лоша,
Ил свекрва још полоша?
Није мене кућа лоша,
Нит свекрва још полоша,
Већ је криво лудо младо,
Лудо младо ожењено.
Оно није за невесту,
Већ да селске свиње чува.
Мома легнем, мома станем,
Нећу за њег да останем.

Вела Стојановић, Црна Трава
(Забележио Миодраг Поповић)

7а

Голубице бела, буди ми весела.
Како ћу ти нано ја бити весела,
Кад су моја крила оба саломљена,
Кад мој голуб лети од јеле до јеле,
Па он љуби нане голубице беле.

Велика Крстић, Орашац

8

Зете, мори зете,
Лену да ми чуваш,
Лену ацамију,
Вустан да ву кројиш,
У сабор да водиш,
Танац да поведе.

Мика Цакић Црвењин

9

Мене такто оженио мали,
Па ме жена са кревет обали,
Жена јача не да покривача.
Чекај жено док порастем већи,
Сама ћеш ми у кревету лећи.

Даница Момчиловић,
Црна Трава

10а

Што ме даде нане,
У село големо,
У село големо,
За момче мален?
Ја пођо по воду,
А оно по мене:
Причекај ме дадо,
Лејку да ти носим.
Ја ти несам дада,
Дадке те изеле,
Него сам ти жена,
Жег те ожегао.

Савка Пузић, Власотинце

10б

Доне, лепа Доне,
Не шетај по Вардар,
Вардар је далеко,
Оће се удавиш.
Ако, ако, лудо,
Заинат мојој мајци,
И мојему татку,
Што ме нису дали,
Куд сам ја оћала,
У град за грађанче,
За младо бећарче,
На клупу да седим,
Свилу да препридам;
Већ су мене дали,
У Големо село,
За дете малечко.
Ја пођо на воду,
Оно вика мени:
Чекај мене датке,
Стовне да ти носим.
Бре врни се дете,
Ја ти нисам датка,
Но сам ти невеста.
Ја пођем у овце,
Оно вика мени:
Бре чекај ме датке,
Ведро да ти носим.
Бре врни се дете,
Ја ти нисам датка,
Но сам ти невеста,
Ведро ћу си носим.

Губеревац

10ц

Заспало девојче,
На брег на камену,
На брег на камену,
Момку на колену,
Момку на колену,
Бегу на рамену.
Бегче си га буди:
Дизај се девојче,
Ветар подунало,
Тулбен откренало,
Сланце огрејало,
Лице повенало.
Ако бегче, ако,
Зајнат мојој мајке,
Што ме неје дала,
У малечку кућу,
За големо момче,
Но ме она дала,
У голему кућу,
За малечко момче.
Ја пођем на воду,
И оно по мене:
Чекај мене дадо,
Шуле ћу ти носим.
Врни си се ало,
Ало и будало,
Ја ти несам дада,
Но сам ти ја жена,
Но сам ти ја жена,
Жељка ти у грло.
Ја пођем у краве,
И оно по мене:
Чекај мене дадо,
Телци ћу ти љукам.
Врни си се . . .
Ја пођем у овце,
И оно по мене:
Чекај мене дадо,
Овце ћу ти терам.
. . .

Евгенија Поповић,
Црна Трава

11

Играли се врани коњи
Крај Мораве на обали.
Сами собом говорили
Дај ми боже путовати,
Ал' Мораву не бродити.
(Ал' Мораву не газити)
Морава је плаовита (брза вода)
Синоћ момка занела,
А јутрос га избацила.
(А јутрос га на брег баци).
Да у момка своја мајка,
За дан би му гласи чула,
А за други разабрала,
А за трећи на гроб дошла.
Ал' у момка туђа мајка,
За годину глас му чула,
А за другу разабрала,
А за трећу на гроб дошла.

Мара Томић, жена Вучка кожара, Лесковац

Сви стари Лесковчани ову песму проглашавају за лесковачку. Ми смо утврдили да је јако распрострањена у лесковачкој околини. Нашли смо је у Орашцу, Печењевцу, Вучју и Грделици.

12

Рипи пет'л, рипи пет'л на греду,
Сна болесна, сна болесна легнула.
Свек'р воду, свек'р воду донесе,
Девер кућу девер кућу измете.
Стан причекај девере, девере,
Да ти кожу одерем, одерем,
И на пијац продадем, продадем,
Пошто кожа деверња, деверња?
По два гроша сребрна, сребрна.

Даница Стаменковић,
Лесковац

13

Казуј, момче, море казуј,
Зашто те је жалба море?
Много ме жалба за мајку,

За мајку мори, за татка.
Зашто те жалба за мајку,
Када си имаш невесту,
Младу невесту крај тебе?
Што че ми мори невеста,
Кад немам татка и мајку,
Кад немам коме да кажем
Што ме је нашла невоља.

Љубица Јоргићевић,
Лесковац

14а

Станике-ле, не задевај ме,
Тужне ми туге припале,
Од моју љуту свекрву.
В'здан се маје по село,
Вечером слунце заоди,
Свекрва дома дооди,
Од мене вечеру тражи,
Тужне ми туге припале.

Велика Крстић, Орашац

14б

Тужна ме мука узима,
Од туја моју свекрву,
Што в'здан тика по село,
Вечером дође вечера,
Па реди сина Стојана,
Искарај црну Милкану,
Те узни белу Смиљану.
Она ће рано помузе,
И рано децу измије,
И рано кућу измете,
И рано леба омеси.
Послуша Стојан мајку си,
Искарај црну Милкану,
Па узе белу Смиљану.
Милкана рано подрани,
Па рано краве помузе,
Па рано децу измије,
Па рано кућу измете,
Па рано леба омеси,
Па збори ћерке Дарине:
Дарино, ћеро, Дарино,
Мајицу лепо да слушаш,
Рано да се подизаш,
И рано кућу измети,
И рано воду донеси,
Мајица тебе да чува.

Наталија Петровић, Загужане

15

С' кога легаш мила Стано,
С' кога легаш с' кога спијеш?
С' мајку легам, с' татка спијем,
Сас драгог се разговарам.

Јулка Петровић Дејанче

16

Испуди синко, испуди,
Спављиву Милку, дремљиву.
Не могу мајко, не могу,
Мушко јој чедо на крило,
Испуди синко, испуди,
Спављиву Милку дремљиву,
Мајка ће чедо да чува.
Не могу мајко, не могу,
Бело је платно на разбој.
Испуди . . .
Мајка ће платно да ткаје.
Немогу . . .
Милка је мени донела,
Биволи бели и дукат.

Савка Пузић, Власотинце

17

Дигни се Стано,
Запој ми рано.
Не могу војно,
Грло ме боли.
Синоћ сам јела,
Рибу маруну.
Кој ти гу Стано,
Тебе испрати.
Свекар ми гу је
Пушком убија,
Свекрва гу је,
Кришком готвила,
Девер ми гу је,
Кришком донеја,
А ја сам си гу,
Кришком појела,
И затој мене,
Тој грло боли.
Неје тој Стано,
Риба маруна,
Већ је тој Станко,
Змија осојна.

Милан Николић, Горње Јајно
и **Савка П. Шушулић,**
Власотинце

18

Пребеже Неда преко три дела,
По њум ми трчу девет сегмена
(сејмена?),
Врћај се Недо мајка ти болна.
Ако је болна, да се не дигне.
Врћај се Недо татко ти болан.
Ако је болан да се не дигне.
Враћај се Недо бегче ти болно.
Ако је болно, оно ће умре.

Евгенија Поповић,
Црна Трава

19а

Пошла Стана да кумује,
И сас њума братац Јова.
Кад су били сред планине,
Пресрела ги бистра вода.
Измила се т'нка Стана,
Браца Јова братство врља,

С'л да љуби бело лице.
Цвилну Стана што год може:
Чујете ли сви пилићи,
Сви пилићи, голубићи,
Да идете мојој мајци,
Да идете да кажете,
Да ми даде црну мрежу,
Да замрежим бело лице,
Да не љуби браца Јова.

Донка Лукић, Бели Поток

19б

Пошла Стана да кумује,
И повела брацу Јову.
Кад су били на пола пута,
Проговара браца Јова:
Чујеш ли ме сејо Стано,
До сад бесмо брат и сеја,
Од сад си ми верна љуба.
Проговара сестра Стана:
Куд се чуло и видело,
Да је сеја брату љуба.
Зацвилиће сви пилићи,
. . . ?

Дадинце

19ц

Пошла Стана да кумује,
С милог брата Микајила.
Мину гору без говору.
Кад беоше на крај гору,
Седе Стана да ладује.
Проговара брат Микајил:
Што је лице за љубење,
Што је грло за грљење.
. . . ?

Живка Горчић, Бабичко

19д

Пође Стана сас Јована,
Сас Јована милог брата.
Свуд идоше не зборише,
Кад дојдоше насред горе,
Ту седоше да одморе,
Ту нађоше ладне воде.
Стана мије бело лице,
Јован пије ладне воде.
Сину лице како сунце.
Проговара брат Јоване:
Досад си ми била сеја,
А од сад верна љуба.
Чујеш брате замукнуо,
Боље рибе да ме једу,
Него братац да ме љуби.
Јован се је наљутија,
Главу ву је одрубија.
Њега мајка дочекала:
Сине Јово где је Стана?
Ситан везак је везала,
Па је иглу изгубила,
Остала је да је тражи.

Славка Михајловић,
Косанчић

19е

Пошла Стана да кумује,
С' брат Мијајла најмалога.
Мину гору без говора,
Ајде, ајде, у туј другу,
Па седнуше да ладују.
Проговара брат Мијајло:
До сад бемо брат и сестра,
Од сад си ми верна љуба.
Пукни брале онемеја,
Зар да љуби братац сестру?
Чујте тице у горице,
Па кажете мојој мајки,
Да ми прати аршин платно,
Да прекријем бело лице,
Да не тужи брат за њега.

Цвета Стојановић Мрштанка,
Лесковац

20а

Мара бели, платно на белила,
Марко коси зелену ливаду,
С једну косу три откоса тера.
Дојде реда за добра обеда,
Мајка Мару на ливаду праћа:
Ајде Маро Марку леб да носиш.
Нећу мајке ко ми жива браћа,
Нећу мајке Марку леб да носим,
Мене Марко за сестру не знаје,
Ја му викам помоз' бога Марко,
А он мене овакој поврта:
Бог помога моја прва љубо,
Мајка Марка љуто проклињала:
Проклет да си ти мој мили сине,
Кад си мого тој сестри казати.

Евгенија Поповић
Црна Трава

20б

Мара бели платно у долину,
Марко коси сено на планину.
Дође реда за добра обеда.
Мајка Мару на обеда звала:
Ајде Маро ручак да носимо.
Нисам мајко платно обелила.

Гена Цветановић, Црна Трава

21

А што ми се памет померављa,
А што ли ми дика ново јавља,
Ново јавља старо заборавља.
Ја не могу старо забравити,
Док не видим кој ће ме жалити,
Да ли дика, је л' дикина мајка,
Је ли моја лепа преудајка.

Мајка жали од млека до века,
Снајка жали летњи дан до пладне,
Сестра жали за годину дана,
Жена жали од дома до гроба,
А од гроба очи на другога.

Цвета Стојановић Мрштанка,
Лесковац

22

Брале Лазе, болу ли те ране?
Да не болу не б' се звале ране.
Мен' се чини не болу те ране.
Кад ме питаш право ћу ти кажем.
Не ме болу моје љуте ране,
Но ме боли срце за девојче.
Брале Лазе, за које девојче?
Сејо Јело, за попову ћерку.
Брале Лазе, курва је гидија.
Сејо Јело, буди ти ко њега.
Брале Лазе, вода га однела.
Сејо Јело, мене га донела.

Гена Цветановић, Црна Трава

23а

Мајка Мару кроз три горе звала,
Је си л' Маро платно убелила?
Нисам мајке ни до воде дошла,
Чобанин ми воде замутио,
Кун га мајко и ја ћу га клети.
Ћеро мила пушка га убила,
Нано мила тебе погодила.
Да бог да се ћеро обесио.
На зло дрво баш на моје грло.

Савка П. Шушулић,
Власотинце

23б

. . .
Море ћеро вода га однела.
Мила мајко мени га донела.

Мала Копашница

ПЕСМЕ КОЈЕ СЕ ПЕВАЈУ У КОЛУ

1а

Одадо се дванаес' година, (два пута)
Узо момче петнаес' година.
Чим с' одадо удовица стадо,
(А се дадо . . .),
Удовица као голубица.
Одма ми се двори преораше, (поараше)
Одма ми се џами полупаше,
Из башчу ми цвеће покидаше,
Кроз пенџер ми китке нафрљаше,
Па отидо, у суд, на кадију.
Ој, кадијо, млади ефендијо,
Криво седиш а право да судиш.
Одадо се . . .
Ал' беседи млади ефендија:
Ја каква си бела и румена,
И ја би ти дворе пораја,
Ја каква си т'нка и висока
И ја би ти џами полупаја,
Из башчу би цвеће покидаја,
Кроз пенџер би китке нафрљаја.

Лесковац

У непотпуној и делимично измењеној варијанти ова је песма била објављена у „Нашој работи" С. Динића.

1б

. . .
Удовица бела и румена.
. . .
Ој кадијо, ој турски судијо,
. . .

Лесковац

1ц

Одадо се петнаес' година,
Узо момче шеснаес' година,
Па остадо млада удовица.
Сељани ми двори пораше,
Из бунар ми воду исцрпаше,
Из бачу ми цвеће искидаше,
Искидаше, китке направише,
По постељу китке нафрљаше,
итд.

Вучје

Девојче, Станојче,
Три пута гору зађо,
Док ти мајку нађо,
Да гу питам нешто.
Оће ли те дава,
За мене бећара,
Дава лудо, (момче) дава,
За тебе не дава,
Дек' си кућу немаш,
Кућу ћерамидну.
Ако кућу немам,
Ја си паре имам.
Кућу ћу направим,
Кућу ћерамидну,
Кућу на два боја,
Пенџери до земљу,
Па кад ветар дува,
Кућа да се љуља,
Када ветар стане,
Кућа да ми пане,

А кад слунце греје,
Нигде лед да нема.

Ова весела песма која се пева у колу за време игре, не само да је широко позната у самом Лесковцу, већ, по тврђењу Заре Миљковића, јако је проширена и у Поречју. Ми смо је забележили и у Црној Трави.

Интересантна је чињеница да се у овој песми појављује као идеал кућа ћерамидна. Томе се не треба чудити, пошто су за време Турака чифчије становали у ниским мрачним кућерцима, сагрђеним од прућа и блата, покривеним сламом и лозињама, без стаклених прозора.

У једној старинској врањанској песми говори се о сличном идеалу, џамали пенџеру, стакленом прозору.

2б

Девојче, девојче,
Ид' си питај мајку,
Ид' си питај мајку,
Оће ли те дава,
. . .

Лесковац

3а

Море млади момчадије, (два пута)
Што се млади не жените,
Докле беше јефтиније?
Сад настаде скупотија:
По две моме за кош плеву.
Неје плева к'ко плева,
Но је плева трогодишња.

Лесковац и околина

3б

Море млади момчадије,
Што се лани не жените,
Докле беше јефтиније?
С'г настаде скупотија,
Плава мома двеста гроша,
Црноока цену нема.

Доње Јајно

3ц

Море момче, младо момче,
Што се лани не жените.
Докле беше јефтиније?
Сад постаде скупотија:
Млада мома пет стотине,
Бело лице иљадарка,
Црне очи цену немав.

Навалин

4а

Стани душо Стано,
Стани да те питам,
Продаваш ли косе?
Ја сам косе дала
Јучер у недељу,
На меку постељу.

Ова се поскочица пева у колу по свој лесковачкој околини.

4б

Стано, мори Стано,
Стани да те питам
Продајеш ли лице?
Платно сам белила,
Платно ћу продајем,
Лице си не дајем.

Кална

4ц

. . .
Оћеш скоро да с' удаваш?
Оћеш лице да продаваш?
. . .

Бабичко (Лесковачки гласник XVIII, 18)

5а

Туго Јано, туго Стано,
Туге моје, муке твоје.
Од како се закорисмо,
Ми се млади не стависмо.
И када се састависмо,
Нешто мало постојасмо.
Сунце беше на два осна.
Сунце зајде месец грану,
Коња ноге заболеше,
Момку дремке одолеше.

Горча Каписазовић, Лесковац

5б

Туго Јано, туго Стано,
Туге моје муке твоје,
Од како се заволесмо,
Ми се млади не стависмо.
Барем да смо раздалеко,
Колко вода од брод до брод.
А када се састависмо,
Нешто мало постојасмо,
Коња ноге заболеше,
Момка дремка оборила.
Дођи Јано, дођи Стано,
Или дођи, ил да дођем.
Немој драго, немој душо,
К' ноћи имам срамни гости,
Мајке браћа мене чиче,
Тетке браћа мене ујке.
Туго Јано, туго Стано.

Лесковац

5ц

Мори Недо, бела Недо,
Од како се заварамо,

Одотле се не видомо,
Па синоћке на кладанце,
Коња нсге заболеше,
И девојче половина.

Велика Крстић, Орашац

5д

Мори Цвето, прође лето,
Лето прође зима дође,
Ми се млади не видосмо,
До 'ној вече на кладанац,
Мало време постојасмо.
Коња ноге заболеше,
А девојче половинче,
Момче дремка оборила,
Проговара младо момче:
Мори Цвето, бела Цвето,
А како ћеш дом да кажеш?
Море момче, младо момче,
Лако ћу си дом да кажем,
Ситна стока наптилела,
Па је воду замутила,
Па гу чека да се бистри.

Сава Михајловић, Косанчић

6а

Радојица коња игра,
(Два бећара коња играв)
Радојица и Стојица.
Радојичин коњ прерипи,
У девојкин бел босиљак.
Девојка га љуто куне.
Мори коње, врани коње,
Где си био пуст остао,
Стрелица те устрелила,
Кроз седленце у ребренце,
Кроз уздицу у вилицу.

Пева се у колу у два гласа. Горњи део певају девојке, па онда момак одговара:

Куни момо, да кунемо,
И ми знамо да кунемо.
Колко зрна у клас просо,
Толко града да проминеш,
Како мене да не нађеш,
А ако би пак ти нашла,
Мушко чедо не имала,
А ако би пак имала,
У војску га испратиљ̨а,
Дружина му доодила,
Пусти гласи доносила.

Горча Каписазовић, Лесковац

6б

. . .
Проговара младо момче:
Не кун' лудо, не кун' младо
. . .

Овако почиње други део песме 6а када је пева појединац у целости.

6ц

Прошета се лудо, младо,
Кроз девојкин бел босиљак.
Девојка га љуто клела:
Не шетај се лудо младо,
Не ломи ми бел босиљак,
Чији да си пуст остао,
Стрелица те устрелила,
Кроз седленце у срченце,
Поврну се лудо младо,
Па замоли младу мому:
Не куни ме млада момо,
Тешке су ми клетве твоје.
Покаја се млада мома:
Ој ти лудо, ој ти младо,
Под грло ми зимуваја,
Под тулбен ми летуваја,
А на крило душу даја.

Олга Ђокић, Грделица

6д

. . .
Девет града проминуја,
Нигде конак не нашеја,
Како мене не нашеја,
Куде мене па дошеја
Белолика, црна ока.

Разгојно

7

Варај Ићо, варај душо,
А што бежиш од човека?
Да ли неси од човека?
Шарена си како сврака,
Лажљива си како сојка.

Лесковац

8а

Ситан камен до камена,
Зелен здравац до колена (рамена).
Пратише ме да га берем.
За дан за два стручак набра,
За недељу целу киту.
Сама кита проговара:
„Берите ме, носите ме,
Не ме дајте невестама,
Невесте ме грубо носе,
Сваког дана уз појаса;
Већ ме дајте девојкама,
Девојке ме лепо носе,
Сваког дана уз образа.

Душан Николић Чакр,
Лесковац

8б

Студен камен до камена,
Росан здравац до колена.
Мен' пратише да га берем.
Сам ми здравац проговара:
„Чорбацијо, брат да си ми!

Не дајте ме на невесте,
Невесте ме лоше носе.
Забоду ме за ручника,
Наведу се над бешику,
Па ме ваздан деца газе.
Чорбацијо брат да си ми!
Не дајте ме на момчета!
Момчад мене лошо носе:
Забоду ме за недарца,
Па си вас дан камен мећу,
И ја паднем на земљицу,
Па ме вас дан момци газе.
Подајте ме на девојке!
Девојке ме лепо носе:
Забоду ме уз образе,
И тако ме вас дан носе;
А кад буде у вечере,
Мене скину од образа
И туре ме у бардаче,
У бардаче па на равче!

Лесковац

8ц

...
Ја наберем једну киту.
Зелен здравац проговара:
Не дајте ме невестама,
Невесте ме лошо носу,
Ваздан носе уз појаса,
А увече поза врата.
Давајте ме девојкама,
Девојке ме лепо носив,
Ваздан носив уз ђердана,
Па ме метнев у чашицу,
У чашицу у водицу,
У водицу, на полицу.
(А увече у недрима).

Лесковац

8д

Ситан камен до камена,
Зелен здравац до колена,
Нема здравца кој да бере,
Само момче и девојче.
Момче бере у марамче,
А девојче у кецељче.
Браше, браше, па заспаше,
Никој нема да ги буди.
Кад би зора устадоше.
Тад девојче проговара:
Ајде момче да бегамо,
Да бегамо у планину,
Куд не могу да нас нађев.
Зашто мори да бегамо,
Никој нема да нас тражи,
Мајку немам, татка немам,
Само тебе младу имам.

Љубица Јоргићевић, Лесковац

8е

...
Нема кој да га бере,
Само моче и девојче.
Момче бере у марамче,
А девојче у скутачку,
Куде брали туј заспали.
Сунце јарко огрејало,
Тулбен ву је одгурнуло,
Лице ву је привенуло.

Јулка Петровић Дејанче

8ф

...
Мен, пратише да га берем,
Ја га берем па задремам.
Пробуди ме млад делија,
Пробуди ме закити ме,
Закити ми бело лице,
Бело лице и косице,
Закити ме у недарца,
У недарца крај срдашца.

Благоје Живковић Блументал

8г

А ја јадна не смем сама,
Тој се цвеће мучно бере,
...
Невесте ме лоше носе,
Сноведу се над лелејку,
А ја паднем поч лелејку,
Давајте ме на девојке,
Девојке ме лепше носе,
Легше носе и поносе,
Ваздан стојим на главицу,
А вечером у чашицу.

Митра Јанковић, Орашац

8х

...
Невесте ме лошо носу,
Д'њу носу на главицу,
Ноћу туру под лелејку.
Девојке ме лепо носу,
Д'њу носу на главицу,
Ноћу туру у водицу.

Симка Николић, Црна Трава

9

Огрејала, огрејала, сјајна месечина,
Ћибричина, сјајна месечина.
Огрејала до нова дућана
Ћибричина, до нова дућана.
Донке, мори Донке, Донке девојке,
Иди си питај мајку ти,
Оће ли те дава за мене,
За мене младог бећара.
Како ће идем да питам,
Кад ме не дава за тебе.

Заре Миљковић, Лесковац

10а

Ој девојко, душо моја,
Кад ме волиш, заш ме мориш,
Што ми врата не отвориш?
Ја би тебе отворила,
Кад би мајка дозволила.
А где ти је стара мајка?
Отишла је у чаршију,
Да ми купи леблебију.

Лесковац

10б

. . .
Ја би тебе отворила,
Но ми мајка не дозвоља,
Још'те сам си адамија.

Бабичко (Лесковачки гласник XVIII, 18)

11

Па пођо, па пођо, горе у шуму,
Па нађо, па нађо, оро ергени,
Па скину, па скину, пушку од рамо,
Помисли, помисли, да ли да гађам,
Помисли, размисли, мисла не даде.
Па пођо, па пођо, тамо на горе,
Па нађо, па нађо, оро девојке,
. . . (Текст се понавља)
Па нађо, па нађо, оро бабице,
. . .
Па нађо, па нађо, оро дедичке,
. . .

Софија Љубић, село Сене, Пољаница

12а

Кита киту брала,
Момчету га дала:
Је л' ме узми момче,
Је л' ми право кажи,
Друго си ме тражи,
Голем бакшиш дава,
Шарену кутију,
Жуту мецудију,
Прстен бурмалију.

Гена Цветановић, Црна Трава

12б

Кита киту кити,
. . .
Жуту мамудију,
Алену кутију.

Зонка Стојановић, Црна Трава

13а

Родила, родила,
Дуња две дуње,
Чувала, чувала,
Мајка две ћере.
Једна је, једна је,
Била Јелена,
Друга је, друга је,
Била Марија.
Запроси, запроси,
Јелен Јелену.
Преличи, преличи
Мајка Марију.
Кад прићеш, кад прићеш,
При бели Дунав,
Задрж си, задрж си,
Дувак на лица.
Ће дуну, ће дуну,
Дунавски ветри,
Ће дигнев ће дигнев,
Дувак од лица.
Не слуша, не слуша,
Марија мајку.
Кад прићев, кад прићев,
При бели Дунав,
Дунуше, дунуше,
Дунавски ветри,
Дигоше, дигоше,
Дувак од лица.
Опази, опази,
Јелен Марију,
Па вати, па вати,
За беле руке,
Па баци, па баци,
У бели Дунав.

Јулка Петровић Дејанче, Лесковац

13б

. . .
Једнејзи име Јелена,
Другејзи име Марија.
. . .

Цвета Стојановић Мрштанка, Лесковац

14

Бојано, мори Бојано,
Поведи коло Бојано,
Подскочи мори, подрипни,
Не могу мори, дугачка сукња.

Даскаловић

15а

Царица се с цара договара:
Шћемо царе к ноћи за вечеру?
На девојке пребеле погаче,
На невесте пребели симити,
На бећари судови што мију.
Царица се с цаара договара:
Шћемо царе к ноћи за пијење?
На девојке шећерлије каве,
На невесте све љуте ракије,
На бећари филџани што мију.
Царица се с цара договара:
Шћемо царе к ноћи за легање?

На девојке високи чардаци,
На невесте пенцерлије собе,
На бећари при плот у коприве,
Кад с' обрне копривка га ж'гне,
Он си мисли девојка га љуби.

Олга Поповић, Печењевце

15б

...
Што ће царе робље за вечеру?
На невесте прељуте ракије,
На девојке то црвено вино,
Момчетија да омију чаше.
...
Што ће царе робље за вечеру?
На невесте пребеле банице,
На девојке печене кокошке,
Момчетија да оглођу коске.
...
Где ће царе робље на легање?
Невестице на меке душеке,
А девојке на горње чардаке,
Момчетија при плот у коприве.

Зора Младеновић, Црна Трава
(Миодраг Поповић)

15ц

Девојка је своје очи клела,
Чарне очи да не би гледале,
Све гледасте данас не видосте,
Где прођоше три синџира робље,
Један синџир све младе девојке,
Други синџир све младе невесте,
Трећи синџир све млада момчета.
Царица се с цара договара,
Што ће царе робље за вечеру?
...

Гена Цветановић, Црна Трава

15д

Девојка је црне очи клела:
Очи моје остануле пусте,
Све видесте јутрос не видесте,
Кад отоше кићени сватови,
Проведоше младу за венчање.
...?

Коста Врањкић, Лесковац

Мотив о девојци која куне сво је очи познат је од старине у лесковачком крају. Ми смо га забележили у Белом Потоку, Добром Пољу и Црној Трави, као и од старих Лесковчана. Многи стари Лесковчани и Црнотравци проглашују за стару песму овога краја и познату народну песму о Вујадину, која има исти почетак: Девојка је чарне очи клела...

16а

Врбо, врбичице,
Шарена булице,
Не расти високо,
Не растурај гране,
Гране до Мораве,
Лисје до бел Дунав.
Ја јадна куде ћу,
Коло да проведем,
Коло да проведем,
Коло девојачко.

Савка Пузић, Власотинце

16б

Врбо ле, врбице,
Не расти високо,
Не разгранај гране,
Гране до Мораве.

Поречје

16ц

Ej врбице не расти голема,
Не распуштај грање, грање до Мораве,
Грање до Мораве, куде ја да минем,
Куде ја да минем, оро да поведем,
Оро да поведем, оро све девојће,
Оро све девојће, оро све момчета,
Оро све момчета, оро све невесте.

Црвена Јабука

17

Ајд д'идемо тамо доле,
Тамо доле, у чичино поље,
Да видимо мале моме,
Мале моме све убаве.
И момчићи на коњчићи,
И коњчићи сас звончићи,
И звончићи с' прапорчићи,
Да пожњемо жито зрело,
Жито зрело, жуто, бело,
Да беремо жуто цвеће,
Жуто цвеће нико неће,
И девојке све малене,
Све малене, све румене,
Сас сукњице све шарене.
Девојке коло играле,
Невесте песме певале.
Пошле брдом, све за гором,
Ураниле све са зором.

Ђорђе Милић, Грделица

18а

Повела је Јелка,
Два коња на воду,
Једног братњовога,
Другог војновога.
Братњовога коња,
С мутну воду пои,
Војновога коња,
С бистру воду пои.
А што радиш Јелке,
Јелке криводелке,
Зашто криво делиш?

Братњевога коња,
С мутну воду појиш,
Војновога коња,
Из стаклену чашу.
Ако криво делим,
Ја си право одим.

Љуба Павловић Зајчин и **Душан Николић Чакр,** Лесковац
Баба Дика Антић, Вучје

18б

Јелке, криводелке,
Зашто црно носиш,
Зашто бело пређеш,
Да ли татка жалиш,
Је ли мајку плачеш?

Лесковац

18ц

Повела је Јелка,
Два коња на воду.
Један коњиц војнов,
Други коњиц братов.
Војновога коња,
Бистром водом пои,
А братова коња,
Мутном водом пои.
Питале је друшке:
Зашто тако, Јелке?
Ето тако друшке.
Кад било размирство,
Брат ме оставио,
У неверну земљу,
Војно ме узео,
Па ме је одвео,
У Невен планину.

Лесковац

18д

Јелке криводелке,
Јелке тамничарке,
Ела да играмо,
Ела да певамо.
Нано кажи таји,
Да ме младу дава,
За младо терзиче,
За Раде комшиче.

Ову варијанту налазимо у драматизацији Зоне Замфирове Лесковчанина Симе Бунића, у другој слици „Шефтели сокак".

19

Засвирило Јове,
На вр' на загорје.
Од загорје иде,
За загорје плаче:
Загорје, загорје,
Пусто не остало,
С' девет брата одо,
Сас два дома дојдо.

Гена Цветановић, Црна Трава

ГОСТИНСКЕ ПЕСМЕ

1а

Шарено пиле по гору поје,
Шарено пиле, цан'м, по гору поје,
По гору поје, девојке мами,
По гору поје, цан'м, девојке мами,
Девојке мами, Јелу, Јелицу,
Јелу, Јелицу, око шарено.
Што ме је мило у вас да дођем,
У вас да дођем за стол да седнем,
С твојега татка збора да зборим,
Сас твоју браћу камен да врљам,
Сас твоју мајку каву да пијем,
Јело, Јелице, око шарено.

Позната лесковачка песма забележена и у селима: Грделици, Вучју, Загужану, Великој Грабовници и Печењевцу.

Ова песма пева се пригушеним гласом и типична је за период робовања, када градска раја није смела да се гласно весели.

1б

...
Сас твоју мајку збора да зборим,
Сас твојег татка вино да пијем.

Лесковац

1ц

...
Сас твоје снаје шалу да водим,
Сас твоје сестре оро да играм.

Лесковац

1д

...
Сас твоју мајку песму да појем,
...
Сас твоју браћу пушке да врљам.

Лесковац

1е

...
У вас да дојдем, вино да пијем,
Вино да пијем, збора да зборим.

Печењевце

2

(Пева се после ручка)
Што пијемо када не певамо, (два пута)
Овој пиће није украђено, (два пута)
Но је оно с муком зарађено. (два пута).

Добринка Николић Љутакова,
Печењевце

3

Пролетеше два сива голуба,
Па стануше на Ивини двори,
Никој нема у Ивини двори,
Само једна млада Ивиница.
Чујете ли два бела голуба,
Да л' сте браћа, ели братанчета?
Нисмо браћа, нити братанчета,
Два смо друга из зеленог луга.

Добринка Николић Љутакова, Печењевце

4

Што је лепо и што је убаво?
Најлепо је совра и трпеза,
И по совру левен чаша шета,
Девојчица млада послужује.

Баба Јонка Миленковић, Слишане (рођена у Вујанову у породици досељеника из Преслапа)

ЗДРАВИЦЕ

1

Пријатељу, домаћине,
Са људи пија,
Са жене се љубија.
Ко ти нашајаману
Мануја сас врећу
Пред твоју кућу.
Ти њему брашно у зајам,
Он теби жену у најам.

Коста Врањкић, Лесковац

2

(Мангупска здравица)
Живели и весели,
Ко коњи јесени,
Душмани се избесили.
Кој дава да му се не познава,
Кој пије да му ништа није.
Шашави гости, брљиви мости,
Здрав си Османе,
За теб што остане,
Тако ми крста до малога прста.
Господе, нанеси ме међу две госпође.

Велика Крстић, Орашац

3а

(Сватовска здравица)
Ајде, боже помози,
Да су живи младунци,
Овуј годину свадба,
Догодину крштенка и стрижба.
Нека су врсни са гору,
Нека су дуги са воду,
Да белеју како бели снези,
Да стареју како старе планине,
Да се мрзу како сол и леб,
С'г куде вас,
Догодине куде нас.

Драгољуб Цветановић, Црна Трава

3б

. . .
Да су врсни сас гору,
Да су дуги сас воду.
. . .
Да цвету ко пролеће,
Да вежу ко јесен.

Бора Миладиновић, Црна Трава

4

(Сватовска здравица)
Да су сретни младенци,
И зелени венци,
За вечита времена,
Да се сложу ко леб и сол,
Да су вредни ко челе,
Да дочекују унуке,
И параунуке,
И беле челе.

Ђорђе Милић, Грделица

5а

(Славска здравица)
Ајд нека је срећна слава,
За много године и лета,
Да је жив домаћин,
Да су живе жене,
Ајде тока жива стока,
Свима нама и женама,
Што орали родило се,
Што крмили множило се.

Стојанча Цојић, Црна Трава

5б

(Шаљива здравица)
. . .
Што орали трње брали,
Што крмили вуци драли,
Где ми пили вуци вили.

Стојанча Цојић, Црна Трава

5ц

Ајд нека је срећна слава.
До кој ми пије туј божју славу?
Наталија пије туј божју славу.
Слава јој божја помогла.

Стана Динић, Црквица

6

Кому ћу здравити,
Добро ће му бити,
И бог ће му срећу поклонити.
У здравље Милентијо,
Куд год ишао,
Срећно пролазио,
Још сретније кући долазио.
Слава те помогла,
Срећа те служила,
Дружина те поштовала,
Чаршија те веровала.
Ко ти је зло мислио,
О клин висио.
Поштени код тебе,
Душмање у грање.
Бог нека ти поклони,
Пуне кесе новаца,
Пуне трле оваца.
Све нека ти се иљади,
Биволи тегљачи,
Коњи јахачи,
Биволице рогате,
Свиње зубате,
Млада прашчина,
Сиве јунице,
Дорате ждребице,
Рићи јарци,
Сури магарци.

Аца Миленковић, Слишане

7

(Одговор на здравицу)
Хвала вам на здравици.
Ви сте мене наздравили,
Пуном чашом,
А бог вама пуном срећом.
Куд год ишли,
Срећно пролазили.
. . .
(Наставља се као претходни текст бр 6)

Аца Миленковић, Слишане

ПЕСМЕ РАЗЛИЧИТОГ САДРЖАЈА

1а

Нишну се дзвезда, Јано мори,
Низ ведро небо.
Тој неје дзвезда, Јано мори,
Но је робиња.
Но је робиња, Јано мори,
Из Турци бега.
Из Турци бега, Јано мори,
У брађу иде.
Ој браћо, браћо, Јано мори,
Откупете ме.
Откупете ме, Јано мори,
Од турске муке.
Од турске муке, Јано мори,
Скупо не тражив.
Скупо не тражив, Јано мори,
Три литре злато.
Три литре злато, Јано мори,
Четири сребро.

Позната лесковачка песма забележена и у селима: Бабичком, Загужану и Власотинцу. Неки је Лесковчани певају са припевом „Уси леле".

1б

Нишну се дзвезда, нане мила,
Из ведро небо.
Тој неје дзвезда, нане мила,
Но је девојка,
У робство била, нане мила,
На тешке муке.

Влада Дискић, Лесковац

1ц

. . .
У брађу бега, из турске руке,
Из турске руке, из вечне муке.

Лесковац

1д

Нишну се дзвезда,
Дзвездано, Дано,
Под ведро небо,
Дзвездано, Дано.
. . .

Добринка Николић, Печењевце

1е

. . .
Из турске руке,
Од денске муке.

Лесковац

2а

Зашто Сике, зашто,
Под чадор да идеш?
Зашто Сике, зашто кузун,
Под чадор да идеш?
Како да не идем,
Миралај ме зове,
Миралај ме зове, кузун,
Каву да му кувам.
Бегу банда свира,
Миралај ужива,
Миралај ужива, кузун,
На меке душеке.

Лесковац

2б

Зашто Сике зашто,
Под чадор да идеш?
Ако даде, ако,
Миралај ме зове,
Миралај ме зове,
На татли баклаве,
На татли баклаве,
На меке душеке.

Ову варијанту налазимо у драматизацији Зоне Замфирове, коју је извршио Лесковчанин Сима Буњић познати глумац и најстарији лесковачки драмски писац (Копија лесковачког Градског позоришта, други чин).

3

Степан шеће по планине,
Шетајући налутаја,
Налутаја јаничари.
Уватише младог Степу,
Уватише, уврзаше,
Уврзаше у синџири.
Проговара млади Степан:
Чујте мене јаничари,
Олабете десну руку,
Додајте ми лист папира,
Лист папира, ситно перо,
Да напишем ситно писмо,
Да испратим до мог двора.
Послушаше јаничари,
Олабише десну руку,
Дадоше му лист папира,
Лист папира, ситно перо,
И он пише ситно писмо,
И у писму говораше:
Плетете се миле сестре,
Мене сестре, две планине,
У планине два кладанца,
Два кладанца бистре воде.
Стрвете се ситна деца,
Мени деца, ситно цвеће,
Росно цвеће по ливаде.
Одавај се верна љубо,
Мени љубо, студен камен,
Студен камен у планине.
Ој убава мала мома.

Владимир Стојиљковић,
Дадинце

4а

Расла ми је расла,
Цитра и неранџа,
Покрај двора Лазиног.
Отуд иде Лаза
Бич у руке носи,
Оће љубу да бије.
Не удри ми Лазо,
Моје чедо драго,
Оно нам је уморно.

Владимир Јовановић Конин
Лесковац

4б

Расла ми је, расла,
Цитра и неранџа,
Насред двора Лазиног.
Ту ми седи снаја,
С госпођу Јирину,
Стару мајку Лазину.
Отуд иде Лазо,
Бич у руке носи,
Оће жену да бије
Немој ми је Лазо,
Чедо моје драго,
Она нам је уморна.
Сећаш ли се Лазо,
Равно Смедерево,
Тамо сте се познали.
Далеко је Лазо,
Црква Раваница,
Тамо сте се венчали.

Дика Димитријевић Ђинина,
Лесковац

5

Београде, мој големи јаде,
Црна те је змија сколила,
Глава вој је на Стамбол капије,
А реп вој је на Дунав Ћуприје.
Околисте сви српски јунаци,
Околисте па ги поробисте,
У тавнице млади погубисте,
Њине старе мајке зацрнисте.

Олга Ђокић, Грделица (чула од своје бабе која је умрла у деведесетој години, 1927)

6

Смиљ Смиљана, смиљ по горе брала
Та набрала скута и рукава,
Па исплела три зелена венца.
Први венац за себе остаља,
Други венац за друга остаља,
Трећи венац низ воду бацила:
Пливај, пливај. мој зелени венцу.
Па испливају у Ђурђини двори.
Ми смо чули да се оженија,
Па идемо снашу да видимо,
Да л' је снаша бела и црвена,
Да л' је снаша т'нка и висока?
Није снаша бела и црвена,
Није снаша т'нка и висока,
Но је снаша много дувавита.

Љуба Крстић, Орашац

7

С'мни зоро, не самнула,
Турци Влају заробише,
Заробише, откараше.
По њем иду девет сестре,
Гологлаве, распасане:
Бре станете Турци браћо,
Оставите ни брата Влају,
Ће ви дамо сеју Јану.
Нам не треба ваша сеја,
Но нам треба ваш брат Влаја.
По њим иде стара мајка,
У скутачу благо носи:
Бре станете синци Турци,
Оставите ми сина Влају,
Еве благо што вам драго.
Бре врни се стара мајко,
Нам не треба твоје благо,
Но нам треба твој син Влаја.

Цвета Стојановић Мрштанка, Лесковац

8

Радо, Радо, бела Радо,
Спремај коња да бегамо,
У тој село, пусто село,
Што га Швабе растурили.
Коња спрема узду нема,
Узду нема, седло нема.

Зона Чуљковић, Лесковац
(забележено и у Печењевцу)

9

Беле зоре зазориле.
Тоја несу беле зоре,
Но су тоја клети Турци,
Уватили младо момче,
Па га воду да га бесу.
По њега трчи девет сестре,
Девет сестре гологлаве,
Гологлаве, расплетене.
Па говори младо момче:
Застанете клети Турци,
Да оставим лакрдију,
Лакрдију, проклетију.
Високо ме накачете,
Да ме сестре не довату,
Да ме косом не урусу,
Да ме лебом не изеду,
Да ме слузом не урону.

Милојка Пешић, Бабичко

10

Турчин девојче везано води,
Провео га је кроз Ново Село.
Све искочише новосељанке,
Све искочише, све га молише:
Турчине аго, пушти девојче.
Нећу га пуштим, варало ме је,
Варало ме је три годин' дана.
Сво сам ву злато ја српско дао.

Олга Ђокић, Грделица

11а

Сунце зађе за Невен за гору,
А јунаци воду пребродише.
Бројила ги млада Ђурђевица,
До три добра на броју ги нема.
Прво добро Ђурђа господара,
Друго добро ручнога девера,
Треће добро брата рођенога.
За мужа је лице нагрдила,
За девера косу исчупала,
А за брата очи извадила.

Аца Јовић Дрвењак и **Горча Каписазовић**, Лесковац

11б

. . .
Све јунаке на броју набројила,
До три њена добра не набројиш.
Прво добро брата рођенога,
Друго добро Ђурђа господара,
Треће добро ручнога девера.
За девером лице изгребала,
За мужа је косу одрезала,
А за брата очи ископала.

Мала Копашница

11ц

. . .
Сунце зађе за Невен за гору,
Јунаци се превозе на мору,
Бројила их млада Ђурђевица.
Све јунаке редом набројила,
Не набројиш Ђурђа господара,
Не набројиш брата рођенога,
Не набројиш својега девера.
За Ђурђем је лице нагрдила,
За брата је косу одрезала,
За девера очи ископала.
Косу реже, коса опет расте,
Лице грди, лице с' омлађује,
Али очи никад ни до вјека.

Миливоје Перовић, Туларе

12а

Сеја брата на вечеру звала.
Ајде брате на слатке вечере.
А он ву је лепо казуваја.
Мене ми се сејо не вечера.
Ја сам бија у ладне кавране,
Са Србина (Турчина) рујно вино пија.
Пимо вино па се изопимо,
У пијанству кавгу извадимо.
Убија сам сина јединака,
Јединака најбољег јунака.
Ни 'ћев сестро злато, ни 'ћев сребро,

Но си тражив главу у зајема.
Ајде брате на слатке вечере.
Ја си имам четри мила сина,
Ћу ти дадем главу на зајема.
Вечераше па се и успаше.
. . .
Дизај ми се моја мила сејо,
Знаш ли што си брату обричала.
Да л' да викнем сина Милована?
Он је мајци тојо мило име.
Да л' да викнем сина Радована?
Он је мајке први у радоса.
Да л' да викнем сина Јована?
Он ми знаје мајке ситно писмо.
Дизај ми се сине Симеоне,
Ујка те је на свадбу викаја,
Да му будеш девер уз девојку.
Мани ми се моја стара мајко.
Да ми дадеш једну лејку воду,
Да измијем то јуначко лице,
Да с' измијем и да ти покажем,
Какав сам ти санак сануваја.
Ја сам ти у крв утануја,
Око кућу трава изникнула,
Неје трава како што је трава,
Но је трава коњу до зенгије,
И кроз траву бистра вода тече,
Неје бистра како што је бистра,
Но је црна како таја крвца.
Дизај ми се сине Симеоне,
Таква сништа на јунаци падав.
Справила га и он отишеја.
. . . ?
Један вика, довара је лепо,
Други вика, ко се свиде мајке,
Трећи ману главу му узеде.
Проговара таја мртва глава:
Проклета си моја стара мајке,
Што ме прати на ујкину свадбу,
Да му будем девер уз девојку.

Баба Дика Антић, Вучје
(рођена у селу Бунуши)

12б

Сеја брата на вечеру звала:
Ајде самном данас да вечераш.
Не могу ти сејо вечерати,
Ја сам синоћ у кафани био,
И сас Турци кавгу завадио,
Убио сам јединца у мајке,
Па с'г ће да ми узмев главу,
Или моју или кога мога.
Опет сеја брату говорила:
Ајде брате самном да вечераш,
Јер ја имам до четири сина,
Једног ћу теби поклонити,
Да замени твоју русу главу.

Влада Дискић, Лесковац

12ц

Сеја брата на вечеру звала:
Ајде брале самном на вечеру.
Не могу ти сејо вечерати.
Синоћ сам ти у мејани био,
Сас Турчина рујно вино пијо,
У пијанство кавгу завадимо.
Убио сам јединца у мајку,
А цар неће ни сребро ни злато,
Него ће главу у замену,
Је ли моју, је ли кога мога.
Ајде брале, за тебе не брини.
Ја си имам четири мила сина,
Једнога ћу цару поклонити.
Кад ујутро јутро освануло,
Кука мајка како кукавица,
А превраћа како ластавица.
Кога ли ће сина поклонити.
Да л' ћу дати сина Милована?
Милован је први, мајке милос,
Да л' ћу дати сина Радована?
Радован је други, мајке радос.
Да л' ћу дати мог сина Јована?
Јова ми је књигу изучија.
А да ли ћу сина Симејона?
Па раскара сина Симејона:
Ајде сине тебе ујка зове,
Да му идеш синко у деверство,
У деверство мајке у неверство.
Сретоше га три Турчина млада:
Један каже: ал' је добар јунак,
Други каже: ал' је млади јунак.
Трећи каже: прежали га мајка.
Ману сабљу отсече му главу.
Тури главу коњу у зобницу.
Коњ се врну право куде мајку.
Када мајка коња загрлила,
Загрлила, љуто заплакала,
Мртва глава језик проговара:
Проклета си моја мила мајке,
Где ме праћаш ујке у деверство.
У деверство, ујке у неверство.

Јулка Петровић Дејанче,
Лесковац. Ову песму забележили смо и у Грделици и у Црној Трави.

13

Шеташе се тројица јунаци,
У срећум ги Ружица девојка.
Први беше Марко Краљевити,
Те извади туја жуту дуњу,
Па си даде бакшиш на девојче.
Други беше Милош Кобилићу,
Па си бркну у свилени џепови,
Па извади црвено јабуче.
Па си даде бакшиш на девојче.
Сиромаче Аврадим Јованче,
Ништа нема бакшиш да си даде,
Но си скиде прстенче од руку,
Па си даде бакшиш на девојче.
Свадише се тројица јунаци,
Свадише се кавгу извадише.
Марко викну моја је девојка.
Милош викна моја је девојка.

Сиромаче Аврадим Јованче,
Оно ништа ником не говори.
Тад говори Ружица девојка:
Чујте ме тројица јунаци,
Не гинете за ту женску страну.
Да идемо у Качана града,
Да идемо качанском кадији.
Па отоше у Качана града.
Па говори Ружица девојка:
Чујете ме качански кадијо,
. . .
Криво седим, а право ћу судим.
Жута дуња, ковчег да мирише,
Јабука је мезе за ракију,
Прстенче је своје за венчање.

Баба Дика Антић, Вучје

14а

Дома седе Новакин Јованча,
Дома седе с љубу да вечера.
Долази му тоја ситно писмо.
Јованча се болно умислија.
Па га пита таја верна љуба:
Што си ми се толико умислија?
Чујеш ли ме моја верна љубо,
Мене су ми многа писма дошла,
Ал' овакво још'те неје дошло.
Ја да идем у цареву војску,
Па да служим за девет година,
И да служим за девет месеца.
Чујеш мене моја верна љубо,
Чекај мене за девет година,
И чекај мене за девет месеца.
Ако мене нема да се врнем,
Ти се млада удавај, не чекај.
Ни га чека за девет година,
Ни га чека за девет месеца,
Сал га чека четири месеца.
Посили се Дука Зулумћарин,
Па узеде Јованову љубу.
Он не даде оро да се игра,
Нити даде песма да се поје.
Отслужија Новакин Јованча,
Отслужија за девет година,
Отслужија за девет месеца,
Па се врне дома да си дојде.
Помоз' боже, убаво девојче!
Бог помого црни калуђере,
Чујеш мене убаво девојче,
Зашто и ви оро не играте,
Зашто и ви цумбус не терате,
Да певате да се веселите?
Ел ме питаш, црни калуђере,
Ел ме питаш право ћу ти кажем.
Од како је Новакин Јованча,
Од како је у цареву војску,
Посили се Дука Зулумћарин,
Те узеде Јованову љубу.
Ни ни дава оро да играмо,
Ни ни дава песму да појемо,
Ни ни дава да се веселимо.
Па он оде Дуки Зулумћару,
Он отиде у њега на гости.
Вечераја, пија и питаја.
Да ли бива песму да појемо?
Бива, бива, зашто да не бива!
Да ли бива оро да играмо?
Бива, бива, зашто да не бива!
Кад се диже Новакин Јованча,
Кад се диже на јуначке ноге,
Сав се чардак из бидим заниша.
Говорија Дука Зулумћарин.
Стан, постани, црни калуђере,
Сав се чардак из будим заниша.
Тад се диже Новакин Јованча,
Па извади туја остру сабљу,
Ману сабљу главу му узеде.
Тад се љуба досетила јаду.
Од Јованчу почела да бега.
Стан, постани, моја верна љубо!
Да ми бегаш три дна и три ноћа,
Опет ћу те младу уватити.

Баба Дика Антић, Вучје

14б

Ђура спрема дебелог кулаша,
Коња спрема пусат опасује,
Али ником он тој не казује.
Упита га своја верна љуба:
Ој Ђурице, моја војводице,
Коња спремаш, пусат опасујеш,
Али ником ти тој не казујеш.
Кажи мене куда ће да идеш,
Кажи мене кому ме остављаш?
Ја си идем на Косово поље,
Остављам те стојном Белиграду.
Ти да седиш за девет година,
Девет годин и четир месеца,
Ако ли ме из Косово нема,
Прво моју сеју ти удади,
Па т'г си се млада преудади.
Па отиде Ђурица војвода,
Па седеја четири месеца,
Одма му се љуба преудала,
За никога Дуку насилника.
Ђуричино благо пресељује,
Ђуричину децу потуцује,
Куд ги туца, туј ги кожа пуца,
Много се је сестра нажалила,
Па написа једно ситно писмо,
Па га прати на Косово поље,
Баш га прати Ђурице војводе.
Писмо чита Ђурица војвода,
Писмо чита бистре сузе рони.
Угледа га кнез Лазаре српски:
Ој Ђурице, моја војводице,
Много писма ти си прочитаја,
А неси се море расплакаја.
Кажи мене што казује писмо.
Ни му каза, ни му одговара,
Но му фрља писмо у скутеви.
Писмо гледа Кнез Лазаре српски,
Писмо гледа па му одговара:
Чујеш ли ме Ђурице војводо,

Ти поспремај дибела калуша,
Тркни море стојном Белиграду,
Види море чуднога сеира.
Ђурица је њега послушаја,
По поспрема дибела кулаша,
Па си пође низ тој рамно поље,
Па сусрете црног калуђера.
Собуче му калуђерско руво,
Преличи се црни калуђерин,
Па си пође низ равну чаршију.
Па сусрете једну стару бабу:
Стара бабо, мајке не рођена,
А камо ви ора пред мејане,
А камо ви зелене доламе?
Чујеш ли ме црни калуђере.
Од како се Ђура пресејаја,
Одотле се јесак учинија,
Да не игра оро пред мејане,
Да не носив зелене доламе.
Ђура близи, при његове порте.
До две деца камење фрљаше,
А малејо старејо натфрља,
Ем натфрља, ем си му говори:
Зашто бато ја да те натфрљам?
Тебе давав једну корку леба,
А на мене ни трошку не давав.
Па искочи прелепа госпоја:
Чујеш ли ме црни калуђере,
Од куд тебе тај коњ допаднуја?
Ја сам био у Косово равно,
Куи умре ја га опојујем,
Ђура умре и ја га опоја,
За опело кулаша узедо.
Она бркну у свилени џепови,
Па извади једну шаку злато,
Да дарује црног калуђера:
Чујеш ли ме црни калуђерин,
Ајд дидемо у кулу танану,
Ти да кажеш Дуке господару,
С' голем бакшиш он ће те дарује,
Ће ди даде ручак да поручаш,
И по ручак тоја рујно вино.
Па отоше у кулу танану,
Испричаше Дуке господару.
Т'г се Дука у ћеф дотераја,
С'голем бакшиш он га даруваја,
Па му даја ручак да поруча,
И по ручак тоја рујно вино.
Т'г говори црни калуђерин:
Дај ми изак мало да поиграм.
Играј дедо колко ти је воља.
Кад си стаде деда да си игра,
Сва се кула из темеља љуља.
Пол'к дедо, кула ће ми падне.
Не слуша га црни калуђерин.
Кад си стаде још више да игра,
Ђеремиде доле попадаше.
Попадаше свати потепаше.
Кад си фрља црну кабаницу,
Сину куче како д'н у пладне.
Ману с' сабљу отсече му главу.
Од стра љуба почела да бега.
Стани мајке ти да видиш татка.
Ти да видиш татка и чакшире.

Јулка Петровић Дејанче,
Лесковац

15а

Пили вино дванаес другара,
Тринаеста млада удовица.
Наздрављају младу удовицу.
Бог ти здравље млада удовице,
Ћеш ли се млада удавати?
И ја би се млада удавала,
Ал' не могу од дете Николу.
Чујеш ли нас млада удовице,
Да отидеш у твоју си кућу,
Да си легнеш у голему собу,
Да си легнеш како болна да си.
Па си викни дете Николицу,
Те га прати на горски кладенац,
Да донесе лековиту воду.
Не давај му да си коња јаши,
Не давај му оружје да носи.
. . . ?
Чујеш ли ме дете Николица?
Отиди си на горски кладенац,
Донеси ми лековиту воду,
Не би ли се твоја мајка дигла.
Ама немој коња да си јашиш,
Ама немој оружје да носиш,
Неће ти се лекови увату.
К'д пошеја дете Николиица,
Сретнула га његова сестрица.
Куде идеш дете Николица?
. . . ?
Сестрица је брату светувала:
Ти се врати дома по оружје,
И изведи свог коња Шарина.
. . . ?

Баба Дика Антић, Вучје

15б

Вино пише две младе борице,
Па говори тај млади борија:
Чујеш мене млада удовицо,
Ајде да се ја и ти узнемо.
Па говори млада удовица:
Л'ко би се ја и ти узели,
Но си имам дете Николицу,
Татко му је врло јунак био,
Али ће и оно да буде.
Па говори т'ј млади борија:
Л'ко ћем с дете Николицу.
Направи се како болна да си,
Па га прати на Стару планину,
Да донесе воду лековиту.
Ја ћу пратим тридесет ајдука,
Они ће га младог погубити.
Удовица њега послушала,
Направи се како болна да је,
Па си праћа дете Николицу,
Па га праћа на Стару планину,

Да донесе воду лековиту.
Не дава му коња аџамију,
Ни му дава туја остру сабљу.
Дете има једну милу сеју,
Па отиде куде милу сеју:
Чујеш мене моја мила сејо,
Мајка ми је много преболесна,
Па ме праћа на Стару планину,
Да донесем воду лековиту.
Не дава ми коња аџамију,
Ни ми дава туја остру сабљу.
Проговара таја мила сеја:
Оће брале превара да буде.
Ти ујани коња аџамију,
Па си узни туја остру сабљу.
Па је брале сеју послушаја,
Па ујану коња аџамију,
И узеде туја остру сабљу.
Ајде, ајде, у гору зелену.
Када беше у гору зелену,
Искочише тридесет ајдука.
Од дете се црне могле дигле,
Од жалос му гора говорила:
Мани сабљом дете Николица,
Мани сабљом те главе посечи.
Николица гору послушаја,
Послушаја, сви ги погубија,
Па си узе воду лековиту,
. . . ?

Донка Лукић, Бели Поток

15ц

Фала богу, фала јединоме,
Закукала сјајна кукавица,
Усред зиму у светог Јована,
И закука младог Радојицу.
Запита гу млади Радојица:
А што кукаш сјајна кукавице,
А што кукаш кад ти време није.
Да л' си жедна, ел си огладнела?
Нисам жедна, нисам огладнела,
Нисам море сјајна кукавица,
Но сам море млада удовица,
Па сам дошла тебе да те узнем.
Не смем, не смем, сјајна кукавице,
Ти си имаш дете Николицу,
Дете море од седам година.
У јунаство по јунак од мене,
А у кавгу јесје кавгациіа,
У пијанку јесје пијаница,
И смене ће кавгу да заметне,
И мене ће младог да погуби.
Узни мене млади Радојице,
Лако ћу си дете погубити,
Ћу да легнем млада без болеса,
Ћу наручим на дете Николу,
Ћу наручим што му нана болна.
Болна лега оће и да умре.
И на дете људи доказују,
Да ће нана море да му умре.
Дете ћути ништа не говори,
Дете ћути беле сузе рони.
Ајде, ајде, па дође у дворе.
Од долек је бре нану спазило,
Руке шири у лице гу љуби:
Што ли ти је моја мила нано,
Да л' те, нане, глава заболела,
Је л' те, нане, грозница фатила?
Проговара остарела мајка:
Ни ме сине глава заболела,
Ни ме сине грозница фатила,
Но ми тешка мука припаднула.
Да си идеш у тој сиње море,
Да донесеш лека од долека.
Дете ћути ништа не говори,
Дете ћути беле сузе рони.
Ајде, ајде, до туј густу гору,
И пред гору у село малено,
И у село сестрица Милица.
Руке шири у лице га љуби:
Где ћеш брале, до мој мили брале,
Кам ти брале татково оружје,
Да л' не знајеш до мој мили брале,
Од чега је татко погинуја?
Дете ћути ништо не говори,
Дете ћути беле сузе рони.
Па се врну у бели дворови.
Од долек га нана опазила:
Где ћеш сине, до мој мили сине?
Дете ћути ништо не говори,
Дете ћути беле сузе рони,
Па си узе татково оружје.
Љуто га је нана проклињала:
Шће ти сине, главу ти отсекло?
Дете ћути ништо не говори,
Дете ћути беле сузе рони.
Ајде, ајде, до туј густу гору.
А из гору пушка је пукнула,
Окрену се дете Николица,
Окрену се на лево на десно,
Па опази младог Радојицу,
Ману сабљом отсече му главу,
Па га метну коњу у зобницу,
Па донесе куде своју нану:
Те ти нане лека од долека,
Те ти нане те студене воде,
Те ти нане бела перуника,
Више бела помало црвена.
Ману сабљом, отсече ву главу:
Легај нане, оба да легате,
Да легате, да се налегате.

Тодора Николић Љутакова,
Печењевце

16

Што је лепи Орјадин војвода,
А још лепша Орјадиновица.
Што је фајда што је лепотиња,
Кад од срце мушки пород нема.
Родила је девет девојака,
И десето под појаса носи.
И беседи Орјадин војвода:
Орјадинке, лепа домаћицо,
Ако родиш десето девојче,

Је л' се беси, је ли се удави.
Па се роди десето девојче,
Па га пови у свилне пелене,
И метну га у златну бешику,
Па га пусти низ туј Дрину воду:
Пливај, плакај, десета девојко,
Мртва мајка ће стигне по тебе.

Роска Коцић, Лесковац

17

Ој Јоване Београђанине,
Да л' си жењат, ели ће се жениш?
Несам жењат, мислим да се женим,
Ћу да узнем девет брата сестру,
Девет брата и девет братанца,
Да ме викав девет шуре зете,
Девет шуре и девет шурњаје.
Тој дочуше девојкина браћа,
Направише кулу од кремена,
А пенџери од мермер камена,
Затворише њину милу сестру,
Сипаше јој девет оке бисер:
Нижи сестро за девет године.
Низала је за девет године,
Много ву се њојзе додијало,
Укачи се у кулу високу,
Па закука т'нко гласовито:
Дај ми боже лето кишовито,
Кишовито и тој грмавито,
Да раскине кулу од кремена,
И пенџере од мермер камена.
Дај ми боже крила лабудова,
Да одлетим Јованови двори.
Врло се је богу дожалело,
Па он даде лето кишовито,
Кишовито и тој грмавито,
Те растури кулу од кремена,
И пенџере од мермер камена,
Па ву даде крила лабудова,
Те одлете Јованови двори.

Милан Николић, Горње Јајно

18а

Беше ведро, па се заоблачи,
Ситна роса из облака роси,
Те нароси ајдуци у гору.
Сви ајдуци барјаци завили,
Ајдук Ђура барјак не завио,
Дружина му тио говорила:
Што си Ђуро барјак не завијеш?
Нека, нека, пуст га останија.
Имаја сам деветину браћу,
Сви су девет под њег погинули.
Ега бог да и ја да погинем,
Вржете ми коња за крстачу,
Турајте му траву чемерику,
Д'н да једе, а три да болује.

Наталија Петровић, Загужане

18б

. . .
Сви ајдуци барјаци увили,
Ајдук Ђура барјак не увија.
Мори Ђуро, море ајдучино,
Што не вијеш крстата барјака,
Да не кисне свила и кадива?
Нека кисне пуст га останија,
Он ће мене младос да загуби,
Црна земља счи да покрије.

Љуба Крстић, Орашац

18ц

Што је оно на ону планину?
Наредил се јунак до јунака,
Наредил се барјак до барјака.
Ударише кише и снегови,
Сви јунаци увише барјаци,
Млади Ива барјак не увија.
Питала га његова дружина:
Зашто Иво барјак не увијаш?
Имао сам девет мили брата,
Од тог су му девет погинули,
Јега ли би и ја погинуо.
Пуче пушка из зелене горе,
Уби Иву међу очи црне.
Мртва глава језик проговара:
Направте ми кућу над извором,
И на кућу прозор оставите,
Кроз прозор ми руке протурите,
И у руке две златне јабуке,
Ден да једем, ден девојку лажем,
И над кућом барјак ми побите,
И за барјак коња завежите,
Турите му траву чемерику,
Ден да једе, ден Иву да жали.
Напрајише кућу од камена,
И на кућу прозор оставише,
И кроз прозор руке протурише,
И у руке две златне јабуке,
Ден да једе, ден девојку лаже,
И над кућом барјак му побише,
И за барјак коња завезаше,
Ден да једе, ден Иву да жали,
Па пођоше кроз гору зелену.
У срећу им та Ивина мајка:
Добра срећа Ивина дружино.
Бог помага та Ивина мајко.
Камо ви га Ива младожења?
Пуче пушка из гору зелену,
Уби Иву међу очи црне.
Тад заплаче тај Ивина мајка,
По гору је шума попадала,
По ливаде китке повенуле,
По извори вода пресанула.

Зорка Стојановић, Црна Трава (Миодраг Поповић)

18д

Колико је поље Сарајево,
Сво га њега војска притиснула,

Коњ до коња јунак до јунака.
Сви јунаци завили барјаци,
Дамјан Јован барјак не завија.

Наталија Ђорђевић,
Драшковац

19а

Марко пође из Солуна града,
И поведе Солунку девојку.
Све вечера, она не вечера,
Све се смеје, она се не смеје.
Упита гу Марко Краљевићу:
Шта је тебе љубо Анђелијо,
Шта је тебе те ти не вечераш,
Што не једеш, а што се не смејеш?
Како ћу ја Марко да вечерам,
Ето има до девет година,
Како нисам у браћу отишла.
Марко пође у шуре на госте.
И поведе љубу Анђелију.
Кад су били кроз Старе планине,
Врло Марка дремка оборила.
Проговара Марко Краљевићу:
Де запевај љубо Анђелијо,
Теб запевај, мене да рашениш.
Кад си виче љуба Анђелија,
Кад си виче танко гласовито,
Сва је трава на зем' полегнула,
Сво је лисје од гору опало.
То дочује Муса Кесеција,
И при њега дванаес другара.
Сви дванаес редом упитује:
Кој ће мени јунак да се нађе,
Да доведе Марка Краљевића,
И његову љубу Анђелију.
Нико нема јунак да се нађе,
Само један Раче копиљаче:
Дај ми Мусо руку и кољено,
И дај мене три товара благо,
Ја ћу тебе Марка да доведем,
И Маркову љубу Анђелију.
Муса даде руку и кољено,
И даде му три товара благо.
Он отиде на пут на раскрсје,
Собуче се ко рођен од мајке,
Ува̄ља се у песак и блато.
Ту пролази Марко Краљевићу,
И његова љуба Анђелија:
Помоз бога божја божјачино.
Бог помогал незнани делијо.
Бркну Марко у свилени џепи,
Те извади до тај жути дукат,
Па дарује божју божјачину:
Фала тебе незнани делијо,
Да ме бациш коњу на теркију,
Да ме носиш Јерусалим граду.
Он га баци коњу на теркију,
Па га носи Јерусалим граду.
Проговара божја божјачина:
Чујеш мене незнани делијо,
Овде има Мара крчмарица,
Па се скини вино да пијемо.
Он је пио од годишње вино,
А Марко је од девет година,
Он је пио једну чашу вино,
А Марко је све по девет чаша,
И ту се је Марко поднапио.
Врзаше га сас девет ланаца,
Однесоше Муси Кесецији.
Проговара Марко Краљевићу:
Олабете макар леву руку,
Кад нећете моју десну руку.
Мајка мене много прокљињала,
Туђа сабља неће да ме сече,
Већ од своје морам да погинем.
Олабише Марку леву руку,
Тргну Марко па ланци покида,
Па си бркну под црни бркови,
Те извади кључи од синџира,
Па довати своју бритку сабљу,
Те посече Мусу Кесецију,
И сас њега сви остали Турци.

Светислав Стевановић,
Бабичко

19б

Синоћ Марко од Солуна дође,
И доведе Солунку девојку.
Он говори, она не говори:
Говор Маро, не проговорила,
Он вечера, она не вечера:
Вечер' Маро, не провечерала.
Он се смеје, она се не смеје:
Смеј се Маро, не се насмејала.

Велика Крстић, Орашац

20а

Има мајка девет мила сина,
И десету милу ћерку Јану.
Њум гу тражив врло на далеко,
На далеко преко Црно море.
Сестра Јана никако не 'тела.
Тад говори стари брат на њума:
Иди сестро врло на далеко,
Ми смо сестро девет мили брата,
У месецу по један да дође,
Тебе сестро девет добри гости.
Тад се сестра Јана одзвалила,
Оде сестра врло на далеко.
Чека сестра да ву браћа дојдев.
Чекала ги за девет година,
И десету за четри месеца.
Нема никој од браћу да дође.
Тад говори њојни стари свекар:
Ти се валиш моја снајо мила,
Да ти имаш девет мила брата,
Да ти имаш девет добри госта.
Већ је прошло девет годинича,
Твоја браћа теби не долазив.
Тад се Јани тешко дожалело,
Па се качи двору на чардаку,
Бога моли, грдне сузе рони:
Дај ми боже брата најмалијог,

Милог брата мога Димитрија.
Бог вој прати брата најмалијог,
Најмалијог брата Димитрија.
Из гроба вој братац искочио,
Па код сестру у гости отишо.
Кад је сестра њега угледала,
Брго сестра брата загрлила,
А брат Јани на тамњан мерише:
Заш' ми брате на тамњан меришеш?
Ја сам сестро дуго боловао,
Мене су ме тамњаном кадили,
Зато душа на тамњан мирише.
Бргом сестра ручак приготвила,
Мртав човек никад леб не једе.
Брат вој залак до уста приноси,
Па га брго испод себе врља.
Ајде сестро дома да те водим,
Да те водим у мајку на гости.
Брго се је сестрица спремила,
Па пођоше у мајку да иду.
Кад су били у пусту планину,
Тад говоре врапци из планине:
Море боже до с'г све видосмо,
До дан'ске овој не видосмо,
Да жив човек с мртвога путује.
Тад је сестра брата питувала:
Зашто врапци овакој говоре?
Ајде сестро немој да се чудиш,
Овде си је проклета планина,
Такој врапци овде разговарав.
Кад су дошли двору до капију,
Сестра свога брата питувала:
Камо брате снаје да ме сриђев?
Све су сестро у гости отишле.
Камо брате браћа да ме сретнев?
Сви отоше снаје да доведев.
Кад су прошли двору кроз капију,
Виде сестра девет нова гроба:
Што су брате овде девет гроба?
Нама дошли девет добра госта,
Преко ноћи сви су нам умрели,
Па туј смо ги на куп саранили.
Ајде сестро улази у кућу,
Ја ћу коња мало да проведем.
Кад је сестра улегла у кућу,
Њојња мајка до огњиште седи,
Изгубила своје обе очи,
Од гладости нема што да једе,
Већем глоћа своја си колена.
Пришла Јана па је загрлила,
А мајка гу руком одбутнула:
Бежи, бежи, црна чуметино,
Што ћеш мене ти да загрљујеш?
Зар ми потре девет мила сина,
Па си дошла и мене десету.
Несам мајке црна чуметина,
Но сам мајке твоја ћерка Јана.
Немој ћеро ти мене да л'жеш.
Кој те ћерко овамо доведе?
Мен довеја најмилији братац,
Најмилији братац Димитрија.
Ако мене мајке не верујеш,
Да те водим, па си питај сина.
Тад је мајка бога замолила:
Дај ми боже очи да прогледам,
Па да видим тога мога сина.
Бог јој даде очи да прогледа.
У авлију обе истрчаше,
У авлију нигде ништа нема,
Мртвог сина земља прогутала,
Само рука напољу остала.

Милан Дисић, Шутилница

20б

Јану мајка преко мора даје,
Јана неће куд гу мајка даје,
Већ си оће куд си сама знаје.
Иди Јано куд те мајка даје.
Ти си имаш девет били брата,
Девет брата, девет братунчеда,
Сви ће девет у гости да дођу.
Па дојдоше за Јану просилци,
Јану носу, а чуму доносу.
Донесоше чуму у копиту.
Чека Јана три године дана,
Нема никој од род да вој дође.
Па говори Јанина свекрва:
Аој Јано моја мила снајо,
Да си добра од род би ти дошли.
То је Јану врло заболело,
Двори мела и сузе ронила.
Сажале се богу јединоме,
Па вој диже два брата из гробље.
Па вој диже најстарога брата,
Па вој диже најмалога брата.
Одалек' ги Јана угледала,
Па говори својој свекрвици:
Свекрвице, моја мила мајко,
Ево мене од рода у гости,
Ево мене два брата рођена.
Гостова ги до три бела дана,
Па говору два брата рођени:
Заман дојде дома да идемо.
Поче Јана на пут да се спрема.
Јана меси тиј девет кравајца.
Говори вој до два мила брата:
Немој сестро да месиш кравајци.
Долеко је, ће ти се исушу.
Нека, нека, нисам ги видела,
Три године нисмо се стаљали.
Па пођоше од Јанини двори,
Кад су били кроз гору зелену,
Пита Јана до два мила брата:
Што ми овде на тамњан мирише?
Ту је сестро гора тамњанита.
Кад су билии кроз шарне ливаде,
Пита Јана до два мила брата:
Што ми овде на восак мирише?
Ту је сестро трава восковита.
Пита Јана до два мила брата:
Зашто су вам очи крвавите?
Браћа Јане тада говорили:
Нам су сестро очи крвавите,
Јер смо пили воду пескаљиву.

Кад су дошли до тој њино гробље.
Онда браћа Јану коњи дали:
Придрж' сејо до два добра коња.
Придрж' сејо док се повернемо.
Док је Јана коњи приватила,
Нестадоше до два мила брата,
А коњи се у кам претворише,
Од два коња два добра камена.
Пође Јана у пребели двори,
А дворови у пелин урасли,
И у двори једно суво дрво,
И у њега једна кукавица.
Тој не би̇ла црна кукавица,
Но тој била њена мила мајка.
Кад је Јану на двор сагледала,
Скочи она са тој суво дрво,
Тад се сне обе загрлише,
Загрлише, с душу раставише.

Гена Цветановић, Црна Трава

21а

Цвили, пишти, у гору зелену,
Да л' су виле, је л' су љуте змије?
Да су змије под камен би биле,
Да су виле у облак би биле,
Но су тоја китени сватови.
Најнапред је Стева младожења,
А по њега нанина невеста.
Кад прођоше кроз гору зелену,
Препружи се грање божурово.
Ману Стева грање да отсече,
Не отсече грање божурово,
Но погоди нанину невесту,
Погоди је под т'нке мараме,
Она једна одма душу дала.
Т'г говори Стева младожења:
Скупете се 'иљаду сватова.
Ископајте гроба до колена,
Ископајте бунар на колена,
На груди вој цркву направите,
На главу вој ружу посадите.
Ко је болан у цркву нек иде,
Ко је жедан воду нека пије,
Ко је дика ружу нека бере.

Загорка Здравковић, Бабичко

21б

Пишти пиле у гори зеленој;
Ил је вила или љута змија.
Да је вила, под небом би била.
Да је змија, под плочом би била,
Већем иду кићени сватови,
Најнапред је Стеван младожења,
А до њега девер Јеремија,
До девера танана невеста,
О остраг су кићени сватови.
Кад су били у гори зеленој,
Ману сабљом Стеван младожења,
Да осече грану божурову.
Не осече грану божурову,
Но погоди танану невесту.
Проговара танана невеста,
Прогсвара јадна умирући:
На грудма ми цркву саградите,
Под ногама бунар ископајте,
Више главе ружу посадите.
Ко је болан, у цркву нек иде,
Ко је жедан, воде нека пије,
Ко је дика, цвећем нек се кити.
То изусти, своју душу пусти.

В. Петровић, Разгојно

22

Љуља мајка Јована љуљана,
Ем га љуља, ем му лепо пева:
Мани сине, Јоване љуљане.
Ега би ми млади заспавао.
Ега би ми големи порасо,
На тебе ће царство да остане.
Бог убио душмани комшије,
Отидоше цару на дивану:
Диг се царе, да би се не диго,
Какво се је чудо направило,
Родило се 'едно мушко дете,
Родила га љута сиротинка,
На њег кажу царство ће остане.
Рипну царе на ноге јуначке,
Па он виче триес капиције:
Чујете ли триес капиције,
Да идете граду Радомиру,
Да нађете љуту сиротинку,
Да узнете тоја мушко дете.
Отидоше триес капиције,
Отидоше граду Радомиру,
И нађоше љуту сиротинку.
Тад говори љута сиротинка:
Сед' те гости да пијемо вино,
Да пијемо вино и ракију.
Ал' говоре триес капиције:
Нисмо дошли гости да терамо,
Но смо дошли за тој мушко дете.
Цвили, пишти, љута сиротинка,
Цвили, пишти, у бога се чује:
Аој боже. на свему ти фала.
Узедоше тоја мушко дете,
Однесоше цару на дивану.
Ал говори тај честити царе:
Врљите га у црну тамницу,
Куде има вода до колена,
Куде има змије и гуштери.
Цар причека једно два три дана,
Па отде на земдан на врата.
Кад отвори има што да види,
У земдану капка вода нема.
Дете седи на златну столицу.
Од чело му греје месечина,
На руку му позлаћени прстен,
На груди му позлаћена круна.
Вала богу, вала јединому,
Баш ће ово дете цар да буде.

Даринка Николић Љутакова
Печењевце

23а

Од како је тај свет настануо,
Никакво се цвеће не расц'вте,
Само једна Ђулсуна девојка.
Њума траже од три стране људи.
Што гу тражи Соколић Мустафа,
Поубав га у дружину нема.
Што га тражи Реља Крилатица,
По јунак га у дружину нема.
Што га тражи старац Имен-ага,
По богат га у дружину нема.
Ал' говори остарела мајка:
Чујеш мори, Ђулсуно девојко,
Што те тражи Соколић Мустафа,
Поубав га у дружину нема.
Китка неје за глав' да гу туриш.
Што те тражи Реља Крилатица,
По јунак га у дружину нема,
Ти сас њега бој да бијеш нећеш.
Што те тражи старац Имен-ага.
По богат га у дружину нема,
Ти ћеш старца, а тебе ће благо.
То дочује старац Имен-ага,
Па покупи китени сватови,
Право иде Ђулсуни девојки.
Ал' говори Ђулсуна девојка:
Чујете ли китени сватови,
Кажете ми кој је младожења?
Тај што иде напред пред сватови,
То је мори Реља Крилатица,
По јунак га у дружину нема.
Тај што иде у сред у сватови,
То је мори Соколић Мустафа,
Поубав га у дружину нема.
Тај што иде позади сватови,
Тај што јаше тој бело коњиште,
Брада му се вуче по кољиште,
Обесија до пете љигиште,
То је мори твоји младожења.
Мртва Ђулса на патос упаде,
Па прилази Реља Крилатица:
Диг' се мори, да би се недигла.
Па прилази старац младожења:
Диг' се Ђулсо, да би се недигла.
Па прилази Соколић Мустафа,
Поубав га у дружину нема:
Диг' се Ђулсо моје бело злато,
Беле руке држте се за мене,
Беле ноге пођите за мене,
Медна уста зборете сас мене.
Рипну Ђулса на јуначке ноге,
За говори старцу младожењи:
Иди старцу те си браду бријај,
Браду бријај, па си бабу тражи.
Овај ће је моји младожења.

Добринка Николић,
Печењевце

23б

Од како се Босна потурчила,
Никакво се чедо не породи,
С'л се роди Русанда девојка.
Њум гу тражив на две на три места.
Њум гу тражи Соколић Мустава.
Њум гу тражи Ковачевић Рамо.
Њум гу тражи стари Имен ага.
Па се мисли Русанда девојка,
Па питује до три инђибуле,
Кога да си узне младожењу,
Да л' да узне Соколић Муставу,
Је л' да узне Ковачевић Раму,
Је л' да узне старца Имен агу?
Говорив јој до три инђибуле:
Шта ће теби Соколић Мустава,
Шће ти теби Ковачевић Рамо,?
Ти си узни старца Имен агу,
Имен ага много паре има,
Све ће носиш свилу и кадиву.

Мика Цакић Црвењин

24а

Вала богу вала јединоме,
Људи кажу сунце бригу нема.
Оно има највелику бригу,
Оно гради велик маностира,
Маностира с двоја, троја врата,
Једна гради до белога ручка,
Друга гради до белог обеда,
Трећи гради до тамне вечере.
Тај што гради до белога ручка,
На њима се деца крстејаше,
Тај што гради до белог обеда,
На њима се болни лекуваше.
Тај што гради до тамне вечере,
На њима се млади венчејаше,
Венчаше се Милош и Милојка.
Кад је било до пола венчање,
Навали се Милош на Милојку.
Упази га девер и старејко.
Чујеш море Милош младожењо.
Да ли ти је милос намилео,
'Е ли ти је жалос нажалео,
'Е ли те је дремка оборила?
Ал' говори Милош младожења:
Није мене милос намилео,
Није мене жалос нажалео,
Већ је мене дремка оборила.
Пуштете ме мало унапреда,
Ја си имам остарелу мајку,
Да наместим стали и астали.
Пуштише га мало у напреда.
Од далек' га мајка опазила,
Опазила па га пресретнула.
Чујеш море Милош младожењо,
А камо ти кићени сватови?
Одговара Милош младожења:
Чујеш море остарела мајко,
Ти да идеш у приладан подрум,
Да ми прострeш длаго и широко,
Па да легнем мало да преспијем,
А кад дођу кићени сватови,
С леву руку порту да отвориш,
С десну руку коња да поведеш,
Да запеваш танко гласовито:

Боже мили и боже једини,
Шће ми мени слунце без месеца,
Шће ми мени снаја без синовца.
Послуша га остарела мајка,
Па му простра длаго и широко,
Па он леже мало да преспије.
Отуд иду кићени сватови,
Од далек' ги мајка опазила,
Опазила па ги пресретнула.
С леву руку порту отворила,
С десну руку коња је повела.
Запевала танко гласовито:
Боже мили и боже једини,
Шће ми мени слунце без месеца,
Шће ми мени снаја без синовца.
Тад говори Милојка девојка:
Ћути мамо упреко не збори.
Но ми кажи Милош младожењу.
Казаше ву у приладан подрум.
Кад отиде Милојка девојка,
Кад погледа има што да види,
Мртав лежи Милош младожења.
Легај море да се налегамо,
Ако несмо на овоме свету,
А ми ћемо барем на ономе.
Одма ву је душа испаднула.

Добринка Николић Љутакова
Печењевце

24б

Људи кажу сунце бригу нема,
Оно има по четири бриге.
Цркву гради на четворо врата,
Једна врата да се деца крсту,
Друга врата да се богу молив,
Трећа врата да се болни лечу,
А четврта да се млади венчав.
Веначаше се Милош и Милојка,
Навали се Милош на Милојку,
Упита га Милојка девојка:
Што је теби млади младожењо?
Да л' је теби врло досрамело,
Је л' је теби врло дожалело?
Није мени врло досрамело,
Већ је мени врло дожалело,
Немам брата, немам братно чедо,
Нема који сватови да сретне.
Јану коња млади младожења,
Па отиде клупе да нареди,
Па отиде астал да постави,
Да дочека кићени сватови.

Руска Павловић, Бабичко

24ц

Зажени се Ива младожења,
Па узима Ивану девојку.
Од долеко преко Црно Море.
Па пођоше они сас девојку.
Када беју у вр' у планину,
Проговара вила белогрлка:
Да л' да стрелим Иву младожењу,
Да л' да стрелим под Ивану коња?
Не устрели под Ивану коња,
Но устрели Иву младожењу.
Када беју на пола венчање,
Навали се Ива на Ивану.
Проговара куме и старејко:
Да л' си Иво срами загубија,
Ел ти тебе болес натежала?
Несам куме срами загубија,
Тешко ми је болес натежала.
Опрости ми куме и старејко,
Да искочим напред пред сватови.
Просто теби Иво младожењо,
Ти искочи напред пред сватови.
Одолек га сестра угледала,
Ублизо му порте отворила,
Отворила па му честитала:
Честитам ти брале прву љубу.
Честит сестро кој ће гу заљуби.
Ублизо га мајка угледала,
Угледала па му честитала:
Честитам ти сине прву љубу.
Честит мајке кој ће гу заљуби.
Чујеш ли ме остарела мајке,
Ти ми простри доле у подруме,
Па ме прекри свиленим покровом.
Мајка си је све тој учинила,
Па му простра доле у подруме,
И прекри га свиленим покровом.
Под покрова Ива проговара:
Чујеш ли ме моја стара мајке,
Што је адет све да си учиниш,
А Ивану натраг да поврнеш.
Мајка си је све тој учинила.
С леву руку танац коло води,
А сас десну слузе пребрисује,
Слузе брише и песму си поје:
Врћај ми се моја мила снајке,
Гору прођи, гору ће расцвелиш,
Воду прођи, воду ће расцвелиш.

Јулка Петровић Дејанче
Лесковац

24д

Зажени се Петар прекоморац,
За запроси туја лепу Милку.
Он је проси, они му је дају.
Баба зету од милос му дава,
Зету дава дуњу трогодишњу,
Шура зету од милос му дава,
Зету дава тија чив пиштољи.
Па пођоше кићени сватови,
Па дођоше у пребелу цркву.
Ал' говори таја лепа Милка:
Што је теби Петре прекоморче,
Та се море на мен' наслоњујеш?
Да ли сам ти много омилела,
'Е ли су ти болке одолеле?
Да чујеш ли моја лепа Милке,
Ниси мени много омилела,
Но су мене болке одолеле.
Тад говори таја лепа Милка:

Венчај попе, какво је нека је,
Само попе поскоро нека је,
Нешто ми се време натрутило,
Оће киша од небо да падне,
Па ће вода море да дотече,
Па не могу сватови да прођу,
Венча попе како је нека је,
Па кренуше кићени сватови,
Ал' говори Петар прекоморац:
Чујеш ли ме таја лепа Милке,
Ти остани мало са сватови,
Ја ћу идем мало унапредак,
Да си спремим столови у двори.
Далеко га мајка сагледала,
Па пред сина мајка ишетала:
Честито ти тоја јарко сунце.
Неје мени моја мила мајке,
Него томе кој ће с' њу да буде.
Да чујеш ли моја мила мајке,
Намести ми те меке душеке,
Да се мало ја на њи наслоним,
Много су ми болке надолеле.
То изусти душицу испусти.
Отуд иду кићени сватови,
И пред њима таја лепа Милка:
Да чујеш ли мила свекрвице,
Овој ли су моји мили двори,
Мили двори Петра прекоморца?
Проговара мила свекрвица:
Јесте, јесте, моја мила снајо.
Пуни двори свати напунише,
Мртвог Петра свати опколише.
Проговара таја лепа Милка:
Простите ми куме и старејко,
Да ја ргам Петру у џепове,
Да ја видим тија оштри ножи,
Да си сечем ђердан испод грло.
Простише вој куме и старејко.
Она рга Петру у џепове,
Те си вади тија оштри ножи.
Не сече си ђердан испод грло,
Већ си боде у тој клето срце:
Легај Петре оба да легамо,
Обе мајке једнак да жалеју.

Тоза Момчиловић, Црна Трава

25

Има мајка девет мила сина,
Сви ги девет лепо очувала,
Кад је била рана понајскупа,
Ока брашно тридесет динара.
Сви ги мајка лепо оженила,
На осам је из газде узела,
А деветом пуку сиротињу,
Сиротињу много лепотињу.
Не свиде се брату старејему:
Чујте мене девет мили брата,
Поспремајте сваки свога коња,
Да идемо у гору зелену,
Да ловимо срне и кошуте.
Сва су браћа њега послушала,
Па пођоше лови да си лове.
Не ловише срне и кошуте,
Но убише брата малејега.
Отуд иду из гору зелену.
Чула мајка како коњи вриште:
Чујте мене девет миле снаје,
Узимајте свака своју лампу,
Да сретнете свака свога војна.
Свака свога војна пресретнула,
Најмаленја нема да пресретне.
Проклет да си ти мили девере,
Што си мога мужа изгубија.

Наталија Ђорђевић, Драшковац

26а

Два се млади у башту љубише,
У пролеће кад нам цвета цвеће,
Кад нам цвета зумбул и каранфиљ.
Зумбул момче каранфиљ девојче.
Они мислев никој ги не види,
Опази ги таја мала стража,
Мала стража Јумерова мајка:
Ој Јумере моје чедо благо,
Ти не љуби Мериму девојку,
Мајка ће те лепше оженити,
Узеће ти Атлагиму-злато,
Што је сине у кавез порасла,
Што гу није сунце огрејало,
Нити гу је ветар подунуја,
Што гу није киша зашибала.
Јумер си је мајку послушаја.
Покупише кићени сватови,
Па отоше они по девојку.
Кад дођоше они од венчање,
Седе Јумер на шарен сандука.
Атлагима на мека душека.
Дође вечер веће за спавање,
Проговара Атлагима злато:
Ајд Јумере да спавамо млади.
Јумер ћути нешта не говори.
Атлагима још једном поврну:
Ајд Јумере да спавамо млади.
Проговара Јумер младожења:
Проклет да је и младо и старо,
Кој раздвоји и мило и драго,
Проклет да је кој послуша мајку.
Она ме је лоше оженила,
Узела ми Атлагиму злато,
Није благо ни сребро ни злато,
Но је благо што је срцу драго.

Јулка Петровић Дејанче, Лесковац

26б

До два су се млади заволели,
Од пролеће, од тој лепо време,
Кад ги цвета тоја лепо цвеће,
Зумбул момче, каранфиљ девојче.
Једно лето никој ги не знаје,
Друго лето сви ги разазнаше.

Дочула је Умерова мајка:
Ман' се сине, ман' се момче младо,
Ман' се сине Меримке девојке,
Мајка ће те лепо оженити,
Лепу Ату у сребру и злату.
Умер момче њојзе говорио:
Није благо ни сребро ни злато,
Већ је благо што је срцу драго.
Молиле су сестре Умерове,
Молиле су, те га умолиле,
Те узеја Атиму девојку.
Када дошло већем за легање,
Проговара Умер младожења:
Чујеш мене Атимо девојко,
Додај мене дивит и артију,
Да напишем Меримке девојке,
Да напишем неколико реча.
. . . ?

Цвета Стојановић Мрштанка, Лесковац

27

Седе Марко с мајку да вечера,
Ем вечера, ем се потсмевкује.
Проговара таја стара мајка:
Што се смејеш да мој мили сине?
Да л' се смејеш мајке на вечеру,
Ел се смејеш мајке на староса?
Проговара Марко добар јунак:
Нит се смејем мајке на вечеру,
Нит се смејем мајке на староса,
Но се смејем дзвезди вечерњи.
Ја сам тико дзвезди беседио,
Да ли има по јунак од мене?
Дзвезда ми је тико говорила:
Има, има у Дуката града,
Тамо има дете Дукатинче,
С'г ће пуни до седам година,
Оно има до седам срцета,
Седам пут је појако од тебе.
Једна мајка горке сузе лије:
Немој с њега кавгу да завадиш,
То је мени рођено унуче,
Мој унуче, а теби сестрично.
Преварија Марко своју мајку,
Да ће иде гости да гостује.
Ајде, ајде, у Дуката града.
Спазило га дете Дукатинче:
Ене ми га до мој мили ујка.
Дете га је добро дочекало.
Кад седнули вино да си пију,
Што је дете чашу испопило,
Марко гу је једва подигнуо,
Па ће идев камење да врљав.
Врљи камен дете Дукатинче,
Па га нема више да се врне.
Врљи Марко, али се камен врну.
Па ће идев коњи да ги шетав,
На дете се ладна вода пила.
Проговара дете Дукатинче:
Чујеш мене до мој мили ујко,
Тешки су ме санци оборили.
Па се с'гну воду да си пије.
Ујка га је младо преварија,
Сабљом ману изгуби му главу.

Донка Лукић, Бели Поток

28а

Два се орла на планине бију,
Ем се бију, ем се љуто вију,
Од њи тече река руменлика.
Право тече у тавне тавнице,
У тавнице нигде никој нема,
Само један Ђуре тавничаре,
И при њега два сива сокола,
Прсти крши та ги лебом рани,
Сузе рони те ги водом пои,
Перчин скубе те ги гнезда прави.
Питују га два сива сокола:
Чујеш ли не Ђуре тавничаре,
Да л' ни раниш да ни препродаваш,
Ел ни раниш на долек да прађаш?
Проговара Ђуре тавничаре:
Чујте мене два сива сокола,
Не ви раним да ви препродавам,
Ни ви раним на долек да прађам,
Но ви раним у двори да прађам.
Чујеш ли не Ђуре тавничаре,
Синоћ смо ти двори прелетели,
А у двори нигде никој нема,
Само једно дрво на огњиште,
И на њега до три кукавице.
Једна кука никад не стањује,
Друга кука јутром па вечером,
Трећа кука тике кад се сети.
Проговара Ђуре тавничаре:
Тај што кука никад не стањује,
То је моја остарела мајка.
Тај што кука јутром па вечером,
То је моја неудата сестра,
Тај што кука тике кад се сети,
То је моја прва верна љуба.

Евгенија Поповић, Црна Трава

28б

Два се орла на планину бијев,
Од њи тече река крвавита,
На ту реку нигде краја нема,
Краја ву је у црну тавницу,
У тавницу нигде никој нема,
Само један Ђура тамничаре,
И он рани два сива сокола.
Питају га два сива сокола:
Чујеш ли не Ђуро тамничаре,
Да л' не раниш да не препродаваш,
Ил не раниш месо да ни ручаш,
Или очеш у двор да не пратиш?
Проговара Ђуро тамничаре:
Нит ви раним да ве препродавам,
Нит ве раним месо да ви ручам,
Већ ве раним у двор да ве пратим.
Јучер смо ти у дворове били,

Двори су ти у пелин урасли,
И у двори једно суво дрво,
На тој дрво до три кукавице.
. . .

Славка Митић Тужичкина

28ц

Ђура лега у т'мну апсану,
Туј сас њега три сива сокола.
Прсти крши те ги с месо рани,
Слузе рони те ги с воду пои.
Питују га три сива сокола:
Чујеш ли не Ђуро тавничаре,
Да л' не раниш да не препродаваш,
Је л' не раниш месо да ни једеш,
Је л' не раниш на долек д'идемо?
Одговара. . .
Но ве раним на долек д'идете,
На долеко, у моји дворови.
Одговарав три сива сокола:
Синоћ смо ти с двори долетели,
Твоји двори у пелин урасли,
Усред двори једно суво дрво,
А на дрво до три кукавице.
Проговара Ђуро тавничаре:
Суво дрво остарели татко,
А тој несу до три кукавице,
Но је тоја моја фамилија.
Тај што кука никад не стањује
. . .
То је моја таја верна љуба.

Јулка Петровић Дејанче,

Лесковац

28д

Зора Маро, изведи ми коња,
Да ја идем на Суву планину,
Ту се бише орли и соколи.
Кљуновима главе покидаше,
Ноктима си очи повадише.
Ту протиче река Крвавица,
А утиче у црну тамницу.
У тамници нигде никог нема,
Само један Ђуро тамничаре,
Око њега два сива сокола.
Крши прсте па и' лебом рани,
Сузе рони па и' водом пои;
Па и' праћа на то бојно поље,
Где се бију орли и соколи.

Бабичко

Ову песму забележио је и **В. Петровић,** Разгојно, (Зборник за народни живот и обичаје, књ. XIX, св. I, стр. 178, бр. 10).

29а

Два су брата верно живували,
Међу њима су сестрицу чували,
Од милос гу на пазар водили,
Од милос ву ножеви купили.
Не свиди се кучке Павловице,
Но украде з'лвини ножеви,
Па убоде до два врана коња,
И уботе дете у колевку.
Источила девет б'чве вино,
И десету туј љуту ракију,
Па раскара Павла домаћина:
Диг' се Павле, ноге те не дигле,
Ти да видиш чуднога саира,
Убодено дете у колевку,
Убодена до два врана коња,
Источене девет б'чве вино,
И десета тај љута ракија.
Па гледаше редом по ножеви,
Чији ножи у крв утанули.
Сестре ножи у крв утанули.
Зашто сејо тој чудо направи?
Несам брале, живи ми ви били,
Ако ли сам брале направила,
Изведи ме на друм на раскрсје,
Расечи ме на четири стране,
Разбацај ме на четири друма.
Брат је сестри све тој учинија,
Изведе гу на друм на раскрсје,
Расече гу на четири стране,
Разбаца гу на четири друма.
Где паднуле њене русе косе,
Створила се једна густа гора,
Где паднуле њојне црне очи,
Створили се два бистра кладенца,
Где паднуле њојне суве руке,
Створиле се две т'нке тополе,
Где паднуло њојно клето срце,
Створила се црква Маријица.
Разболе се кучка Павловица,
Па легала девет годинича,
Много ву се њојзе досадило,
Па говори Павлу домаћину:
Чујеш ли ме Павле домаћине,
Ти поспремај тој л'ке кочије,
Одведи ме у з'лвине цркве,
Ега би се душом раставила.
И Павле је њума послушаја.
Поспремија тој л'ке кочије,
Па пођоше у з'лвине цркве.
Од долек гу црква угледала,
А ублизо порте затворила:
Ајд одатле кучко Павловице,
Легала си девет годинича,
Још за девет имаш да си легаш,
Кроз очи ти мује пролећале,
А кроз тело трава проницала,
Па т'г тебе душа ти испала.

Јулка Петрович Дејанче
Лесковац

29б

. . .
Од милос гу по пазар водили,
Од милос ву ножеви купили,
Једни купив други позлаћујев.
Докриве се кучки Павловици,

Па узеде з'лвина кључеви,
Па отвори з'лвини сандуци,
Па убоде дете у колепке,
Па убоде два сива волова,
Па убоде два врањца на јасле,
Па улеже у ти ладни подрум,
Па источи девет чабра вино,
И десету туј љуту ракију,
Па тад виче да си буди Павла:
Диг се Павле, ноге те не дигле,
Да ти видиш чудо поправено.
Ти погледај свуда по ножеви,
Па да видиш чији су крвави.
Кад нађоше сејини ножеви:
Зашто сејо чудо да направиш?
Нисам брале, живи ми вас двоје.
Ако сам ја чудо направила,
Изведи ме . . .
Изведе гу на друм на раскрсје.
Чекај брале нешто да ти кажем:
Што је мене кучка изгубила,
Нека лега девет годинича,
Кроз очи гу црвја пролазили,
Кроз снагу ву трава проницала,
Па т'г да гу докараш у цркву.
. . .
Од ноге се створише тополе,
Од руке се створише јасике,
Од два ока два бистра кладенца,
А од снагу црква Маријица.
. . .
Откара гу у з'лвину цркву.
Црква се је пред њума запела.
Откара гу испод две тополе,
Тополе се саме изгубише,
Откара гу испод две јасике,
Јасике се саме изгубише,
Откара гу испред два кладенца,
Кладенци се сами умутише.

Даница Ђорђевић, Горина

30

Чува мајка нејаког Стевана,
Чувала га в свилу и кадиву.
Стиже Стева веће за жендибу,
Ал говори остарела мајка:
Слушај сине што ти нана каже:
Ако узнеш љуту сиротинку,
Стару мајку до гроб ће дочува,
Ако узнеш богату латинку,
Она ће те с мајку раставити.
Не слуша гу нејако Стеване,
Он не узе љуту сиротинку,
Но он узе богату латинку.
Изминуше неколико дана,
Ал говори богата латинка:
Чујеш море нејако Стеване,
Ел изгуби твоју стару мајку,
Ели ћу се млада обесити,
На јавору у твојему двору.
Мисли Стева, па на једно смисли.
Узе мајку за десницу руку,
Одведе гу у гору зелену,
Извади гу обе црне очи,
Па гу пушти од јелу до јелу.
Кад се врну нејако Стеване,
Право иде у бели дворови.
Сусрете га богата латинка:
Чујеш море нејако Стеване,
Носиш ли ми твојзе мајке срце?
Одговара нејако Стеване:
Ја не носим мојзе мајке срце,
Но ја носим обе чарне очи.
Ал говори богата латинка:
Чујеш море нејако Стеване,
Је л' донеси твојзе мајке срце,
Је ли ћу се млада обесити,
На јавору у твојему двору.
Мисли Света, па на једно смисли,
Па се врну у гору зелену.
Сами свеци мајке доказују:
Јето иде нејако Стеване.
Ал' говори остарела мајка:
Боже мили и боже једини,
Јето иде нејако Стеване,
С'г ће мајку под лад да помери,
С'г ће мајку лебом да нарани.
Кад пристиже нејако Стеване,
Увати гу за десницу руку,
Удари гу сас ти остри ножи,
Те извади своје мајке срце,
Па га тури Стева у пазуке,
Па се врну у бели дворови.
Само срце из недра говори:
Знаш ли сине што сам ти зборила,
Ако узнеш љуту сиротинку,
Стару мајку до гроб ће дочува,
Ако узнеш богату латинку,
Она ће те с мајку раставити.
Стиже Стева у бели дворови,
Па говори богатој латинки:
Ти да идеш на тој беле куле,
И да готвиш големе вечере,
Ја ћу викам до три ланца гости,
Један ланац млади свештеници,
Други ланац слепи и чотаци,
Трећи ланац примлади божјаци.
Послуша га богата латинка,
Па постави големе вечере.
Тад говори нејако Стеване:
Чујете ли млади свештеници,
Да ли требам изгубити љубу,
Као што сам остарелу мајку?
Ал говоре млади свештеници:
Ти не требаш изгубити љубу,
Као што си остарелу мајку.
Па он пита слепи и ћорави:
Да ли . . .
Па он пита примлади божјаци:
Да ли . . .
Ал говоре примлади божјаци:
Требаш море како да не требаш.
Ти ћеш љубу и другу да нађеш,
Стару мајку никад ни до гроба.

Изведе га на сред на раскрсје,
Па гу врза за четири коња,
Растргоше богату латинку.

Добринка Николић Љутакова,
Печењевце

31

Болан лежи Даничићу Ђурђе,
Болан лежи девет годин дана,
Нит умира ни му боље бива.
Кроз коске му трава проницала,
А кроз уши мује пролетеле,
На чело му змије летувале,
А у косу зиму зимовале.
Питује га остарела мајка:
Чујеш сине Даничићу Ђурђе,
Што си сине греи учинио,
Те ми легаш девет годин дана,
Нит умиреш, ни ти боље бива.
Тад говори Даничићу Ђурђе:
Стани мајко прво да ти кажем,
Кад се слего доле под ћулбије,
Ја извади ножи из каније,
Те убодо дванајес делије.
Тој ми мајко бог опрости неће.
Стани мајко друго да ти кажем,
Запалил сам девет монастира,
И убија девет игумана,
И тој мајко бог опростит неће.
Стани мајко треће да ти кажем.
Распорил сам једну трудну жену,
Извадил сам једно мушко дете,
И тој мајко бог опростит неће.
Једно јутро у свету недељу,
Ја пораним у цркву да идем,
На зарано причес да си узнем.
Стигоше ме до две младе жене,
Оне носе децу на крштење.
Једна беше љута сиротинка,
Друга беше богата влајинка.
Назваше ми бога и недељу.
Па говоре до две младе жене:
Чујеш море незнани делијо,
Прими бога и свету недељу,
Да нам крстиш туја малу децу.
Прими бога и свету недељу,
Да им крстим туја малу децу.
Узо децу у цркву однесо.
Тај што беше љута сиротинка,
Њено дете, мушко дете било.
Тај што беше богата влајинка,
Њено дете, женско дете било.
Тад говори богата влајинка:
Чујеш море мој крстени куме,
Да промениш децу на крштење,
Ћу ти дадем благо немерено,
Ћу ти дадем свилену кошуљу,
Око врата гуја оплетена,
У устима драги камен држи,
Кад вечераш свећу да не палиш.
И ја сам гу мајко послушаја,
Послушаја, дете променија.
Цвили, пишти, љута сиротинка,
Цвили, пишти, и љуто ме куне:
Ej да бог да мој крстени, куме,
Из руку ти семе не никнуло.
У трле ти стадо не блајало,
Уз колено чедо не плакало,
Што промени дете на крштењу?
А ја сам ву мајко говорија,
Не сам кумо дете променија.
Ако сам ти дете променија,
Имам сина јединца Тулмаша,
Да се Тулмаш у јагње претвори,
И од њега ручак да изручам.
Једно јутро у свету недељу,
Ја порани у лова да идем,
Ваздан лови ништо не улови,
Нити срну ни суру кошуту,
Сам' улови једно бело јагње.
Па наложи големи огњови,
Па испеко оно бело јагње,
И од њега ручак сам ручао.
Остадоше до две плеће месо,
Ја понесо сас љубу да ручам,
Па узјашем дебелог Дорина,
Право идем за бели дворови.
А пред мене љуба процетала,
Сузе рони и тијо говори:
Чујеш море Даничићу Ђурђе,
Тулмаш ми се дете изгубило,
Отишло је у гору зелену.
А ја сам ву мајко говорио:
Не будали љубо Анђелијо,
Тулмаш ми се у сокаку игра.
Него скини Дорину бисаге,
Те извади до две плеће месо.
Кад погледа љуба Анђелија,
Кад погледа има што да види,
Оно месо, до две плеће месо,
Од Тулмаша обе беле руке,
Познаде ги по свилен кошуљу,
Што му мајка од милоса шила.

Даринка Николић Љутакова,
Печењевце

32

Милош љуби Милицу девојку,
Он гу љуби, она му говори:
Ој Милоше, мој мили другаре,
Кад ме љубиш оће ли ме узнеш?
Оћу, оћу, како па да нећу,
Када јутре бели дан осване,
Дан осване и сунце огране,
Ти искочи на дела голема,
Па погледај Милошу у двори.
Ако су му коњи под покровци,
То је Милош девојку довеја,
Ако су му коњи оседлани,
То ће Милош по тебе да дође.
Када јутре бели дан освану,
Дан освану и сунце ограну,
Тад искочи Милица девојка,
Тад искочи на дела голема,

Па погледа Милошу у двори.
Милошеви коњи под покровци.
Па улеже у луга зелена,
Па отсече дрво јаворово,
Па садеља гусле јаворове,
Направи се млада божјакиња,
Редом реди, Милошу до двори.
Кад си дође Милошу до двори,
А у двори нигде никој нема,
Само једна остарела мајка.
Проговара Милица девојка:
Помоз' бога Милошева мајко.
Бог помогја млада прошљакињо,
Да л' ћеш питу, или врућу симиту,
Ел ћеш вино, ел љуте ракије?
Нит ћу питу, нит врућу симиту,
Нит ћу вино, ни љуте ракије,
Већ сам чула да имаш младенци,
Да ме пустиш међу њи да легнем,
Да ги кажем за тој мушко чедо.
Мајка пушта, Милица улази.
Кад ујутро зора осванула,
Виче мајка Милошу на врата.
Нит говори снајица Јелица,
Нит говори Милош младожења.

Даринка Ристић и **Савка П. Шушулић,** Власотинце

33

Девојка с'нак санувала,
И на с'н јој венак повенуја.
Па казује остареле мајке:
Чујеш мене моја стара мајке,
Какав сам ти с'нак санувала.
На с'н ми је венак повенуја,
Повенуја, прстен подмалеја.
Њојзе мајка потијо говори:
Граби ведро и нове тестије,
Рано рани на студене воде,
Те затечи војнову сестрицу.
Девојка је њума послушала,
Граби ведро и нове тестије,
Рано рани на студене воде,
Те затече војнову сестрицу:
Добро јутро несуђена з'лво.
Не л' ме питаш несуђена снао,
Ћу те питам право да ми кажеш,
Што су сву ноћ порте отворене,
Иза порте колци побивени,
И за колци ати изврзани,
И на ати седла оседлана,
И на седла јунаци седију,
У руке ги венери горију.
Не л' ме питаш несуђена снао,
Не л' ме питаш право ћу ти кажем,
Справљају се да иду у свати,
Да си иду по добру девојку.
Стој почекај несуђена з'лво,
Да ти кажем неколико реча,
Да поручиш на твојега брата,
Да не иде по добру девојку,
Преправићу змију аловиту,
Мотаћу се око бело грло.

Милојка Пешић, Бабичко

34

Талир вика с'високу планину.
Кој си има сина за у војску,
Кој си има тај да си га прати,
А кој нема за паре да купи.
Сви имаше, сви ги испратише.
Ђура нема сина да си прати,
Ђура има девет миле ћере,
Па си шета по двори и плаче.
Проговара Маргита девојка:
Ћути татко ти не рони сузе,
Купи мене лулу и тамбуру,
И ми купи дружинско одело,
И ми купи најбољега коња,
Па ме прати с дружину на војске.
То је татко ћеру послушао,
Па вој купи лулу и тамбуру,
Па вој купи дружинско одело,
Па вој купи најбољега коња,
Па гу прати с дружину на војске.
Служила је за девет година,
И десета већ је настанула,
Тад си гу је царица познала.
Па говори цару Костадину:
Чујеш мене царе Костадине,
Овде има једна женска страна,
Па ти узми змију тројеглавку,
Па кад легну кнеји да си спију,
Ти им мећај змију у пазуке.
Кад је дошло реда до Маргите,
Проговара Маргита девојка:
Бежи, бежи, царе Костадине,
Немој мени ти змију да мећеш,
Ја си имам једну љуту гују.
Па говори царица на цара:
Чујеш мене царе Костадине,
Овде има једна женска страна,
Но ти узми дудук и свиралу,
Па ти давај свима на поредак,
Нека сваки за себе засвири.
Кад је дошло реда до Маргите,
Кад засвири Маргита девојка,
На гору је лишће опадало,
На извори вода пресанула,
На ливаде трава полегнула.

Тоза Момчиловић, Црна Трава

35

Кад се жени Јанко младожења,
Па запроси Јанинку девојку,
Он је проси, она се поноси,
Матку праћа она натраг враћа,
Прстен даје, она шегу бије.
Бре не лудуј Јанко ја те нећу.
Све је Јанку неверица било,
Па он купи кићени сватови,

Право иде Јанинкине дворе.
Далеко ги Јанинка сагледа,
Па позива своју стару мајку:
Ено мајке Јанкове сватове.
Нећу мајке Јанка младожењу,
Ручице му пртени кончићи,
А ножице р'жане сламчице.
Проговара Јанинкина мајка:
Ћери моја, Јанинке девојке,
Ако нећеш Јанка младожењу,
Ти се спреми лепо девојачки,
Па ти легни лепо мртавачки,
Покрићу те сас белим покровом,
Па ћу плачем лепо мртавачки.
Пуни двори Јанкови сватови,
А Јанинка под белим покровом.
Ал говори Реља од Пазара:
Чујеш мене Јанко младожењо,
Ово јесте велика превара.
Но ти узми леда девет педа,
Па ти мети Нини у пазуке,
И т'г ће се Нина пробудити,
И тг ће ти очи отворити.
Па је Јанко Рељу послушао,
Па узима леда девет педа,
Па си мету Нини у пазуке,
Нит' се буди, нит' очи отвара.
Тад говори Реља од Пазара:
Чујеш мене Јанко младожењо,
Ово јесте велика превара,
Но ти узми жешке жеравице,
Те ти метни Нини у пазуке,
. . .
Но ти узми змију тројеглавку
Нит' се буди, нит' очи отвара.
Ал говори Реља од Пазара:
. . .
Ти изврни ланени рукави,
Па си ргни Нини у пазуке,
И т'г ће се Нина пробудити,
И т'г ће ти очи отворити.
Проговара Јанко младожења:
Простите ми кумак и старојко,
Да узврнем ланене рукаве,
Да ја ргнем Нини у пазуке.
Простише му кумак и старојко,
Па узврну ланене рукаве,
Па он ргну Нини у пазуке,
И т'г се је Нина пробудила,
И т'г си је очи отворила.
Кочијаши сабраше кочије,
И метнуше Нину у кочије,
И чикнуше низ поље широко.
Кад су били половину пута,
Ал' узвика Јанинка девојка:
Кочијаши уставте кочије,
Љуто ме је глава заболела.
Кочијаши усташе кочије,
Проговара Јанинка девојка:
Додајте ми тија остри ножи,
Да разрежем таја жута дуња.
Додаше вој тија остри ножи.
Не разреза таја жута дуња,
Но си рга у тој клето срце.

Алекса Виденовић, Црна Трава

36

Има мајка једно мило сине,
Од милос га младо оженише,
У петак му девојку спросише,
У недељу свадбу направише,
Па на деник гости испратише,
У торник га у војску дигнуше,
Па га нема девет годин дана.
Неће љуба више да га чека.
Па дођоше кићени сватови.
Не мож' мајка од жалос да гледа,
Па искара гуске да си чува,
Гуске чува веле сузе рони,
Косу кида па виноград веже.
Не мож' татко од жалос да гледа,
Ваздан оре али га не сеје.
Оздол иде једно лудо младо,
Јаша коња огњовитог вранца,
Из уста му јасан пламен гори,
На чело му сјајна дзвезда сија:
Помоз' бога мајке и немајке.
Бог помога синко и не синко.
Помоз бога татко, и не татко.
Бог помога синко, и не синко.
Питује га једно лудо младо:
Што работиш по тој пусто поље,
Што га ореш када га не сејеш?
Стари татко тада проговара:
Кад питујеш право ћу ти кажем.
Имаја сам једно мило сине,
Од милос га младо оженимо,
И одма га у војску дигнуше.
Па га нема девет годин дана,
Неће љуба више да га чека,
Па дојдоше кићени сватови.
Па не могу од жалос да гледам.
Када стиже у његови двори.
Љуба га је по збор препознала.
Препознала па га загрлила,
Опростија љубу оставија,
И он си је љубу опростија
Место љубу сестру опремија,
Опремија па гу испратија.

Савка Савић, Накривањ

37

Вала богу, фала јединоме,
Састали се тројица другари,
Ког ни један за кућу не мари.
Ту је био Марко Краљевићу,
Ту је био Милош Обилићу,
Ту је био Косанчић Јоване.
Проговара Краљевићу Марко:
Чујеш мене побратим Милоше,
Тешко ме је дремка оборила,
Дедер мене песму да запојеш,

Ега би се дрема ми одбила.
Проговара Милош Обилићу:
Чујеш мене побратиме Марко,
Ја би тебе песму запојао,
Ал су мене виле запретиле,
Да не појем песме гласовите,
Да не појем кроз Мироч планине.
Проговара Краљевићу Марко:
Дедер мене побратим Милоше,
Дедер мене песму гласовиту,
Док је Марко на шареног коња,
Неће тебе вила да устрели.
Саслуша га Милош Обилићу,
Виче Милош песму да му пева.
Такој га је л'ко запевао,
Сво је лисје од гору паднуло.
Саслуша га вила Рафијојла,
Ди гу Милош песму запевао,
Плану вила како жива ватра,
Па се пусти доле по облаке,
Спази вила ди гу Милош пева,
Устрели га баш у бело грло.
Паде Милош на зелену траву.
Проговара Милош Обилићу:
Куку мене до бога једнога,
Ди погибо при свог побратима.
Плану Марко како жива ватра,
Фати Марко шаренога коња,
Па је Марко коњу говорио:
Чујеш мене моје добро коње,
Дедер мене вилу да уватиш.
Ако ли ми вилу не уватиш,
Оба ћу ти ока извадити,
Све четири ноге поломити,
Пустићу те кроз Мироч планине,
Да си идеш од јеле до јеле.
Ако ли ми вилу ти уватиш,
Ранићу те с тога белог леба,
Појићу те с тога рујног вина.
Скочи Марко на шареног коња,
Потера га кроз Мироч планине,
Ал' је Шарац доста љутит био,
Па је шарац вилу проминуо.
Ал' је спази Марко добар јунак,
Добар јунак на шареног коња,
Спази Марко вилу Рафијојлу,
Пусти Марко тешку топузину,
Удари гу баш у десно крило,
Паде вила на зелене траве,
Вила паде, а Марко допаде.
Проговара Краљевићу Марко,
Проговара своје посестриме:
Чујеш мене моја посестримо,
Што си данас овој урадила,
Устрели ми мога побратима,
Побратима Милош Обилића.
Ћу отсечем туја десну руку,
Ћу извадим твоја оба ока,
Ћу те пустим кроз Мироч планине,
Да си идеш од јеле до јеле.
Проговара вила Рафијојла,
Проговара своме побратиму:
Чујеш мене побратиме Марко,
Пусти мене данас у животу,
Пусти мене до Мироч планине,
Да наберем свакејаке травке,
Да запојим твога побратима,
Да гу Милош још боље одпева.
Саслуша гу Краљевићу Марко,
Пусти Марко вилу Рафијојлу,
Пусти вилу до Мироч планине,
Да набере свакејаке травке,
Чека Марко вила недооди.
Т'д се Марко л'ко накашљао,
Саслуша га вила Рафијојла.
Проговара вила Рафијојла:
Ево мене побратиме Марко,
Ево мене с'с травке доодим.
С' травке дође вила Рафијојла,
С' травке дође Милоша запоји,
Рипну Милош на ноге лагане,
Виче Милош песму да гим пева,
Такој гу је л'ко запевао,
Сво је лисје од гору паднуло.

Вукадин Тончић, Вучје

38

Фала богу, фала јединоме,
Шета Марко кроз гору зелену,
Па је Марко много ожеднео:
Мори горо пуста останула,
Нигде у теб капка вода нема,
Ни за паре камо ли бађава,
Ни за мене ни за мога Шарца.
Тада Марку гора говорила:
Немој Марко гору да потстакаш,
Је л' у гору има вода ладна,
На вр' гору три јеле зелене,
Куде јеле три кладенца бистра,
Из једнога ти да се напијеш,
Из другога Шарца да напојиш,
А из трећег лице да омијеш,
Али ги је записала вила,
Па не смеје никој да ги пије.
Не слуша гу Краљевићу Марко,
Па се качи у гору зелену,
Па наоди три јеле зелене,
Куде јеле три кладенца бистра.
Кад се напи Краљевићу Марко,
Кад се напи и Шарца напоји,
Кад се напи бело лице оми,
Тада вила из облака пита:
Зашто Марко воду џабе пијеш?
Тада Марко виле проговара:
Чујеш ли ме моја горска вило,
Шири скуте злато да ти даднем.
Нећу злато него главу твоју,
Главу твоју за туј воду моју.
Марко вилу брго преварио,
Ватио гу за дуг'чку косу.
Умотао косу око руку.
Молила га таја горска вила:
Пушти мене Краљевићу Марко,
Ћу ти дадем травку свакијаку,

Да ти жена мушко дете роди,
Да је дете побоље од тебе.
Не пушти гу Краљевићу Марко,
Ману сабљом отсече ву главу.

Милоје Стачић, Брестовац

39а

Сву ноћ седесмо, бисер низасмо,
Бисер низасмо, коњу на гриву.
Коњ се протриса, гриву растриса.
Дура бре. Доро, дура бре,
Не трећи гриву, не рони бисер,

Душан Николић Чакр,
Лесковац

39б

Сву ноћ седела, море, бисер низала,
Коњу на гриву, море, коњ се отреса:
Што се отресаш, море? Ја те не нижем,
Ја те не дижем, море, на војску д'идеш,
Већ ја те нижем, море, на свадбу д'идеш
Брат ми се жени, море, брат ми је
месец,
Звезду узима, море, звезду Даницу.

Савка П. Шушулић,
Власотинце

39ц

. . .
Ја те не китим да те продавам,
. . .
Дура бре Ђого, не се протрисај,
Не се протрисај бисер не стрисај.

Савка Савић, Накривањ

39д

Сву ноћ седело селско девојче,
Сву ноћ седело свилу је прело,
Свилу је прело гајтан је плело,
Гајтан је плело коњу на гриву,
Коњу на гриву бисер низало,
Бисер низало, коња играло,
По месечини песме певало.

Олга Ђокић, Грделица

39е

Сву ноћ седела Ђурђа девојка,
. . .
И он узима Крванку мому.
Крванку мому ранобудницу,
Ранобудницу туј јединицу.
Мајка чувала, под кључ држала,
Па за јунака мому удала.

Милан Николић, Горње Јајно

40а

Подуну ветар, Уси леле,
Подуну ветар низ море,
Отчепи грањку, Уси леле,
Отчепи грањку маслину.
Ој љуто куне лепа Јана,
Ој љуто куне Уси леле:
Проклети да сте ветрови,
Уси леле, ветрови.

Душан Николић Чакр,
Лесковац

40б

Заспала Јана крај мора.
Подуну ветар низ море,
Очепи грањку маслинку,
Те шибну Јану по образ.
Ej љуто куне лепа Јана:
Проклети да сте ветрови.

Аца Јовић Дрвењак

41а

Садила мома лојзе, крај мора лојзе.
Ој лојзе, лојзе, сас бело гројзе. (Припев)
Ем га садила, ем га је клела:
Ја сам те садила, кој ће те једе,
Кој ће да бере тој гројзе,
Кој ће да пије тој рујно вино,
Кој ће да пије љуте ракије,
Кад си ја немам нигде никога,
Сем једог бога и једног драгог.
Бог је високо драго далеко.

Лесковац

41б

. . .
Ја те садила, ја те не пила,
Но те попили моји сватови.

Лесковац

42а

Господар ми седи на сандалију,
Па си ми пије љуту ракију.
Крај њега седи Цвета Калуша.
Цвето мори Цвето, Цвето Калушо,
Цвето Калушо, срце и душо.
Казуј мори Цвето, кој ћете зема?
Мене ће зема ђермански пољак,
Ђермански пољак, млади пишољак.

Влада Дискић и **Владимир Јовановић Конин,** Лесковац

42б

Ој Цвето, Цвето, Цвето, калушо,
Бре кажи Цвето, кој ће те тражи?
Тражи ме, тражи ђермански пољак.
Ој Цвето, Цвето, Цвето, калушо,
Додај ми Цвето, тија кључеви,
Да си извадим бурунџ кошуљу,
Ти да гу носиш, ја да те гледам.

Светозар Стојковић, Разгојно

42ц

...
Крај њега седи Цвета калуша,
Цвета се вије господар гу бије.
...

Јулка Станковић Сарачова
Лесковац

43

Имала мајка сина јединога.
Од милос га, леле, на занајат дала,
На занајат дала у пуста Софија,
У Софија, леле, црна чума бије.

Данило Тепавац, учитељ,
слушао ову песму у селу
Кални, срез власотиначки

44

Да л' се је чуло, разбрало,
Да бидне мома војвода
На седамдесет другара
И на седмина родбина?
Тако дружина орати.
Дочула мома војвода,
Па она рекну дружини:
Турајте прстен на буку,
Дигнете пушку на руку,
Редом по редом гађајте.
Кој згоди буке кроз прстен,
Тај ће да бидне војвода.
Дружина на то пристаде.
Редом по редом гађаше,
И т'нке пушке фрљаше.
Никој не згоди у буку,
А камо л' буку кроз прстен.
Диже се мома војвода,
Диже си пушку на руку,
Како погледа низ нишан,
На две је прстен паднуја.
Повиче мома војвода:
Дружина, моја дружина,
Немојте с' мене илбину,
Па ће је мома војвода,
На седамдесет другара,
И на седмина родбина.

Арсеније Белоњски, Ладовица
срез власотиначки

45а

Куде си била дан'ске Цвето?
Ваздан ти око не видо,
Ни залог леба не једо.
Наше сам лојзе чувала,
И ситан бисер низала,
Ситан сам бисер низала,
На бело грло носила.

Благоје Цакић Силавче

45б

...
Туђе сам лојзе копала,
И ситан бисер низала,
Под грло сам га носила.

Наталија Петровић, Загужане

45ц

...
Наше сам овце чувала,
Златан сам ђердан низала.

Цвета Стојановић, Мрштанка

46а

Седела Стојанка
На брег при Мораву,
Беле руке бели,
Жуте гривне реди.
Отуд иде Петар,
Петар млад трговац.
Помогја ти господ
Незнана девојко.
Од кога си рода,
И од кој вилајет?
Рода сам големог,
Од голем вилајет,
А с'г никог немам
Само једну сестру,
и њу сам гу дала,
Дала на далеко,
Преко Црно море.
Ајде пођи с' мене
Незнана девојко,
Да код мене седиш,
Дете да ми нишаш.
Кад су оба дошла
До Петрове дворе,
Жена си га пита:
Што ће теби Петре
Та туђа девојка?
Нека жено нека,
Нека дете чува,
Нека дете ниша.
Жена звала слуге:
Водите гу слуге,
У најкрању собу,
И дајте ву дете,
Нека си га ниша.
Дете је нишала,
И песму певала:
Нуни, нуни, нушка,
Теткино детенце,
Да зна твоја мајка,
Што смо си две сестре,
Не би ме турила,
На овакве муке,
У најкрању собу,
Дете да ву нишам.
Сестра гу слушала,
Одма утрчала,

Сестру загрлила,
Па се скаменила.

Дика Димитријевић Цинина,
Лесковац

46б

Стојала Стојанка,
Стојала девојка,
Стојала девојка,
На крај бели Дунав.
Стојала Стојанка,
И сузе ронила.
Отуд иде Петар,
Петар млад трговац:
Што ти је Стојанке,
Што ти је девојко,
Што ти је та плачеш,
Што си сузе рониш,
Што си сузе рониш,
Те си лице квариш?
Имала сам Петре,
Једну милу сестру,
Па си је не знајем,
У који је града,
У који је града,
За кога је драга.
А како се звала,
Твоја мила сестра?
Јелена се звала,
Моја мила сестра.
Ајд по мен Стојанке,
За мен је Јелена.
Одолек ги Јела,
Оба сагледала.
Боже мили, боже,
Какво Петар води,
Од мене је вишља,
Од мене је лепша.
У ред гу метнула,
Брашно да вој сеје,
Брашно да вој сеје,
Лице да опраши,
Лице да опраши,
Петру да омрзне.
Брашно одсејала,
А лице омила,
Петру још по мила.
У ред гу метнула,
Деца да вој брише,
Деца да вој брише,
Руке да усмрди.
Деца обрисала,
А руке омила,
Петру још по мила.
У ред гу метнула,
Свињу да нарани,
Свињу да нарани,
Сукњу да упрља,
Сукњу да упрља,
Петру да омрзне.
Свињу наранила,
Сукњу уваркала,
Петру још по мила.
Бре не лудуј Јело,
Моја мила жено,
То је твоја сестра,
Сестра ти Стојанка.
Јела притрчала,
Па се загрлиле,
Јелена умрела,
Стојанка остала.

Евгенија Поповић,
Црна Трава

46ц

Стојала Стојанка,
Преко сињо море,
Стојала плакала.
Боже, мили боже.
Од који сам рода?
Стојанке девојко,
Од голем си рода.
. . .

Велика Крстић, Орашац

47

Виче кањун од горње седењке,
Ч'к се чује на долње седењке,
Благо си га летње перунике,
Кад си има мајку и мајчицу,
Па вој пушта та пролети цавти.
А ја јадан мајку и мајчију,
Па ми пушта та јесени цавтим,
Та ме коњи под копита газе.

Велика Крстић, Орашац

48

Седела Рада годела,
У село да се одава.
Мајка си Раду не дава,
У село да се одава.
Отиде Рада у лојзе,
Па си накладе три огња.
На један тури чорапе,
На други тури тканицу,
На трећи тури кошуљу.

Вукана Павловић, Бабичко

49

Месечино, царева неверо,
Што не грејеш цару на вечеру,
Но ти грејеш ајдуцим по гору.
Цар вечера ти те нигде нема.
Ја не грејем ајдуцим по гору,
Нити грејем цару на вечеру,
Но си грејем аргатам по пољу.

Зонка Стојановић, Црна Трава

50

Месечино, царева девојко,
Заш' не грејеш д'њу како ноћу?

Ја б' грејала д'њу како ноћу,
Само немам никог од рода,
Само имам бисерно каменче.
Дај му боже очи ко на људи,
Па да види д'њу како ноћу.

Зорка Рашић, Шутилница

51

Димитрије коња јаше,
Уза село, низа село.
У руке му златан аршин,
Да измери рамно поље.
А у поље никој нема,
Само Петар с перо пише,
С перо пише, с душу здише:
Ej тој поље, рамно поље,
Што у тебе никој нема?

Митра Павловић, Бабичко

52

Посади Стана бостана,
У пусте горе зелене.
Нешто јој бостан гризеше.
Поседи Стана, причува,
Урипи јелен у бостан,
Урипи Стана по њега.
Изрипи јелен из бостан,
Изрипи Стана по њега.
Урипи јелен у Дунав,
Урипи Стана по њега.
Заплива јелен исплива,
Заплива Стана не може.
Извиче Стана што може:
Имам ли негде некога?
Дочује мајка па дође,
Пооди по брег поплака,
Набере дрвца отиде.
Извиче Стана што може:
Имам ли негде некога?
Дочује отац па дође.
Пооди по брег поплака,
Отсече рало отиде.
Извиче . . .
Дочује сестра па пође.
Пооди . . .
Набере цвеће, отиде.
Извиче . . .
Дочује момче па дође.
Рипи код Стану у Дунав,
Испливу оба заједно.

Олга Анђелковић, Бољаре

52б

Садила Стана босиљак.
Нешто вој пасе босиљак.
Отиде Стана да пази.
Урипи јелен у башчу.
. . .
Поче Стана да плаче:
Леле мене до бога.
Да л' имам рода, ел' немам?
Дочу гу мајка па дојде,
Постоја на брег, поплака,
Па побра сучке па дома.
Повиче Стана из Дунав.
Дочу гу татко па дојде,
. . .
Запали чибук па дома.
. . .
Дочу гу сестра па дојде,
. . .
Па набра китке па дома.
. . .
Дочу гу момче из овце.
Постоја на брег, поплака,
Па пружи штапче у Дунав:
Бре држ' се Стано за штапче.
Повуче Стану потегли,
Извуче Стану из Дунав.

Евгенија Поповић
Црна Трава

52ц

Садила Стана зелен босиљак,
У пустој гори зеленој, туго.
Нешто га Стани крадеше, туго,
Отиде Стана да чува, туго,
Урипи јелен у башчу, туго,
Урипи Стана по њега, туго,
Урипи јелен у море, туго,
Преплива брзо, преплива, туго.
Заплива Стана, не може, туго.
Повиче Стана до бога, туго,
Имам ли кога од рода, туго?

Бољинце

52д

Терала Стана јелена,
Терала преко бел Дунав.
Заплива јелен, преплива,
Заплива Стана, не може.

Црвена Јабука

52е

Садила Стана босиљак,
Дооди јелен те пасе.
Отиде Стана да чува,
Долази јелен да пасе.
Помава Стана јелена,
Јелен заплива, преплива,
Стана заплива не мога.
Па вика Стана до бога.
Дочуло момче с планину,
Дооди Стани у помоћ,
Извади Стану из воду,
Одведе мому за себе.

Пољаница

52ф

Посеја Стана босиљак,
У пусте горе зелене,

Ој, леле, леле, горе зелене.
Урипи јелен у башчу,
Урипи Стана по њега.
. . .
Јелен си плива, преплива,
А Стана плива не може.
Виче си Стана да плаче:
Ој, леле, бога, до бога.
Дочу гу татко па дојде:
Пливај ми Стано препливај.
Не могу тате, не могу.
Постоја татко, пооди,
Набра си виле отиде.
. . .
Дочу гу момче па дојде,
Па баци појас у воду,
Вати се Стана за појас,
Извуче момче девојче.

Симка Стефановић,
Црна Трава

52г

. . .
Извиче Стана из Дунав,
Дочу вој мајка па дојде:
Пливај ми Стано, испливај.
Не могу мајке, не могу,
Пусте ме кондре ватиле.
Постоја мајка пооди,
Пооди по брег поплака,
Набра си сучке ојде си.
. . .
Дочу вој татко па дојде,
. . .
Запали тутун, ојде си.
. . .
Дочу вој братак па дојде,
. . .
Отсече рало, ојде си.
. . .
Дочу вој момче па дојде,
Извади Стану одведе.

Баба Јонка Миленковић,
Слишане (рођ. у Вујанову у породици досељ. из Преслапа)

53а

Проклета си нане,
Што ме на зло даде,
У девет девера,
У десет ајдука.
Сву ноћ су ги нане,
Порте отворене,
И на порте нане,
Лампе запалене.
Накрадоше нане,
Три товара благо.
Први товар нане,
Све сребро и злато,
Други товар нане,
Све жути дукати,
Трећи товар нане,
Зелена долама.
На доламу нане,
Свилени џепови,
У џепови нане,
Алена марама,
У мараму нане,
Од јунака рука,
И на руку нане,
Прстен бурмалија,
Познавам га нане,
Од мојега брата.

Милан Николић, Горње Јајно

53б

. . .
Ваздан спију нано,
Сву ноћ ајдукују.
Синоћ донесоше,
Три товара благо.
Први товар нано,
Све жути дукати,
Други товар нано,
Свила и кадива,
Трећи товар нано,
Руке од јунака.
Ја познадо нано,
Мога брата руку,
И на руку нано,
Бурму позлаћену,
Која му је нано,
На венчање била.

Савка П. Шушулић, Власотинце и **Јулка Петровић Дејанче,** Лесковац

53ц

Што ме даде, нане,
Преко девет села,
Преко девет села,
У девет девера,
У девет девера,
У десет ајдука.
Украли су нане,
Три ћенара благо.
Први ћенар, нане,
Само суво злато,
Други ћенар нане,
Од јунака руке,
Трећи ћенар нане,
Тој слатке јабуке.

Велика Крстић, Орашац

53д

Клета да си моја мила мајке,
Што ме даде на девет девера,
. . .

Ђурђа Цветковић, Мала Копашница

54

Земља небо на суђење звала,
Па га бије све ледом и снегом,
Зашто туђе стадо присвојава,
Па га бије све ледом и снегом,
Зашто туђе међе преорује,
Па га бије све ледом и снегом,
Зашто туђе горе изобаља.

Олга Ђокић, Грделица

55а

Што гу нема Цвета,
По двор да ми шета?
Ил' је Цвета болна,
Ил' болници чува?
Нит је Цвета болна,
Нит болници чува,
За Цвету су дошли
Троји говорџије.
Једни говорџије
Од село сељани,
Други говорџије,
Од Ниш Нишевљани,
Трећи говорџије,
Тија Лесковачани.
Тија што су мајке,
Од село сељани,
Они нека пијев,
Туј љуту ракију,
Нека пијев мајке,
Па нека си идев.
Тија што су мајке,
Од Ниш Нишевљани,
Они нека пијев,
Туја црну каву,
Нека пијев мајке,
Па нека си идев.
Тија што су мајке,
Од град Лесковчани,
Они нека пијев,
Па нека почекав,
Па нека почекав,
Девојку да просив.

Јулка Петровић Дејанче,
Лесковац

55б

. . .
Но су Цвети дошли,
Троје говорџије.
Једни из Ниш — Нишевљани,
Други из Лесковац — Лесковчани,
Трећи из села — сељани.
Нишевљанима подајте
Горку каву, па нек иду;
Лесковчанима подајте,
Љуту ракију, па нек иду;
А сељани нек оставе,
Голем бакшиш, па нек иду.

Ову варијанту, делимично препричану, забележио је .В Петровић у селу Разгојну

55ц

Што га нема драго да ми дојде?
Ил' је болан, ил' болницу чува?
Нит је болан, нит болницу чува.
. . . ?

Косанчић

56

Гајтано момо, Гајтано,
Куде си момо шетала?
По варош сам се шетала,
Чудно сам чудо гледала,
Какој се војска списује.
Јоване момче, Јоване,
Најпрве тебе писаше?
Висока коња да јаше,
Дубоку воду да гази,
Голему пушку да носи.

Добра Пешић, Бабичко

57

Овај гора разговора нема,
Смини Павле па гу разговори.
Овај гора без ајдука није,
Свака слапа пушка окачена,
Свака бука с' барут напуњена.

Зонка Стојановић,
Црна Трава

58а

Сокол се вија превија,
Рођеној мајци на крила:
Ја ћу ти мајко умрети,
За мене није овај свет.
Ој сине, сине Соколе,
Сагради дворе у горе,
И бистру воду крај двора,
Замишљај да си крај мора.

Васа Михајловић, Косанчић

58б

. . .
Сагради дворе крај море,
Сазидај чесму шарену,
Спроведи воду студену,
Све ће ти моме да дојду,
Љиљана мома ће дојде.
. . .

Савка Савић, Накривањ и
Милева Стојановић, Подримце

59а

Преди, преди, мила ћерко,
Па ће мајка да те дава.
Ој за кога мајке моја?
За овчара ћеро моја.
Нећу га ја мајке моја.
Овчарска глава на тојагу спава.
Преди, преди . . .
За писара ћеро моја.
. . .

Писарска глава на асталу спава.
. . .
За терзију ћеро моја,
. . .
Његова глава на иглу спава.

Савка Савић, Накривањ

59б

Седете сењке, седењке,
Па ће ве мајка одава.
За кога мајке, за кога?
З' овчара ћеро, з' овчара.
Нећу га мајке, та нећу,
Његове гуње чађаве,
Његове ноге каљаве.
Седете . . .
За свињара ћеро моја.
. . .
Струна му торба на рамо.
. . .
За свирача ћеро моја.
Оћу га мајке, та оћу,
Свака је свадба његова,
Свака је стрижба његова.

Вела Стојановић, Црна Трава
(Миодраг Поповић)

59ц

Предете предете предељке,
Па ће ве мајка одава.
За кога мале за кога?
За свињара ћеро моја.
Нећу га ја мале, нећу га,
У свињара торба празна.
Предете . . .
За Цигана ћеро моја.
Оћу га ја мале оћу га,
У цигана торбе пуне.

Јулијана Синадиновић,
Добро Поље

59д

Седете сењке седењке,
Предете преље кудеље.
. . .
Његово сирење црвиво.
. . .
Сланина му гагљичава.

Гена Цветановић, Црна Трава

60а

Јоргован ми ц'вти,
Ц'вти не врзује,
С'л врзује, с'л врзује,
Три златне јабуке.
Једну ћу си пратим,
Ујке у палујке,
Другу ћу си пратим,
Тетке у лелејке,
Трећу ћу оставим,
Драго да замајем.

Јулка Петровић Дејанче,
Лесковац

60б

. . .
Да'нс је врзала,
Три златне јабуке.
Једну ћу си пратим,
Брату у Загорје,
Другу ћу си пратим,
Брату у Забарје,
Трећу . . . ?

Мика Цакић

61

Горо ле лоро зелена,
Водо ле водо студена,
Кој ће тебе водо пити,
Кад ја морам војник бити?
Горо зелена водо студена.
Водо ле водо студена,
Траво ле траво зелена,
Кој ће тебе траво косит,
Кад ја морам пушку носит?
Водо студена траво зелена,
Траво ле траво зелена,
Мајке ле мајке рођена,
Кој ће тебе мајке ранит,
Кад ја морам земљу бранит?
Траво зелена мајке рођена.

Зонка Стојановић, Црна Трава

62

У петак се Јелице, ђаче разболело,
У суботу Јелице, болес болувало,
У недељу Јелице, богу душу дало.
Крстић му је Јелице, дрво шемширово,
Сандук му је Јелице од сувога злата,
На сандук су Јелице, прозор оставили,
Куде ноге Јелице бунар ископали,
Куде главу Јелице, ружу посадили,
Кој намине Јелице, нека се напије,
Кој је млади Јелице, нека се закити,
Старе мајке Јелице нека га оплачу.

Олга Стојчић Аџи-Јованска
Лесковац и **Бранислава Станковић,** Косанчић

63а

Садим јелу на планине,
Не видо је три године,
Па отидо да је видим.
Јела ми се приватила,
Вите грањке распустила,
Из корен ву вода тече,
Туј кошуте воду пију.
Росна росна кошутице,

Где си била те си росна?
Ја сам била тамо доле,
Тамо доле у ливаде.

Добринка Николић Љутакова
Печењевце

63б

Садим ружу на планине,
Не видо гу три године,
Па отидо да гу видим.
Ружа ми се расцветала.
Пружим руку да гу кидам,
Она ми се расрдила:
Да ли си ме окопала,
Је ли си ме посипала,
Па си дошла да ме кидаш?

Савка Савић, Накривањ

64а

Што Морава мутно тече,
Мутно тече свако вече?
Да л' пашини коњи мутив,
Је л' пашина војска проће?
Ни пашини коњи мутив,
Ни пашина војска проће,
Но се купав две сестрице,
Анђелина и Марија.
Анђелина препливала,
А Марија не могала,
Марија се удавила,
Мртва уста говорила:
Немој мајке да кажете,
Да сам вој се удавила,
Кажете вој миле друшке,
Да сам вој се ја удала,
Бел вој камен младожења,
Мрена риба јетрвица.

Антанас Петровић, Загужане.
Сличан текст забележили смо од Ђуре Цветковића из Мале Копашнице

64б

Што Морава мутно тече,
Где девојке платно беле?
Да л' пашини коњи поје,
Је л' пашина војска броди,
Те се вода замутила?
Ни пашини коњи поје,
Ни пашина војска броди,
Купале се две девојке,
Једна се је удавила.

Јулка Петровић Дејанче,
Лесковац

64ц

Бањале се две девојке,
Аливера и Тодора.
Аливера препливала,
А Тодорка немогала.
Аливеро верно друштво,
Ти ће идеш у свој дома,
Па ће прођеш кроз мој двора.
Ти не казуј мојзе мајке,
Тодора се удавила,
Но ти казуј мојзе мајке,
Тодора се удомила.
Два ву брега два девера,
Две врбице, две з'лвице,
Две тополе две јетрве,
Стамен камен младожења,
Ситан песак њојан чељад.

Цвета Стојановић Мрштанка,
Лесковац

65

Чубричице девојко,
Да л'си чубар сејала,
Или бели босиљак?
Нисам чубар сејала,
Ни па бели босиљак,
Већ сам сама седела,
Те сам шебој сејала,
Те сам шебој сејала,
И песму сам појала:
Ој шебоју, шебоју,
Што те сејем шебоју?
Ја те сејем шебоју,
Свати да си накитим.

Станка Савић Мањина,
Лесковац

66а

Киша врне ветар дува,
А мој синак стражу чува.
Сви војници на границу,
Син ми лега у болницу,
Дзвонце дзвони глас се чује,
Мајка сина сарањује.
Јаој сине, медна уста,
Остала ти кућа пуста.

Савка Савић, Накривањ

.6б

Дзвонце дзвони глас се чује,
Татко сина сарањује,
Сарањује уздањује,
Леле сине, мили сине,
Ја си сина више немам.

Мирјана Павловић, Бабичко

67а

Која ми гу нема на седењку?
Рода ми гу нема на седењку.
Појде, дојде, да би да не дојде, (рефрен)
Она седла вуну да увлачи,
Поритнула једно грне,
Попарила јадни краци,
Ујанула суру кучку,
С кудељку гу попрскује,

С вретенце гу побацкује.
Да напроси пресно масло,
Да намаже јадни краци.

Евгенија Поповић,
Црна Трава

67б

Која нема на седењку,
Да појде, да дојде (рефрен),
Да би да не дојде (рефрен),
Море, ич да не дојде (рефрен).
Деске нема на седењку,
Уритнула јадно грне.
. . .

Драгољуб Дикић, Црна Трава

67ц

Кој га нема на седељку,
Пратете му кусу кучку,
Да дојаша, па да дође.

Савка Савић, Накривањ

67д

Која нема на седењку,
Ујанула кусу кучку,
Наметнула черџетину,
Черџетину на грбину,
Па си иде по све куће,
Да ву скројив мужу гаће.

Милојка Пешић, Бабичко

67е

Која нема на седењћу,
Ујанула кусу кучку,
Са жичку ју зауздала,
Сас кудељу попраскује,
С вретенце ју побацкује,
Сукно вој је прогорело,
Није млого, није малко,
Колко врана да пролети,
Вранчетија да прооде.

Црвена Јабука

68

Цветале ми липа и топола,
Туј ми шета мој гарави лола.
Гарав лола, гарава сам и ја,
Гарава ми цела вамилија.
Мила мамо ти помоли тату,
Да изнесе разбој на сокаку.
Другарице везујте ми жице,
А ви момци кидајте ми конци.
Ја си волим кошарке да белим,
Само да се с девери не делим.
Ја си волим просто да се владам,
Само да се с јетрве не свађам.

Велика Крстић, Орашац

69

Мајка је, леле, Стара планина,
Татко је, леле, стара пањуга,
Жена је, леле, пушка војничка,
Деца су, леле, ситни куршуми.
Је ли ти реко стани не иди,
Војводо, комито бре,
Ће те излаже, ће те извара,
Јер ти је много жена убава.

Дара Ламс Бабацика (презиме по мужу), Лесковац (песму чула у селу Братмиловцу)

70а

Опклади се Петкана,
Сас њојни девет девера,
Голему њиву да жњеје.
До ручак гу је ожела,
До екендију врзала,
Па се је онда сетила,
За њојно младо јеленче.
Јеленче виле узеле,
Пеленке су му врљиле,
У црни повој повиле.
Тешка је мајке опклада.

Мика Цакић Црвењин,
Лесковац

70б

Облага се Петкана,
До пладне њиву да ожње,
Девет леба да испече,
Девет вретена да испреде,
Девет краве да измузе.
Кад је девету измузла,
Десета рикну за теле.
Т'г се Петкана сетила:
Пуста остала облага,
Дете остало на њиву.
Појде Петкана да тражи,
Њума су срели два вука:
Врни се, врни, Петкано,
Ми смо ти дете развили,
Развили, па га повили.
Кад смо му ноге кидали,
Оно пиштало и неје,
Кад смо руке глођали,
Оно пиштало и неје,
Кад смо му срце вадили,
Оно пиштало до бога.

Евгенија Поповић,
Црна Трава

70ц

Седела Добра седењувала,
Увлачила Добра девет руна,
Напрела Добра девет вретена,
Кад је зора сванула,
Ожела Добра голему њиву,
Што девет рала орала,

Десета брана влачила.
Дошла је Добра дома да ради,
Омесила Добра девет леба,
Десети белу баницу,
Измузла Добра девет краве,
Кад је девета рикнула,
Кад је рикнула за теле,
Добра се сети за дете,
Па пошла у њиву да тражи.
Сретоше Добру два лава:
Врни се Добро, врни се,
Ми смо ти дете развили,
Развили па га повили.

Баба Јонка Миленковић, Слишане (рођена у Вујанову у породици досељеника из Преслапа)

71а

Ој Лазаре, на мору возаре,
Јеси л' кога јутрос превозио?
Јесам једну прелепу девојку,
И са њоме три товара благо.
Један товар возарину дала,
Други товар да је не прокажем.
Трећи товар за мене је дала.

Лесковац

Ову песму забележили смо још у селима: Бабичко, Загужане, Црквица, Горина, Косанчић, Туларе и Црна Трава.

71б

Синоћ ме је оженила мајка,
А јутрос ми побегла девојка,
Однела ми три ћемера благо.
Ој Лазаре, на мору возаре.
. . .

Стана Динић, Црквица и
Гена Цветановић, Црна Трава

72а

Леле Недо, бела Недо,
Од како те ја доведо,
Ни се оми ни очешља,
Ни оплете леден гендар.
Тој дочула бела Неда,
Па се оми и очешља,
И оплете леден гендар.

Савка Спасић, Црна Трава

72б

Леле Недо, кротко јагње,
Леле Недо, бела Недо,
Што те младу не узедо,
Леле Недо.

Василије Ђокић Зонкин,
Лесковац

72ц

Мори Недо, бела Недо,
Од како те ја узедо,
Ја се леба не наједо,
Ни се напи рујна вина,
Ни се оми ни премени,
Ни закачи низ дукати,
Ни обуко бел мановил.

Радојка Митровић,
Црна Трава

72д

. . .
Ни обуко бел мановил.
Нањути се бела Неда,
Па се оми и очешља,
И обуче бел мановил,
Па изађе на бел Дунав.
Мужи жене поврљаше,
Момчетија поцрцаше,
Кој да узне белу Неду.

Гена Цветановић, Црна Трава

72е

. . .
Ни очешља русу косу.
Ни накачи ситан гендар,
Ни изађе на бел града.
Нањути се бела Неда.
. . .
Па се шикну низ тој поље.
Што је Неду сагледало,
Све је мртво попадало,
Попови се распопише,
Мужи жене поврљише,
Старци браде избричише.

Бранка Милчић, Црна Трава

73

Умре Румена млада зелена,
Ој леле, леле, млада зелена,
Руменино лице чисто кравајче,
Ој леле, леле, чисто кравајче,
Руменина снага равна ливада,
Ој леле, леле, равна ливада,
Руменина коса тај ситна гора,
Ој леле, леле, тај ситна гора.
Руменини зуби ситни бисери,
Ој леле, леле, ситни бисери,
Руменини очи тој црно гројзе,
Ој леле, леле, тој црно гројзе,
Руменине веђе морске пијавице,
Ој леле, леле, морске пијавице.

Симка Стефановић,
Црна Трава

74

Поручила је Иванка, нане,
Да дођу мајка и браћа,
А татко болан да лежи.

Зашто ме даде удаде,
У таја пуста Софија,
Те се не могу научим,
Из бунар воду да вадим,
Из бунар воду да вадим,
У леген да је сипујем,
У леген да је сипујем,
Танке кошуље да перем,
Танке кошуље да перем,
На јуже да ги простирам.

Јован Митровић, Црна Трава. Ову песму слушао у селу Кални

75

Припиревку мајка спрема,
Ем гу спрема, ем проклиње:
Припиревко мила ћерко,
С'г те мајка опремила,
Па те више не спремала,
С'г те мајка очешљала,
Па те више не чешљала,
С'г те мајка облачила,
Па те више не обукла.

Олга Поповић, Печењевце

76а

Гором иду кићени сватови,
Испод облак вила проговара:
Где идете кићени сватови,
Умрла ви прошена девојка?
На умору мајке проговара:
Мила мајко свати дарувајте,
Сваком свату по бошчалук дајте,
Младожењи свилену мараму,
Кад уздише слузе нека брише,
А свекрви дугачку кошуљу,
Нека носи, другу нека проси.

Баба Јонка Миленковић, Слишане (рођена у Вујанову у досељеничкој породици из Преслапа)

76б

Ајд д' идемо Рељо побратиме,
Ајд д' идемо просити девојку.
Гором језде кићени сватови,
Из гору гим вила проговара:
Куд јездите кићени сватови,
Куд јездите, мене не питате,
Умрла ви просена девојка,
На самрти мајке говорила:
. . .

Јулка Станковић Сарачова, Лесковац

76ц

Куд јездите те коњи морите.
. . .
На умору мајке проговара:
Лепо мајко дочекај сватови,
Сваком свату дара дарувајте,
Сваком свату по бошчалук дајте,
На девера деверски пешкири,
Младожењи свилену мараму,
У мараму сјајно огледало,
Кад с' огледа ко мене да гледа,
Кад с' убрише за мен да уздише.

Напомена

Другу свеску „Народних песама лесковачког краја" Сергије Димитријевић је с великом љубављу и пажњом припремао за штампу. Изненадна смрт омела га је да у свему заврши овај посао, те је услед тога у финализацији дошло до извесних одступања у методологији и организацији материјала, који је у основним цртама назначио у уводној напомени за **прву свеску** ових песама (Лесковац, 1987).

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ

Владимир Стојанчевић, Београд
Божица Младеновић, Прокупље
Бошка Ђивори, Прокупље
Милан Миладиновић, Београд
Новица Ракочевић, Титоград
Јован Павићевић, Београд
Хранислав Ракић, Лесковац
Радоје Костић, Ниш
Драгољуб Ж. Мирчетић, Ниш
Ђорђе Стаменковић, Ниш
Севделин Андрејевић, Ниш
Предраг Марковић, Београд
Новица Поповић, Ниш
Милан Обрадовић, Београд
Живан Стојковић, Лесковац
Никола П. Илић, Лесковац
Драгутин Ђорђевић, Лесковац
Добросав Туровић, Лесковац
Никола Марковић, Београд
Никола Цветковић, Београд
Јован В. Јовановић, Лесковац
Борислав Андрејевић, Ниш
Станиша Војиновић, Београд
Живојин Трифуновић, Лесковац
Витомир Маринковић, Лесковац
Миодраг Павићевић, Лесковац
Првољуб Павићевић, Лесковац
Срђан Марковић, Лесковац
Јован Ф. Трифуноски, Београд

САДРЖАЈ

ТОПЛИЧКИ УСТАНАК 1917.

Владимир Стојанчевић, Систем окупационе управе у време Топличког устанка — — — — — — — — — — — 5

Божица Младеновић, Топлички устанак — спонтана народна буна и организовани покрет отпора — — — — — — 11

Божа Ђевори, Ослобођење, организација власти и евакуација Прокупља у устанку 1917. године — — — — — — 17

Добросав Туровић, Јабланички комитски покрет (1916—1918) 27

Милан Миладиновић, Пуста Река у Топличком устанку 1917. — 31

Новица Ракочевић, Настанак комитског покрета у Црној Гори и одлазак комитске чете у Србију у јесен 1916. године — 41

Јован Павићевић, Одјек Топличког устанка 1917. године у Црној Гори — — — — — — — — — — — — — 49

Хранислав Ракић, Бугарски програм денационализације српског живља у првом и другом светском рату — — — 55

Радоје Костић, Злочини бугарских окупатора у Топлици за време Топличког устанка — — — — — — — — — 61

Драгутин Ђорђевић, Барске и бабичке жртве у Јабланичко-топличком устанку 1917. године — — — — — — — 71

Драгољуб Ж. Мирчетић, Нишки округ у Топличком устанку 77

Ђорђе Стаменковић, Утицај Топличког устанка на развој ослободилачког и антибугарског покрета у подручју среза сокобањског — — — — — — — — — — — 87

Севделин Андрејевић, Устанак 1917. године у сливовима Велопољске и Топличке реке и делу слива Сврљишког Тимока 111

Предраг Марковић, Пиротски одред Јове Радовића — — — 131

Новица Поповић, Пасјачка чета Машана Стојовића — — — 135

Милан Обрадовић, Обавештајна служба устаника и окупатора у Топличком устанку — — — — — — — — — 149

Никола П. Илић, Борбена искуства 1917. и њихово прилагођавање у устанку 1941. године — — — — — — — 159

Живан Стојковић, Српски социјалисти о бугарским злочинима 1917. године — — — — — — — — — — — 165

Никола Марковић, „Београдске новине" о Топличком устанку 171

Никола Цветковић, Даница Марковић о Топличком устанку 175

ЧЛАНЦИ И ГРАЂА

Јован В. Јовановић, О лесковачком говору (поводом **Речника лесковачког говора** Бране Митровића) — — — — — 185

Борислав Андрејевић, Записи о Нишкој буни 1841. године и другим покретима против Турака на маргинама црквене књиге Пентикостар — — — — — — — — — — 245

Станиша Војиновић, Лесковачко грађанско позориште „Југ Богдан" — — — — — — — — — — — — — 263

Живојин Трифуновић, Дечје новине „Ђачки напредак" у Лесковцу — — — — — — — — — — — — — 271

Срђан Марковић, Сликар Бранко Дочић — — — — — — 277

Миодраг Павићевић — Првољуб Павићевић, Размештај становништва на територији шире и уже гравитације Лесковца 285

Витомир Маринковић, Старење становништва у јужноморавској регионалној заједници — — — — — — — — 293

Јован Ф. Трифуноски, Цинцари у СР Македонији — — — 307

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ И СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕВОЛУЦИЈА

Живан Стојковић, Борбе Седме НО бригаде у бригадној штампи — — — — — — — — — — — — 313

Никола П. Илић, Црнотравски НОП одред и његова борба у 1944. години — — — — — — — — — — — — 323

Хранислав Ракић, Напад на аеродром у Лесковцу и његово датирање — — — — — — — — — — — — 331

ХРОНИКА

Научни скуп о Топличком устанку — — — — — — — 335

Међународни симпозијум о Царичином Граду — — — — 341

Извештај са ископавања средњовековне тврђаве Скобаљић град у 1987. години — — — — — — — — — — — — 344

Вуков јубилеј у лесковачком крају — — — — — — — 345

IN MEMORIAM

Др Сергије Димитријевић — — — — — — — — — — 363

Јован Михајловић — — — — — — — — — — — — 366

ПОСЕБАН ДЕО

Др Сергије Димитријевић, Народне песме лесковачког краја (свеска друга) — — — — — — — — — — — — 1—56

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК XXVIII

Издаје
НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ

*

Одговорни уредник
Хранислав А. Ракић

*

Насловна страна
Јован Поповић

*

Штампа »Графика« — Пирот

У финансирању учествовали: Основна заједница науке Јужноморавског региона, Републичка заједница науке Србије — Београд, Самоуправна интересна заједница културе Лесковац и Народни музеј Лесковац

*

Решењем Републичког секретаријата за културу — Београд
бр. 413-500/02а ослобођен пореза на промет